Tlumach Memorial Book

Ṭlumats' = Ṭolmiṭsh = Tlumacz

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Tlumats' = Tolmitsh = Tlumacz : sefer 'edut ve-zikaron / [havre va'adat ha-sefer veha-ma'arekhet, Blond, Shelomoh ... [et al.]].
IMPRINT	880-03 Tel-Aviv : Yots'e Tlumats be-Yiśra'el, 736 [1976]
DESCRIPT	533, 188, clxxxvii p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Tlumach. Tlumach (Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Tlumach.
ADD'L NAME	Blond, Shlomo.
ADD'L TITLE	Memorial book of Tlumacz

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

טלומץ' - טאלמיטש

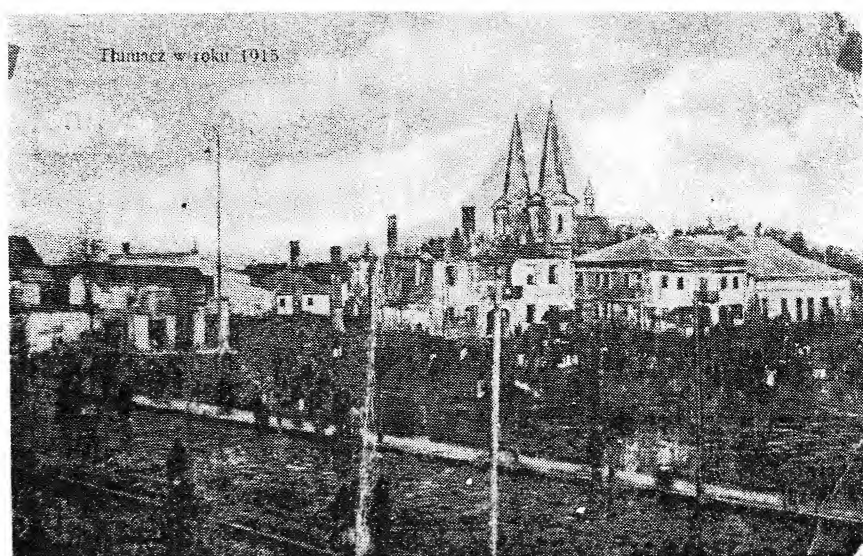
TLUMACZ

ספר עדות וזכרון

הוצא לאור על ידי יוצאי טלומץ' בישראל

תשל"ו — 1976

דפוס „אור" בע"מ, תל־אביב, שדר' הר־ציון 104 — טל. 822481

מראה על טלומץ׳ בשנת 1915
אַ בליק אויף טאָלמיטש אינעם יאָר 1915
The view of Tlumacz 1915

חברי ועדת הספר והמערכת :

בלונד שלמה

הוז־כ״ץ יצחק ז״ל

וורמן מוניו

ד״ר שורצברד אלכסנדר

שרייער אפרים

למען ידעו דור אחרון בנים יולדו
יקמו ויספרו לבניהם :

(תהלים ע״ח ו׳)

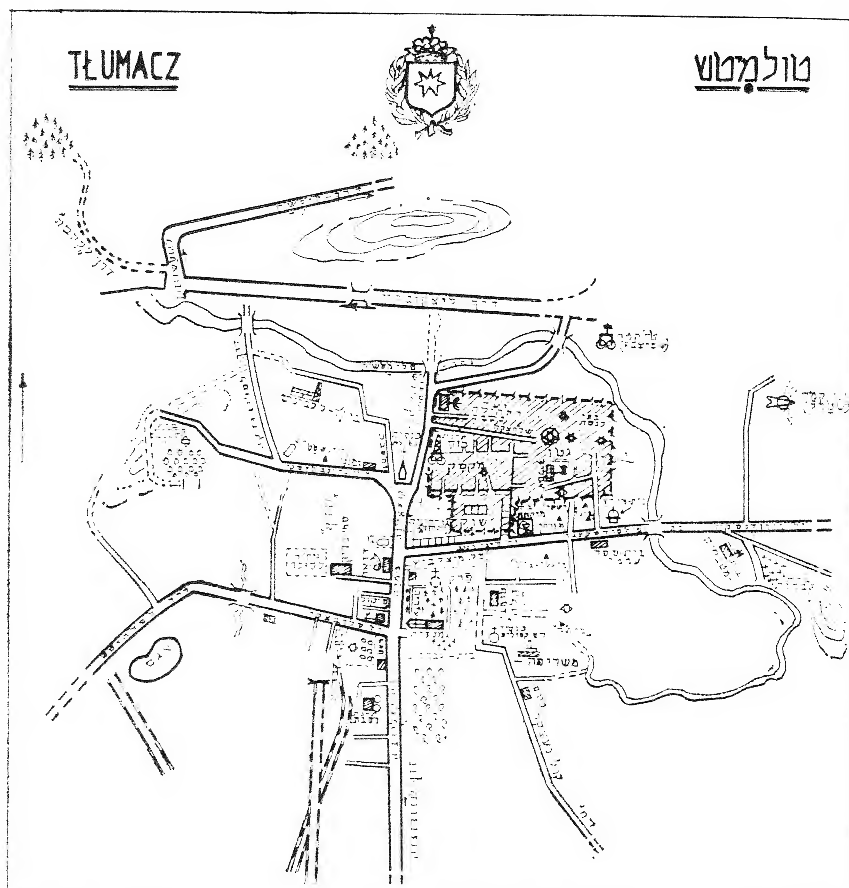

לוח זכרון לקדושי טלומץ׳ במרתף השואה בירושלים

Memorial tablet to the martyrs of Tlumacz of the holocaust in Jerusalem

מפת מחנות ריכוז ועבודה, בהם הושמדו יהודי טלומץ'

תרשים טלומץ' ובתוכו תחום הגיטו (שרטט מזכרונו א. שרייער)

אַ סקיצע פון טאָלמיטש מיטן געטאָ אין דער מיט (געצייכנט לויטן זכרון פון א. שרייער)

שלמי תודה

בזאת מביעים אנו את תודתנו מקרב לב להתאגדות האמריקאית ולהתאגדות הישראלית של יוצאי עירנו על סייעם במימוש פירסומו של ספר „יזכור" זה.

ועד יוצאי טלומץ'
בישראל

מערכת ספר „יזכור" מביעה תודתה מקרב לב לה"ח:

אחאי יוסף

אלפרוביץ יצחק

טסליט ישראל

על סיועם בעצה ובמעשה להוצאת הספר.

המערכת

דבר יושב ראש הארגון

לפני זמן־מה ביקרה בישראל בת־עירנו, אחת מניצולות השואה, היושבת בקביעות בארצות הברית.

בפגישה אתה, כבכל פגישה של בני עיר המזדמנים יחד, ניעורו זכרונות הימים שמלפני המבול הנאצי, ימי האימה, אבדן התקווה וחוסר הישע. האורחת, שבדרך נס ניצולה, סיפרה:

„ישבנו בבונקר וחיכינו לגורלנו. בחוץ בוצעה ‚אקציה'. אחד הנוכחים, אב למשפחה, הגה בקול: ‚לי שרדה נחמה, נחמת־נקמה בנאצים. בן לי בארצות הברית, אותו לא תשיג ידם. את כ ל משפחתנו לא יוכלו להשמיד. שריד יישאר!' נזדעזעתי... בעיני רוחי ראיתי ציבור־אנשים, היודע, כי אין לו כל סיכוי להינצל, הרואה את גורלו כנחרץ. ניסיתי לחדור לעומק נפשם ולחוש את המתרחש בליבם של המרגישים בבהירות, כי כלבי הציד קרבים ובאים. ‚המתפעם בליבם משהו מלבד יצר הקיום?' הרהרתי. והנה ברגע זה ששמעתי את דברי האב הנזכר בבנו היושב במרחקים הבינותי, כי גם לאחר יאוש חי באב ההוא זעם ההתמרדות, ועל סף המוות הוא משמיע זעקתו־נחמתו באזני תבל כולה: ואף על פי כן אנו חיים וקיימים!"

הצורך הפנימי הזה להפגין את קיומנו היה המניע העיקרי להתארגנותם של שרידי השואה לפי עריהם ועיירותיהם, אותן ערים ועיירות שקיומן היהודי נכחד. מכאן גם הדחף הנפשי להקים מצבות לחללינו הי"ד. מעשה ראשון בכיוון זה נעשה עם נטיעת העצים ביער הקדושים במסגרת פעולות הקרן הקיימת לישראל. וחבל שפעולה זו לא נשלמה.

לוח זכרון ליהודי טלומץ' נקבע במרתף השואה בירושלים בנוכחותם של רבים מבני העיר ב־ב' דר"ח אדר תש"ך, 28.1.1960.

משהתחילו מתפרסמים ספרי זכרון לקהילות יהדות פולין, נתגבשה גם בקרבנו התכנית להוציא ספר זכרון לקהילתנו. ודאי, האזכרות שאנחנו מקיימים שנה שנה משמשות ביטוי להתייחדותנו העמוקה עם חללינו וערכן רב. אך עלינו לזכור, כי השנים חולפות, ואין אנו יודעים, אם עוד שנים רבות נתמיד באזכרות אלה...

אין מצבת־נצח טובה וקיימת כספר „יזכור". ויישר כוחם של כל אלה

שנתנו ידם להנחיל לדורות הבאים את דמות עיר מוצאם, בתארם ובספרם עובדות, מאורעות, דמויות והווי־חיים כפי שראום וכפי שידעום.

הספר יימצא בבתי בני עירנו, וגם בניהם ונכדיהם שלא ידעו את מקורם ואת מחצבתם עתידים ללמוד ממנו.

בשם כל חברי הארגון הריני מביע תודתי לכל אלה אשר השתתפו במלאכת־קודש זו.

תודתנו נתונה לחברינו היקרים בארצות הברית, אשר בתרומתם הנדיבה סייעו לביצוע המשימה.

תקוותנו, שהספר יתקבל בחיבה יתרה על ידי כל בני־עירנו, שרידי קהילת טלומץ'.

ד"ר אלכסנדר שוורצבארד

דבר חבר המערכת

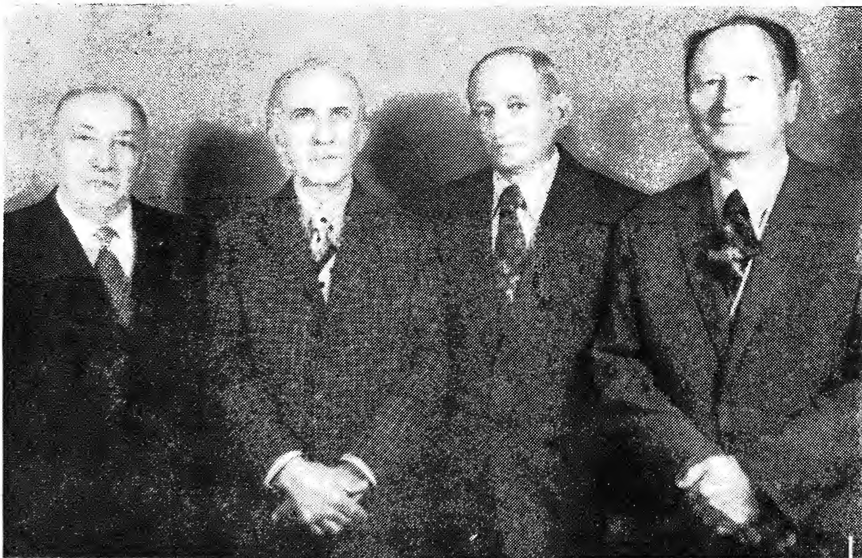
אנחנו, יורשי דורות־משפחות שישבו בטלומץ׳, מתכוונים לתת ברשימו־תינו דלהלן ציונים וזכרונות מחיי אותם דורות, משמחותיהם וממצוקותיהם.

עוד פועמים בלבבותינו זכרונות חמים, עוד מלווים אותנו צל חיוור של עקבות מחוקים והד העבר.

רצוננו, שישמשו רישומינו הצנועים מעין „יזכור" לביתנו הישן, למען דורנו ולמען הדורות שיבואו. בדין שיירשם לפחות משהו על חייהם ועל מאבקיהם של אלה אשר חיו שם עד בוא עיתם ושל אלה אשר פתיל חייהם קופד ביד הצורר ושנעקרו על שרשיהם מקרקע צמיחתם.

יהי נא הספר ספר זכרון לחללינו, זקנים וטף יחדיו, ספר זכרון לגווילי תורה חרוכים, לקברים מחוללים ולמצבות קבר עקורות.

עלה בגורלנו — לזכותנו ולשברנו — להעלות נר־תמיד לזכר החיים שנשמדו, שאין אנחנו אלא שרידיהם הדלים.

הועד להוצאת ספר הזכרון

מימין: אפרים שרייער, מוניו וורמאן, ד"ר אלכסנדר שוורצברד, שלמה בלונד

Publication Comitee

וורמן מוניו

טלומץ׳, מצבה הגיאוגראפי

בין פוקוצ׳ה ובין פודולה משתרע מחוז טלומץ׳, שכלל לפני מלחמת העולם השניה שטח של 919 קילומטרים מרובעים ואוכלוסיה של 118,874 נפש. שטח זה הקיף 127 מועצות כפריות ו־133 ישובים, בתוכם עיירות אחדות, כגון טישמיניצה, אוטיניה, ניז׳ניוב.

טלומץ׳ היתה מקום מושבו של ממשל המחוז והיו בה בית־ספר תיכון, סמינריון ובית משפט מחוזי. כמקום מושב לבית־המשפט המחוזי שימשו גם אוטיניה וטישמיניצה.

שם העיר: טלומץ׳ בפולנית, „טובמאץ באוקראינית, וטאָלמיטש באידיש. סבורים ששמה בא ממתורגמן צבאי — „טובמאץ״ בצבא זאפורוז׳ה. הוא מילא תפקיד של מתורגמן ביחסים בין הפולנים, הטאטארים, היוונים והמולדאווים ושוגר גם לארצות השכנות לשם השגת מידע או להעברת הוראות חשאיות. אחד המתורגמנים האלה זכה להשגת תנאים נוחים לאוכלוסיה המקומית והגן עליה ממעשי רצח ושוד מצד הטאטארים. לאות הכרת תודה על פעולתו נקרא הישוב שהתנהל בו המשא ומתן ואשר בזכותו לא חרב בשם טלומץ׳.

אך גירסה אחרת אומרת שבישוב הזה השתקעו כמה וכמה מתורגמנים, ועל כן נקרא בשם „טומבאץ״ — טלומץ׳.

בפולין שלפני חלוקתה היתה טלומץ׳ שייכת לגליל רוס, לחבל האליץ׳.

אחרי חלוקת פולין הראשונה בשנת 1772 בין רוסיה, פרוסיה ואוסטריה תפסה את האדמות האלה אוסטריה כחלק מגליציה בנפת סטאניסלאבוב. מ־1919 עד 1939 היה שטח זה חלק מגליל סטאניסלאבוב ברפובליקה הפולנית.

לדברי צ׳יחובסקי [1] היה קיים הישוב הזה עוד במאה ה־14, בימי המלך ולאדיסלב יאגלו. אך תכופות הותקף על ידי הטאטארים והיה לבז ולחרבה. בימיו של יאן קאז׳ימייז׳ — במאה ה־17 — חרבה טלומץ׳ בידי אנשי שדמיוגרוד (זיבנבירגן) ובידי קוזאקים ונחרבה, ולא נותרו בה אלא שלושה אזרחים (שנת 1661). הישוב מתאושש אחר־כך, ולדברי ואשוטינסקי [2] כבר היו בו בשנת 1765 102 בתים, מהם 59 של יהודים.

---

1) חי במאה ה־17.

2) Wasiutyński Bohdan
Ludność Zydowska w Polscę w 19 i 20 wieku.

יאן קאז׳ימייז׳, במאה ה־17, חרבה טלומץ׳ בידי אנשי שדמיוגרוד (Siebenbürgen) ובידי קוזאקים ונחרבה, ולא נותרו בה אלא שלושה אזרחים (שנת 1661). הישוב מתאושש המלך. מתפקידו של מושל המחוז היה לקיים את השיפוט במחוז, לגבות מיסים, לנהל את עניני העיר ולהגן בתוקף צווי המלך על היהודים תושבי המקום, ולשאת באחריות להם לפני המלך.

בסוף המאה ה־17 עברה טלומץ׳ על כל אדמות המחוז לבעלותה של משפחת פוטוצקי הענפה, ואחרי תהפוכות שונות עברה במחצית המאה ה־19 לבעלות משפחת יאהן פוטוצקי. ראש המשפחה בנה ארמון בגן רחב־ידיים והיה אחד ממייסדיו של מפעל הסוכר הגדול, אחד הגדולים בגליציה, שהעסיק למעלה מ־1000 פועלים והפיק 70 אלף צנטנר סוכר לשנה. יורשיו של יאהן לא הצליחו לקיים בידם את הנכסים הרבים שירשו. הארמון והגן נמסרו למועצה הכפרית ומפעל הסוכר פשט את הרגל. המשקים שבסביבה על אדמתם ועל בתיהם עברו לרשותם של המנהלים או שנמכרו. טלומץ׳ נפלה ביד משפחת דוליים. חלק מן הנכסים האלה עבר לרשותם של יהודי טלומץ׳.

טלומץ׳ שוכנת על נחל טלומצ׳יק, היוצא מן המעיינות על יד הכפר קורולובקה, 17 קילומטר מטלומץ׳. טלומצ׳יק הנחל מחלק את טלומץ׳ לשניים: רובה לשמאל הנחל ומיעוטה לימינו. טלומצ׳יק מתפתל לאורך 25 קילומטר ויותר בין גבעות, ובדרכו הוא קולט כמה וכמה נחלים קטנים עד השתפכו על יד העיירה ניז׳ניוב אל הנהר דנייסטר. בטלומץ׳ מגיע רוחב טלומצ׳ק ל־3—4 מטרים, במקומות מסויימים מגיע הוא לעומק 2 מטרים ויותר. במקום השתפכו מגיע רוחבו ל־10—12 מטרים. רוחבו של הדנייסטר מגיע שם ל־400 מטר ויותר, והוא מפריד את מחוז טלומץ׳ מן המחוזות השכנים: בוצ׳אץ׳ והורודנקה. אכן במקומות אחדים היו כפרים אחדים גם מעבר לדנייסטר כלולים במחוז טלומץ׳. אורכו של הדנייסטר 1411 קילומטר. 60—80 יום בחורף מכוסה נהר זה שיכבת קרח עבה. פעמיים בשנה מציפים מימיו את הסביבה: בשלהי פברואר ובראשית מארס, כאשר השלג מפשיר, ובסוף מאי, כאשר השלגים נמסים בהרי הקרפטים, אשר מהם יוצא הנהר. אך מצויים שטפונות גם בסתיו בשל גשמים מרובים. כיום הוא משמש בחלק ניכר מאורכו עורק תחבורה מימית, מהאליץ׳ ולמטה, (הסובייטים סילקו את המכשולים הטבעיים).

הדנייסטר רשם דף־טראגי בתולדות האוכלוסיה היהודית של מחוז טלומץ׳ ושל המחוזות הסמוכים לו. ימים מועטים לפני פלישת הצבא הגרמני כבלו האוקראינים מן הכפרים שעל הדנייסטר מאות יהודים בחוטי תיל והטביעום בנהר. כך עשו גם ליהודים שגורשו מרוס הקרפטית ומהונגריה.

בסתיו 1941 פקד את הסביבה אחד השטפונות הכבדים אחרי גשמים שלא פסקו 10 ימים. הדנייסטר גרף בזרמו מאות בתים על יושביהם ועל רכושם. צפו בתים ומבנים משקיים על כל הרכוש אשר בהם, החי והדומם. פה ושם נראו בני־אדם קוראים לעזרה

על גגות המיבנים הצפים על המים. האיכרים ראו בכך גמול מן השמים על התאכזרם ליהודים.

טלומץ' יושבת על קו הרוחב 48°8' ועל קו האורך 25°10', 25 קילומטר ממזרח לעיר הגליל סטאניסלאבוב (היום אובלאסט איוואנו־פראנקובסקי), 120 קילומטרים ממרכז פולין הקטנה בעבר, מלבוב (היום בירת אוקראינה המערבית), 50 קילומטר צפונית מקולומיה וכ־70 קילומטר מצפון לרכס הקרפטים המזרחיים. תחנת הרכבת טלומץ' מחברת את הרכבת המקומית אל תחנת הרכבת פאלאהיצ'ה, 7 קילומטרים מטלומץ'.

בפאלאהיצ'ה עובר קו הרכבת סטאניסלאבוב — טישמיניצה — פאלאהיצ'ה (עם קו מקומי לטלומץ') — ניז'ניוב — מונאסטז'יסקה — בוצ'אץ' — צ'ורטקוב — קופיצ'ינצה — הושאטין. בקרב הילדים בטלומץ' היתה אמונה, שכאן אחד מקצות העולם, משום שקו מסילת הברזל נסתיים כאן...

כאמור היתה טלומץ' עד 1772 בתחום מדינת פולין. מ־1772 עד 1914 נכללה בתחום גליציה. מאוגוסט 1914 עד יוני 1915 היתה בשלטון הצבא הרוסי הכובש, ושוב חדשים אחדים תחת שלטון האוסטרים. בימים 7—9 באוגוסט התחולל סמוך לטלומץ' אחד הקרבות הגדולים בין כוחות הצבא האוסטרו־הונגרי ובין הצבא הרוסי. בראש הצבא האוסטרי עמד הגנרל קווש, ובראש הכוחות הרוסיים — הגנרל לשיצקי. היה זה חלק ממתקפת ברוסילוב, אחד המפקדים הראשיים בצבא הרוסי. מתקפה זאת נסתיימה בתבוסת הכוחות האוסטריים, שנסוגו ללב גליציה ובוקובינה. המפקד העליון ניקולאי ניקולאייביץ' הגיע בימים ההם לטלומץ' במסגרת סיור בחזית.

בשנת 1917 חוזרים הכוחות האוסטריים ותופסים את השלטון. אחרי נפול ממלכת ההאבסבורגים נתונה טלומץ' מנובמבר 1918 עד 25 במאי 1919 לשלטון הרפובליקה המערב־אוקראינית. מסוף מאי 1919 עד מחצית ספטמבר 1939 שולטת בה הרפובליקה הפולנית. ממחצית ספטמבר 1939 עד סוף יוני 1941 כלולה טלומץ' באוקראינה המערבית הסובייטית, ושוב ימים אחדים היא בשלטון הוועד הלאומי האוקראיני ושבועות אחדים בשלטון הכוחות ההונגריים. מסוף יולי 1941 היתה טלומץ' בידי הגרמנים, כחלק ה„גוברניה הכללית". במארס 1944 השתלטו הסובייטים לימים אחדים על העיר, ואחר־כך שלטו בה ההיטלריסטים שלושה חדשים. מאז יולי 1944 כלולה טלומץ' במערב־אוקראינה, איוואנובו־פראנקובסקה אובלאסט.

למצבה הגיאוגראפי של טלומץ' יתרונות ומגרעות. אחד היתרונות היותה רחוקה מדרכים אסטרטגיות המשמשות למעבר צבא. בשל כך ניצלה לפעמים אוכלוסיתה היהודית מרצח, משוד ומהחרמות.

מאידך גיסא הכבידה בדידות זו על המסחר ועל התפתחות התעשיה, אף כי המחוז היה גדול ועשיר בתנובה חקלאית ומשופע בבקר ובחזירים, באדמה דשנה וטובה לחקלאות, ואף כי רבים היו בה כרי־המרעה, גני הפרי והיערות.

טלומץ' הגבוהה 250 מטר מעל לים נתונה בתוך עמק. בכיוון מזרח היו עולים ממנה לעבר אולשה ואוקנייני מן המקום הנקרא גונצ'ארובקה לכיוון יאצקובקה. לכיוון דרום — לעבר הרחובות הורודנסקה ופילושציזנה, לכיוון מזרח לעבר נאדורוז'נה, לצד צפון לעבר לוקוטקי ומאותו קצה של רחוב סלובאצקי לכיוון מזרח.

אקלים המקום נוח בדרך כלל, בקיץ מגיע החום ל־°25 — °30 צלסיוס, ואילו בחורף נרשמו טמפרטורות של °30 צלסיוס מתחת לאפס.

כמות המשקעים השנתית 500 — 600 מילימטר. מרביתה בסתיו, אף כי אין מחסור בגשמים גם באביב ובקיץ. הגשמים והשלגים סיפקו מים בשפע לשדות, ובזכות השלגים יכלו החקלאים להכין חלק ניכר של אדמותיהם לזריעת סתיו, שכן מבטיחה שיכבת השלג העבה בחורף חום מספיק לזרעים.

בחלקה של טלומץ' מימין לנחל נתמשכה דרך לאורך כל רחוב הורודנסקה עד פילבשצ'יזנה. מן הגשר בצד ימין השתרעה כיכר ריקה, שבקצה שכן בית־המטבחיים העירוני, ומאחורי בית־המטבחים, לאורך הנחל טלומצ'יק — שדות וגנים. צד זה של הכיכר שימש בימי שוק (ימי ד' בשבוע) כמקום חניה לעגלות, כאן נטו לפעמים אוהליהם צוענים. מאחורי הכיכר הזאת הוליכה לבית־הקברות הקאתולי דרך לכפר גרושקה.

בימי ד' נערך בכיכר זו שוק הבקר, הסוסים והחזירים, ואילו בשאר ימות השבוע שימש המקום לאימונים לקבוצת הכדורגל היהודית „חשמונאי". אף נערכו שם משחקים בין־עירוניים. מאחורי כיכר השוק היו שדות המרעה העירוניים. גם שם נערכו לעתים אימוניהם של ארגוני הנוער היהודי. שדות המרעה האלה תפסו שטח נרחב למדי, שגבל במערב בכיכר השוק, בצפון — בנחל טולמצ'יק, במזרח — ביובל הקטן מלינובקה המשתפך לטלומצ'יק וביובל הזורם בין כרי מרעה לאורך הדרך ליאצקובקה ועד סלובודקה. מצד דרום גבל בגני רחוב מלינסקה ששכן בגובה רב יותר והתחיל ליד הגבעה הראשונה של רחוב הורודנסקה מצד שמאל. רחוב מלינסקה, שמשני צדדיו עמדו בתי־מגורים ומבני־משק, נסתיים בגשר על המלינובקה. סמוך למקום היתה טחנת־מים של שטארק־רוטנשטרייך ועל ידה בית־דירתם, והלאה מזה גנים ושדות מעובדים, עד הדרך לפילובשצ'יזנה. רחוב הורודנסקה נתמשך לאורך קילומטר וחצי ונסתיים בדרך לפילוב־שצ'יזנה. אוכלוסיות רחוב הורודנסקה ומלינסקה היו של לא־יהודים, ומספר המשפחות היהודיות ברחובות אלה לא הגיע לעשרים.

מי הביוב של התעלה העירונית זיהמו את הנחל, שזוהם עוד לפני כן על ידי מי הביוב של רחוב קוליניצקה ובית־המטבחיים העירוני. (אכן, היתה בעיית זיהום קיימת זה כבר!). כאשר הפשירו השלגים, ובסתיו אחרי גשמים ממושכים, היתה התעלה הזאת נהפכת לזרם מים אדיר וגועש, והנחל טלומצ'יק — לנהר גדול וסוער. המים היו מציפים את שדות המרעה ואת הגנים.

מעבר לגשר, עד כיכר השוק, נתמשך רחוב לגיונוב. בו התנוסס הבנין הדו־קומתי של בית־הספר היסודי הממלכתי בן שבע הכיתות, שהוקם בשנת 1902. מרחוב זה הסתעפו הסימטאות הצדדיות, שאחת מהן הוליכה ל„רב זיסלס קלויז". ברחוב היה קרפיף עצים. גם בית־המרחץ היהודי היה ברחוב זה. ושוב סימטאות אחדות — אחת המוליכה לבניין, אשר בו שכן במשך שנים אחדות „השומר הצעיר", ואחת הסימטאות הוליכה אל „מלאכים'ס קלויז".

בהמשך הרחוב היתה כיכר גדולה למדי, כיכר הרצל. שם היו בית־הכנסת הגדול והאטליזים. אחריה הרחוב ל„מקסיקו" — סימטאות צרות בין בתים נמוכים וישנים. מאחורי כיכר הרצל היה בניין, ובו בית־המרקחת היחיד בעיר, שבעליה, שאנקובסקי, היה ראש עיריית טלומץ' במשך שנים רבות.

כל הבתים ברחובות ובסימטאות האלה, פרט לשני בתים של לא־יהודים — קורצ'אב ושאנקובסקי, היו מאוכלסים יהודים, ובהם שכנו כל בתי־התפילה.

מול כיכר הרצל נתמשכו כיכר וסימטה עם הסתעפויות אחדות לרחוב קוליניצקה. באחד הבתים שם פעל במשך שנים קן „בית"ר". סימטה זאת הוליכה אל אולם „טונביהאלה". בקצה הרחוב ההוא שכנו ספריה יהודית גדולה ועשירה ואולם מפלגת „פועלי־ציון שמאל".

רחוב לגיונוב חצה את כיכר השוק לשניים. צד שמאל של כיכר השוק, החלק הקטן יותר, התחיל בביתו של ויינטראוב. לפני הבית היה מגרש של 100 על 20 מטר, הגובל בבית הישן בכיכר מיצקוויץ'. כאן, על יד ביתו של ד"ר רוזנקראנץ, עברה בתקופת הסובייטים הדרך לבית־המשפט ולכלא. שם ישב הנ.ק.ו.ד. בתקופת הגרמנים היתה המשטרה האוקראינית מתעללת שם באכזריות באסירים היהודים.

בכיכר ההיא עמדה גם הכנסיה היוונית־קאתולית, ושם היה קצה הרחוב, ומשם הכניסה לגן העירוני והדרך אל בית משרפות־היין ולרחוב קוליניצקה. משמאל לכנסיה היתה סימטה, שביתה הראשון היה בית „טונביהאלה" — אולם קטן עם במה. בו נערכו חזרות והצגות של להקת השחקנים בטלומץ'. לעתים היו עורכות בו את הצגותיהן להקות יהודיות של שחקנים זרים. אף היו מתקיימות בו אסיפות והרצאות. גם נוער „השומר" ונוער „בית"ר" היו מתכנסים שם, כאשר לא היו להם מועדונים משלהם. היו מתאספים שם גם חברי הארגונים האקדמאים „קדימה" ו„אמונה" ומועדון הספורט היהודי „חשמונאי".

רוב הבתים ברחוב קוליניצקה לאורך קילומטר ומחצה בקירוב היו מעץ. בין בתי הלבנים המעטים — בית הפנימיה לתלמידי הגימנסיון בטלומץ' שבאו מן החוץ. היה זה בית־לבנים דו־קומתי, שעל ידו היה גן־ירק גדול שעובד על ידי התלמידים. גנים כאלה נתמשכו לאורך כל רחוב קוליניצקה, והתגוררו שם פחות מעשרים משפחות יהודיות. מרחוב קוליניצקה נפתחה הדרך לקולינצה, להריניובצה ועל יד כפרים אחדים לאוטיניה. ברחוב קוליניצקה התרכזה פעולת הקומוניסטים היהודים.

בצד האחר של רחוב לגיונוב, עד רחוב פילסודסקי, השתרע חלקה הגדול של כיכר השוק. עמדו שם בצידה הצפוני בתי הקומות החדשים של הרמאן, שווארצבארד, ריזל ולודמר, ביתו של אבנד ובית הלבנים של גוטליב. בין הבתים האלה שכנה סימטה, הפונה לעבר הכנסיה, על יד מאפיית הינגסברג־האבר.

חלקו המזרחי של השוק התחיל בבית ווייסמאן, בבית־לבנים גדול של הורוביץ, ובבתים קטנים אחרים. סימטאות הוליכו משם למכסיקו. בבית הורוביץ היתה מגדניה קטנה של משפחת שפיגל, ובו שכן במשך שנים אחרות מועדון „השומר הצעיר״.

חלקו הדרומי של השוק החל בביתה של מינצ׳ה שטיין וברחוב המוליך אל בית־הכנסת הגדול, ואחריהם בתים אחדים עד רחוב לגיונוב. בחלק זה של השוק היתה גם שורת בתי מגורים וחנויות. באחד הבתים האלה התגורר בזמנו הרב ציף, ואביו של הפרופסור שלזינגר.

בכיכר השוק, עשרים מטר מבתי המשפחות הרמאן, שווארצבארד וריזל, עמדו שתי שורות של דוכני פירות טריים ומיובשים. במסחר הזה עסקו בעיקר נשים, שבעליהן היו עוסקים בשמירת גני הפרי החכורים בסביבה, בקטיף הפרי ובייבוש חלק ממנו. בחורף, בקור החזק, היו מתחממות על יד הדוכנים ה„מארק־זיצערינס״, כשהן משפשפות כפות ידיהן מעל סירים ובהם גחלים לוהטות.

בימי ד׳ בשבוע, ימי השוק, היו כל המגרשים מתמלאים עם השכמה עגלות מכל המחוז. עוד בדרכי הכניסה היו יהודים קונים „חבילות״ קטנות, שקי תבואה, ושוקלים אותם במאזני־קפיץ קלים. בערב היו מוכרים את התבואה שקנו לסוחרים והיו מרוויחים קצת על המשקל וקצת על המחיר.

מבית הרמאן נתמשך רחוב פילסודסקי עד בית אורלובסקי. משני צדדיו עמדו שורות של בתי מגורים וחנויות. כאן שכנו באחד מאגפי הבתים מפלגת „התאחדות״ ו„גורדוניה״, ואחר־כך המפלגה הרוויזיונסטית ו„ברית־החייל״. שם היה גם בית הרופאה פויארמאן.

בכיכר השוק היתה רק חנות אחת; של „קולקו רולניצ׳ה״, כלומר „חוג החקלאים״. על יד בית טיטמאן ברחוב פילסודסקי, בבית וידר לשעבר, שעזב את טלומץ׳ בשנות העשרים, שכן הקואופרטיב הפולני. ברחוב פילסודסקי היה גם הבית הדו־קומתי של עורך־הדין מאקוך, יושב־ראש המפלגה הסוציאליסטית הראדיקאלית וחבר הסינאט הפולני במשך שנים רבות. בשעתו היה מיניסטר (מזכיר לענייני פנים) בממשלה האוקראינית בשנות 1918—19. הוא נחשב לליבראל ולידיד־יהודים.

בקצה הרחוב פנה רחוב פילסודסקי שמאלה, והתחיל רחוב שלושה במאי. כאן נמצא בית־הדפוס היחיד בטלומץ׳ של וינטרפלד, שהועבר לאחר זמן על ידי בעליו אל ביתו ברחוב קושצ׳לנה. עמדו כאן גם בתים קטנים אחדים ובית גדול שלידו גן פרחים ועצי פרי, הוא בית חותנו של עורך־הדין סאלאט. הלאה מזה השתרע הגן העירוני.

חלקו של הגן מצד רחוב שלושה במאי, נתמשך כ־200 מטרים, עד שער הכניסה, כשהוא מופרד מהרחוב ברשת ברזל שגבהה שני מטרים. במיבנה לא גדול שוכנה חנותו הקטנה של קואופרטיב בית־הספר התיכון. בקצה גדר הגן — שער לכניסת עגלות ופשפש להולכי־רגל, לבאים למשרדי העיריה ולבית־הספר התיכון הממלכתי. מאחורי בית העיריה באגף נוסף נמצא אולם הישיבות של העיריה. בבניין בית־הספר התיכון הוקצתה דירה למנהל. מאחורי אולם הישיבות היתה כניסה לכלי־רכב אל מבניה המשקיים של המועצה, ובפינה לפני רחוב קוליחובה עמדה משאבת מים גדולה.

ברחוב שלושה במאי מימין היה בית המלון העירוני של שופלגייסט, ומאחוריו, על רחבה קטנה, צלב לציון שיחרור האיכרים בשנת 1848. בחצר בית־המלון היה בית־חרושת קטן של משקאות חריפים. אחר בנין הדואר — רכושו של פישר (זליג), היה מחסן ביצים גדול של בילדנר וגן. בקומת הקרקע של הבנין התלת־קומתי הגדול, מאחור, שכן הקואופרטיב האוקראיני. בקומה העליונה — הסמינריון לנשים, בהנהלתן של נזירות. לפני מלחמת העולם הראשונה היה הבית קסרקטין של חיל הפרשים האוסטרי.

מכאן נמשכה הדרך ל„הוף" ולבתים אחדים, בנייני ציבור: בניין משרד האוצר, „הביטוח הציבורי" (קופת חולים), חזית האולם של „סוקול", משרדי ממשל המחוז, ובקומת הקרקע אולם הצופים הפולניים. הכניסה לאולם „סוקול" היתה מרחוב סלובאצקי. היה שם חדר המתנה ואולם התעמלות גדול, שם נערכו תרגילי הארגון „סוקול" (החבר היהודי היחיד ב„סוקול" היה שופלגייסט), ושיעורי ההתעמלות של תלמידי בית־הספר התיכון. לשם היה מכנס ממשל המחוז את אסיפות המועצות הכפריות. שם היו נערכות אסיפות הבחירות של האנדקים לפני הבחירות לסיים, ואחר־כך אסיפות הגוש הבלתי־מפלגתי הממשלתי. באולם זה הוקרנו לעתים סרטים אלמים. בפעם הראשונה זכינו לרדיו ממשדר, בשנת 1924. באולם זה נערכו נשפי ריקודים והופיעו להקות תיאטרון, ביחוד להקות נודדות, רובן פולניות או אוקראיניות, ומיעוטן יהודיות.

ברחוב סלובאצקי, מאחורי אולם „סוקול" שורות של בתים וסימטאות המוליכות ל„הוף". יש לציין את בית זיידמאן־בלוך, שמאחוריו בית היתומים הפולני, ועל ידו בית־צריחים. שבו התגוררה משפחת וולניק, ושורות בתים שביניהם נמצא בית משפחת זינרייך. סימטה הוליכה לרחוב וייז׳בובה — כמה בתים קטנים — ואחרי פניה קלה אל הרחוב ימינה ועל הגבעה, בדרך ללוקוטקי — בית־הקברות היהודי החדש.

רחוב סלובאצקי התחיל בצד שמאל בבניין הדואר לשעבר. אחר־כך היו בתים אחדים, שגבלו בחומה שגבהה שני מטרים ומחצה, חומת בית־הקברות היהודי הגדול הישן, המלא מצבות ישנות ועצים רבי־שנים. מרחוב סלובאצקי היה שער ישן אל בית־הקברות. בסימטה מאחורי בית־הקברות התגוררו משפחות יהודיות אחדות. מאחורי אותה סימטה, בין גנים ושדות, עמדו חווילות אחדות, שהוקמו אחרי חלוקת השדות לאורך

רחוב סלובאצקי. בקצה הרחוב הזה עמד בניין דו־קומתי הרוס למחצה של בית־הספר למלאכה. משם היתה דרך צרה אל בריכת פלאהוצה שעברה בערוץ עמוק למדי.

רחוב סלובאצקי נסתיים, כאמור לעיל, בגשר קטן ומכאן היתה דרך ימינה ללוקוטקי, על יד בית־הקברות היהודי החדש. מצד שמאל, אחרי הגשר, היתה דרך לפולאהיצ׳ה, שם הבהיקו מגבעה לא גבוהה פני הבריכה המלאכותית הגדולה, שהוקמה בשעתו לשם אספקת מים למפעל הסוכר בצינור תת־קרקעי. שטח הבריכה הגיע ל־15 הקטאר בקירוב, והופרדה מטלומץ׳ בסוללה רחבה ומלאכותית שהיתה עטורה עצים ושיחים. המים הגיעו אל הבריכה מנחל קטן, מן המעיין הפורץ סמוך לנאדורוז׳נה. המקום, שבו השתפך הנחל לבריכה, הצמיח סוף ולעתים היו שטים כאן ברווזי־בר ושאר עופות מים. לפעמים היו ציידים צדים שם ברווזי־בר.

במרחק עשרים מטר מאמצעית הסוללה היו עמודים, שכונו בשם „קוזה״, ושם צינור המוצא בעומק עשרים מטר, שהוליך את המים למפעל הסוכר ולבריכה קטנה יותר, שנמצאה בגן ולמשרפות־יי״ש מאחורי הגן. מי הבריכה הזאת היו נקיים, והיה זה מקום הרחצה והשתיה היחיד של תושבי טלומץ׳, מלבד המקלחות על יד טחנת שטרק, ומלבד הדנייסטר לאלה שערכו טיולים רחוקים. בחורף היתה הבריכה מכוסה שכבת קרח עבה ושימשה כאתר החלקה, כבריכה שבגן.

חלקה המערבי של בריכת פלאהוצ׳ה עורר את תחביב הדיג. אבל הדגה היתה כאן דלה מאד. היו גם מקרי טביעה לא מעטים בבריכה, בייחוד ליד ה„קוזה״ וסמוך לצינור המוליך את המים למפעל הסוכר. מאחורי בנייני העיריה התחיל רחוב קוליובה, בגן הפרחים ובבנייניה החדשים של חצר בעליה של טלומץ׳, בצד שמאל של רחוב קוליובה.

מאחורי החצר ההיא השתרע בית־הקברות הקאתולי הישן, שתחילתו, כנראה, בראשית ימי טלומץ׳. מאחורי בית־הקברות גבלו השדות בדרך לנאדורוז׳נה. בלב שדות החצר עמדו בתים קטנים אחדים, מעונות לעובדי החצר.

רחוב קוליובה התחיל בצד ימין בבניין הדואר לשעבר, אחריו היו חווילות ובתים יפים, וביניהם בית הלבנים של מפקדת המשטרה המחוזית. ברחוב ההוא התגוררו לפני מלחמת העולם הראשונה ראש העיר הובורקה, עורכי־הדין יאמפולר והאלפרן, והרופא המחוזי פייטשיצקי.

אחרי הבתים האלה התמשכה דרך־שדה לנאדורוז׳נה ומשם דרך טישמיניצה לסטאניסלאבוב. לפני הדרך לנאדורוז׳נה פנו הכביש והמדרכה ימינה אל תחנת הרכבת ולעבר עשרים הבתים שהוקמו בסוף שנות העשרים. גג בנין תחנת הרכבת היה של רעפים אדומים. משם נראה בית־הקברות היהודי.

רכבת צרה שכללה 2—3 קרונות נוסעים הילכה פעמיים ביום לפלאהיצ׳ה וממנה. לעתים קרובות היתה יוצאת רכבת־משא. רכבת זאת הופעלה בשנת 1910 בזכות מאמציהם

של אחדים מתושבי טלומץ׳, וביניהם ראש העיר הובורקה. הפתיחה נקבעה ליום השבת, שכן רצה הובורקה, כפי שסיפרו, למנוע בכך השתתפות יהודים בטקס הפתיחה...

רחוב קושצ׳לנה התחיל מבית אורלובסקי, שנבנה זמן רב לפני מלחמת העולם הראשונה, ונסלל, כנראה, בעת היבנות הארמון — אחר־כך בנין בית־הספר התיכון. בבית ההוא, שכלל קומת קרקע ושתי קומות, היה שער כניסה גבוה ונרחב, קירותיו היו בעובי של מטר וחצי. היו בו הרבה חדרים מרווחים. בתקופה מסויימת היה רכושה של משפחת גולוחובסקי. התגוררו בו משפחות יהודיות אחדות. שכנו בו מסעדת ר־יצר, ששימשה אכסניה עיקרית לבעלי האחוזות שבסביבה. לפני פרוץ מלחמת העולם השניה עבר הבית הזה לבעלותה של משפחה יהודית — אברהם אייזנר. בתקופת הסובייטים הולאם הבית, ובית המשפט נקבע בו. ברחוב ההוא היו מאפייתו של הוט־הרמאן ובית־דפוסו של וינטרפלד. בצידו האחר של הרחוב היו בתים אחדים, ובקצה הרחוב היה מגרש הכנסיה עם הסתעפויות אל הרחובות הסמוכים. מול רחוב קושצ׳לנה — הכנסיה הקהילתית הרומית־קאתולית. בנין הכנסיה ההיא היה גבוה ביותר, והיו בו שני מגדלים בסגנון גוטי. מן הרחוב הפרידהו מגרש רחב. שם היו מתקיימות התהלוכות הדתיות. מאחורי הכנסיה עמד בית העדה. שם התגורר הכומר טאבאצ׳קובסקי.

במגרש לפני הכניסה בצד שמאל של רחוב קושצ׳לנה, התחיל רחוב גרונוואלדזקה (לפנים וייז׳בובה) וממנו הסתעפו סמטאות של בתי־לבנים ובתי עץ. שם שכן אולם „הספריה האוקראינית״, בו היו נערכות נשפיות ארגוני הנוער היהודי. הרחוב ההוא נתמשך על יד כר מרעה, ובו מעיין שופע מים. לקצה הרחוב היה אופי כפרי מובהק — משקים ומיבנים חקלאיים. הוא נסתיים ביציאה לרחוב סלובאצקי.

צד ימין של רחוב גרונוואלדזקה התחיל בסניף בית־הספר התיכון הממשלתי, בו שכן בעבר בית־הספר הקהילתי הנוצרי. גני רחוב גרונוואלדזקה גבלו במגרש גדול, מה שמכונה „הוף״ — הקטארים אחדים של קרקע בין רחוב סלובאצקי, מול בית־הקברות היהודי הישן, ובין גני רחוב גרונוואלדזקה. במחצית הראשונה של המאה ה־19 הוקם שם מפעל הסוכר הגדול ביותר שבגליציה. המחוז סיפק כמויות ניכרות של סלק סוכר, אך הוצאות ההובלה והניהול הגרוע של המפעל הביאו לידי התמוטטותו. מיבניו נהפכו במרוצת הזמן לגל־חרבות. השם „הוף״ ניתן לשטח לאחר זמן, כאשר קיימו בו את תרגיליהם החיילים האוסטריים מן הקסרקטין הסמוכים.

בצפונו של ה„הוף״ היו כתריסר בתים קטנים, ששימשו תחילה כדירות לפועלי בית־החרושת. בבתים ההם לא התגוררה כל משפחה יהודית. במזרחו של ה„הוף״ היו מסגריית וונדרמאן ודירתה של משפחת הופמאן, משפחה פולנית, כפי הנראה ממוצא גרמני, שהושיטה בזמן הכיבוש עזרה ניכרת ליהודים.

על יד כר המרעה של רחוב גרונוואדלזקה פנתה הדרך לכיוון סלובודקה. היה זה אחד מפרוורי טלומץ׳, ישוב בעל אופי כפרי, ובו משקים חקלאיים. משם הוליכה דרך

על פני גשר מעל נחל טלומאצ׳יק לעבר אוקניאני ואולשה, דרך גונצ׳ארובקה. בסלובודקה ובגונצ׳ארובקה התגוררו שתי משפחות יהודיות בכל אחת.

מן המגרש שלפני הכנסיה הוליכה דרך על יד סניף בית הספר התיכון לרחוב הכומר סאבה, שם היו גגות הבתים מתבן, והמשקים החקלאיים הרבים ברחוב הזה שיוו לו אופי כפרי מובהק. שם שכן בזמנו בית־הבד, שהפיק שמן מגרעינים. מלבד השמן ייצרו שם גפת ששימשה להזנת הבקר ולייצור בד הידוע בשם סאמונדו׳יאל (ייצור עצמי).

מחזית הכניסה נמשך רחוב אחד אל כיכר השוק, ורחוב אחר לעבר טחנת שפיצבאך. מול שער הכניסה לכנסיה, על יד הדרך לטחנת שפיצבאך, היתה כיכר, בה היו חונות עגלות בימי השוק בד׳ בשבוע, ומאחורי כיכר זאת היו הטחנה ומפעל החשמל של טוזינקוויץ׳ והרחובות הראשונים של „מכסיקו״. בשנת 1931 הסבה מועצת העיריה, לפי הצעת הד״ר רוזנקראנץ, את שם הרחוב הזה ל„טרומפלדור״.

ברחוב המוליך לטחנת שפיצבאך נמצא בנין הלבנים של בית־הספר בעל 4 הכיתות על שם הבארון הירש. משני עברי המסדרון הרחב היו חדרי כיתות בעלי חלונות גבוהים. משנסגר בית־הספר הזה בשנות העשרים לימדו בכיתות אלה לימודי דת ישראל. בבנין זה שוכן גם הבנק הקואופרטיבי היהודי. בו היו נערכים מזמן לזמן נשפי ריקודים ומסיבות של ארגוני האקדמאים היהודים. במרחק־מה משם התחילו בנייני הטחנה של שפיצבאך, שכללו טחנת־קיטור, בעלת מפעל חשמל משלה, ואולם גדול עם פטישי קיטור, המכונה „האמרניה״ כלומר „פטישיה״ לייצור כלי עבודה חקלאיים. מאחורי בנייני הטחנה היו עוברים על פני גשר בדרך ליאצקובקה, לאולשה ולאוקניאני. על יד בית הספר על שם הבארון הירש פנתה הדרך שמאלה, ואחרי שורת בתים הוליכה עד הנחל טלומאצ׳יק. גשרון, שלא היה אלא קורה מצויידת במעקה, היה נטוי על הנחל. כך ניתן לאיכרים הבאים מן הכפרים ששכנו מעבר לנחל, לקצר את הדרך, בדרכם ברגל לטלומאץ׳. גם הנוער היהודי נעזר בגשרון זה בצאתו לטיולים ליערות קאהאווה, אולשה ויאצקובקה.

טלומאץ׳ נחשבה לאחת הערים הקטנות אך היפות ביותר של פולין הקטנה המזרחית. נופה ותכנונה יפים. רק בחלקה נשאה אופי עירוני. כיכר השוק היתה עטורה בתים יפים וחנויות ורחובות מרכזיים רחבים לעומת המקובל במחציתה הראשונה של המאה העשרים, מרוצפים ומתועלים ומוארים בשעות הלילה. עשויים היו לעשות רושם טוב על זרים. היו בעיירה גן ציבורי גדול ונאה, שני בתי־ספר תיכונים (גימנסיה וסמינר), בתי־תפילה יפים וגדולים. ברחובות רבים היו מדרכות.

פגם גדול היה חוסר מפעל מים. הבארות הכילו הרבה סיד, ובטלומאץ׳ עצמה היו רק בארות מעטות. לכביסה היו אוגרים מי גשמים, המכונים דשצוברה. אף כי היה מפעל חשמל במקום עדיין היו בתים רבים משתמשים במנורות נפט בדירותיהם.

בכיכר השוק וברחובות הראשיים היו כמעט כל הבתים בנויים לבנים וגגותיהם מצופים פחים. ברחובות הצדדיים היו הגגות מכוסים רעפים או גבים, ואילו בפרוורים היו

הגגות קש, ובתי העץ ניטוחו בטיט. הרצפות היו בדרך כלל מעץ, פרט לבתים מעטים שרוצפו מרצפות. תנורי אריחים היו בבתים מועטים. בדרך כלל היו התנורים עשויים לבנים. גם התנורים לאפיית לחם ושאר דברי מאפה נעשו מלבנים. תנורים כאלה היו מצויים בכל בית. בחלק מן הבתים היו החזיתות צבועות ובחלקן מסויידות. סוגי הבתים, מבחינת זמן־בנייתם וצורתם הארכיטקטונית היו שונים. המבנים העתיקים ביותר היו ללא ספק האכסניות. רובן היו בנויות עץ, ושעריהן רחבים. בחצרותיהן עמדו בימי שוק עגלות אחדות. בכל אחת מן האכסניות האלה היתה מסעדה. בסוג זה יש לכלול את בתיהם של הופמאן, ויינטראוב, אבנד ובתים אחדים בגבול כיכר השוק ו„מכסיקו" ולעבר בית הכנסת הגדול. גם בתים אלה היו נמוכים וארוכים, אך לא היו להם שערי כניסה. כבנינים מענינים יש לראות גם את בתי „מכסיקו" השקועים בקרקע. אופי אחר היה לבניינים הישנים של הגימנסיה ולבית אורלובסקי, שהיו עשויים אבן, וקירותיהם עבים מאוד. בין הבנינים שקמו בראשית המאה העשרים, היו בניין בית הספר העממי של שבע כיתות על שם הבארון הירש ובנינים אחרים. דמות אחרת היתה לבתים שהוקמו בכיכר השוק אחרי מלחמת העולם הראשונה: בתיהם של הרמאן, שווארצבארד, ריזל ולודמר.

מלמעלה בדרך לאולשה, נראתה טלומאץ׳ כולה כעל כף היד. היינו לפעמים עולים לשם בקיץ, אגב טיולים ליערות אולשה. בחורף היה שם מסלול מצויין למזחלות. בקו הראשון הבריכות המקיפות את כל חלקה המזרחי של טלומאץ׳, שדות החלק הדרומי, המגיעים עד פילאוושצ׳יזנה, מצד צפון — הרמה המשתרעת עד אוקניאני ולוקוטקי, מצד מערב עוטרים את טלומאץ׳ שדות וחורשה המגיעה עד פאלאהיצ׳ה; ביום בהיר ביותר ניתן לראות מלמעלה אף את גג בית הנתיבות בפאלאהיצ׳ה.

אחריהם בקו הבריכות — שורת צפצפות המסתירות בצמרותיהן את אפיק הנחל טלומאצ׳יק ואת שלוחותיו. בין צמרות העצים בצבצו על רקע השמים שני מגדלים גוטיים של הכנסיה הקאתולית וכיפת הכנסיה היוונית־קאתולית וגגו של בית־הכנסת הגדול, להבדיל. למטה מהם — גגות המיבנים של טחנת שפיצבאך; והלאה דרומה — עצי בית־הקברות הקאתולי, במרכז — הקומות העליונות של בניין „סוקול" ועצי הגן העירוני, ומאחוריהם תחנת הרכבת וענן העשן המיתמר מה„לוקאלקה", היא הרכבת המקומית. המבט נתקל גם בלוח המים של בריכת פאלאהיצ׳ה ובפנותו צפונה — בהר לוקוטקי ובבית־הקברות היהודי.

כשהיינו עולים בחורף לשם נסיעה במזחלות, היה הכל מכוסה שכבת שלג עבה. מסביב הכל היה עטוף לובן, מארובות בתי טלומץ׳ התנשאו תימרות עשן. את הדממה סביב הפרה רק שריקת הקטר של ה„לוקאלקה" וצלצולי פעמוני המזחלות או עגלות החורף.

עונה עונה ועינוגיה. האביב היה נוח ומבושם מריחות ציצי העצים בגנים וביערות. עוד בשלהי מארס, בעוד השלג מצוי ביערות, כבר נראו בקאהאווה פרחי־כלניות.

עונה עונה ועינוגיה. האביב היה נוח ומבושם מריחות ציצי העצים בגנים וביערות. ומרענן את אוירה. בקיץ היה האויר ספוג ריחות חציר, ניחוח שדות וכרי מרעה.

בסתיו — היה עשן מיתמר ועולה בשדות מן המדורות עם ריח תפוחי־אדמה קלויים באש, והיו ימי גשמים רוויים תוגה מיוחדת במינה.

בחורף — סערו לפעמים סופות ורוחות עזות, ואיש לא העז להוציא את חטמו החוצה. הכפור מצייר על השמשות ציורים דמיוניים, ומן הגגות משתלשלים „נרות" קרח, הדומים לנטיפי המערות. החורף הוא העונה של מסעות במזחלות, של טיולים בעגלות חורף או של החלקה על הקרח. מעטים מאוד זכו להחלקה בסקי. משהחלו השלגים להפשיר, היה צורך לסלק את השלג והקרח הרב מן הדרכים. הימים האריכו והלכו, והורגש כי האביב ממשמש ובא.

אפרים שרייער

הגן העירוני

הכניסה ההדורה אל הגן היתה מול ה„סוקול", סמוך לדרך אל רחוב הרכבת והלאה מזה אל רחוב נדורוז'נא ליד רחוב סלובצקי. מורד הגן גבל ברחוב קולינץ ובגן ביתו של טוזינקביץ.

כל פינה בגן, כל חלקת דשא בו, שפעו רעננות ירוקה וצוננת. גדילי ציצים עיטרו את המשעולים המפותלים המוליכים בעקלקלות לאורך הגן כולו אל הפינות החבויות והמסתוריות, אשר בהן היו נוהגים להתייחד זוגות צעירים ולהמתיק סודם הראשון.

מול בנין הגימנסיה עמד במרכזו של מרבד פרחים ססגוני פסלה הלבן של האם הקדושה. ברקע, מול גנו של ד"ר סלט, הוליך שביל אל תלולית, שבראשה ספסל בודד. מעליו היה המבט נעצר בסבך־עפאים.

במרכז הגן מדשאה גלויה לאור החמה, מדשאה מטופחת וקצוצה, אשר מתוכה הציצו פרחים אדומים, כתומים ולבנים. פרפרים למיניהם ולגוניהם התעופפו שם, וילדים שיחקו והשתעשעו.

בערבים היו מתפשטים מכאן ריחות ערבים של פרחי יסמין ושיטה ושל שאר פרחי־בושם. ריח ארנים היה משובב את הנפש.

ליד הכניסה אל השדרה בפינת בנין הגימנסיה עמד עץ אדיר־גזע ועתיר־ענפים, שניטע לפני שנים רבות. מספרים היו, שהמלך יאן סוביאסקי נטעהו בעברו כאן בשעת מסעו. בעודו סמוך לקרקע נסתעפו ממנו שלושה גזעים עד שכל גזע נראה כאילן בפני עצמו. נופו הנרחב של העץ היה משמש כמחסה מפני החמה ומפני הגשם כאחד.

פינה בגן עירוני בטלומץ'
דער שטאָטישער גאָרטן אין טאָלמיטש
The garden-park

מיוחדת במינה היתה ה„שדרה האפלה". גזעי העצים הרמים כאילו סגרו על השדרה מכל עבריה ועשאוה לשדרה של שלווה ורגה. עם שקיעת החמה היו יורדים זהרוריה האחרונים בצבע סגול אל צמרות האילנות ואל נופיהם. ככל ששקעה החמה כן קדרו הצבעים. דממת מסתורין עטפה את הסביבה, ולעתים נפסקה דממה זו ברשרוש עלי השלכת. סבך העצים מנע לראות את השמים הבהירים על כוכביהם. את האפלולית

הלבבית החריד לעתים אור פנסו של שוטר, שהיה „דואג״ לבטחונם של הזוגות על הספסלים.

בייחוד ערבו לנו ימי הסתו הראשונים, בעונת השלכת כשהיינו פוסעים בתוך ערימות העלים שנשרו. עלים זהובים, אדומים ותרוגים השרו רוח של עצבות המכריזה על בוא הסתיו הגשום. בימי שמש בהירים נהגו לקיים בגן חגיגות שכללו נגינה, מזנוני־תרגימא והגרלות. תזמורת הגימנסיה קנתה לה שביתה בראש הגבעה ליד האגם המלאכותי הקטן. היה גן זה רשות הרבים ופתוח לכל. זכרונות חביבים רבים מאותם ימים נתקשרו בו.

מוניו וורמן

טלומץ׳ ויהודיה

הישוב הנושא את השם טלומץ׳ — ראשיתו במאה ה־14 בימי מלכותו של ולאדיסלב יאגילו. לעתים תקפוה הטאטארים ובוזזים אחרים, שכן לא היתה מבוצרת מעולם, שלא כעיירות אחרות: ז׳ז׳אני, בוצ׳אץ׳, צ׳ורטקוב, האליץ׳, שניאטין, סטאניס־לאבוב, טרמבובלה, טישמייניצה, זבאראז׳, זלוצ׳וב.

בימי המלך יאן קאז׳מירז׳, הותקפה טלומאץ׳ בשנת 1618 על ידי הקוזאקים המורדים ונהרסה בין 700 ישובים אחרים ברחבי פולין.

אחר הפרעות שפרעו הקוזאקים בפיקודו של ראש הכנופיות בוגדאן חמילניצקי, נותרו בחיים כ־10% מן האוכלוסיה.

עדות לקיומה של קהילה יהודית בטלומאץ׳ בראשית המאה ה־17 משמשת מצבה בבית־הקברות הישן, מצבת המשפחות שנרצחו בפוגרומים. אפרים שרייאר, שהיה לפני מלחמת העולם השנייה כתב יוו״א שבווילנה, סיפר ששלח את תצלום המצבה לווילנה. פניתי בענין זה ליוו״א בניו־יורק, אך לצערם אין ברשותם כל תצלום). א. צ׳יחובסקי, היסטוריון מן המאה ה־17, כותב, כי אחרי הפוגרום הזה לא נשארו בטלומאץ׳ אלא שלוש משפחות. מסתבר שיהודיות היו, שכן היו יהודים בלבד באותה תקופה תושבי־עיר במזרח אירופה.

בספרו „האוכלוסיה היהודית בפולין במאה ה־19 וה־20 כותב ואשוטינסקי, כי עוד במחציתה השנייה של המאה ה־18 (ב־1765) דרו בטלומאץ׳ 805 תושבים ב־102 בתים. מהם היו 59 בתים של יהודים, שמספרם הגיע ל־372 היינו 43% מן התושבים.

הטבלה דלהלן מתארת את התפתחות אוכלוסייתה של טלומץ׳:

שנה	סך הכל תושבים	מספר הבתים	מספר היהודים	מספר בתי היהודים	יהודים ב־%
1765	805	102	372	59	43
1800	5000	736	2097	329	39
1900	5600	751	2082	332	36
1918	5800	801	2012	331	35
1931	5946	812	2112	341	33.5

הטבלה מראה, כי עוד בראשית המאה ה־19, היה בטלומץ׳ שיעור ניכר של אוכלוסיה יהודית. סיבת ירידת אחוז היהודים נעוצה בכך, שהיהודים היו בורחים מאיזוריה המערביים של פולין, שם נהדפו מעמדותיהם על ידי המעמד העירוני הפולני שנסתייע בכמורה. משנשללו מן היהודים זכויותיהם והזכויות המיוחדות, נדדו מזרחה אל האיזורים, שעדיין לא היה בהן מעמד עירוני פולני, ואשר בהם הגנו עליהם הצווים המלכותיים. שם התחילו מתיישבים בשטחים מעוטי אוכלוסין והקימו שם את דירותיהם ואת בתי מדרשותיהם. מתוך עיסוק במסחר התרכזו סביב מקום מסוים שנהפך במרוצת הזמן — לכיכר השוק של העיר.

המקום המכונה „מכסיקו" והרחובות הגובלים בכיכר השוק הם איפוא טלומץ׳ היהודית המקורית. ואילו הכנסיה הקאתולית והכנסיה היוונית־קאתולית הצביעו על כיוון התרכזות האוכלוסיה הלא־יהודית. באחדים מן הרחובות האלה נשתמר אופיה של האוכלוסיה המקומית עד מחצית המאה העשרים.

בית־הקברות הישן ברחוב סלובאצקי היה תחילה רחוק למדי מן הישוב העירוני, והוא הדין לגבי בית־הקברות הקאתולי.

במרוצת הזמן התרחבה טלומץ׳. לא רחוק מבית־הקברות היהודי קם במחציתה הראשונה של המאה ה־19 מפעל הסוכר. בפרוור זה קמה גם שכונת־מגורים לפועלי מפעל הסוכר. מסילת הברזל, התחנה, רחוב סלובאצקי וקליובה עוטרים את בית־הקברות היהודי המוקף חומת־לבנים גבוהה. בית־הקברות החדש הועבר הרחק משטחי המגורים, לגבעת לוקוטקי. בית־הקברות הקאתולי הועבר עוד לפני כן לגבעה בכיוון הכפר גרושקה.

טלומץ׳ הורחבה על ידי צירוף הישובים סלובודקה וגונצ׳ארובקה ועם הארכת הרחובות הודודנסקה וקוליניצקה. רוב היהודים נשארו בכיכר השוק ברובע „מכסיקו" וברחובות הסמוכים אליו, אך בראשית המאה העשרים כבר מתגוררים יהודים גם ברחובות קליניצקה, הורודנסקה, קוליובה וסלובאצקי, אלא שרוב התושבים שם נשאר לא־יהודי.

משהופעלה בשנת 1910 הרכבת המקומית טלומץ׳ — פאלאהיצ׳ה, נסללה לתחנה דרך חדשה ברחוב קוליובה. שם קמו חווילות, ואילו בתיהם של עובדי החצר נבנו בשדות האחוזה.

הטבלה דלעיל מגלה, שגדל והולך מספרם הכללי של התושבים, אך מספר היהודים בעיר פוחת. הגורם העיקרי לכך הוא מצבה הגיאוגראפי של טלומץ׳. העיר שוכנת בצד, והיא חסרה תעשיה ומסחר בקנה־מידה גדול. הובלת התוצרת החקלאית, שהמחוז מצטיין בה, כרוכה בהוצאות גדולות בשל קשיי תחבורה אל רוב כפרי המחוז. לעומת זאת חלה התפתחות מהירה בסטאניסלאבוב הקרובה היושבת בצומת מסילת הברזל מלבוב להוסיאטין לגבול רוסיה, מסטאניסלאבוב לקולומיה ולצ׳רנוביץ (בוקובינה, שהיתה עד 1914 המשך טבעי לגליציה). התפתחותה המהירה של התעשיה בסטאניסלאבוב והקמתם של מחסני סחורות גדולים בעיר ההיא, התעניינותה של אוכלוסיית המחוז במיבחר הסחורות העשיר שהציעה סטאניסלאבוב צמצמו את קצב פיתוחם של טלומץ׳ והמחוז. אילו בוצעה תכנית הארכת קו הרכבת דרך טלומץ׳ להורודנקה, שהחלו בו הגורמים שעסקו בפיתוח המחוז, היתה התפתחותה של טלומץ׳ מהירה בלי ספק.

אשר לאוכלוסיה היהודית, יש להוסיף גם סיבות ספציפיות. ראוי לציין את הירידה הניכרת בגידולה הטבעי של האוכלוסיה היהודית, אף כי בשלהי המאה ה־19 הגיעו לטלומץ׳ יהודים, פליטים מליטא ומרוסיה. הקשיים הכלכליים, חוסר תעסוקה, הדחף החזק להגירה לאמריקה, יחס איבה מצד האוכלוסיה הנוצרית, ואחר־כך מלחמת העולם והתנאים הקשים בימי הכיבוש הרוסי, גירוש הגברים היהודים לזלוצ׳וב, בריחת יהודים מטלומץ׳ לצ׳כיה ולמוראביה, להונגריה, ואף לווינה אחרי פרוץ מלחמת העולם הראשונה, הרעב בזמן המלחמה והמחלות המידבקות, חוסר עזרה רפואית, השתקעותם של יהודים מטלומץ׳ במקומות מקלטם, פולמוס פטלורה, הרס הבתים ואבדן הרכוש, גל ההגירה לעולם החדש הגובר מאז נסתיימה מלחמת העולם הראשונה, חיפוש מקורות פרנסה בערים הגדולות, הדיפת היהודים מעמדותיהם על ידי הקמת המסחר הקואופרטיבי הפולני והאוקראיני, סיסמתה של ממשלת גראבסקי „סבוי דו סווגו" *), ה„אובשם" **) המפורסם של סקלאד־קובסקי, לגבי המאבק הכלכלי עם היהודים, משיכת שאר ערי המחוז והכפרים אל חנויות סטאניסלאבוב המצויידות בשפע סחורות, לחץ „מכבש המיסים" במיוחד על היהודים — כל אלה הם הגורמים לירידת מספר היהודים ולהתרוששותם. ראוי לציין, כי תמיכה חזקה תמכו השלטונות בפולנים המתיישבים בעיר. היתה תמיכה גם באוקראינים, שייצגו זרמים לאומניים ואנטי־יהודיים.

מן הראוי לציין גם את התעוררותן של שאיפות שיחרור חזקות בקרב היהודים, שהיו שלובות בשאיפה עזה לציון. בעקבותיהן של שאיפות אלה גברה העליה, בייחוד

*) Swój do swego — פולני לפולני (בהשאלה).

**) Owszem — אדרבה.

בקרב הנוער. אחרי הצהרת בלפור עלו כל פעילי „השומר הצעיר" בטלומץ' לארץ־ישראל. גם עובדה זו היתה אחת הסיבות להצטמצמות האוכלוסיה היהודית.

עוד במחצית המאה ה־19 נעשה נסיון מסויים לפיתוח התעשיה בטלומץ', שעשוי היה לשפר את מצבה של האוכלוסיה היהודית. עשרו של מחוז טלומץ' בתוצרת חקלאית ומציאותם של שטחים נרחבים לגידול סלק־סוכר, המריצו קבוצת יוזמים, שבראשה עמד בעליה של טלומץ', להקים מפעל סוכר במקום שכונה אחר־כך בשם „הוף". ב„אנציקלופדיה הכללית" הפולנית, כרך 25 משנת 1868 נאמר, שהיה זה מפעל הסוכר הגדול ביותר בגליציה. אך הניהול הכושל וההוצאות הגבוהות, שהיו כרוכות בהובלת חומר הגלם אל המפעל ובהובלת המוצר המוגמר לשווקים, הביאו לידי סגירת המפעל. קיפוח פרנסתם של עובדי המפעל הזה, למעלה מאלף עובדים, השפיע ללא ספק על התפתחות המסחר בטלומץ'.

בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 ניסו אחדים מאנשי טלומץ' לקדם את העיר ולהעלותה. בין אנשים אלה היה חבר המועצה הממלכתית בווינה מויסה רוסוחאצקי (כפי הנראה מומר) וראש העיר הובורקה (ממוצא צ'כי). עלה בידם להשיג צו בדבר פתיחת קו־רכבת פאלאהיצ'ה — טלומץ'. הם ייסדו בית־ספר תיכון ושיכנוהו בארמון, שקנו מידי בעליה של טלומץ'. לאוכלוסיה ניתנה רשות להשתמש בפארק שרכשה העיריה, הוקמו קסרקט ליחידת הפרשים, בית־ספר למלאכה, התחילה התפתחותה של משרפה. לפעולות אלה היתה השפעה על גידול האוכלוסיה היהודית.

טלומץ' נתברכה במי תהום, אלא שהמים הכילו שיעור גבוה של סיד. אך היו בתחומי העיר גם מעיינות אחדים של מים רכים יותר הנוחים לבישול. מציאותם של מי־תהום בעומק של 50 סנטימטר בלבד הכבידה על בניית מרתפים לבתים. מן המעיינות נשאבו מים במשאבות, מעומק תריסר מטרים, ורק בכר־המרעה, שבין גרונוואלדזקה ובין סלובודקה שאבו את המים במישרין מן המעיין. המים הטובים ביותר לכביסה היו מי גשם שנאגרו על ידי עקרות־הבית. הגשמים והשלגים ומי התהום הבטיחו כמות מים מספקת לחקלאות המחוז. בדשנים היו ממעטים להשתמש, אך השתמשו בזבל טבעי.

הגשמים הכבידו על התחבורה. הדרכים היו טובעניות בשל הגשם. העגלות היו שוקעות בבוץ, ורק הכביש הראשי, שתשתיתו אבן, היה עביר בעונת הגשמים. דרכים עבירות אחרות היו מעטות במחוז.

בחורף נשבו בסביבה רוחות מזרח ורוחות צפון. בימי סופות־שלג ישבו רוב התושבים ספונים בבתיהם. אמצעי התחבורה העיקרי בחורף היו המזחלות הרתומות לסוסים, בהן היו מגיעים גם מן הכפרים לעיר המחוז. במזחלות היו מביאים סחורות מסטאניסלאבוב, עצים להסקה מן היערות שבסביבה ומוצרים חקלאיים מן הכפרים. בשאר עונות השנה מילאו תפקיד זה של הובלה עגלות או רכבות־משא. לתחבודה האישית שימשה ה„לוקאלקה", הרכבת פאלאהיצ'ה — טלומץ' שנסעה פעמיים ביום,

עם קשר לסטאניסלאבוב ולצ׳ורטקוב. בימי סופות־שלג שבתה הרכבת, והפסקות ארוכות יותר בתחבורה זו חלו אחרי כל מלחמה. מתחנת הרכבת של טלומץ׳ היו נוסעים העירה בכרכרה או במרכבה. בשנות העשרים הילך בין טלומץ׳ ובין סטאניסלאבוב אומניבוס רתום לסוסים. בשלהי שנות העשרים בא במקומו האוטובוס בבעלות יואל רדנר. עכשיו פתחו הסובייטים קווי אוטובוסים טלומץ׳ — סטאניסלאבוב.

שטח ניכר תפסו במחוז טלומץ׳ היערות, רובם נשירים ומיעוטם — יערות אורן. עצי היערות משמשים להסקה ולבניה. גם הכבול משמש להסקה בחלק גדול מן המחוז, ובכפרים מסיקים לעתים בתבן. בפחם משתמשים במידה מועטת, בעיקר בתעשיה.

מעטים מיני החיות שביערות: זאבים, שועלים, ארנבות וחזירי בר. האיילות מועטות ביותר. העץ המצוי בשפע: דובדבנים. גני־הפרי של המחוז סיפקו דובדבנים, אפרסקים, עכבות, ענבי־שועל, תות, אגסים ותפוחים. גני־פרי אלה, שנחכרו מאת בעליהם על ידי חוכרים יהודים, סיפקו פירות טריים לסביבה. עסקו בגנים אלה גם בייבוש פרי ובמקצת גם בייצור ריבות. חלק מן הפרי אוחסן במרתפים, והודות לכך הובטחו פירות עד חג הפסח.

ודאי, אין אדמות טלומץ׳ פוריות כאדמתה השחורה של פודוליה, אך פוריות הן בהרבה מאדמות פוקוצ׳ה הסמוכה. התוצרת החקלאית לא רק שסיפקה את צרכי המחוז, אלא יוצאה גם מעבר לו, ואף לחוץ־לארץ. סוחרי טלומץ׳ היו מוכרים למחוזות אחדים בפולין שיפון, חיטה, שעורה, שיבולת־שועל, תירס, כוסמת, שעועית, קטניות, פול. גידלו בכפרי המחוז סלק גם לסוכר גם למאכל, כרוב, דוחן, גזר, פרג ושאר ירקות. יצוא התוצרת החקלאית היה בידי הסוחרים הסיטונאים, שקנו אותה מבעלי אחוזות או מחקלאים וסוחרים זעירים. כסיטונאי תבואה נודעו: מנדל שווכטר (בניו — ברנרד סרול בארצות־הברית), זליג פישר, קורן ופלשר.

כרי מרעה סיפקו שחת, תלתן וקש. אחרי מלחמת העולם הראשונה יוצאו מן המחוז תפוחי־אדמה, כרוב, סלק, שחת, תלתן וקש בממדים ניכרים. חלק הובל לחילות המצב בלבוב, בסטאניסלאבוב, בקולומיה, וחלק — בייחוד תפוחי־האדמה — מערבה. התוצרת המשובחת — לערים הגדולות, והסוגים הגרועים — למשרפות היין לייצור וודקה. התוצרת החקלאית, שקוניה היו שמעון הוט ואפרים וורמאן, הובלה בקרונות למקומות יעדה. ביצוא ביצים עסק בית המיון של משה מנדל בילדנר. חלק ניכר מן היצוא נועד לאיטליה ולספרד. במכירת בקר למערב, בייחוד למיסלוביץ, עסקו סיטונאים, והגדול בהם לעפולד פרידל.

אחרי המלחמה פרחה במשך שנים אחדות גם הברחת וודקה וטבק למערב. הטבק הוברח בעיקר מעבר לזברוץ׳, כלומר משטחה של רוסיה.

מן המחוז יוצאו גם חזירים בכמות גדולה. אך ביצוא זה לא עסקו יהודים.

משקאות חריפים יוצרו במשרפות־היין מתפוחי־אדמה ומשעורה. כל הייצור היה במונופול הממלכתי והועבר בקרונות לבתי־זיקוק ממשלתיים.

מעמד מיוחד היוו הסוחרים הסיטונאים, שהיו מביאים סחורות בכמויות גדולות לא רק לצרכי האוכלוסיה של טלומץ׳ ולחנויותיה, אלא סיפקו מוצרים רבים לכפרי המחוז, אף כי היו לחנויות הכפריות קואופרטיבים מרכזיים משלהן בטלומץ׳. אחד הסיטונאים האלה היה שווארצבארד שעסק במצרכי־מכולת. הוא סיפק לטלומץ׳ ולסביבה גם מלח, נפט וצבעים. הוא היה שותף לעסק סיטונאים של סיגריות וטבק, שרשמית נתון היה בידיים פולניות, בסניף המונופול הממלכתי, והשתתף גם בעסק סיטונאי של שמרים ומלח. במסחר סיטונאי וקמעונאי בקנה־מידה גדול עסקו גם גוטליב, רדנר, קרום. ברזל וכלי־ברזל נמכרו בשתי חנויות, שבעליהן היו פיני ריזל ושמשון זאמלר. להרמאן ולפיש היו חנויות בירה גדולות, והם סיפקו אותה גם לחנויות הכפריות. סוחר הבדים הגדול ביותר היה הורוביץ, שהיה נוסע תכופות ללודז׳ ומביא משם מוצרים לסוחרים, לבעלי הדוכנים ולחנויות הכפריות. סוחרים אחרים היו אייזנר, לודמר, וייץ, רייז והאבר. היו קונים מוצרים אלה בסטאניסלאבוב. נעליים היו מוכרות חנויות אפשטיין ודולברג.

תפקיד מיוחד מילא בית־הדפוס היחיד בטלומץ׳. בית דפוס וינטרפלד, שנוסד בשנת 1908 ונועד לספק את צרכי המחוז. הדפיסו בו בגרמנית, בפולנית, באוקראינית ובאידיש. בית־הדפוס התפתח יפה בזכות חריצותו של בעליו אהרן וינטרפלד. בו הודפסו טפסים שונים למועצות הכפריות של המחוז. שם הודפס „היומון הרשמי" שהוצא על ידי ממשל המחוז. פורסמו בו מודעות־אבל בלשונות שונות; בו הופיע בשנת 1919 העתון הסטאניסלאבובי „אידישע פאָלקס־צייטונג". בטלומץ׳ נדפס בטאון המחוז „זימיה טלו־מאצקה"; נדפסו גם ספרים מצויירים, ביניהם הספר המצוייר „איך להתנהג" (בפולנית), מעין „בון־טון" זוטא.

תפקיד מסויים בחיי התרבות ממלאים בתי־המסחר לספרים והספריות. הוותיק הוא של רדנר־אורמאן ואחריו קם בית־המסחר של בונצי שוופלגייסט. אנו מוצאים בו מלבד ספרים ומכשירי־כתיבה גם ספריה בתקן מודרני, מיבחר גדול של בולי־דואר לאספנים. בית־מסחר הספרים של שוופלגייסט פיתח גם מדור חדש של מצלמות ואביזרי צילום.

עורות היו קונים בחנותם של שפיגל ואינסליכט. מוצרי דגים סופקו על ידי שני מפעלים ביתיים קטנים של מינצר וזומר. ליקרים סופקו על ידי שני מפעלים: שוופלגייסט והרמאן.

בטלומץ׳ ובסביבתה היו מצויים סוסים ופרות, אך הכבשים היו מועטים. גם מספרם של תרנגולי־הודו, אווזים, ברווזים ותרנגולות לא היה רב. שלל הדגה היה מועט, אף כי היו במחוז בריכות רבות. ספק הדגים הראשי לכל המחוז ואף לסטאניסלאבוב היה הנהר דנייסטר.

כאמור, היה המחוז בעיקרו חקלאי. התעשיה לא היתה מפותחת בו. מפעל הסוכר שהוקם בו לא האריך ימים. אך היו בו משרפות־יין, ובראשן המשרפה בטלומץ׳, 3 טחנות, טחנת־מים אחת ושתי טחנות קיטור, ומפעל כלי עבודה חקלאיים של שפיצבאך. משרפות סיד אהדות שבאולשוב סיפקו סיד לחנויות בטלומץ׳ ובסביבה. חלק מן הייצור הגיע אף לפודוליה. למשפחת וייץ היה מפעל צינורות ביטון לבארות ולגשרים בהוריהלאדי. בקירבת הכפר קורולובקה היו כורים כבול. תעשיית הפרוות והבגדים התרכזה בטיש־מיניצה, טחנות היו בטישמיניצה, בטלומץ׳ ובאוטיניה. מבין העסקים הגסטרונומיים, אפשר לציין את המסעדות של שוופלגייסט, פיש, ויינטראוב, רוזנצוויג, הופמאן, אבנד, זומר, וייסמאן, שטיינברג ומסעדות קטנות, שפעלו בעיקר בימי ד׳, בימי השוק.

היו בתי־מלון אחדים בטלומץ׳, אך רמתם נמוכה היתה, משום שהאורחים היו מועטים, רובם: סוכני חברות או עוברי־אורח. בתי־המלון המכובדים יותר היו של שוופלגייסט ושל פיש. על יד אחדות מן המסעדות היו חדרי־יחידים לזרים. לעניים נועד ה„הקדש״ על יד „קלויז המלאכים״).

עץ לבנייה סיפקו מחסני הקרשים. העצים היו מובאים בקרונות מברושניובה, מנאדבורנה ומדלאטין. מחסני הקרשים היו רכושם של פיש, בארון, זילבר.

בשענות עסקו שמלר, שטרייט והניג. הם גם שמכרו תכשיטים.

שני מפעלים קטנים, של אבנד וזייפר, סיפקו סודה. חנויות הסדקית של אייזנר ושל ברגר סיפקו מוצריהם לא רק לאוכלוסיית טלומץ׳, אלא גם לסביבה כולה.

בשר לצרכי התושבים סיפקו האטליזים שעל ידי בית־הכנסת הגדול. הקצבים היו קונים בקר בכפרים המסוכים והשחיטה נערכה כדין בבית־המטבחיים. שם שחטו גם עופות, שהיו קונים בימי ד׳ בשבוע בשוק. רק מעטים עסקו בגידול עופות הבית כדי להכין לחורף שומן וגלדי־שומן כמנהגם של יהודים. עקרות־הבית היהודיות המעטות שגידלו תרנגולות היו משתמשות בנוצות המרוטות לכרים ולכסתות, סבלונות־חתונה לדור הצעיר.

ברחוב קוליניצקה היתה מחלבה של וינר, אך רוב התושבים היו קונים חמאה בשוק, בייחוד את חמאת הקולוניסטים הגרמניים. במחוז היו קיימים ישובים אחדים של קולוניסטים גרמניים. בשוק היו עקרות־הבית קונות ירקות. היערות סיפקו תות, אוכמניות ופטל שחור. הכפריות היו מביאות אותן לשוק למכירה.

שורת החנויות הקטנות השלימה את דמותה המסחרית של טלומץ׳. אין לקפח גם את בעלי המלאכה. היו בטלומץ׳ פחחים, חייטים, סנדלרים, צבעים וספרים. הפחחים

היו מבצעים עבודות גדולות למדי, כגון: ציפוי גגות של מגדלי כנסיות. הם אף הוציאו מתחת ידם כלים שונים לשימוש ביתי, כגון: גיגיות, אמבטיות, קערות, דליים וכו׳. הידועים ביותר היו ישעיהו יונג וביברינג.

בין הצבעים היה ידוע הופריכטר שצבע את בית־הכנסת הגדול בסגנון מסורתי נאה. היה בטלומץ׳ גם בית־בד גדול, שסיפק שמן. אחד מבתי־הבד היה של משפחת זלצר (הבן השתקע בארצות־הברית).

לא היו יהודים טייחים ולא מנקי־ארובות ולא מנקי־רחובות וביבים. גם הגננות, שהתפתחה יפה בעיר לא היתה בידיים יהודיות.

אשר לעיסוקים אחרים, אין להתעלם מן הצלם היהודי, שהתיישב בטלומץ׳ — שרף שמו. בית־המרקחת היחיד בעיר לא היה של יהודי, אבל „קוגוטק״ לכאב־ראש אפשר היה להשיג אצל לייבצ׳ה קרום, שסיפק גם זפת, משחת־נעליים ועטרן.

תפקיד מועיל מילאה המסגריה, המכונה „לאכטומאכר״ של וונדר. ידיה היו מלאות עבודה במיוחד בתיקונים במשרפות היין שבסביבה.

ראוי להזכיר גם את המסחר בסוסים. את הסוסים היו מביאים בימי השוק ל„טארגוביצה״, והקונים העיקריים היו סוחרי הסוסים מטלומץ׳ ומן המחוזות הסמוכים: סטאניסלאבוב, בוצ׳אץ׳, מונאסטז׳יסקה, טישמיניצה, אוטיניה, אוברטין.

ישעיהו יונג

פרק זלוצ׳וב

משפלש הצבא הרוסי ב־1914 לגלי־ציה, נזדרזו המשפחות האמידות והמכובדות להסתלק מן השטחים הכבושים. אך מרבית היהודים נשארו במקומם כדי לשמור את שארית רכושם אחר עמל דורות. משהשתלטו הקוזקים על טלומץ׳ נתרגשה ובאה תקופה של פורענות על אחינו בני ישראל בעיקר. הנוצרים רמזו, בהציגם איקונין קדושים בחלונותיהם, כי יושבי בית זה אינם אלא „משלהם". השליטים החדשים לא נשתהו יתר על המידה וגילו לאוכלוסיה היהודית נחת זרועם. הם פתחו במעשי שוד וחמס, גררו אנשים לעבודות־כפיה, ולא נרתעו אף מאונס נשים זקנות. נשים ועלמות התחבאו, הסתתרו בבתי כנסת. אחרות ניסו לתקן את דמותן בהחליפן מלבושן. הקוזקים לא נמנעו מביצוע זממם אף בבתי־הכנסת.

ההשתוללות וההפקרות לא פסקו אלא אחר התקדמות החזית הרוסית ואחר התבססותו של השלטון האזרחי. חל ייצוב בחיים. יהודים התחילו לסחור דרך חירות, לקנות חפצים מידי החיילים — חפצים ששדדו מאת יהודים: כלי כסף, תכשיטים, עורות, אריגים, שעונים, נייר דק לסיגריות וכיוצא באלה. יש אשר היו שוכרים חיילים להעביר סחורה זו מעיר לעיר. רשמית היה הדבר אסור, אך מאחר שהעברה זו נעשתה ב„פיקוח" חיילים מזויינים, נראתה כהסעת סחורה מוחרמת. ברבות הימים השלימו עם הפורענות והסתגלו לתנאים החדשים. כשקרבו ימי הפורים נטשו הרוסים לפתע את העיר, והאוסטרים חזרו אליה. האוכלוסין קידמום בשמחה. הבתים קושטו, הונפו דגלים על הבתים, ובחלונות נראו תמונותיו של הקיסר פרנץ־יוזף. ברם שמחה זו לא האריכה ימים. בתקופה הקצרה

הוצאו פסקי דין על חובבי הרוסים. בין הנדונים היתה האשה צ׳והארה, אמה ואחיה, שנידונו למיתה בתליה. וכבר הוכן הכל לביצוע פסק הדין מול הכנסיה האוקראינית. רק בהתערבותה של משלחת יהודית מנציגי הקהילה: הרב ציף, פסיה זייפר וד״ר סלט בוטלה הגזירה.

באחד הימים, יום חמישי בשבת בשעת הצהרים, נראו משמרות רוסים חוזרים. נסערו הרוחות, נזדרזו להסיר את דגלי־אוסטריה. ושוב נתחדשו הצרות — הרוסים כאן. שוד ועינויים היו מנת חלקם של האוכלוסין. זקנים ונערים הובלו לעבודת־כפיה, לחפירת שוחות בקרבת יער יצקובקה. בדרכם מן העבודה היו יהודים מקוששים מעט עצים להסקה. הימים היו ימי חודש ניסן. שיחקה לנו השעה, ונתגלו בקרקע מטמוני תפוחי־אדמה. כל מי שיכול היה עומס שקים וסלים מלאי תפוחי־אדמה גדולים ונאים.

בערב פסח ירד שלג כבד. קמו הקוזקים וגייסו את כל האוכלוסין לפינוי הדרכים מערימות השלג. בהזדמנות זו של ביקור בבתי היהודים „החליפו״ הללו את מגפיהם ואת נעליהם בנעלים משובחות יותר. בני אדם התחילו משלים נפשם, שהמצב ישתפר ועתידים הם לנשום לרווחה, אלא שלפתע נגזרה גזירה על כל היהודים, גברים נשים וטף, להתכנס ליד בית הקהילה כשעמם מטענם ומזון לשלושה ימים. שוב נשתררה בהלה. אנשים הביאו אתם ככל שיכלו לשאת, לרבות כרים ומצעים. היו שהפקידו מחפציהם בידי שכנים ערלים. ושוב, כמקובל בקרב הרוסים, בוטלה הגזירה. היהודים נצטוו לשוב אל בתיהם. ברם מטענם פחת עתה, שכן נתפזרו הנוצות שבמצעות ובכרים...

עברו חדשיים. בראשית הקיץ נגזרה גזירה חדשה: כל זכר מגיל עשר עד גיל שבעים חייב להירשם בפנקסאותיהם. מי שיתחמק וייתפס יירה ללא רחם. הגברים שבעיר והרב ציף בראשם יצאו לדרך כשהם מלווים קוזקים המצויידים במגלבים והדוחפים אותם בקתות רוביהם. הם הריצו זקנים ונערים אל העיר סטניסלב. היתה זו תחנה ראשונה. הבאים נדחסו אל אולם התיאטרון „מוניושקה״״ ונצטוו להתפשט מתוך הנחה שלא ינסה איש מהם להימלט בעירום. למחרת היום המשיכו במצעדם בדרך לא נודעה. כך הגענו ברגל לזלוצוב. חלק אחר הגיע לזבורוב.

מיוגעים ורעבים הגענו, כשאנו נושאים בזרועותינו את הישישים שלא עצרו כוח לצעוד. הקוזקים פקדו על יהודי זלוצ׳וב לשכן את הבאים ולספק להם מזון. מזוננו הצטמצם בתבשיל הדל שסיפק המטבח העממי מיסודם של יהודי רוסיה. לסעודות השבת היינו מוזמנים לבתיהם של אנשי הקהילה. ושוב הוטלה עלינו עבודת כפייה, הכנת מחפרות. נותק כל מגע אל משפחותינו, וכל אחד דאג לגורל ביתו הנטוש.

המצב בחזיתות היה משתנה חליפות, והשלטון עבר מיד ליד. שוב פשטו שמועות, כי אוסטריה שחררה שטחים נרחבים בגליציה. כתוצאה מן ההכרח בנסיגה הציעו לנו הרוסים לצאת אל קו הגבול ולחפש משם את הדרך הביתה. הפעם לא היתה זו פקודה אלא מתן רשות. הרוצה לשוב — הוצע לו להירשם. מובן, שכולנו נרשמנו לשיבה הביתה.

מיהרנו אל לשכת ההרשמה מחשש שהשלטונות הצבאיים הרוסים עלולים להתחרט. היו בתוכנו גם כאלה שהתקשו להכריע אם להישאר אם ללכת מתוך כוונה להתחמק מגיוס הן לצד זה הן לצד זה.

הגיע היום שקיוינו לו, יום השיבה. לפנות ערב כונסו היוצאים לדרך ששה שישה

בני טלומץ' בצבא האוסטרי במלחמת 1914
טאלמיטשער יידן אין עסטרייכישן מיליטער אין דער מלחמה 1914
The tlumaczer soldiers in 1914 war

בשורה, הבריאים מימין, החולים משמאל. פסענו אל קו החזית. כל אותו הלילה צעדנו תחת גשם בלתי־פוסק בשדות זרועי־מהמורות עד הגיענו אל קו החזית. עינינו היו מכוסות, ורק משקרבנו אל הקו האוסטרי הותר לנו להסיר את החבישות מעליהן. התחיל אז בוקע אור היום. הקוזקים בדקו בדיקה קפדנית את מטען המוצרים שרכשנו מידי החיילים. משפרקו מעלינו צרורות אלה הודיעו לנו, כי משוחררים אנו, כלומר: דמנו הפקר! הדממה נפסקה מפעם לפעם בקולות־ירי. זרקורים האירו את הסביבה. הניפונו דגלים לבנים והשתטחנו על הקרקע, כדי שלא נקפח את ראשינו בשעת גאולת נפשנו... עם עלות החמה שלחנו אל העבר האחר „מלאכי־שלום" לשם משא ומתן על שובנו.

החיילים בצד ההוא היו, לרוע מזלנו, בני הונגריה והשיחות בינינו התנהלו בקושי. אחרי משא ומתן ממושך העבירונו במשמר כבד אל הצד האוסטרי. שוב הוחל בחקירה ובדרישה שנמשכו כמחצית היום. ניתן לנו מעט מזון: צנימים מאספקת הצבא. ושוב פסענו בליווי משמר־רוכבים. משמר זה הריץ אותנו ולא שם לב לסבלם של הזקנים ושל הילדים. בשעת־לילה הגענו אל אחד הכפרים. מקום לינה שימשו לנו האורוות.

ביום השלישי הגענו אל לבוב. שם שיכנו אותנו בקסרקטין של הצבא. לכל אחד ניתנה מחצית־כיכר לחם. תבשיל חם ניתן פעמים ביום. נתונים היינו בהסגר, ורק מעטים הצליחו לחמוק משם העירה. השלטון הצבאי האוסטרי פקד לשגר ועדה בת שלושה חברים ובראשם הרב ציף אל טלומץ׳ כדי לקבל הסבר מצד השלטונות המקומיים על ענין זה של סילוקנו מזלוצ׳וב. שיחרור זה חשוד היה בעיניהם. בקוצר רוח ציפו לשוב משלחת זו מתוך תקווה לגילוי אהדה לאזרחים אוסטרים נאמנים, שהאויב התעלל בהם.

ברם המשלחת העלתה חרס. מטלומץ׳ לא הגיע כל הסבר בכתב, והחשד כלפינו נשאר בעינו. לבסוף שולחו הזקנים והנערים אל בתיהם, ואילו חייבי הגיוס הובאו לפני ועדת גיוס. ואמנם גויסו רבים, הוסעו להונגריה, ומשם לחזיתות. ראויה לציון פקודה הרת אסון זו: בימים ההם הוציאו הרוסים להורג שבעה יהודים סוחרים ועוד שני יהודים מכפר קורולובקה. הם הואשמו בכך שהם חובבי־אוסטריה. קבוצת השבעה נתפסה כשאנשיה סרים אל הרפת ופנסים בידיהם וקבוצת השניים תלתה כבסים בעלייה. אלה היו ההוכחות ה„משכנעות״ לאשמת בגידה...

אפרים שרייער

המקלט ה„בטוח״ בהרינבץ

בפרוץ מלחמת 1914 החרימו הקוזקים רבות מדירות היהודים לצרכי הצבא. בדירתנו שיכנו קצין בכיר בעל תואר קניאז (נסיך). הוא היה גבה קומה לבוש שחורים וחגורת־כדורים על חזהו. לראשו כובע גבוה ורחב. כל עוד ישב אורח חשוב זה בדירתנו, לא העז חייל לסור אלינו. אך קרא את הכתוב על כרטיס הביקור שבשער — מיד הסתלק. אך ביום בהיר אחד נעלם נסיך זה בלי ברכת פרידה מאתנו, ומיד באו חיילים וקנו שביתה בדירתנו. בן ארבע הייתי, אך זוכר אני יפה את הקוזקים חובשי הכובעים שתפסו חדר אחד ואת החיילים במדים ירוקים שתפסו חדר אחר. בזכרוני נחרתה דמותו של חייל יהודי שהיה מתעטף בוקר בוקר בטלית ומתעטר בתפילין. שמו היה סברדלוב. המצב החמיר והלך. החזית נתקרבה. בני אדם התחילו בורחים. דודי שלמה, שישב בימים ההם בהרינבץ, יעץ לנו לעבור אליו. שם נהיה בטוחים ושאננים. בעל דירת מגוריהם היה

דודיהריינר, והדירה לא היתה אלא חדר וקיטון. לבסוף נתברר, כי כפר „שאנן ובטוח" זה היה מרכז הסכנה. לא פסקו שם היריות לא ביום ולא בלילה.

כל שתיארתי עד כאן חי בזכרוני, אך עצם המאורע שעליו אני מספר נודע לי לאחר זמן בבגרותי. הדבר אירע בלילה. בבית היתה חשכה. לא העז איש להדליק נר, ואפילו העז, לא היה נר בנמצא. רק זרקורים האירו מפעם לפעם את האפלה... על החבילות הצרורות היו שכובים הילדים. כולם היו ערים פרט לזקנה החולה, אמו של דודיה ריינר, ששכבה במיטה.

בעצם הדממה המעיקה נשמע קול דפיקה חזקה על הדלת. בן־רגע נפתחה הדלת, ובפתח עמדה קבוצת חיילים. הם הדליקו נר ושאלו: היכן בעל הבית? קרב דודיה ריינר, ומיד הופל ארצה. הוא נפל על ברכיו. אחד החיילים תפסו בצווארו, כשכידונו בידו.

הם טענו, כי מבית זה ירו אליהם, ושמשה שבורה שבחלון מעידה על כך. לכן החליטו לטבוח את כל יושבי הבית, ובבעל הבית התחילו. השתררה דממת־מוות. איש לא מש ממקומו. בנשימה עצורה חיפשתי מחסה בחיק אמי. אותה שעה יצאה על ארבעותיה האשה הזקנה, ניגשה אל הקוזקים ופתחה בבכי ובבקשת רחמים כדי לשכך חמתם. היא הזכירה להם, כי גם הם הניחו בביתם את נשיהם וילדיהם.

זכורני, לפתע הואר הבית. החיילים הסבו לשולחן הגדול, הביאו מצרכי מזון ופקדו להכין ארוחת־ערב להם ולדרי הבית. לילדים חילקו קוביות סוכר. הזקנה עוררה את מצפונם. הם החליטו לחפש תחמושת בדירה, אך לא מצאו דבר.

כך נסתיים מעשה „המקלט הבטוח" בדירת דודי שלמה מהרינבץ.

פרופסור ד"ר זיגמונד לויטוס

זכרונות מתקופת פטלורה

את השם „פטלורה" לא למדתי מפי אנשי הקן, אף כי דיברו שם עליו לעתים; השם הזה שגור היה בימים ההם בפי־כל. לפעמים בביטוי של בוז, אך בדרך כלל בחרדה ובזעם של יאוש. תחילה לא ידעתי טיבו של שם זה. ברבות הימים מתוך שמיעת סיפורי זוועה בלווית מבעי פניו של המספר נעשה שם זה לגבי דידי סמל השטן והתגשמות כל הרע שבעולם כפי שהיה ידוע לי מתוך סיפורי הילדים. בחלומותי ראיתי אותו כזאב מכיפה אדומה, או כאשמדאי מסיפורי המדרש או כשד ממחזהו של שלום אש „אל, אדם ושטן" שראיתי בתיאטרון חובבים בטונבי־הול.

על פטלורה דובר בימים ההם שכן פעל צבאו עם הצבא הפולני בחזית גליציה — והשמועות עליו היו מגיעות במהירות הבזק.

באחד הימים קמה בהלה בעיירה; קולות האנשים ברחוב הלכו וגברו מהתרגשות, מיד התחילו סוגרים את החנויות, חלונות ודלתות נטרקו בחוזקה, הרחובות לרבות הרחבה לפני ביתנו התרוקנו מאנשים. כל זאת ראיתי מעל גזוזטרת בית סבתא. בביתה גרתי בימים ההם עם אמא, שכן אבא נסע אל הוריו להוסיאטין, לרגל עסקיו. אמא מיהרה אל הגזוזטרה ומשכה אותי בחרדה פנימה. וכששאלתי בתמיהה: מה הבהלה? באה התשובה: „פטלורה". תחילה נבהלתי גם אני שכן כבר שמעתי את שמעו, אלא שגברה בי הסקרנות: משמע, אוכל לראותו. האם הוא באמת כפי שתיארתי לי! עם זנב, עם קרניים, עם אף ארוך? עלי לראותו ויהי מה! בשקט נגררתי אחר אמא לחדר, אך בליבי החלטה נמרצת לעשות כל שבידי כדי לראותו. ובינתיים מהומה בבית, מציבים ספסלים וכסאות לפני הדלתות, סוגרים חלונות, ואוטמים בכריות את השמשות, ויש שעמדו על יד החלון והידקו את הכרית לשמשה. לאחר שנים, בשרתי בצבא, נזכרתי באסטרטגיה מחוכמת זו שנקטנו, שהרי הקוזקים נהגו לירות אל החלונות, ואנחנו ניצבנו כמטרה להם. אלא שחשבנו אותה שעה שהגנה זו טובה ביותר. גם אני לחצתי בידי ובראשי את הכרית אל השמשה, בעיקר בראשי מתוך הנחה שבין לחיצה ולחיצה יעלה בידי לראות את המתרחש. בחוץ אין נפש חיה. פתאום נשמעת תרועת חצוצרה ההולכת ומתקרבת. אחרי כן נשמעו גם קולות תופים וקול דהרת סוסים רבים מספור, והנה הם פה. ראשונה עוברים בדהרה רוכבים וחרבותיהם שלופות. אחריהם רוכב על סוס אביר קוזק ובידו דגל צהוב־כחול ואחריו... אני מאמץ את עיני לראות את השד האיום. והנה, הוא: איזו אכזבה! אדם גוץ רכוב על גבי סוס לבן ואדיר. לבוש הוא מדים לבנים, רקומי זהב וחרב עקומה על ירכו ומגלב שחור בידו. סוסו שועט בקצב החצוצרה והתופים, והרוכב מתנודד גם הוא באותו הקצב. מפעם לפעם הוא מרים ראשו וסוקר את הבתים והחלונות העמומים, ועל פניו כעין חיוך. והנה נתקלו עיניו בחלוננו. דימיתי שעיניו נתקלות בעיני. הזהו ההטמן הגדול?, הזהו אשמדאי שהתיימר לשפוך דם יהודי אף יותר מחמלניצקי? נשאתי עיני למרום: ואתה אל גדול ונורא — אינך יכול לו לברנש גוץ זה? דומה עיניו נפגשו עם עיני. כאן הצליף בשוטו והסוס התחיל בשעטה, ואחריו שעט צבא הקוזקים, איש איש על סוסו, מגלב בידו האחת ודגלון באחרת. דומה ענן שחור שבו נתמזגו הדגלונים על צבעיהם עובר ברחוב. כך נכנסו ההטמן פטלורה עם הקוזקים שלו לטלומץ'.

לכניסתו הראוותנית והמפחידה של פטלורה לעירנו היו גם ספיחים. אכן, לפי דרישת שלטונות פולין היו הקוזקים רתוקים אל מעונותיהם וחייבים לשמור על משמעת, שכן היו בנסיגה מלאה, והצבא הפולני, שעלה עליהם במספר, שלט בסביבה ולא נתן להם לפרוע באוכלוסיה כרצונם וכדרכם. החיים בעיירה התחילו לחזור מעט מעט למסלולם. הפחד הראשון נמוג, ומקרוב לא נראה השד נורא כפי שתואר. נפתחו החנויות, והמסחר חזר לקדמותו. מפעם לפעם נראה קוזק בודד בעיירה שניסה לקנות משהו, בעיקר חיפשו

וודקה (יי״ש). ומאחר שלרובלים בכיסם לא היה כוח קניה גדול, התחיל בין היהודים ובין הקוזקים מסחר חליפין.. לפעמים נשמעו צעקות, אם של קוזק ששתה לשכרה, אם של חנווני שספג סטירה מיד קוזק. ויש שנשמע צליל שמשות נשברות, כשקוזק ראה את עצמו מקופח על שלא קיבל את המגיע לו לדעתו. אף קול יריה מרובה או מאקדח נשמע פה ושם. אך בדרך כלל זרמו החיים כדרכם והמסחר שיגשג. רב היה הביקוש למצרכי מזון ולשימורים, שהקוזקים היו גונבים כנראה במחנם.

יום אחד נראה הכרוז של העיירה. הוא היה עובר מרחוב לרחוב, נעצר בכל רחבה ובכל צומת. בתופו היה מזעיק את האוכלוסיה וקורא לפניה את הודעות השלטונות. פעם היתה בפיו הודעה חמורה: כל מסחר בין האוכלוסיה ובין הצבא אסור בהחלט, והעבריין מתחייב בנפשו.

ושוב השמיע הכרוז כעבור זמן־מה הודעה חדשה של קצין העיר הדורש מן האוכלוסיה היהודית עשרים איש יום יום לעבודה לצרכי הצבא. בהלה אחזה את העיירה, והגברים — הצעירים בעיקר — מיהרו להימלט. אבי לא היה אז בטלומץ׳, אך היו בבית סבתא שני בניה, נפתלי וישעיהו. מישהו יעץ להם להסתתר במיטות ולהתכסות כך, שהמיטות ייראו מסודרות כרגיל. חולה הייתי אותה שעה. זוכר אני את עצמי שוכב במיטה ואמא טורחת סביבי במיני מרקחות מרירות, והנה ראתי פתאום את שני דודי, אנשים מבוגרים למדי, נכנסים בעיצומו של יום למיטות ומתכסים במצעות מרובים. הדבר שעשעני, אך זמן מועט בלבד נהניתי ממשחק מוזר זה, שכן נשמע לפתע קול צעדים כבדים. בבעיטה חזקה נפתחה הדלת לרווחה, ושני קוזקים מצויידים במגלבים וברובים עמדו לפנינו. עצרנו בפחד את נשימתנו. הקוזקים עמדו בפתח. לתמהוננו לא פרצו פנימה. מבטם נתקע בי השוכב במיטה. משום מה הוא במיטה? שאלו. אמי נבהלה אך אימצה ליבה, ניגשה אלי וכיסתה אותי יפה בשמיכה ואמרה: הוא חולה. חולה?!, מיד שבו שני הקוזקים על עקבותיהם ונעלמו בבהלה. נתברר, שחוששים היו מפני מחלות, שהיו מתפשטות ביניהם. מחלתי הרתיעה אותם, וכך ניצלו שני הגברים שבביתנו בזכות מחלתי. בבתים אחרים, לא עבר, כפי ששמענו ביקור זה בקלות. הם סרו גם אל ביתם של דודי איצי ואצה דואר. גם הם ניסו להחביא את מוטי, בנם היחיד, במיטה מלאה מצעות, אולם הקוזקים לא נתפתו. הם ניגשו אל המיטות ונעצו רוביהם בשמיכות, הנוצות התפזרו בחדר, ומן המיטה קפץ בצעקה מוטי. הקוזקים תפסוהו, וסטירת הלחי שספג בו במקום טלטלה אותו עד כדי כך שמכיסו נשרה קופסת שימורים. בני הבית נדהמו. מוטי היה אחד מן המנסים מזלם בסחר עם הקוזקים. שני הקוזקים אסרוהו והובילוהו אל המפקדה, כשהם מאיימים שיהרגו את כל המשפחה. השמועה פשטה מיד בעיירה וכל יושביה נהרו אל המפקדה. נתברר שם, כי נתפסו עוד שני צעירים. אימה חשכה אפפה את העיירה, ובעיקר את משפחתנו.

מוטי היה צעיר חולני וחלש, והדוד ידע בוודאות שלא יעמוד בעינויים. מיד קם

ויגש אל המפקד ואמר: בני זה חולני הוא ולא יוכל לעמוד בעונש שיוטל עליו, כיון שאני אשם שלא שמרתי עליו כראוי, הטל־נא את העונש עלי. הקוזק הסתכל במוטי החיוור והרועד ובאביו היהודי הגברתן, תמה והניע את כתפיו ואמר: יהי כן, יוטל העונש על האב. העונש היה יום עבודת כפייה ולאחריו 20 מלקות. בתום יום העבודה הובאו שלושת האנשים והדוד איצי בתוכם, לרחבה, הפשיטום למחצה, וריתקו את ידיהם אל קרשים מצולבים, ומסביב עמדה כל העדה המומה, מבוהלת וחסרת־אונים. אנחנו ראינו מן הגזוזטרה את הנעשה, תמכנו את הדודה איטיה ואת מוטי בנה שלא ירדו לרחבה. השתררה דממה, ופתאום ניתנה פקודה, שלושה קוזקים הניפו את המגלבים, ושריקתם הפרה את הדממה. נשמעו צעקותיהם של הלוקים, אך צעקה אחת העבירה צמרמורת בגופי. הכרתי את קולו של הדוד איצי. לא צעקת כאב היתה זאת אלא אותה צעקה שהיה משמיע כשליח ציבור בעברו לפני התיבה ובקראו את בוראו לדין... היתה זאת קריאת תיגר שהשמיעה היהדות במשך דורות, קריאת קידוש השם: שמע ישראל... „אדוני אחד" וה„אחד" מתמשך באוויר ואינו פוסק גם משנדם קול דודי איצי בהתפתלו בייסוריו. אולי היה זה ההד ואולי הקהל הוא שהאריך בקריאה. אך לי היה נדמה שקולו של דודי איצי עולה ומגיע לרקיע — ומלאכי השרת יוצאים לקראתו בחצוצרותיהם, תופשים בהן את הקול, ומחזירים אותו לעולם. — שמע ישראל! עצמתי עיני, אימצתי ידי אל ליבי, שחישב לצאת מחזי. בתוך הקריאה שמעתי גם קול נוסף: שמע ישראל! בארץ ישראל נהיה חופשים ואיש לא יוכל לנו. רעדתי בכל גופי, נשענתי אל אמי שחיבקה אותי והחזירה אותי אל החדר. היא ישבה בכורסא והושיבה אותי על ברכיה. בקול רווי דמעות התחילה לשיר את הפזמון שאהבתי: אויפן פריפעצ׳וק ברענט אַ פייערל". הרגשתי כי אמא מדברת אלי מתוך השיר. „למד בני את הא"ב, כשתגדל ותשא בעול הגלות, תדע לשאוב כוח מאותיות אלה".

אחר שעה קלה הביאו האנשים את הדוד הביתה. חיוור היה, שותת דם, ורגליו כושלות. אך עיניו יקדו ופניו האירו באור פנימי ובשמחה שלא מן העולם הזה, שמחת איש הרואה את בנו ניצל ממוות. שלושה שבועות נשאר הדוד בבית סבתא עד שהגלידו פצעיו והוא חזר לעסקיו.

לקוזקים היתה זאת השתוללותם האחרונה בטלומץ׳. למחרת היום ברחו על נפשם בהיחבא, ללא חצוצרות ותופים. החזית נתרחקה. עברו שנים והנה קראתי בעתונות על שוורצברד שהתנקש בחיי פטלורה והועמד למשפט. מיד נזכרתי במחזה הרחבה בטלומץ׳, והרהרתי: לא שוורצברד לבדו לחץ על ההדק. אתו לחצו אני, אתה, אלפים כמוהו, כולנו החזקנו באקדחו.

חינוכי הפוליטי הראשון לא נסתיים עם השתתפותי כילד בקן השומר הצעיר. בימים ההם, ימים ראשונים אחר מלחמת העולם הראשונה שנסתיימה בקריאה לחופש

הפרט, לאהבת עמים, ל״לא עוד מלחמה״, צצו גם בטלומץ׳ ניצניה הראשונים של התעוררות פוליטית בקרב הנוער, והאוכלוסיה בעיר נחלקה לפלגים ולמפלגות.

רוב שנות נעורי עברו עלי בבית סבתא, עם שני דודי הלא הם בני זקוניה: ישעיה ונפתלי. טלומץ׳ של אחרי המלחמה לא הבטיחה להם הרבה. ישעיה היה חיגר ומשום כך למד כביכול מקצוע שאינו מחייב תנועה. הוא היה שען. אבל מעולם לא ראיתיו עובד במקצועו ממש. הוא טען, שעבודה זו התובעת דייקנות יתרה ממוטטת את עצביו. היום נראה לי, שהרגשת התסכול היא שהביאה אותו לידי התמרמרות מתמדת על העולם. לעומת זאת, היה נפתלי פעיל בחברה, ומעורב בין הבריות. היו לו תמיד חברים וידידים שהיו מבקרים בבית סבתא, יושבים היו בערבים וממלאים פיהם שחוק ועליצות. סבתא לא התנגדה לכך. היו בבית גם שתי בנות בוגרות שהגיעו לפרקן. בין הבחורים שאני זוכר אותם עד היום, היה גם בחור בשם בדר, צעיר משכיל שקרא הרבה ואולי גם כתב בעצמו. מעורה היה בכל נפשו בחיי תרבותה של העיר.

אני נהניתי באותם ערבים, בעיקר כשבדר היה קורא או מספר. באחד הלילות באו אנשים אל בית סבתא והוציאו את נפתלי ממיטתו. במשפחה לא ידעו על שום מה נלקח. גם המשטרה לא ידעה להשיב דבר, אך טענו שלוקחים אותו לחקירה לפי הוראה מגבוה מסטניסלבוב, וכי ישוחרר אחרי חקירה קצרה. בינתיים ערכו חיפוש בבית, לקחו עיתונים, ניירות ומכתבים. למחרת הבוקר מיהרנו אל המשטרה, ונתברר שלא נפתלי בלבד נעצר, שכן נמצאו שם גם בני־משפחותיהם של בדר ובני משפחה של בחורים אחרים. אך הכלואים לא שוחררו למחרת היום, כפי שהובטח. אחרי ימים מספר במשטרת טלומץ׳ הועברו לבית־סוהר בסטניסלבוב. הימים היו ימי הפיכות בפולין. זכויות המפלגות הדמוקרטיות והסוציאליסטיות קופחו על ידי הימין. נרוטוביץ, בעל ההשקפות הליברליות, נרצח, והאנדציה יצאה בהתקפה על כל החשוד באידיאולוגיה של סוציאליזם. ומאחר שפועלי־ציון כלולים גם הם בקטגוריה זו, קיבלה המשטרה הוראה לאסור כל חשוד בהשתייכות להם. אחדים מן הבחורים שוחררו. בהם גם בדר, אחר זמן מועט. אך נפתלי, שהיה באותו זמן חבר בוועד פועלי־ציון בטלומץ׳, נשאר חבוש בבית־הסוהר בסטניסלבוב למעלה משנתיים. זוכר אני שאמא או דודתי היו נוסעות אחת לשבועיים לסטניסלבוב לראות את האסיר ולהביא לו חבילה. אחרי שתי שנות מאסר אדמיניסטרטיבי שוחררו. נפתלי הביא איתו מבית־הסוהר שני דברים: הימנעות מכל פעילות פוליטית ושחפת, שקיפחה את חייו הצעירים.

מן הימים ההם, ימי ההתערערות הפוליטית, אני זוכר אפיזודה נוספת. היו אז בחירות לסיים, וגם המעצרים, שסופר עליהם לעיל, היו נסיון למנוע את האוכלוסיה מהשתתפות בפעילות ציבורית לקראת הבחירות. ביישובים שמצויים בהם מיעוטים לאומיים — יהודים או אוקראינים — הכריזו השלטונות מצב חירום. אסרו התקהלויות והטילו עוצר משעה שש בערב. באותה תקופה היתה אמי בהריון, ומשקרבו ימיה ללדת,

דאג אבא לקבל היתר לצאת מן הבית כדי לקרוא בבוא השעה למיילדת. באחד הימים כשחזר אבא בערב מן המשרד, רמזה לו אמא. הוא נרמז ויצא בחפזון. ראיתי את אמא סובלת ונבהלתי. וכבר יצאו שעתיים, ואבא לא חזר. התחלתי לפחד להיות לבדי עם אמא הסובלת והנאנקת. שיקעתי את ראשי בכר והתפללתי. דומה, תפילתי נתקבלה, פתאום נפתחה הדלת ונכנס אבא ועמו המיילדת. הלידה נשתהתה במקצת ואבא הספיק להסביר את סיבת האיחור: כשיצא מן הבית ירד גשם, רבים בוססו בבוץ, במהרם לחזור לבתיהם מן האסיפות הפוליטיות, שכן קרבה שעת העוצר. וכבר התרוקנו הרחובות. רק אבא פסע יחידי ברחוב. נתלווה אליו באקראי גם עו״ד הלפרן, שמיהר גם הוא הביתה. והנה פתאום עומד לפניהם משמר צבאי הקורא: עצור! אבא והעו״ד ניסו להוציא את רשיונותיהם, אך החיילים לא שעו אליהם. „על הברכיים!״ ניתנה פקודה. וכך נתקעו שניהם בבוץ הסתיו, כשהחיילים נהנים למראה שני היהודים המכובדים השקועים בבוץ. משנמאס עליהם המשחק, שיחררו את שניהם. כשאני שומע כיום דברי שבח על הפולנים ועל נטייתם לדמוקרטיה, נזכר אני בשני היהודים בבוץ של טלומץ׳.

ברם, היו בטלומץ׳ גם דמויות שאין לשכוח אותן, כגון המיילדת — הבובה. אשה בעלת גוף, שקולה קול גבר, אך ליבה לב מלאך. כל בני טלומץ׳ יולדו על ברכיה ולד ולד בביתו ללא סיבוכים, ולקורת רוחם של כל הצדדים. שכר טרחתה מועט היה, ועבודתה מרובה, שכן הטילה על עצמה כל כביסת היולדת. במשך שבוע נשארה בבית היולדת לסייע, אף היתה דואגת להביא יום יום את ילדי ה„חדר״ לקריאת שמע להרחיק את השטן מן החדר. כפי שנודע לי לאחר זמן, כשלמדתי רפואה בווינה, עשה השטן הזה שמות בין היולדות...

לא אשכח גם אותה אשה קטנה, צנומה, כפופה ותשושה, שדיברה בקול דקיק כאילו היו מאחוריה מלאכים, האומרים שירה. את שמה אינני זוכר ואינני בטוח שמישהו זוכר אותה, שכן קראו לה „הצדקנית״. חלה מישהו, ובעיקר כשחלה ילד, אליה פנו תחילה. היא היתה רופאה מפגיעת „עין הרע״. ילד כי הקיא, כי חש בראשו (בימים ההם לא יד הווירוס והזיהום בדבר), הכל אינו אלא „עין הרע!״, והראיה: הצדקנית היתה מרתיחה עופרת וזורקת אותה לעיני החולה למים, והנה יצאו מן העופרת דמויות שגילו בעליל מקור „עין הרע״, ומשנקבעה הדיאגנוזה, היתה לוחשת את לחשה והחולה התאושש. ויש שהיתה שמה פתיתי לחם בכוס מים ומריקה את הכוס לתוך צלחת ושוב היתה מגלה את מקור עין הרע, וברחיצת הפנים או בשתיית המים היתה מפיגה את כאב הראש, מורידה את החום, ומתקנת שיבושי הקיבה ביעילות ובמהירות ביתר הצלחה מאשר פניצילין או קורטיזון בימינו. אך לא רק כמרפאה נודעה הצדקנית. בכל ערב שבת, בחורף ובקיץ, בגשם ובשלג, היתה מבקרת בבתים. אמא היתה מכינה חבילה, שכללה מכל המזונות שהכינה לשבת, לפעמים גם משהו מן הבגדים הישנים, והצדקנית העניה דאגה לכך, שלא ירעב חלילה איש בשבת. ערב שבת אחד חיכינו לה כרגיל, היא לא

באה. אמא כבר הדליקה נרות שבת ובירכה עליהם בכסותה, כנהוג, את עיניה. כשהסירה ידיה מעיניה נראו דמעותיה על לחייה. ילדים אמרה, בקול נוגה, הצדקנית לא תבוא, היא לא תבוא עוד לעולם. אלוהים לקח אותה אליו. זה משום שיש צורך, כנראה, במעשים טובים גם שם...

למחרת השבת ליוותה העיר את הצדקנית אל מקום מנוחתה.

אפרים שרייער

חיי הקהילה

קהילת טלומץ׳ כמרבית קהילות גליציה לא היתה מן האמידות. כל ימיה היה רב בה מספר הנזקקים לסעד, והאפשרויות להושיט יד עוזרת היו מצומצמות. מוסדות־חסד במובנו הרחב של המושג לא היו. מפעלי תעשיה לא היו בטלומץ׳ פרט לבית־חרושת לסוכר, שהוקם עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. האוכלוסיה היהודית שלאחר מלחמת העולם הראשונה היתה מורכבת ברובה ממעמד בעלי המלאכות המדולדל. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נמלטו רבים מיהודי העיר אל מחוזות מדינת אוסטריה הרחוקים מן החזית: לווינה, להונגריה, לביהם ולמהרין וכו׳. רק משפחות מועטות נשארו בעיר.

החוזרים אחר המלחמה מצאו את בתיהם הרוסים ושרופים ואת רכושם שדוד. אחדים מן החנוונים, שהצליחו לשמור על פנקסיהם, שבהם היו רשומים החובות, שחייבים להם איכרי הכפרים שבסביבה, לא יכלו לממש את זכויותיהם, אף כי מבחינה משפטית הוכרו חובות אלה.

למצב המדיני הרופף היתה השפעה שלילית ביותר על החיים. על גליציה המזרחית עברו תקופות שונות: תקופת אוקראינה העצמאית; פלישת פטלורה המלווה קרבות, שוד, רעב ומגיפות, זעזועים משקיים, אינפלציות. גם שאר פגעים לא פסקו עד שקמה מדינת פולין על חבלי לידתה, שתבעו מן היהודים תשלומים כבדים.

משנתייצב השלטון הפולני התחילו מתגלים קשיי הקיום והפרנסה. מנהגו של עולם הוא, כי בסיומן של מלחמות נוצרים תנאי הזדמנות לרווחים קלים. אך רק מעטים נהנו בטלומץ׳ מ„שנות השובע״. גורפי רווחי מלחמה לא היו בה. בשלשלת המשברים המתמידים לא היו חוליות של רווחה יתרה. מועטים ביותר היו הסוחרים האמידים בה כגון: לייזר גוטליב, זוסיה שוורצבארד, ינקל רדנר, שעיה רדנר, לייבצה קרום, שמשון זמלר, פיניה ריזל, אברהם אייזנר, משה פיש, אלעזר אינזליכט, בעל היערות הרצל אינזליכט, יחיאל הורוביץ, זיידע שפיגל ואחרים. בקרבת טלומץ׳ היו גם כמה בעלי אחוזות.

רוב תושבי העיר היו חנוונים ואומנים: חייטים, סנדלרים, נגרים, פחחים. אף היה אומן בכלי־פליז שהיה מכונה „עושה פמוטות". היו בעיר גם משכילים בעלי מקצועות חופשיים: רופאים, פרקליטים, מורים, פקידי השלטון וכיוצא בזה. ולעומתם היו רוכלים הנודדים מכפר לכפר כשצרורם על שכמם. הם שהו בכפרים וקנו מהם תבואה ועורות. בעלי יכולת שבהם היו עוסקים בסחר צאן ובקר. והיו יהודים שפרנסתם על סרסרות. לא מעטים היו התושבים שלא היה בידם לספק לעצמם צרכי שבת — אביונים „גלוים" ו„נסתרים".

למוסדות הקהילה ולארגוני העזרה לא היו אמצעים. בפעולות צדקה ובמתן סעד לא הצטיינה עירנו, אף כי היו בה כבשאר קהילות קופות של גמילות־חסדים, חברות „לינת הצדק", „ביקור חולים", „הכנסת כלה" וחברת גמילות חסד של אמת. לרשות הקהילה עמדה אכסנית־צדקה לעובדי דרך הקרויה „הקדש". היו בה מיטות אחדות, אך מצבה הסניטרי היה ירוד ביותר. גם מועצת העיר לא גילתה דאגה למוסד ה„הקדש".

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה פעל גם „מטבח עממי" בתרומות הג'וינט. המטבח הוקם מול ביתו של מנדל הופמן. שם היו מחלקים מצרכי מזון מעטים וארוחות בוקר לילדים (ספל קקאו ולחמניה).

כבערים רבות בגליציה היה גם בטלומץ' „בית־ספר של הברון הירש" שנוסד בימי הקיר"ה ופעל עד שנותיה הראשונות של מלכות פולין. מנהל בית ספר זה היה פביאן אורמן, שנבחר לאחר זמן לראש הקהילה. בניני בית הספר עברו למעשה, אחר היסגר בית הספר, לקנינו של אורמן. בראשית שנות העשרים הוקם שם ביזמת ה„בונד" בית־ילדים באידיש בהדרכתה של מורה בונדאית, בת וילנא. ברם לא זכה בית־ילדים זה לאריכות ימים.

חיי הקהילה המאורגנים פשטו צורה ולבשו צורה. בימי ממשל האוקראינים ניתנה ליהודים הזכות להקים „מועצה לאומית", שלטון עצמי שבראשו עמד בעירנו ד"ר בנדלר. בתקופת הממשל הפולני נוסדו הקהילות ומעליהן המועצה עם ועד קהילה ממונה על ידי השלטונות ובראשו המורה זיגמונד בלוך. רק לאחר זמן זכתה הקהילה למעמד של אוטונומיה. מאז היתה הקהילה בוחרת את נציגיה ואת מוסדותיה. הכנסתה העיקרית של הקהילה באה לה ממס ה„גבלה". שחיטת בהמות ועוף היתה טעונה הצטיידות בתעודה שהיתה נרכשת בתשלום מסויים. ממס זה היה על הקהילה לכלכל את רבנים ואת השוחטים ולהגיש סיוע כל שהוא לנזקקים. פקיד יחיד היה לקהילה, מזכיר המשרד. תחילה כיהן בתפקיד זה שמואל הלד, ולאחר זמן בוניה אפשטיין. עליהם נייחד את הדיבור בהזדמנות אחרת.

אידל נגלברג

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השניה, כשחייהם החברתיים של היהודים התחילו ללבוש צורה, וכשעדיין לא היה לקהילה מעמד חוקי כל שהוא, כבר היתה הקהילה קיימת. בין הראשונים שייצגו את הקהילה כלפי פנים היה אידל נגלברג, יהודי אדוק מבני הדור הישן, לאו דווקא משופע בנכסים, בעל גוף שמן ובעל זקן היורד על פי מידותיו. משפחתו ישבה בימים ההם ברחוב סלובצקי. לאחר זמן היגרו לרומניה. נכדתו של נגלברג, בת בנו הירש, יושבת בישראל.

זיגמונד בלוך

כפי שנאמר לעיל היה זיגמונד בלוך הקומיסר הממונה הראשון שעמד בראש הקהילה. הוא היה בן למשפחה נודעה בלבוב ונשא לאשה את בתו של יעקב זיידמן מטלומץ׳, אדם זה שהיה במשך שנים רבות ממונה על רישום תעודות הלידה היה רחוק מן היהדות המסורתית. מבחינה תרבותית היה כנטמע בין הגויים. אף על פי כן לא היה לו דבר זה למכשול לכהן בתפקיד מורה־דת לילדי היהודים בבית הספר הפולני העממי. עוד לפני כן שימש בלוך בהוראה בבית הספר של הברון הירש. הוט נפטר בדמי ימיו.

אליהו רייס

דומה, אליהו רייס היה ראש הקהל הראשון שזכה לתפקיד זה בבחירות. אזרח נשוא־פנים, משכיל, ציוני, בעל חנות אריגים במרכז העיר. רייס היה אדם מכונס בתוך עצמו, שתקן ולא גילה יוזמה חברתית יתרה. הוא פעל בתקופה שהפעילות המפלגתית בחיי הקהילה עדיין לא היתה מרובה. רק אחר תקופתו התחילה באה לידי ביטוי ההתחרות בין המפלגות.

פביאן פייוול־שרגא אורמן הכוהן (נולד 1873)

אורמן כיהן כראש הקהל קדנציות אחדות. מוצאו מסטניסלבוב ובטלומץ׳ קבע את ישיבתו בשנת 1902. שם היה מנהל בית הספר של הברון הירש ושמר על משרתו גם אחרי מלחמת העולם הראשונה עד חיסולו של בית ספר זה. משנת 1910 היה מורה ללימודי דת לתלמידי הגימנסיה הממלכתית. תקופה מסוימת כיהן אורמן גם כמנהל הבנק הקטן.

בשנת 1942 הועבר ע״י הגסטפו לבלזץ ושם נספה. בישראל יושב כיום בנו, ד״ר א. אורמן.

לייזר שופלגייסט

לייזר בן יהודה חיים שופלגייסט עבד כמודד לפני מלחמת העולם הראשונה. אחר זמן־מה פתח מלון קטן אירופייסקי ומסעדה.

מלבד היותו ראש הקהל היה לייזר עסקן ציבורי בעירו וכיהן כסגן ראש העיריה. חשוב היה גם בעיני השלטונות. הוא היה מזכיר אגודת הנכים הכללית וחבר איגוד הסוחרים. דמותו מיוחדת במינה. הוא היה גומל חסדים ונדבן. עם זאת לא ברח מפני הכבוד. מטבעו היה רגיש ומגיב בחריפות. אף כי לא היה מתבולל, היה מעדיף את החברה הפולנית, ואנשיה היו רוב ידידיו. בראשית ימי מדינת פולין היה חבר אגודת „סוקול". שופלגייסט היה עשיר־דמיון, מחבב אילתורים. הוא יצר לו עולם של חזיונות, ששימשו לו כתחליף למציאות.

פיניה ריזל

ריזל היה נציגה האחרון של הקהילה לפני השואה. הוא היה בנו של צדוק ריזל, בעל בית מכובד. פיניה היה ציוני, בעל דעות מתקדמות, אחד הסוחרים המבוססים שבעיר. היתה לו חנות לכלי־ברזל. הוא לא גילה חוש ציבורי מיוחד, אך את חובותיו כראש הקהל מילא מתוך הכרת אחריות. אחיו, יעקב ריזל, פעל במשך שנים כפקיד מן המנין במרכז ק.ק.ל. בלבוב. גורלו של פיניה ריזל היה כגורלה הטרגי של קהילתו.

הרב ר' יצחק ציף

היה בן למשפחה נכבדה בלבוב. כפי שידוע לנו למד ציף תורה מפי הרב מג'ומיליבה והיה גדול בשנים מחברו ר' בריש ויידנפלד, אשר עליו אמר הפרופסור דוב סדן שהיה „הגאון" הגדול בהלכה, שלא היה כמוהו בדור האחרון בגליציה. הוא היה אדם מלומד. הוא נחשב לרב מתקדם וזכה להוקרה גם מצד לא־יהודים. היה מדבר אידיש מגורמנת.

בעל קומה היה, פניו שחומים כפני הזית וזקנו המסולסל קצר. לפסיעותיו החפוזות נתלוו העוויות רטטניות ועצבניות. לבוש היה פרווה ארוכה עם צווארון צובל. מגבעתו היתה מסמט, ושוליה רחבים. בשבתות היה מתפלל בקלויז של ר׳ זיסלה סמוך לארון הקודש. עוד ניגונו בתפילה מהדהד באזנינו. הוא היה מקפיד לבטא כל מלה כהלכה ובניגון מיוחד. בראשית שנות העשרים חזר הרב ציף עם משפחתו ללבוב. שם היה לרב.

הרב ר׳ נטע שמואל אייזנר

ר׳ נטע שמואל בנו של משה אייזנר נולד בטלומץ׳. בעודו בן שמונה עשרה הוסמך לרבנות. מצד אביו היה מצאצאי הגאון מבוצ׳אץ׳ ומצד אמו מבית הנדבורנים. לאחר זמן השתדך עם היקלים והקרינגדלרים מסטניסלב ועם הקריגלים (אפרים סלבידר). אחיו הצעיר ממנו, ר׳ יוסף יששכר, היה רב בפיצוניז׳ן. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה היה גם הוא בין היהודים שהוגלו בגירוש זלוצ׳וב. לאחר זמן מצא מקלט בהונגריה. ב־1917 חזר עם משפחתו לטלומץ׳ ושם כיהן כדיין עד הגיעו לגיל 84. ר׳ נטע שמואל היה מפורסם בלמדנותו, ויהודי העיר כיבדוהו והוקירוהו.

ר׳ איצ׳לה האגר

מרא דאתרא האחרון בטלומץ׳ היה ר׳ איצ׳לה האגר, נכדו של הרב מאוטיניה מן הוויזניצאים. לטלומץ׳ בא מסטניסלב בשנות השלושים בעודו אברך. על קיצו נביא להלן רשימה מיוחדת.

ר׳ זיסלה

על הרבי ר׳ זיסלה אין אנו יודעים אלא מעט. זמן רב לפני מלחמת העולם הראשונה ישב בטלומץ׳. הוא היה חביב ואהוד על הבריות. אחר פטירתו הוקם בית כנסת על שמו, הלא הוא ה„קלויז" דר׳ זיסלה. הוא קבור בבית הקברות הישן. עוד זכור לנו ה„אוהל" על קברו.

ר׳ ישראל אשכנזי

הוא היה רבי בטלומץ׳. כיהודי שפרקו נאה וזקנו האדום מגודל הוא זכור לנו מן השנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה. בשנות העשרים עקר עם משפחתו לרומניה. לאחר זמן עלה ר׳ ישראל אשכנזי לארץ ישראל והתגורר בירושלים. השאיר אחריו בן, ר׳ אנשילה. גם הוא כבר בעולם האמת.

האדמו"ר ר' אלימלך לאם

משפחת לאם הגיעה לטלומץ' מיארוסלב בשנות השלושים. קודם לכן ישב בארץ ישראל. אחד מבניו היה חיים לאם, ממנהיגי ה„מזרחי". בטלומץ' היו לו לר' אלימלך חסידים משלו, ברובם פשוטי־עם. עוד לפני פרוץ מלחמת העולם השניה נפטר. בנו חיים נספה בשואה.

ראויים לציון שוחטי קהילתנו: חיים שוחט ולאחר זמן בניו קופל שוחט, יעקב שוחט ומיכאל שוחט. יהודי בר אוריין ואציל־נפש היה, לאחר זמן הגיע אלינו מבויבריק אהרון שוחט עם כל משפחתו. היה זה יהודי פיקח ולבבי ונוח לבריות. שתי בנותיו יושבות בישראל. הן עלו לארץ עוד לפני מלחמת העולם השניה.

יחסים בין יהודים ובין נוצרים

כל השנים, בתקופת שלטון אוסטריה ובתקופת שלטונה של פולין, לא נרשמו מקרי־התנגשות של ממש בין יהודים ובין אוקראינים או פולנים. גם בתקופת „אוקראינה העצמאית" ובימי פלישת פטליורה לא היו פרעות בעלות אופי רצחני בטלומץ', פרט למקרים יוצאי־דופן כגון: תקיפת אברהמצ'י שפירא, שהוכה עד־מוות. בימי הפלישה הרוסית במלחמת העולם הראשונה תלו הקוזקים עשרה יהודים בתורת בני־ערובה. על מחוז טלומץ' נהגו לומר, שיש לראותו כאחד המחוזות „השקטים". בימי שלטון האוסטרים, כשהוצגה בגליל סטניסלב מועמדותו של היהודי בירנבוים למועצה הארצית האוסטרית, באו לידי הסכם עם האוקראינים, שיתמכו במועמדות זו. הדברים הגיעו לידי כך, שביום בוא בירנבוים לטלומץ' לנאום שם באסיפת־בחירות, כשארבה לו סכנה מצד פולנים, שאמרו לתקפו, הזדרזו איכרים אוקראינים לקדם את פני הבא בתשואות, יצרו סביבו טבעת־מגן וקראו בהתלהבות: „מי זא בימבומה" — כלומר: אנחנו בעד בימבוים (את הרי"ש של בירנבוים נבצר מהם להגות).

מלבד תקיפות מועטות כלפי יהודים בכפרים אחדים בסביבה ונסיונות אחדים לארגן פרעות נודע דבר הרצח שבוצע ביהודי, רצח על רקע פלילי: בכפר יצקובקה נרצח היהודי גליק, ורוצחו ה„גוי" אנטק נדון לעשר שנות מאסר.

המסחר והמלאכה היו מרוכזים בידי היהודים. מעטים היו ענפי המלאכה והמסחר, שהיו בידי הנוצרים. היו אלה מקצועות שיהודים לא עסקו בהם — ענפי הבנין.

רק בשנות השלושים עם גבור האנטישמיות הכלכלית קם גם בטלומץ' קואופרטיב

פולני „קולקו רולניצ׳ה״, שלא זכה להצלחה יתרה. לאחר זמן נוסד הקואופרטיב המסחרי האוקראיני „מסלו סויוז״, שפתח בארגון סחר בכפרים במגמה להוציא את המסחר מידי היהודים. את „הקולקו רולניצ׳ה״ הפולני ניהל יאשינסקי, שהתייחס על משפחתו של המרשל רידז־סמיגלי.

בשטח זה הצליחו האוקראינים יותר בזכות ארגונם המעולה ובשל הלחץ על האיכרים לספק את תוצרת החלב שבידם ל„מסלו סויוז״ המרכזי. כבר נראו אז כתובות, בייחוד בלשון האוקראינית: „אל תקנו מיהודים״.

בתקופה מסוימת היתה קיימת החלטה בארגון „סוקול״ למנוע השכרת אולם הארגון למופעים יהודיים, אלא שפועלי־ציון שמאל קמו והכריזו חרם על כל מפעלי „סוקול״. הם נמנעו מביקורים בקולנוע של הארגון, ואף הקימו משמרות לשם כך, עד שעלה בידם לבטל את האיסור על השכרת האולם למופעים יהודיים.

סמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה, כשגברה תעמולת ההסתה האנטישמית, היו יהודי הכפרים הראשונים שהרגישו את הסכנה הקרבה. קמו ונטשו מגוריהם והתיישבו בעיר.

קשה להביא את שמותיהם של כל האנטישמים הפעילים, אך נזכיר אחדים מן האנטישמים השקטים המכונים „אידיאולוגיים״ כגון: דויצ׳ובסקי, מנהל בנק והכומר הפולני קנוניקוס טבצ׳קובסקי בעל היוזמה לעצמאות כלכלית פולנית בעיר. ומה מוזר הדבר: אותו הכומר טבצ׳קובסקי הוציא בתקופת היטלר תעודות־טבילה ליהודים כדי להצילם ממוות. בסופו של דבר קיפח את חייו לרגל מאמציו אלה להושיט עזרה.

היו עם זאת בטלומץ׳ בתקופות שונות חוגים מצומצמים של נוער יהודי אקדמי ושל סוחרים יהודים שטיפחו מגעים חברתיים מסויימים הן עם פולנים הן עם אוקראינים, ויש אשר יחסים אלה נשאו אופי של ידידות ממש. יחסים אלה פסקו, כמובן, בשואת היטלר.

איואן מקוד

(מתוך המחזור „דמויות קרובות מן הנכר״)

מבין זכרונות העבר הקרוב צפים גם זכרונות של מעשים, מאורעות ואישים בנכר. מתעורר רצון להזכירם, בעיקר כשהענין נוגע ליחסים חיוביים אלינו, אל היהודים.

מקרב הדמויות החיוביות — שהן יוצאות־דופן בעם האוקראיני — ראוי לציון ד״ר איואן מקוך, שהיה בשעתו מנהיגה של המפלגה הרדיקלית־סוציאליסטית האוקראינית בגליציה ובווהלין. מקוך היה שנים רבות חבר הסנאט הפולני ועשה לו שם בנאומיו האמיצים בו. הרדיקליזם של מקוך לא נבע משייכותו למפלגה הרדיקלית. הומניות צרופה, חוש צדק, יושר ואהבה לכל אדם — טבועים היו באופיו.

בית „ד״ר מקוך" בו התמקם הגסטפו בעת הכיבוש הנאצי
ד״ר מאַקוכס הויז אין וועלכן ס'האָט קוואַרטירט די געסטאַפּאָ־פּאָליציי

הוא היה בן למשפחת איכרים. אף כי עלה לגדולה בתפסו עמדה מדינית חשובה, שמר מקוך אמונים למוצאו ונהג בפשטות ביחסו אל בני אדם. גם לשונו וסגנונו הלמו את מהותו. תכופות היה משלב בדבריו — הן בנאומים הן בשיחות פרטיות — ניבים המוניים, אשר יפי־נפש סולדים מפניהם, אך הם עסיסיים וציוריים ויש בהם מחינה של תמימות־איכרים. כפרקליט מנוסה היטיב להשתמש בהגדרות האיכריות התמציתיות והקולעות למטרה, כשהיה מנסח את תביעותיו בסנאט.

ד״ר איואן מקוך התמיר וישר־המבט היה מחזיק ראשו מורם ומסתכל סביבו מהורהר. היה בפניו משהו משל טרס שבצ'נקו ומשל מקסים גורקי. מצחו היה גבוה ורב־קמטים. שפמו הארוך היה נטוי כלפי מטה. ריסים כבדים הצלו על עיניו החולמניות, עיני־תכלת. מקוך היה אוהב־יהודים ורבים מידידיו יהודים היו. תענוגו היה לקנות שביתה בלב השוק שבעיירה, בכניסה לחנות יהודית. תמיד היה סביבו קומץ יהודים שהיה משיח עמהם כאילו היו קרוביו ובני משפחתו. יחסו זה היה לצנינים בעיני סביבתו.

רשת פעילותו כעורך־דין היתה פרושה על מקום מושבו הקבוע, על עיירת המחוז טלומץ'. את משרדו ניהל למעשה היהודי הרטנשטיין. רבים הסיפורים על מצבים מגוחכים בנסיונו כעורך־דין. הנה נזדמן לו ללמד סניגוריה על אחד האיכרים, ואולם בעצם הדיון המשפטי פנה אל האיכר ואמר לו: „כלום אינך רואה, איכר שכמותך, כי הצדק עם היהודי?".

בתקופת עצמאותה של אוקראינה, אחרי מלחמת העולם הראשונה, כיהן מקוף כשר הפנים ויש אשר הציל יהודים מפרעות (אף כי נדירות היו הצלחותיו).

ומעשה היה בטלומץ׳ וביום של יריד נתקהלו המוני איכרים מן הכפרים מסביב ובידיהם גרזינים ושקים וכוונתם לטבוח יהודים ולשדוד רכושם. ההמונים שנתרכזו ליד ביתו של מקוף אך ציפו לאות הפתיחה. והנה נראה מקוף יוצא מביתו אל הגזוזטרה ופונה אל ההמון במשפט קצר אחד: „אין רצוני בכך!״. על המשטרה פקד לשמור על הסדר עד אשר ישובו כל האיכרים אל כפריהם. פעם אחרת חרה אפו עד כדי כך, שצווח בלב השוק אל האיכרים שהתחילו לשלוח ידם בדוכני היהודים המסכנים: „אי־לכם איכרים שוטים! כל עצמאותנו סופה לכליה, אם תוסיפו לראות בגניבת תפוחים מרוכלים יהודים אחת משאיפותינו הלאומיות״. ולאחר זמן, כשהעולם היהודי חגג את פתיחת האוניברסיטה בירושלים, היה מקוף האיש, שנשא בבית הכנסת הגדול נאום־ברכה לכבוד המאורע.

בשיחה עמי באחד הימים התפאר לפני: „אדרבה, הראני משרד־ממשלה כלשהו בעולם אשר על דלת לשכתו תהיה הכתובת דו־לשונית: אוקראינית ואידיש, כפי שאתה מוצא במשרדי״. בזעם ובצער היה מדבר על הפרעות שהיו בגליציה. אכן, היו שייחסו פרעות אלה ליזמתו; ולא היא — הוא עשה כמיטב יכולתו לשכך את יצרי ההמון הגועשים. בבחירות אל בתי הנבחרים בפולין היתה מפלגתו בברית עם יצחק גרינבוים בדבר גוש טכני משותף. הלאומנים האוקראינים, שבאו לאסיפה כדי להכשיל את מקוף בהופעתו, צעקו כלפיו: „אתה איש המתחבר בברית אל ,האיציקים׳ לבחירות״... מעטים הם האוקראינים, שניתן לייחס להם נטיות אהדה ליהודים. הוא היה אחד מאותם מעטים, ומשום כך מן הראוי לציין את שמו של האיש אשר רשם לעצמו דף מסוג אחר במגילת היגון של היחסים בין אוקראינים ליהודים.

עם זאת אין להתעלם מן הפער שבפרופורציה: אחרי דורות רבים של חיים משותפים ושל סבל משותף לא נמצאו בסדום זו של אוקראינה אלא צדיקים מעטים בלבד...

גוסטה וורמן — לבית ווייץ

היהודים בכפרי מחוז טלומץ׳

כשנדדו היהודים מזרחה לא נמנעו במאבק הקשה על קיומם מהשתקע גם בישובים קטנים, אם אך מצאו בהם מקורות פרנסה, וכך הגיעו גם לכפר. תחילה לא שהו בכפרים אלא ימים מעטים ונהגו לחזור אל משפחותיהם בערים ובעיירות. אך ברבות הימים מחייבים אותם עסקיהם להשתקע בקרב יסודות זרים.

לעתים היו בעלי אחוזה מחפשים בעלי־מקצוע. ייצור יי״ש היה זמן רב בחינת מונופולין של יהודים. זקוקים היו לעתים לחוכרי הקרקעות או לקוני הקמה בשדות. נמצאו יהודים בעלי יזמה ומתווכים שמילאו תפקידים אלה בהצלחה. ברבות הימים רבו המתיישבים היהודים שעסקו במסחר, במלאכה ובעבודת אדמה.

בראשית המאה העשרים מצויים יהודים ברבים מכפרי המחוז. ביחוד בכפרים בעלי אוכלוסיה גדולה. מיפקד האוכלוסיה מ־30 בספטמבר 1921 ומיפקד האוכלוסיה מ־19 בדצמבר 1931 מגלים אחוז ניכר של יהודים בעיירות המחוז ובכפרים. מיפקדים אלה מוסרים את המספרים דלהלן על היהודים בישובי המחוז:

טלומץ׳ — 2012, טישמיניצה — 1090, אוטיניה — 1728, ניז׳נוב — 482, אנטונבקה — 10, בורטניקי — 27, בראטקובימה — 96, חוצ׳מיז׳ — 160, חומיאקובקה — 1, צ׳ארנולוזצ׳ה — 4, דולינה — 29, דולהה — 21, גרושקה — 12, האראסימוב — 1, הוריהלדי — 18, הוסטוב — 29, חריניובצה — 18, — איסאקוב — 38, חז׳ז׳ני — 4, קלובובצה — 4, קולינצה — 11, קורולובקה — 7, האחוזה — 1, קוטיסה — 4, לוקוטקי — 10, נאדורוז׳נה — 4, ניאוביסקה — 74 (מחוז הורודנקה), אוקניאני — 12, אולשה — 35, אולשוב — 3, אולשאניצה — 6, אוסטריניה — 5, פאלאהיצ׳ה — 1, פטרילוב — 11, פיוטרוב — 42, פשבילוב — 32, פשניצניקי — 3, פוזניקי — 14, סטריהאנציה — 35, טארגוביצה — 16, האחוזה — 4, טארנוביצה פולנה — 25, טארנוביצה לשנה — 55, אוהורניקי 35, ז׳יואצ׳וב — 51, האחוזה — 8.

היהודים בכפרים אלה סחרו גם עם כפרים, שבהם לא היו תושבים יהודים.

המספרים שנמסרו במיפקדי האוכלוסיה אינם מדוייקים למדי. במקרים רבים לא הובאו יהודים בחשבון בעריכת המיפקדים מטעמים שונים. המספרים אף השתנו לעתים. התמונה נשתנתה בשנים הסמוכות לפרוץ מלחמת העולם השניה ובזמן פלישת הגרמנים.

היהודים בכפרים עסקו בראש ובראשונה בחנוונות ובניהול בתי מרזח, עיסוק שעבר בדרך כלל מדור לדור. אך מספר ניכר של יהודים עסק גם בעבודת אדמה, בגידול צאן ועופות. אחדים עסקו בטחינה, בייצור יי״ש או בתיווך בין הכפר ובין העיר.

יהודים עסקו גם בחכירת אחוזות, והיו ביניהם שחכרו שטחים ניכרים של אדמה חקלאית, שדות מרעה ויערות.

ממשפחות החוכרים ידועות ביותר: מנדל, סקלר, שטיינוורצל. ברשותן של המשפחות שפרכמן, קניפל, שפירר, אינסליכט, בולטוף ושטארק היו עשרות הקטארים של אדמה חקלאית.

אחוזות גדולות יותר היו למשפחות שטרנהל, בזן, גלר, ליברמאן, רוהאטין, נאדלר, ברגמאן ואחרות. היו גם יהודים בעלי יערות (אינסליכט) או חוכרי יערות לשם כריתת עצים. מספר מסוים של יהודים עסק באחוזות לא־יהודיות כמנהלים, ככלכלנים, כמנהלי משרפות הוודקה או כמתווכים.

היהודים הכפריים היו עובדים בשדות במו ידיהם. אך במקומות שהיו ברשותם שטחים גדולים יותר נעזרו בעבודה שכירה. היו יהודים שהחזירו חלק מאדמתם לכפריים חסרי קרקעות והיו מתחלקים ביבול. היו חקלאים יהודים שעסקו בגידול טבק. היו גם יהודים כפריים מגדלי דבורים ובעלי כוורות.

היהודים הקימו את יסודות התעשייה בכפר (ווייץ, הוריבלאדי — בית חרושת לצינורות ביטון לבארות, לגשרים, לעמודי ביטון, לסימון שדות, למרצפות וכד׳).

היהודים בכפר היו משכימים לפני עלות השחר לתת מיספוא לסוסים, לחלוב את הפרות, לספק מזון לבעלי הכנף, להוציא את הצאן למרעה, ולהכין ארוחת הבוקר. אחרי תפילת שחרית המשיכו בעבודתם במשק.

עם העיר קיימו היהודים הכפריים מגע בבואם בעגלות העירה לפחות פעם בשבוע, בדרך כלל בימי השוק. בחורף היו נוסעים במזחלות כשהם לבושים פרוות עבות המכונות „רייזע־פעלץ״ (פרוות־מסע). לצרכי פרנסה לא נרתעו מנסיעות בסופות־שלג עזות ביותר, על אף הסכנות הכרוכות בכך.

ארוחותיהם בימות החול היו בעיקר מאכלי חלב ותוצרת חלב. בשר היה עולה על שולחנם בשבתות. חלות השבת, הדגים והבשר עוררו קנאת האיכרים, אף כי האיכר היה מבזבז ביום אחד על וודקה יותר משהוציאה משפחה יהודית למזונה במשך כל השבוע. אף יש לזכור, שהאיכרים הגויים היו נוחרים חזירים והיו מצטיידים בבשר לשבועות רבים.

הכפרים שעל הדנייסטר ושעל נהרות אחרים נהנו משפעת הדגה. על שולחנו של האיכר היהודי היו עולים דגים צלויים או מבושלים לא רק בשבתות.

עם גבור שנאת היהודים התחילו נטרדים גם היהודים שבכפרים והיו שהעדיפו לעבור לערים. אך רוב החקלאים היהודים נשארו במקומם.

האוכלוסיה הנוצרית נהגה ברובה בסובלנות כלפי היהודים היושבים בתוכם בכפר. יש אשר נוצרו ביניהם יחסים לבביים. לא פעם היו היהודים מסייעים לאיכרים הנוצרים, בייחוד סמוך לקציר, כאשר האיכרים הרגישו חוסר בכסף מזומן. עם זאת היו מקרי תקיפה ורצח, שבהם נפגעו משפחות יהודיות, בייחוד במקומות שעיסוקי היהודים עוררו קנאה בקרב שכניהם.

עוד בראשית מלחמת העולם הראשונה, כאשר היהודים ברחו עם הצבא האוסטרי הנסוג, בזזו האיכרים את האחוזות היהודיות והעלו באש את כל הרכוש, לרבות הבתים והאורוות, כדי למנוע שיבת יהודים לכפר. הדבר אף עלה בידם במקרים מסויימים.

אך היו גם מקרים כשלמשפחה יהודית שחזרה לכפר הושב חלק מרכושה השדוד, ואף עזרה הוגשה לה.

על יחס האוכלוסיה הנוצרית השפיע לא מעט הכומר שבמקום. רבים מן הכמרים היו שונאי־ישראל, ואף נתנו ביטוי לשנאתם בהטפותיהם בכנסיה.

גם יחס המורה במקום השפיע על התנהגותו של האיכר כלפי היהודי.

בין האחוזה ובין היהודי היושב על הקרקע היו היחסים נסבלים. בעל האחוזה היה מבקש לעתים עזרה מן היהודים. יש אשר יהודים היו שולחים אל האחוזה מצות ודגים, ואילו האחוזה היתה גומלת ליהודים במעדנים לחג הפסח. אך היו גם אחוזות שבעליהן היו שונאי יהודים. בעלי האחוזה היהודים גילו יחס חם אל אחיהם החקלאי היהודי, ומזמן לזמן היו באים לכפר להתפלל במנין.

לחקלאים היהודים לא היו תנאים לפתח פעולה תרבותית או ציבורית. כל ימות השבוע היו טרודים בעבודה קשה. רק ימי שבת ומועד היו ימי מנוחה חלקית ותפילה. בכפרים, שהתגוררו בהם משפחות יהודיות אחדות, היו מקימים באחד הבתים „מנין" עם ארון־קודש וספר תורה. מן הכפרים שלא היה בהם „מנין" היו יהודים הולכים ברגל לפעמים מרחק של תריסר קילומטרים, ובלבד שישתתפו בתפילה בציבור. לחגי ישראל היו רבים יוצאים בערב החג אל העיירה הסמוכה.

ברית מילה, בר־מצוה, אירוסין וחתונות היו חוגגים ברוב פאר והדר. בהזדמנויות כאלה היו נפגשים יהודים מכפרים רבים שבסביבה.

חלה יהודי בכפר — מיד היו מזמינים רופא מן העיר או שהיו מסיעים אותו לבית החולים היהודי בסטניסלבוב.

יהודים שנפטרו בכפר היו מובאים לקבורה בעיירה הסמוכה.

הצעירים היהודים בכפר היו לומדים תורה מפיהם של מלמדים שהובאו מן העיר והוחזקו על ידי תושבי הכפר. היו שהביאו גם מורה חילוני יהודי. בזמן האחרון היו שולחים ילדים יהודים מן הכפרים לבתי ספר כלליים. היהודים הכפריים במחוז היו מתאמצים לאפשר לילדיהם ללמוד בעיר, והאמידים שלחו את בניהם אף לאוניברסיטה, והיו מקרים, שיהודים אמידים היו מכלכלים בביתם סטודנטים עניים מתוך דאגה להשיא

את הבנות. בזמן לימודיהם בערים היו סטודנטים אלה פעילים בחיי הציבור. הם שירתו בצבא, באו במגע עם הנוער, הרחיבו את אופקיהם, הצטרפו לארגוני הנוער. כאשר ביקרו בכפר, היו מרכזים ברובם את הנוער היהודי שבכפרים למסיבות, לנשפי ריקודים ואף לאסיפות. מעט מעט נעלם הטיפוס של יהודי כפרי בור ועם הארץ. התנועה הלאומית לזרמיה השונים לא פסחה על הכפר. העתון היהודי, אף העברי, היציאה להכשרה, ההש־תייכות לארגוני הנוער — כל אלה עוררו ענין בנוער היהודי שבמחוז.

התחילו גם מסעות לארץ־ישראל. במחצית הראשונה של שנות השלושים, בא מן הארץ השליח צידקוב מטעם התאחדות האיכרים. להתאחדות האיכרים בארץ היתה מיכסת עליה מיוחדת להעלאת איכרים. צידקוב ביקר אצל האיכרים, ולא היה כפר, שהתגוררו בו יהודים, שלא נמצאו בו מועמדים לעליה, אלא שהרשיונות לעליה מעטים היו. בעליה זו הצליחו לעלות בין השאר משפחות מרגוליס מביאלה ומוטיו שפיגל מאולשה.

כך היו פני הדברים עד פרוץ מלחמת העולם השניה. פלישת כוחות הצבא הסובייטיים ושלטון ברית המועצות לא שינו הרבה את מצבם של מרבית האיכרים היהודים, אך היו שסבלו סבל רב. יהודים כפריים לא מעטים הוגדרו כ„קולאקים" ונטרדו ממקומם. היו גם בעלי אחוזות יהודים, שהוגלו לסיביר.

פלישת הכנופיות הגרמניות המריצה את שונאי־ישראל במקום לעשות שפטים ביהודים. עוד לפני פלישת הגרמנים נרצחו יהודים שגורשו מרוס הקארפטית, ואף על יהודים מקומיים לא פסחו. בכפרים אחדים על הדנייסטר כבלו האיכרים את היהודים, טענום על דוברות וטיבעום.

אכזריות מיוהדת גילו איכרי הכפרים איסאקוב, זיוואצוב, צ׳אַרנולושצ׳ה, פטרוב, ניזויסקה, דלאווי, וורונוב וקשיז׳ין.

אך גם בימים הקשים ההם נמצאו כפרים, שיושביהם התירו ליהודים להישאר ולהמשיך בעבודתם. בכפרים אחרים הוטלה עליהם עבודת פרך. מנוחה לא מצאו היהודים הכפריים גם בתקופה ההיא של רוגע יחסי...

בכפרים שלטו ראשי מועצות כפריות, ראשי כפרים או ראש מועצה איזורית. בצירוף כפרים אחדים נקבעת מועצה איזורית, ובראשה ראש המועצה. כך הם מקיימים מגעים עם ה„לאנדסקומיסאר" שתפקידו היה כתפקיד מושל מחוז בימי שלטון הפולנים. ראש המועצה האיזורית מקבל הוראות גם בעניני היהודים. כל הודעה בכפר של איש גסטאפו, של איש המשטרה הפלילית, ואף של שוטר אוקראיני, הספיקה לגזירת מוות. לא פעם הייתי הולכת אל ראש המועצה האיזורית שקלאר ובידי מתנות שאספתי מידי היהודים הכפריים להשתדל למען ביטול צווים ממשיים ואף מדומים, שהודבקו על הבתים היהודים בכפרים. בכופר־נפש זה דחו היהודים לזמן מה את הגזירות. הם ידעו יפה, שגירושם פירושו: נדודים, רעב, מצוקה בגיטו ומוות. ישיבתם בכפר איפשרה להם לספק מזון לגיטו הרעב בטלומאץ׳. לא אחת הייתי מתגנבת אל הגיטו כשעל שכמי כתריסר

קילוגרמים מיצרכי מזון. לא אחת הייתי מעבירה יהודים בורחים מן הגיטו את הדנייסטר. חלק מהם לן בביתנו בהוריגלאדי ואחר כך עזרנו להם להמשיך דרכם לבוצ׳אץ׳. (יולק מנדל, גרינברג אליהו, הארטנשטיין, גוטנשטיין ורבים אחרים).

השקט המדומה הזה בכפר הופר בתום הקציר (אוגוסט 1942). ראשי הכפרים קיבלו הוראה לגרש את כל היהודים הכפריים לגיטו טלומאץ׳. השוטרים כינסו את היהודים בישובים הכפריים ותחת משמר כבד העבירום לגיטו בטלומאץ׳, כשבידם רק חפצים מועטים ביותר. שם היה גורלם כגורל שאר יהודי טלומאץ׳ — חיסול.

רק יהודים מעטים נותרו בחיים כשהם מסתתרים ביערות או בבתי איכרים. כפרנו הוריגלאדי גילה יחס אנושי לגבי יהודים. משעה שהסתתרו בביתנו יהודים, קיבלנו מכתבים בעילום שם שיגרשו גם אותנו, אך תושבי הכפר לא פגעו בנו ולא ביהודים המסתתרים. שיחקה לנו השעה והכפר הוריגלאדי צורף אל מחוז בוצ׳אץ׳ ימים אחדים לפני גירוש היהודים מן הסביבה אל גיטו טלומאץ׳. בזכותו של ראש הכפר, שנהג בהגינות, נשארנו בבית עד שפירסמו הגרמנים את הודעת הגזירה על היהודים של מחוז בוצ׳אץ׳.

אחרי גירוש היהודים מבוצ׳אץ׳ ואחרי האקציה שם התחילו שלבי מאבקנו על החיים: השתתפות בתנועת המחתרת היהודית בבוצ׳אץ׳, ההעברה לטלוסטה ולקופיצ׳ינצה, היציאה ליער, הצטיידות הקבוצה במזון, הסיורים בכפרים למניעת הפתעות ועצם חיינו ביער. עד כניסתם המחודשת של הסובייטים ועד בריחתם של הגרמנים.

אפרים שרייער

ירידים

מאז ימי ילדותנו ועד היום הזה מזדהה ברבים מאתנו יום רביעי בשבת עם מושג היריד. מאז ומעולם היה חל בטלומץ׳ יום היריד ביום ד׳. ליום זה ציפתה כל השבוע האוכלוסיה היהודית כולה. ציפו החנויות, התגרים, סוחרי סוסים והסוסים עצמם, כביכול. בייחוד ציפתה ליום זה דלת העם. שגורה היתה בעם האימרה „בלי יום ד׳ אין שבת״.

גם בקיץ גם בחורף היתה ניכרת מהשכמת הבוקר תנועה רבתי של איכרים מתכנסים מכל הכפרים שבסביבה. עגלות, עוברי־אורח יחפים, שנעליהם מופשלות מאחוריהם. העגלות היו טעונות שקים ובתוכם מצרכים, מוצרי מלאכת־יד, פירות, ירקות. אחרים הביאו אתם בהמות חלב, סוסים, צאן, חזירים. בחלל נישאו קולות קריאה של תרנגולים וקולות הדהוד המצילות בצווארי הסוסים. לפי המלבושים, הכובעים, דגמי השמלות, המטפחות והחולצות ולפי גוני הלבוש ניתן לעמוד על מוצאם של הלובשים, אם הם בני אולישה אליהריד, אדאיעס, הרישקה, הרינוביץ וכו׳.

העיירה, כיכר השוק וכל המגרשים הפנויים נתמלאו איכרים ועגלות או עגלות־חורף; הם מילאו כל שטח פנוי מטחנתו של טוזינקביץ עד ביתו של גוטליב, מביתו הארוך של זלמן ויינטרויב ועד האטליזים ממולו. הכל נתמלא ולא נותר חלל כל שהוא.

ביתו של גוטליב שכן במורד. המגרש על ידו עד הכנסיה הקתולית שימש מקום חניה לסוסים ולעגלות. בימי הסתו נהפך מגרש זה לאגם־בוץ ירקרק וטובעני. ללא מגפי־איכרים לא ניתן לעבור שם. שם היו האיכרים מתירים סוסיהם ונותנים להם להשיב נפשם בקומץ שיבולת־שועל, והם עצמם היו סרים אל מסבאתו של יודא־יושה לטעום מן המליחים הכבושים ומן המעיים הממולאים וללגום מעט יי״ש.

למעלה, ליד גשר הורודנסק, ניצבו על משמרתם הרצל בן חנא־דוד, חזן בית־הכנסת של ר׳ זיסלה והשוטר העירוני האריך, גוץ, שזקן לחייו מצהיב. שני אלה היו גובים את מס העיריה מכל עגלה. לאורך שורת החנויות בבתי הרמן ושוורצברד ועד בית גוטליב היו יושבות האיכרות המכריזות על תוצרתן: חמאה, גבינה עטופה בעלי־פול, תפוחי־אדמה, גרגירי־שדה, תירס, דובדבנים, שזיפים, פטריות, חצילים, סלקים.

בעיקר הצטיינו המתישבים ממוצא גרמני שהביאו מוצרי החלב מתוצרתם והגישום מתוך הקפדה על הנקיון. מלבד החנויות הקבועות נתעוררו לחיים בכל יום ד׳ גם „סוחרים בני־יומם״, אביונים שהיו נוטלים בהקפה מעט סחורה מאת הסיטונאים ופורעים את חובם אחרי היריד. הם עמדו ליד דלפקיהם ודוכניהם ומכרו הפיסות סבון, מליחים, מלח, עולש, כחול־כביסה, חרוזי צבעונין וממתקים שונים. אחרים מכרו עטרן, רצועות־עור וכו׳. אל היריד היו באים הכובענים מטיסמניץ. הללו מכרו תוצרתם מול ביתו של מיכאל קנר. הם הציגו לראווה פרוות, כובעי־פרווה, עורות. היו חובטים בכובע על הברך, מדדו, בחנו את הצבע. אך ביותר נתפרסמו תגרי המרכז המסחרי, הסטבישצים. שם שקק המסחר העיקרי בבהמות חלב ובסוסים. סייסים היו מצווחים בעמדם על מקחם. מהומה ורעש, מחיאת כף אל כף. מרצים מעות מיד ליד. לפתע פורץ קול זעקה: „גנב הוציא את כספי מכיסי!״ הסייסים היו תופסים את הסוס בלסתותיו, בודקים נחיריו ושיניו, מדגדגים אותו בבטנו כדי לעמוד על טיבו. הסייסים היו טוענים, שיש להיזהר: הערל מוציא למכירה בהמה תשושה וחולנית, אלא שלפני מכירתה משקה הוא אותה לשכרה, והיא בועטת. הקונה סבור, כי זכה במציאה נאה, ולבסוף — אך הגיעה לרשות הקונה היא נופלת ונופחת נפשה. אכן היו גם ימי ד׳ בשבוע המעוררים זכרונות נוגים. בימי „אוקראינה העצמאית״ היו מתקבצים ערלים מן הכפרים ובידיהם קרדומות חבויים בשקים וחיכו למתן אות לחולל פרעות. אך קרה נס, והמנהיג האוקראיני מקוך פקד מגזוזטרת ביתו על מפקד המשטרה זאהארייקא לפזר את האיכרים ולשלחם לבתיהם.

השוק בטלומץ'
דער רינג־פּלאַץ אין טאַלמיטש
The market place in Tlumacz

„אנה הקדושה"

אחת לשנתיים היה קיים במקומנו יום־פגרה, יום „אנה הקדושה". חג בעל אופי דתי. היו מתכנסים איכרים, ערלים וערלות, מן הכפרים שבסביבה, אף מן הנידחים ואף מעבר למחוז. החגיגה כללה שעשועים עממיים, בילוי בעיר, ונתנה הזדמנות לרכישת מוצרים שונים, שמציעים סוחריה.

השמלות, הסרטים והמכבנות הבהיקו בשלל צבעיהם, ובנות הכפר היו גאות על תכשיטיהן ומחרוזותיהן.

אחרי תפילה חגיגית בכנסייתם היה הקהל מהנה את נפשו במחולות ובנגינה בכלי־שיר עממיים כגון: מפוחיות, חלילים, כלי פריטה שונים, שפלטו חליפות מנגינות צער ומנגינות גיל ושמחה. ליום זה היו מתכוננים היהודים בעיירה במשך שבועות. לאורך רחוב הורודנסק עד הגשר הציבו דוכנים וסוכות. והואיל ויום־חג זה חל בעיצומם של ימות החמה היו מכינים משקאות צוננים, קנקני מים קרים וצבעונים, מיני תרגימא, תופינים, עוגיות, תמד של תפוחים וכו'.

פעמוני הכנסיות הזעיקו את העם לתפילה, והאיכרים כבר הסבו במסבאות אל

השולחנות לסעודה. מכל עבר נישאו גלי צחוק אדירים. שיכורים חירפו איש את אחיו וקיללו זה את זה באבת אבותיהם...

הילדים בעיירה היו מקיפים את המוקיונים והלהטוטנים ומאזינים למנגינות הקרב, שהשמיע הקבצן העיוור בתופו.

עם ערב היה הקהל מצטמק והשוק היה מתרוקן מעט מעט. האיכרים היו חוזרים אל כפריהם, והיהודים בעיירה היו פותחים בציפיה ל„יום אנה הקדושה" העתיד לבוא מקץ שנתיים.

„מכסיקו"

מדוע נקרא בשם זה אותו הרובע בעיירה, אשר בו נתרכזה הדלות היהודית בהמוניה — לאלהים פתרונים. אך עובדה היא, כי בחוגים האמידים יותר היה פירושה של „מכסיקו": רובע המעמדות הנמוכים, מקום מושבו של ההמון. רצה מישהו לפגוע בזולתו, היה אומר: „מעשה כזה יאה למכסיקו". זה היה המצב לפני קום הציבוריות המתקדמת המאורגנת וארגוני הנוער, אשר טישטשו במידה מסויימת את קווי הגבול.

רובע מכסיקו היה בנוי בצורת חי"ת. משלושה עברים היתה סגורה, והצד הפתוח הוליך אל הכנסיה הקתולית. סמטאות צרות וצדדיות הוליכו מצד אחד אל כיכר השוק אל מול בית ישינסקי ומצד אחר אל רחוב שלחצקה, אל בית הכנסת הגדול המוקף בתי־מדרשות ואטליזים.

חן ציורי רב היה בבתים הקטנים הכפופים והגבנוניים. בפיתוליהם נראו מפרי יצירתם של ציירים עתירי דמיון וחזון. על כן לא ייפלא, אם הצייר היהודי וילהלם וכטל התעכב בעת מסעו בגליציה לימים אחדים במכסיקו וצייר שם. מכל פינה ברובע זה על סמטותיו ועל דמויותיו נשבה רוח של חן עממי. עמל מיוגע זרח מתוך חשכת דלות זו. מתוך הכתלים אשר סויידו ססגונית הציצו חלונות זעירים מוסתרים על ידי כרכובי הגגות. מבתים אחרים גלשו מן הגג רעמות ירוקות של חציר־גגות. ניצבת לעיני רוחי בקתתה הרעועה של אלמנת „פאפעכע". אכסדרות העץ לידה שבלו ונשברו נתמכים על עמודים השקועים עד מחציתם בקרקע. במרכזה של מכסיקו היתה משאבת־מים עשויה ברזל, וסביבה הוריקה תמיד שלולית של בוץ.

בכניסה אל טחנתו של טוזינקביץ התגורר דוד־משה בעל העגלה, למטה מזה זיידע (החייט), על ידו מנדלי מבלז, לעומתו ליב פלשר, חזקאל ברצ׳יס, הלאה מזה — ראובן שניידר, פיבוש שנק, נאֶחה בתו של אבא פישל, אסתר רחל המלצרית. סמטה צדדית הוליכה אל הקלויז דצ׳ורטקוב והסימטה שלעומתה — אל „מאניעכע" ואל קופל דוד שוסטר.

נחרתו בזכרון פסיעותיו המתונות של מיכאל השוחט, הילוכו המזורז של ברצה מלמד־דרדקי, דמותו הגבהתנית של שלמה־מוטל החוגר למתניו חבל של בעל־עגלה. מי אינו זוכר את המאניעכע הגיבנת הנשענת על מקלה הארוך, שפניה פני מכשפה? ילדים היו נתקפים אימה למראה עיניה החודרות לפני ולפנים ולשמע שיעולה, שיעול של קצרת.

מכסיקו היתה מיוגעת. רעב לא ידעה, כל אחד בתוכה היה מוצא פרנסתו לפי יכולתו. בששת ימי המעשה היתה מכסיקו שוקקת מהמיית מכונות ומהלמות פטישים, כשמתלווה אליהן מנגינת־עם חרישית. בלילות חורף היו מורטים נוצות וממלאים בהן כרים וכסתות, היו ממיינים פרי לשימורים. ריח ניחוח של מאפה־לחם עלה מן המאפיות הביתיות, שבהן היו בנות־ישראל אופות את כיכרות הלחם שנילושו בידיהן.

סמוך ל„חדר" היו משחקים ילדים בשעותיהם הפנויות מתורה. משחקים היו ב„לבנים", ב„אבנים" ובשאר משחקים. בל"ג בעומר היו ילדי ישראל עולים בגבעה מול ביתו של ישינסקי ומעלים מדורות. „הר־סיני" היה שמה של הגבעה בפינו. בשבתות היתה מכסיקו נינוחה כדרכם של כל יישובי היהודים. בעלי־מלאכה היו נראים ברשות הרבים לבושים בגדי־שבת, מעילים ארוכים או קפטנים. אחרי סעודת הצהריים היו נשים יושבות אל הגזוזטראות ומשיחות במאורעות מימים שעברו ובדברי אגדה מאלף לילה ולילה.

עדיין רדומים בקרבנו לא מעט זכרונות־של־געגועים מן הימים שחלפו. עדיין חשים אנו כיסופים אל אותם אנשים, אל הווי העיירה היהודית. בד' אמותיהם של הבתים במכסיקו פרו יהודים ורבו והעמידו דור אחר דור.

לא זה היה מראה מכסיקו מאידך גיסא. אל רחוב שלאכצקה הגיעו, כשמעברו בתים עשירים ונאים יותר, ואחדים מהם בעלי מרפסות מזוגגות. שם התגוררו בעיקר סוחרי בקר, קצבים: הליפולדים, הצילרים, הלויטמנים ואף משפחות נוצריות אחדות התגוררו שם.

השטח בין האיטליזים היה טובעני בימות החמה כבימות הגשמים. מי שתקע שם את רגלו היה מתקשה לחלצה. כלפי חוץ נראה האטליז כחנות לכל דבר. אך המקום שמאחוריו ולמטה הימנו היה משמש לפשיטת העור ולניתוח איברים. קצב קצב וסדנו. כאן ולוולה חזק ולאחר זמן בנו זיסיה, על ידו מוניה ליפולד המתון ובקרבתו יודע הזלדקן.

כל הימים היו האטליזים הומים. בנות ישראל היו עומדות על מקחן ותובעות מנת בשר הגונה, שהעצמות בה מעטות. הקצבים היו משיבים כנגדן בדברי גידופים. האטליזים היו עצם מעצמיה של הקהילה היהודית. בדיחותיהם הגסות של הקצבים, חירופיהם ומימרותיהם הלא הם אוצר עשיר של פולקלור יהודי.

ד״ר אלכסנדר שוורצברד

בתי הכנסת

ברטט־לב וביראת־כבוד כנושא־תפילת־סדר־העבודה כותב אני את הדברים דלהלן: המבט לאחור אל העבר הטרגי עולה מקרבי, מרגשותי. רואה אני במלוא עצמת הראייה כל אותם בני הדור שנצמתו בידי מרצחים, ולמראם צף ועולה כל הנפשי החבוי בעברנו. על כן עוטה אני ראשי בטליתי ומתפלל פרק זכרונות.

ואפתח בבית־הכנסת הצ׳ורטקובי הקטן, אשר בו היה מתפלל אבי ר׳ זיסיה ברבי רפאל שוורצברד הי״ד. בית־כנסת זה עמד בקרן זווית של סמטה צרה בדרך ל„מכסיקו", ליד משאבת־המים הגדולה העשויה ברזל. כניסה נוספת היתה מכיכר השוק. במדרגות־עץ אחדות היינו עולים אל פתח צר, ומיד נמצאנו מול ארון הקודש. אל הכותל המזרחי נצמדו ספסלי־עץ כבדים בעלי מסעדים גבוהים. על הקירות היו תלויים נברשות־פליז. לאורך כתלי הצפון והדרום עמדו שני שולחנות ארוכים, וסביבם המתפללים. מפת השולחן שעל הבימה היתה זרועה קרישי־שעוות־נרות.

בימות החול לא התפללו בבית־כנסת זה אלא „מנין" יהודים בלבד. אך לקבלת־שבת לבש בית־הכנסת הקטן צורה אחרת: נקי וזך היה ושטוף־אור. נזדמנו בו יחד יהודים עמלים ונגידי הקהילה בבגדי שבתם, ועל פני כולם היתה שוררת שכינת השבת. עם זאת נראו גם פנים מיוגעות, שניכרו בהן אותות־דאגת־פרנסה.

אל בית־הכנסת הגדול ניתן להגיע מכל צד. בדרך הסמטה ליד ביתה של טילה, בת יהודה־בר, דרך ביתם של מינצ׳ה שטיין ואיזיק המלמד ובדרך שליד האטליזים. בית־הכנסת עמד במרכז וסביבו בעיקר בתי־מדרשות: בית המדרש הישן, הקלויז דר׳ חיים מלך, בית־הכנסת האוטיני. במרחק־מה, אחרי האטליזים — בית המדרש הישן־חדש, והלאה מזה, מאחורי ביתו של הירש טורן נמצא הקלויז של ר׳ זיסלה.

מקרב הבתים הקטנים שמסביב בלט בית־הכנסת הגדול בהדרו. כותל־חזית גבוה וחלק, חלונות המעוגלים למעלה, בחלקו העליון של הכותל, דלת כבדה ורחבה סגרה על ה„פלוש". בצד הדרומי במעבר הצר אל עזרת הנשים ניצבה ה„מיטה" של „חברה קדישא", ספרים שנתבלו המכונים „שמות" היו פזורים שם. מראה זה הטיל אימה. רוב המתפללים בבית הכנסת היו יהודים של כל ימות השנה, אומנין. בשבתות, ובמיוחד בימים הנוראים נראו אורחים מכובדים, אינטליגנטים שבכל ימות השנה לא פקדו את בית־הכנסת. בית־הכנסת שימש גם כבמה לאומית, כמרכז לאסיפות המוניות, לאסיפות־בחירות, לאירועים ממלכתיים, לאומיים וכו׳.

אחרי שלוש נקישות במפתחו הגדול בדלת בית־הכנסת היה יושה המלמד פותח. מבפנים נראה בית־הכנסת גבוה יותר. תקרה רמה בעלת קימורים נשענה על עמודים

יצוקים. עטורה היתה ציורים: סמלי השבטים, חיות הקודש וכו׳. במרכז התקרה היתה תלויה נברשת־גביש גדולה. על הבימה המוקפת קישוטים מיוחדים, פיתוחי ברזל, היו עולים משני עבריה במדרגות אחדות. ממזרח לבימה — התיבה (בלשון העם — העמוד) ובמגרעת הכותל המזרחי ארון הקודש הגבוה המכוסה פרוכת־ארגמן. בחוטי־זהב ומשי נרקמו בפרוכת אותיות ו„מגן דוד". משיכה קלה במשיחות־המשי, והפרוכת נתקפלה.

מארון הקודש בצבצו ספרי־תורה במעטי־צבעונין. למרגלותיהם היו מונחים הכתרים. משני צידי הארון — שני עמודים בעלי קוים לוליניים הנתונים איש איש במסגרת רחבה של חיטובי־פאר מוזהבים. מעל הארון ניתן ציור של תכשיטי־קודש. במרכז דמות שני לוחות הברית מעל הארון, ומשני עבריה אריות מחוטבים. למעלה מהם סמל נשיאת־כפיים, ומעל ידי הכוהנים — כתר מלכות. קרני השמש החודרות בעד שמשות החלונות הססגוניות שפכו זהרן על כתר הקודש. ב„פלוש" של בית־הכנסת היה פתח אל בית־הכנסת הקטן ו„היפה" (בית־הכנסת של יושה המלמד), הנקרא בית־הכנסת של החייטים. היה שם אור מועט ועמום. לשם היו ממהרים בעלי המלאכה להספיק אל „המנין" הראשון לפני יום עבודתם. תמיד היתה מצויה שם „שמינית" של יי"ש, שהיה מחזיק יושה במחבוא במגירת התיבה.

כקן־ציפרים הדבק לחלון נראה בית־הכנסת הקטן האוטיני, שחובר אל כותל בית־הכנסת הגדול. הסידורים הפנימיים באותו בית־הכנסת תאמו בהחלט את מראהו החיצוני. ספסלי־עץ פשוטים, ארון־קודש צנוע, קרחות כתמים על הכתלים המסויידים העקומים. אולם היתה בפשטות זו חמימות ביתית־משפחתית. בחגים, ובמיוחד ביום שמחת־תורה, היו בוקעים מבית־הכנסת הקטן ניגוני חסידים מלאי התלהבות ועליצות. על הספסלים מסביב נצטופפו ילדים מחזיקי דגלונים ובראשם תפוחים אדומים. ילדים הדפו זה את זה מתוך סקרנות: כל אחד רצה לראות את אביו ואת סבו מרקד, כשספר תורה בידו. יד אל יד וכתף אל כתף יצאו בריקוד במעגל. פנים אדומים ומתלהטים, מטפחות מתנפנפות באויר. ראשוני הרוקדים היו משה מנדל בילדנר, משה הלד, בני אפשטיין, אלתר אינזליכט, קופל שוחט, ליב אָלישר בעל הזקן הרחב והשסוע. קולות הניגונים והריקודים הדהדו בחלל הסביבה עד חצות הלילה.

בקרבת מקום, ממזרח לבית־הכנסת הגדול, מאחורי ה„הקדש" עמד בית המדרש הישן (בית־מדרשו של בנימינצי, מקום תפילתם של יהודים פשוטים. שם הרגיש יפה את עצמו גם יהודי נחות־דרגה והיה „חוטף" תפילה „משיבת־נפש". שמרל שפירא המלמד שיכן שם את „חדרו". לא היתה שם חסידות ולא היתה נגידות, אך היתה שם יהדות.

הלאה מזה, דרומה מבית־הכנסת האוטיני הקטן, עמד בבדידותו הקלויז של חיים מלך. מסביב לבית־כנסת זה היה מגרש מכוסה עשבים שוטים, שנמשך עד הסטבישצ׳ים. היה זה מבנה נמוך ורחב, ולו כתלי־עץ, שהשחירו מרוב ימים. היתה לו אכסדרה מזוגגת, ומגגה פשטו ענפים מכוסי־חזזית. בית־כנסת זה נקרא בשם „קלויז דחיים־מלך״, משום שהתפלל בו דוד־מלך ולאחר זמן חיים בנו של דוד־מלך. הבימה, ארון הקודש, הספסלים והשולחנות העידו על מספר רב של דורות יהודים שהתפללו שם. בימות החול היה מתפלל כאן הרב ר׳ יצחק ציף. חזרת הש״ץ לא התחילה אלא משסיים הרב את תפילת לחשו, תפילת „שמונה עשרה״. זכורה לי יפה עד היום התזת הזי״ן של „למען תזכרו״ שבקריאת שמע.

מאחורי האיטליזים, סמוך לפונדקה של קיילה הופמן הוקם בית תפילה חדש, שכתליו בנויים לבנים אדומות, הן הוא בית המדרש הישן־חדש (בית מדרשו של הרצל). מתפלליו היו בני שכבות שונות. נוחה היתה הגישה אל בית תפילה זה, שכן הוקם במרכז העיר, ועוברים ושבים היו נוהגים לסור אליו לתפילת מנחה־מעריב. כל הימים עשה שם כשמש פרידלה הזקן.

הקלויז דר׳ זיסלה (על שמו של הרבי ר׳ זיסלה) שוקם אחרי מלחמת העולם הראשונה ונהפך לבנין גדול בעל חלונות רבי־ממדים. בזכות שטחו הגדול היו מקיימים בו לפעמים אסיפות־בחירות. גם בו היו מתפללים יהודים מכל החוגים והסוגים: סוחרים, לומדים, קבצנים. בשבתות היה מתפלל שם הרב ר׳ יצחק ציף. מול ארון הקודש ישב הדיין ר׳ נטע־שמואל, שהתפלל שם עד פטירתו.

החזן בבית־הכנסת זה היה הרצל ברבי חנא־דוד. גם אליה בנו של פרידל קשור היה אל בית־כנסת זה. מאחורי בית־הכנסת השתרע מגרש גדול, מגרשו של הכומר. שם היו ילדי ה„חדר״ עורכים מלחמותיהם עם ה„שקצים״ שמעבר למגרש. אבנים התעופפו הנה והנה. מטעם זה היה הכרח להתקין שבוע שבוע שמשות חדשות.

לדברי יהודים, אשר ביקרו בטלומץ׳ אחרי המלחמה, נשארו מהמרכז היהודי הזה רק חורבות: בתים הרוסים, קירות בודדים, לפעמים רק ארובה זקופה הזועקת למבקר „לך, חזור כלעומת שבאת! החורבות האלה אין להן תקומה״.

אפרים שרייער

„חדרים״ ומלמדים

מלמדים ורישי־דוכנא חביבים וקפדנים, שקטים ועצבנים, איש איש והמיוחד לו. עוד חי בזכרוני הניגון: וידבר — הוא דיבר; ה׳ — האל; אל — כמשמעו; משה — שמו משה; לאמר — לומר כך... עודי חש צריבת מטהו הקטן של רבי, נחיתתו עלי וכאב אזני המרוטה באצבעותיו.

ראשית לימודינו היתה לכל אחד מאתנו ב„חדר" איזיק המלמד. מפיו שמענו לראשונה את צליל אותיות האלף־בית. ה„חדר" שכן בסימטה שבדרך לבית־הכנסת הגדול מול מחסן התבואה של לייב ויזלמן. היו ב„חדר" שני שולחנות עץ ארוכים, וביניהם ישב איזיק מלמד — יהודי גוץ, שזקנו שחור וחיוכו נעים. בידו האחת — המחווה (טייטל בלע"ז) — ובידו האחרת — זקנו שהיה תולש הימנו שערה מפעם לפעם. היתה דעתו של איזיק נוחה מתלמידו, היה קם וצובט בהנאה את לחיו. אך אותו תלמיד שסרח, היתה רבקה אשת המלמד נוטלת אותו אליה ו„משחדת" אותו בממתקים ובלבד שלא יקניט את רבו.

גם שאול־מאיר מלמד־דרדקי היה. מטבעו היה משתקע בדאגה ובעצבות. מטופל היה בשפעת בנים ובנות, ודירתם צרה וסמוכה לדירתה של מינה ברגר. לאחר זמן אף נצטרף אליו תושב, הלא הוא אחיו זליקל, שהיה ברבות הימים גם לחתנו, ואף הקים לו „חדר" לעצמו.

את פניו של שאול־מאיר הקיף זקן אדום מפושק לשניים. מבטיו הלאים העידו על מחזה התוגה האילם המתחולל בד' אמותיו של מבנה צר זה. מקץ ימים השתכן „חדר" זה בבית המדרש הישן־חדש.

מלמד מסוג אחר היה מנדלי מבלז. אלינו בא מז'ולקיב. „חדרו" ודירתו היו ב„מכסיקו". המשפחה נצטמצמה בדירה זעירה, שחדר אפל מצורף אליה. בין שתי המיטות עמד שולחן, והוא — המלמד — בראשו. הוא לא פסק רגע מהריח טבק שסתם את נחיריו עד כדי כך שהיה מאנפף יותר משדיבר. היה מתעטש ומאנפף, מאנפף ומתעטש. מידה טובה היתה בו: כל מה שחננו הקדוש ברוך הוא היה מקבל באהבה. הרבנית היתה לו עזר כנגדו בפרנסת הבית, שכן היתה אופה לחם־בית למכירה. אך שתי הפרנסות גם יחד לא הספיקו לפרנס בעליהן. אכן, תמימותו ודבקותו בתורה הקלו את עול חייו.

נבדל מכולם יושה המלמד, יהודי לבבי, עליז וחביב. „חדרו" שכן בבית הכנסת לחייטים; שם מילא יושה גם תפקידו של שמש. תלמידיו — דעתם היתה נוחה הימנו, שכן היה יושה עושה מרבית שעות היום מחוץ ל„חדר". צרכי הציבור היו מוטלים על שכמו. למעשה היה שמש הקהל והיה נלווה אל המרא דאתרא לכל חתונה. בידו היתה רשימת ה„יאָרצייטן" (ימי הפטירה) של כל חשובי העיר שהלכו לעולמם. עם כל זאת היה מוטל עליו גם עול פרנסה. בדרך כלל היה יושה שלוו ונינוח, אך כשבערה בו חמתו היה נוזף בתלמידיו בקראו: „ברברים שכמותכם" ולא היתה כוונתו אלא לומר „ערבים שכמותכם!" צעקה לא נלוותה למלים אלה, וקולו הצרוד לא היה בו כדי לשכנע.

יוצא־דופן היה מרדכי פוש, יהודי צנום ומזורז. בפרצופו הזעיר העטור זקן לבן קלוש ומהודר דמה לאחוריה של תרנגולת מרוטה. היו קבועות בו שתי עיניים קטנות, ירקרקות, לחות, מתרוצצות. בהרביצו תורתו היה מתאמץ להגביר את קולו על קולות כל תלמידיו גם יחד, אלא שבצרידותו לא יכול להשיב רוחו והיה נזקק בעל כרחו למקלו

הקטן והדק. בימות החול היו לומדים בביתו, כלומר בחדר צר וקטן ובו אשנב בודד. רק בערבי שבתות היה מלמד בקלויז דר׳ זיסלה. שם אף היה קוצץ דגים לשבת. בכל יום ד׳ בשבת היה מרדכי טוען צרור־סחרו ויוצא ליריד. היה זה לנו יום מועד לשמחה. שכן היינו עושים „מלחמה" ביום זה עם הממזר השקץ, שעמד בראשם של מיידי האבנים בילדי ישראל לתוך הגן שמאחורי הקלויז דר׳ זיסלה.

שמרל מלמד לא היה איש טלומץ׳. הוא לא בא אלינו אלא אחרי מלחמת העולם הראשונה. הוא היה למדן ובקי בתורה. ומאחר שהתורה שגורה היתה בפיו ידע להסבירה לזולת, אלא שמחבב היה את התנומה. היה משעין זקנו אל קצה השולחן ונרדם. משהקיץ שוב לא היה מוצא את תלמידיו ליד השולחן. היה לו בן לשמרל זה, ושלמה שמו. הוא נתברך בכשרונותיו, אך דא עקא, שראה את עצמו כנביא וכיודע לחשב את הקץ, את אחרית הימים וביאת המשיח.

שני המלמדים החשובים, מלמדי גמרא, היו מנדלי נאמן וברצ׳ה מלמד. מנדלי עסק גם בשמירת כשרותם של האטליזים שבמקום. „חדר" יציב לא היה לו והיה מלמד את תלמידיו בביתם. בדרך זו זכה לשכר גבוה יותר ואף לארוחה מזינה בבית הגון. הוא לא נהג להשתהות שעה ארוכה עם תלמידיו. אגב, מרננים היו אחריו הבריות, שהוא לוגם בביתו של לייזר שוהפלגייסט כוס יין, שאינו אלא יין־נסך...

אלה שלמדו מפיו של ברצ׳ה מלמד נקראו „גדולים" או לומדי גמרא. מלמד זה לא ידע אלא את חדרו. מהלך היה רק מביתו אל ה„חדר" ואל בית הכנסת לתפילה, והליכתו בצעדים איטיים אך תקיפים. ראשו הגדול היה קבוע ללא תנועה על צווארו הקצר בין שתי כתפיו המתעגלות. עיטר את פניו זקן חום־אפור ופיאות ארוכות בצורת בקבוקים. מתחת למצחו הנמוך הציצו מבטים עכורים מתוך עיניים גדולות ובולטות. ברצ׳ה היה יהודי שתקן, מלה בסלע. היה מסתפק במבט־עין. הוא לא היה נוזף בתלמידיו אלא נגח במקלו את התלמיד בבית שחיו. „נגיחת ביליארד" כינינו זאת.

ברצ׳ה מלמד נפטר זקן ושבע ימים ולקח אתו אל קברו את סוד שתיקתו המתמדת.

הלילה ה„סומא"

בקוצר רוח היתה מצפה חבורת הנערים ללילות החורף הארוכים, כשהיו יוצאים ל„חדר" בפנס ביד, ובדרך היו מיידים כדורי־שלג איש אל רעהו או שהיו מציבים גולם של שלג, ומטאטא בידו. מתוך סקרנות ואימה היו מחכים ללילה ה„סומא", ליל הולדת משיחם. אותו הלילה אסור ליהודים לעסוק בתורה, וה„חדר" בטל.

בערב זה היינו מתכנסים בסמוך ל„חדר" ומספרים אגדות דמיוניות, הקשורות בישו משיחם, ועל שדים ומלאכי חבלה, אשר בידם נתון השלטון בלילה זה. הכל היו

נתקפים אימת־מסתורין מהולה בהרגשת אושר על שיהודים אנו, שאין לנו חלק ונחלה בלילה הסומא והנורא, ועל שמשה רבנו הוא שלנו ולא ישו. ויש אשר היינו מביטים ברחמים אל הגויים, הסבורים, כי ליל־אור לילה זה, ולא יראו ולא יבינו, כי הלילה סומא הוא, ליל־אפלה.

כלי זמר וחתונות

בעבר, כזכור לנו, היו מעמידין את החופה ליד בית הכנסת הגדול. נשים בשביסים, ברדידי מלמלה, ובשמלות אטלס ארוכות ועדויות תכשיטים וזקנות בחלות־לחם היו מרקדות לפני הזוג. סעודת החתונה היתה נערכת בבית ההורים או שהיו שוכרים אולם, בדרך כלל במסבאתו של לייב פיש. היו חתונות „שקטות" והיו חתונות „רעשניות", כלומר: בהשתתפות כלי־זמר. „נישואין שקטים" היו נערכים בתחנת הרכבת של ריפלין.

דומה, מעולם לא „ברח" בטלומץ' החתן ביום חתונתו, ומעולם לא ערקה משם כלה עם אחד ה„שקצים". אף לא אירע כפי שאירע בטיסמניץ, שחתן וכלה נבלעו באדמה בשעת חופתם. במשך דורות היה שטח זה גדור. אכן כבר אירע מעשה, שב„ליל השמירה", נעלמה יולדת, ש„מזיקים" חטפוה משום ששכחו לתלות את „שיר למעלות" על כתלי חדר היולדת...

העיקר — כלי הזמר: לחתונה ב„משפחה הגונה" היו מביאים מנגנים נוספים מסטניסלב. גם הבדחן משה־מנדיל היה איש סטניסלב. מלבד המנגנים אנשי המקום, דוד ויינטרויב (דיאפריק) הכנר ודוד הסבל על התוף ועל המצלתיים היו מצרפים מן החוץ כינור „ראשון", חליל, קלרנית ובטנון. הכינור „הראשון" היה יהודי צנום ורם־קומה. מעין תורן המחשב להישבר. כשהיה מנגן היו לחייו מסמיקות כשלהבות, עיניו הזעירות היו מנצנצות בקדחתנות, זקנו הקצוץ היה מתרומם והיה נראה כמברשת של סיידים שנשטפה. בשעת התלהבות היה מקרב ראשו לכינור כצועני. על ידו עמד הבטנון. יהודי שמנמן ועגלגל, בעל זקן של ממש, שהיה מכסה מחצית כלי־נגינתו. בשעת משיכה בקשת היה מנמנם לעתים. איש הקלרנית, אברך גוץ בעל שפם־צ'פלין, היה מטלטל גופו לכאן ולכאן בהפיקו את הצלילים ובהתאמצו להגיע אל פסגתם. דומה מתכוון הוא לגבור על התוף.

אך הכריז הבדחן על מתנת נישואין ראשונה ופקד להשמיע „מזל טוב נאה באמת" מיד קבע דוד את הקצב בכל הכלים, רמז לכך, שאין דוד נופל מן המנגנים שבאו מן החוץ. אחר המזמור לכלה ואחר „ריקוד המצווה", היה הציבור מתלהב והולך וחוגג עד חצות הלילה.

שבת הגדול

עוד שבועות אחדים לפני חג הפסח הורגשה בעיר רוח עליצות וחדווה. התחילו ההכנות לחג. אמהות וילדיהן עמהן חיזרו על פתחי החנויות לקניית מלבושים. החייטים היו עמוסי עבודה. התחילה גם עונת הסיוד, ההכשרה וההגעלה. המאפיות פתחו באפיית מצות וריחן של כופתאות מטוגנות התחיל מתנשא בחלל. נשים התחילו בזיקוק יין ומשרת דובדבנים. מעליית הגג הורדו כלי הפסח. ילדים היו מתענגים על בגדיהם ונעליהם החדשים, והעיקר — על משחקי האגוזים.

איש איש ורעיונותיו. ליצני העיר לא הסיחו מעולם את דעתם מן השבת הקודמת לחג הפסח, משבת הגדול. ליום זה יש לספק כרטיסי־נסיעה למצרים לכל הצרועים. בקיטון צדדי ליד חנותו של משה הלד היתה ה„מפקדה״, והוא עצמו היה הדואג להכנת כרטיסי־הנסיעה הירוקים, כרטיסי־נסיעה שמיים. הללו שמחים והללו מצרים. לנדונים למסע למצרים היתה זו „שבת שחורה״. בשבת זו היו מסתגרים בבתיהם ואף להתפלל לא הלכו. ליד חלונות ביתם היו מתכנסים הפרחחים מאז רדת הערב והיו שרים שיר לכת מפורסם בעיירה: „שבת הגדול יום טוב לתפארת. כל הצרועים יוצאים לרכבת״.

בשנים האחרונות דהתה „מסורת״ זו והחווירה. ניטל זיוו של שבת הגדול. הצרועים נשמו לרווחה.

מ ס ת ג פ י ם

משקרבו ימי הגיוס לצבא היתה נפתחת תקופת ההסתגפות המפורסמת: למעט באכילה ובשינה, לשוטט בסמטאות צדדיות כל הלילה, כדי שהשוטרים לא ירגישו במסתגפים. עשו כל מה שניתן לעשות כדי שבבוא יום הגיוס ייראו כחושים, ושמשקל גופם יהא נמוך מן הנדרש, וכל כיוצא בזה. ואף על פי כן היתה תקופת ההסתגפות תקופת־שעשועים וקורת־רוח.

בימי שלטון הקיר״ה התייחסו בשלילה גמורה לשירות בצבא. נראה, שנתכוונו להביא את צבא פרנץ־יוזף אל עברי־פי־פחת. אמהות יהודיות היו משתבחות בימים ההם, שבניהם מצליחים בקפיצות מעליות הבתים וזוכים לשבר כפול בקפיצה ראשונה. אחרים היו שותים חומץ להחלשת הלב, אחרים היו משפשפים עיניהם בעשבים שונים. יש שהיו מקפחים עין אחת משתי עיניהם, ויש שהיו מקצצים אחת מאצבעותיהם — ובלבד שלא יגוייסו לצבא.

ואילו בימי שלטון הפולנים לא ראו את הגיוס בחומרה יתרה, והיו מסתפקים בכך, שהיו מתנזרים מאכילה בשעות היום וסועדים ליבם בלילות. כשהעיירה היתה

שקועה בתרדמה, היו שולטים בה המסתגפים. היו משחקים בקלפים בגן העירוני על הספסלים. יש שהיו „מחליפים את הרהיטים", מעבירים רכבו של בעל־עגלה פלוני אל עמיתו, קושרים עז אל חלון ביתו של אחד מבעלי הבתים. יש שהיו מעבירים את מלאי העצים של יונה בעל חנות הכלים אל אחיו האביון „יענקלה נאמנות". את צלוחיות היי"ש השמורים בתיבת החזן בבית הכנסת היו מריקים וממלאים אותן מים. בלילות שבת היו מסלקים את הדגים השמורים במרפסות הבתים ו„מסתגפים" בהם עד אור הבוקר.

כל מחזור מסתגפים היה מתפאר בתעלוליו לפני דור המסתגפים החדש. וכל דור חדש היה מתאמץ להאדיר את מעשיו לעומת הדורות שקדמוהו.

ואם מדובר במסתגפים מן הראוי לציין מעשה שהיה בימי הקיר"ה: מעשה בגדליה בנו של מאיר בן גדליה, שחוייב להתייצב לפני ועדת הגיוס. לאמיתו של דבר נחשב גדליה בעיני הציבור לפסול מבחינה פיזית, אך בעיני אותה ועדה נשא חן וחסד והיא קיבלה אותו. והנה עלה בדעתו של גדליה לבקש את הרופא הצבאי שיתיר לו לספור את „כפתורי הזהב היפים" שבמדיו. בעוד הרופא יושב נבוך ותוהה, ניגש אליו גדליה והתחיל סופר את הכפתורים מלמטה למעלה. משהגיע אל הכפתור העליון כיבד את הרופא בסנוקרת על חטמו עד שחשכו עיניו של אותו רופא, שפרץ ממקומו וצווח: „הוציאו מעלי את הגולם הזה". וגדליה שוחרר מן הצבא...

המרחץ

היה בעיר מרחץ על כל פרטיו ודקדוקיו. ריח המרחץ הגיע אל נחיריך לפני התגלות הבית לעיניך. במבנה חרב מימי מלחמת העולם הראשונה שוכן מרחצנו העירוני. אבות אבותינו רחצו בו בשעתו, יהודיות כשירות טבלו שם במקווה. זיעת־דורות נספגה בכתליו.

המבנה שכן כבוד בין ביתו של הירש פרידמן הפחח ובין מחסן הקרשים של משה פיש. היו בבנין שני חדרים. בחדר הגדול עמדו אמבטיות גמלוניות שהצהיבו ועל ידן היה מקווה הטבילה. האמבטיות המעטות המיוחדות נועדו לאורחים חשובים. הכתלים היו מזילים תמיד את נטפי האדים על הצנרת החלודה. כתמי־פטריות מצהיבים־מוריקים נחרתו בכל פינות הכתלים כנגעי־צרעת. אדים מהבילים היו ממלאים את חדרי המרחץ.

פרוזדור צר הפריד בין חדר זה ובין חדר ההזעה שהיו בו מדרגות מן הרצפה עד התקרה. כשהתחילו מריקים דליי מים על האבנים הלוהטות, התחילה תחרות של ממש על יכולת העמידה בפני החום, כשהאנשים שרועים על המדרגה העליונה. גם נוצרים היו באים להתענג מהנאה זו שבצליפת מטאטא זרדים על הגב היוקד.

אך נפתחה הדלת החיצונית מיד פרצו האדים הספוגים ריח־מרחץ. צעקות וצווחות. איש איש מחריש קול רעהו. קריאות להוסיף מים בתנור הבוער. עוד דלי אחד, עוד שניים. מאש התופת בוקע קול צליפת מטאטאי זרדים הנוחתים על הגופות...

הזקנים הם שהיו המומחים להזעה כגון: עוזר שפרץ בשיעול של קצרת, נפתלי סגי־נהור, אהרן הצרוע (לויטמן) שנשא רגליו בקושי (דווקא הוא היה ניעור לתחיה בזכות הזיעה), יחיאל האופה ואחרים. לא היו שם מרחצאות־גפרית, ובכל זאת עמד באויר סרחונה המהביל של הגפרית. הממונה על המרחץ היה אייזיק פיאקרניק, שהתגורר שנים רבות בווינה, יהודי בעל ממדים, טוב־לב ונושם בכבדות. סגנו הראשון היה מיכאל הערל, שמש המרחץ, שפיאות זקנו אדומות והוא חובש כובע צבא־אוסטריה. דומה מיכאל זה לא היה אלא גלגול של יהודי, ולא היה בו כלום משל „גוי". בפרוס הפסח היה נזכר, כי חובתו לסור אל הדיין ולקנות הימנו את חמץ הקהילה בשטר מכירה.

בית הקברות בטלומץ׳
The cementery

בערבי שבתות בין השמשות היו מתהלכים יהודים חפופי זקן, המנגבים במטפחותיהם את פניהם האדומים והמזיעים בשובם הביתה מדושני־עונג לאיטם, נכונים לקבל פני שבת.

בית העלמין הישן

שנה שנה בשעות הבוקר הראשונות שבחודש אלול היו שומעים קול נקישה בחלון, בעוד כל התושבים שקועים בשנתם. יושה השמש היה נוהג להזכיר שנה שנה באותה תקופה, שהגיעה השעה לקום ולפקוד את קברות האבות בבית העלמין הישן.

בידו של יושה השמש והמלמד היה המפתח היחיד לשער בית העלמין. והוא בלבד ידע לגלות מתוך שפעת העשבים את מצבותיהם של הסבים והסבות שהלכו זה כבר לעולמם, מצבות ששקעו עד מחציתן באדמה. אזוב ירקרק־כהה עטף את המצבות ובקושי ניתן להבחין את אותיותיהן. בבית הקברות הישן היו מוצאים לעתים קברות־משפחה מימי גזירות חמילניצקי. אימה היתה תוקפת את המבקרים בבית הקברות. הצללים נראים נעים הנה והנה. דממה מפחידה אפפה את שרידי אותותיהם של משפחות שונות לדורותיהם. בית עלמין זה שהשתרע על שטח נרחב היה מוקף חומה גבוהה. הכניסה לתוכו היתה מצד רחוב סלובצקי. מעברו האחר נראו גדרות העץ לתחנתה הסופית של מסילת הברזל המקומית.

בערבי קיץ היו מתכנסים כאן נערים ומטפסים בגדר הגבוהה כדי להגיע אל השיחים הנושאים גרגירים מרירים והגדלים בשטח בית העלמין. בתשעה באב היו קוטפים סוג קוצים דבקים. באחת הפינות בסמוך אל השער היה בנוי „אוהל". היה בתוכו קברו של ר' זיסלה. נשים היו מדליקות נרות לעילוי נשמתו של הרבי.

סבי ר' נטע שמואל הדיין

שלושה בנים היו לו לאבי־סבי משה: שלמה, יוסף־שעיה ונטע־שמואל. אחר פטירתו של ר' שמואל מרגלית, נחל ממנו סבי ר' נטע־שמואל את כהונת הרבנות, כשהוא בן שמונה־עשרה. בדפדפי בספר זכרונות משפחתי מאירה לפני ביותר דמותו של סבי. דומה, חש אני עלי משב־רוחו, רואה אני בעיני כל קו בהבעת פניו ואת מבטו הקפדני והחביב

ר' נוטע־שמואל אייזנר הדיין ז"ל
Rabbi Nathan-Samuel Aizner

כאחד. מנעורי חשתי בקרבי יראת־כבוד אל סבא, ולא על היותו רב ותלמיד־חכם אלא על היותו איש תבונה וטעם וסובלנות. מידת התבונה היתה טבועה בו מלידה. הוא היה ישר־דרך ושומר מצוות ועם זאת גילה ענין במדעי־חולין.

קפדן היה ואיש אמת ללא מעטה מליצות לגבי הזולת. מזיגה של פעלתנות ושל שלווה, של רגישות ושל יישוב הדעת.

רואה אני אותו רכון על גבי ספר, שקוע במחשבות, סופג לתוכו את עשן הסיגריה התקועה בקנה־ענבר ומעיין שעות ארוכות, דף אחר דף. זגוגיות משקפיו העבות על אפו

הכפוף במקצת הבליטו את החומרה שבמבטו. בשתי רקותיו ריטטו גידים דקיקים־שקופים כעוקבים אחר הלך־מחשבותיו. משתקפה אותו חולשה היה סוגר את ספרו ומלטף באצבעותיו הארוכות מתוך נחת־רוח את זקנו המאפיר והמטופח.

שתקן היה סבא והיה נמנע משיחות סתם. הוא העדיף לשמוע דברי הזולת. כשעמדו לפניו המתדיינים למשפט היה משתדל להביאם לידי פשרה. משהסיר משקפיו מעל אפו והתחיל מצחצח בקפידה זגוגיותיהם, — היה פירושו של דבר, כי נכון הוא לחרוץ דינו, או כדברי הקצבים: „דין תורה טהור".

בכוח זכרון נדיר הצטיין הדיין הזקן. יפה יפה נשתמרו בזכרונו מצבים, תאריכים ובני־אדם. זכרונו לא בגד בו עד שנת חייו האחרונה, שנת 84 לחייו.

הוא לא היה חסידם של אדמו"רים, אך יחס יראת כבוד וידידות גילה כלפי ה„רבי" מאטניה, ר' חיימל הגר ז"ל. במחיצתו היה עושה סבא שעה ארוכה, כשהיה הרב בא לביקור בטלומץ'.

סבא היה ממעט לדרוש ברבים או להטיף מוסר. יותר משהיה מוכיח היה מופת לרבים. הפעם היחידה שזכיתי לשמוע מדברותיו היתה הופעתו בבית הכנסת הגדול לכבוד פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. תכופות הייתי מצטער על שסבי נמנע מהעיר לי הערה כל שהיא על התנהגותי האפיקורסית. ראיתי בכך יחס של זלזול בי מצידו.

ביום אדר אפרורי היה הדבר. שרידי השלג נמוגו בהמולה תחת מרמס רגליהם של הצועדים. שיירה ארוכה של יהודים על נשיהם וטפם ליוו אל בית עולמו את סבי ר' נטע־שמואל הדיין.

אפרים שרייער

ר' משה הורוביץ זצ"ל

שרטוטי אופי ואורח חיים

(מפי נכדו הרב ר' זלמן הורוביץ)

מורי ורבי ר' משה זצ"ל היה גאון התורה והרוח ועמוד העבודה, מיחידי סגולה בין החסידים המפורסמים. לימודו הצטיין בעמקות נפלאה ובשכל ישר במגמה להעמיד האמת על מכונה. כל מלה שיצאה מפיו בעת תפילתו היתה מזוקקת בהשתפכות הנפש, וכל מעשיו היו לשם שמים בלי כל שמץ של פניה.

שיטתו להשפיע על אחרים היתה רק במקל נועם ולא במקל חובלים. יחסו לכל אדם היה במידת הטוב והחסד. לימוד תורתו היה בהתמדה רבה. שיעורים רבים היה משמיע עד שעה מאוחרת בלילה. זכורני פעם במוצאי יום הכיפורים, כשהיינו מסובין

לסעודה שלאחר הצום, מיאן להשתתף בסעודה בטענה שמתוך עיסוקו כל היום בתפילה לא עסק בתורה, ותחילה עליו לפרוע חובו לתורה, ורק שעה ארוכה אחר חצות, כשגמר לימודו אכל סעודתו. השתוממנו כשנודע לי שלא הפסיק משנתו אף לא יום אחד בשנה.

ביותר נזהר מחטא לשון הרע. זכורני, בשהותי פעם בטלומץ׳ שבועות אחדים, שבאו חסידים וסיפרו לו על כוונתם לקבוע בכל מוצאי־שבת סעודת מלוה מלכה ב„קלויז״ טשארטקוב בחבורת כל אנשי שלומנו וביקשוהו להיות בראש הנמנים. על ידי כך יזכו למסיבה של תורה וחסידות כאחת. תחילה סירב בטענה כי צר לו על אבדן שעות לימודיו. משהפצירו בו השיב: אני מסכים בתנאי אחד, שיבטיחו כל המסובין, שבשעת הסעודה לא ייזכר ולא ייפקד שמו של אדם שאיננו יושב עמהם, בכך יזכה את הרבים שיימנעו מלשון הרע על כל פנים בשעות הסעודה. כך השפיע בדרכי נועם על אחרים. דרכו היתה לדון כל אדם לכף זכות. בפשוטי־עם נהג בכבוד, באהבה ובחיבה יתרה. שגור היה בפיו מאמר של הבעל שם טוב זצ״ל, שלכך נברא אדם בשתי עיניים שיראה באחת חסרונות עצמו ובאחת מעלות חברו. עניו היה ושפל בעיניו, ויעיד המעשה דלהלן:

גבאי בית הכנסת פנה אליו בערב ראש השנה וכיבדו שיהיה המקריא לבעל תוקע, כיבוד גדול בתקיעות, אך ר׳ משה סירב. וכששאלו הגבאי: ר׳ משה, כלום יש מישהו ראוי ממך להיות מקריא? השיב: כל אחד מן המתפללים מקריא חשוב ממני.

נבהלתי משמוע דבר כזה שאינו אמת לפי דעתי, יוצא מפיו, שהרי הכל ידעו, שהוא הלמדן הגדול שבקהילה. אחר התפילות שאלתיו על כך, והשיב לי בפשטות, כי ש״ץ צריך להיות איש מעורב בין הבריות הגומל חסד לחברו. אני ברייה בפני עצמי ואני יושב ולומד כל היום, אינני עוסק במסחר, ואיני עושה חסד עם הבריות, ומה זכות לי שאהיה שליחם. תשובה זאת התמיהתני: אדם גדול כזה, כיצד רואה הוא את עצמו קטן כל כך? מכאן נמצאנו למדים על מידת ענוותנותו שראה מעלות חבריו וחסרונות עצמו. זכיתי ללמוד תורה מפיו בשנת חייו האחרונה. למדנו כמה וכמה שעות בכל יום בקלויז טשארטקוב, והיו שם לומדי תורה שנתחלקו לכיתות, אלה למדו גמרא ואלה שולחן ערוך ואלה ספרי מוסר. תמיד כשהגענו לגמר הענין היטה אזנו לשמוע לימודי אחרים, וכשהרגיש שטעו בענין כל שהוא קם וניגש אליהם להעמידם על טעותם וחזר ללמדנו. כך נהג תמיד. הבנתי, שיש לו כוונה בכך ושאלתיו על כך, כי מנהגו היה לגבי דידי תורה הצריכה לימוד. הוא אמר לי: הלא חייב אדם לקיים המצוות שבתורה, וגמילות חסד מצווה גדולה היא, ואני שאיני עוסק במשא ומתן עם הבריות, מה אענה בבית דינו של מעלה על מצוות גמילות חסד? על כך אמרתי, גם זו גמילות חסד עם לומד אדם וטועה בדברי חז״ל ואני מעמידו על האמת, הרי זו גמילות חסד שלי.

אשרי שזכיתי ללמוד תורה מפיו ולרכוש אהבתו במידה יתרה. הלואי שאזכה ללכת בדרכיו ולהגיע אל מידותיו התרומיות.

רבקה שטוקהאמר

אבי החזן

ר' אברהם שטוקהמר ז"ל החזן
Abraham Stokhamer

רחב־כתפיים ומוצק היה אבי, אברהם שטוקהאמר, החזן של טלומיץ'. בפסיעות איטיות היה מתהלך מהורהר כשעל פניו נסוכה שלווה. מפיו היה בוקע תכופות ניגון חרישי, אם ניגון של תפילה אם של שיר עם יהודי. עולמו הפנימי היה ספוג צלילים וניגונים. ברגעיו הפנויים היה מחטט בין אוספי שירים, תווים ומקורות פולקלור. אני זוכרת אותו תמיד כשבידו קולן (קאמרטון) לבחון את צליל הטנור הלירי שלו.

לא זרה היתה לאבי המוסיקה הקלאסית הרוסית. הוא נולד בברדיצ'ב, ומילדותו ספג את המוטיב העממי האוקראיני. אף כי אבי היה אדוק באמונתו לא נרתע מלעבוד עם סולנים של הכנסיה וללמדם את צלילי „אוה מאריה".

הוא למד זמרה מפי החזן נסים בלזר מרוסיה. היה ידידם של החזנים סירוטה וקוסוביצקי. משכורתו מן הקהילה לא היתה גבוהה, ועל כן היה מכין גם את המקהלות למופעים ממלכתיים חגיגיים בעיר. עדיין מהדהד באזני רעד קולו בזמן חזרותיו ל„כל נדרי". אף כי לא היה בעל נכסים רב, היה מביא איתו לכל ליל שבת אורח הביתה והיה משוחח עמו בידידות.

היכן אותו ניגון? היכן תפילות אבי? נעלמו ואינם! עם עצמותיהם של בני הקהילה שנשחקו, נשחקו ואבדו גם הם.

אפרים שרייער

יהודים — עיר של יהודים

מי ימנה מספר ליהודי עירנו, משפחות ויחידים, מיוחסים ובני־בלי־שם, למדנים ועמי־ארצות, מלפני מלחמת העולם הראשונה, או לזקני הדור שלאחר מלחמת העולם?

נעלה נא זכרם של אחדים מביניהם שידענום ושל אלה ששמענו עליהם.

על אחת המשפחות המפורסמות התייחס אברהם אלרהנד. הוא היה ספק־חצר־המלכות בווינה, תפקידו היה לספק קש לאורוות. מספרים היו, שהנסיך קרל היה מהלך שלוב־זרוע עם אלרהנד מדי בוא הנסיך לקולומיה לפקח על גדודו.

יוסל אינזליכט (יוסל הזקן) גוץ ובעל זקן־שיבה בנוסח זקן־נורדוי, היה אחד מראשוני הציונים בעיר, כמשפחות אינזליכט בכלל.

לקבוצה זו השתייך גם הירש אבנר. עליהם יש לצרף את משפחות שטרייט, את אבא זייפר, את ביניה ואיצי אפשטיין, את מוטל קנול נואמים וחולמי־ציון מושבעים. לדור הזקן שלא ידענוהו השתייכו גם משולם שטרן, צדוק ריזל, יהודה־חיים שוופלגייסט, שלמה וולף קנול, שעיה קנר, שנפטר בישראל. מי לא שמע שמעם של שרול בעל־שם ואשתו מישקה, בתו של יהודה־בר, שהיה בנו של יוסל תבל, הדיין מטיסמיניץ? מי לא שמע את שמו של משה אייזנר, אביו של הדיין נטע־שמואל?

מן הסוחרים המכובדים ראוי להזכיר א תשמואל היבשמן, את דוד מלך ואת חיים מלווב, את אלה ריצר, את אהרצ׳ה ריצר, את חיים ויענקל שוחט, את ינצ׳י בנצ׳י, יהודי תמיר ורזה וחרומף, שהיה שמש בבית הכנסת.

זכורים יפה היהודים הקשישים והזקנים מן התקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה: איזיק לנדמן, מנדלי נאמן, אברהם יצחק הייזלר, משה שפירא, ולוול היניץ, הרשל הברמן, שלמה אייזנר, אידל נגלברג, הרצל אינזליכט, הרש דוב, משה פיש, הרש טורן, שלמה חזן — המורה ניז׳ניוב.

מי לא יזכור אותם יהודים פשוטים. יהודי יום־יום, את הנלבבים: ליב קליינר, זקן בא בימים, שהיה מתלוצץ: „כשאני רואה הלווית־מת, נושא אני את עיני אל נהר ״הורודנקה כלומר, לכיוון ההפוך? מי לא יזכור את יוסל לפולד, את ינטל לויטמן, שעליו היו מספרים שעל ערש־מותו סח אל משפחתו שהקיפוהו: „רחימאי, לא על מותי אני מצטער אלא על שכל אלה נשארים בחיים, ואילו אני נשאר לבדי...?״

מי לא יזכור את חנא רכטר, שהיה שומר גנים, את הרצל שטרייט, את פרידלה ואת שמעון ואת חנה בת הסופר, את ליפשה את הלל הכורך ואחרים?

לא כולם זכו למלא מספר שנות הייהם בשלום. רבים מהם ניספו, וגורלם היה כגורל בניהם ובני בניהם.

דמויות

עיירה עיירה ודמויותיה; מהן מעורות ומושרשות בהווי חיי־דורות בגליציה. נעלה נא זכרם של מעטים מבין אנשים אלה שבעיירתנו.

ודאי זכור לכולנו מאיר סופר. מסתבר, שלא היה צורך בספרי־תורה מרובים בעיר קטנה, אך מזוזות ופרשיות של תפילין ודאי היה צורך בהן. מאיר סופר היה לאמיתו של דבר אדם שנצטרף אל העיירה, כאדם שבא מן הנכר. מתבודד היה, ואף בהתהלכו ברחובה של העיר היה פוסע מן הצד, מתחכך אל הכתלים כמחפש משען. דומה חושש היה, שגופו המיוגע עלול להינשא ברוח. זקן חלוש התנודד על פניו המצהיבים כקלף. מעיניו העייפות והכבויות הציצה מצוקה איומה. מכונס בתוך עצמו היה מאיר סופר. גם זרח בנו לא הרווהו נחת. נוספה על כך טענת בעלי־בתים בעיר, שמאיר מתרשל, כביכול, בטבילה לפני כתיבת כל שם.

נפנה נא אל יהודי אחר, שמואל פצ׳קה. בצעירותו היה סנדלר־מטליא. אכן, לנו זכור הוא כאיש „חברה קדישא" ולאחר זמן כמוכר־פירות וכנוטר־גנים. מצווארונו השחוק של מעילו השחור בצבצה גולגולת קטנה, שמגבעת מכסה אותה. זקנקן מתולתל ומדולדל הקיף את פניו שדמו לפניו של אגס מצומק. מבטיו החודרים הפילו אימה ובעינו האחת — תבלול...

בין מנחה למעריב היו מקיפים אותו נערים ובולעים מפיו מעשיות מוזרות על מתים. „היו מקרים" — היה מספר פצ׳קה — אשר נפטר, רחמנא ליצלן, היה ממאן לעצום עיניו. משמע, לא נהגו בו כבוד". במקרים כאלה היה הוא עצמו, פצ׳קה, ממריץ את הנפטר לכך. לשם כך השתמש במבט־עינו החודר. מכיסו היה מוציא בחרדת־קודש ספרון מצהיב מיושן ובאצבעו היה מחווה: כאן שמורים כל סודותיה של „חברה קדישא". משמענו סיפורי מתים כאלה היתה שנתנו נודדת בלילה.

ראובן החייט הקדיש ימיו לעת זקנתו למצוות תפירת תכריכים. על כתפיו המעוגלות היה בנוי לתלפיות ראשו הגדול והכבד. מתוך קמטי כובעו הציצה מחט של תכריכים שחוט הושחל בה. ראובן היה פוסע פסיעות מתונות וכבדות כשהוא מישיר שתי עיניו. אימה חשכה היתה נופלת על הנתקל בו משהבחין במחט הניבטת מתוך קמטי כובעו.

מול בית הכנסת הגדול התגורר שלמה טמבור, אביה של זלדה הגיבנת. היה גוץ ופניו מאירים ושמחים, וזקנו מרובה מפניו. כינוהו „טמבור". על שום מה? שכן היה שלמה בשירות הצבא ושימש כמתופף בתזמורת הגדוד. הוא זכור לנו כשמש בית הכנסת של מלך במקומו של שמעון השמש. גם הוא נוטר גנים היה. באחד הימים — כך סיפר נכדו מגדל בנה של זלדה — חזר שלמה אל ביתו בריא ושלם. ביקש ונתנו לו גלויה וכתב מלים מעטות אל בניו שבאמריקה. אחר־כך ביקש להציע קש על הרצפה ולהדליק נרות

למראשותיו. הבנים התאמצו להניאו ממחשבתו, אך לבסוף עשו כדברו. שלמה השתטח על הרצפה, עצם את עיניו — ונפטר.

אליהו פרידלס היה בחינת פנקס חי של הנפטרים. הוא ידע חשבונם של כל היאָר־צייטין, ובמיוחד של רבנים וצדיקים. עיקר פרנסתו על „מי שברך" ועל „אל מלא רחמים". בימי היריד היה מוסיף על כך מסחר בצרור־תבואה. כשהיה אומר „מי שברך" הכירו מיד לפי הנגינה ולפי ההדגשה אם הנפטר עשיר או רש. אליהו לא היה מתנזר מן „הטיפה המרה". בייחוד היה מריק לתוכו בסעודה השלישית של שבת בבית הכנסת דר׳בי זיסלה... ואז היה מתעורר דמיונו והיה פותח בסיפורים ציוריים בדויים מניה וביה על הרבי ר׳ בר ועל מפעלותיו בדרכים ועל חניותיו בפונדקים. אף היה מספר על גזלנים ועל מזיקים המתחפשים לצפירים המבהילים את הסוסים ומעכבים את העגלות. בשעת סיפורו היו פניו מתלהטים וחטמו הצנום והמזדקר היה מכחיל. מתוך התלהבות בסיפוריו היה עובר לניגונים והאריך בהם עד שעת לילה מאוחרת.

וכלום ניתן לעבור בשתיקה על זלמן בעלה של בילה (הוכמן)? זלמן היה קבצן מכובד ונאמן למעמדו. עם אשתו ביילה היה מתגורר בעליית גג קטנה. כדי להתפרנס כל־שהוא היה עוסק בשיעורים „פרטיים". הוא לימד כתיבת גרמנית באותיות גוטיות. הוא לימד גם ראשית אל״ף בי״ת. הוא לימד את תלמידיו כתיבה תמה ונאה ואף „מידות טובות" הנחילם.

כל ימיו היה שקוע בהרהורים, היה משיח בחשאי, בזהירות ובידידות. הוא דיבר אידיש מגורמנת והיה משבץ בתוך דבריו מדברי גיתה ושילר. כפי שהוא זכור לנו לבש כל ימיו אותו מעיל בלה ומצהיב, באורך שלושת רבעי קומתו, אך ללא רבב היה בגדו. זקנקנו לא היה אלא אניץ שיער צהוב על פניו הנשיים במקצת. עינו האחת סתומה היתה — ותבלול גדול ולבן בה. שלא ברצונו הטיל אימה, כי בהביטו בך, דימית כי מסתכלת בך לא העין הבריאה אלא הסתומה, אשר תבלול בה. שמחים בחלקם במעט נחת ובסבל מרובה הוציאו זלמן וביילה את ימיהם.

לא מן הנמנע, שתהיה בשעת הדחק, כשהעיר נשארת ללא רב וללא דיין, אשה פוסקת הלכות. דבר זה אירע בעירנו. לפני שחזר נטע־שמואל אייזנר הדיין ממנוסתו להונגריה, נטלה עליה את תפקיד הדיינות אמו של ישראל הלר. זכורה היא לי יפה. אשה כמושה, שפניה צמוקות ורגוזות, שמטפחתה שמוטה לצדדין, ושמסגרות משקפיה דבקות בקצה חטמה. אמרתי מסגרות, שכן היתה מסגרת אחת ריקה ובאחרת — מחצית הזכוכית. הדיינת ביצעה שליחותה כהלכה, וקרוב לוודאי שלא ששה כל עיקר לוותר על כסא הרבנות...

אף כי היתה בעיירה כבכל מקום אגודת נשים, ניצחה על ממלכת הסעד של מתן בסתר הזקנה זיסיה ההירשאית, כלומר אשתו של הירש הנגר.

בקושי נשאוה רגליה הדוויות. אשה גדולה וכרסתנית, שפניה רחומים וחנונים. בימות החמה כבימות הגשמים היתה זיסיה ההירשאית פוסעת מתוגות מבית לבית, וסל בידה. היתה כונסת בו חלות־לחם, בצלים, עוגיות וכיוצא בזה, ככל אשר ידבנו לב איש לשם „מתן בסתר" לעניים הסמויים המכסים מצוקתם. שנים רבות נהגה כן אשה זו, עד סוף ימיה, והכל היו מקדמים פניה בכבוד.

תכופות היו נתקלים בעירנו באשה כחושה, חיוורת, רפת־אונים, עדינת־נפש, צנועה וידידותית. מקדמים היו את פניה בברכת־בוקר זקנים כילדים.

כשהיתה פוגשת תינוק היתה שואלת אותו לשמו ולשם הוריו; כשהיתה פוגשת הורים, היתה שואלת אותם לשלום בניהם. את כל יושבי העיר ידעה. כאם היתה לכולם. מיילדת הייתה, וכל בני העיר יולדו על ברכיה, פרומה המיילדת! בהנאה מיוחדת היתה חוזרת ואומרת: „כל ילדי העיר ילדי הם תחילה ורק לאחר מכן של אמם הם".

כשהלכה פרומה לעולמה הלכו כל ילדיה אחר ארונה. ומי בעיר לא נכלל בין ילדיה ?...

במלים מעטות, לפחות, ייזכר לטוב, שלמה חזן, החזן הזקן שבבית הכנסת הגדול. לא חזן היה שלמה אלא בעל תפילה הגון וישר. זקנו היה לבן כשלג. זכורני, הכל היו מקלסים אותו. לא רבים היהודים הדומים לר' שלמה חזן.

בעצם יום כיפור נפטר במיתת נשיקה כאחד הצדיקים. הביאוהו לקבורה במוצאי היום הקדוש, והמלווים, שנרות בידיהם, נדחקו לשאת את ארונו.

שלמה הרצען

זה ימים אחדים שאין הגשמים פוסקים. מטר־אלול דקיק ומרושל מטפטף בלי־סוף. לזרא היו לנו שלוליות אדמתנו השחורה. אויר ספוג עשן הארובות ממלא את החלל.

ענני־עופרת כבדים מבשרים ימי־סתיו נזעמים. בפינת הרחובות ורבובה וסובה על יד המבנה הישן של הגימנסיה עמד בית נמוך, והתגורר בו שלמה הרצען. מן הגג המוריק בחזיתו גלשו נטפי גשמים על קרחות־הטין של הכתלים והשתרכו על גבי שמשות החלונות הקטנים והעקומים. מרהטי הגג השבורים ניתזו טיפות בחוצפה יתרה.

ליד הבית נצטופפו רבים, ביניהם נשים עטופות במטפחותיהן. גם שלמה טמבור היה בתוך הקהל — משמע שמועה רעה. שלמה הרצען נפטר.

יהודי פשוט היה שלמה, שפרנסתו על המרצע ועל המשיחה. רצען היה. אדם שקט וצנוע, שאינו קובל על הבריות ושמח בחלקו. מעיניו הזעירות והתמימות של שלמה ניבטו שלווה, נחת־רוח, אף משהו ילדותי. גוץ היה, צנום וזריז. עם אור הבוקר היו רואים אותו ממהר לתפילה אל המנין הראשון. זקנקן פשתני מדובלל עיטר את עור פניו, עור מקומט וכהה כגון הזית. בשבתות היה לובש שלמה את הקפטן הישן והמהוה, היה חובש לראשו את השטריימיל, בשאתו ברכת שבת־שלום לכל העובר בדרכו. מתפילתו לא היה חוזר שלמה לבדו. מוקף היה יהודים קבצנים, שידעו יפה, כי בבית שלמה הרצען ערוך להם שולחן, ובשעת צורך גם מקום־לינה. לפעמים היה בא אורח שלא ציפו לו כלל. כשלא היתה מיטה להשכיבו בה, היה שלמה מוסר לו את משכבו ולעצמו היה מכין משכב על הרצפה. כל דירתו לא היתה אלא חדר צר וקיטון לידו; אך הכל היה נקי וטהור. הכתלים היו מסויידים והבהיקו בלבנוניותם. עליהם נתלו תמונות משפחה וצלחות־פליז. תמונת הכותל המערבי שזורת־חוטים צבעוניים קישטה את הבית. ליד שולחנם הערוך הסבו שלמה ואשתו טובה וטיפלו באורחיהם. פניו המיוגעות הבהיקו מרוב נחת. בכל קמט מקמטיו הסתתרה חדוות ההנאה, עיניו הקרינו גילה. עד שעת לילה מאוחרת בקעו מביתו של שלמה ניגונים חרישים, זמירות. לאור עששית חיוורת היו עורכים סעודת „מלווה מלכה". אגב לגימה היו האורחים מספרים מעשיות מופלאות על עלילות שאירעו להם ומעשי־ניסים בקבצנים שנתעשרו — בעזרת השם — בן־לילה. ובינתיים היו מושטות אצבעות אל קערת השעועית, הפול והקטניות. לבסוף היו מקנחים בכוס חמין. שלמה היה שותק, ועל פניו המחייכים נראתה בת צחוק של הנאה בהסתכלו בכל אחד מאורחיו.

למראה שלמה הרצען הייתי מהרהר, אם קיימים ל"ו צדיקים נסתרים, הריהו אחד מהם.

שלמה טמבור הכריז: „צדק לפניו יהלך", והקבצנים אשר עמו נשאו את ארונו של שלמה מיטיבם.

מנדלי שואב המים

אין ספק, תדמיתה של העיירה היתה עלולה להתקפח אלמלא היה בה שואב המים שלה, והוא מנדלי שואב־מים.

היה זה צמד־חמד וזיווג מן השמים: מנדלי ורעייתו שיינדלה. הוא גוץ, שזקנו מכסה את מרבית פניו, ששיניו מועטות ועקומות, ושחיוך תמים וחביב אינו פוסק משפתיו. ואילו שיינדלה אף נמוכה ממנו אשה עגלגלה וסמוקת־לחיים, שעיניה גדולות ומבטיהן כמבטי פגר־דג. הוא היה שואב־מים והיא היתה מורטת נוצות — זוג, תאווה לעיניים.

אף כי תמים היה מנדלי היה אוהב להתחכם. היה בו משהו מגוחך ועממי־תמימותי. היה נוטה להשמיע אמרות־עם ולספר בדיחות.

אותה תמונה בימות החמה ובימות הגשמים. שתי ידיים גולמניות תחובות בשרוולים ארוכים, והוא עצמו כפוף תחת משא האסל ושני דליי המים. מנדלי היה ישר־דרך, שקט ושלוו, שמח בחלקו, מעין גלגול של בונצ׳ה שוויג. אך שלא כבונצ׳ה, שחלם על כעך מרוח בחמאה, חלם הוא על הון כהונו של הרצלה אינזליכט, ולא לטובת עצמו אלא לשם חלוקה בין העניים.

היה בחיוכו של מנדלי משום זלזול והיתול. הוא לעג לאוצרות העולם הזה בכלל.

ישראל „קובה"

דומה, לא היה בעירנו איש, שלא ידע את ישראל „קובה". הוא לא היה מטורף, אך שכלו לא גדל ולא נתבגר. ישראל היה „יד ימינה" של העיר. איך היו מתקיימים בעלי הבתים, ובעיקר הנשים, בלעדיו? מי שרצה לשנות סדרי רהיטי ביתו, מי שהיה צריך להביא מים, לטעון פחם לביתו, להביא חבילה אל תחנת הרכבת היה מסתייע בישראל...

חיצוניותו המסכנה, לשונו העילגת, צחוקו המוזר עוררו לגלוג וחמלה כאחד.

לבושו שק, לראשו כובע יציב, סיגריה תקועה בפיו. צייתן היה, בשכר עבודתו קיבל פרוטות אחדות או ארוחה. אך בני אדם נזהרו מהרגיזו. משנתכעס היה מפיל אימה סביבו. במקרים כאלה היו הנשים מרגיעות אותו וקוראות לו „שרוליק". מה פירוש כינויו „קובה" לא ידוע. אך בטלומץ׳ נהפך שם זה ציון לשוטה, להדיוט למחצה. ישראל היה קנינה של העיר, חלק מן ההווי העירוני.

היו לו לישראל תשוקות ורצונות משלו. הוא לא היה פוסק מהכריז על חיבתו היתרה לצילה הבר. היא בלבד נשאה חן בעיניו.

בתום מלחמת העולם הראשונה שימש ישראל כסגנו של ריש־דוכנא אצל אחד המלמדים. ומעשה שהוטל עליו להביא אחד הילדים אל ביתו ברחוב טיסמניץ. נטל ישראל את הילד על כתפיו והביאו לעיירה טיסמניץ הסמוכה.

אמר ישראל לישב בשלווה בביתו הקטן, קפץ עליו רוגזם של הסובייטים. דומה, לא עלה בידו להסתגל ל„חירות הסוציאליסטית״ שהביאו הללו. ללא „בעלי־בתים״ חש ישראל, כי גלמוד הוא ונעזב כחית־בית שהופקרה. נסתלק ממנו ההומור האופייני לו. תשוש וחולני נפח אחר זמן מועט את נפשו.

צ׳ומה

בנטיותיו ובהתנהגותו היה דומה צ׳ומה לאדם יוצא דופן. בתכונות מסויימות הגיע לדרגה של חולניות. תשעה קבין שיחה נטל לעצמו והיה מדבר אל העצים ואל האבנים. הוא היה אוסף חתימותיהם של אישים מפורסמים, בני ברית ושאינם בני ברית. הוא אסף גם תצלומים של אנשי־שם.

מלבד זאת היה מחבב מסעות ברכבת. משראה רכבת יוצאת לדרך היה מתגנב אל אחד הקרונות ונוסע בלי שישאל ליעד. מעולם לא קנה, כמובן, כרטיסי־נסיעה. נוסע חינם היה. בודקי הכרטיסים ידעוהו יפה והיו מסלקים אותו מן הרכבת בתחנה הקרובה. שם היה מצפה לרכבת אחרת והיה נוסע בה, אפילו היא חוזרת אל המקום שיצא משם. העיקר — לנסוע.

עם זאת היה צ׳ומה רביזיוניסט נלהב ומעריצו של ז׳בוטינסקי. הוא היה מלווהו בכל מסעיו כצל. וכשז׳בוטינסקי העיר אזנו למוסר, כי אין נאה לנסוע בלי כרטיס, היה משיב: „אין הרכבת נוסעת במיוחד למעני. גם בלעדי היתה נוסעת...״

לכל קונגרס ציוני, לכל כינוס, לכל הלוויה של נפטר ידוע־שם, היה צ׳ומה נוסע. בהיותו בטלומץ׳ שמע, כי ברומניה הלך לעולמו יעקב פיסטינר. צ׳ומה לא היסס, קם ויצא לדרך ברכבת והגיע במועד. הוא לא גרס גבולות ותחומים.

צ׳ומה הצליח לרכז אוסף עשיר של אוטוגרפים ושל תצלומי־גדולים מן העולם כולו. הוא אף זכה להביא אוסף זה לישראל. אך כאן אבד האוסף בשל תנאי חייו הקשים.

צ׳ומה הצטיין בישרו. כשעמד ראש העיר מריאן שנקובסקי לעקור לשם צרכים מסויימים שורה של אילנות, הרים צ׳ומה את קול זעקתו, הוא התערב, הוא מחה. אך לשווא. הכורת עלה על העצים ולאחר מעשה לא נותר לו אלא לפרסם מותם בעתון המצוייר המקומי. דברי ההספד עוררו צחוק ועניין במקוריותם. צ׳ומה ראה בחייו עולם ומלואו; הוא הגשים חלומות־נדודיו וסיפק את תאוותו לגמא מרחקים כרוח סערה. עשרים שנותיו האחרונות חי בישראל והתפרנס על מלצרות. מעציב הסיום הטראגי של חייו המשפחתיים.

בריש׳ל

באחת השבתות נתגלה אורח בקלויז של ר׳ זיסלה, שמעולם לא ראיתיו. ראיתי את כל באי בית הכנסת מקדמים פניו, אלה בקריאת „ברוך הבא" במאור פנים ובקריצת עין ואלה כיוצאים ידי חובה בשאלה: „מה שלומו של יהודי?", ואילו אחדים, בעלי־בתים הגונים, כאילו התעלמו ממנו ולחשו: „אין אנו חסרים אלא פגע זה..."

האורח ידע את כולם בשמותיהם ולכל אחד היה בפיו דבר של ידידות. כנהוג נקרא לעלות לתורה, וב„מי שברך" הוכרז על נדבתו.

מי הוא אורח זה?

בריש׳ל טבק, בנה של פרדל טבק, היה מופיע אחת לשנתיים בתוכנו לביקור. בימי ביקורו היה מתאכסן בבית קרובו, זלמן ויינטרוב. בריש׳ל היה בא, כפי שסיפרו מברלין. אם רצונכם בכך — מכל מקום, שכן „בן העולם כולו" הוא. בשנות העמידה היה. קומתו בינונית, ופניו הצמוקים עמוקי־קמטים. מתחת שולי מגבעתו נראו עיניים חשדניות, אך פקחיות ועליזות, ומעליהן זיפי עפעפיים סבוכים.

על בריש׳ל ועל מעשיו המוזרים התהלכו בעיירה שמועות שונות. הסיפורים הועברו מפה לאוזן בנוסחאות ובגירסאות מרובות. אמרו עליו כי הוא דמות חשודה, כי נוכל הוא, כי סרסור־נשים הוא, כי הוא נמצא ברשימת ה„אינטרפול". הקיצור — הסיפורים רבים, אך פרטים לא נודעו.

אף על פי כן לא שכחו, כי בריש׳ל הוא בן למשפחה הגונה כמשפחת טבק. כלום מילתא זוטרתא היא? בנה של פרדל טבק.

באחד הימים בא בריש׳ל בלווית אשה. הוא הציג אותה כאשתו החוקית. לבסוף נתגלה, כי סר אל אחת העיירות, ושם משפחה, אשר בנה נעלם בימי מלחמת העולם. בא איפוא בריש׳ל אל אותה משפחה והציג את עצמו לפניהם כבנם האובד. מאחר שהוכר כבן, אך טבעי הוא שיזמין את „אחותו" להילוות אליו במסעיו ברחבי־עולם. היא הצטרפה אליו עד שנתגלתה השערוריה, ועד שהשתחררה הימנו. אולם זהו סיפור אחד מרבים.

עם זאת היו רבים מאזינים לסיפוריו הדמיוניים של בריש׳ל ומעלליו. היו צוחקים למשמע הלצותיו המפולפלות ומפיצים ברבים את אמרותיו.

בשנות השלושים כשהייתי בווארשה, סח לי חברי לייזר וייסמן, אשר במשפחתו ראה בריש׳ל את עצמו כבן־בית, כי בריש׳ל נמצא בווארשה ושוכן ב„קרקס". אגב כך שאלני, אם יש את נפשי לבקר אצלו. נעניתי לו. אנשי וארשה יודעים טיבו של אותו

„קרקס". היתה זו אכסניה ברשות מועצת העיר לעוברי־דרך אביונים שהיו לנים שם בשכר פרוטות. אך נפתחה הדלת לבית זה עברני גל אויר מצחין, ריח זיעה מהולה בריחו של בושם זול. באחת מזוויותיו של האולם הגדול המואר בצמצום ראיתי אדם זקן. הכרתיו. היה זה בריש.

נתמלאתי צער למראהו הדל. הוא היה לבוש אפודה מהוהה ומנוקדת על גבי חולצה בלה, אשר צווארונה הזקוף כמעט שנתקע בלסתותיו, שנראו כשני צקלונות ריקים התלויים בפניו הכחושים. קמטיהם העמיקו ובאפרוריותם דמו לכברה נקובה. העיניים נפוחות. מעילו השחור היה מונח על מיטתו הצרה, כמיטת בר־מינן המובא לטהרה. אותן אצבעות קצרות ועבות לידיו המרטטות, אך ללא טבעות הזהב. לא נותרו מאותו בריש שבעבר אלא עיניו הפקחיות, אותן העיניים אלא שהן דוויות, דהויות ונוגות יותר. בלחש־סוד רמז, כי „אנוס" הוא בשעה זו להתגורר כאן וביקש זלוטי אחד כגמילות חסד.

כשראיתיו נתון בסביבה זו הרהרתי. הזה בריש׳ל, המצודד לב נשים, הנודד במלוא־תבל, אשר עין ה„אינטרפול" אורבת לו? האמנם היו כל הסיפורים המוזרים עליו אמת לאמיתה? ואולי היו כל אלה סיפוריהם של הולכי רכיל שבעיירה? ואולי אינו אלא קרבן דמיונו עצמו?

בעיניו של בריש׳ל קינן עצב אנושי עמוק, חמלה רבה על עצמו, על גורלו. ואולי גם מעט מחשבון הנפש. בנה של פרדל טבק דמה למוקיון של קרקס, אשר אין בו עוד חפץ.

תנועות וארגונים

מוניו וורמן

טלומץ׳ ויהודיה בתנועה הלאומית

הרדיפות הקשות במאה ה־17, שפגעו ביהודים בחלקיה המערביים של פולין, אילצום לנדוד מזרחה ולחפש מקומות חדשים להתיישבותם ולפרנסתם.

על טלומץ׳, שהיתה עיירה מלכותית, שלט סטארוסטה בשמו של המלך. שלטון זה מעוניין היה בפיתוחה של טלומץ׳ לא רק מבחינה חקלאית אלא גם מבחינת המסחר והמלאכה. לבצע את הדבר היו מסוגלים היהודים, שכן לא היה בה מעמד עירוני אחר ובעלי מלאכה אחרים.

היהודים שהתיישבו בטלומץ׳ החלו להתארגן כבערים אחרות בקהילות, התחברו לוועדים ארציים, ולהם מועצות נבחרות. במועצות האלה היו היישובים הגדולים קובעים את העניינים והיו בוחרים ב„סיים״ היהודי. ה„סיים״ היה מחליט על מס הגולגולת ועל שאר מיסים, שהיו מחלקים בין הוועדים הארציים, שקבעו את המיסים האלה בין הקהילות וקהילות־המשנה. טלומץ׳ נכללה בוועד הארצי של וורוצלאב והיתה כיישובים אחרים שקועה בחובות.

השיפוט היה בידי הרבנים של הוועדים הארציים: הרב מלבוב, או המועמד־היריב בבוצ׳אץ׳ או בטרנופול. הקהילה היתה המוסד המחוקק המשפטי והחינוכי העליון. רמת ההשכלה היתה נמוכה.

היצור המדיני החדש — גליציה — שקם אחרי חלוקת פולין לא שיפר את מצב האוכלוסיה היהודית המדוכאה בידי שלטון ה„גבירים" בקהילה. לא ייפלא, שהמוני העם נטו לתנועת שבתי צבי, שעוררה מחלוקות ברחוב היהודי, לפראנקיזם, ואחר־כך לחסידות. לצערנו, מועטים המקורות על השפעת הזרמים האלה על קהילת טלומץ' שהיתה שקועה בימים ההם במאבק על פת לחם. טלומץ' לא זכתה לשמש מושב לרבנים מפורסמים, כפי שזכתה טישמיניצה, במרחק 12 קילומטר ממנה, שנודעה ברבניה, הנזכרים לעתים קרובות במקורות היסטוריים. אף אוטיניה זכתה לחצר של אדמו"ר, שחסידיו מצויים ביהדות פולין הקטנה המזרחית.

אפילו ישבו מזמן לזמן רבנים נודעים בטלומץ', הרי כעבור זמן־מה היו עוברים לקהילות יהודיות עשירות וגדולות יותר. מבין הרבנים שפעלו במחצית המאה ה־19, ראוי לציין את ר' גרשון בן יהודה, שהגיע לטלומץ' מרוזדול, והיה חתנו של הרב מנחם־מנדל מקוסוב. ברם, גם הרב ר' גרשון בן יהודה יצא לקולומיה ונפטר שם בשנת 1863.

בימי מלכותם של מאריה טרזיה ושל יוסף הראשון לא חלו תמורות ניכרות בחיי היהודים בטלומץ'. אכן בהתאם לפקודת המלך יוסף השני משנת 1788 קם גם בטלומץ' בית־הספר „יידישה נורמאלשולה". אולם היהודים נמנעו מלשלוח את בניהם לבית־ספר זה, מחשש יציאתם לתרבות רעה. מאה שנה לאחר מכן קם בטלומץ' בית־הספר של הבארון הירש, שנועד לספק דעת והשכלה לרחוב היהודי. המרץ, שנתעורר בעם המדולדל בזכות התנועה השבתאית ובזכות החסידות שבאה אחריה, ביקש פורקן בתנועה הלאומית. משה הס בספרו „רומא וירושלים", ליליינבלום, פינסקר ב„אוטו־אמנציפציה" מעוררים את ארגוני הסטודנטים „ביל"ו" ואת „חובבי ציון", הנתפסים לרעיונות האלה.

התודעה הלאומית גוברת ברחוב היהודי. צצים במהירות גם ארגונים של נוער ציוני לפי דוגמת הערים הגדולות: לבוב, טרנוב, קראקוב, ברודי, קולומיה, סטאניסלאבוב, טרנופול. נערכים כינוסים של אגודות שונות, שקמו מאז שנות ה־80 של המאה ה־19. מופיעים ירחונים, שבועונים, ואף עתונים יומיים, הקוראים למאבק עם ההתבוללות, למען שוויון זכויות ולמען פרודוקטיביזציה של הנוער. „אהבת ציון", „מקוה קודש", „פשישלושץ" (עתיד), „ווסחוד" (מזרח) — אינם אלא שמות מעטים מבין רבים. שירו של פלד „דאַרט ווו די צעדער" (שם במקום ארזים), של נוסינג — „סלוחאיצ'ה בראצ'ה פיישני" (שמעו אחי שירי). המתבוללים מוציאים בשנת 1870 כתב־עת שלהם „זגודה" (שלום), בצירוף תוספת עברית „אויצ'יזנה" (מולדת). בדצמבר 1897 מכנס אדולף שטאנד ועידה בגליציה, ומשתתפים בה 60 צירים. ושם מתברר, שקיימת בטלומץ' זה שנים אחדות אגודה בשם „תקות ציון" המקיפה 150 חבר.

עוד לפני הקונגרס הציוני הראשון בבזל היו בגליציה 60 ישובים מאורגנים בסניפים: „אהבת ציון" — 85 סניפים (בשתי הגליציות — המזרחית והמערבית),

2 אגודות של פועלים ו־2 אגודות של נשים (דו״ח ב„די וועלט״ בשנת 1897).

ב־26 וב־27 ביוני 1897 נערכה ועידה מחוזית בסטאניסלאבוב בראשותו של ד״ר זאלץ, שנפתחה על ידי הרב שרייער מבוהורודצ׳אני (קרוב־משפחה של אפרים שרייער). הוא היה הקשיש היחיד. הצירים היו בני־תשחורת, רובם סטודנטים. הוועידה המחוזית בחרה ועד מרכזי חדש. מטלומץ׳ משתתף יעקב אינסליכט, שהיה עוד בימים ההם עסקן ציוני נודע. מתוך הדו״ח לקונגרס הציוני השני אנו למדים, כי קיימת בטלומץ׳ אגודה ציונית גדולה (140 קוני שקל). האגודה בטלומץ׳ פועלת בראשותו של משולם שטרן (אחר־כך חותנו של ד״ר רוזנקראנץ). משולם שטרן מייצג את האגודה בטלומץ׳ בשנת 1898 בוועידה בקולומיה, שהיתה אז מרכז ההסתדרות לגליציה ובוקובינה.

באוקטובר 1898 נערך כינוס מחוזי בסטאניסלאבוב. בנשיאות הכינוס ישב מטעם טלומץ׳ יצחק פרילינג. בשנת 1900 עורך ד״ר קורקיס מלבוב [1]) מפקד של ההסתדרות הציונית. טלומץ׳ נמצאת בין 75 סניפי ההסתדרות. קיימות גם שתי אגודות נשים, שלוש אגודות אקדמאים, שתי אגודות פועלים ועובדי מסחר. יש גם 90 סניפים ל„אהבת ציון״, שמרכזה בטרנוב. „אהבת ציון״ עוסקת רק בישוב יהודים בארץ־ישראל. בשנת 1903 מתחיל להופיע בווינה בטאון „פועלי ציון״ בשם „דער יידישער ארבייטער״. אחד משני העורכים הוא שמואל אינסליכט מטלומץ׳. הבטאון הזה מוציא מוסף בעריכתם של קאפלינסקי, נתן גרוס ושמואל אינסליכט מטלומץ׳.

בשנת 1900 מופיע בגליון 17 של העתון „ווסחוד״ מאמרו של שלמה שילר, פליט מביאליסטוק [2]) שברוסיה. המחבר מביע בו התנגדות לציונות המדינית, מחייב את הקיום בגלות וקובל על ירידת הציונות ברחוב היהודי. בגליון 20 של אותו עתון אנו מוצאים את תשובתו של יעקב אינסליכט מטלומץ׳, הקובל על מגרעות הארגון במרכז ההסתדרות בקולומיה. הוא מעלה על נס את הכוחות האינטלקטואליים הרבים שיש לציונים בלבוב, אך טוען כנגדם, שאין הם פעילים, שאין להם מגע אל ההמונים ושאינם זוכים לאמון הציבור. בבחירות 1900 לפרלמנט לא השתתפו היהודים וקופחו על ידי כך ענייניה החיוניים של האוכלוסיה היהודית. הם יכלו לזכות במושבים בפרלמנט בווינה. הוא מסתמך על מכתבו של ד״ר שטאנד אל הרצל, בו צפה ד״ר שטאנד הישגים ליהודים על אף שיטת הבחירות הריאקציונית ועל אף החלוקה ל„קוריות״.

בקוריה הראשונה — בעלי האחוזות — היו ליהודים בסטרי 68%, בדולינה — 86%, בזלוצ׳וב, בברודי, בסאמבור, בסטרי, בדרוהוביץ׳, בקולבושובה, בניסקה — כ־60%, בטרנוב, בטרנופול, בסקאלאט, בטרמבובלה — כ־30%.

בקוריה השנייה — ערים — היו ליהודים, בערים, שהיה להם רוב בהן, כגון:

---

1) **גלבר.**

2) ביאליסטוק היתה בימים ההם (כמו בימינו) תחת השלטון הרוסי.

ברודי, זלוצ׳וב, קולומיה, שניאטין, בוצ׳אץ׳, טרנופול, בוהורודצ׳אני, סטאניסלאבוב, טישמיניצה־טלומץ׳ (יחד), סיכויים להשיג 4—5 מושבים.

בקוריה השלישית — לשכות מסחר — בכל שלוש הקוריות היה ליהודים הרוב.

בקוריה הרביעית — כפרים — לא היו ליהודים כל סיכויים.

בקוריה הכללית — אפשרות להשיג מושב אחד.

באותו מאמר אמר אינסליכט, כי בערי השדה מצויים אלפי ציונים. יש להתייצב בראשם ולדבר עמהם בשפה המובנת להם — באידיש. מרבים לדבר על פעולת תרבות, אך עושים מעט בנידון זה. יש לפתח פעילות בכל שטחי חיי היום־יום. רק בדרך זאת תקנה לה ההסתדרות זכות קיום ברחוב היהודי — מסיים אינסליכט את מאמרו המצויין.

בשנת 1905 מחליטה הוועידה שכונסה בלבוב לפנות אל חצר הקיסר ואל הפרלמנט בדבר הכרת היהודים כעם.

נגד פעילות זאת יוצאים חוצץ המתבוללים בראשותו של ד״ר אמיל ביק מלבוב. אותה שנה, 1905, מכנס ד״ר אמיל ביק ועידת נציגי הקהילות. הציונים דורשים נציגות בה. ד״ר ביק מסרב. ביום הוועידה, העומדת להתקיים באולם קהילת לבוב ברחוב ברנשטיין, מתאספים המוני יהודים. אחרי נאומיהם של ד״ר ציפר, ד״ר פרדס וליאון רייך, הם פורצים אל האולם ומנסים למנוע את הדיונים. ד״ר ביק מסתייע בז׳אנדארמריה האוסטרית לפינוי האולם. באולם נשארים 24 צירי הקהילות, מחציתם מלבוב. ד״ר ביק מציג לפני המוזמנים את נציג הקהל בטלומץ׳, יעקב אינסליכט, שביקש את רשות הדיבור. יעקב אינסליכט תקף בנאומו את ד״ר ביק וטען, כי אין ליהודים אמון בו, וכי הם שוללים את דרכו המדינית, את מאמציו להחניף לסיעה הפולנית בפרלמנט בווינה ואת פעילותו בקהילה. לפי פניית ד״ר ביק מוציאים הז׳אנדארמים האוסטריים את אינסליכט.

עוד לפני הופעת ה„יודנשטאט״ של ד״ר הרצל ולפני הקונגרס הציוני הראשון בבזל מילאה טלומץ׳ תפקיד ניכר בתנועה הקדם־ציונית בגליציה. עסקני טלומץ׳ לא הסתפקו בפעולה במקומם. עסקנים שפעלו מחוץ לתחום עירם היו האחים יעקב ושמואל אינסליכט ואביהם, משולם שטרן, פרילינג, האלר. עם העסקנים ההם נמנה גם שלום שטרייט, יליד 1888, שבראשית המאה העשרים היה כותב מטלומץ׳ לכתב העת „המצפה״ העברי ושעלה ב־1908 לארץ ישראל. (על שלום שטרייט — ראה מאמר מיוחד). קדם לו בפעולה ספרותית בראשית המאה ה־19 פישל בן יעקב קאסטלמאן מטלומץ׳ (ראה פרק 33).

בבחירות לפרלמנט האוסטרי בשנת 1907 השיגו הציונים 3 מושבים, אחד מברודי, אחד מבוצ׳אץ׳ בצירוף טלומץ׳ ואחד מצ׳ורטקוב.

לפעילות הציונית ולבחירות סייעו בביקוריהם בטלומץ׳ ד״ר נתן בירנבאום, אדולף שטאנד, הרב מרדכי ברוידה, גרשון ציפר.

באסיפות שכונסו בטלומץ׳, השתתפה כמעט כל האוכלוסיה היהודית ובקביעות היה בה רוב לציונים. רק בבחירות 1911 הפסידו הציונים את מושביהם לטובת המתבוללים, שנסתייעו בתככים ונתמכו על ידי האדמיניסטרציה. במלחמת בחירות זו אף היו חללים (24 חללים בדרוהוביץ׳). גם בטלומץ׳ השתדלה האדמיניסטרציה לגזול קולות מן הרשימה הלאומית בהסתייעה בזיידמאן.

ראשיתה של המאה ה־20 עשירה במאורעות ברחוב היהודי: מלחמות הבחירות לפרלמנט ולקונגרסים, מאבק על כיבוש הקהילות ועל השפעה בהן. לא חסרה מחלוקת גם בין הציונות המדינית ובין המעשית. את יהדות רוסיה הציף גל פוגרומים. נתרחבה הגירת היהודים לאמריקה. תיאודור הרצל נפטר. מאורעות אלה הטביעו חותמם על הרחוב היהודי והיכו גלים גם בעיירות הקטנות וביניהן גם טלומץ׳, שהיו לה גם עניינים רבים בעלי אופי מקומי כגון: בניית ה„לוקאלקה" (הרכבת המקומית), ייסוד הגימנסיה, הקמת מחנה צבא, פתיחת בית־ספר לחקלאות, למלאכה, הקמת בית־ספר על שם הבארון הירש, בית־ספר יסודי, הגירה מקומית לאמריקה, פשיטת רגלם של מפעל הסוכר והחצר, הקמת בית־ספר עברי בשנת 1906 („שפה ברורה") שכלל 80 תלמיד ושכיהן בו כמורה קליימאן. כל אלה העסיקו את היהודים בטלומץ׳ בתקופה שלפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

העסקנים לפני המלחמה היו: אינסליכט יעקב, אינסליכט שמואל, שטרייט שלום, שטרן משולם, אבנד הירש, האלר פנחס, רדנר יהושע, רדנר יואל, שטרייט יעקב, אפשטיין פיני, זייפר אבא, שלזינגר, טיטמאן חיים.

המלחמה בשנת 1914 שינתה את חיי היהודים בטלומץ׳. חלק מן האוכלוסיה נמלט עם הצבא האוסטרי הנסוג והגיע לצ׳כיה ולמוראוויה, להונגריה, ואף אל בירת הממלכה האוסטרו־הונגרית, לווינה. מספר מסויים של גברים שירת בצבא, כשנשיהם וטפם ניזונים מקיצבה ומתמיכה.[1]) היהודים שנשארו בטלומץ׳ חיו בפחד מתמיד מפני הקוזאקים שבצבא הרוסי. הם נחשדו באהדה לאוסטרים ובריגול (אחדים מיהודי טלומץ׳ אף נדונו על יסוד זה למיתה). היהודים חוייבו לשלם כופר, ארבה להם סכנת שוד רכושם בלילות, ואף גירשום באחד הימים לזלוצ׳וב על היותם, כביכול, גורם עויין. (ראה פרק על זלוצ׳וב).

הגירוש, שוד הרכוש שנתדלדל בלאו הכי, הצתת הבתים והריסתם החמירו את מצבם של היהודים הנותרים, שנשארו כצאן בלי רועה. בשנת 1916, כשחזר ללבוב אחד המנהיגים הציוניים בגליציה, ד"ר רינגל, ניסה לחדש את המגעים אל ערי השדה. מטלומץ׳ קיבל ידיעה על עסקן אחד ויחיד, פנחס האלר.

הממלכה האוסטרו־הונגרית מתפוררת. האוקראינים מכריזים על גליליה המזרחיים

---

[1]) על חיי היהודים מספר בן עמי אבשלום (הניגסברג), חייל אוסטרי ב־1918, שהיה בחופש בטלומץ׳, היום — בארץ.

כעל „אוקראינה המערבית״. אחר הקרבות ליד פשמישל נסוגו אל מעבר ללבוב. הממשלה האוקראינית המרכזית עוברת לסטאניסלאבוב. היהודים נמצאים אותה תקופה בין הפטיש והסדן ומקימים בסטאניסלאבוב מועצה לאומית. בדצמבר 1918 נערכה ועידתה הראשונה של המועצה הלאומית היהודית בהשתתפות 100 קהילות ויותר. מטלומץ׳ השתתפו בכנס זה פנחס האלר וד״ר באנדלר. בישיבת המועצה הלאומית היהודית נדונו בעיות הנוגעות לחיי היהודים: ארגון חיי הקהילה והחינוך. ברוח זו פנו אל הממשלה האוקראינית המרכזית בתביעת זכות לאוטונומיה לאומית־תרבותית, כפי שממשלה זו הבטיחה.

בטלומץ׳ ניצב בראש המועצה הלאומית ד״ר באנדלר, משפטן. הממשלה האו־קראינית היתה מעוניינת, מטעמים בינלאומיים, לתמוך בשאיפות המועצה הלאומית. אך השלטונות המקומיים, הספוגים שנאה ליהודים, נהגו אחרת. בפברואר 1919 זכו תביעות היהודים להבנה בממשלתה המרכזית של אוקראינה. האוקראינים זקפו את הפרעות ביהודים על חשבון האנדרלמוסיה שגברה מיום ליום וגרמה נזקים חמורים ליהדות. שלא כבישובים אחרים, לא נפגעו יהודי טלומץ׳ מכנופיות פטלורה. (אך נפגעו קשה בבולשובצה, בבוקאצ׳ובצה, בהאליץ׳, בבוהורודצ׳אני, ביוזפול, בלישץ, באוישצ׳ה, בטישמיניצה, בוונילוב. שם נשדדו חנויות, נגזל רכוש, נאנסו נשים, נגרמו נזקים חומריים בשיעור של עשרות מיליוני מארקים פולניים. יהודי טלומץ׳ ניצלו בזכותם של היחסים עם שאר המקומיים ותודות לד״ר מאקוך, מזכיר בממשלת אוקראינה, ולאחר־זמן חבר הסינאט הפולני, שהתאמץ למנוע מאורעות דמים אלה בטלומץ׳.

בסוף מאי 1919 נסוגו האוקראינים, ואת מקומם תפסו הפולנים. היהודים החלו לחזור לעיסוקיהם הקודמים. בראש הקהילה ניצב הרש נגלברג.

אשר לפעילות הציונית מן הראוי לציין, כי בשנת 1918 פירסמו 23 רבנים כרוז בענייני ההתיישבות בארץ־ישראל. על הכרוז הזה חתמו גם הרב מצ׳ורטקוב, הרב פרידמאן, והרב ציף מטלומץ׳.

בטלומץ׳ מתחילים באותה תקופה חיים חדשים. התחילה להגיע עזרה מאמריקה. הוקם „קונסום״ — קואופרטיב צרכני. נתחדש ארגון חיי הקהילה. הארגונים „פועלי ציון״ וה„בונד״ מחדשים את פעילותם. קם חוג דרמאטי. מספר ניכר של בני־נוער עולים לארץ־ישראל. יש משפחות המהגרות לאמריקה. על אף המאבק הקשה לקיום מגלה האוכלוסיה היהודית עירות רבה לגבי החיים הציבוריים. הזדמנות לפעילות מוגברת ניתנת על ידי מלחמת הבחירות לסיים הפולני בנובמבר 1922. על הקולות היהודיים מתחרים, מלבד הרשימה הציונית מספר 16, גם ה„בונד״, „פועלי ציון״ ורשימת המתבוללים, מספר 10, שהוצגה לאמיתו של דבר על ידי הפולנים. הרשימה הזאת השיגה בכל פולין הקטנה המזרחית 2619 קולות בלבד ולא זכו לציר. גם רשימות ה„בונד״ ו„פועלי ציון״ קיבלו מספר קולות מבוטל.

לעומת זאת השיגה הרשימה הציונית בכל פולין 34 מושבים, מתוכם נטלו סטאניסלאבוב והמחוזות הסמוכים לה וביניהם טלומץ׳ — 3 מושבים.

חלק מן האוקראינים ממאן להכיר בגבולותיה המזרחיים של פולין. הם מצביעים כהוראת שעה למען הרשימה הציונית, אף כי הפולנים הציגו רשימה אוקראינית נפרדת (טוורדוחליב). כ־90% מן האוכלוסיה היהודית בטלומץ׳ הצביעו למען הרשימה הציונית.

זכורה אסיפת הבחירות ב„קלויז דר׳ זיסעלע״. פתח את האסיפה עו״ד מאכס הלפרן, ואת ההרצאה השמיע צבי האלר. חברי ה„בונד״ ו„פועלי ציון״ הפריעו והתאמצו להכשיל את האסיפה, אך קבוצת נוער לאומי גירשה אותם.

עם הנורמליזציה, שחלה בחיי היהודים בעיר, מחדשים את פעילותם בית־הספר העברי והקרנות הלאומיות: קרן היסוד והקרן הקיימת. אוכלוסיית טלומץ׳ מציינת בצורה חגיגית את יום פטירת הרצל ואת יום השנה להצהרת בלפור. מלבד הקרנות הלאומיות מוקם גם ועד „עזרה״ — סיוע לחלוצים.

בכל הוועדות האלה מיוצגים המפלגות וארגוני הנוער (ראה: פרק מפלגות וארגוני נוער). כל האוכלוסיה היהודית של טלומץ׳ משתתפת בפתיחה החגיגית של האוניברסיטה בירושלים (אפריל 1925). לשם הגדלת הכנסותיהן של הקרנות הציוניות עורכים נשפים ומסיבות בפארק העירוני.

בשנת 1924 נערכו בחירות הקהילה. הרשימה הציונית זכתה ברוב המושבים חדשים רבים ממאן ממשל המחוז להכיר בתוצאות הבחירות, אך לבסוף הוא נכנע. בראש הקהילה ניצב בעקבות הבחירות בלוך, שפעל לפני כן בתוקף מינוי. אחר־כך נבחר רייס ואחריו ליאון שווּפלגייסט, פיני ריזל ופביאן אורמן.

בבחירות לעיריה משיגים היהודים מספר קולות רב, והם מיוצגים כראוי בהנהלת העיר. שנים רבות מכהן כסגן ראש העיר ליאון שווּפלגייסט. הציונים מתקשרים לעתים בקואליציה עם הפולנים, והאוקראינים מצטרפים אל הנציג היחיד של „פועלי ציון״ שמאל במועצת העיריה, ד״ר שטיינברג (בזמן הגרמנים ראש ה„יודנראט״) ונשארים באופוזיציה. למועצת העיר נכנסו: הלפרן, רוזנקראנץ, רדנר, שטרייט.

בטלומץ׳ משגשגים חיי ההסתדרות הציונית. הולך וגדל מספר השוקלים הזכאים לבחור לקונגרסים. אסיפות הבחירות מעוררות ענין רב בקרב האוכלוסיה היהודית. בזכות קיומם של מפלגות ציוניות שונות, של ארגוני נוער ושל אקדמאים, מבקרים בטלומץ׳ עסקנים מרכזיים מוורשה ומלבוב (ראה פרק מיוחד על מפלגות וארגוני נוער). עסקני המפלגות והארגונים בטלומץ׳ משתתפים בכינוסים ארציים או גליליים והם נבחרים למוסדות מפלגתיים ארציים. ד״ר רוזנקראנץ נבחר פעמים אחדות לציר בקונגרסים ציוניים. הוא ומאכס הלפרן יושבים במועצה הארצית של הציונים הכלליים. גם רדנר ושטרייט מכהנים כחברי המועצה הגלילית בסטאניסלאבוב. ב„התאחדות״ מכהן מרדכי שפיגל, בנו של הרב לאם מ„מזרחי״ יושב במועצה ארצית של „מזרחי״. בוניו קורן ומנדל קרום חברים

במוסדות המרכזיים של „פועלי ציון" שמאל. מ. וורמאן הוא חבר המרכז של המפלגה הרביזיוניסטית ואחד ממנהיגי בית"ר בפולין הקטנה המזרחית. בשנות 1932 — 1936 ואחרי מלחמת העולם השנייה — חבר ההנהלה של בית"ר בפולין וחבר הוועד המרכזי של המפלגה הרביזיוניסטית, חבר מרכז „בריחה" בפולין ובמשך חדשים אחדים שליח ה„בריחה" מפולין בצ׳כוסלובקיה. בישראל הוא פועל במשך שנים בראשות „מחלקת הקליטה" על יד מרכז הצה"ר ובוועד הפועל של הסתדרות העובדים הלאומית.

יחיאל פישל בר יעקב קאסטלמאן

שלום שטרייט איננו הראשון מטלומץ׳ שעזב את ביתו ועלה לארץ אבותיו.

קדם לו יחיאל פישל בר יעקב קאסטלמאן, שנולד ב־1816 ועלה לארץ בהיותו בן 34, נשוי ואב לבן ולבת. הצטיין בחוש ביקורתי מפותח וברגש דתי עמוק.

שנים רבות עשה במזרח ועקב אחר המתרחש בארצות נדודיו. על אף חינוכו המערבי חש קירבה יתרה אל אנשי המזרח, הרואים בו אחד משלהם.

מעיינן ביותר תיאור מסעו מארץ־ישראל בתורת שליח מצפת, כפי שכינוהו. הוא לא נסע בדרך השיגרתית. לא ביקש פגישות עם מנהיגי יהודים בגולה, לא קיים ביקורים בישיבות. אך הוא הגיע אל קהילות היהודים בקורדיסטאן, יהודים נשכחים השומרים בקפדנות על מסורתם המיוחדת להם.

קאסטלמאן תיאר את התנוונות חייו של הריכוז היהודי הנשכח הזה הקשור בכל נפשו לארץ־ישראל. בעיני קהל זה נחשב השליח מצפת כשליח אלוהים. את המסע הזה ערך קאסטלמאן לפני 120 שנה בקירוב.

(פרטי מסעו של קאסטלמאן בספר „אחים קרובים נידחים", הוצאת „עם עובד", תש"ג מאת ברכה חבס, עמודים 30—32, 102).

מוניו וורמן

Schalom Streit

שלום שטרייט

נולד בטלומץ׳ ב־1888 וגדל על ברכי התרבות העברית בבית אביו.

פעילותו הראשונית היתה בחוג הציונים בטלומץ׳. פירסם דבריו בכתב־עת עברי „המצפה" שהופיע בקראקוב. כתב־עת זה, עורכיו היו ש"י עגנון (בימים ההם צ׳צ׳קס), אביגדור המאירי, אורי צבי גרינברג ושמעון מנחם לזר.

בשנת 1908 עזב שלום שטרייט את טלומץ׳ ועלה לארץ־ישראל, בה עבד בחקלאות. בשנת 1922 היה אחד ממייסדי עין־חי, ישוב יהודי בשרון הדרומי, בין רמתיים ורעננה. הוא היה מזכירו של ישוב ראשון זה בשרון שהוקם על אדמת הקרן הקיימת לישראל. לאחר זמן שונה השם לכפר מל"ל, על שמו של משה ליב לילינבלום, סופר עברי, מזכיר „חובבי ציון" במשך שנים רבות.

שלום שטרייט עשה שנים אחדות באוסטריה ובגרמניה, שם השלים את לימודיו. בשנת 1926 היה בין מייסדי הגימנסיה על שם אחד העם בפתח־תקוה. שנים אחדות כיהן כחבר הוועד של אגודת הסופרים העבריים. פירסם מאמריו ב„הפועל הצעיר", ב„הדים", ב„מעברות", ב„האדמה", ב„רביבים", ב„גליונות", ב„מאזניים", ב„התקופה" ובעתונות היומית.

ספרו הראשון „בעלות השחר" (סיפורים) נתקבל בעין יפה. הרבה ממאמריו הביקורתיים נכללו בקובץ בן שני הכרכים „פני הספרות". נפטר ב־23 ביוני 1946.

בתו, שטרייט־וורצל, שסיימה לימודיה בגימנסיה בפתח־תקוה ואחר־כך באוני־ברסיטה בירושלים, ידועה בארץ כמחנכת וכסופרת.

ג. שופמן

על שלום שטרייט

כמו מן המארב ניחתה בנו המהלומה: שלום שטרייט איננו!

אבדה לנו לעד זו הלבביות המחיה, אשר שפעה תמיד מכל מהותו. כי על כן כה טוב היה להיפגש עמו בשעה קשה, אפילו בשעת דכאון „פוליטי״... ניחומים ועידוד השרה האיש על סביבותיו באור פניו בלבד, ניחומים ועידוד.

בשני הכרכים של ספר מסותיו „פני הספרות״, בהם הוא עושה טיול ארוך, מרמח״ל ועד אשר ברש, כמה אהבה לספרותנו ולסופרינו, אהבה, אשר מי יודע אם ראויים אנו לה.

ובכל אלה עוד לא נאמר די. פה ושם הבטיח לשוב אל פלוני ואל אלמוני. היו לו עוד הרבה תכניות לעתיד. „אם ירצה השם״... „אם יזכני השם״...

כל אכזריותו של המוות מתבטאת על פי רוב בעובדה, שבחשק מיוחד הוא חוטף מאתנו את הידיד המושרש בנפשנו ביותר, בדעתו את כל גודל הכאב, שיגרום בכך לאוהביו הרבים.

ישעיהו שטרייט

טלומץ׳ 1885 — פתח־תקוה 1947.

Schaje Stret

איש העליה השניה, עלה לארץ בשנת 1908. הביא אתו הון מסויים, ירושה מאבי אביו, סוחר העצים, יוסף שטרייט.

ישעיהו שטרייט התיישב בפתח־תקוה. עבודתו הראשונה בארץ היתה כמנהל ביח״ר לשמן במוצא תחתית, מטעם המשרד הארצישראלי בהנהלתו של ד״ר א. רופין.

ישעיהו שטרייט פעל רבות לסייע לעלייתם של רבים מבני משפחתו בגליציה. הראשונים שהצטרפו אליו היו אמו צביה ואחיו הסופר והמורה שלום שטרייט. בזכות הונם היה לאחים שטרייט חלק נכבד ברכישת אדמות ממשפחת השייח אבו־קישק, בכפר מל״ל וברמתיים (כיום הוד השרון). שם נטעו כרם־שקדים וחורשת אקליפטוסים.

ישעיהו נשא לאשה את ברכה לבית מרדכי סלומון ממשפחת מייסדי פתח־תקוה. יחד עם האח שלום ועם הגיסה לוטה — קיימו ברחוב רוטשילד בית, שנתפרסם כבית וועד לתלמידי חכמים. לאחר זמן ניהל פרדס גדול של משפחת ציגלר בכניסה לפתח־תקוה. משם עבר לנהל את בנק קופת עליה חקלאית בפתח־תקוה, שהיה אחד ממייסדיו. בתפקיד זה המשיך שנים רבות, עד פטירתו. (כיום זהו הבנק הבינלאומי הראשון). בפתח־תקוה נטע פרדס יחד עם אחיו שלום. ראוי לציין כי עיבודו של הפרדס נעשה כל השנים על טהרת העבודה העברית.

מוניו וורמן

פרופ׳ דוד דירינגר

Diringer Dawid

זכור הוא לי כאחד המדריכים הצעירים של „השומר הצעיר״. היה אחראי לקבוצה „אריה״ שכללה גם נוער עממי. בקבוצה ההיא היו גם איז׳ו ליפולד אבני (שטיין) והרש קורן.

חברי הקבוצה „אריה״ היו חוטבים עצים בבתי יהודים ואת שכר עבודתם היו מוסרים לצרכי הארגון.

דוד דירינגר נולד בטלומץ׳, ובה סיים לימודיו בגימנסיה. היו לו שתי אחיות ואח אחד גדולים ממנו. יונציו היה פרופסור בגימנסיה והצעיר יחיאל — עורך דין. כולם ניספו בזמן הגרמנים. ניצלו דוד ואחותו הצעירה הניה המתגוררת כיום באמריקה.

דוד, או כפי שכינינו אותו דוצ׳ו, אמר עוד ב־1919 לעלות עם קבוצת פעילים גדולה לארץ ישראל. חבר היה בקיבוץ בית־אלפא ומשם יצא ללימודים באיטליה.

התעניינות מיוחדת גילה בארכיאוליגיה, ובתקופה הראשונה עסק במיוחד בחקר תרבות האטרוסקים. אחר סיימו לימודיו כיהן כמרצה באוניברסיטת פירנצה. בשנת 1934 נתמנה כפרופסור.

בעקבות הפאשיזם באיטליה ועם התגברות הלכי הרוח האנטי־יהודיים עזב דירינגר ב־1939 את איטליה ויצא לאנגליה. שם הורה באוניברסיטת קיימברידג׳ אפיגרפיקה שמית (1948). בזמן שהותו באוניברסיטת קיימברידג׳ (עד שנת 1968) התמחה בכתב השמי הצפון־מערבי ובחקר תולדות האלפא־ביתא.

בקיימברידג׳ ייסד בביתו מוזיאון לתולדות האלפא־ביתא ולכתבי יד כאמצעי תקשורת בין בני אדם.

עם עלותו לישראל העביר את אוספיו לארץ וביזמתו הוקם בתל־אביב מוזיאון האלף־בית: תחילה ברחוב ביאליק ואחר כך בשטח המוזיאונים ברמת־אביב, והוא היה מנהלו. מוזיאון זה קיים גם אחרי מותו של הפרופסור דירינגר, שנפטר בפברואר 1975 באנגליה. עצמותיו הועלו ע״י אחותו לארץ.

דוד דירינגר היה מדען בעל־שם, מרצה ומנהל סמינרים אוניברסיטאיים בארץ ובחו״ל. ידע לשונות רבות והורה באנגליה, בספרד, באיטליה, בצרפת, בטורקיה, בברית המועצות, בארה״ב ובישראל. היה חבר פעיל בחברות מדעיות רבות. היה חבר נשיאות הקרן לחקר לימודי ארץ־ישראל בבריטניה, נשיא חחברה לחקר המזרח הקרוב באוני־ברסיטת קיימברידג׳, חבר האגודה הארכיאולוגית האנגלו־ישראלית, חבר האגודה האנתרופולוגית המלכותית הבריטית וחבר באגודות ובחוגים מדעיים אחרים.

מלבד ספרים פירסם למעלה מ־350 מאמרים מדעיים בכתבי־עת למדע ובאנצי־קלופדיות. אחרי שנת 1968 השתקע בישראל, אך מזמן לזמן היה יוצא לחו״ל להרצאות ולשיעורים לפי הזמנתן של אוניברסיטאות שונות.

בשבתו בארץ השתתף באסיפות בני טלומץ׳ והיה מבקר בביתן של משפחות שבאו מעיר מולדתו. בבקרו בביתנו היה מרבה להעלות זכרונות מטלומץ׳, עיר מולדתו, החביבה עליו.

הפרופסור דוד דירינגר פירסם עבודות מדעיות אלה:

Publications: Early Hebrew Inscriptions 34, The Alphabet in the History of Civilization 37, The Alphabet, a Key to the History of Mankind 48, The Hand-produced Book 53, The Illuminated Book 58, The Story of the Aleph-Beth 58, Writing 62, Shrift (in Swedish 62), (in Danish) 64, Alphabet (in Russian) 63, The Illuminated Book 68, The Alphabet, a Key to the History of Mankind 69, The Alphabet in the History of Civilization (in Italian) 60, and over 300 articles in scientific periodicals and encyclopedias.

פרופ׳ ד״ר יצחק שלזינגר

נולד בטלומץ׳ בשנת 1900 ובה קיבל את חינוכו הלאומי־דתי. אביו היה עסקן ציוני נודע מן התקופה שלפני הרצל. היה קרוב משפחה של הרב פייבל שרייער מבוהורודצ׳ני, שנתפרסם בגליציה בשעתו בחליפת המכתבים הערה שהיתה לו עם תיאודור הרצל.

אמו היתה מבית אינסליכט, משפחת עסקנים ציוניים בטלומץ׳, שהשתתפו בפעילות בוועידות בלבוב.

עם הקמת הגימנסיה בטלומץ׳ היה שלזינגר תלמיד מצטיין בה. בהיותו תלמיד בכיתה ח׳ של הגימנסיה ביקשו המנהל גז׳גוז׳ביץ לכהן כמורה בכיתות הנמוכות, שכן הורגש מחסור במורים סמוך לאזור המלחמה. משסיים לימודי הגימנסיה נרשם למחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת לבוב. בסיימו לימודיו בה עבד כמורה בגימנסיה הממלכתית בזלוצ׳וב ולאחר זמן ברוהאטין. בהיותו שם פרצה המלחמה וב־1939 פלשו לשם הכוחות הסובייטיים. בתקופת הכיבוש הסובייטי עבד כמורה בגימנסיה ברוהאטין ובבית הספר הגבוה שהוקם בזלוצ׳וב. פלישת הגרמנים שמה קץ לפעולתו בהוראה. אחר כך חוייב על ידי הלנדסקומיסר ברוהאטין לשמש זמן־מה כמורה בבית הספר של המשטרה האוקראינית בבוקאצ׳ובה.

לפני חיסולה של האוכלוסיה היהודית עלה בידו להסתתר בבתי איכרים. עם כניסת הכוחות הסובייטיים חזר להוראה בבית הספר הגבוה בזלוצ׳וב זמן־מה. אחר כך הצליח לצאת מפולין ולעלות לישראל.

בארץ הורה באוניברסיטה העברית בירושלים וניהל סמינרים עד פרשו לגימלאות.

הגירה ועליה

בשנות 1881 — 1882 חל מיפנה בחיי הרחוב היהודי. תנאיהם הכלכליים של היהודים החמירו. הרדיפות, ההגבלות, ההשפלות רבו. לבסוף נוחתים עליהם הפוגרומים. בהמוני היהודים גוברות המגמות להגירה, בראש וראשונה לאמריקה.

הצהרתו המפורסמת של ג׳ורג׳ ואשינגטון על שוויון זכויות לכל, ללא הבדל דת ולאום, פורסמה חמש־עשרה שנה לפני הצהרת המהפכה הצרפתית הגדולה. בין המהגרים מאירופה המזרחית מגיע לאמריקה גם קומץ יהודים מטלומץ׳, המחפשים את מזלם, חירותם ועתידם בעולם החדש. „זהב לא מצאו", כפי שקבעו הם עצמם בגליון שהוקדש ליום השנה ה־60 של האגודה First Tłumaczer Benevolent Association (1901 — 1961), אך הם ובניהם נמלטו על כל פנים מגורל התופת ההיטלריסטי.

המהגר התחיל את חייו החדשים באמריקה בעבודה מפרכת בבית־חרושת או ברוכלות שלא הותירה אלא רווח של פרוטות.

המהגרים האלה מתגוררים במרוכז, בצוותא. הם מקימים להם מועדונים לפי ערי מוצאם. מקיימים בשכונותיהם בתי־תפילה, מייסדים חברות צדקה, מארגנים איגודים מקצועיים „ארבייטער־רינג", מדברים ביניהם אידיש, קוראים עתוני אידיש ומעלים זכר עיירותיהם על יושביהם שמעבר לים.

בשלהי המאה ה־19 כבר ישבו בניו־יורק למעלה מ־20 משפחות יהודיות מטלומץ׳.

פרידה מאיזיו לפולד בעלייתו לארץ ב־1929

געזעגענונג פון איזיו לעפּאָלד בעת זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל אין 1929

יוצאי טלומץ׳ מקימים בית־כנסת משלהם, ובו ארבעה ספרי־תורה, הם מקימים גם את בית העלמין הראשון המכונה „הר־ציון״ שבלונג־איילנד.

ב־20 במאי 1910 כבר היו 56 חבר. באגודת בני העיר באמריקה בולטת במיוחד משפחת צ׳ארלס באס. אדם זה עמד שנים רבות בראש האגודה. יזמתו וחריצותו תרמו רבות להתפתחותה.

לפי גליון היובל שנזכר לעיל היגרו לאמריקה בשנות 1910 — 1920 כ־400 — 500 משפחות יהודיות מטלומץ׳, אך לא כולן הצטרפו לאגודת בני העיר. חלק מיוצאי טלומץ׳ נצטרפו אל ידידי ה„ארבייטער־רינג״, וברבות הימים נצטרפו גם הנותרים. בשנת 1920 התארגנו כקבוצה מיוחדת הנשים שפעלו בתחום הסעד. אך חלק מן המהגרים מטלומץ׳ לא גילה כל ענין באגודת יוצאי העיר. בשנת 1926 רכש ארגון יוצאי טלומץ׳ שטח לבית־קברות שני, „בית דויד״.

המהגרים הראשונים לא שכחו את אחיהם שנשארו בטלומץ׳. אחרי מלחמת העולם הראשונה ואחרי פורענויות שפקדו את יהודי טלומץ׳: הגירוש לזלוצ׳וב, המחלות, הרעב וההתרוששות חשים יהודי טלומץ׳ שבאמריקה לעזרת האוכלוסיה היהודית שבעיר מוצאם. הוקם מחסן מרכזי למצרכים המגיעים מאמריקה, בעיקר מצרכי מזון לאוכלוסיה הדלה והרעבה. אגב, מחבילות אלה נהנו לא רק היהודים. בנקודת ההזנה, שהוקמה על יד בית־הספר התיכון, מקבלים התלמידים, גם לא־יהודים, קקאו ולחמניות ממתנות בני טלומץ׳ שבארצות־הברית.

ברם, הגירה של ממש לאמריקה לא היתה אחרי שנת 1920. חוקי ההגירה הוחמרו על ידי השלטונות בארה״ב, אך היו מקרים מעטים של איחוד משפחות.

בתקופת מלחמת העולם השנייה הגיעו לאמריקה ידיעות על האסון שפקד את יהדות אירופה. ארגוניהם של היהודים לפי ערי מוצאם והארגון הכללי של הג׳וינט, חשים לעזרה, בראש וראשונה לשטחים שבידי הצבא הסובייטי. הם שולחים מצרכי מזון ובגדים, אלא שהמשלוחים אינם מגיעים ליהודים.

לעומת זאת מקבלים עזרה ניכרת אחרי המלחמה שרידי היהודים בפולין, מחנות הפליטים היהודיים בגרמניה המערבית, באיטליה ובאוסטריה. יהודי טלומץ׳ באמריקה מסייעים גם במקרים אינדיווידואליים.

חלק מכספי ארגון יוצאי טלומץ׳ הוקצב על ידי הנהגת הארגון הזה ל„מגבית״ ול„בונדס״. משהוכנסו הקלות מסויימות בחוקי ההגירה לאמריקה, יצא לשם מספר מסויים של יהודים מטלומץ׳, שעשו אחרי המלחמה בגרמניה.

מלבד אלה יושבים באמריקה יהודים שהיגרו אחרי מלחמת העולם השניה.

עליה

עם החל ההגירה היהודית ממזרח אירופה לאמריקה נולדה תנועת שיבת ציון, וצצה ההכרה, כי הפתרון היחיד לבעיה היהודית היא שימת־קץ לגלות. מתחילות לקום אגודות ציוניות בערים ובעיירות. רעיון זה מונח ביסודה של אגודת „תקות ציון" שקמה בטלומץ׳ עוד בשנות השמונים במאה הקודמת.

עוד במחציתה הראשונה של המאה הקודמת הגיע לארץ־ישראל יהודי מטלומץ׳, יחיאל פישל בר־יעקב קאסטלמאן. אולם רק ב־1908 מגשים את רעיון השיבה למולדת איש טלומץ׳ שלום שטרייט, סופר, מבקר־ספרות, ואחד ממייסדי כפר מל"ל בשרון הדרומי.

אחר מלחמת העולם הראשונה יצאה מטלומץ׳ קבוצה גדולה של פעילי „השומר הצעיר" להצטרף אל הקיבוצים החדשים שקמו בארץ. עולים מתוך רצון ומתוך שאיפה לסייע לבניין הארץ על אף התנאים הקשים בארץ בראשית שנות העשרים. חלק מן העולים האלה קיבל לאחר־זמן עבודה בתחומים שונים גם בערים. ביניהם: גופר (ברנרד שופלגייסט), פישר, דירינגר, קרום, אבני (שטיין), וונדרמאן, שפירר, העלמה בלומנשטיין, בני הזוג האברמאן, זייפר ואחרים. אחרי עלייתם מתארגנת קבוצת חלוצים נוספת העולה לארץ־ישראל: גוטשטיין, מוטנר, גוטליב.

מן „החלוץ המזרחי" עלו בימים ההם: ויטמאן, וינר, ביקל, מרים שפירא.

מן „השומר הצעיר": יצחק ליאופולד, לונק וורמאן.

חברים מלווים את שמואל גוטליב ביום עלייתו לארץ־ישראל
חברים באַגלייטן שמואל גאָטליב אין טאָג פון זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל

בתקופת העליה הרביעית עלו הרצל אינסליכט ויואל רדנר.

מארגוני הנוער „בית״ר, „גורדוניה״, „השומר הצעיר״, העליה מועטת. בגזירת השלטונות נצטמצמה העליה. לפולין הקטנה המזרחית הוקצבו מן המכסה לחצי שנה 50 — 60 סרטיפיקטים בלבד. בשנות 1925 — 1929 עלו גם האחים וייסמאן — 4 נפשות, מ„גורדוניה״ — צילה שפיגל, מ„השומר הצעיר״ — גניה רוזנטאל, מ„בית״ר״ — פרידקה האבר, גוטמאן, פפקה גוטשטיין, שרה וייסמאן, מאטילדה שכטר מחוץ למכסה.

עליית סידקוב (חקלאים) — במסגרת זו מצליחות לעלות משפחות אחדות. בין השאר עולה המומחה למשרפות יין מביאלה מרגוליס, העובד כיום ביקב בראשון לציון. גם ה„מכביות״ שנערכו בארץ נתנו לרבים הזדמנות להישאר בה. כך הגיע לארץ גם איזיו ליאופולד מטלומץ׳. היו שעלו בהסתייעם בנישואים פיקטיביים עם אנשים מן הארץ. מאות בני־נוער שאפו לעלות, אך מעטים בלבד זכו לכך.

ב־1937 החלה להתארגן העליה הבלתי־חוקית (עליה ב׳) ומעמדים לה נמצאו גם בטלומץ׳. גם לפני כן היו שעלו לארץ בדרך בלתי־חוקית. הפעם קיבלה עליה זו אופי המוני. לא היתה עיר או עיירה בפולין, שלא קמו בה קבוצות לעליה בלתי־לגלית. בטלומץ׳ ארגן קבוצה כזאת יוסף זומרפלד, אך הללו לא הספיקו לצאת. פרצה מלחמת העולם השניה, הטנקים הסובייטיים נכנסו לטלומץ׳ כלכל מזרח פולין (לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב). משהחלה מלחמת הנאצים־סובייטים, כבשו כוחות „עם האדונים״ את השטחים האלה. אחריתה של היהדות בהם ידועה לנו.

כדי לעקוף את גזירות העליה היו שנרשמו ללימודים באוניברסיטה בירושלים. בדרך זו הגיעו לארץ מטלומץ׳ בלומקה רדנר, אשת הד״ר שטרייפלר, (מנהל מחלקה בבית־החולים „איכילוב״ בתל־אביב), יצחק כ״ץ ז״ל (אחד ממנהלי בית־הספר התיכון הצרפתי בתל־אביב).

עם פרוץ מלחמת העולם השניה נסגרו הגבולות. אך ועד העליה ברומניה לא נכנע. גם אחרי פרוץ המלחמה הפליגו מחופי רומניה ספינות אחדות, בתוכן גם הספינה „מקדוניה״, שנקראה אחר־כך בשם „סטרומה״. היתה זו ספינה לשיט נהרות, שהיתה מפליגה בדאנובה ולא היתה ראויה להפלגות בים השחור, אך הרצון העז להימלט מאירופה, המריץ רבים לחפש מפלט בספינה ההיא. מספר המפליגים הגיע ל־769. בספינה ההיא טולטלו שבועות אחדים בין מוקשים שהונחו על ידי הצבאות הלוחמים. אחרי שגורשו מחופי טורקיה טורפדה הספינה ומכל יורדיה לא ניצל אלא יהודי אחד. בין נוסעי אותה הספינה היה גם יהודי מטלומץ׳ יהושע הניגסברג עם 2 בנים (אחיו של בן עמי הניגסברג), שנספו גם הם.

היו גם מקרי עליה בעיצומה של המלחמה. באותה תקופה הגיע לארץ ד׳וניו האליצ׳ר, כיום פרופסור לויטוס, מנהל מחלקה בבית־החולים „בילינסון״, שהצליח להימלט מווינה ולהגיע לארץ דרך יוגוסלביה.

שונות היו דרכי עלייתם של שרידי היהדות שניצלו. רובם הגיעו בסופו של דבר לישראל והתחילו בה בחיים חדשים.

בשנת 1946 קיבל המשרד הארצי־ישראלי 5 סרטיפקטים לעסקנים מפולין ששרדו מן הטבח. באחד הסרטיפקטים האלה באה לארץ אשתו של מוניו וורמאן, גוסטה לבית וייץ. הוא עצמו זכה לסרטיפיקט משלטונות המנדט לפי בקשת אשתו (סעיף איחוד משפחות).

בשנות 1945—1948 היתה גם עליה בלתי־לגלית של עסקנים באמצעות ארגון ה„הגנה״. בדרך זו הגיעה משפחה מטלומאץ׳: ד״ר אלכסנדר שווארצבארד ואשתו יולקה לבית וינטרפלד. ד״ר שווארצבארד גוייס לצבא עם פרוץ מלחמת העולם השניה והגיע בתוך הצבא הפולני שנמלט לרומניה. שם עבד בבית־חולים וזכה להישאר בחיים אחרי השואה שפגעה ביהדות אירופה. ד״ר שווארצבארד, הציוני הוותיק, היה פעיל גם בחוגים הציוניים ברומניה. הוא היה פעיל גם ב„עליית הנוער״ כמנהל אחד הגלילים. בזכות פעולתו המסורה הגיעו לארץ גם יהודים אחרים, מחוץ לארצות אלה. אשתו של ד״ר שווארצבארד, יולקה הוגלתה, כאשת קצין פולני, לסיביר. אחרי שנות עינויים וסבל במחנות חזרה לקראקוב, ומשם הגיעה לרומניה, והצטרפה לבסוף אל בעלה. מרומניה הגיע הזוג שווארצבארד בעליה בלתי־לגלית לארץ סמוך לסיום המנדט ולהכרזת עצמאותה של ישראל.

עם הכרזת עצמאותה של ישראל מתחילות להגיע אניות עולים מגרמניה, מאיטליה, ומקפריסין. וביניהם גם שרידי יהדות טלומץ׳.

היו ביניהם שניצלו בנס מתקופת הברבריות הגרמנית, והיו גם שחזרו לפולין מרוסיה ועזבו אחר זמן־מה גם את פולין.

עם קום מדינת ישראל באו מארצות שונות אנשי־צבא מאומנים, שחשו לעזרת המדינה הצעירה. ביניהם היה גם מאקס הארטנשטיין קצין בצבא הפולני אחרי המלחמה, יוצא טלומץ׳. הוא נשא אז שם פולני קארול זאוואדסקי, כיום — זוודי. הוא הצליח להשיג בימי הכיבוש תעודות פולניות של חבר הא.ק. ובזכותן ניצל. הוא היה טייס קרבי, ואחרי המלחמה כיהן שנים אחדות כנספח צבאי של ישראל באיטליה ואחר־כך ביוגוסלביה. עכשיו הוא פקיד בכיר באחד ממשרדי הממשלה.

יש לציין, כי בשנות 1944—1947 פעל בפולין ארגון „בריחה״, שעסק בהעברת יהודים ניצולים לאיטליה, לאוסטריה ולמערב־גרמניה. היו לארגון זה שתי מטרות: א) להעביר יהודים מארצות הגוש המזרחי מערבה, כדי ליצור שם ריכוז יהודי גדול, המוכן לעלות לישראל; ב) ליצור מגע באמצעות שליחים מיוחדים אל האוכלוסיה היהודית ברוסיה, ולהמריצה לצאת במהירות לפולין, כדי להבריחה משם מערבה, ואחר־כך למולדת. פעילות זאת — בייחוד פעילות השליחים ברוסיה — היתה כרוכה בסכנות, ואף תבעה חללים.

חבר מרכז ה„בריחה" בפולין היה מוניו וורמאן. בזכות פעולת ה„בריחה" נשלחו גם קצינים יהודים פולניים ורוסיים מערבה.

מלבד ה„בריחה" פעלה בפולין גם קבוצת יהודים, שעסקו בגילוי ילדי יהודים בתוך משפחות קאתוליות במנזרים ובבתי־יתומים. כדי להחזירם לחיק העם היהודי. גם פעולה זו היתה כרוכה בקשיים רבים ואף בסכנות חמורות.

רצה הגורל, ואחד הילדים ההם נמצא במעון ילדים ממלכתי, כאשר נכנס הצבא הסובייטי לטלומץ'. המשימה להוציא את הילד הזה הוטלה על לייזר בוכוואלד מניווז'ניוב. הוא הלך ברגל מסטאניסלאבוב לטלומץ' וביצע את המשימה. הילד שהוצא מבית־היתומים הסובייטי, הוא כיום הרב דוד הלפרין, מנהל הישיבה „תפארת ציון" בבני־ברק.

מפלגות ותנועות־נוער

אפרים שרייער

צעירי־ציון

עם תום מלחמת העולם הראשונה הורגשה בקרב הנוער היהודי בעירנו כבשאר ערים בפולין ובגליציה ראשיתה של תקופת התעוררות שיחרור חברתית ולאומית בעלת גוון רומנטי.

תקוות וציפיות ריחפו בימים ההם בחלל העולם. היתה זו תקופה של שיחרור מהפכני, של פריחת האמונה בחיסול גורמי המלחמות חסרות השחר. באותה תקופה קמו גם בעולמנו — עולם העיירה — „השומר הצעיר" מכאן וארגון נוער של בנות, צעירי־ציון, שני הזרמים הרומנטיים בתנועת שיבת ציון.

לארגון צעירי ציון נשתייכו לאה לנץ, בנדה לנץ, הודל צוויקר, לאה קורן, ריזל וידר, ווייס, פרומה ברגר.

ארגון זה היה בלי ספק בחינת סנונית־אביב ראשונה אחרי מלחמת העולם הראשונה.

„פועלי־ציון שמאל"

סניף „פועלי ציון" קם שנים אחדות לפני מלהמת העולם הראשונה. הסניף פעל בכל צורות התפתחותה של האידיאולוגיה בתנועה זו. יש לציין, כי איש טלומץ׳ שמואל אינזליכט היה אחד מחברי מערכת בטאונם של פועלי ציון, „דער יידישער ארבעטער" בווינה. בוועידת הפילוג בלבוב ל„ימין" ול„שמאל" הגדיר את עצמו סניף טלומץ׳ ברובו הגדול כ„פועלי־ציון שמאל". בין צירי הוועידה היו מעירנו מנדזיה קרום, מנדל רדנר ואחרים.

בראשית שנות העשרים ידע גם סניף טלומץ׳ רדיפות מצד המשטרה ומאסרים. בין השאר נאסרו בימים ההם בוניה קורן ונפתלי הבר.

לא זכה הסניף למעמד חוקי והוא נתקיים בהסוואה בשם „אחוה" או „ספרית בורוכוב". לפועלי־ציון היה מספר חברים גדול למדי, ורישומם היה ניכר בחיה הציבוריים של העיר. היו להם נציגים במועצה העירונית ובקהילה. חבריהם ואוהדיהם באו משכבות הפועלים והאזרחים הזעירים.

הסניף בטלומץ׳ נחשב לאחד הסניפים החשובים שבמזרח־גליציה הן מבחינה מדינית, במובן ההשפעה על שכבות־העם בעיר, הן מבחינת פעילותה העירונית. הסניף הצטיין בכך שהיה בו גרעין פעלתני חזק. בכל משימה מדינית כללית כבבעיות חברתיות מקומיות היה הסניף מגיב במרץ.

מלבד הפעילים שבמקום היו מבקרים בסניף חברים מרכזיים שהיו נואמים במופעים פומביים. ביניהם החברים זרובבל, ארם, פטרזייל, גרשוני, שטיינמץ, ורונסקי, מרקשייד מקולומיה ואחרים.

בשטח התרבות רשאי סניף פועלי־ציון לציין לזכותו הישגים נכבדים, בעיקר — בתחום טיפוח ספרות אידיש. לספרית בורוכוב, ספריה יהודית יחידה להשאלת ספרים בעיר, היו מנויים רבים. הסניף היה מארגן מסיבות, הצגות והרצאות הן בכוחות מקומיים הן בכוחות־חוץ: סופרים ואמנים.

ליד הסניף היתה קיימת קבוצה מאורגנת של בני־נוער בשם „יוגנט", ובראשה עמד מאיר הניגסברג. היה קיים שם גם חוג לספורט בשם „גוויאזדה". על מידת כוח השפעתו הציבורית של הסניף תעיד עובדה מעניינת: כשהנהלתו האנ־דקית של אולם „סוקול" מיאנה להשכיר את האולם להופעה יהודית מסויימת, הכריזה המפלגה חרם והציבה משמרות להניא יהודים מכל ביקור בהצגה או בהקרנת סרט באולם „סוקול". לא יצאו חדשים אחדים עד שהנהלת האולם נכנעה וביטלה את החלטתה על הימנעות מהשכרת האולם ליהודים.

בגרעין הפעיל של הסניף ראויים להיזכר שמותיהם של מנדזיה קרום, של אלה ומנדל רדנר, של שלמה שפונד, מתיא גרוס, חיים אינזליכט, לייבצה שפונד, ולאחר זמן

„פועלי־ציון" (שמאל) בטלומץ'
לינקע „פועלי־ציון" אין טאָלמיטש
The "Poale-Zion (left) organization

גם של החברים שמואל מויטנר, ניסן דובסטר, ה. קורן, משה צילר ואפרים שרייער. ראוי לציון גם מרדכי פייארמן, אשר לרגל מחלתו נצטמצמה פעילותו שהיתה רבה בשנות פעולתו הראשונות.

ה„בונד״

לארגון ה„בונד״ היתה השפעה רק בחוגי בעלי המלאכה, בייחוד מקרב בני הדור הישן. היתה לה השפעה גם על שולי מעמד הדלות היהודית, ואף על פי כן לא השיג ה„בונד״ כל נציגות במועצת העיר.

בראשית שנות העשרים אורגן ביזמתו של שעיה יונג בית ילדים. אף הובאה מורה מוסמכת מווילנה. אך הנסיון נכשל. השפעה ניכרת היתה לארגון ה„בונד״ על אגודת האומנים „יד חרוצים״. אחרי מלחמת העולם הראשונה נוסדה צרכניה, אשר היתה נתונה להשפעת ה„בונד״.

על ייסוד ה„בונד״ מספר שעיה יונג:

„כשקבעתי ב־1909 את משכני בטלומץ׳, היה אחד ממיודעי הראשונים צעיר, ריש־דוכנא של אייזיק המלמד. סרול ריש־דוכנא היה כינויו. תחילה היה תושב סטניסלב. נראה, ששמע עלי, שהתייצבתי בראש שביתתם של רישי דוכני שאירגן הז׳.פ.ס. הוא אף היה קורא את כתבותי שפירסמתי ב„סוציאל־דמוקרט״ נגד ה„מושקים״ המטיפים פולניזציה. סרול היה סוציאליסט נלהב ופתח בתעמולה בקרב הנוער על הצורך להתארגן. בשעתו התגורר בטלומץ׳ גם הסטודנט מלצר, שלמד משפטים. גם הוא בן־סטניסלב. הוא ופיניה „הארוך״ (בנו של הירש ברנר) פתחו בפעולת־תרבות צנועה באידיש. הם הקימו ספריה קטנה להשאלה, חתמו על „יום־טוב־בלעטער״ של י. ל. פרץ, ארגנו שיעורים ללמד אידיש את הנוער העובד וכו׳. לאגודת תרבות זו היה אופי סוציאליסטי (ז׳.פ.ס.). המעבידים לא ראו בעין יפה את פעולת האגודה והתאמצו להצר צעדיה.

ב־1912 פקדו שלטונות אוסטריה לחסל את מועדון האגודה. רק בראשית 1917 עם גבור הזרם הסוציאילסטי הכללי ועם קום ארגוני פועלים שונים שבה והתארגנה בטולמץ׳ הקבוצה הבונדאית״.

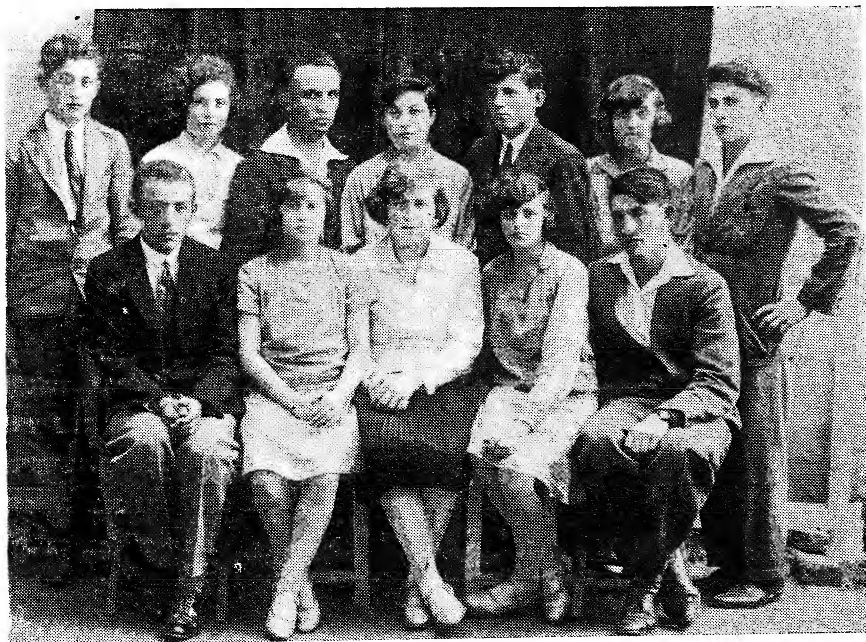
אל פעילי הבונד השתייכו שעיה יונג, יענקל ביברינג, אלה דרוקר, דוד זליג גלייס, צייכנר ואחרים.

מוניו וורמן

השומר הצעיר

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה היתה ההסתדרות הציונית כמעט המקום היחיד, פרט לבית־הספר העברי ובית־הספר על שם הבארון הירש וה„חדר", אשר בו נפגשו בני הנעורים, ובו היתה להם הזדמנות לשמוע על התנועה הלאומית המתחדשת.

הקמת התנועה הצופית הכללית עוררה את הרעיון על הקמת ארגון יהודי דומה לה. בערים הגדולות, כגון לבוב וסטאניסלאבוב כבר היו נסיונות להקמת תנועה צופית בקרב הנוער היהודי עוד לפני כן. בשנות 1910—1913 קם ארגון „צופים" בלבוב בהנהגת ד"ר אפרים ואשיץ. החלו לקום (1911) גם ארגוני „השומר". ב„צעירי ציון"

קבוצת חברים של „השומר הצעיר" בטלומץ' ב־1923
אַ גרופּע חברים פון טאָלמיטשער „השומר הצעיר" אין 1923
A group of members of "Hashomer hazair"

היו זרמים, ששאפו להפוך את הארגון לתנועת צופים מתוך הדגשת החינוך הצופי. השפיעה על ארגוני הנוער היהודי גם תנועת הנוער הגרמני. אולם רק עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כאשר בני־נוער רבים מפליטי המלחמה הגיעו לווינה, נתגבש הרעיון לארגן את הנוער ברוח ציונית אגב אימוץ צורות צופיות. עם שוב הנוער הזה אחרי המלחמה לביתו אשר גלה ממנו החלו לקום קיני „השומר הצעיר".

תהליך דומה ניכר גם בקרב הנוער בטלומץ׳. סטודנטים שחזרו מווינה, החלו לרכז את הנוער היהודי בארגון „השומר הצעיר". מייסדי הארגון בטלומץ׳ היו: ברוך שופלגייסט (לאחר זמן גופר), בני הזוג האברמאן, מינצר (פרופסור דירינגר), וידר, האחיות בלומנשטיין, שפירר, שפיצבאך, שטיין, פישר, וונדרמאן ואחרים.

הם הצליחו לארגן את כל תלמידי בית־הספר התיכון ואת הנוער שמחוץ לבתי־הספר. המועדון שוכן במבנים של בית־המלון פיש. נוצרו מגעים עם ההנהגה הראשית בלבוב, קמו שיעורים לעברית, הוקמה ספריה. קבוצה מיוחדת היתה עוסקת בחטיבת עצים בבתי יהודים, והקדישו את שכרם לצרכי הארגון.

אחר השתתפותה של ההנהגה ב־1920 בכנס ארצי בלבוב החלה הפעולה התקינה. הופיעו גם התלבושות הראשונות, חגורות, גדילים ומשרוקיות צופים. אך רוב הפעילים, שעמדו על הניוון בחיי הגלות, החליטו להגשים את רעיונם על ידי עליה לארץ־ישראל. תוך זמן קצר עלו רוב הפעילים. לא נותרו בטלומץ׳ אלא הצעירים, שהמשיכו בפעולה הארגונית במקום. המשימה היתה קשה, שכן לא הספיקו הכוחות המנהלים ולא עוד אלא שהנהלת הגימנסיה אסרה כל השתייכות לארגונים שמחוץ לארגון הצופים הפולני. עליית הפעילים עוררה הדים חזקים לא רק ברחוב היהודי.

העולים החלוצים האלה היו בין סוללי הכבישים ומייבשי הביצות בתקופת העליה השלישית. ברבות הימים נודעו אחדים מהם כעובדי הציבור: גופר, אבני, וונדר.

הצעירים שנותרו בטלומץ׳ התארגנו בהנהגתו של וילו שפירר, שהיה לאחר זמן מורה לעברית בגימנסיה בווילנה. אחריו היתה הנהגת הארגון ביד ברונק מאנדל. הסניף עבר לאולם קטן בדירתו של פיניה ברגר, שם שוכנה ספריית הסניף. באולם התנוססו תמונותיהם של ראשי הציונות העולמית ותמונות מחיי הקן בטלומץ׳. (ברונק מאנדל ניצל בזכות תעודות אריות, זכה להגיע לארץ ונפטר בישראל). בדצמבר 1922, נאלצה ההנהגה בלחץ המשטרה לפזר את הקן.

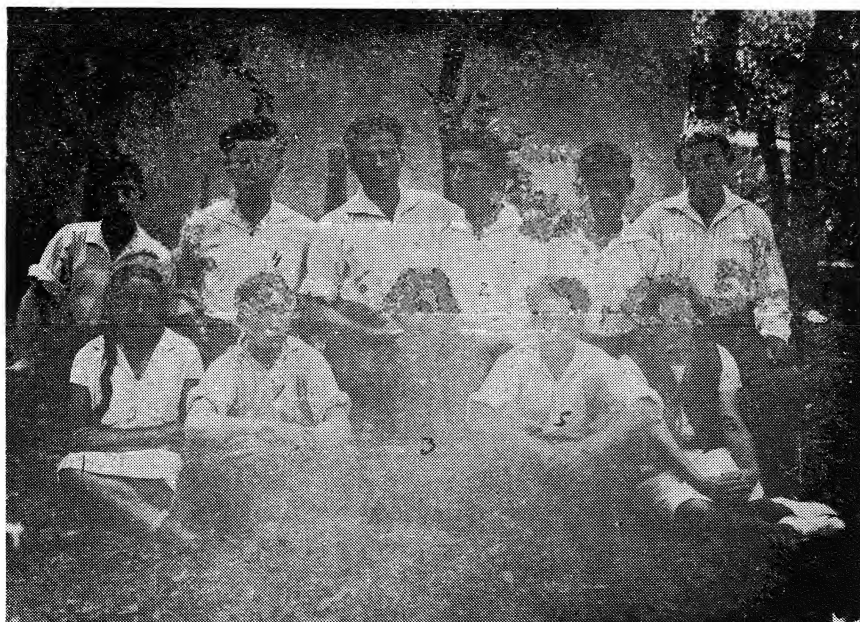
חברי הסניף היו אז מלבד ברונק מאנדל: הרש קורן ויוסף קורן, באלצ׳ה שטיינברג, חנה ברגר, מוניו וורמאן, ישראל מינצר, מנדל פישר, יחיאל מינצר, זיגמונד זינרייך, דויד גרוס, ברנרד שטרייט ואחרים.

בסתיו 1924 הוחלט בפגישה, שהשתתפו בה יוסף קורן, הנק קאופמן ומניו וורמאן, לחדש את פעילות הסניף. הוחל בארגון הנוער, בעיקר מחוץ לבתי־הספר. קמו שתי קבוצות של נערים ושתי קבוצות של נערות והוחל בפעולה סדירה. בפעולת התרבות

נסתייעו בספריה, שנותרה מימי העבר. מלבד שיחות קויימו גם פעולות צופיות ונערכו מפעם לפעם טיולים. כיוון שלא היה ברשות הפעילים מועדון משלהם, השתמשו תחילה באולם „„טונבי־האלה" ולאחר זמן, שכרו אולם בדירת משפחת שפיגל. לבסוף הועבר הסניף לאולם גדול יותר בסימטה שעל יד בית־המרחץ. מטעם המועצה העליונה בלבוב ביקרו בקן פולאנר ומאצ׳ק אורנשטיין (הוא מרדכי אורן — אסיר פראג). אחרי ביקורו של אורנשטיין עזב הנק קאופמן את הסניף, שני חברים נסעו למושבת מדריכים בז׳לונה (בהרי הקארפאטים). מן הגימנסיה גורשו על השתייכותם לסניף יוסף קורן, מנדל פישר, לונק וורמאן וקראוסהאר. לארץ עלו יצחק לפולד, שנהרג באימוני הגנה כשהגן בגופו על חבריו בהתפוצץ רימון. עלה גם לונק וורמאן, שגורש לאחר זמן מן הארץ על ידי שלטונות המנדט. בתקופת שלטון הרוסים בפולין הקטנה המזרחית, נקרא לקיוב, ומאז נעלם, ולא נודעו עקבותיו.

ב־1926 עזב את סניף „השומר" מוניו וורמאן ועבר עם מספר גדול של חברים לבית״ר. אך הסניף הוסיף לפעול. בינתיים עלו לארץ חברים נוספים מן הסניף: 4 בני משפחת וייסמאן: אסתר וייסמאן — קיבוץ מזרע, גניה רוזנטאל — קיבוץ המעפיל.

כניסת הצבא הסובייטי שמה קץ לפעולות סניף „השומר הצעיר" בטלומץ׳.

פלוגת הכשרה של „השומר הצעיר" (ביניהם א. שרייער ואסתר וייסמן)
הכשרה־גרופע פון טאַלמיטשער „השומר הצעיר"
Hachshara group "Hashomer-Hazair"

החלוץ

היה גם ארגון „החלוץ" סתם, שנתקיים כאגודה עצמאית. להצטרף אל ארגון זה יכלו גם חברים מארגוני נוער אחרים של ארץ ישראל העובדת. פעולת „החלוץ" התרכזה בעיקר סביב שאלות ההכשרה והעלייה.

מועדון „החלוץ" שכן בביתו של זלמן ויינטרוב.

פעילי „החלוץ" היו: שמואל מויטנר, ניסן דובסטר, מאיר גוטשטיין, שייקה שפירא, ולוול סלמון ואחרים.

הארגון פעל בשנות העשרים הראשונות. משעלו מרבית הפעילים לארץ הפסיק „החלוץ" את פעולתו.

קבוצת „החלוץ" בטלומץ׳
אַ גרופּע חלוצים אין טאַלמיטש

ציונים כלליים

ארגוני הציונים הכלליים (ציונים סתם) היו אולי רופפים בפעילותם ודלים בכוחם, אף כי היה להם מספר ניכר של חברים רשומים. השפעתם היתה בעיקר בקרב המעמד הבינוני. בבחירות לסיים, למועצה העירונית או לקהילה ידעו „הכלליים" לגייס מספר גדול של מצביעים.

כרוב ציוני מזרח־גליציה השתייכו גם ציוני עירנו לקבוצת „עת לבנות", הקרויים גם „רייכיסטים", על שם מנהיג הקבוצה רייך. הם השתתפו בפעילות בקן הקיימת ובקרן היסוד. אף היתה להם השפעה ניכרת על ארגון הנשים בעירנו.

הגרעין הפעיל ביותר כלל אורחים ידועי־שם בעירנו כגון: ד"ר רוזנקראנץ וד"ר הלפרין. הם היו המנהיגים החשובים ביותר. אחריהם לפי מעלתם — שעיה ויואל רדנר, בונז'ק לב, גציל שפירר, איש הקרן הקיימת במקום במשך שנים רבות, בוניה ואיצי אפשטיין, יענקל שטרייט, אשר ראה את עצמו כחסידה של קבוצת גרינבוים „על המשמר".

ארגון הנוער „אחוה" פיתח פעולה ערה, והשפעתו היתה רבה בחוגים האקדמאיים. הוא סייע בכל פעולות התעמולה הציונית ובקרנות. ראשי „אחוה" היו ד"ר גצלט, ברל ושלמה שטרייט, שלמה ריצר, פרץ שפרכמן, יעקב קרנר, אשר נפטר ב־1971 בארץ.

ייסודם של מפלגות ושל ארגוני נוער שונים צמצם ביותר את עתודת הנוער של מפלגת הציונים הכלליים. זו היתה אחת הסיבות העיקריות להקמת ארגון נוער כלל־ציוני „אחוה". ארגון זה קם בטלומץ' עוד בשנת 1927. הוא זכה לתמיכה מצד הגורמים הציונים הכלליים, שראו בארגון הזה ערובה לקיומם כגורם ברחוב היהודי גם בעתיד. את הנהגת „אחוה" קיבל פרץ שפרכמן. „אחוה" הצליחה לרכז כ־60—70 בני־נוער. פעם בשבוע היו נערכות אסיפות, התקיימו הרצאות, קויימו שיעורי עברית, נערכו מסיבות ונשפיות. הם פעלו בקרנות הלאומיות, שלחו אנשים אחדים להכשרה, ואחד מהם, קרנר יעקב אף עלה לארץ. זו היתה בקווים כלליים פעילותם. הגורמים הציוניים הכלליים נסתייעו בפעולתם של אלה בבחירות לסיים, לקונגרסים, למועצת העיריה ולקהילה. מן המרכז ביקרו את „אחוה" ד"ר סטופ והאגר.

על הפעילים ב„אחוה" יש לציין גם את קרנר, שטרייט, פויאר, גוטסמן, מינצר.

גורלם של צעירים אלה תחת שלטון הסובייטים ולאחר מכן תחת שלטון הגרמנים היה כגורל שאר היהודים. ניצל בנס מידי הגרמנים פרץ שפרכמן, אך שבועות אחדים אחרי שוב הצבא הסובייטי נרצח בדרך מטלומץ' לסטאניסלאבוב על ידי אנשי באנדרה. גם חיים אינסליכט נרצח. רק לייזר בוכוואלד מניז'ניוב שהיה עמם הצליח להימלט.

„המזרחי"

למפלגת המזרחי לא היתה תחילה מסגרת ארגונית סדירה. פעולתה היתה בחברותות מצומצמות ובפגישות ארעיות. רק לפני בחירות לקונגרס או לקהילה הורגשה בה התעוררות כל שהיא.

לאחר זמן, כשקבעו דירתם בטלומץ' חיים לאם ומושקוביץ, שני אישים בעלי הבנה מדינית, בעלי־סמכות ויכולת־ארגון, החלה פעולה מפלגתית סדירה.

התנאים לצמיחת המזרחי נוחים היו בעירנו, שלא היתה בה התחרות של „אגודת ישראל", שכן היו אוהדים מעטים למפלגה זו. מתוך כך ניתנה ל„מזרחי" הזדמנות נאה לפעול בקרב חלקה הדתי של האוכלוסיה.

פעילי „המזרחי" היו: חיים לאם, מושקוביץ, לייבלה רובין, פריילין, וינר, משולם ביקל, אברהם קורנברג (הנגר), שעשה זמן בארץ־ישראל.

היתה בעירנו גם קבוצה של „הפועל המזרחי", קבוצה פעילה למדי, שעברו עליה שנות הכשרה, ומהם עלו רבים לארץ כגון: ברל וינר, שרה ברון, שפירא, שמואל הירש ביקל, גניה הורן ואחרים. בראש הקבוצה החלוצית עמד שייקה שפירא.

דב וינר

תנועת „המזרחי" והחלוץ המזרחי בטלומץ'

החלוץ המזרחי בטלומץ' נוסד בשנת 1924 ע"י גרעין קטן של חובשי־בית־המדרש. היה זה נוער מצוין וצמא־פעולה, שלא ראה דרך לעתיד בעירנו. נפגשתי רבות עם הנוער הזה והייתי שותף להתלבטויותיו. חסר מורה־דרך לבני־נוער אלה. כבר היו אז בטלומץ' כבשאר המקומות תנועות נוער חלוציות מכל הזרמים, פרט לנוער הדתי.

בזמן לימודי בלבוב, עבדתי בלשכה המרכזית של „קרן היסוד", ושם הכרתי מקרוב את עסקני כל המפלגות הציוניות. במיוחד התרשמתי מנציגי המזרחי ומצעירי־המזרחי, שהיו שליחי הערים והעיירות לתנועתם בגליציה. מסירותם לכל ענין הנוגע לארץ־ישראל היתה ללא־גבול. היו ביניהם אנשים דגולים כגון: רב משולם ראט מחורוסטקוב (אחר עלייתו לארץ היה חבר הרבנות הראשית בירושלים), הרב שמחה באב"ד שהיה בא להרצאות באוניברסיטה בזקנו הארוך ובלבושו החסידי והיה מן המתווכחים עם הפרופסור קויז'לינסקי על הנושא „יהדות והלניזם". דבריו שהשמיע בשפה הפולנית זכו להאזנה רבה. הכרתי צעירים רבים תלמידי־חכמים, שעיקר עיסוקם במסחר ושהקדישו זמן רב לציונות.

בשובי אל עירנו בעונת הפגרה התחלתי לטפל ביסוד סניף החלוץ־המזרחי בעירנו. נפגשתי עם נערים בבית־התפילה לחסידי צ'ורטקוב, ביניהם היו יהושע שפירא ושמואל צבי ביקל ז"ל (רחובות). הם הביאו אלינו חברים נוספים וביניהם דוב הורן (חיפה) וכך התחילה הפעולה.

פגישותינו נערכו בבית־התפילה. אחרי כן הצטרפו אלינו בנות דתיות משכילות; ביניהן מרים שפירא פויט (נתניה) שפתחה גן ילדים דתי ראשון בטלומץ', בשנת 1923, זהבה הרמז־בוציז (בני־ברק) ורבות אחרות שאיני זוכר את שמותיהן.

עיני כולם היו נשואות לעליה לארץ־ישראל. קיימנו פגישות אחדות בדירות פרטיות. אלא שהנערים התביישו לבוא לדירות הפרטיות. אחרי שהצטרף אלינו יוסף זומר ומסר לנו חדר, ששימש בעבר מחסן לדגים מלוחים, שיפצנו אותו בכוחות עצמנו והפכנו אותו ל„לוקל" של החלוץ־המזרחי. באו אלינו מרצים ממרכז המזרחי וביניהם מאיר פלאס, שהרצה על תולדות המזרחי ועל תנועת הפועל־המזרחי בארץ־ישראל.

מאז החלו בסניפנו פעולות סדירות. חברי החלוץ המזרחי השתלבו בתוך הרקמה הציונית בעירנו, והשתתפו במגביות לקרנות. לכל התונה היו שולחים זוגות לאסוף תרומות לקרן הקיימת.

החברים והחברות למדו עברית וידיעת הארץ, הם קנו בכספם ספרים עבריים ויסדו ספריה שימושית קטנה, בהם ספרי היסטוריה וספרות עברית.

משימתם העיקרית של החברים והחברות היתה הכשרה מעשית לעליה לארץ־

קבוצת חלוצים של „המזרחי" בטלומץ' עם דב וינר
אַ גרופּע חלוצים פון „המזרחי" אין טאָלמיטש מיט דב ווינער

ישראל. אולם הדרך לעליה לא היתה סוגה בשושנים; המועמדים לעליה חיכו, אחר קיימם הכשרה חקלאית או מקצועית, תקופה ממושכת לקבלת סרטיפיקט. אלה שזכו לכך הרגישו את עצמם מאושרים וחבריהם קינאו בהם. אחדים מן החברים למדו נגרות בנגרייתו של אריה מסינג. בין המתמידים בעבודה זו עד עלייתם לארץ היה שמואל צבי ביקל ודוב הורן שעבד בנגרית אביו. ד. הורן הביא לארץ לאחר זמן את כל משפחתו: הוריו, אחיותיו ואחיו, הכל בזכות היותו אומן מומחה. בערב ראש השנה (1929), יצאו לארץ ראשוני החלוץ־המזרחי בטלומץ', זהבה הרמן, מרים שפירא, דוב הורן ושמואל צבי ביקל. אנייתם הגיעה בעצם יום־כיפור, ונשארו, כמובן, עד למחרת היום באוניה. הארץ עמדה אז בסימן מאורעות הדמים של אב תרפ"ט.

בעקבות תנועת „החלוץ־המזרחי" בעירנו התעוררו גם בעלי־בתים דתיים שנטו לציונות, אלא שלא מצאו להם מקום בהסתדרות הציונית הכללית, שכן נערכו כינוסיה וישיבותיה על פי רוב בלילות שבת או בשבת אחרי־הצהרים. ציונים דתיים אלה מצאו את מקומם בסניף „המזרחי".

הראשונים לארגון המזרחי בטלומץ' היו: הנגר אברהם קורנברג שהיה בעל מעוף, שביקר בארץ־ישראל עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה והגה רעיון לקנות קרקע להתישב בארץ. עדיין זכורים לי שמותיהם של מושקוביץ, מוטל קנול, רובין, אך היו רבים אחרים ששמותיהם נשמטו מזכרוני אחרי כ־50 שנה.

הרוח החיה במזרחי בטלומץ' היה חיים לאם, בנו של הרבי מירוסלב, ר' מלך לאם, שהשתקע בעירנו בראשית שנות העשרים. חיים לאם היה תלמיד חכם ומשכיל ובעל כושר ביטוי. בכושרו זה עשה נפשות למזרחי. הוא עשה את מלאכתו במסירות רבה. באותו הזמן הצטרפו למזרחי צעירים וצעירות, מהם עלו אחר־כך לארץ, רחל פייאר ז"ל (תל־אביב) ושרה ברון ז"ל (ירושלים).

אני עליתי לארץ בזמן של חוסר־עבודה חמור, במרץ 1930. אחרי מאורעות תרפ"ט מונתה על ידי ממשלת המנדט ועדת־חקירה שפרסמה דו"ח לרעתנו, ובעקבות דו"ח זה פירסמה ממשלת אנגליה את „הספר־הלבן" שאסר את עלית היהודים וצמצם את מספר הסרטיפיקטים לחלוצים. אף על פי כן המשיכו יחידים לעלות לארץ עד המלחמה, שהמיטה שואה על עמנו.

התאחדות

מאז נסתיימה מלחמת העולם הראשונה נתקיימו בטלומץ׳ עירנו שתי מפלגות סוציאליסטיות: „פועלי־ציון" וה„בונד". עם קום מפלגת „התאחדות" בגליציה הגיעו גם לטלומץ׳ חלק מן הצעירים ומן האברכים אוהדי ארץ ישראל העובדת ותנועת „החלוץ" לידי חריגה ממסגרת ההסתדרות הציונית הכללית וארגנו את ה„התאחדות" ואת גורדוניה. מן הראוי לציין, כי בעירנו לא היה ארגון פועלי־ציון ימין כלל. משום כך היו התנאים נוחים להתהוות קבוצה מדינית פעילה הבשלה להתארגנות ב„התאחדות". לקבוצה שיזמה את הארגון הזה השתייכו מוטל ובונים שפיגל, אהרצ׳יה שוורצבורד, שמואל גוטליב (כיום בישראל), וולף שפונד, דודיה קריינדלר, יעקב לפולד, מוטל ווייס, פישל גרינדלינגר, גלייס שלמה ואחרים. לאחר זמן נצטרפו גם ד״ר ס. שווארצבורד ואיז׳ו קנאל מן הנוער האקדמי.

קבוצת פעילים ב„התאחדות" בטלומץ׳
א גרופע אַקטיוויסטן פון „התאחדות" אין טאַלמיטש
A group of the active members of "Hitachdut"

ארגון זה פיתח פעולה ציונית נמרצת בייחוד בשדה ההסברה החלוצית ובשדה יצירת קרנות למען ארץ ישראל, בעשייה במלחמת הבחירות לקונגרסים. בעניני־ציבור מקומיים, קהילתיים, חברתיים ומדיניים־פנימיים פעלה „ההתאחדות" במסגרת הגוש הציוני הכללי.

במסגרת הפעולה החברתית־תרבותית קוימו בקביעות אסיפות פנימיות, מופעים פומביים, ערבי־ויכוחים, נשפי שעשועים, ואף הצגות הועלו על ידי קבוצה מן החוג הדרמטי וכו׳.

מפעם לפעם היו מבקרים אישים מן המרכז, מלבוב, כגון צבי הלר, קופל שוורץ, נתן מלצר ואחרים. מועדון המפלגה שכן בביתו של חיים אינזליכט.

היו חברים שהכשירו את עצמם לעלייה לארץ, אולם מעטים בלבד הצליחו לעלות לישראל.

צבי דרפר

גורדוניה

ברצוני לציין מרכיב חשוב בחיי הנוער בחברה המאורגנת בעירנו, את גורדוניה שהצטיינה בפעולתה החינוכית והחלוצית.

ארגון גורדוניה בעירנו קם ב־1926. הוא נוסד על ידי מוטל ובנימין שפיגל, אהרצ׳ה שוורצברד, וולף שפונד ז"ל, שמואל גוטליב יבל"ח ואחרים שהקדישו הרבה מזמנם הפנוי לפעולת הארגון. את עיקר תפקידה ראתה גורדוניה בהעברת הנוער לחיי יצרנות ויצירה, להכשרה ולעליה.

יחסי הריעות והחברות בהסתדרות זו היו למופת, והעזרה ההדדית היתה מפותחת בה ביותר. ההסתדרות לא זנחה, כמובן, את הפעולה התרבותית. על כל חבר היתה מוטלת החובה ללמוד עברית ולהשתתף בשיעורים על ראשית הציונות ועל תולדות העם בכלל, על ידיעת ארץ ישראל וכו׳. עלון קיר המופיע בקביעות היה מביא מידע על החיים בארץ ישראל.

גורדוניה לקחה חלק פעיל בחיי ההסתדרות הציונית במקום ובמגביות לקרן הקיימת ולשאר קרנות. באסיפותיה הכלליות בכל שבת ובשיחות קבוצתיות שונות היו נידונות בעיקר בעיות חיי הקולקטיב בקיבוצים. שנה שנה היו יוצאים רבים מחבריה אל מושבות הקיץ. בכך ניתנה להם הזדמנות לבוא במגע אל קבוצות אחרות שבמדינה.

במלאות להם שמונה עשרה שנה חייבים היו חבריה לצאת להכשרה. אך למעטים בלבד היתה אפשרות לעלות, שכן היו הסרטיפיקטים מועטים.

היה לגורדוניה בעירנו חוג דרמטי שהיה מקיים הופעות לחברים, אך לא נמנע גם מהופעות פומביות באולם „סוקול", ב„פרוסביטה" האוקראינית, ב„טונבי־הלה". בחוג השתתפו החברים ד. שווכטר, לוזר טוישר, מסיה שטרייט, חנה צילר, מיכאל סלמון. הבמאי היה דוד בדר.

בזכרוני חרותים מאורעות וחוויות רבים של חברינו היקרים הן כיחידים הן כחברי־קבוצות. מעטים בלבד מביניהם ניצלו.

הסתדרות הנוער הציוני „גורדוניה" בטלומץ' ב־1928
די „גורדוניה" אין טאָלמיטש אין יאָר 1928
The "Gordonia" organization

מוניו וורמן

רביזיוניסטים — מצדה — ברית החייל

תחילה לא היו הרביזיוניסטים מפלגה לעצמה, אלא חלק מהסתדרות הציונים הכלליים. בבחירות לקונגרס ה־15, בשנת 1927, לא הצביעו בעד הרביזיוניסטים בטלומץ' אלא 12 בוחרים, אך בבחירות לקונגרס ה־16 בשנת 1929 כבר זכו ב־142 קול. בבחירות לקונגרס ה־17 ב־1931 232 קול, ובבחירות לקונגרס ה־18 ב־1933, השיגו 347 קולות. משפרשו מן ההסתדרות הציונית והקימו את ההסתדרות הציונית החדשה (ספטמבר 1935) זכו ל־592 קול.

תפקיד חשוב מילא בהתפתחות המפלגה הרביזיוניסטית בראשיתה יוסף זומר. הוא יצר את המגע אל המרכז בלבוב. לטלומץ׳ החלו להגיע שליחי המרכז מלבוב ומוורשה ומן המחוז בסטאניסלאבוב לאסיפות־עם ולאסיפות חברי המפלגה ואוהדיה. במקביל להתפתחותה של בית״ר חלה התפתחות גם במפלגה הרביזיוניסטית. את ראשות המפלגה קיבל מאגיסטר אלכסנדר סאלאט. להנהגת המפלגה השתייכו וורמן, מאנדל, בילדנר, זומר, זלצר, הלד, רייטר. בבחירות לסיים, למועצת העיריה ולקהילה תמכו הרביזיוניסטים במועמדים הציוניים, תחילה השתתפו כסיעה נפרדת בוועידותיהם של הציונים הכלליים. אך משהעמיקו הניגודים הרעיוניים הקימו הרביזיוניסטים מפלגה נפרדת.

בוועידות ובכנסים האלה היתה תמיד לטלומץ׳ נציגות של צירים נבחרים. מטעם טלומץ׳ ישבו במועצה המפלגתית לפולין הקטנה המזרחית מאגיסטר סאלאט ומ. וורמן. במועצה המחוזית ייצגו את טלומץ׳ יוסף זימר ופאביאן רייטר. בהנהלה לפולין הקטנה המזרחית ישב בשנות 1933—1936 מ. וורמן.

פעם בשבוע היתה מתקיימת אסיפה כללית של חברי המפלגה (למעלה מ־120 חברים מאורגנים), שדנה בבעיות השעה. ההנהלה היתה מארגנת את העבודה במפלגה, ולפני הבחירות היתה מנהלת את כל מערכת הבחירות.

אחרי פרישתו של ז׳בוטינסקי מן ההסתדרות הציונית הביעו רוב חברי המפלגה בטלומץ׳ את תמיכתם בז׳בוטינסקי, ובטלומץ׳ קם סניף של ההסתדרות הציונית החדשה.

מצדה היתה ארגון מורכב מתלמידי בתי־הספר. מייסדה בטלומץ׳ היה זומר. היא כללה בתקופת שגשוגה למעלה מ־30 חבר וקיימה פעילות תרבותית באולם בית״ר.

גם ברית החייל הוקמה על ידי זומר. היא ריכזה חיילים לשעבר במלחמת העולם הראשונה. הסניף בטלומץ׳ נטל חלק פעיל במצעד הגדול בסטאניסלאבוב כשביקר שם ז׳בוטינסקי.

כל הארגונים האלה היו מיוצגים בוועדות הקרן הקיימת, עזרה וקרן תל־חי.

בית״ר (ברית־תרומפלדור)

זאב ז׳בוטינסקי פרש, כידוע, בשנת 1923 מן ההנהלה הציונית במחאה על מדיניות הוויתורים של וייצמן לגבי שלטונות המנדט בארץ ישראל. עוד באותה שנה בדצמבר, נפגש בריגה, בירת לטביה, עם קבוצת צעירים שחלמו על ייסוד מדינה יהודית. כך החלה תנועת הנוער בית״ר (ברית־תרומפלדור).

בטלומץ׳ החל יוסף זומר בשנת 1925 לארגן את הנוער בתנועת צופים, וכעבור זמן קצר היה קן זה לגרעין בית״ר במקום.

בשנת 1927 נפגש המפקד הארצי, מאגיסטר אדם ביברינג, עם מוניו וורמן, והלה עבר יחד עם קבוצת בני־נוער לבית״ר וקיבל את הנהלת הסניף. הסניף הזה נהפך תוך

זמן מועט לחזק ביותר בכל המחוז. נצטרפה אליו קבוצת סטודנטים, שהעלתה במידה רבה את רמת הסניף ושיפרה את החינוך בו. בסניף פעלו סטודנטים אחדים של האוניברסיטה: הנק קאופמן, יולק פישר, יולק מאנדל, פאבק רייטר, סאלקה שטיינוורצל, לונקה וייץ — שתיהן בוגרות סמינר למורים — והאחים משה ויצחק כ״ץ, בעלי השכלה יהודית נרחבת. בקן ביקרו פעמים אחדות חברי המפקדה לפולין הקטנה המזרחית, וההנהגה זכתה פעמים אחדות בציונים לשבח על עשותם את סניפם קן למופת. חברי הקן השתתפו בפעולות, בכנסים מחוזיים וארציים. כל אימת שז׳בוטינסקי היה בא לסטאניסלאבוב, היתה יוצאת לשם פלוגה מטלומץ׳.

מלבד פעולה תרבותית וצופית היה הקן עורך כל שבוע טיולים. במאמצים רבים הצליח הקן להקים גדוד, שניתה לו הכשרה צבאית בפיקודו של יולק מאנדל ובהדרכת קצינים מן הצבא הפולני.

תחילה היו חברי בית״ר מתכנסים בחצר ובמיבנים של זומר. אחר־כך קיבלה בית״ר בתמיכת יושב־ראש הקהילה אולם גדול מאת הקהילה על יד מחסנו של שכטר. ב־1932 נתמנה מפקד הקן כמפקד כל מחוז סטנאסילאבוב. במארס 1933 נערך בטלומץ׳

„ביתר״ בעת אימונים ב־1936
„ביתר״ אויף איבונגען, 1936
The "betar" by exercise

כנס מחוזי בהשתתפות הקינים: טלומץ׳, סטאניסלאבוב, האליץ׳, קולומיה, רוהטין, זאב־לוטוב, שניאטין, קוטי, גבוז׳דזץ׳, רוסלונו, סטורוניה, נאדבורנה, אושצ׳ה, ז׳לונה, קאלוש, ליסיץ, בוהורודצ׳אני.

מפקדת המחוז היתה שולחת חוזרים והוראות לקינים וביקרה בהם תכופות. עתון הקן הרחיב את מסגרתו ונשלח אל קיני המחוז. קבוצת בית״רים מטלומץ׳ השתתפה בקורס הכשרה צבאית של ארבעה שבועות בטאטרוב, בהדרכתם של קצינים פולניים. מן הקן יצאו גם חברים אחדים להכשרה בנאדבורנה. הראשונה מבית״ר בטלומץ׳, שעלתה לארץ, היתה פרידקה האבר, המתגוררת עכשיו באחד המושבים בדרום הארץ.

על אף המכסה הזעומה של סרטיפיקטים עלו לארץ מן הקן סוזיו גוטמאן ופסיה גוטשטיין. פעולת התרבות היתה מסועפת. בקורסים מיוחדים למדו את תולדות העם היהודי ואת ספרותו. ועדה מיוחדת, שהוקמה על ידי הנק קאופמן, זומר והאחים כ״ץ, הוציאה עתון שנהפך מעתון קיר לבטאונו של כל המחוז. הוא נקרא „ידיעות״ והשתתפו בו רוב הקינים.

משיצא מוניו וורמן ללבוב לפעולה במפקדה לפולין הקטנה המזרחית, קיבל את הקן בטלומץ׳ פאבק רייטר, שכיהן גם כחבר מפקדת המחוז, שעברה לסטאניסלאבוב. אחרי יציאתו של רייטר היה ניהול הקן ביד זומר.

כאשר החל בנו של ז׳בוטינסקי לארגן עם סטאבסקי בשנות 1938—1939 עליה בלתי־לגלית, קמה גם בטלומץ׳ קבוצה בראשותה של זומר. בקבוצה ההיא היו גם אחדים שלא היו שייכים לבית״ר.

כניסת הכוחות הסובייטיים הפסיקה את הגשמת התכניות האלה. בתקופת שלטונם, נעשו על ידי יולק פישר נסיונות להקים תא מחתרתי, אך הפחד מפני מלשינות מצד יהודים שמאלניים ומפני הנ.ק.וו.ד. ומאסרם של 40 בית״רים בסטאניסלאבוב בזמן עצרת־אבל לזכרו של ז׳בוטינסקי סיכלו מאמצים אלה של הנוער הבית״רי.

בתוך שאר האוכלוסיה היהודית נרצחו בידי הגרמנים גם שרידי הנוער הבית״רי. רק מעטים הצליחו להימלט בדרכים שונות לבוצ׳אץ, ושם המשיכו בשיתוף קבוצת הנוער המקומית בארגון התנגדות והגנה עצמית.

יודענשטאאטפארטיי היתה קבוצה קטנה שפרשה מן המפלגה הרביזיוניסטית. ב־26 במארס 1933 נערך בקאטוביץ מושב המועצה המפלגתית העולמית. מתוך התנגדות להקמת ההסתדרות הציונית החדשה פרש גרוסמאן מן המפלגה הרביזיוניסטית ועמו קבוצה לא גדולה. הם הקימו סיעה.

מיד אחרי המושב החלו בהקמת סניפים לסיעה בערי השדה. לטלומץ׳ הגיע שליח מלבוב, ד״ר דונר. בוויכוח שארך שעות אחדות עלה בידו לשכנע קבוצה קטנה של רביזיוניסטים להקים סניף של המפלגה הזאת בטלומץ׳.

בראש הקבוצה בטלומץ׳ ניצבו שמעון כ״ץ וגרשון קארגר. בבחירות לקונגרס

הציוני בשנת 1935 לא קיבלה אלא 14 קול, ובבחירות שלאחר מכן 19 קול. מפלגה זאת לא הצליחה לפתח פעולה נרחבת בטלומץ׳.

במקביל למפלגה הזאת הקים שמעון כ״ץ סניף ל„ברית הקנאים״ (תנועת נוער יריבה לבית״ר). גם סניף זה לא התפתח כראוי ונתפורר בזמן הכיבוש הרוסי בשטחים האלה. גורל חבריו היה כגורל שאר היהודים תחת הכיבוש הגרמני.

קדימה — אמונה

בפרק על החינוך ימצא הקורא נתונים על בוגרי הגימנסיה בטלומץ׳. רוב הבוגרים האלה למדו באוניברסיטאות שבפולין או מחוצה לה.

ברונק מאנדל, ראש „השומר הצעיר״ בשנות 1922—1923 ואחד ממייסדי הקור־פורציה האקדמאית „אמונה״ בקראקוב, יזם בשהותו בחופשת קיץ בביתו הקמת אגודת אקדמאים בטלומץ׳. הוא עצמו כבר היה אותה שעה מורה בגימנסיה האוקראינית ברוהאטין.

באסיפה שכונסה באוגוסט 1927 השתתפו למעלה מ־30 אקדמאים. הוחלט להקים אגודת אקדמאים בשם „קדימה״. לאגודה השתייכו ציונים כלליים ורביזיוניסטים. בזמן ההוא עדיין השתייכו הרביזיוניסטים להסתדרות הארצית המשותפת של הציונים הכלליים. כסניור האגודה נבחר מאגיסטר גצלט. הוא, ברנרד שטיירט וסאלאט היו הסניורים של הנהלת „קדימה״. אחדים מחברי „קדימה״ היו פעילים בארגונים כלל־ציוניים, שטרייט בהנהלת מפלגת הציונים הכלליים ובארגון הנוער הכלל־ציוני „אחוה״. סאלאט ווֹרמן פעלו במפלגה הרביזיוניסטית ובבית״ר. אך רוב חברי „קדימה״ התחילו עוסקים בענינים ציוניים רק משהוקם ארגון האקדמאים. הרצאותיהם של חברי „קדימה״ — ד״ר רוזנקראנץ, עו״ד הלפרן ומאנדל, קאופמן, סאלאט וגצלט הרחיבו והעמיקו במידה ניכרת את תודעתם האידיאולוגית של חברי „קדימה״, שהשתתפו בפעולת הקרנות הלאומיות וסייעו באגודת הספורט. בראשית שנת 1928 נערך בסטאניסלאבוב כנס האגודות האקדמאיות בפולין הקטנה המזרחית. השתתפו בו: „אמונה״ מלבוב, „חשמונאי״ מלבוב, „מכבי״, „התחיה״, „העתיד״, „בר כוכבא״, „גיסקאלה״ (גוש חלב) מסטאניסלאבוב ו„קדימה״ מטלומץ׳.

בכנס, שיוצגו בו אגודות האקדמאים מן הערים לבוב, פשמישל, סטאניסלאבוב, סטרי, טארנופול, קולומיה, טלומץ׳ נתגלו שלוש סיעות: סיעת הציונים הכלליים, שתמכה במדיניותו הארצית של ד״ר ליאון רייך. הם היו בכנס במיעוט: הסיעה השניה היתה מורכבת מתומכיהם של גרינבוים־אינסלר (ציונים ראדיקאליים); בסיעה הרביזיוניסטית היו שמונה חברים בלבד, ובראשם ברונק מאנדל מטלומץ׳. מלבד מאנדל השתתפו בכנס וורמן והופמאן, גם הם מן הסיעה הרביזיוניסטית.

שנתיים אחרי היווסד „קדימה" קמה, ושוב ביזמתו של ברונק מאנדל, קורפורציה אקדמאית בשם „אמונה", שכללה כ־30 חבר. „אמונה" היתה רביזיוינסטית מובהקת, וחבריה לקחו חלק פעיל בפעולת המפלגה הרביזיוניסטית ובארגוני הנוער. כסניור „אמונה" נבחר לוסיו צאנק, והוא עם יולק מאנדל ועם מאהלר היו שלושתם סניוראט ההנהגה של „אמונה".

להקמת האגודה נודעה חשיבות רבה, שכן הצטרפו בכך לתנועה הלאומית בוגרי גימנסיה רבים שלא היו מאורגנים.

מלבד פעילותם במפלגה ובארגוני הנוער הרביזיוניסטי היו עורכים אסיפות וקורסים בתולדות הציונות ובידיעת ארץ־ישראל, דנו בבעיות השעה של המדיניות הציונית, השתתפו בבחירות ובפעולה למען הקרנות הלאומיות.

אגודת אקדמאים „קדימה" בטלומץ'
די אַקאַדעמישע גרופע „קדימה" אין טאָלמיטש
The "Kadima" organization

אפרים שרייער

קומוניסטים יהודים

הקומוניסטים היהודים לא פעלו בנפרד. הם נשתייכו לק.פ.ז.ו. רק בשנות השלושים פעלה היבסקציה זמן־מה בתורת א.י.א.פ. (מפלגת פועלים, יהודית כללית). לקבוצה מחתרתית זו השתייכו: שמעון וייס, רחל, יוסל ויענקל לפולד, ברכה לפולד („החברה ברכה"), זלמן דוד, משה־לוזר טוישר, א. יופיטר ורחל מרק, בתו של יודלה מלמד, שהיתה מפורסמת בחוגים נרחבים במפלגה ושנאסרה כמה וכמה פעמים לתקופות ארוכות למדי. בשנות השלושים אף התארגנה קבוצת נוער, אשר נתגלתה בעטייה של מלשינות לשלטונות הבטחון, ואף היתה שורת מאסרים. בשנים האחרונות שלפני המלחמה נוספה שורת חברים שהשתייכו קודם למפלגות הציוניות כגון: הסיה כ"ץ (כיום בסטניסלב) ולונק וורמן, שהיה לפני כן חבר „השומר הצעיר" ועלה לארץ, גורש אחר זמן־מה משם על ידי שלטונות המנדט והוחזר לפולין.

לא היה כל שיתוף־פעולה עם ארגוני הפועלים הקיימים בטלומץ' מצד קבוצת הקומוניסטים היהודים. כפי שמספרים קיים כיום בסטניסלב (איוואנא פרנקיווסט) מוזיאון על שמה של רחל מרק, שהיתה פעילה שנים רבות במפלגה (חברה בוועדת המחוז בסטניסלב).

צבי דרפר

„יד־חרוצים"

איגוד „יד חרוצים" נודע כאיגודם של האומנים ושל בעלי המלאכה השונים למקצועותיהם. הוא הקיף את כל האומנים, הן את המתפרנסים ברווחה, הן את המוציאים את לחמם בעבודתם ומפרנסים כדין את משפחתם והן את הדלים ביותר המתפרנסים בצמצום. תפקידי האיגוד היו: עזרה הדדית, פעולה סוציאלית, סעד לנצרכים. האיגוד דאג גם להושטת עזרה רפואית ולסיפוק השגחה על חולים גלמודים אף בלילות. כאיגוד סיפק לחבריו את התרופות הדרושות.

לעתים היה איגוד „יד חרוצים" נתון במשבר כספי, שכן לא היו בידו קרנות לכיסוי הוצאותיו. משום כך היה האיגוד מקיים מפעלים מפעם לפעם כגון: מופעים, נשפים, אוספי־כספים, הצגות תיאטרון, ערבי־שעשועים וכו'.

עזרה מסוימת הגיעה לאיגוד גם מבני העיר שהיגרו אל שתי האמריקות. זכורה

לטוב הגברת ד״ר אידה פויארמן, שבשכר סמלי שקיבלה מאת האיגוד, פעלה במסירות נפש בלתי־שכיחה בהגשת עזרה לחברי האיגוד החולים, ויש אשר סיפקה לנצרכים תרופות חינם.

בין מייסדי האיגוד היו החברים: י. ביברינג, זלמן שפונד, מאיר צייכנר, דוד זליג גלייס, י. י. דרפר, שעיה יונג ואחרים.

בשנות השלושים נוסד גם ארגון של בעלי מלאכה ציוניים בשם „העובד" בראשותו של מוטל גוטשטיין.

„יד חרוצים" בטלומץ׳
The "Jad Charizim"

אפרים שרייער

חוגים דרמטיים

חוג דרמטי פעל בעירנו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בראשו עמד איצי אפשטיין. בין השאר העלה על הבימה את „שולמית". ניגוניו של מחזה זה שגורים היו בפי בנות העיר במשך שנים רבות. איצי אפשטיין היה אחד מראשוני הציונים ואחד המשכילים בעיר. כאחיו ביניה הקדיש את זמנו הפנוי לפעולת תרבות. כבשאר עיירות בגליציה הורגשה גם בטלומץ׳ אחרי מלחמת העולם הראשונה עלייה ניכרת בשאיפה לפעולות חברה ותרבות: קמו ספריות, חוגי־השכלה, מקהלות וחוגים דרמטיים.

בראשית שנות העשרים קם בעירנו החוג הדרמטי הראשון, שריכז סביבו רבים מן הנוער העממי והלומד. בזכות שאפתנותם של מארגנים מעטים הגיע החוג לידי הישגים ניכרים.

ההצגות הועלו באולם ה„טונבי־הלה". המחזות הראשונים שהוצגו היו „הדיבוק", „סונטת קרייצר", „תקיעת־כף", „אל, אדם ושטן", „בן־הכפר" וכו'. ההצגות הוכנו כהלכה והיו מקובלות על הקהל. ברבות הימים, כשחלק מן הנוער השתקע בלימודים ובעיסוקים אחרים, נתרופפה הפעולה בחוג, ולבסוף נתפרק. בחוג השתתפו בוניה קורן, הירש קורן, בלה הבר, הברמן, בונדז'יק לב, מוטל זייפר, לייבלה שט־ין, מקס וידר, הבדרים, יענקל ריזל, יחיאל מינצר ואחרים. בשנים שלאחר מכן שבו וניסו יחידים וארגונים להחיות את החוגים. ראויים לציון ברנרד דיקר ודודיה קריינדלר. דיקר העלה את מחזהו של א. ווייטר „האילם", והשתתפו בהצגה הירש קורנטרגר, הירש קורן, גיטל ווכר, ליזר בילדנר, דיקר, א. שרייער ואחרים. המחזה הוצג באולם „סוקול". גם דודקה בדר ארגן חוגים בגורדוניה, שהעלו מחזות לא מעטים. היה זמן, וארגון „יד־חרוצים" ארגן מקרב חבריו חוג דרמטי. בראשו עמד י. ביברינג. בימי שלטון הסובייטים בשנות 1940—42 קמה במחלקת התרבות שבמחוז רשת של חוגים דרמטיים, בין השאר גם בלשון אידיש. השתתפו בחוג שבמחוז: לוזר טוישר, קלרה הלד, י. ביברינג ואחרים. א. שרייער העלה בימים ההם את „חסיה היתומה".

קהילת טלומץ' חיבבה תיאטרון. הם היו מרבית הצופים שבעיר, וכשנמנעו מבוא, היו האולמים ריקים. הציבור היהודי חיבב גם את התיאטרון האוקראיני, את הלהקות הנודדות של סטדניוק ושל קאהוטיאק, שהיו מעלות לפעמים מחזות על נושאים יהודיים. לעומת זאת היו יהודי עירנו ממעטים לבקר בהצגות בפולנית, הן של מקומיים הן של תיאטרון מוניושקה מסטניסלב בראשות לוזינסקה. תכופות היה בא להצגות־אורח „תיאטרון גולדפדן" מסטניסלב. בין השאר הציגו בהצלחה את המחזות: „לילה בשוק הישן", ו„הגולם", כשבתפקיד הראשי משחק הורצ'י ספרין (הסופר והמתרגם). גם תיאטרון אנ־סקי היה מבקר בעירנו.

מלבדם היו מבקרים מפעם לפעם גם תיאטראות יהודיים מקצועיים כגון: יונס טורקוב, דיאנה בלומנפלד, אידה קמינסקה, מלמן, הדמבים, בוז'יק ולהקתו, זסלבסקי, אלכס שטיין ואחרים. היו מקרים, ואין הם מעטים, שצעירים משוגעים לתיאטרון היו הולכים להצגה ברגל — אם לשם ספורט אם בשל חסרון־כיס לסטניסלב, ובלבד שיראו הצגה חשובה.

ברנרד דיקר

מוזר ומשונה נראה ברנרד דיקר בעיניהם של אלה שלא ידעוהו מראשיתו. אך יודעיו ראו בו דמות מיוחדת במינה, מורכבת ואף מתוסבכת. דיקר התעלם מן המקובל

בנימוסין ובהתנהגות, בלבוש ובחיצוניות. הוא היה מהלך בזקיפות קומה, בהתנשאות כל שהיא, הקפיד ביותר על מלבושו הצנוע.

ברנרד היה אדם עדין־נפש וידידותי ונכון בכל עת לסייע לעמיתו. השכלה שיטתית לא היתה לו. בעודו נער גורש מן הגימנסיה, ומאז היה למשכיל טיפוסי השואב את ידיעתו מספרים בלבד. הוא הרבה לקרוא, היה חובב ביבליוגרפיה, היה בקי בספרות הפולנית, הגרמנית והאוקראינית, וידע רב היה לו גם בספרות אידיש.

עיקר ענינו היה בעולם התיאטרון והבימוי: צחוק הגורל בחייו היה, כי בשהותו בברלין, לא למד את תורת התיאטרון אלא חקלאות דוקא. גם השקפת עולמו היתה מוזרה. הוא היה חסיד רעיון הלגיון של ז׳בוטינסקי, ועם זאת חסיד טולסטוי, אוהד ה„נרודניה ווליה״, מעריץ פשבישבסקי, מתלהב מתיאטרון ריינהארד, תקוע בפילוסופיה של א. ווייטער. מבחינה מדינית היה אוהב־אוקראינה.

יתכן שברנרד שיחק בחייו את חלומו התיאטרוני — חלום ללא פתרון. ברם אוהב אוקראינה זה — התעלל בו הגורל. האוקראינים דוקא הם שתפסוהו בדרכו למחנה יאנוב והפליאו מכותיו ואף ניקרו את עינו — וסופו שנספה ביאנוב.

אגודת ספורט „חשמונאים״
דער ספאָרט־קלוב „הסמונע״
The sport organization “Hasmonea”

מועדון הספורט „חשמונאים"

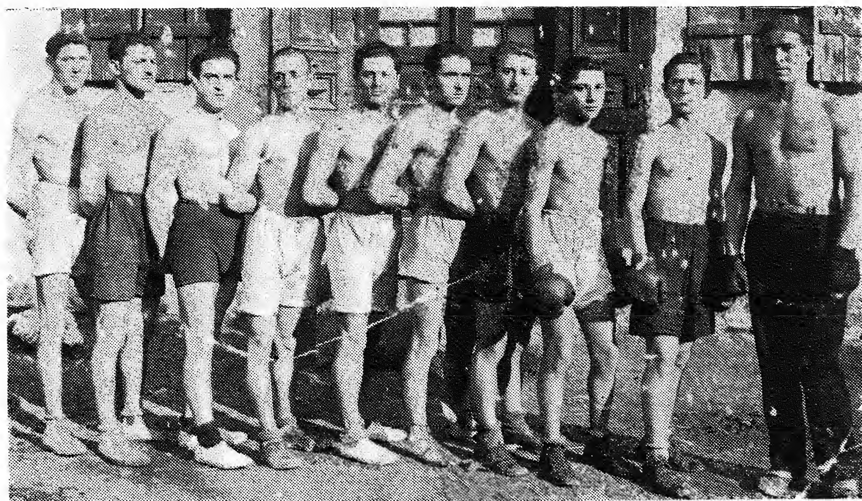
שנים מעטות אחר תום מלחמת העולם הראשונה, נוסד מועדון הספורט „חשמונאים". השתתפו במועדון בני נוער רבים מכל שכבות האוכלוסיה ומכל החוגים, כפועלים כבני הנוער האקדמאי. מלבד ספורט קיים המועדון פעולה ערה בענפי הבידור. הנוער עסק בערבים בשחמט, באשקוקי ובטניס־שולחן. הפעולה התנהלה לפי סקציות כגון: איגרוף, שחיה, אתלטיקה קלה, התעמלות וכו׳. אך הגדילה לעשות הסקציה לכדורגל, שכללה קבוצות אחדות. בתוכן היתה שורת כדורגלנים מנוסים כהלכה. תכופות קוימו אימונים, נערכו משחקים ידידותיים ותחרויות עם מועדונים אחרים, פולניים ואוקראיניים, בתוך העיר עצמה או עם קבוצות מערים אחרות: סטניסלב, מונסטרישץ, אוטיניה וכו׳. מושבו הקבוע של המועדון היה ב„טונבי־הלה". מגרש המשחקים היה מחוץ לעיר, על ה„סטבישציס".

למועדון השתייכו בני הנעורים לגיליהם, החל בנוער בית־הספר. השתייכו אליו רק בני המין החזק, סקציה לבנות לא היתה.

החשובים מבין מייסדי המועדון ופעיליו היו: מנדלי פייער, בוזיה גוטסמן (אספן בולים מפורסם כיום באמריקה), הירש קורנטרגר, שלמה וברל שטרייט, שלמה ריצר, איצי ליפולד, הירש צילר, מיכאל דרייליגגר, מוניה קורנטרגר.

מנדלי פייער היה השופט בתחרויות המשחקים המקומיות.

פרופסור פייארמן שימש זמן מה כמזכיר המועדון.

קבוצת „חשמונאי" בעת האימונים (המאמן איזיו לפולד)
The hasmonea-grops by exercise

אפרים שרייער

מתבוללים

מספר המתבוללים בעירנו מועט היה. מתבוללים במלוא משמעות המונח לא היו כלל. היו אך יהודים שנמחקה יהדותם. „משה קתוליקס" — היו מכנים אותם.

יעקב זיידמן, למשל, שימש במשך שנים כממונה על תעודות הלידה. דור הזקנים עוד זכר אותו כשהוא חובש שטריימל. לאחר זמן נתפקר זיידמן ונקבע כפקיד מטעם הרשות. מאז נמנע מבוא בקרב יהודים, נעשה לאוכל נבילות וטריפות, בביתו דיברו פולנית — וחסל! חתנו בלוך, אף כי היה מורה לדת וממונה מלמעלה כראש הקהל, היה גם הוא לאמיתו של דבר מופרש מן היהדות.

היו בעיר שני אחים בצלאל וקופצ׳ה הרמן, בניו של מרדכי הרמן הנחתום. הם כבר שקעו עד צוואר בפולניות, אך ביום כיפור נהגו להציץ אל בית הכנסת.

היה בעירנו פקיד בקרן הביטוח, מלר שמו, איש־משרד, דקדקן אוסטרי טיפוסי. גוץ היה, שפמו כשפמו של י. ל. פרץ, ותמיד מחייך היה. גם הוא נחשב בקרבנו כמתבולל. אף היו יהודים אחדים, שהשם „מתבולל" היה נאה להם. כוונתנו לפרקליט היניגסברג, לפרקליט ימפלר ולד״ר הויזמן. הם היו רחוקים לחלוטין מן היהדות. מתבולל תרבותי כזה היה גם מורה הגימנסיה ד״ר אילה.

נבדל מכל אלה הפרקליט סלט. מערופייתו כללה גויים עשירים, פולנים בעלי אחוזות. יהודי לא סר מעולם אל משרדו. מוצאו מלבוב. הוא היה בנו של דיין וחתנו של גרשון דוב, יהודי למדן בעל משרפות־יין. הוא היה מוחזק לפטריוט פולני נאמן. שגורה היתה בפיו האמרה „גדאנסק ניא אוטדאמי" כלומר: את דנציג לא נחזיר. מבחינה מדינית קרוב היה לאנדקים ורחוק מציונות. עם זאת היה חובב אידיש. פרקליט פיקח זה היה מעין מזיגה של שתדלן מימים קדומים ושל יהודי עממי מתקדם. מתלוצץ היה ושואל: משום מה רב תלמיד־חכם כל שהוא מזקין דעתו מתיישבת עליו, ואילו פרקליט — דעתו נטרפת עליו?

סופו של אותו פרקליט כסופם של יהודים רבים אחרים. הוא גווע ברעב.

מומרים

דומה, לא תהא התמונה שלמה, אם לא נציין גם את המומרים המעטים שהיו בתוכנו. כפי שזכור לי, היתה בת־ישראל ראשונה בקהילתנו שהמירה — אחת מבנות משפחת דרימר, שנישאה לקאבוסיאק, קצין משטרה.

גם באחד הכפרים במחוזנו המיר יהודי דתו. בכל ד׳ בשבת ובימי השוק ראוהו לבוש בגדי איכר, כשחולצתו מעל למכנסיו. תינוקות של בית רבן היו צווחים אחריו: משומד...

הד״ר גלרטר, בן למשפחה ציונית ידועה בסטניסלב, לא שמר אמונים ליהדות. אשה אוסטרית נוצריה קסמה לו, והוא נטש את סביבתו היהודית. לאחר זמן כשמת (איבוד לדעת) נתעוררה סערה בדבר קבורתו. הכנסיה מצאה פסול בהמרתו ומיאנה לקברו בטקס קתולי.

בת־ישראל אחרת שהתנצרה היתה ל.ר., שנישאה לפקיד המס. למותר להעיר, כי על הוריה קפצה זקנה בלא־עת מרוב כאב וחרפה.

בשעתו פשטו שמועות, כי אחיו הגדול של פיניה ברגר פנה עורף ליהדות, התנצר ואף עלה לגדולה בכנסיה בהגיעו לתואר הגמון ברומא.

עסקני המפלגות

ד״ר מאוריצי רוזנקרנץ

ד״ר מאוריצי רוזנקרנץ, עורך־דין לפי מקצועו היה חתנו של משולם שטרן. אחרי מלחמת העולם הראשונה ישב שנים אחדות בגרמניה (במיינץ). לאחר זמן השתקע בטלומץ׳. מנעוריו היה ד״ר רוזנקרנץ פעיל בחוגי הסטודנטים הציונים ואף השתתף בקונגרסים ציוניים אחדים כסגנו של ציר.

ד״ר רוזנקרנץ היה בעל השכלה כללית ומקצועית ולקח חלק בחייה הציבוריים של העיר כנציג „הציונים הכלליים״. שנים רבות שימש כנציג במועצה העירונית ובוועד הקהילה.

ד״ר מקס הלפרן

שלא כד״ר רוזנקרנץ היה ד״ר הלפרן, עמיתו ושותפו, אדם בעל אופי אימפולסיבי יותר. פיקח ומעורה במשך שנים בפעולה מדינית־ארגונית. הלפרן הצטיין בכושר התמצאות מהירה וביכלתו להגיב מניה וביה. הוא היה נואם מבריק, אף כי היה אולי שטחי מד״ר רוזנקרנץ.

גם ד״ר הלפרן היה פעיל בחוגי הנוער האקדמי עוד מאז היותו בסטניסלב, עיר מוצאו. גם הוא גם ד״ר רוזנקרנץ היו מנהיגיהם המוכרים של „הציונים הכלליים״ בעיר. בשנים האחרונות עקר ד״ר הלפרן לאוטניה ועסק שם במקצועו.

חיים לאם ומשקוביץ

חיים לאם לא היה יליד טלומץ׳. תחילה ישב עם אביו ר׳ מלך בירוסלב. לא ארכו הימים, וחיים לאם נעשה פעיל באגודת ה„מזרחי״ והיה לאחד ממנהיגיה. הוא היה אדם מתקדם בהחלט וידע לתאם פעילותו עם שאר הזרמים. הוא גילה סובלנות כלפי חילוניים והיה ידיד מקורב לאנשים מכל הזרמים, לרבות השמאל הקיצוני. בתקופת פעולתו של חיים לאם פעל באגודת ה„מזרחי״ גם משקוביץ, גם הוא אדם שבא לעיר מן החוץ. בעמידתו המכובדת והאצילה עורר הוקרת הציבור. אך הוא לא האריך ימים.

חיים לאם מארגן ונואם מעולה פעל בשנותיו האחרונות במרכז מפלגתו שבלבוב, אך משפלשו הסובייטים שב לטלומץ׳.

וולף שפונד

כשהוקמה מפלגת „התאחדות״ צף ועלה עם פעילים אחרים בחיי הציבוריות בעיר וולף שפונד אדם עממי לפי מוצאו ובעל חנות לכלי־ברזל. פיקח ונבון היה וידע לתקוף את יריביו בלשון חריפה ועוקצנית. תכופות היה נותן פורקן ליצריו אלה ללא חשש. סיפורי תעלולים מרובים כרוכים במעשיו של וולף שפונד. דומה, וולף שפונד יותר משהיה עסקן־מפלגתו למעשה היה נציגה כלפי חוץ. שנים רבות היה יושב־ראש ארגון ה„התאחדות״ בעיר.

יוסי זומר

בין מייסדיה של המפלגה הרביזיוניסטית בעיר היה יוסי זומר. הוא לא היה הראשון, ומכל שכן שלא היה יחיד. אך הוא היה המפורסם ביותר. מיוחד היה בכנותו. כבעל אידיאולוגיה הקדיש בהתלהבות ובמסירות את זמנו לארגון.

הוא היה בן למשפחה מדולדלת מן המעמד הבינוני. כל ימיו שקד על השכלתו בכוח עצמו ובלבד שיזכה במעמד כל שהוא. ואף עלה בידו לסיים לימודיו בבית־ספר טכני בגרמניה (דיסלדורף) בשיטת חליפת מכתבים.

אך סיפוק לנפשו מצא בפעולתו בארגון המדיני, אשר אליו נשתייך. הוא לא היה נציג ולא נואם. אך הוא נשא בלב ובנפש את עול מפלגתו.

שעיה יונג

שם שעיה יונג קשור ללא הינתק בסניף המקומי של ה„בונד״, שהוא היה מנהיגו. יונג נולד בזבלטוב. במקצועו היה פחח, דמות איש מן ההמון, איש עבודה. עוד היו בקרבנו אנשים שזכרו את שעיה יונג ההולך להתפלל כשהוא חובש שטריימל. עוד לפני קום ה„בונד״ בעיר השתייך יונג לז׳.פ.ר. (מפלגת הפועלים היהודית).

עסקן־פועלים בעל אינטליגנציה טבעית היה ונתברך בחוש לבעיות חברתיות, מסור לרעיונו ולתנועתו, תעמלן ונואם להמונים בהצלחה רבה. גם בפעולה המעשית והארגונית גילה יכולת רבה.

בתקופת המלחמה יצא עם משפחתו לברית המועצות. לאחר זמן שב לפולין, ומשם — לישראל. בשנותיו האחרונות התגורר בבית בתו. נפטר בגיל 89.

אליהו רדנר ומנדז'י־מנחם קרום

אין לספר על „פועלי ציון שמאל" אלא מתוך אזכור שני שמות: אליהו רדנר ומנחם קרום. שניהם היו פעילים בעת ובעונה אחת בחיי הציבור והמפלגה.

שניהם, אליהו ומנחם, היו בני משפחות אמידות. העסקים פרחו בבית הוריהם. שניהם הצטיינו בכשרונות ארגוניים ובבשילות מדינית ושניהם היו נואמים מעולים.

מנחם קרום היה מתון מחברו, מעמיק יותר ושקול יותר במעשיו, ואולי אף יסודי יותר בידיעותיו. לעומתו היה אליהו רדנר נלהב ופתטי, פולמוסן חריף ותוקפני, דמות מהפכנית גועשת ורותחת. הוא טיפח קשרי ריעות אל חבריו ואל בני ההמון.

בשנות העשרים עלה אליהו לארץ ישראל, אך חזר לעירו אחרי שנים מעטות. מנחם היה תקופה מסויימת חבר המועצה הראשית של תנועת פועלי ציון בפולין. שניהם נחשבו לעמודי התווך של מפלגתם בעיר. בתקופת הכיבוש הגרמני נקבע בין אחרים גם אליהו רדנר לשמש כנציגה של „החברה היהודית". אך כשנדרשו הוא ומשה מנדל בילדנר להגיש רשימת אנשים לגירוש, השיב אליהו ואחרים עמו, כי אין בידם לכלול ברשימה כזאת אלא את עצמם בלבד. וכך היה.

אליהו רדנר ז"ל

יוסל קורן ז״ל

קבוצת „השומר הצעיר" הראשונה שנוסדה בעירנו בשנות העשרים לא האריכה ימים. מסיבות שונות נתפוררה מבחינה אישית ומבחינה ארגונית. אך מקץ שנים מעטות שבה לתחיה, ובראשה התייצבו יוסל קורן ז״ל ומוניו וורמן, ייבדל לחיים. שניהם סטודנטים היו ורעים זה לזה. שניהם סולקו מן הגימנסיה בשל פעולתם בארגון. השניים נודעו לתהילה בזכות פעולתם החינוכית בקן של טלומץ׳.

יוסל קורן היה צעיר, אשר חונן במיטב הסגולות והכישורים הדרושים להנהגת אגודת נוער עצמאית כ„השומר הצעיר", היה משכיל ובקי בספרות, ורבה היתה השפעתו על הנוער. מטבעו היה רומנטיקן מתפלסף, שידע יפה לנסח את רעיונותיו ולהגדירם.

ואילו מוניו וורמן נתברך בכשרון־ארגון והקדיש תשומת־ליבו לחינוך הגופני, לצופיות ולטיולים. ב„השומר הצעיר" היו מכנים את וורמן „ז׳בוטינצ׳יק". ובאמת פרש לאחר זמן לבית״ר והיה לאחד ממנהיגיו. הוא הצטיין במעשיותו והשתלב יפה בפעולה ארגונית. ברבות הימים היה לחבר ההנהגה הראשית של בית״ר בגליציה. כיום הוא בישראל.

שמואל מאוטנר

מנעוריו היה שמואל מעורה ברעיון החלוצי. מטבעו היה אדם הוגה וגדוש־ידיעות, שסיגל לו בכוחות עצמו. עברו עליו גלגולים שונים כתוצאה מתהיותיו האידיאולוגיות. הוא פתח ב„החלוץ", עבר ל„השומר הצעיר" ולאחר מכן הצטרף אל „פועלי־ציון שמאל".

שמואל ראה עוני ודלות מילדותו. אביו מת עליו בעודו תינוק, ועל אמו הוטלה פרנסת המשפחה. מוצאם של המאוטנרים מכפר קוליניץ.

אחרי הכשרה חקלאית למד שמואל נגרות. בראשית שנות השלושים עלה לארץ וישב בקיבוץ מזרע. הוא נפטר בדמי ימיו והשאיר אחריו שתי בנות.

מאיר זייפר

עוד בראשית שנות העשרים עלה מאיר זייפר בתוך קבוצת צעירים מטלומץ׳ לארץ. באותה קבוצה היתה גם פרידה קנצלפולד, שנישאה לו לאחר זמן.

מאיר זייפר היה בן למשפחה משכילית־ציונית. אביו אבא זייפר היה בין מייסדי החוגים הציוניים הראשונים בטלומץ׳.

בארץ היה פעיל במאבקי כיבוש העבודה. מאיר היה מראשוני פועלי הרכבת בארץ ועשה רבות במלחמתה המעמדית של הסתדרות זו. זה שנים שיצא לגימלאות.

מרדכי פייארמן

מרדכי פייארמן היה מראשוני תנועת פועלי־ציון בגליציה המזרחית. ראשית פעולתו היתה בקרב הנוער הלומד, לאחר זמן פעל בקרב פקידים ופועלים, ובתקופה מאוחרת יותר בנוער האקדמי בלבוב. התקופה היתה שחרית התגבשותו של הרעיון הציוני־סוציאליסטי.

מ. פייארמן נולד בקולומיאה ב־1882. בילדותו נתייתם, ואומץ וחונך על ידי משפחה זרה. השפעה פוליטית ראשונה הושפע מחוגים סוציאליסטים פולניים (פ.פ.ס.ד.). בעודו בכיתה השלישית של הגימנסיה בסטניסלב ארגן מקרב נוער בית־הספר הפגנת אחד במאי, ומשום כך סולק מבית־הספר. לאחר זמן עבד פייארמן כפקיד־עסקים בבית מסחר לתכשיטים. מאז נקלע לתוך חוגים רחבים יותר של נוער יהודי עובד ודבק ברעיונות פועלי־ציון, שהתחילו מבשילים בתקופה ההיא בגליציה. סילוקו מן הגימנסיה לא נטל הימנו את רצונו בהשכלה. הוא המשיך בלימודיו התיכוניים מחוץ לבית־הספר עד שנתקבל לאוניברסיטה ושם השלים לימודיו בארכיטקטורה.

בלבוב היה פייארמן אחד ממייסדיהם הראשונים של חוגי פועלי־ציון בנוער האקדמי. ב־1905 נבחר למזכיר אגודת „אחוה" בסטניסלב. עוד בשנה שקדמה לה תקף באחת האסיפות את החלטות קונגרס פ.פ.ס.ד. בקרקוב, שקבע, שהיהודים אינם אומה, ושאינם זקוקים משום כך למפלגה מיוחדת. פעילותו העיקרית בצעירותו היתה במיגזר המקצועי. ב־1907 עמד בראש שביתת פועלי האריג בקוסוב, שנסתיימה בהצלחה. את השביתה ארגן בשם הפועלים היהודים באוסטריה שהיו ארגון של „פועלי־ציון".

זכור לי פייארמן משנות העשרים בהיותי בעיר טלומץ׳. בשל מחלתו הקשה היתה פעולתו בארגון רופפת. אך השפעתו המדינית, סמכותו האישית, רוחו החברתית הערה עדיין היו קיימות בו. סביבו היו מתרכזים חברי מפלגתו וגם חברי זרמים סוציאליסטיים אחרים, שכן ראו בו לא רק איש המחשבה וההגיון אלא גם דמות טהורה ללא דופי. הוא היה מגיב על כל מאורע חברתי בחיים המדיניים בארץ מגוריו, ובעיקר כשנגע הדבר לענייני היהודים. אין פלא, איפוא, אם בימי מאורעות 1929 בארץ ישראל זועזע ביותר ולקה בהתקף־לב ראשון.

פייארמן עשה רושם רב בחיצוניותו. הדרת־פניו נחרתה עמוק בזכרוני. קמטים עמוקים נחרשו במצחו הגבוה ושתי רצועות שער־שיבה מכסיף כיסו רקותיו. מעיניו נשקפו דאגה וחרדה. קומתו הנמוכה שיוותה לדמותו בטחון עצמי ואיתנות.

תכופות היה פייארמן נראה מהלך שקוע במחשבות. בפגישותיו עם חברים היה רומז לעתים על מהות הרעיונות המעסיקים אותו. תכופות היה מתעמק בספרות־מדע, בייחוד בבעיות המארכסיזם ובהתפתחות הרעיון היהודי־סוציאליסטי.

אחרי שיחה אתו היו חשים לא אחת, כי מחלתו עקרה מן התנועה אישיות רוחנית

מרכזית. אופייני להתלהבותו המהפכנית סיפורם של חברים, שבשעת המהפכה ההונגרית לא נח ולא שקט לבבו עד שקם ועבר ברגל את הרי הקרפטים להונגריה כדי לראות בעיניו בהתגשם רעיון המשטר הסוציאליסטי.

לפיארמן איש המוסר והמידות הטובות קסמה רוח המהפכה, אך לא הגשמתה בשיטות המהפכה של ברית המועצות. פיארמן אסף חומר כדי לכתוב ספר תולדות פועלי־ציון באוסטריה, קרי: גליציה. דבר זה גילה לי בנו־יחידו הפרופסור א. פיארמן, שהיה מעורכי בטאון פועלי־ציון בפולין — „פשאלום" (מפנה). כיום הוא יושב בארץ.

ביום אדר בהיר וצונן בסטניסלב הובא אל בית עולמו. שרידי השלג שעדיין לא נמסו חרקו תחת רגליהם של המלווים, שנשאו את ארונו העטוף בדגל המפלגה. הספידהו רע נעוריו מנדזי הורוביץ מסטניסלב. עיירה יהודית זו שוממה, שמם גם בית הקברות ולא נותרו בו אלא שרידי עצמותיהם וצרורות זכרונותיהם של הקרובים לנפשנו.

מוניו וורמן

מערכת החינוך בטלומץ׳

התפתחות הישוב היהודי בטלומץ׳ הביאה לידי הקמת רובע יהודי, אלא שהרובע היהודי לא הופרד בחומה משאר חלקי העיר. עם זאת התנהלו בו חיים מיוחדים.

בלב הרובע היהודי הקרוי „מכסיקו" שכנו בתי הכנסת: „שול", בית־המדרש ו„קלויז". מלבד תפקידם כבתי־תפילה שימשו גם כבתי־ספר. כאן קמו ה„חדרים", שהאריכו ימים עד תקופתנו אף כשנשתנתה צורתם. כאן למדו הילדים קריאה וחומש עם פירוש רש"י, ומשגדלו למדו דפי־גמרא.

בימי מלכותו של הקיסר יוסף השני חל מיפנה בחינוך ילדי היהודים בטלומץ׳. ב־1785 פירסם הקיסר צו על הקמת בתי־ספר בגליציה לבני־הנוער היהודים. בשנת 1788 קם בית־ספר כזה בסטאניסלב, ושנים מעטות לאחר מכן בישובים: בוהורודצ׳אני, יאבלונוב, קולומיה, אוברטין, טלומץ׳. מספר בתי־הספר האלה, שנשאו את השם „יידישה נורמאלשולה" הגיע בגליציה ל־162. מוריהם היו יהודים, וסמינר מיוחד למורים בלבוב נועד להכין עתודה פדגוגית.

ההורים לא גילו רצון לשלוח את ילדיהם ללמוד בבתי־ספר אלה מחשש, שהדור הצעיר עלול להינתק מסביבתו ומן היהדות המסורתית.

בימי הרדיפות והפרעות ביהודי רוסיה בשנות השמונים שבמאה הקודמת אמר הבארון הירש לבוא לעזרתם, אלא ששלטון הצאר שם מכשולים בדרכו, והבארון הקדיש

מאמציו ליהודים בקיסרות האוסטרו־הונגרית. בשיתוף ד״ר ילינק, רבה הראשי של וינה, ערך הבארון הירש תכנית עזרה ליהודי גליציה ובוקובינה. בין השאר החליט גם על פתיחת רשת בתי־ספר עממיים, על הקצאת מגרשים למשחקים ולתרגילי ספורט לילדי ישראל שם. היה בדעתו להקים גם בתי־ספר למסחר, לחקלאות וללימודים טכניים, לספק ספרים ואמצעי־חינוך, לבוש וארוחות לילדים וסיוע אחר. בשנת 1896, מאה שנה אחרי הינתן צו בדבר הקמת בתי־ספר יהודיים על ידי הקיסר יוסף השני, קם גם בטלומץ׳ בזכות קרן הבארון הירש בית־ספר על שמו של הבארון, שהמורים בו היו יהודים.

הנוער הנוצרי למד בימים ההם בבתי־ספר קהילתיים שליד הכנסיה הקאתולית או, אחרי חלוקתה הראשונה של פולין (1772), בבתי־ספר עירוניים. אחד מבתי־הספר ההם נשאר על יד הכנסיה בטלומץ׳. לאחר זמן היה סניף לגימנסיה.

בשנותיה האחרונות של המאה ה־19 החליטו אבות העיר, נוכח התפתחותה של טלומץ׳, לבנות בית־ספר עממי. בשנת 1904 הועמד לרשות בית־הספר בעל 7 הכיתות בניין גדול, שחדריו מרווחים ושטופי אור ובו מסדרונים רחבים. בבית־ספר זה היו שתי קומות: באגף אחד היה בית־הספר לנערים, ובמשנהו בית־הספר לנערות. הבניין הזה הספיק לצרכי האוכלוסיה של טלומץ׳ בתקופה ההיא. באותו בית־הספר למדו עד מלחמת העולם הראשונה אך מעטים מן הנוער היהודי. הרוב למדו בבית־הספר על שם

בית־ספר עממי בטלומץ׳
די פאָלקס־שול אין טאָלמיטש
The elementary school

הבארון הירש. המצב הזה נשתנה אחר המלחמה, כשהפסיק בית־הספר של הבארון הירש את פעילותו בשנים הראשונות שלאחר המלחמה. בבית־הספר העממי מתחיל ללמוד כל הנוער היהודי. ילדי־ישראל היוו בבית־הספר זה למעלה מ־40 אחוז מן התלמידים ומספרם הגיע לאלף בקירוב.

ההשכלה ותנועת התחיה הלאומית תרמו להקמת בית־הספר העברי הראשון בטלומץ׳. תחילה התנהלו הקורסים על יד האגודה „תקות ציון" על ידי שטרייט ועל ידי יעקב אינסליכט, ולאחר־זמן עם ייסודה של רשת בתי־ספר עבריים בגליציה, קם בית־ספר כזה גם בטלומץ׳. למדו בו למעלה מ־80 תלמיד. המורה הראשון היה שלום קליימאן. בית־הספר בטלומץ׳ היה אחד מ־23 בתי־הספר העבריים שבגליציה. מארגניו־מחזיקיו הם אנשים הפעילים בהסתדרות הציונית בטלומץ׳: משולם שטרן, האחים יעקב ושמואל אינסליכט ואחרים.

מלחמת העולם הראשונה שמה קץ למאמצים בכיוון זה. משנתפזרו התושבים בעטייה של המלחמה נפסק קיומו של בית־הספר. אולם עם שיבת היהודים לטלומץ׳ ועם התארגנות הנוער היהודי לעליה לארץ נפתחו קורסים ללימוד העברית עוד בשנת 1919. סמוך לכך חידש את פעילותו בית־הספר העברי, הכל בזכות מאמציו של הוועד הציוני, בראשותם של מאכס הלפרן, יהושע רדנר ויעקב שטרייט. מאמצים רבים השקיע בתחום זה יהושע רדנר. בעזרת הוועד, שנצטרפו אליו לאחר זמן גם נציגי ארגוני הנוער הציוני, הצליחו להרחיב במידה ניכרת את מסגרת הקורסים. בית־הספר העברי כבר

בית־ספר עברי בטלומץ׳ עם המורה גולדוורג וועד בית־הספר
די העברעאישע שול אין טאַלמיטש מיטן לערער גאָלדוואַרג און שול־קאָמיטעט
The hebrev school whit the tacher Goldwarg

כלל למעלה מ־150 תלמידים ותלמידות. אף קם חוג דרמאטי שהעלה הצגות בעברית. זמן־מה היה קיים גם קורס לעברית על־יד בית־הספר התיכון הממלכתי, שנתמך על ידי מנהל הגימנסיה בזמן ההוא, האנטישמי הנודע מנדראלה. מורי בית־הספר העברי אחרי המלחמה היו: שולמאן, רוזנטאל, סטולאר וגולדוואר, שבזמנו עבר בית־הספר לבניין משלו.

גם ארגון ה„בונד" עשה נסיונות מסויימים להקים קורסים לאידיש לבני־נוער.

הגימנסיה העלתה במידה ניכרת את רמתה האינטלקטואלית של האוכלוסיה, בייחוד של האוכלוסיה היהודית. בדו"ח לרגל יובל ה־25 של הגימנסיה אנו קוראים, כי ב־5 בספטמבר 1910 נפתחה הכיתה הראשונה של הגימנסיה בטלומץ'. מלבוב בא מנהל הגימנסיה מס' 4 בלבוב, וויצ'יעק גז'גוז'וויץ', שערך את ההרשמה ואת בחינות הכניסה לכיתה א'. גז'גוז'וויץ' כותב בזכרונותיו, שחדרי הבניין שנמסרו לגימנסיה היו קטנים, לא מסויידים, לא מנוקים ואף לא מטואטאים. הוא פתח את הלימודים במורה אחד ששמו צ'יחוצקי וב־85 תלמיד.

הלימודים הסדירים בגימנסיה התחילו, כאשר שלחה מועצת החינוך מורה שלישי, ד"ר בנדיקט פלינסקי. בדצמבר מונו מורי־דת של שתי הדתות הנוצריות. מורה־דת ליהודים היה מנהל בית־הספר על שם הבארון הירש מר אורמאן. כוחות הוראה מקומיים — יוזף הארפקוביץ' ווילהלם נומברג — השלימו את הרכב צוות המורים.

תמונה מהצגת ילדים תלמידי בית־ספר העברי
קינדער־פאָרשטעלונג אין דער העברעאישער שול
Scene from the play in the hebrev school

מלחמת העולם הראשונה החמירה את מצבו של הבניין. הספריה, המעבדות ושאר רכוש בית־הספר נפגעו קשה. אחר התפוררות ממלכת ההאבסבורגים נכבש חלק זה של גליציה על ידי הכוחות האוקראינים, והגימנסיה נהפכת על ידי הכומר לגימנסיה אוקראינית. הוא אף פתח מכינה לתלמידים מפגרים למען ייכנסו לכיתה הראשונה של הגימנסיה. רק אחרי כניסת הצבא הפולני התחילה ההנהלה במאמצים להשלמת המלאי ולחידוש המעבדות. בקרב התלמידים נערכו מגביות לרכישת ספרים לספריית בית־הספר, ואף נתרמו ספרים על ידי התלמידים. במיבצע זה הצטיינו במיוחד התלמידים היהודים.

אחרי מלחמת העולם הראשונה הוקם בכספי תרומות מאמריקה מטבח, שסיפק לתלמידים ארוחות חמות ותוספת תזונה. משגדל מספר התלמידים היה צורך להעביר ארבע כיתות לבניין שעל יד הכנסיה, בחינת סניף לגימנסיה. לימודי הדת, הן היוונית־קאתולית והן היהודית, קויימו מחמת דוחק במקום בחדרי הישיבות ובחדרי האוספים של בית־הספר. זמן־מה התנהלו שיעורי הדת היהודית בבית־הספר על שם הבארון הירש.

אחוז היהודים היה ניכר הן בצוות המורים, הן בקרב התלמידים והתלמידות. הגימנסיה היתה מעורבת וקלאסית מכיתה א׳ — רומית ומכיתה ג׳ — יוונית. התלמידים היהודים היו פעילים בתזמורות ובחוגים השונים שליד בית־הספר. הם הצטיינו בחריצותם ובהתמדתם.

היהודים שבצוות המורים היו: פאביאן אורמאן, מורה דת; וילהלם נומברג, מורה למתמטיקה עד שנת 1914; מאוריצי רוזנבאום, שהועבר בשנת 1923 לסטאניסלאבוב, מורה לגרמנית; ד״ר שמואל איילה, מורה להיסטוריה ולגיאוגרפיה, הועבר בשנת 1928 ליאבוז׳נו; ד״ר ליאון האוזנר, מורה לגרמנית ולאנגלית משנת 1928; אמה שרייבר, מורה להיסטוריה ולגרמנית; קארול ארדל, שהועבר לטלומץ׳ מקאמיונקה סטרומילובה, מומר; זילברשלאג, מורה לגרמנית משנת 1923, הועבר בשנת 1928 לגימנסיה האוקראינית בסטאניסלאבוב; משה פאפירמאן, הועבר לטלומץ׳ בשנת 1929.

מבין הפעילים בחוגים ראויים לציון:

יוליוש מאהלר, פאבק רייטר בתזמורת כלי הנשיפה.

רוטנשטרייך, האבר, שווארצבארד, האליצ׳ר, יעקב שוופלגייסט, י. וייט, וינטרפלד, קארול קנול, ריצר — בתזמורת כלי המיתר.

צ׳אנק, יולק מאנדל בחוג הפילולוגי.

ארתור שטרנפלד, ליאון שפונד, בחוג להיסטוריה.

חברי החוג להיסטוריה היו: זילברהרץ, פאבק רייטר, יאמפולר, בילדנר, האליצ׳ר (כיום פרופסור לוויטוס), העלמה אינסליכט, מאנדל, רוזנקרנץ.

בחוג חובבי הטבע פעלו: סקלר, האליצ׳ר, אפשטיין הירשל.

בספריה: רוטנשטרייך, האבר, וורמאן, מאנדל, צאנק.

בעזרה הדדית: האליצ׳ר, העלמה אינסליכט.

בחוג ההורים: הגברת בלוך, הארטנשטיין, שכטר.

המורים היהודים היו מנהלי החוגים: בחוג חובבי הטבע והאוספים הגיאוגרפיים — ד״ר רוזנבאום; בספרית המורים — ד״ר האוזנר; בספריה הגרמנית — ד״ר האוזנר; בספריה ההיסטורית — ד״ר איילה, אמה שרייבר.

היהודים היו פעילים גם בגדוד ההכשרה הצבאית ותפסו את המקום הראשון בריצה: יאמפולר, האמבורגר, שטרנהל, זילברהרץ.

הלוח הסטאטיסטי להלן מראה את מספר בוגרי הגימנסיה בכל שנה. מאז שנת הלימודים 1917/18 עד שנת 1938/39 סיימו את הגימנסיה בטלומץ׳ 158 תלמידים ותלמידות יהודיים — 35.6% מכלל הבוגרים. והנה הרשימה לפי השנים:

1917/18 — 3	1918/19 — 3	1919/20 — 6	1920/21 — 15
1921/22 — 8	1922/23 — 6	1923/24 — 7	1924/25 — 4
1925/26 — 7	1926/27 — 8	1927/28 — 7	1928/29 — 10
1929/30 — 10	1930/31 — 15	1931/32 — 12	1932/33 — 4
1933/34 — 8	1934/35 — 2	1935/36 — 1	1936/37 — 8
1937/38 — 6	1938/39 — 8		

דת	תלמידים	תלמידות	יחד	באחוזים
רומית־קאתולית	179	37	216	49.3
יהודית	129	29	158	35.6
יוונית־קאתולית	47	5	52	12.1
ארמנים	10	2	12	2.7
מיאוניטים	2	—	2	0.3
סה״כ	367	73	440	100

בין היהודים בוגרי הגימניסה היו גם שבאו מהאליץ׳, מטישמיניצה, מסטאניסלאבוב, מקוטי, מקולומיה, מנאדבורנה, ממונאסטז׳יסקה, מאוישצ׳ה־ז׳לונה — בסך הכל 23 תלמידים. ב־1923 סולקו מן הגימנסיה בעוון השתייכות ל„שומר הצעיר" התלמידים יוסף קורן, פישר, מאנדל, לונק וורמאן, קראוסהאר. שלושה מהם סיימו לימודי הגימנסיה מחוץ לטלומץ׳, ואחד עלה לארץ אחרי תקופת הכשרה. היו גם תלמידים יהודים שהפסיקו את לימודיהם מטעמים שונים.

היחסים בין התלמידים היהודים לבין עמיתיהם (הפולנים, האוקראינים והארמנים) היו תקינים למדי, אף כי פה ושם היו מקרי הסתה ושיסוי.

מבין צוות המורים היה ידוע ואליגורה, שנהג לשים, אגב הוראה, ללעג את היהודים ואת מנהגיהם ולזלזל בתלמידים היהודים.

זמן קצר כיהן כמורה מיכאלבסקי, שהועבר אחרי חדשים אחדים לבוצ׳אץ׳. אף הוא לא הסתיר את יחסו העויין לתלמידים היהודים.

המורה מנדראלה היה מצביע תכופות על התלמידים היהודים השוקדים על לימודיהם, הכל כדי לעורר בכך קנאת התלמידים הפולניים. בשעת בדיקת־נקיון נהג לפשפש בצווארוני חולצות התלמידים אם מצויה שם כינה, אך לא היה עושה כן אלא לתלמידים היהודים. כאשר נתמנה לאחר זמן כמנהל, נהג להכביד על תלמידים יהודים את קבלתם לגימנסיה. זכור נסיונו לגרש את התלמיד שווארצבארד מן הגימנסיה על יסוד מלשינות חברו הקאתולי, ששווארצבארד ירק, כביכול, על תמונתה של הבתולה הקדושה בכנסיה ברחוב קוליובה. ברם, בזכות עמידתו האיתנה של שווארצבארד נאלץ מאנדרלה לטשטש את הפרשה. (זכורים גם פרשת הבילוש אחרי התלמידים היהודים, אם הם שייכים לארגון נוער יהודי, וגירושם של ארבעה תלמידים בעוון השתייכותם ל„השומר הצעיר").

התגברות האנטישמיות במערב סייעה להחרפת היחסים בגימנסיה. רוב התלמידים היהודים היו בעלי תודעה לאומית והשתייכו לאגודות ציוניות. היו רק מקרים מעטים של השפעות שמאלניות, ביחוד בקרב הכיתות העליונות.

בוגרי הגימנסיה היהודים השתדלו להמשיך בלימודים בבתי־ספר גבוהים, אך שערי האוניברסיטאות ננעלו בפניהם במידה גוברת והולכת. לבוגרי המחזורים הראשונים היה קל יותר ללמוד בכל מחלקה שבחרו. אחר־כך הנהיג חלק מן הפקולטות (רפואה, פוליטכניקה) „נומרוס קלאוזוס" וחלק גדול מבוגרי הגימנסיה חיפש דרכים ללמוד במכללות בחוץ־לארץ. סטודנטים יהודים מטלומץ׳ סיימו את לימודיהם באוסטריה, בצ׳כיה, באיטליה ובצרפת ואף בירושלים. בוגרים, שמצבם הכספי מנע מהם יציאה לחוץ־לארץ, סיימו את מחלקת המשפטים או הפילוסופיה באוניברסיטאות וארשה, קראקוב ולבוב או את הפוליטכניון בלבוב.

חלק מבוגרי האוניברסיטאות בחוץ־לארץ נתקלו בקשיים מצד שלטונות פולין באישור התעודה, והם החלו בעבודתם רק אחרי כניסתם של הסובייטים.

מלבד הגימנסיה הממלכתית היה בטלומץ׳ גם סימינר למורות בהנהלת נזירות. רק במקרים יוצאים מן הכלל היו מקבלים לסימינר זה יהודיות. בניין בית־הספר הזה שכן ב„הוף", במקום בו שוכנו הקסרקטין לפני מלחמת העולם הראשונה. הסמינר תפס קומה אחת בבנין תלת־קומתי. אף אחת מן הבוגרות היהודיות לא זכתה לקבל עבודה בבית־ספר זה. גם הן החלו לעבוד במקצוען רק משנכנסו לעיר הכוחות הסובייטיים.

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה הצליחו עסקני טלומץ׳ לאסוף כספים לשם הקמת בית־ספר מקצועי נאה בקצה רחוב סלובאצקי. פעלה שם מחלקה למכונאות, לנגרות

ולבניין. היהודים לא נהרו לבית־ספר זה, משום שהחברה היהודית בעיירות לא ראתה בעין יפה את העיסוק במלאכה בראשית המאה העשרים. המפלגות התובעות פרודוקטיבי־זציה של הנוער היהודי עדיין לא הגיעו לטלומץ׳. גם מצד האנשים שהקימו את בית־הספר הזה לא היה עידוד לקבלת יהודים.

קבוצת עסקנים זו פתחה גם בית־ספר למשק־בית ברחוב קוליניייצקה, אך גם כאן לא היו מועמדות יהודיות. אכן, בית־ספר זה, שלמדו בו רק פולניות, היה קיים שנתיים בלבד, מ־1911 עד 1913.

לא היתה בטלומץ׳ ישיבה ללמוד תורה, אך כתריסר צעירים מבני המקום למדו בישיבות מחוץ לטלומץ׳ ומשקנו דעת חזרו לטלומץ׳. עם הצעירים האלה נמנו: יהושע שפירא, יהודה בירד, קופל בארון וזיסיו בארון, ואף שמואל גלאס שיצא לתרבות רעה ונהפך לקומוניסט קנאי. תלמידי ישיבה היו גם משה ויצחק כ״ץ (הוז).

פרופ׳ ד״ר אליעזר פויארמן

על הגימנסיה על המורים ועל שאר אישים

האמת היא כי לא בכל מפותיה הגיאוגרפיות של פולין אתה עשוי למצוא את טלומץ׳. העיר ישבה במרחק־מה מצומת דרכים מרכזי. משום כך הייתי משיב במבוכה ובגמגום, כשנשאלתי למקום הולדתי: „הידוע לך מקומה של סטניסלב. עיר זו יושבת בקרבת לבוב, וטלומץ׳ קרובה לסטניסלב. הרכבת הצרה המקומית („קולייקה״) היתה מזדחלת שבעה קילומטרים מפלאהיץ׳ בואכה טלומץ׳. והיתה עוצרת ליד „הגבעה״. שם נסתיימה המסילה — קצה העולם.

חרף כל מגרעותיה יש להעלות על נס את מעלותיה של עירנו, מעלות שנחרתו בליבי כזכרונות היפים ביותר שבחיי, זכרונות מימי נעורי המאושרים בשבתי בעירי, בבית אבותי.

מטיילים היינו בערבים לאורך מסילת הברזל בקבוצות או בזוגות של „הוא והיא״. סביב שיחים סבוכים מעבר למסילה היתה הבריכה — „סטאב״. בקיץ היינו שטים שם בסירות ובחורף היינו מחליקים על הקרח שם. כלום יש עוד עיר בעולם שהיה לה גן נהדר כזה? דומה, אין כמוהו בכל הגנים שראיתי בימי חלדי.

עצי בוקיצה בפתחו, מרבדי דשאים וציצים בתוכו, מזנקות־מים — והעיקר השדרה האפלולית, הרומנטית. סמוך לגן זה עמד בנין הגימנסיה שלנו, גימנסיה קלאסית ולאחר זמן ניאוקלאסית. בהפסקות בין שיעור לשיעור היינו משחקים שם. לא חסרו בו מגרש־טניס ומגרש כדורגל. הגימנסיה היתה בעלת רמה גבוהה. גם צוות המורים הצטיין

ברמתו התרבותית. לא ייפלא, איפוא, אם קמו מבין תלמידיה אנשי־שם בספרות ובמדעים. אסתפק בציון מעטים מביניהם:

אדוארד קוזיקובסקי, מזכיר אגודת הסופרים בפולין; המשורר הלירי והסטירי המפורסם תדיאוש הולנדר. ודאי, עדיין זוכרים אחדים מאתנו את איזיה רייס־מקלוש, שנודע לאחר זמן בשם סידור ראיי, מחבר הספר „קרפיבניקי וומרשו״. ראיי השתייך לקבוצה הספרותית „פשדמסציה״, אשר בין חבריה היו ליאון קרוצ׳קובסקי, יז׳י קרנצקי, ונדה וסילבסקה ואחרים. גם אני, עבדכם, ניסיתי ללכת בדרכיהם בימים שיז׳י פוגז׳לסקי פירסם יצירות פיוטיות בהוצאות ספרים שונות בפולין, בין השאר בהוצאת „פופרוסטר״. לאחר־זמן הייתי מזכיר מערכת „פשילום״, בטאון „פועלי־ציון בלשון הפולנית, אלא שפרשתי משם ופניתי לרפואה. היש לראות בכך פרי פעולת מחנכינו? התשובה חיובית, לדעתי, במידת מה.

די אם אזכיר את שם המורה מזוינסקו מעריצו של מיצקביץ׳ והבקי בכתביו או את שם היהודי פפרימן, שהיה קרוב למחנה פילסודסקי (ב.ב.ו.ר.). פפרימן היה אורח מצוי בבית אבא. תכופות היה חוטף שיחה עם אבי בעניני מדיניות. בתקופה ההיא עדיין לא השתחרר מזיקתו לפ.פ.ס.

לאחר זמן נצטרף לחבר המורים בגימנסיה ד״ר יצק ידלינסקי, ידען גדול בספרות, יהודי מומר ושומר אמונים למחנה הממשל. בעודי סטודנט צעיר הייתי מתמלא גאווה מדי שמעי ב־1931 ברדיו את שם ידלינסקי, כשהרצה בעניני ספרות.

ראויה להיזכר המורה הגברת זנדהויז מסטניסלב. במקצועה היתה מרצה בפילו־לוגיה קלאסית. בעודה תלמידה באוניברסיטה היתה בחינת בת־שעשועים של הפרופסור הלבובי רישארד גנשיניץ, הבלשן הנודע בשם. אך לא רק נאמני פילסודסקי נשלחו אלינו. כ„גולה״ פוליטי הגיע אלינו ד״ר מיכאל קנדז׳ר ממחנה האנדקים דווקא ואנטישמי. הוא היה למדן עצום. את ידיעותי בספרות הפולנית שאבתי בעיקר מפיו. אך היתה לי התנגשות קלה אתו: כשהייתי ממונה על אולם הקריאה של הסטודנטים, גיליתי בכתב העת הקאתולי „טנצ׳ה״ מאמר תפל תחת הכותרת „שא ז׳ידי״ המדבר בגנות היהודים. הדבר עורר את חמתי. פניתי אל ד״ר קנדז׳ר בדרישה להפסיק את החתימה על כתב־עת קאתולי זה ולמנוע את הכנסתו לאולם הקריאה. הלה נבוך במקצת וניסה להרגיעני באמרה האנדקית הנודעת: „אין לגלות רגשנות יתרה״. אמרה זו נשתגרה לאחר זמן בפי הסטודנטים באוניברסיטה.

למען האמת עלי להעיר, כי מחברו של אותו מאמר תפל, הלא הוא יאן שטרדינגר, נתגלה לאחר זמן בתום המלחמה כאדם הגון וישר ביחסו ליהודים יותר ממרבית אחרים שנחשבו ל„סופרים מתקדמים״.

התנגשות אחרת היתה לי עם העלמה הקשישה, מורה לספרות פולנית, ד״ר אולגה סקיבינבסקה, שהיתה להוטה אחרי הטיפה המרה. באחד הימים הטילה עלינו לכתוב

חיבור על הנושא „גבורתה של ספרד הלאומית". הדבר היה בימי מלחמת האזרחים בספרד. בחיבורי הגדול טענתי, כי המושג „לאומי" אינו מונופולין של הימין, והגיבורים הם לאו דווקא משרתי הגנרל פרנקו ושכיריו. בקוצר־רוח ובהתרגשות ציפיתי לתגובתה, אך לא קרה דבר. אך מצאתי במחברתי את הערתה בדיו אדומה: „בניסוחים מסויימים אין דעתי כדעת המחבר, אך החיבור כתוב יפה ביותר". כיום מפקפק אני, אם היה מורה בפולין של ימינו מגיב בצורה כזאת על דבריו של תלמיד הדורש איפכא מסתברא...

לא אקפח את זכרו של המומחה לפולנית ברנרד־בראנק מנדל, בוגר גימנסית טלומץ', שהיה בתקופה מסוימת מורה בגימנסיה העברית בפינסק, שבין תלמידיה היה גם הסופר והעתונאי מישראל, יהושע גלבוע. ואם מדובר במנדל, דין הוא שנספר מעשה מבדח זה: רשום היה בתעודת לידתו בשם בר. מנין השם בר? הממונה על תעודות הלידה, יקיל זיידמן, רשם אותו בספר הנולדים במשרדו. איתרע מזלו, ושמו השלים את השורה האחרונה באותו הדף. לא הספיק המקום לשם כולו. נמלך הרושם ורשם „בר" בלבד — ודי בכך!

בראנק שרד כאחד המעטים מתקופת הכיבוש, שכן שינה שמו ונקרא בוז'נסקי והיה מן הקצינים היהודים היחידים ב„ארמיה קראיובה". בתום המלחמה היה מנדל למזכירו הכללי של „איחוד" (ציונים כלליים) בפולין. מנדל הוא קרוב־משפחה לסופרת יידיש רחל אורבך.

ראויים לזכרון גם אנשי־עט בטלומץ', שאינם קשורים במישרין לגימנסיה: בשעתו כתב ד"ר ימפולר שני מאמרים: „השיבו אל ליבכם, רבותי!" ו„לא אבין זאת!". שני המאמרים דנים בעניני חוק ומשפט והם כתובים בלהט תוקפני. אף אנטוני סלונימסקי שיבחם.

בעירנו התגוררה גם הגברת מריה רשצ'ינסקה, אשתו של קומיסר המשטרה רשצ'ינסקי, שהוגלה מלבוב לטלומץ' משנתגלה תצלום, אשר בו נראה בבית־בושת. משום כך אף הורד בדרגה. מריה, יושבת כיום בגלות פולין שבלונדון, והיא אחת המשוררות המעולות שם.

כאן המקום להעיר, כי בתקופת הכיבוש הנאצי מונה רשצ'ינסקי למפקדה העליון של המשטרה בכל השטח הפולני הכבוש. על שתפו פעולה עם הגרמנים הוציאה נגדו ה„ארמיה קראיובה" פסק דין מוות, אשר הוצא לפועל. אשתו פרשה ממנו עוד לפני כן וחיתה לבדה חיים ללא דופי.

בטלומץ' פתח בפעולתו הספרותית גם אפרים שרייער. מאמנות הציור פנה אל הספרות. ב־1939 יצא לאור ספרו על השחקנית הנודעת אירנה אייכלר. כשחב מברית־המועצות בתום המלחמה היה לעורך עתוני „פועלי־ציון" בגרמניה — „נייוועלט" ו„דער מאַרגן". ספריו פורסמו גם בישראל בעברית: „תיאטרון ואמנות", „תמונה ומסכה", ולפני

כן „בעיות היצירה האמנותית״. עד היום הוא כותב מאמרי ביקורת ומאמרים בעניני השעה.

נשובה אל שאר המורים שבגימנסיה שלנו, מורים למקצועות: דברי הימים, חשבון, גרמנית וכו׳. היה מורה שבא אלינו מסטניסלב, רוטר שמו. הוא לימד מתמטיקה. גוץ היה ובעל חטוטרת. היה שותה לשכרה, ולפעמים הגיע לשיעור כשהוא מבושם... עם זאת היה מתמטיקאי מצוין. יורשו של רוטר בהוראת מתמטיקה אראדאל היה דמות מגוחכת במקצת. בפינו היה שמו ארדאל, שם משחת נעליים, או שהיינו מכנים אותו „זיגיש״ על שם בנו הקטן המפגר בשכלו. אראדאל המיר דתו לאחר זמן. תמיד היה תובע מתלמידיו שישרתוהו, ונוהג היה לבקש מתנת סיגריה מכל אדם.

המורה למתמטיקה ולפיסיקה יוליאן משלר לא ידע להשתלט על תלמידיו. אך סר אל הכיתה היתה קמה מהומה, שלא פסקה עד הצלצול להפסקה. בנדיבות ליבו לא נפל מעמיתו, סטניסלב דומבק אציל הנפש, המורה לרומית וליוונית. מאחר שמשלר מיאן להתנצר, ניטלה ממנו משרתו. הואיל והיה בן למשפחה עניה, לא נותר לו אלא לצאת ללבוב לעסוק ברוכלות. מוכר תרופות היה שם, ובוודאי שלא נעם לו למורה לשעבר בהיתקלו לעתים בשעת מכירה בתלמידו...

מקולומיאה בא אלינו המורה למתמטיקה ולריאן ארליך. מסתבר, כי גם הוא ממוצא יהודי. רם־קומה היה, וכרסו רחבה. מצוי היה בחברתו של המורה להיסטוריה, קזימירז זימיאנסקי. שניהם היו מרבים ללגום ואורחים קבועים היו במסבאתו של רוזנצוייג. כוס המשקה המשכר היה לו למורה למתמטיקה כוס של תנחומין למדווי ליבו, שכן היתה אשתו היפה והצעירה, מרבה להציק לו. שנים רבות עשה בגלות סיביר. לאמיתו של דבר היה אדם חביב, ותלמידיו ידעו לנצל את חולשתו לספר מעשיות מתקופת גלותו, וכך התחמקו מעמידה ליד לוח בית־הספר. מעט היחס החם שבליבי למתמטיקה — הריהו בזכותו.

אדם משכיל באמת היה ההיסטוריון אולה. הוא היה איש־רוח, שקט ומבולבל במקצת. גם בו התעללו תלמידיו. פעם אך נראה בפתח הכיתה לחשו במקהלה: „אדון פרופסור!״ הלה נענה: „מה אירע?״ התשובה היתה: „כפתור אחד אינו רכוס, אדון פרופסור!״ מבוייש ירד מן הקתדרא לבדוק את הכפתורים. ובינתיים זכו התלמידים במחצית־שעה של בטלה. גם אולה התנצר לבסוף כדי שלא יפסיד את משרתו כשהוחלט על צמצום חבר המורים.

במקצוע דברי הימים היתה מרצה האשה החביבה אמה שרייבר, בת אחיו של הסנטור היהודי שרייבר. אנחנו קראנו לה מתוך חיבה בשמה „אמה״. לא תלמיד אחד בלבד סבל „ייסורי אהבה״ בעטייה. היא זכתה לעלות לארץ, וכאן נפטרה.

את המורה לגרמנית זילברשלג זוכר אני בקושי, אך יפה זכור לי יורשו ד״ר ליאון הויזר, שהיה חתנו של מוטיה דיקר. מפיו למדנו גרמנית מכיתה א׳ עד כיתה ח׳.

ד״ר הויזר היה דוגמה מובהקת לאיש מישראל העושה חיל בכוחות עצמו. תחילה היה מחובשי בית־המדרש, ולבסוף זכה לתואר דוקטור לפילוסופיה. הוא היה אדם בעל ידיעות נרחבות. חולני היה רוב ימיו והלך לעולמו שנים מעטות לפני מלחמת העולם השניה.

מורנו לדת ולתולדות ישראל לפי בלבן היה פביאן אורמן, שהיה תחילה מנהל בית־הספר „בארון הירש״ ולאחר זמן נציג הקהילה. אדם חביב ולבבי היה. גם הוא התקשה למצוא עצה נגד התלמידים השובבים. אך מעולם לא ביקש להתנקם בהם על התעללם בו. הם היו מכנים אותו בשם „מכביאוס״, משום שהיה מספר וחוזר ומספר בהנאה על תולדות המכבים הגיבורים. בעודי ילד היה אורמן בא אל אבי לשוחח עמו. כשמצאתי ענין בשיחתם והאזנתי היה אורמן סח לי: „ילד, אם תאזין לשיחתנו, יהא עליך לחזור עליה מלה במלה״. בנו, ד״ר א. אורמן, גינקולוג נודע, יושב בתל־אביב.

בגימנסיה הממלכתית בטלומץ׳ נתקבלו תלמידים יהודים ללא הגבלה. עם זאת פחת בשנים האחרונות מספר התלמידים היהודים. גרמה לכך התרוששות האוכלוסיה היהודית. עודני זוכר: בכיתה ב׳ היו עשרים תלמיד, עשרה מהם יהודים, מן העשרה הגיעו חמישה לבחינות בגרות. מן החמישה סיימו שלושה בהצטיינות. מלבדי הצטיינו מוטל אפשטיין־אילת — כיום ברחובות — ואיזיה קרמר שנספה בגיטו.

מוניו וורמן

טיולים

הנוער בטלומץ׳ היה יוצא תכופות לטיולים הכלולים בתכניות הלימודים, אך הנוער היהודי היה מעדיף טיולים בהנהגת מדריכיו מן התנועות, שכן היה מרגיש את עצמו בתנועה כבמשפחה.

הטיולים היו בדרך כלל בשבתות. יוצאים היו אל יערות קאהאווה או יאצקובקה והיו עוסקים בשעות אחר הצהריים בתרגילי צופים ובמשחקים. לעתים היו נשארים גם בערב והיו שרים סביב המדורה שירים עבריים ויהודיים. לעתים היו יוצאים גם לטיולי לילה.

יש שהיו יוצאים לטיולים רחוקים יותר לאורך הדנייסטר, פירושו של דבר: צעדה של 30—40 קילומטרים ברגל. המסלול היה דרך אוקניאני ואוסטרה. יש שהיו חוצים את הדנייסטר וזוכים בקבלת פנים בבית משפחת קופרמאן; היו אוכלים דגים צלויים וארוחות שבושלו במטבח־שדה. לפעמים היו הולכים להוריגלאדי לראות את המערה החצובה בסלע, שהתגורר בה מתבודד. היו גם משתלשלים בחבל לעומק 30 מטר

לתוך מערה, ועדיין לא הגיעו לקרקעיתה. מעבר לנהר התגוררו משפחות וייץ והרמאן, ואנשי טלומץ׳ נתקבלו כאן תמיד בסבר פנים יפות.

היו הולכים או שהיו נוסעים ברכבת לניז׳ניוב. במרתפי הכנסיה המקומית עמדו ארונות מתים ממשפחת פוטוצקי, משפחת האצילים שיסדה את ניז׳ניוב. זכור במיוחד הטיול לניז׳ניוב בשנת 1927, כאשר לפתע התחולל שטפון עצום. הדנייסטר עלה על גדותיו, ומימיו הציפו את הסביבה למרחק שלושה קילומטרים. סכנה נשקפה לגשרים, חששו להתיר את תנועת הרכבות. הנוסעים יצאו מן הקרונות ועברו ברגל את הגשר ונכנסו לרכבת האחרת בכיוון צ׳ורטקוב. המים הגיעו עד ניז׳ניוב, וחלק מן הבתים שבמורד היו שקועים במים עד מחציתם.

שטפון גדול היה גם בשנת 1941. בזרם הדנייסטר צפו בתים, רפתות, אורוות ובתוכם בעלי־חיים שונים וכלי־עבודה. מעל גגות הבתים הצפים קראו בני־אדם לעזרה. האיכרים אמרו, כי עונש מן השמים הוא על הטבעת היהודים מרוס התת־קארפאטית ומכפרים שעל הדייניסטר אחרי שנכבלו בחוטי ברזל.

אחד מאתרי הטיולים לפני המלחמה היתה קורולובקה העשירה בשדות כבול נרחבים. היו חופרים שם כבול ושמים אותו בתבניות של לבנים. כבול זה שימש בכפרי המחוז כחומר הסקה. טיולי קרובים היו עורכים ליערות פאלאהיצה ולמערת לוקוטק,

ברכבת בעת הטיול
אין צוג אויף אַן אויספלוג (Trip)

בדרך לאוקניאני. ממערה זאת יצא נחל קטן של מים צוננים. קשה היה לחדור לתוכה, אף לנעזרים בנר או בפנס. היתה זו מערת סטלקטיטים וסטלגמיטים, אשר שיוו לה מראה של ארמון מכושף.

מזמן לזמן היו נוסעים לסטאניסלאבוב או ללבוב לכינוסי התנועה, להרצאותיהם של מנהיגי הציונות העולמית, להצגות ולמופעי תרבות.

היו גם טיולים להרי הקרפטים המזרחיים. אחרי נסיעה ברכבת וברכבת־ההרים היו מטפסים אל הפסגות כגון הוברלה (2028 מטר), דובושאנקה (1800 מטר) ואל הרים נמוכים יותר: פופ איוואן, סיבולה, ועוד. לא פעם נזדמנו בדרך גשרי־עץ ארעיים מזמן צעדותיו של הצבא האוסטרי בימי מלחמת העולם הראשונה. אך העוברים בהם היו מסתכנים. יש שהיו גשרים אלה מתמוטטים תחת רגלי הפוסעים, כיוון שהעץ נרקב ברבות השנים.

היינו לנים תחת כיפת השמים, כשאנו עומדים חליפות על המשמר לשמור על אש המדורה. בישלנו לנו במטבח שדה. לא פעם היינו לנים באכסניות של אגודת הטאטארים ,שבהרי הקרפטים. בנדודים אלה היינו נעזרים במצפן, בהוראות ובתמרורי המסלולים של אגודת הטאטארים.

במחנות הקיץ, שהוקמו על ידי תנועות הנוער, השתמשו בני־נוער מעטים בלבד.

יצחק הוז־כ״ץ ז״ל

פ ר י י פ ו ג ל

בפרברה של העיירה השתרעה חצר רחבת־ידיים ובה בנין־לבנים מוצק, בית־הספר על שם הברון הירש. הבנין כלל ארבע כיתות גדולות, ואליו צורף בית־דירה למנהל בית־הספר. תקופה מסויימת היה אורמן מנהל בית־הספר ומשפחתו התגוררה בחצר. על יד דירת המנהל גדלו אילנות ושיחים ופרחים בערוגות. היה בחצר גם שטח לגידול ירקות.

המורים בבית־ספר זה היו המנהל עצמו, שמונה לאחר־זמן לכהן כמורה ל„דת" בגימנסיה, והמורים — זילבר הגוץ, המבוהל והממושקף; שטרנברג — בעל השפם האדיר, שפם ששימש לבעליו מעין מפלט מפני כל שאלה שלא ידע להשיב עליה, דמות של יהודי מתבולל מרצון ובהכרה; זרנרייך — יהודי גבוה, צנום וקרח המורה בלוך — אדם גאה ובטוח בעצמו, שהיה חתנו של זיידמן, ה„מטריקלפירר", כלומר: רושם תעודות הלידה וכו׳, שנחשב כ„נאמן" לשלטונות העיר.

שונה מכל המורים מן הקצה אל הקצה היה המורה פרייפוגל — ציפור־דרור.

דומה, היה זה שם סמלי, שנטל לו בצאתו לעולם ה„השכלה״. שלא כשאר המורים, שגאוותם היתה על שליטתם בשפה הפולנית, שמר פרייפוגל אמונים לגרמנית. אף בקי היה במכמני הלשון העברית ובספרותה הקדומה: מקרא, משנה וגמרא, ואילו ידיעותיהם של שאר המורים ביהדות קלושות היו. ולא זו בלבד. לגבי כל המורים שימשה השכלתם להם קרדום לחפור בה. לא כן הוא, שלא הרפה מרעיונות ההשכלה שנעלמו עם הקמת מדינת פולין אחרי מלחמת העולם הראשונה. את סיפורי המקרא לימדנו מתוך ספרי לימוד מיוחדים, שכללו קטעים מתוך נביאים ראשונים, רשימת מלים בעברית ותרגומן לגרמנית ושאלות למבחן. השיעורים האלה בעברית ובגרמנית לא עשו עלינו רושם מיוחד. זרה היתה לנו הגרמנית הספרותית של פרייפוגל, ולמורת רוחנו היתה גישתו החפשית לנוסח המקרא, שכן היינו כולנו חניכי ה„חדר״ ותמימי־אמונה. שיעוריו לא דיברו איפוא אל ליבנו.

זכור לי פירושו החדשני המוזר לכתוב בספר יהושע „שמש בגבעון דום וירח בעמק אילון״. כמשכיל כפר בניסים ופירש את השמות „שמש״ ו„ירח״ כשמות גדודים, שיהושע פקד עליהם וקבע להם את מקומם במלחמה. אגב הסברה זו גילה לנו את רעיונותיו על צבאות ישראל ועל נצחונותיהם. ספק אם ידע פרייפוגל בשנות העשרים על הגדודים העברים, על ז׳בוטינסקי ועל רוח הצבאיות שנבעה מתוך מאורעות הדמים ההם. ואולי היה בהסברתו משום הזיה על גבורה ועל עצמה נוכח מציאותו הדלה והעלובה.

עמדתו בחבר המורים היתה נחותה. הופעתו היתה מוזרה ולפעמים מגוחכת בעיני תלמידיו. מכאן גם כינויו „יוקל״, כלומר: שוטה, אדם רחוק מן המציאות.

כשננעל בית־הספר על שם הברון הירש, נשארה משפחת אורמן בדירתה, וחדריה שימשו ל„בנק הקואופרטיבי״ שבהנהלת אורמן. אחד החדרים נמסר למילך חתנו של שפרינגר, והוא קבע שם את כריכייתו.

כשנתפזרו רוב המורים נקלט אורמן בגימנסיה ובלוך בבית־הספר היסודי להוראת הדת לילדי ישראל. אך פרייפוגל נשאר ללא כל משענת. הוא התגורר סמוך לחצר הכומר האוקראיני מול דירת מגדל הופמן. מבנה זה שהתגורר בו שימש אחר מלחמת העולם הראשונה כבית תמחוי לנצרכים. בו ניתנה מטעם הג׳וינט ארוחה חמה יום־יום לכל דיכפין. לאחר זמן שימשו המטבחים כדירה לפרייפוגל, ומבנה העץ היה למחסן תבואה של מגדל שווכטר. בדירתו של פרייפוגל התגוררה גם בתו, רווקה זקנה, מוזרה ומפילה אימה. ממה נתפרנס פרייפוגל? — קשה לדעת. אך ברור, כי מזונותיו דלים היו ומלבושיו מהוהים.

זכור לי הנער וולקא גרינדלינגר, שנשלח על ידי אביו מן הכרך אל פרייפוגל לקנות ממנו השכלה עברית. בקיץ היה פרייפוגל מצוי בשדהו העזוב של הכומר. בין צמחי הבר הגדלים שם היה יושב וקורא וחוזר וקורא בכתבי הקלסיקנים הגרמנים — גיתה, שילר והיינה. את הספרים האלה במהדורה מהודרת רכש, כנראה, עוד בצעירותו.

בחורף יושב היה בבית הכנסת „מלאכים־קלויז", בית־כנסת עממי על שם דוד וחיים מלאך, יהודים חסידים הדבקים בתורה. בבית־כנסת זה שלט ברצ'י המלמד, יהודי רחב־גרם, עטור־זקן מדובלל, שידע פרק בחומש וברש"י והיה בעל עמדה חזקה. הוא שחילק נרות ללומדים, הוא שהדליק את המנורה, הוא ששמר על היי"ש ל„עילוי נשמות" ועל הכוסיות. בבית־כנסת זה קנה לו פרייפוגל שביתה והיה לצנינים לברצ'י, אשר היטב חרה לו, שפרייפוגל תופס עוד בהשכמה מקום ליד התנור ומעמיק עיון בגמרא. מעולם לא התערב פרייפוגל בוויכוחיהם של המתפללים, לא בענייני קודש ולא בענייני חול, אך את חמת המתפללים העלה כשפירסם חוות דעתו בכתב לגבי שאלה מסויימת, הדביק את הנתון אל דלת בית־הכנסת וחתם בשם עתיק־יומין...

ד"ר ישראל צבי כנר

עיירתי טלומץ'

נ ע ו ר י

איש איש ועיירתו. רוב חוויותי עברו עלי בנעורי. הן השפיעו גם על עתידי. הצעיר במשפחה הייתי ולא זכיתי לבגדים שלי. ירשתי בגדים וחליפות מאחותי ומאחי.

„קריאת שמע" למדתי לא מפי אמי ולא מפי אבי אלא מפי המשרתת הנוצריה. היא הקפידה שלפני שכבי לישון אקיים מצוות קריאת שמע. רושם עז עשו עלי ימי הסליחות. בשתיים אחר חצות דפק השמש על כל דלת ודלת וקרא: „קומו לתפילת הבורא", שלוש פעמים הקיש על הדלת. אם דפק פעמיים בלבד סימן, שמישהו מת בקהילה וחסר אחד למנין.

א מ א

לכבוד שבת הדליקה אמא נרות לפי מספר הנפשות במשפחה, שישה נרות. לפי גודל המשפחה גודל האור. את החינוך הראשון בתולדות ישראל ובתולדות הציונות קיבלתי בבית. בסלון שלנו היו תלויים שני גובלינים אחד של רוטשילד ואחד של הרצל. על הרצל סיפרה אמא, שהוא המשיח, שאמר, להקים לנו מדינה עברית. ועל רוטשילד ידעה לספר, שהוא עוזר לכל ילד יהודי. כשהייתי חבוש בתקופת השואה עם רוטשילד הווינאי בבית־הסוהר, רציתי לגמול לו על מעשהו למען העם היהודי.

ופעם כשטיילנו בחצר בית־הכלא, התגנבתי אליו בחשאי ומסרתי לו את פרוסת הלחם, שחסכתי למענו באותו הבוקר. הרי שאני היהודי היחיד הרשאי להתפאר שתמך ברוטשילד.

א ב א

אבי היה סוחר שישב כל הימים בחנותו במרכז העיר. באין לקוחות בחנות היה רכון על הגמרא. את התורה ידע ממש בעל־פה.

כשנכנס קונה היה מוכר לו סחורה בצירוף תורה. תמיד היו הלקוחות נשכרים: עם המוצרים שרכשו קנו גם הלכה מעניינת או אגדה מאלפת.

פעם מצאתי כדור ברחוב ושיחקתי בו. פתאום בא אבי מאחורי וסטר לי סטירה צלצלנית. כלום אינך מתבייש? במקום ללמוד תורה אתה משחק כ„שייגץ״? גדולה מכאב הסטירה היתה הבושה על שהלכתי בדרכי הגויים.

כל שבת היה אבא מביא מבית הכנסת אורח: קבצן או סתם אורח פורח. כדי שנכבדו סיפר לנו אבינו, שבכל קבצן עשוי להסתתר למ״ד וי״ו׳ניק.

אף על פי שאמי היתה ידועה כעקרת־בית מסורה וכטבחת מצויינת, לא סמך עליה אבי לגבי חזרת ל„סדר״ והיה שולח אותי אל דוד ריזל, שהיה מומחה בהכנתה, כשבידי צנצנת קטנה.

מפעם לפעם לקח אותנו אבי אל פינת הסלון, פתח מגירה והראה לנו אוצר יקר: מגילת יוחסין שהוליכה את משפחתנו עד אהרון הכהן. הוא גם אמר לנו: „המגילה הזאת מחייבת אתכם להידמות לבני אהרון הכהן״. אולם עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נשרף הבית על המטמון הזה.

ה ח ד ר

חביב היה עלי הלימוד בחדר. מגיל ארבע התחלתי מבקר שם. ביחוד אהבתי את לילות החורף כשחזרנו הביתה בחושך ופנס בידינו.

לעומת זאת פחדתי לעבור על יד ה„גניזה״ שבקרבת בית הכנסת הגדול. אמרו ששם מתכנסים בלילות המתים לתפילה, ואם חסר להם אחד למניין, הם תופסים את הראשון שהם נתקלים בו.

אסור היה להפסיק את הלימודים בחדר פרט לימי „בין הזמנים״. ניתנה חופשה רק פעם אחת: בל״ג בעומר. שבועות על שבועות הכין אותנו ה„מלמד״ למאורע זה, התקין לכל אחד חץ וקשת, חילק את התלמידים לשני מחנות, למחנה אנשי בר כוכבא ולמחנה הרומאים. עד היום אני זוכר, שבוכה הייתי, כשעלה בגורלי להיות רומאי.

ה ע י ר

בטלומץ׳ היה רובע של עניים. רובע זה זכה לשם מקסיקו. לא אנשי העיר נתנו לרובע את שמו אלא מעשה באדם שחזר מאמריקה, וברובע הזה נגנב נרתיקו. כשספג מכות נאמנות מיד האדם שחשד בו, צווח הלה: „הרי זה ממש מקסיקו״.

בשבת אחרי התפילה היינו מטיילים עד גבול העיר. לא רחוק משם היה המוזיאון. עוד בפרוזדור נראה שלד אדם. למדתי שם על דמותו של אדם אחרי מותו. על יד המוזיאון נמצא מרתף בית הסוהר. בעד האשנב ניתן להציץ אל העבריינים הכלואים.

אל עיירתנו באו תכופות צוענים. אמי היתה מאיימת עלי, לפי שיטתה בחינוך, שתמסור אותי לצוענים, אם לא אתנהג כראוי, ואלה ימכרוני לקרקס שהיה מבקר לפרקים בעיר. בקרקס יהפכו אותי לבעל מום כדי למשוך קהל. אבל אני עניתי שאינני מפחד מפניהם, כי בשעת ההצגה אצעק: „יהודים, הצילו! אני בנו של שעיה כנר״.

ה מ ל ח מ ה

מלחמת העולם הראשונה פרצה בתשעה באב שחל אותה שנה בשבת (התענית נדחתה כדין) ליום ראשון. במוצאי שבת התאספו הגברים והנשים והטף בבית־הכנסת. הבכי היה רב. הגברים נפרדו בבכי מן הנשים, כי לא ידעו מועד שובם. אף היו שמועות כי המלחמה תימשך ארבעה שבועות לפחות. איש לא העלה על דעתו, שתארך ארבע שנים. דרך הונגריה ובוהמיה ברחנו לאוסטריה. בתום המלחמה פניתי אל עירית טלומץ׳ בבקשה לשלוח לי עותק תעודת לידה. קיבלתי אותה, והנה ראיתי שרשומים שני שמות פרטיים: ישראל צבי. ניגשתי אל המחנך שלי בגימנסיה הנוצרית וביקשתי ממנו שיוסיף לשמי „ישראל״ גם את השם צבי. הוא סירב ואמר לי שאין לאדם שני שמות פרטיים. תגובתי היתה: „גם לקיסר פרנץ יוסף שני שמות פרטיים״. המחנך נכנע.

בין המפורסמים מבני עיירתי יש לציין את ד״ר ז׳וניו לויטוס, היום מנהל מחלקה חשובה בבית חולים בילינסון ופרופ׳ במחלקת הרפואה באוניברסיטה.

אין כנס בין־לאומי של רופאים, שאליו לא יוזמן כמרצה. אל נא יראו בי פגם, אם מזכיר אני את אחי ד״ר שמואל כנר, שהיה מפורסם בריפוי עיניים בארץ ישראל.

אפרים בן יהושע כנר

מפי זקני טלומץ׳

היה בעירנו בית כנסת שנקרא „הקלויז דרבי זיסלה״. שנה שנה היו עושים ביום פטירתו הילולא באותו בית הכנסת. היו מדליקים נרות הרבה ועושים „תיקון״. אחרי תפילת „מעריב״ היו יושבים ליד שולחן ערוך מכל טוב, היו אוכלים ושותים ומיטיבים את ליבם. הזקנים היו מספרים סיפורי חסידים מן הימים ההם. אחד הסיפורים על אותו ר׳ זיסלה הגיע אלי מפיו של גבאי ל„רב״ מפורסם, וזה לשונו:

באחד הימים שאל ר׳ זיסי את רבו: ילמדני רבי: על מה מתקיימת עיר מופקרת זו, ששמה וינה?״ אותה שנה לא נמצא בעיר אתרוג לברכה בחג. אמר הרבי לר׳ זיסי משמשו: הא לך כסף וסע אל העיר לבוב, בה יימצאו בלי ספק אתרוגים. התקין ר׳ זיסי את עצמו לדרך ויצא ללבוב. ברם אתרוג לא מצא. הוצע לו לנסוע לשם כך לקרקוי, אך עד שהגיע לשם כבר אפסו האתרוגים, והסוכן אמר לו, כי רק בעיר וינה עוד ניתן להשיג אתרוג.

קם ר׳ זיסי ויצא לווינה ושם מצא מבוקשו: לולב ואתרוג כשרים למהדרין. אלא משעשה ר׳ זיסי את חשבון הזמנים הגיע לידי מסקנה שלא יהא סיפק בידו להגיע לחג אל עירו. הואיל וכך בא לידי החלטה לקיים מצוות סוכה בווינה ולהוציא בברכתו „על נטילת לולב״ את חובת קהילתו. את ד׳ המינים מסר לשמירה ביד שמש בית הכנסת המקומי.

כשנתקדש ליל חג הסוכות, שאל ר׳ זיסי אחר תפילת „מעריב״ את השמש למקום הימצאה של סוכה כל שהיא כדי לקיים מצוות „לישב בסוכה״. השיב לו השמש, כי אין מצוות סוכה נוהגת שם, וכי היהודים יושבים בבתיהם כל החג ולא בסוכות. הצטער ר׳ זיסי, יצא החוצה וצווח: ר׳ זיסי וויל אַ סוכה, כלומר: ר׳ זיסי רוצה בסוכה. קרב אליו אחד השוטרים ושאלו לפשר צווחותיו. אך ר׳ זיסי הוסיף לצווח ככרוכיא באידיש „ר׳ זיסי וויל אַ סוכה״. לא הבין השוטר את דבריו, חשבו לשיכור והוליכו אל בית המשטרה. בדרך נזדמן להם שוטר אחר. נמלכו שני השוטרים והחליטו, ששניהם יוליכוהו אל המשטרה, גזירה שמא ישתולל בדרך. בעודם בדרכם נתקלו במפקח הראשי רכוב על סוסו. הוא עמד לנזוף בהם על עזבם את משמרתם. אך הם טענו, כי שיכור האיש ועל כן לקחוהו ללון במשטרה כדי למנוע ממנו אפשרות השתוללות.

כשפנה מפקח המשטרה אל ר׳ זיסי ושאלו לרצונו השיב הלה: „ר׳ זיסי וויל אַ סוכה!״ משמשמע המפקח דברים אלה פקד על השוטרים לחזור אל משמרתם, והוא עצמו יביאהו אל בנין המשטרה, ועד הבוקר יתפכח. אלא שהמפקח הביאהו אל חצרו שמחוץ לעיר, ובה היתה סוכה כשירה. הוא אף האכילהו והשכיבהו ללינת־לילה בסוכה,

ועם בוקר הראה לו את הדרך אל בית הכנסת. אך יצא משם, נעלמה הסוכה ואיננה. כשהגיע ר׳ זיסי אל בית הכנסת, ביקש מן השמש את ארבעת המינים שהפקיד בידו — אך הללו לא נמצאו.

הצטער ר׳ זיסי צער רב, שכן לא ידע איך יפרש את הדבר לרבו, שאין בידו האתרוג והלולב, ואף הממון שנתן לקנותם — איננו.

כשחזר ר׳ זיסי אל רבו, סיפר לו את כל קורותיו ואת דבר היעלמם של האתרוג והלולב מארון בית הכנסת בווינה. מיד הורה הרבי לשמש להביא את האתרוג ואת הלולב, אשר יד טמירה ונעלמה הכניסה בעד החלון בליל התקדש החג. משראה ר׳ זיסי את האתרוג פתח בצווחה: „רבי, זהו האתרוג שקניתי בווינה". מיד אמר לו: הא למדת, שלא תוסיף לשאול שאלות כגון: „על מה מתקיימת עיר מופקרת זו ששמה וינה?" בזכות למ"ד וי"ו צדיקים שבה היא קיימת.

שנה שנה היו חוזרים הזקנים ומספרים ביום פטירתו של ר׳ זיסי את הסיפור הזה, כשכל מספר מוסיף נופך משלו. הסיפור נשתמר בזכרוני והבאתיו כאן כפי ששמעתיו במו־אזני מפי הזקנים.

מעשה שהיה בטלומץ׳ עירנו

באסיפת־עם בבית הכנסת הגדול לשם בחירת נציג לפרלמנט האוסטרי בווינה התחרו שני נציגים יהודים: ד"ר רינגל ויריבו שטרן.

רוב יהודי העיירה היו בעד ד"ר רינגל הציוני, ואילו שטרן נחשב ל„מושקה", ל„מה־יפית׳ניק", בלשונם בימים ההם.

לפני גמר הנאומים ביקש אבי יהושע כנר את רשות הדיבור מאת יושב־ראש האסיפה. אבי לא היה ציוני, והיה חשש שישמיע דברים שלא לרצון מכנסי־האסיפה. אולם אחר התייעצות עם ד"ר רינגל, ניתן לו לדבר.

דממה נשתררה, כשעלה אבי אל הדוכן. תאבים היו לדעת, מה ישמיע יהודי אדוק, שלא התערב מעולם בענייני הציבור.

אבי פתח נאומו במאמר מן הגמרא ובהמשך דבריו אמר: לפני שנים רבות היו המפליגים באניות מסתכלים בכוכבים (שטרן) כדי לכוון את דרכה של האניה, ולא אחת היו תועים בדרכם. אולם בימינו יש ליורדי־ים מין טבעת („רינגל"), המכונה מצפן — והוא מוליך את המפליגים בדרך הנכונה.

הקהל קיבל בהתפעלות את חידודו של אבא, וד"ר רינגל עצמו בירכו על דבריו המחוכמים מתוך תקווה, שרבים מן האדוקים, שהצבעתם היתה מפוקפקת, יתנו לו קולותיהם.

פרופ׳ ד״ר זיגמונד לוויטוס

אני רואה אותך — טלומץ׳

„נדמה לי, שרואה אני... איפה?
לפני עיני הנשמה שלי —
בעיני רוחי...

שקספיר — המלט — מערכה א׳.

הימים הולכים וקצרים, והלילות מאריכים. ימי קיץ אחרונים הם, ימי סליחות ותשובה, ובאוויר נישא ריח סתיו.

עדיין צהרי היום לוהטים, אך הלילה והבוקר כבר צוננים הם. והשמים? הללו משתנים; בדרך כלל בהירים הם, אך שוב אין זו התכלת הזוהרת. דומה התיז מישהו לתוכה טיפת שחור של אבל. התכלת נעכרה כפניה של יפת־תואר שהתכסו עצב. בבוקר אתה קם, והשמים מכוסים עננים. הם פושטים בחלל, מטילים צללים על הארץ, וחוזרים ומתמזגים ונעשים כבדים, אפורים. לפנות ערב נמוגו. ברם נשאר משקע של עצב וגעגועים.

בארץ נעורי היו עננים כאלה מצויים בנובמבר ורמזו על התקרבות סערות החורף; הימים האפילו וגשמים ירדו בלי הפוגה, מקצתם חזקים וקצרים ומקצתם דקים וממושכים; ה„גויים" היו מכנים עונה זו "ZADUSZKI" מתוך אמונה, שנשמותיהם של אלה שהלכו לעולמם יורדות עם הגשמים כדי להתערב לזמן־מה בין החיים, והביאו פרחים לבתי העלמין בבואם להתייחד עם זכר יקיריהם.

לא כן כאן, בארצנו. העננים מתפזרים. גשם אינו יורד, ורק העצב שנכנס ללב משתקע בו. עשרת ימי התשובה הם גם כאן ימי הליכה לקבר אבות. אך קברות אבותינו היכן הם? לאן נלך, אם הקברות עלו באש ונשרפו על הקבורים ועל החיים כאחד. ואם כל העבר נהפך לאפר ונתפזר ביקום... אפר זה, הוא אולי הצובע את העננים ומאפירם...

היום ירד גשם ראשון. התעוררתי לרעש נקישות הטיפות על עלי העצים בחוץ, על גגות הבית ועל שמשות חלונותיו. כל טיפה המקישה על שמשה חודרת פנימה ומעוררת את העצב השמור שם להתפשט. ומשפושט אבל כזה מבפנים, קשה להיות בודד; העצב עוטף אותך כבקורי עכביש, והזכרונות עולים ומקיפים אותך כזבובים

שנקלעו ברשת, ולשווא יתאמצו להשתחרר, אלא שאין אדם שתוכל לפנות אליו. קשה הבדידות בשעה כזאת.

אפרים — נזכרתי — אפרים הוא האיש! פעמים רבות ישבנו במצבים כאלה יחד — ישבנו ושתקנו, ועם זאת ידענו ששנינו מבינים זה את זה. הוא מבין כל דיבור מדיבורי, ואני יודע מחשבותיו. בטוח אני, שקם אתמול משנתו ובתוכו אותה ערבוביה של תמול־שלשום, שהיא היא היום שלנו. אצלצל לאפרים, עלה בדעתי.

הרימותי את השפופרת וצלצלתי אליו: מכבידה עלי היום הבדידות! שמא ניפגש ונלך למקום כל שהוא. בסדר, אומר אפרים. הרגשתי כעין הקלה גם מצידו האחר של החוט. ברור שהרגיש כמוני.

בערב יצאנו ל„צוותא", להופעת עולים חדשים מרוסיה. ישבנו שם, התבוננו אליהם ושמענו את שיריהם. המנגינות הסלביות האלה על העצב הנסוך בהן עוררו הרגשה, כי לא עולים הם השרים אלא מהגרים. לא על ההווה ולא על העתיד הם שרים, אלא על העבר שאבד. ברם, אותם כיסופים תפסו גם אותנו.

התדע? אדם זה השר בריטון עורר בי את זכרון הבחור שהיה בטלומץ', גם הוא היה שר בריטון. אולי לא היטיב לשיר כמוהו. והבחורה? התזכור את רינה שברחה עם ה„שייגץ?", וזכרונות מציפים אותנו בזה אחר זה. כמעט שעברנו ברכילות על מחצית יושבי העיירה.

— אגב, שואל פתאום אפרים, מה היה שמו של הנוטריון בטלומץ'?

— אינני זוכר, אני משיב בתמהון — ומוזר הדבר, הרי אבא עבד אצל הנוטריון.

— לא! איני זוכר, — אני חוזר, אף כי מתאמץ אני להיזכר. גם אפרים מתאמץ כמוני להיזכר. אין דבר, עוד יעלה שמו בזכרוני — הוא אומר. ישבנו שנינו והתאמצנו להיזכר בשמו של אותו „גוי". ליוויתי את אפרים אל ביתו, ואך פתחתי את דלת ביתי בחזרי, צלצל הטלפון. אפרים מדבר: הישן עתה? מה פירוש ישן? עתה זה חזרתי. ובכן, טוב, שמע, הוא אומר, נזכרתי: שמו היה פולו. באמת? אני מלגלג — שמח אני מאוד, חוששני שלא הייתי יכול להירדם ללא ידיעת השם. ואף על פי כן, קשה היה לי להירדם בלילה ההוא. השם ששכחתי קשור היה מאוד בחיינו שם, ביקירי שנספו ובכל שעבר על העיירה.

ושוב צפים זכרונות לעיני. בקושי נרדמתי, מתוך הרגשה, שדמעות התחילו ניגרות וכיבו את הכאב שהתעורר. אינני יודע, כמה זמן ישנתי, אך התעוררתי מתוך הרגשת פחד ומתוך דפיקות לב חזקות. דומה שומע אני נקישות בחלון. לא ברור לי, אם חולם אני או שמא אין נקישות אלה אלא פעימות ליבי. אך הנה שוב שמעתי בבהירות נקישה בשמשת החלון. התאמצתי להסיר את חבלי השינה. אני ער אף כי עודני מבולבל. אני פוקח את עיני. היכן אני? ושוב אני שומע אותה נקישה. רואה אני את החלון ומיד

אני יודע: בחדרי אני, בביתי. נראה, חלום מוזר חלמתי והקיצותי. ושוב אני שומע בבירור נקישה חזקה בחלון. אני ניגש אל החלון ומסתכל החוצה. חושך. רק משהו כעין פנס קטן המטיל בהרת אור מלבינה באופק הלילה המשחיר. בתוך החשיכה מבחין אני קווים מטושטשים של דמות אדם. ושוב מציץ אני החוצה ורואה לפני את אפרים המניע אלי בידו.

— השתגעת? — אני אומר — שוב אתה עם ה„גוי" ההוא, ימח שמו — בשל כך אתה מעיר אותי בחצות הלילה?

— לא! — הוא אומר, ואני שומע את קולו ברור: הרף מן השטויות! הלא סיפרתי לך אתמול, ש„הפלגרים", הבאים אליכם מסוכנים, אני מזהיר אותך מפניהם.

— יפה! מלמלתי. הרגשתי שהשינה שוב גוברת עלי. חזרתי למיטה — ופתאום הקפיצה אותי מחשבה איומה! לכל הרוחות! מה עושה אפרים ע"י חלון חדרי בקומה השלישית בתל־אביב? על מה הוא מבלבל את מוחי ב„פלגרים"? דבר זה היה לפני זמן רב, שם בבית, בטלומץ׳: אבל נכון, אתמול דיברנו על טלומץ׳, על הנוטריון. כל זה שגעון הוא — אני מתרגז. ובאותו רגע שוב אני שומע נקישה ושוב אני רץ לחלון, והפעם פותח אני אותו לרווחה. דומה, שבין נקישה לנקישה נרדמתי לשעה ארוכה, שכן כבר זרחה השמש. לאור היום ראיתי את אפרים צוחק ואומר: הרי הזהרתיך שהם יבואו, ואתה שוב נרדמת. אלא שאין זה אותו אפרים שאתו הייתי אתמול בצוותא. הוא נראה צעיר, כפי שנראה לפני ארבעים שנה ויותר. ומה מוזר! גם אני עצמי מרגיש, כי נשתניתי כפאוסט אחרי עסקתו עם מפיסטו. אני מרגיש, כי שנותי נושרות מעלי בזו אחר זו, ושאני נעשה צעיר והריני כבאותו הלילה לפני 45 שנה, כשאפרים עצמו היה בין ה„פלגרים", כלומר אחד מ„יוצאי צבא" העומדים לפני גיוסם לצבא הפולני. כדי להתחמק משירות הצבא היו נוטלים עליהם עינויים שונים במשך חדשים רבים בכוונה להגיע אל מתחת לקו המשקל הנדרש להתקבל לצבא. „פלגרים" צעירים אלה חיו בתקופה זו חיי הוללות. אמנם הם לא ישנו בלילות וערכו מעין „תיקון חצות". עם זאת לא בחלו במעשי קונדס והפכו את העיירה לתוהו ובוהו עד שלמחרת היום קשה היה להכירה. כדי לרזות היה עליהם להימנע מאכילה, אך בגבור רעבונם התעלמו מאיסור האכילה והיו פורצים ונוטלים להם מכל הבא ליד. הם נהגו לפשוט כארבה על גינות ועל גני עצי פרי. גם גינתנו שנתפרסמה ביבולי תות שדה הובאה בתכניתם. אפרים ידע זאת והתקשה להכריע בין נאמנות לידיד ובין הנאמנות לחבורת ה„פלגרים". יד הנאמנות לידיד היתה לבסוף על העליונה, והוא ניסה להזהיר אותי לפני בואם. זה היה פשר הפגישה בלילה על יד חלוני. גם לפני 45 שנה הופיע לפני, ועלה בידו להעירני, אלא ששנתי גברה עלי ומיד שבתי ונרדמתי ללא שים לב לאזהרתו. ולמחרת היום נראתה הגינה כמו אחרי פשיטת ארבה.

חלום זה, שהחזירני לתקופה שמלפני 45 שנה, דמה לסיפורו של ואלס, היוצא

בטיסה מהירה העולה על מהירות האור כדי להשיג אי־שם בחלל את זמן מעשי בראשית; במהירות החלום התחילו שנותי מתקפלות לאחור עד שנעצרו. במקום שנעצרו מתחיל פועל כוח זכרוני. הנסיון להוסיף לגלגל את השנים לאחור נכשל. מכאן ולפנים שוב לא היו לי זכרונות. הזמן הוא סוף מלחמת העולם הראשונה, ואני כבן 4. עתה זה חזרנו מנדודינו ברחבי הקיסרות האוסטרית שהתפוררה בתקופה ההיא. משפחתי שחייתה חיי פליטים בפראג החליטה לחזור „הביתה", לטלומץ' — עיר מולדתי. העיירה הקטנה שבגליציה נהפכה פתאום לעיר „פוביאט" במדינה פולנית חדשה. זוכר אני את טלומץ' של הימים ההם. עיר הרוסה שבתיה מעטים וחורבותיה מרובות. בין העיים ניתן לילדים לשחק כאוות נפשם. סבתי ודודותי תפסו את ביתו של אבנד. אחד הבתים שנשאר על תילו ועמד בשורה הראשונה של הרחבה המרכזית „הרינק". שם התקיימו „הירידים", שוקי השבוע. בבנין בעל הקומה האחת היו דירות רבות. באותה תקופה גרו בו רק שלוש־ארבע משפחות. הורי חזרו לעיר מולדתו של אבא להוסיאטין וניסו לבנות בה את חייהם, ואני נשארתי זמנית בבית סבתא בטלומץ'. זוכר אני את ביתה הגדול שהיו בו הרבה חדרים ריקים, פרוזדורים ארוכים, מדרגות, מחסנים.

מאז נתעורר בי היצר לחפש ולחקור סמויות ונסתרות בכל מקום, למלא את החלל הריק דמיונות.

אמי זכורה לי כיפה שבאמהות; מלאת אהבה, ושמחת חיים. היא היתה שרה לי שירים ומספרת סיפורים מימי נעוריה בכפר. אבי הצליח לסגל לי בעודי פעוט את שיטת האותיות ואת הקריאה. מאז בלעתי ספרים מכל שנזדמן לי. היתה בבית סבתא גם משפחה אחרת שנתברכה בילדים. אך בת גילי חוה הקטנה היא שנתלוותה אלי בהרפתקאות חיפושי הנסתרות בבית הגדול. היא עצמה היתה מעונינת יותר במשחק אבא ואמא באחד החדרים הריקים. אך אותי משכו יותר פינות מפחידות, שחוה היתה נעצרת בהן מפחד. נעים היה יותר לשוטט טנדו מאשר יחידי, ונעים ביותר כשיש מישהו שניתן לספר לו על תגליותיו הנהדרות, שהרי ספק אם הבוגרים יבינו זאת. אולם לא אנחנו בלבד גילינו, כי הבית ריק למחצה. יום אחד הרגשנו בתנועתם של בחורים ובחורות, שאחרי חיפושים רבים בחרו בחדר מן החדרים הריקים. התגנבנו שנינו אל החדר הסמוך כדי לעקוב בסקרנות אחרי מעשי ההבחורים והבחורות האלה.

לאחר זמן החלו להביא לחדר זה ערימות קש ולמלאו מכל הבא ליד. קרשים, כסאות, ספסלים שבורים שמצאו בפינות הבית הנידחות. את הכסאות העמידו ליד הקירות, ומעתה היה מקום לשבת ולשוחח ושטח נרחב לריקוד. לריקוד היה ערך חשוב לגביהם. הם היו מתבדחים, משוחחים בלי סוף. לפעמים היה מדבר אחד מהם והשאר שומעים. יש שדיברו כולם כאחד, כשאיש אינו שומע דברי חברו. ופתאום, ללא שום הכרזה וללא כל סיבה נראית לעין — קופץ אחד מן החבורה אל מרכז החדר ופותח בריקוד של יחיד כשזרועותיו שלובות; כעבור דקה מצטרף אליו שני, שלישי וכבר נאחזו

כולם בידיהם זה אל זה כשהם מטלטלים רגליהם ורוקדים במעגל ריקוד פרוע ומוזר, שעורר בי סחרחורת. ראיתי אותם מכוסי זיעה וחסרי נשימה, אבל פניהם קרנו ועיניהם זהרו מאושר. הדבר נראה מוזר בעיני, והסקרנות דחפה אותי קדימה. דבקתי אל סדקי הדלת ולא זזתי משם. לשווא הפצירה בי חוה ללכת מכאן, שכן שעמם אותה המשחק הזה, והיא פרשה ממני ברוגז. אבל אני נשארתי תקוע במקומי.

מאז חזרתי למקום זה יום יום להסתכל במעשיהם המופלאים של הבחורים והבחורות האלה. והם המשיכו ערב ערב לרקוד ולשוחח, לשיר ולרקוד, עד נפלם חסרי־אונים על הקש, על הספסל, או על הרצפה. ועוד הם שוכבים עייפים מלהט הריקוד, וכבר שפתותיהם ממלמלות שירים, בשפה לא מובנת לי. קצב השירים ולהטם קסמו לי. צמוד לדלת המפרידה, נשענתי עליה בכל גופי, ופתאום נפתחה תחת לחץ גופי הדלת, ואני צונח בתוך החבורה הרוקדת. נשתרר שקט בחדר, והכל הביטו אלי בתמהון. רועד מהתרגשות עמדתי בפתח מבוהל ופרצתי בבכי. צחוקם האדיר של הבחורים והבחורות עצר את נשימתי. בפה פעור עמדתי באמצע החדר והסתכלתי בהם בתמהון: על מה הם צוחקים? קפץ אלי בחור אחד, אולי הגדול שבחבורה. בשל כובעו המיוחד קראו לו „מגבעת", הוא תפסני בזרועותיו והוסיף לרקוד עמי. חיש מהר נסגר המעגל שנפרץ, והריקוד נתחדש מסביב לבחור המחזיק אותי בזרועותיו. השענתי ראשי על כתפו והרגשת האושר שראיתי בפני הבחורים והבחורות דבקה בי. היה זה צעדי הראשון בריקוד ההורה, וכך הייתי לצעיר החבורה ההיא. לאחר זמן נתברר לי, שהיתה זו קבוצה ראשונה של „השומר הצעיר", שבנתה את הקן בביתם הישן של בני משפחת אבנד.

מאז הייתי לחבר בעל זכויות מלאות הרשאי להיכנס ללא חשש לישיבות. הייתי יושב באחת הפינות ובולע כל מה ששמעתי וראיתי. הם ניסו לדבר ביניהם בשפה שלא היתה מובנת לי. לאחר זמן נתברר לי, שעברית הם מדברים. מלים אחדות כבר הצלחתי לתפוס. קסמו לי גם סיפוריהם, ובעיקר היה זה אותו בחור שהרימני בזרועותיו ורקד אתי, שהיה ראש הקבוצה. הוא היה מספר בלהט ובהתלהבות על ארץ רחוקה ויפה, אשר בה תמיד זורחת השמש, והרקיע כחול תמיד, ושאין יודעים בה טעמו של קור. מלים כגון: „גלות", חירות, סוציאליזם, קפיטליזם — התחילו לחדור אל אוזני ואל מוחי — בלי שאדע פירוש הדברים. שמעתי גם דיבורים על פוגרומים ועל פטלורה. אותם דיבורים ששמעתי בבית — נעשו כאן משמעותיים יותר, וקשורים לביטוי של אמונה, תקוה ובטחון. עתידים אנו לעזוב עולם זה שכולו רע, עולם של פוגרומים, קפיטליזם וניצול. ומאז היו שלושת המושגים האלה לגבי דידי למושג אחד. יש לברוח מפני עולם זה אל הארץ היפה והרחוקה. שם נהיה בני־חורין. כך הייתי יושב שם בחבורה — וחולם על הארץ. ראיתי את עצמי בין העולים לשם. ומהרהר הייתי איך לגלות לאמא ולאבא את הדבר כדי שיצטרפו אלי. זרע אהבת ציון נזרע אז בנשמתו של ילד רך, ולא עזבני עוד.

יום אחד נרדמתי בשבתי שם, על אף הרעש שבחדר. בעודי חולם גחן אלי הבחור המכונה „מגבעת", חיבקני ואמר בחיוך: הגיע הזמן ללכת הביתה לישון במיטה. הבה ניפרד ב„שלום" — אמר — שכן מחר לא נהיה עוד כאן — אנו עולים לארץ. מבטו עגום ופניו עצובים. אף כי מחייך הוא, וסביבו שאר החברים. יש מן הבחורות המוחות דמעות מעינם. הבינותי רק זאת, שמחר לא יהיו כאן. שוב פתחתי בבכי. בחיבה התחילו כולם להרגיעני, ללטפני ולנשקני. וכך אני עובר מיד ליד כשכולם צווחים „שלום", אל תשכח! כשתגדל עליך לבוא אלינו!

עצמתי עיני ונשבעתי בליבי — „לא אשכח"! זאת היתה פרידתי מעל קבוצה ראשונה זו שעלתה מטלומץ' לארץ בראשית שנות העשרים. היו ביניהם „מגבעת" — שפיצר, שווּפלגייסט — גופר, חבר בגדוד העבודה, לאחר זמן קצין במשטרה הבריטית ולבסוף מנהל גן החיות בתל־אביב. היה ביניהם אחד צוקר ועוד רבים ששמם נשתכח ממני.

אפרים שרייער

פעם בערב

תקופת „השומר הצעיר" היא אחת הרומנטיות ביותר בימי נעורינו. לא יישכחו מן הלב אותן פגישות, אותם טיולי־לילה ביער „קהווה" בדרך אל הנטשריבקה. בקבוצות ובזוגות היינו יוצאים לשם, בייחוד בערבי חודש מאי הפורחים והניחוחיים. היה לנו באותו היער משטח קבוע, ובו גדם־אילן גדול־ממדים. ליד גדם זה היינו עורכים מדורה ומשתטחים סביבה.

היער נסך בנו שכרון בריחותיו, ריחות ציצי־עצים ופרחי יסמין ולילך. הזרדים הבוערים היו משמיעים קולות נפץ מפעם לפעם, ואנחנו שרים היינו מסביב למדורה שירים בעברית, בפולנית, באידיש ובאוקראינית. בשיריהם הביעו בני הנעורים את סודות רגשותיהם ומאוויהם הכמוסים.

וצץ בזכרון מעשה שהיה: באה אלינו מטעם ההנהגה הראשית בלבוב לשם ביקור לוטקה פלאנר. לא הספיקה השעה לצאת אתה אל „קאהווה". ומשום כך קיימנו את השיחה אתה באולם „טונבי־הלה". סקרנות מיוחדת עוררה בקרב כולנו הפגישה אתה. כולנו באנו בחולצות אפורות ובעניבות כחולות, כשסמל החבצלת נעוץ בדש בגדנו. ישבנו בחוג, ובמרכזו ישבה לטקה.

יפה היתה לטקה וחיננית. שערה השחור המבהיק והקצוץ עיטר את פניה מגון הזית, פנים ערים המביעים אצילות. מבטים מחייכים מתיזי ניצוצות ליוו את תנועותיה

העדינות. אחרי השיחה לימדה אותנו לטקה מנגינות כגון: „כרמל־כרמל״ ו„ירדן־ירדן״. ענוג וחרישי היה קולה, ואנחנו החרינו־החזקנו אחריה „כרמל־כרמל״ ו„ירדן־ירדן״...

רגשי כיסופים שטפו את נפשנו, ערגה לכרמל ולירדן, שלא ראינום מעודנו...

עד היום קבועה דמותה בזכרוני, וחרות בליבי קול דיבורה ושירה. אולי אין כאן אלא זכרונות רומנטיים גרידא... אך עד היום חי וקיים בתוכנו ניגון זה „כרמל־כרמל״ ו„ירדן־ירדן״.

צביה שפיגל

אף כי שנים רבות חלפו מאז, פוקדים ללא הרף את זכרוני תמונות ומצבים, אישים ודמויות מבית הורי.

ערים הם בקרבי בחלום ומתנמנמים בהקיץ. במיוחד נחרתו בזכרון החוויות מארגוני הנוער. איש איש וטבעו, איש איש ושיחו חיים בי, כאילו אך תמול נתרחשו.

קן „השומר הצעיר״, שאליו השתייכתי בנעורי, שכן בתחילתו בדירתנו. בקיטון הזעיר ששימש כמועדון שקקו החיים: ריקודי הורה ושירה, שיחות עד שעות הלילה המאוחרות.

כלום ניתן לשכוח את טיולינו ביערות הסביבה, ביער קאהאווה או את פגישותינו בגן העירוני. זכור לי כל אחד מן החבורה: ציפה רוזנטל, יוסף קורן, לאיקה ומניה האבר, ההניגסברגים וכל השאר. ולאחר זמן שייכותי לגורדוניה, עושר החיים הארגוניים, שנות ההכשרה והתכונה לעליה. אירועים, שפעת אירועים, מציפים ומרנינים את הלב אולי משום שהם מנשאים אותי מעל ממלכת ימי־נעורי.

אסתר שחר (וייסמן)
קיבוץ מזרע

ציונים לעיירתי

טלומץ׳ — עיר־מולדתי, עיר־חלומות־ילדותי ונעורי, העיר שהתנכלה והתנכרה לתושביה־אזרחיה היהודים; עיירה כשאר עיירות ברחבי פולין וגליציה — אחר שנות־ניתוק רבות רחקת ממני מאוד, כרחוק הנעורים מן הזקנה, כרחוק שדות העמק מיערות יאצקובקה. אך אחרי השואה, משנגזרה עליה באכזריות גזירות החדלון, מה קרוב נעשה לי הרחוב היהודי בה!

האוכלוסיה היהודית מרוכזת היתה ברובה סביב כיכר השוק, ועיקר פרנסתה — על יום השוק הגורלי,יום ד׳ בשבת. דאגתם העמוקה של יהודי השוק ביום ההוא היתה הפקת רווח, שיספיק למנת־בשר למשפחה בשבת.

מנהג יפה היה ברבים מבתי היהודים — להכניס אורח לשבת מבית הכנסת. מימי לא שאלתי את אבי, על אף סקרנותי, אם בן העיירה הוא האורח.

נזכרת אני במשפחות מסוימות:

היתה משפחת חייטים הוט ולה בנים רבים ושתי בנות. כל שעות היום והערב שקודים היו כולם על מלאכתם בחוט ומחט. אוירה יהודית חמימה ונעימה מצאנו שם תמיד, בלומה ואני.

היו משפחות אופים — האבר וקורנטרגר. בשני הבתים האלה היו לי חברים וידידים. לפני הצטרפי לתנועת הנוער שימשה לנו המאפיה כמקום מפגש. בשבתות כשהמאפיה שבתה מעבודה היינו מתאספים ורוקדים בהתלהבות־נעורים קדרילים וואלסים בניצוחה של ציפה רוזנטל, לאר זמן שימשה לנו המאפיה כמקום מפגש לחברי השומר הצעיר.

שלושים ושבע שנים עברו מאז ראיתיכם באחרונה בביתכם בקצה העיר, בני משפחת שפירא. בקרבתכם גרה משפחת קאופמן, שהיתה קשורה קשר הדוק אל בית אבי. תכופות ביקרתי בביתכם, בית יהודי, תרבותי, מושרש במסורת אבות. תכופות היו פגישותי עם בניכם בקן השומר הצעיר.

אזכור את משפחת פישר ובה חברתי עלזה. על יד ביתם היה בית שואב המים בעיירה שרול קובה, דמות טרגית עם אסל ודליים.

זכור אזכור את בית קרנר, ובו ידידותי פייגה ורחל. בקולה החזק והיפה היתה רחל מנעימה לנו זמירותיה. עד היום מהדהד באזני שירה „אידל מיטן פידל".

זכור לי ביתו של אבנד, בית גדול עם המשפחות הדרות בו על המסבאה בחזיתו. היה זה בית שוקק חיים. הפרוזדור הארוך שימש לנו בילדותנו כמקום למשחקי מחבואים. רבים מבני בית זה באו אל קן השומר הצעיר.

זכרתי את בית הורוביץ, ובה חנות הבדים הגדולה שהמתה בימי השוק מאיכרים מן הכפרים הסמוכים. על יד חנות זו היתה מספרה בבעלותו של בדר. בשעות שלא נמצאו שם מסתפרים היה בוקע משם צליל כינור. ניגן אחד מבניו. בסמוך למספרה היו מסעדתו ודירתו של נחמן שפיגל. באותה דירה קיימנו פגישות לפני היות לנו קן שומרי ממש. משה, גיציה, רחל וחיים היו חברי התנועה.

בקומה העליונה של אותו הבית ישבה משפחת רוזנטל. בנם משה היה מורנו לעברית. גם משפחת בדר האחרת גרה בקומה ההיא כולם היו עובדים חרוצים ונאמנים ל„בונד". שם שמעתי לראשונה שירי מהפכה. משפחת אינסליכט שהיגרה לאמריקה התגוררה גם היא שם. גר שם גם איצ'ו אפשטיין, ציוני נלהב ואדם בעל תרבות עם אשתו החולה ינטלה.

בחזית הבית גרה משפחתי. אבי שלמה לייב וייסמן ירד מנכסיו במלחמת העולם הראשונה, ונאבק קשות כדי לקיים את משפחתו. בשעותיו הפנויות היה שקוע בספריו, אם בספרי־הקודש אם בספרי־חול. גם הוא היה ציוני נלהב. בציוריות רבה היה מספר לילדיו על מושבות ארץ־ישראל; על ראשון לציון ועל פתח־תקוה ועוד, אלא שלא זכה לראותן במו עיניו.

אמי החורגת פרומה טיפלה במסירות ביתומים ובשתי בנותיה הקטנות גיצה ובלומה. אכן רק לאחר שנים, בהיותי בארץ, עמדתי על מסירותה הרבה לנו. במשך שנים עקבתי אחרי ההודעות במדור לחיפוש קרובים ברדיו, אך עקבותיהן של אחיותי הקטנות לא נודעו.

למשפחת גוטליב היתה חנות, הייתי נשלחת בכל ערב שבת לקנות מהם קמח. החנווני היה משה, בכור הבנים, ולו אחות־רבקה.

מרבית יהודי העיירה התפרנסו מחנוונות. חנויות מכובדות היו של גוטליב, של אינסליכט, של שוארצבורד, של פלשר, של סמלר, של ריזל וחנות העורות של שפיגל. שאר החנויות היו זעירות, וכל מרכולתם הצטמצמה בחבית מליחים ובשקי סוכר וקטניות.

בכיכר השוק היו דוכני־פירות, ולידם נשים מסורבלות המחממות בחורף ידיהן ורגליהן בסירי גחלים. בקולי־קולות היו הללו משיחות ומקללות בלשון עסיסית וגסה.

זכורות לי דמויותיהם המכובדות של הדיין ר' נתן שמואל ושל הרב צוף. לא אוכל לשכוח את דמותה האמהית והאמיצה של הרופאה ד"ר פיארמן. זוכרת אני אותה בבקרה

ביתנו, כשהיא מפשילה את שרווליה ומרחיצה באמבטיה את אחותי הקטנה, אחרי שהצילה אותה ממחלתה הקשה.

זכורות לי גם האחיות התופרות טייג, קומוניסטיות נלהבות. לא אחת קלטה אזני בבית מסחר הספרים של רדנר דבריה הלוהטים של אחת האחיות בוויכוח: „בליבי אני עם טרוצקי, אך כחברה ממושמעת במפלגה הולכת אני אחרי סטלין״.

ברחוב היהודי בעיירה ניכר בבהירות הניוון. לא היה לנוער כל עתיד בה, והוא נשא את עיניו למרחקים. צצו מפלגות ותנועות־נוער ציוניות. קמה ה„התאחדות״, ובראשה בנימין שפיגל ואורצ׳ה שווארצבורד, גורדוניה, פועלי־ציון שמאל, (הדמויות הבולטות ביניהם היו רדנר ושפונד) והשומר הצעיר. משעלו לארץ ראשוני השומרים בראשית שנות העשרים חלה הפסקה של שנים מספר בקיומו של השומר הצעיר בעיירה.

בין מחדשי תנועת נוער זו בשנות 1925/26 היו יוסף קורן ומוניו וורמן. התנועה ריכזה בתוכה נוער עובד ונוער לומד ונוער חסר־עבודה.

כמה אהבה, להט, כנות ותמימות השקענו בקן הזה! מלבד שיחות, טיולים ומשחקים שקדנו על מתן השכלה כללית ועברית. זוכרת אני חוג להיסטוריה שניהל הנק קאופמן. היו חוגים לספרות אידיש, לחינוך ולפסיכולוגיה בהדרכתו של קורן. אף מושגים ראשונים בפסיכואנליזה סיגלתי לי באותו החדר העלוב של הקן, אשר טרחנו לשוות לו צורה נאה על ידי תקשיטים.

התחנכנו על ציונות, על בורוכוביזם, על סוציאליזם. מקובלים היו עלינו הספרים: „להבות״ של בז׳וזבסקי ו„לידת האביב״ לוודקינד. קורן עורר בקרבנו חיבה לספרי י. ל. פרץ ושלום אַש.

רואה אני כל דמות ודמות ברחובך היהודי, טלומץ׳ עירי, כל דמויות חברי בקן השומרי. מה יקרתם לי מאז השואה הנוראה, מאז נפלתם חללים ביד הטורף האכזר, שלא נודע כמוהו בהיסטוריה!

קצרה ידנו מעשות דבר למענכם, יקירינו! לא ליווינו אתכם בדרככם האחרונה. לא כרינו לכם קבר ומצבה לא הצבנו לכם.

לא נותר לנו אלא להקים לכם „מצבת מלים״ ולצרור בדרך זו את נשמותיכם בצרור חיינו.

אפרים שרייער

תקופת השלטון הסובייטי

עם פלישת הצבא האדום ועם התבססות השלטון הסובייטי האזרחי נשתנה לא רק האקלים המדיני. נשתנו במידה רבה גם התנאים החברתיים.

שכבות האוכלוסיה, שציפו לשינויים לטובה במשטר הסוציאליסטי, נתאכזבו קשות, ואילו השכבות שחששו מפני גזירות חמורות — נחה דעתן. לגבי הכל היתה פלישת הצבא האדום מעין הקלה, מאחר שבכך בא הקץ למלחמה בשטחים הכבושים.

הפליאה ביותר התמורה בחיים החברתיים. חל שינוי ביחסים בין יהודים מכאן ובין אוקראינים ופולנים מכאן, כשם שחל שינוי בחברה היהודית עצמה, במעמדותיה ובהבדלי מעמדותיה.

המחיצה שהפרידה בעבר את היהודים משאר האוכלוסין נתערערה. הבידוד ששלט באוכלוסיה נעקר מיסודו. חלה התקרבות ואף התיידדות, במיוחד עם האוקראינים. ייתכן, שנראו הדברים כך בעיקר כלפי חוץ. גם היהודים גם האוקראינים טעו בחשבונם. היהודים ראו באוקראינים את אדוני־הארץ החדשים, והאוקראינים ראו בזמן הראשון את היהודים כאוכלוסיה בעלת זכויות יתרות, בחינת „ילדי־שעשועים" של הקומוניזם. עבר זמן־מה ושני הצדדים עמדו על טעותם, — אך כבר היו שניהם מאוחדים ביחסם לשלטון.

הבדלי המעמדות בקרב היהודים ניטשטשו במידה ניכרת, וברחובות היתה מצוייה התייחסות חדשה בין חוגי בני אדם, שהיו בעבר זרים לחלוטין זה לזה. בני אדם שלא החליפו מעולם דברים נעשו ידידים ואחים, דוגמה של אחרית הימים...

אכן, ברבות הימים חלפה התיידדות מפתיעה זו, והבדלי המעמדות נתחדשו. החיים חזרו לקדמותם. קשה נפגעו במשטר הסובייטי הקומוניסטים לשעבר. היו ביניהם שהעלימו בכלל את היותם חברי מפלגה. בעיר היתה רווחת ההנחה, שהמשרות החשובות ביותר נמסרות לאלה שהיו בעבר רביזיוניסטים, שכן לא נתאכזבו הללו מן הקומוניזם.

החיים נעשו אפורים, חדגוניים, שיגרתיים. אין פירושו של דבר, שהאוכלוסיה שוחררה מדאגות סוציאליות. הצביון העממי דהה, וחינו ניטל הימנו. לא חסידות, לא נגידות, לא מסורת. נסתלקו מחיי היהודים הן ניגוני השמחה והן ניגוני הצער. החיים הפוליטיים גוועו. המסחר בטל. החנויות נעולות. רוב האוכלוסיה סבר, ואולי היה הרצון אביה של סברה זו, כי הסובייטים לא יתמידו כאן, וכי הכל — ארעי. אחרים קיוו שהשלטון הפולני יחזור, הצד השווה, שהכל רצו בתמורה. מוטב שיהיה שינוי לרעה, ובלבד שיחול שינוי.

פרק לעצמו הוא ענין הפליטים, שבאו מפולין הקונגרסאית, אשר מיאנו לקבל פספורטים סובייטים והיו נכונים להסיק כל המסקנות הנובעות מסירובם, לרבות גלות

סיביר. ובאמת הוגלו בעת ההיא משפחות אחדות. ביניהן: בנו של הרשל ברגר, חיים קריינדלר (בן הדיין ומשפחתו), משפחת הופריכטר ואחרים.

אחדים נעלמו בתקופה ההיא ועקבותיהם לא נודעו; ביניהם — יוסל שמרלר השען.

בראשונה נהגו הסובייטים בסובלנות במפעלים הפרטיים. החנויות „נתחסלו מעצמן" לאמיתו של דבר. האדונים החדשים לא בזזו ולא פקדו לחסל את העסקים, אך באופן חוקי קנו מהן את כל המצרכים. אף היו כאלה, שנכנסו לחנות סגרו את תריסיה, ביקשו לארוז את כל אשר בחנות, שילמו במיטב כספם ונפרדו מאת המוכר בידידות ובברכת „להתראות". יהודים תפסו את המתרחש, וחלק מהם הפסיקו „להעלים" משהו. אחרים לא הצליחו להעלים דבר בעוד מועד. התחילו מחפשים תעסוקה, התחילו להקים קבוצות עבודה, קואופרטיבים; היו נכונים לצאת לכל עבודה שהיא. יהודים רבים עבדו בסתר במסילת הברזל בעבודות פשוטות וגסות. תחילה לא הרגישו בגזירות. ואף על פי כן היו הכל אחוזי־פחד מאימת הבאות. המשלוחים הראשונים לגלות במרחבי רוסיה כללו איכרים מן הכפרים הסמוכים ואיכרים בעלי אחוזות (קולקים) ולאומנים. בצער ובדמעות היתה האוכלוסיה היהודית מביטה אל שיירות העגלות בקיץ ואל שיירות עגלות החורף בחורף העמוסות איכרים על ילדיהם. בלווית הנ.ק.ו.ד. הובלו אל תחנת הרכבת והוכנסו לקרונות הנגררים אל מעמקי־רוסיה. פעולות אלה בוצעו תמיד בלילות שבת. מעולם לא ידעו בליל־שבת, אם יקומו למחרת הבוקר ממיטתם שבביתם.

התחילו מגיעות שמועות מסטניסלב, כי פתחו גם בהגליית סוחרים על מעשי „ספסרות". קבוצה של סוחרים נודעים נדונה לעשר שנות גלות. גם על פיניה דולברג הוטל עונש זה. כעבור זמן מה הגיע תורו של סוג פושעים חדש, לקצינים לשעבר ובני משפחותיהם. באחד הלילות הוצאה יולקה וינטרפלד, על שבעלה ד"ר אלכסנדר שוורצברד שגויס לצבא הפולני יצא עם יחידתו לרומניה. הוגלו גם משפחות פולניות: אשת ראש העיריה זיידלר, רמציה סטופניצקי (לקוי בשכלו) ומשפחות טוזינקביץ, סקברנסקי, קוצ׳רובסקי. בסך הכל שלושים ושלושה בקרון אחד.

משפטים פוליטיים עדיין לא נערכו בימים ההם. מוסדות השלטון והנ.ק.ו.ד. התחילו חוקרים, מפשפשים ומחטטים בעברו הפוליטי של כל אחד, בהשתייכותו המעמדית, בתולדות משפחתו — אם מצויים בה דרי חו"ל וכו׳.

הרשימות הוכנו. הכל תוכנן לפי סדר קבע. שייכות פוליטית ולאומית ובחינות אחרות קבעו את גורלו של כל אדם ואת תורם של המועמדים לגלות. מי יעצור כוח לתאר את חוויותינו ואת הרגשותינו בתקופה ההיא, כשכל אחד מאתנו חשש, שבליל שבת הקרוב יגיע תורו? הזהירות היתרה בשיחה בין אדם לחברו, הביקורת העצמית המתמדת לגבי כל פגישה עם הזולת, לגבי כל הבעת פנים כדי שלא לעורר את חשד הנ.ק.ו.ד. — שיתקה מחשבתו של כל אדם. במצב זה אין פלא, אם רבים הגיעו לידי משבר־עצבים, לידי מצב של פחד חולני. ואף על פי כן לא יכלו לעצור את התגובות הפנימיות הפורצות

בחוגים מצומצמים. בין ידידים היו משוחחים, מתלוצצים, מספרים בדיחות של לגלוג על בעלי השררה. היו מלגלגים על בורותם ועל בערותם של שליחי הקולחוזים, של המורים ושל פעילי המפלגה שהיו באים ללמד את האוכלוסיה המקומית תרבות ו„מידות טובות". התקווה לשינויים הלכה ונתבדתה. אף היו יהודים קצרי־ראות שהיו לוחשים וממתיקים סוד, כי „בעזרת השם" יבוא בקרוב הגרמני וינחית מכה מכרעת על ראשו של ה„פוניה" (הרוסי).

ואמנם באה לדאבוננו שעה מרה זו. האסון לא פסח על איש. אחרי עזיבת הסובייטים התחילו חיי הגיהינום בקהילת טלומץ׳ שנסתיימו בכליה.

הסרת הלוט ממצבת־זכרון של טלומץ׳ במרתף השואה בהר־ציון בירושלים
די אַנטהילונג פון דער מצבה אויפן הר־ציון אין ירושלים

השואה

הניצולים מספרים

פרוטוקול

מפי אידל פייאר בבוקרשט ב־14 באפריל 1945

ב־7 ביולי 1941 נכבשה טלומץ׳ על ידי חילות הכיבוש ההונגרים. הלאומנים האוקראינים נטלו בידם את השלטון. בראשם עמדו מפקד חיל המצב האוקראיני בראמסקי מדולינה, קומיסר המחוז קומרצ׳וק, הקטיגור זבדובסקי והשופט־החוקר יורצ׳אק מטלומץ׳. אחרי נסיגת הרוסים לא היו בעיר גרמנים כלל. ב־1941 הפיצו בעיר כרזות המבשרות מוות ליהודים, לפולנים ולהונגרים. משנכנסו ההונגרים סולקו כרזות אלה.

כשהאוקראינים תפסו את השלטון נאסרו עשרות יהודים. אחרי מעצר ימים אחדים שולחו לבתיהם, כשידיהם ורגליהם שבורות וכשהם תשושים מחמת עינויים. בעניינים אלה לא התערבו ההונגרים כל עיקר.

בראשית אוגוסט 1941 הגיעו פליטים יהודים מהונגריה לטלומץ׳. מספרם היה מ־1200 עד 1500. יהודי טלומץ׳ שנתכוונו לסייע לנרדפים בפת־לחם שולבו מיד באותו מחנה, שנדחף לכיוון הורודנקה. לאחר זמן נודע לנו גורלם של מחנה היהודים מהונגריה. עקדום קבוצות קבוצות בתייל דוקרני והטילום אל נהר הדנייסטר, סמוך לאוסציסקה (קהילת טלוסט). על הדנייסטר ארבו משמרות־אוקראינים, ואלה שהצליחו להימלט נתפסו שנית והוטלו לנהר.

אותה שעה שהגלו את היהודים ההונגריים להורודנקה הגלו את היהודים מטלומץ׳ לכיוון חוצעמער. כשהגענו לשם קידם את פנינו מפקד המשמר הגרמני. את שמו איני זוכר. הוא שאל את האוקראינים לסיבת הבאת היהודים אליו. תשובתם היתה: הם בולשביקים. הקצין הסתכל יפה בכל הבאים וראה לפניו זקנים עם ילדים. הוא תהה ושאל: כלום אלה בלושביקים? מתוך שיחה נתברר, כי האוקראינים לא נצטוו על כך, והם הגלו את היהודים ביזמתם הם. מיד פרקו מהאוקראינים את נשקם, היכום מכות נמרצות, ולמחרת היום החזירום. היהודים נעצרו לימים אחדים עד תום חקירתם והוחזרו לבתיהם.

בשובנו מצאנו את בתינו שסויים ובזוזים. חלק מן הביזה החזירו ההונגרים מידיהם של החמסנים האוקראינים ליהודים באמצעות המועצה היהודית. זמן מועט לאחר מכן

פורקה „המדינה האוקראינית", וההונגרים נטלו בידם את השלטון על מחוז סטניסלב. ההנהגה האוקראינית והמיליציה שלה סולקו, ומהם אף נאסרו. לאחר זמן, כשנטלו הגרמנים את השלטון בידם שיחררו את כולם. הדבר היה בסוף אוגוסט. הגיעו אלינו שמועות, שראש הגסטאפו במחוז סטניסלב קריגר, הזמין אליו את נציגי קהילות היהודים ואת המשכילים. משלחת זאת באה לבושה חגיגית. שם הפשיטום, החזיקו בהם כל הלילה ועינום באכזריות. למחרת היום הוציאו את כולם, גברים ונשים, כשהם ערומים למחצה אל מחוץ לעיר והמיתום ביריות. סיפר לנו על כך ד"ר הויזמן מסטניסלב, היחיד שהצליח להימלט.

מעשה כזה אירע גם בטלומץ'. באו שני אנשי ס. ס. מסטניסלב, ובידם רשימה של שמונה יהודים (סוחרים ומשכילים), הם תבעו את הסגרתם. זקן המועצה היהודית היה אז אליהו רדנר וסגנו היה משה מנדל בילדנר. שני אלה הודיעו מיד לשמונת האנשים, כי עליהם להתחבא. הגרמנים איימו על הנציגים, כי ימיתום ביריה, אם לא יסגירו בידם את השמונה. הם לא הסגירו איש — ונורו למוות. משנורו נתגלו שניים מן המבוקשים, שלושה לא היו בטלומץ' כל עיקר, שכן פונו עם הצבא הסובייטי, ושלושה הסתתרו: הפרקליט לייב שפונד, הפרקליט גוטסמן ווולף שפונד. הגסטאפו הכריזה, כי 300 יהודים יוצאו להורג, אם לא יוסגרו המסתתרים. משנודע הדבר לשלושת המסתתרים הסגירו את עצמם בידי השירות המיוחד (משמרות משטרה אוקראינית בטלומץ'). על שלושה אלה שוב לא נשמע דבר.

בימים שבין יום־כיפור וחג הסוכות הגיעה אלינו השמועה, כי באוטיניה בוצעה פעולת השמדה. שרידים מיהודי אוטיניה סיפרו, כי 1800 יהודים הובלו במשאית אל יעד בלתי־ידוע. לפי הטענתם זה על גבי זה, ניתן להסיק, שנתכוונו להשמידם. חדשים מעטים לאחר מכן נודע לנו, כי הוציאום להורג ביער, במרחק 5 קילומטרים מאוטיניה.

ביום הושענא־רבה באו יהודים מסטניסלב לטלומץ' וסיפרו כדברים האלה: אתמול בוצעה בסטניסלב פעולה. ריכזו עשרים אלף יהודים בכיכר השוק, ותחת משמר של 100 אנשי גסטאפו ואוקראינים הביאו את היהודים לבית הקברות המקומי. הפשיטום בקבוצות של עשרה, רצחום והטילום לתוך בורות שנכרו לפני המעשה. בפעולה זו נפלו 13 אלף חללים. את מעשה הרצח ליוותה תזמורת גרמנית. הגרמנים שתו וסבאו והתהוללו. ראש הגסטאפו קריגר השתתף אישית במבצע זה. את הילדים המית בעצם ידיו בהנחתת מכת מוות על ראשם. שבעת אלפי היהודים ששרדו הוחזרו. המועצה היהודית נתבעה לשלם סכום של עשרת אלפי זלוטים לשם כיסוי הוצאות המבצע. הסכום הנדרש שולם.

באוקטובר 1941 גזרו בטלומץ' על יהודיה להביא כל אשר בידם בזהב, בכסף, בשטרות־כסף, במטבע זר, בפרוות ובסבון. מי שנמצאה בידו חפיסת סבון היה חייב

מיתה. אף הוטל עלינו לספק רהיטים וכלים ל־32 חדרים שישבו בהם גרמנים. „זכתה״ טלומץ׳, והאקציות שבוצעו בה נדחו לסוף התקופה.

ב־3 באפריל 1942 באו אלינו מהורודנקה מפקד המחוז דופלר, סגנו שפר וקומיסר החקלאות מיץ. דופלר פקד על היהודים להתייצב בחמישה לחודש ובשישה בו בבנין בית־הספר הפולני העממי לשם העברה לתחום אחר. אך ליבנו אמר לנו, כי צפויים אנו לגורל שאר היהודים בעיירות סביבנו, אלא שההיתר, שניתן לנו, לקחת איתנו מטען של 28 ק״ג, העלה תקוה, כי מדובר כאן בהעברה בלבד.

המועצה היהודית ושירות הסדר היהודי עברו מבית לבית ודרשו מן היהודים להתייצב. אחר שהותם שלושה ימים בבית־הספר הפולני הובאו לסטניסלב ושם נטבחו בטחנתו של רודולף.

החיים ברובע היהודי (ועדיין הגיטו לא הוקם) היו חיי גיהינום ללא־נשוא. רעב וסבל. פעמיים בשבוע בלבד ניתנה רשות לסור אל השוק לשעתיים לקניית צרכי מזון, אלא שבאותן שעות כבר היה השוק ריק ונעזב מן האיכרים המוכרים.

אנשי הגסטאפו היו באים אל הרובע היהודי ועמם כלבים מאולפים, אשר שוסו לפגוע בעוברים ושבים. רק משנשכו הכלבים את הנפגעים עד זוב דם ומשתלשו אוזן או חוטם היו פוקדים על הכלבים להירגע. אני עצמי עד הייתי למעשה זה: הלכו שני אנשי גסטאפו ופרטו על מנדולינות. לפניהם פסעו שני יהודים. סרטי שרווליהם העידו כי ניתנה להם הרשות לנוע. ולפתע שלפו שני אנשי הגסטאפו את אקדחיהם וירו אליהם. משנפלו שני היהודים מתבוססים בדמם חזרו שני אנשי הגסטאפו לנגן כאילו לא אירע דבר.

לאחד במאי 1942 נצטמצמה האוכלוסיה היהודית בגיטו טלומץ׳ ובסביבה ועמדה על 3500 נפש. יום 18 במאי היה יום מבצע ההשמדה הראשון. בראשו עמדו אנשי גסטאפו דוברי אוקראינית ופולנית. 180 יהודים נרצחו, ו־350 רוכזו בשני מחנות: בוויניקי ובזבורוב. תוך חודש אחד מתו כל הכלואים במחנות.

בשובי הביתה לא מצאתי שריד ממשפחתי. המועצה הספיקה לקבור את החללים לפני בואי: אבדו אבי ואחותי. פרטים על אחריתם נודעו לי מפי השכנים. אל ביתנו באו שני אנשי ס. ס. בלווית הפרקליט הרצל שפירא. אנשי הס. ס. אמרו לשלח אש בזקנו של אבא. אבי קם להוציא מידיהם את כלי האש ואף התנפל עליהם, אך הם המיתוהו ביריה. הם ירו אל בני הקטן ואל אחותי.

יהודים שנמלטו והתחבאו בעיירות נתפסו על ידי המיליציה האוקראינית, וכשחבלים כרוכים על צוואריהם הובלו אל הגסטאפו.

שבועיים אחר האקציה השניה נתבעה המועצה היהודית לספק מכסה של 70 יהודים. ושוב הוצאו להורג 78 איש תשושים ומיואשים. אנשי הגסטאפו המיתום בבית הקברות היהודי והשאירו במקום משמר אוקראיני, אשר נצטווה לפקוח עין על החללים ולהמית

את כל מי שעדיין לא נפח נפשו. ובאמת גילה איש המשמר האוקראיני שני ילדים ושני בוגרים ששרדו מן הטבח ההמוני. הוא קרא להם ופקד עליהם לשוב אל ביתם באמרו: „לא אשלח ידי בהם ולא אשפוך דם נקי". כך סיפרו ארבעה עדים אלה שנאשארו בחיים.

קומיסר המחוז שפר מילא את ידם של שלושה פולנים מן המשטרה הפלילית לנהל את עניני הרובע היהודי: בנדורובסקי, מורה בית־ספר עממי בסטניסלב; זבירובסקי, מורה בבית־ספר בבוריסלב וסיטניאק, מורה בית־ספר עממי, בנו של מנהל בית־הספר בקמיאץ. לפי הוראותיו של שפר, חויבו היהודים לספק איוש לבית חולים. לעבודה בבית החולים נרשמו רבים, חולי טיפוס ומזי רעב, בתקווה שימצאו שם טיפול כל שהוא. משנתמלא בית החולים שישים איש קמו המנהלים, הנקובים בשמותיהם לעיל, והמיתו במו ידיהם את החולים ביריות. הרעיון שהועלה אחר כך לארגן בית ילדים יהודי הטיל אימה. כל אחד שיער את כוונותיהם השטניות. ההורים התנגדו, ובינתיים נראו בגיטו שלושה פולנים משוטטים, שהמיתו כל ילד יהודי, שנזדמן להם בדרך, ביריה. לא היה יום, אשר לא נטבחו בו עשרה ילדים לפחות. מספר היהודים ששרד בגיטו, 2800 נפש, הלך ופחת מיום ליום. קשה היה להשיג מצרכי מזון. רק למשגיחים על הסדר היה מגע אל החוץ. ניזונו משארית המזון שקנו בכסף שקיבלו תמורת חפציהם האחרונים. תמורת כר וכסת או תמורת חליפת בגדים נאה יכלו לקבל חמישה ק"ג קמח. ברחובות שוטטו נערים עזובים ורעבים, שניתקו מהוריהם בשעת האקציות. הללו נברו באשפה כדי לגלות שרידי מזון. אף בני שלוש ובני ארבע הבינו את האורב להם, וכששלושת הפולנים נראו בגיטו היו מסתתרים. מחוץ לגיטו ניתן לקנות פירות בזיל הזול.

מן האנשים הנשלחים על ידי המועצה היהודית לעבודות שונות מחוץ לגיטו התחיל מספר השבים להתמעט. בימים ההם לא לקחו הגרמנים במישרין חלק בחיסול. כל השלטון היה נתון בידי שלושת הפולנים. בשלהי הקיץ עדיין נותרו בגיטו 1200 יהודים. משראו שאפסה כל תקוה, התחילו רבים לנצל כל שעת כושר לבריחה ולהתחמקות. לגבי שלוש מאות האחרונים שנשארו בגיטו התחילו לנהוג השלטונות הגרמניים בשיטות חדשות. הפסיקו את ההמתות, סיפקו מצרכים ואף התירו לצאת לשעתיים מתוך הגיטו. היהודים שהתחבאו מחוץ לגיטו נתפתו והתחילו חוזרים מעט מעט לדור בגיטו.

מקץ שמונה ימים למתן ההקלות הקיפו הגסטאפו והמיליציה האוקראינית את הגיטו. אחדים הומתו ביריה בתוך הגיטו. השאר הובלו לסטניסלב, ובבית הקברות שם הוצאו להורג. ועדיין נותרו בגיטו 80 יהודים, מרביתם בעלי מקצוע. גם הם הומתו שלושה ימים לאחר מכן בשעת עבודתם. המומחים שביניהם, שהיה עליהם להשלים מלאכתם, נשמרו על ידי הגרמנים ונרצחו עם סיימם תפקידם.

אשר לי — עלה בידי להתחבא בביתם של איכרים־מכרים בסביבה ולעתים — ביערות. הסכנה ארבה על כל צעד, שכן היה איכר המארח יהודי מתחייב בנפשו. יש אשר מתוך פחד היו האיכרים עצמם רוצחים את המתחבאים או שהיו מסגירים אותם לגסטאפו.

בתנאים כאלה הייתי נתון בחורף 1942/43. בזכות קשרי הטובים אל רבים מן האיכרים בימי הערב נהניתי מסיועם.

אחרי חיסול גיטו טלומץ׳ ב־1942 מצאתי מפלט בבודזין בבית האיכר דמיטרי קרפצקי. שם הסתתרתי ששה שבועות. אך אנוס הייתי אחר כך לנטוש מקום זה ולצאת אל היערות, שעל שפת הדנייסטר. בלילות הייתי נודד מבית איכר אל בית איכר. כל אחד מהם העניק לי משהו. באביב החמיר המצב, שכן הוחל באקציות של מצוד גם ביערות ובשדות. אתי היתה אשה צעירה שמצאתיה ביער, לא הרפינו זה מזה.

סייע בידינו קרפצקי שגילה בשבילנו מפלט מעבר לדנייסטר. היתה זו מערה חצובה במכרה אבנים בסמוך לנהר, את פתח המערה הסתיר אחד הסלעים. מעבר לנהר התגורר קרפצקי. היתה בנהר סירה לחציית הנהר. התנינו עם האיכר, שיקיש בסירה פעם אחת כשאין סכנה; שתי הקשות — פירושן זהירות, ושלוש הקשות — סכנה. ביוני 1943 שמעתי קול הקשה ויצאתי מן המחבוא. האיכר בא להציע לי לצרף עוד שלוש נשים יהודיות במחבואי. תחילה לא היתה דעתי נוחה מן ההצעה מחשש הקשיים בהזנתנו. אך האיכר דיבר על ליבי להיענות לו, ואחרי הצהריים באו הנשים אלינו. הבאות היו הניה שכטר ובתה מרים והגברת אסטרינר, כולן מקרופיץ. אף כי קשה היה לספק את מזוננו החזקנו מעמד יחד במשך חודש. ביולי 1943 שוב מצאתי בסביבה אשה יהודיה ואספתיה אלי. היא היתה בהריון, והדבר הפחידני. נוכח היסוסי איימה האשה, כי תטיל את עצמה בנהר, אם לא נאספנה. שבוע לאחר מכן נצטרף אליה בעלה, חייט מהורודנקה ושמו קול; כך גדלה קבוצתנו וכללה שבע נפשות. עברו שלושה חודשים, והאשה המעוברת ילדה. היא התגברה על חבלי הלידה ולא הוציאה קול צעקה מפיה. האב ניסה לחנוק את הוולד מחשש שמא יגלה הוולד בבכיו את מחבואנו, אך נסיון זה לא עלה בידו, והוא המיתו באבן. מקץ שלושה שבועות נודע, כנראה, דבר הימצאנו ביער, שכן התחילו מחפשים ביער ויורים שם. יושבי המחבוא נבהלו ואמרו לנטוש את המחבוא. אני התנגדתי לכך בכל תוקף. כל היום החזקנו מעמד, ובלילה נרגענו, הסכנה חלפה. בצאתי לחפש מזון ראיתי מרחוק אשה מתרוצצת. עיכבתיה, דיברתי אליה אידיש. היתה זו קלרה דמבלינק מקרופיץ. גם אותה צירפתי לחבורתנו. לאנשים ניתן עיסוק. אחדים תפרו מלבושים לאיכר, נשים סרגו פקרסים. הסתיו קרב, ואנחנו העמקנו את מערתנו ושיפרנוה למען נוכל לחרוף בה.

כשיצאתי באחד מימי אוקטובר לתור לנו מזון, תפסוני לפתע ארבעה שוטרים אוקראינים. הם הביאונו לישוב הנקרא אלעש. להפתעתי נהגו בי בידידות. האכילוני לשובע. הם סיפרו לי חדשות מן המתרחש בעולם; אף זאת סיפרו, שהיטלר נכון להתיר יציאת יהודים לאמריקה קבוצות־קבוצות. הם שאלוני, אם ידועות לי קבוצות יהודיות גדולות המשוטטות בסביבה. למחרת היום, כשנוכחו לדעת, כי לא יצילו דבר מפי

התחילו להכותני ולענותני. משבאתי לידי עלפון פנו אל המשטרה הצבאית שבטלומץ׳ בשאלה, מה ייעשה בי. הללו פקדו להביאני אליהם.

הובלתי לשם במשמר שני שוטרים, אחד מהם מיודעי משכבר. הם ציווני לשאת רגלי ולרוץ וירו, כביכול, אלי ללא כוונה לפגוע בי. כך נתאפשרה מנוסתי.

קשה ביותר היה חורף 1943/44. שלוש נשים מחברתנו קפאו, ואת גוויותיהם הטלנו בנהר.

שנאת האוקראינים הגיעה עד כדי כך, שאמרו לחפשני, משגילו עקבותי בדרך אל מחבואי; אך האיכרים והדייגים סיכלו את עצתם.

והנה קרבו ימי ציפיה ותקווה. התושבים בסביבה חשו, כי החזית הרוסית מתקרבת אליהם. באחד הימים ראינו חיילים הונגריים חופרים להם מחפרות סמוך לנהר. אף כי שמחנו על התקפת הרוסים הקרובה לבוא על הגרמנים, נתונים היינו בפחד, שמא יגלו את מחבואנו אגב חפירה.

אף ארבה לנו סכנה, שהאיכרים עצמם יסגירונו. אם כה ואם כה היינו צפויים למוות. שיערתי, שהקרבות על הדנייסטר עלולים להימשך, והחלטתי לבדוק בעצמי את המצב.

האיכרים מעבר לדנייסטר סיפרו, שמשמרות חלוץ רוסיים כבר הגיעו אל קורפיץ. שמועה זו הפתיעתני. לבסוף בא רגע השיחרור, אשר אליו נשאנו נפשנו. החלטתי להודיע על כך לחבורתנו שבמחבוא. בעמל רב עלה בידינו להעביר את אנשינו בסירת־דוגה רעועה אל מעבר לנהר. שיכנתי את כל אנשי החבורה בבית איכרים נטוש וסיפקתי להם מזון.

בעברי מבית לבית לחיפוש מצרכי־מזון הבחנתי באנשים המחפשים בבתים כלי־נשק. הללו דיברו רוסית ביניהם. הם הרגיעו את האיכרים והבטיחו להם, כי לא יאונה להם כל רע.

מיד עמדתי על כך, שאינם אלא חיילים מן הצבא הסובייטי ויצאתי ממחבואי. כשסיפרתי לאחד מהם, כי יהודי אני, קרב אלי סרן סובייטי וכשדמעות בעיניו חיבקני ואמר לי, כי מאז היותו בחזית סטלינגרד ועד עתה לא נזדמן לו אף יהודי אחד. בסיועם של החיילים האלה הגעתי אל הבית, אשר בו הסתתרו הנותרים והבאתי להם את בשורת הגאולה.

משה גוטשטין־לסקי

ג י ר ו ש

אך הגיעו הידיעות הראשונות על ראשית ההתנגשות הסובייטית עם הגרמנים החלו בבתי היהודים חילוקי־דיעות חריפים: להישאר במקום או לברוח עם הרוסים. לכל אלה שמילאו תפקידים כל שהם בתקופה הסובייטית, לכל אלה שהשתתפו בפעילות בנוער הקומסומול, — קל היה יותר להכריע. אך גם לפעילים קשה היה להיפרד ממשפחותיהם. ובינתייב נתקבלה ידיעה, שהגרמנים ניתקו את הכביש הראשי לבוב—טרנופול, ואף הצבא הרוסי עצמו התקשה להמוק.

באחד מימי יוני ב־1941, ביום־שמש חמים, חל יום החירות האחרון, שכן בו בלילה עזבו את העיר שרידי הצבא הסובייטי ואחרוני פקידי השלטון. מתוך חרדה ציפינו לבוא השלטון החדש, שלטון הגרמנים. מרחוק נראה שחור תימרות העשן. לפני נסיגתם הציתו הסובייטים את מאגרי הדלק ליד תחנת הרכבת של פאלהיץ. בלילה ההוא לא חשב איש לשכב לישון. שכנים נתכנסו יחד להתייעצות. את כולנו הקיפה הדאגה לשלומם של היהודים היושבים ברחובות הצדדיים בין הגויים, כגון רחוב קוליניץ ואחרים.

למרחת היום התרוקנו הרחובות. לא נראו אלא קבוצות איכרים נושאי שקים. הללו באו לבזוז את אשר השאירו הרוסים. האוכלוסיה הערלית מן הכפרים הסמוכים, וגזכ אלעש, כבר התכוננה לעלות על טלומץ' במגלים ובקרדומות, אך עצתם הופרה על ידי הכומר סטריסקי מאלעש, אשר החזירם מדרכם. אותה שעה באה במרוצה נערה יהודיה מנזווישץ וסיפרה, כי האיכרים הספיקו להטיל לדנייסטר את המשפחות היהודיות שבמקום. אחרי התייעצות החליטה השכבה האוקראינית המשכילה להקים מיליציה אוקראינית.

איש מיליציה יהודי שעבד בתקופה הסובייטית נתפס והוכה מכות רצח. שאר היהודים נלקחו לעבודות כפייה. יום־יום היו דופקים על הדלתות וצווחים: „צאו לעבורה, מהרו וצאו!”. פעמוני הכנסיות בישרו את בוא היום המקווה הגדול של אוקראינה העצמאית.

בזמן הראשון שלטו, כידוע, לא הגרמנים אלא מוסדות השלטון ההונגריים. הם ששררו במחוז סטניסלב. מעשי שוד ותקיפה היו מצויים, אך עדיין לא שמעו על טבח־

המונים ואף לא שיערו, כי ייתכן דבר כזה. באותם ימים נראו קבוצות לא־קטנות של פליטים יהודים מהונגריה, מהן שהצליחו להתחמק מן המשלוח וזכו לסיועם של היהודים המקומיים.

האוקראינים זימנו מועצה ובראשה הכומר האלובאטי, והיא החליטה לנהוג כן גם ביהודי טלומץ׳ ולגרשם. השאלה היתה להיכן? המוצא שנראה להם היה לנקוט שיטת איכרי ניעזווישץ׳ ולטבע את כולם בדנייסטר. היתה זו עצתו של ד״ר קלודניצקי.

נתמזל מזלם, והשלטונות ההונגריים עצרו את כל המחנה ופקדו על כולם לשוב לבתיהם. הם שבו, אך מצאו את בתיהם שדודים והרוסים. לאחר זמן בסתיו, בימי שטפונו הגדול של הדנייסטר, שיטפון שלא היה כמותו זה עשרות שנים, היו אומרים רבים מן האיכרים, כי אין שטפון זה אלא „גמול אלוהים״ על אשר עוללו הנוצרים ליהודים.

מינה ביקלס־רוטנשטרייך

כך היה הדבר...

כבר עברו 32 שנה, ואין לעקור מן הזכרון את היום ההוא, יום 30 ביולי 1941 ביום ההוא בשעת אחר הצהריים הייתי בבית הטסלים (בבית בן הכומר...). כשהצצתי מן החלון, ראיתי המון אנשים נדחפים. כולם עייפים ויגעים ורצוצים. ביניהם היו גם נכים. האחרון בשורה היה אדם לא־צעיר פיסח שתי רגליו, ועל כתפיו אשה זקנה, גם היא בעלת־מום. היתה זו תמונת־זוועה, שאין לתארה במלים.

טסלא כבר ידע, כנראה, על תכניות האוקראינים להכין משלוח... הוא אסר על אשתו לצאת בלוויתי אל הרחוב. הוא עצמו יצא לבדוק את המצב. אך שוב לא יכולתי לשבת בשלווה בבית והתפרצתי החוצה לנסות לסייע לאומללים. מפי עוברים ושבים שמעתי, כי הותר לנרדפים לשבת ולהינפש קצת בכיכר הטבעת.

בתכנית זו אמרה אשת טסלא לסייע לנו, אלא שבכניסה אל אותה כיכר הפרידו בינינו בכוח, ואיימו על אשת טסלא כי תיענש על התערבותה למען היהודים. אותי דחפו אל תוך ההמון. התערבותו של גיסי משה שטרק, היתה לשווא, כשם שלא הביאה לי ברכה חסותה של טסלא. לפנות ערב הובלו כלום בכיוון חוצמר. אך את היעד אשר אליו אנו מובלים לא ידע איש. בדרך התעללו בנו באכזריות. היכונו עד אבדן ההכרה. באכזריות יתרה הוכה דוקטור סלט. התושבים האוקראינים, שרצו להגיש לנו מים

לשתיה, הורחקו על ידי אנשי המיליציה, ואף על פי כן הצליחו אחדים להשיג משהו להשיב נפשם.

האוקראינים מניעשווישץ׳ לא פיגרו אחרי אחיהם מטלומץ׳. הם לא הסתפקו ברדיפות היהודים בני־מקומם; הם אף עקדו את היהודים קבוצות קבוצות בתיל דוקרני ובסיועם של הכומר ושל ד״ר יורקביץ הטילו את היהודים לתוך נהר־הדיינסטר. המבצע הזה נמשך גם למחרת היום. הפולני ד״ר זנון הופמן החביא מעט יהודים בבית החולים שעבד בו.

ב־1942 אסרה הגסטאפו את ד״ר הופמן ואת הקנוניקוס הכומר טבצקובסקי, אשר סיכן את חייו והוציא ליהודים תעודות טבילה, כדי שיוכלו להימלט בצד הארי. גם אנחנו קיבלנו מאת טבצקובסקי שמונה תעודות כאלה, אף כי לא היה בידינו לגמול לו. גם הרוקח הפולני שנקובסקי עזר ליהודים בגבולות יכולתו. הרבה מן הרכוש היהודי שהופקד בידו החזיר לשדודים, גם לנו בכלל זה, אף כי הדבר היה כרוך בסכנה.

הכומר האוקראיני פלאביוק ניצל את אסון היהודים. הוא הזמין אליו בין השאר גם את גיסי משה שטרק והציע לו להעביר רשמית את כל רכושו ואת כל רכוש אבי שמואל רוטנשטרייך תמורת הבטחה „לסייע״ לנו בשעות קשות. שטרק דחה הצעה זו. גם שכננו רומן חלופינקו הציע לנו עזרתו בתנאים דומים לתנאי הכומר. הוא אף מימש את הצעתו בהשתלטו על טחנת שטרק, כדי שהגרמנים לא יחרימו רכוש זה. אף כי לפי ההסכם היתה לנו „גישה חופשית״ אל כל דבר שבדירתנו, מנע חלופינקו ממנו ליטול מעט עצים משלנו להסקה. הוא איים „שיירה כבציפרים״ אל כל מי שיעז ליטול משהו מן הבית. לאחר זמן נעלם. הוא הסתלק עם הגרמנים...

כשעדיין היה הגיטו פתוח, הספיקו אחדים להימלט מתוכו ולבוא אל טחנתם של שטרק ורוטנשטרייך. שם היו זוכים לסעוד את ליבם ולהביא משהו למשפחותיהם. היה מקרה, והערלים תפסום, שדדו מהם את הכל והפליאו מכותיהם. בתקיפות אלה השתתפו בני משפחת לוציק, שכנינו בעבר. לאחר זמן גילו לגרמנים את עובדת הגשת העזרה שנהגנו והללו איימו על שטרק, שמוסדות השלטון יחרימו את הטחנה. אך שטרק לא נרתע והוסיף להושיט עזרתו בצורה אחרת. בכל שבוע היה שולח שקי־קמח אחדים אל ישראל הלר, שחילק את הקמח בין הנזקקים. גם למטבח העממי שבגיטו היה שולח מיצרכים. גם חיים ריצר, שסיפק זהב, יהלומים ותכשיטים ופרוות לגרמנים, היה אורח שכיח ומצוי בבית שטרק.

על הכל הקיץ הקץ. שטרק ואשתו ברניה נספו בבוצ׳אץ ב־5 במאי 1944, בעלי יחיאל ובני רסיה נספו באותה עיירה עוד לפני כן, ב־4 אפריל 1944. עמהם נספו דודניתי גיסיה הספל ובעלה. ב־5 במאי 1944, סמוך לסיום המלחמה, הסגיר המנזר את כולם לידי הגרמנים וכולם הושמדו.

מן הזכרונות

(קטעי שיחה שנרשמה בסרט רשמקול)

יידל פייר:

בימים האחרונים לפני נסיגת הרוסים עבדתי בפלהיצ׳ה בטעינת מיכלי נפט. הסובייטים הבטיחו, שיקחו את אשתי לרוסיה. אחותי באה לפלהיצ׳ה והודיעה, שכל התושבים ברחו, וכי אשתי ההרה נשארה בטלומץ׳. חזרתי מיד. בדרך נתקלתי בחיילים סובייטיים בורחים. ביום ה׳ לפנות ערב חזרה קבוצת חיילים סובייטיים לטלומץ׳, פרצה חנות גדולה והוציאה מתוכה את הסחורות המעולות. את השאר בזזה האוכלוסיה הנוצרית המקומית. ההמון צרח: „מוות ליהודים, לליאחים (פולנים) ולמגיארים (הונגרים)!״

מיכל זומרפריינד:

ההונגרים כפו את היהודים לעבודה. הפיקוח עליהם היה בידי האוקראינים. אותי לקחו לעבודה בפלהיצ׳ה. הרוסים הציתו לפני נסיגתם מיכלי נפט רבים, ובמשך ימים אחדים השתוללה שריפה. ימים אחדים עבדתי בפלהיצ׳ה בשיקום המקום אחרי אותה שריפה. בסוף יולי גורשו היהודים מרוסיה הקרפטית ונמסרו ביד השלטון האוקראיני, אשר טילטל אותם מעיר לעיר, בזז רכושם, התעלל בגופם ורצח רבים מהם בדרך. אל אחת משיירות הגולים האלה צורפו כאלף יהודים מטלומץ׳, שהורצו להורודנקה. בין השאר חטפו גם את אמי ואת אחותי. למחרת היום הובאה שיירה זו למשק חקלאי על יד חוצמיעז׳. יעדה של השיירה הקודמת לא נודע לנו. בטלומץ׳ נמצא בין ההונגרים רופא שיניים, שהתגורר אצל הגברת רוזמאן, והוא, כפי שסיפרו, התערב לטובתנו לפני השלטונות ההונגריים.

האוקראינים שהריצו את יהודי טלומץ׳ לחוצמיעז׳ התעללו בהם בדרך. בחוצמיעז׳, שיחררו אותנו ההונגרים.

אז שמענו כי השיירה הקודמת הובאה להורודנקה. אחי קופל בא ליאצקובקה, קיבל עגלה וסוס משפרכמן. יחד עם בנו של האיכר ויטקוב נסענו להורודנקה. שם מצאתי בבית משפחת בלונד את אמי ואת אחותי וחזרנו לטלומץ׳.

וולף זיסר:

אותו סתיו ירדו גשמים עזים, שגרמו נזקים כבדים לאוכלוסיה שעל נהר דנייסטר. הטילו עלי לעבוד בשיקום משקים בניז׳ניוב.

מיכל זומרפריינד:

בחורף גורשו יהודים לפנות את השלג מן הכבישים בדרך הורודנקה ופלהיצ׳ה, כדי להקל ל„לאנדס-קומיסר" את הנסיעה במכוניתו.

בטלומץ׳ גבר הרעב בקרב האוכלוסיה היהודית, שכן בזזו האוקראינים את מצרכי המזון בזמן הובלתם. המצב החמיר מאחר שלא נותרו עוד חפצים להמירם במזונות.

נער הייתי אז, והוטל עלי לחלק הודעות מטעם ה„יודנראט". כל יום היו מגוייסים מאתיים וחמישים עד ארבע מאות יהודים לעבודות כפייה. השלטון על היהודים היה להלכה ביד ה„יודנראט", אך למעשה מילאה תפקיד זה המשטרה הפלילית. ראש המשטרה הפלילית היה שוברט, ועל ידו עזרו זווידובסקי, סיטניק ובאדרובסקי.

הז׳נדרמריה לא התערבה בענייני היהודים. בז׳נדרמריה עבד כשרת שמואל הלד.

באחת האקציות נרצחו למעלה ממאתיים יהודים, וכמאה ושמונים איש — הוגלו ללבוב למחנה ברחוב ינובסקה. הז׳נדרמים צירפו אל שיירה זו את שמואל הלד. הז׳נדרמריה עצרה בימים ההם את קאלנברג וזומר על יסוד מלשינות. השניים נעלמו, ועקבותיהם לא נודעו.

אחרי האקציה הזאת נסגר הגיטו, והובאו אליו יהודים מהעיירות הסמוכות: ניז׳ניוב, אוטיניה, טישמיניצה ומכפרים אחדים שבסביבה. מחוץ לגיטו נשארו רק החקלאים.

הגיטו היה נתון ברעב, במצוקה ובמחלות. שלטו בו אנשי המשטרה הפלילית. הצטרף אליהם כומר אבנגלי.

רציחת יהודים היתה מעשה יום־יומי. היהודים נכלאו בבית הסוהר בכל יום ו׳, היו מוסעים ברכבת לסטניסלבוב, ושם צורפו אל השיירה לבלז׳ץ.

רק מעטים הצליחו לחזור לסטניסלבוב. אחד הסבלים בתחנת הרכבת סייע ליהודים להסתתר ולשוב בהיחבא לטלומץ׳. כך הצליחו לחזור משפחת פלשר ומשפחתי.

בזכרוני חרותה האקציה בבית העלמין היהודי. עבדתי בקרבת מקום בניתוץ מצבות. הובאו חמישים־שישים יהודים לבית הקברות. כעבור דקות אחדות שמעתי מטח יריות ,ואח"כ חזרו שוברט ובאנדרובסקי עם קבוצת שוטרים אוקראינים מבית הקברות. במשלוח זה ראיתי את אשתו של מוניו זומר עם הילדים ואת מאיר אונא. אנשי חברה קדישא וביניהם הרב ישראל הלר עמלו קשה בקבורת הנרצחים, מתי הרעב והמחלות. רב ביותר היה מספר הילדים שניספו.

שלמה בלונד:

בנו, המועסקים בעבודה חקלאית, לא נגעו זמן רב לרעה. אך לבסוף ניתן צו לרכז גם את עובדי האדמה היהודים בגיטו. לפני כן ניתנה הוראה בדבר התייצבות ב„סוקול". עם גיסי, פרץ שפרכמן, הלכתי בלילה בדרך השדות אל שטארק להתייעץ עמו. שטארק יעץ לנו להתייצב, והוסיף, כי גם הוא החליט להצטרף. אך למחרת היום לא בא אל מקום הריכוז.

כל אחד התייצב לפני דופלר. מסר את שם משפחתו ואת כתבתו. כולם שוחררו, אך כעבור ימים אחדים נמצאו כל החקלאים היהודים בגיטו. משפחתי שוכנה בביתו של זומרפריינד. זומרפריינד צדק, בדברו על רעב. אכן, היו בטלומץ' הרבה ילדים, שהוריהם הוגלו באקציות. הללו היו מחזרים על הפתחים נפוחי רעב ומבקשים מזון כל שהוא.

שטיינברג רצה, שגיסי ישראל שפרכמן יצטרף ל„אורדנונגסדינסט", אך הוא סירב. אותי שלח ה„יודנראט" לעבוד במטבח. האחראי למחסן המזונות היה אחיו של ד"ר שטיינברג מאוטיניה. במטבח עבדו 3—4 אנשים. המזון היה גרוע מאד, וחולק רק בין היוצאים לעבודה. הייתי מקבל לבישול מאה ליטרים חובצה ודייסה ולפעמים חצי שק תפוחי־אדמה רקובים, ואחת לשבוע בשר פגום. כל יום היה מתקיים מסדר היוצאים לעבודה. ד"ר שטיינברג נכח בחלוקה ובשיגור אנשים לעבודה. יוצא היה בבוקר למסדר כשבידו מקל. באחד המסדרים נלקחו מאה וחמישים איש וצורפו אל התפוסים באקציה. בית החולים שכן בבנין בית־הספר העברי. התקבלו שם חולים במחלות מעיים ובשאר מחלות. לא היו חדרים מיוחדים למחלות מידבקות. לפעמים היו החולים מחלימים בכל זאת...

היה שם מקום מחסה לתינוקות. לפעמים היו שולחים להם מזונות מעטים.

זכורני, באחת האקציות מיהרה אשתי אל המטבח, לבשה סינר והביאה מים. בזמן האקציה נכנס אל המטבח הכומר האבנגלי עם הגרמנים ועם השוטרים האוקראינים לבדוק אם מסתתר שם מישהו, מחוץ לצוות העובדים.

ליד ה„יודנראט" היתה קיימת קופת הלוואות. אינני יודע פרטים נוספים. אך זוכר אני יפה את הרעב, את הרציחות יום יום ואת האקציות — זאת היתה דמות חייהם של יהודי טלומץ' עד רגע בריחתי.

מיכל זומרפריינד:

המצב בגיטו נשתנה עד מהרה. בראש השנה 1941 עוד התפללו היהודים בבתי הכנסת, ואילו ביום הכיפורים לא נראה יהודי בשום בית כנסת.

אחרי האקציות כשהיינו יוצאים לעבודה, היתה אמי מסתתרת עד שובנו במחבוא שהותקן לה, משום שרבו המקרים שיהודים הוצאו מן הגיטו ונרצחו. אנשי המשטרה הפלילית, ולפעמים גם אנשי הגסטאפו היו פורצים יום יום אל הגיטו ורוצחים את אלה שנתקלו בהם. משירד מספר היהודים בגיטו צומצמו בהדרגה ממדיו. לפני החיסול הגמור — אוגוסט־ספטמבר 1942 — לא כלל הגיטו אלא שני גושי בתים, שהתגוררו בהם יהודים. היו אלה בתיהם של גוטליב ואבנד.

שלמה בלונד:

זכור לי לילה בגיטו. השעה אחת עשרה. לאנדוירט השיכור חזר לטלומץ׳ ועל יד שער הגיטו ירה אל השוטרים היהודים: וינטראוב וזייפר. היו בחברתו כמה שוטרים אוקראינים. הם החלו לקרוא לתושבים לצאת מן הדירות: „יודן ראוס". מי שיצא נרצח.

אני ומשפחתי, ומשפחתו של גצל שפּירר לא נענינו לקריאה. כאשר יצאנו בבוקר, היה עלינו לגרור עשר גוויות ויותר אל המחסן. לפי צו ה„יודנראט" קברנו אותן בערב.

מיכל זומרפריינד:

אף כי מספר היהודים הלך וירד, עוד ערכו בחודש אוגוסט מפקדים במעמדו של שטיינברג. שיינקינג הזקן (פולקסדויטשר, ממוצא גרמני) היה לוקח את היהודים לעבודה. בתקופה ההיא לא היה מקלט גם בעבודה. אנשי המשטרה הפלילית והשוטרים האוקראינים היו באים גם למקום העבודה ורצחו את היהודים במקום עבודתם.

וולף זיסר:

כעשרה ימים לפני החיסול נלקחנו, עשרים יהודים, אל הגיטו בטישמיניצה. בגיטו לא נותר איש. נצטווינו לרכז את הרהיטים ואת הבגדים ושאר החפצים שהשאירו יהודי טישמיניצה ולצבור את כל ספרי היהודים לערימה ולהציתם. אמרו לנו, שעתידים הם לחסל גם אותנו, אך כעבור עשרה ימים הותר לנו לשוב אל הגיטו בטלומץ׳. משם ברחנו לפני חיסולם הגמור של יהודי טלומץ׳.

בלונד שלמה

המועצה היהודית (יודנראט) בגיטו

בספרי על המועצה היהודית בגיטו ועל פעולתה בגיטו טלומץ׳ עלי להעיר, כי מרבית המידע קיבלתי מיהודים, שישבו בגיטו ואשר היו סרים מפעם לפעם אל משפחתי, משפחת השפרכמנים, בעלי קרקעות שהתגוררו ביצ׳קובקה. בעלי האחוזות היהודים בכפרים הסמוכים לטלומץ׳ הורשו מטעם השלטונות הגרמנים לגור באחוזותיהם ולעבד את אדמתם. כך נמשכו הדברים עד אוגוסט 1942, עד שהועברו אל הגיטו.

משעזבו השלטונות הסובייטיים ביולי 1941 את העיר נכבשה על ידי גדודים הונגריים. בימים ההם התנדבו לייצג את ענייני היהודים בעיר אלי רדנר ומשה מנדל בילדנר. עברו 2—3 שבועות, ומסטניסלב הגיעו אנשי הגסטאפו ונטלו את השלטון בידם. מאז לא העז יהודי להיראות ברחוב. באקראי נעצר חיים ריצר לשם קבלת מידע מפיו, וכך התחיל מגעו אל הגסטאפו, שנסתיים בכך, שהוא מונה כמפקד על השירות היהודי הקבוע בעיר. כפי שנודע לי לאחר זמן, הציע חיים ריצר למנות את ד״ר שטיינברג לזקן המועצה היהודית.

את הרכבה של המועצה היהודית לא ידעתי, ידעתי רק על שטיינברג ועל ממלא מקומו הרצל שפירא ועל אחיו של ד״ר שטיינברג שבא מאטיניה והשתקע בזמן ההוא בגיטו טלומץ׳.

על פעולתה של המועצה היהודית שמענו, כי עליה לספק אנשים לעבודות שונות ומוצרים שונים לגסטפו כגון: קפה, תה, קקאו, פרוות, מטבעות־זהב ותכשיטים.

לא קלים היו חייהם של אנשי המועצה היהודית, אף ד״ר שטיינברג עצמו הוכה על ידי ראש הגסטאפו קריגר, שהצליף עליו בשוט והריצו הלוך ושוב כעונש על אחרו להתייצב למועד לפי פקודת הגסטאפו.

משרד המועצה היהודית שכן בבנין בית הספר של הברון הירש. שם היה גם מחסן המוצרים שעמד לרשות המועצה היהודית, שבראשו עמד אחיו של שטיינברג.

על פעולת המועצה היהודית בשעת האקציות שמעתי מפי פליטים, שסיפרו כי באקציה הראשונה הובלו 150 צעירים ללבוב, אל מחנות יאנוב. מאחר שלא יכלו להשלים את המכסה שהוטלה עליהם, יצא הרצל שפירא בלווית אנשי הגסטאפו ליצקובקה כדי ליטול ממשפחות שפרכמן ופיפר את הגברים, אלא שלא מצאו בבתים אלא נשים בלבד.

באכזריות הוכתה אשת פיפר. הרוצחים שפכו את חמתם גם על ספר־תורה שנמצא במקום וקרעוהו לגזרים.

האקציה הגדולה השניה בוצעה באביב 1942. המועצה היהודית תבעה מן הציבור להתייצב בהתנדבות כדי לצאת לגלות למקומות אחרים בפולין, אשר שם ניתן „לעבוד בשלווה" ולחיות שם. הותר ליטול בגדים וחפצי־ערך. נקודות הריכוז היתה בבית הספר הפולני. אך מאחר שמספרם של המתנדבים היה מועט, התחילה המועצה היהודית בסיוע „שירות הסדר" להוציא בכוח אנשים מדירותיהם. היו שהסתתרו, והיו שנמלטו. מרבית הגולים היו מן השכבות הדלות: משפחות מטופלות בילדים.

יום־יום היתה המועצה היהודית מספקת את מכסת העובדים הנדרשת. על העבודה ניצח הפולני הגרמני — שינקניג. פעמיים הוטלה על המועצה היהודית מכסת־מס שהקיפה גם את יהודי הכפרים שבסביבה.

משבודד הגיטו לחלוטין היה תפקידה של המועצה היהודית לספק מזון לאוכלוסיה היהודית. השלטונות סיפקו לחם, קמח, תפוחי אדמה וחלב רזה, והכל — בכמות מצומצמת. מיד הוקם מטבח עממי לעניים ולעובדים מחוץ לגיטו. בגיטו נמצאו גם פליטים אחדים מסטניסלב, מאוטניה ומטיסמניץ.

באוגוסט 1942 הגיעה משפחתנו אל הגיטו והביאה איתה שתי חביות כרוב חמוץ ומלפפונים, שמסרנו למטבח העממי. את המטבח ניהל אדם אחד ושמו קרויט, והוא שמינה אותי לעוזר לו במטבח לחלוקת המזון. היו שופתים דוד גדול של מרק מי־חמאה בתפוחי אדמה או גריסי שבולת־שועל. פעמיים בשבוע ניתן בשר לארוחת הצהריים לאלה שעבדו מחוץ לגיטו.

תמונה עגומה — צעירים וזקנים עומדים בתור ומצפים לכף מרק. ויש אשר שבו ריקם, שכן לא הספיק המרק לכולם.

המועצה היהודית הקימה בית־חולים שכלל מיטות אחדות לא לריפוי אלא כדי לשמור את הבריאים שבאוכלוסיה ממגיפות הטיפוס. לא ידוע מי היו הרופאים. בין השאר נפטר שם ד"ר רוזנקרנץ.

היה שם, גם בית ילדים, כביכול, ובו 12—15 ילד ללא הורים. טיפלו בילדים בהתנדבות נשים אחדות, ביניהן אשתו של שעיה רדנר. היתה בגיטו גם „קופת־סעד" שחלשה על סכומים פעוטים למען אותם דלי־דלים שלא היו להם אף הפרוטות המעטות לקניית הלחם הקצוב. כפי ששמעתי היה זה סניף של קופת־סעד מרכזית.

יום־יום נערכה ביקורת על ידי המשטרה הפלילית בגיטו. אחד השוטרים היה אותו רוצח שנודע לשמצה, בנדרובסקי. בכל ביקור היה משאיר אחריו חללים אחדים.

בארבעת השבועות שעשיתי בגיטו הייתי רואה במוקד הריכוז תורים ארוכים של בני־אדם היוצאים לעבודה. שטיינברג והרצל שפירא לא נעדרו מעולם. שטיינברג היה נעזר במקל קטן כדי לשמור על הסדר בשורות הקבוצות המתכנסות. בני־אדם היו מנסים

לחמוק מקבוצת עבודה אחת אל חברתה מתוך אמונה שימצאו מקום עבודה, שסיכוייו לקבל מזון טובים יותר ויוכלו להביא משהו למשפחתם.

האקציות היו מבוצעות בדרך כלל עם בוקר, כשנתכנסו האנשים לצאת לעבודה או לאחר שיצאו. לעתים היו שבים בני־אדם מעבודתם לגיטו, ושוב לא מצאו את נשיהם, את טפם, את הוריהם.

לא פסקה כל הימים העברת החללים מן הגיטו אל בית הקברות. למבצע זה היו יוצאים הרב ר׳ איצ׳לה הגר, ישראל הירש הלר ויהודים אחרים.

הייתי עד לאקציה אחת, כשאני במטבח ועמי נשים אחדות. מכל צד נדחפו גברים, נשים וילדים — ובראשם מפקד המחוז דופלר. הם נכנסו אל המטבח, אך משמעו, כי מבשלים אנו ומכינים מזון לעובדים בחוץ — הרפו ממנו. באותה אקציה לא ראיתי איש מאנשי המועצה היהודית. גם „שירות הסדר" והשוטרים לא היו מוכרים לי. באקציות אלה שכלתי את שני בני. באקציה הגדולה נמלטתי מן הגיטו לבוצ׳אץ. שם מצאתי את חיים ריצר, מכאן שידע מראש על העתיד להתרחש. באקציה האחרונה נלקח גם ד"ר שטיינברג.

גירוש יהודי טלומץ׳ 1942—1941
די אויסזידלונגען פון די טאָלמיטשער יידן אין די יאָרן 1942—1941

גירוש יהודי טלומץ׳ 1942 — 1941

משה גוטשטיין לעסקי

בימי מצוקה ואבדן

שש מחלקות משרדים רשמיים, ייצגו את השלטון הגרמני בטלומץ׳ בשנות 1941/42.

1) הקומיסר הארצי שפר, שכיהן בבנין ששימש בעבר כמשרד של סטארוסטבו.
2) הז׳נדרמריה הגרמנית שבגיטו עם המפקד טסלר בראשה (בן הכומר מקורוליבקה)
3) במיוחד נודע באכזריותו אחד ולוסלבסקי, שהיה בשעתו שוליא של חייט יהודי.
4) המשטרה הפלילית, שכללה אוקראינים ופולנים, ובראשה המרצח הידוע לשמצה בנדרובסקי. משרדה היה ברחוב סלובצקי.
5) משרד מועצת העיר עם ראש העיריה טברדוכליב.
6) מועצת היהודים שביצעה למעשה את פקודותיהם והוראותיהם של הגורמים הנזכרים לעיל.

על כל המשרדים האלה היה ממונה קריגר, שפעל בשם הגסטאפו בסטניסלב ועמד בראש המשרד לחיסול היהודים. תפקידיהם ומשימותיהם היו: הטלת מיסים וקנסות, החרמת רכוש, שדידת זהב, תכשיטים ופרוות וגזילת מלבושים למען החיילים הגרמניים בחזיתות המזרח. כל הפעולות האלה בוצעו באמצעות מועצת היהודים. מלבד החובה לספק צרכים „רשמיים" נתבעו היהודים לספק צרכים „פרטיים" לגרמנים — רהיטים ומתקנים שונים לדירותיהם. הם חויבו להמציא לשליטים את כל אשר נשאר בחנויות: מזונות, משקאות ומוצרי קוסמטיקה. נוסף על כך נדרשו לספק לכל אנשי המשרדים השונים תשורות לנשיהם ולפילגשיהם כדי לשכך את חמתם של המושלים.

כל השיחודים האלה לא היה בהם כדי לדחות את מועדי „האקציות". כדי להבטיח את מילוי הדרישות היו עוצרים „בני ערובה". זקן מועצת היהודים ד"ר שטייברג הוכה קשות באחד הימים על שלא מילא פקודתם למועד המדוייק. אחרי חודשים מעטים של שלטון־אימים גרמני כבר הורגשה ראשיתו של החיסול.

זקנים, חולים וכל שאינם מוכשרים לעבודה נצטוו להתרכז בבית הספר הפולני. משם הועברו אלף איש לסטניסלב. שם בבית הקברות גורו למוות ונקברו. אחר כך הוקם בעיר הגיטו רשמית. רוכזו בו גם היהודים מן העיירות הסמוכות כגון ניז׳נוב ואוטניה.

פורסמו הוראות האוסרות הימצאות יהודים ברחוב אחרי שעה שבע בערב. על היהודים נאסר להתהלך ללא סרט על השרוול, לצאת את העיר, להלך במדרכה. נאסר

עליהם להחזיק במקלטי רדיו, בכסף ובזהב, בפרוות ובחפצי ערך בכלל. יהודים רשאים לעבוד רק עבודת־כפיים בהשגחת אוקראינים ופולנים בני הלאום הגרמני — אך ללא שכר־עבודה. עם זאת ראו בעבודה, אף בתנאים אלה, זכות מיוחדת מתוך שהניחו, כי יש בה כדי להרחיק את הסכנה. לבעלי־מלאכה, לרופאים, לרופאי־שיניים אף ניתנה רשות במשך תקופה מסויימת לעבוד במקצועם. מועצת היהודים קבעה את המכסות. לא עבר יום ללא מוכים, מעונים, נעלבים ומומתים ללא כל סיבה. עבדו בעיריה, ריצפו את הרחובות במצבות־קברים, עבדו בבתים פרטיים של השליטים, עבדו בקו מסילת הברזל ובחצרות בעלי האחוזות שבסביבה.

„פחיות" — כונו היהודים שענדו על דש בגדם תווית המציינת מפעל גרמני, אשר בו עבדו. הללו היו רשאים לשהות מחוץ לגיטו כדי לאסוף שם ברזל ישן ופסולת מתכת לגרמנים. היתה קבוצה קטנה של יהודים שהותר להם לקיים מגע אל הכפרים, למכור להם את שרידי חפציהם ולקנות תמורתם מעט תפוחי־אדמה, לחם או שעועית. יום־יום והפתעותיו. בנדרובסקי היה משוטט בגיטו ובאקדח שבידו היה יורה אל זקנים, אל חולים ואל שאר יהודים ש„אין צורך" בהם. הוא אשר ירה והרג את אשת בוכוואלד, פרידל האבר, על שבעלה קיבל מפולני בקבוק חלב.

במועדים קבועים היו מקיימים את האקציות. בראש הפעולה עמדו ראש הגסטאפו קריגר מסטניסלב ועוזריו ושלטונות העיר. הרציחות נמשכו מן הבוקר עד החשכה. ולמחרת

היום יצאו הנשארים בחיים לעבודה כאילו לא קרה כלום. אחרי כל אקציה השתדלו הגרמנים להרגיע את הציבור ולהשלות נפשו, כי מעתה יתייצבו החיים, שכן כבר חוסלו כל אלה ש„אין בהם צורך".

לאחר זמן רבי רחשי האיבה לשמש, לאילן, לדשא, לפרחים. באפלה חיפשו הצלה. בשעות סופה או בהשתולל גשמים היינו חשים, כאילו הטבע עצמו שותף לצערנו. בשעות כאלה היו המרצחים יושבים בבתיהם, ואז יכולנו לנשום לרווחה.

„הוי המיטה, המיטה!" — היתה נאנחת תכופות הגברת שרייאר הזקנה, אשר בביתה התגוררתי — המקלט היחיד שניתן לנוח בו.

אויבינו פועלים ומבצעים את תכניות־השטנים לאור היום. אין הם רואים כל צורך לעשות במחשך מעשיהם. בלילות נחים הם. גם זו לטובה!

משעה שבע בערב היינו כלואים בבתים, ואילו הם, השכנים הערלים היו פותחים באותה שעה במסיבותיהם ובשיחותיהם ומסכמים יחד את מאורעות הימים החולפים — ימיהם השחורים של היהודים. רק בלילות אפלים ביותר היו מעיזים האמיצים שבינינו להתגנב אל אחד השכנים הקרובים.

לפתע קלט מישהו ידיעה ברדיו, כי הרוסים עברו להתקפה. מיד התחילו מחשבים מספר הימים הנדרש לטנקים הרוסיים להגיע אלינו. טנקים אלה היו חלומם ותקוותם של שרידי עיירתנו המעטים.

גירוש יהודי טלומץ' בשנים 1942 — 1941
די אודיסזידלונגען 1942 — 1941

הנחמה היחידה היתה שהחזית הרוסית תתקרב. גם בתנאים האיומים היתה התשוקה לחיים עזה בכל לב. כדי להגביר את אשליית הייצוב פקדו הגרמנים על הקמת מרכזי בריאות ושאר מוסדות־סעד והתירו עבודת המקצועות החפשיים. הכל נעשה כדי להרדים את פחדם של האומללים. את המוסדות האלה ניהלה מועצת היהודים.

נוכח התקדמותם של הגרמנים במזרח אירופה נתערערה האמונה במפלתם הקרובה, ומצב־רוחם של היהודים ירד מאוד. אך משבא החורף על קרתו העזה הורע מצבם של הגרמנים. מן החזיתות היו מגיעות רכבות המביאות חיילים גרמנים שנפגעו בקור. מצב רוחם של היהודים נשתפר משהו, ושוב גברו התקוות... אולי.

הרדיו הגרמני היה צווח וחוזר וצווח: היהודים לא יוסיפו לַעלוז...

המצב בגיטו הלך והחמיר. רעב ומצוקה שררו בכל פינה. יום יום היה משה שטרק שולח מן הטחנה שקי־קמח, אך הם לא היו אלא בחינת טיפה בים. שטפונות הדנייסטר בסתיו השמידו את שרידי התבואה בשדות, ונפגעו בכך בעקיפין גם שוכני הגיטו. שוב לא ניתן להמיר אף חפצי ערך יקרים בקמח או בשעועית. בהזדמנויות שונות אספו יהודים עלי־שלכת ואף עלי־סרפד והכינו להם מרק. בנו של הרשל ברגר וילדיו סיפרו, שהם מייבשים צמחי שדה וטוחנים אותם לקמח. אף היו אוספים שבלולים ואוכלים אותם. „תה" היו מכינים מעלי־תרזה. גיסתי שרה ייבשה קליפות תפוחים והכינה מהם „תה".

לחם ניתן במנה קצובה לכל האזרחים בשיטת־כרטיסים, אך ליהודים לא ניתנה אלא מחצית המנה. הלחם היה שחור, דביק כטיט. מזונות אחרים לא ניתנו ליהודים כלל, אימת הרעב הגבירה במידה רבה את תאבונם של אותם יהודים, שעדיין היה ברשותם מלאי של מזונות. לפתע נעלמו כל „מחלות" הימים הטובים ההם, כשהיו ניזונים לפי דיאֶטה מיוחדת. נעלמו מחלות הכבד, המרה וכיב הקיבה.

התנגדות פסיבית: כל אלה שהצליחו להישאר בחיים, לברוח, להתחבא, התחילו בונים להם פינות מחסה על הבניינים, מרתפים בחצר וכו׳. המחבואים היו מוסווים יפה. דרך פרימיטיבית להסתיר דלת לחדר סמוך היתה העמדת ארון שיסתיר את הדלת מעין רואים. לאחר זמן־מה למדו להכין להם מחבואים מקרשים ומלבנים. באותה תקופה התגוררתי בבית הגברת גוציה שרייאר. היה שם במטבח פתח מוסתר בעצים, פתח אל מרתף. פתח זה חסמתי בקרשים. לעומת זאת הסירותי קרש במקום אחר לשם כניסה. גם ביערות הכינו מחבואים מוסווים בענפים ובעלים. גם בחצרות היו חופרים מאחורי גדם־עץ המשמש כבור־מחבוא.

הגרמנים פלשו בסוף הקיץ. נאה להפליא היה אותו הקיץ, וגם עונת הסתיו קורנת ברובה. בימים כתקנם היו הצעירים נהנים בעונה כזאת משחייה בנהר או מטיול בגן. ברם אותה שנה נמנעו מצאת לרחוב אף לפני שנפזרה הפזירה, ודווקא בימים ההם היה הלב נכסף לשוטט ברחובות, בגן, בין שדרות העצים האפלוליות, שעוררו בנו זכרונות מימי נעורינו.

מאכס בן אפרים

קורותי

כאשר פרצה המלחמה בין הגרמנים ובין הרוסים, וכשכוחות הצבא הרוסי נסוגו משטחינו, שיערנו, כי הציבור היהודי הנשאר תחת הכיבוש הגרמני צפוי לקשיים רבים. אך איש לא העלה אף בחלומותיו הרעים ביותר, כי יקרה אשר קרה.

הצרות התחילו עם הסתלקות השלטונות הרוסיים, כאשר האוקראינים בני המקום ראו את עצמם במעמד של אדונים. המשטרה האוקראינית התעללה תחילה ביהודים יחידים בלבד, אך לפי החלטת הוועד הלאומי האוקראיני, החליטו לגרש את כל היהודים מטלומץ׳, לגזול מהם את כל רכושם ולרצחם בדרך. אולם ההונגרים, שכבשו חלק מגליל סטאניסלאבוב, סיכלו את מזימות האוקראינים, על כל פנים בחלקן.

השלטון ההונגרי בשטח זה לא האריך ימים, והגרמנים עצמם נטלו את השלטון בעירנו. הוקם „יודנראט״, ובראשו אלי רדנר ומשה מנדל בילדנר, שחוסלו כעבור זמן קצר מאוד. במקומם באו אנשים, אשר סייעו במידה רבה לגרמנים בתכניותיהם הרצחניות לגבי יהודי טלומץ׳. החלו בנגישות ובהטלת מסים מיוחדים ועברו להקמת גיטאות ולכפיית האנשים הרעבים והתשושים לעסוק בעבודות גופניות מפרכות.

אותי צירפו לקבוצה שעסקה בעקירת מצבות בבתי־הקברות היהודיים (הישן והחדש). אבני המצבות האלה שימשו בחלקן לסלילת הדרך שעל יד הגשר מרחוב וייז׳בובה לסלובודקה.

הרדיפות, הרעב, המחלות, התעללויותיהם של הגרמנים ועוזריהם בנו הפחיתו את האוכלסיה היהודית בטלומץ׳ במידה רבה. את הורינו לקחו עם יהודים אחרים אל בית־הספר העממי ומשם הובלו תחת משמר כבד לסטאניסלאבוב אל טחנת רודולף. שם הפרידו את אמנו מאבינו. האם נשלחה למכרות כבול בקרבת סטאניסלאבוב. עד מהרה חלתה בטיפוס ונפטרה. אבינו נשלח עם קבוצה אחרת לסביבת טרנופול, וכעבור זמן קצר הוחזר בשל תשישותו הביתה. בעברו דרך העיר לבוב הוצא מן הרכבת ושבק חיים בבית החולים. נודע לי שנפטר אחרי קבלו זריקה.

הגיטו בטלומץ׳ קרב במהירות אל קיצו. מאחר שראינו, כי אין עוד לשהות בטלומץ׳, החלטנו, אחותי ואני, באחד מערבי הקיץ לצאת בהיחבא. עברנו את גדר הגיטו על יד הכנסיה הפולנית. חמקנו דרך רחובות גרונוואלדזקה וסלובאצקי. איש לא

הבחין בנו, ובשלום הגענו אל תחנת הרכבת פאלאהיצ׳ה. ידענו, כי זוהי דרך מסוכנת, שכן, היו מקרים של לכידת יהודים, שניסו לברוח בדרך זו. בתחנת פאלאהיצ׳ה קנתה אחותי כרטיסי רכבת לבוצ׳אץ׳. שעות אחדות הסתתרנו באפלה בקרבת התחנה, לבסוף חדרנו לרכבת־משא, שנועדה לעבור דרך תחנת בוצ׳אץ׳. נהג הרכבת, שהרגיש, כי יהודים בורחים אנו, הפחית את מהירות הרכבת לפני בוצ׳אץ׳ אחר שהזהירנו, שבתחנת בוצ׳אץ׳ עלולים אנו להיאסר.

חיי הציבור היהודי בבוצ׳אץ׳ היו קלים יותר בימים ההם. היהודים לא נכלאו בגיטו, אלא ישבו ברובע פתוח. גם השגת המזון היתה נוחה יותר, אלא שמצב ענינים זה לא התמיד. אחר השריפה הגדולה, שהחריבה את כפר דוראחוב על יד בוצ׳אץ׳, נחטפו 300 יהודים צעירים, ואני בתוכם, לשיקום הכפר החרב.

באותם ימים נערכה בבוצ׳אץ׳ ה„אקציה הראשונה". אחותי נתפסה בבונקר והובלה ברכבת־משא לכיוון בלז׳ץ. אך אחרי מסע קילומטרים אחדים הצליחה לקפוץ מן הרכבת ולחזור לבוצ׳אץ׳. מיד אחרי אותה „אקציה" ברחתי מדוראחוב ושבתי לבוצ׳אץ׳. מן „האקציה" השניה, זמן מועט אחרי הראשונה, הצלחנו לצאת בשלום, אחרי שהסתתרנו באחד הקברים בבית־העלמין היהודים.

אחותי דוניה, שבריאותה נתערערה אחר כל אשר עבר עליה, חלתה ומתה.

כעבור זמן־מה הצטרפתי אל קבוצת נוער, שאורגנה על ידי אחי, מוניו וורמאן, יהושע בילדנר ויולק פישר, כולם אנשי טלומץ׳. עברו שבועות אחדים, ובראשותה של גיסתי גוסטה יצאתי עם רבים אחרים ליערות ואדובה, פוז׳ניק וסוקולוב להכין מקלטים לכל האנשים המאורגנים לצאת ליער.

אחרי שהותנו שם כשבוע הגיע חלק מאתנו לכלל דעה, שלא נוכל להחזיק מעמד שם זמן רב, וחזרנו לבוצ׳אץ׳. באותו זמן נתקבלה החלטת הגסטאפו לגרש את יהודי בוצ׳אץ׳ לקופיצ׳ינצה. הנוער, שהיה מאורגן בקבוצות־התנגדות, התכנס לדיון, ורובם תמכו ברעיון לעבור לקופיצ׳ינצה. כעבור ימים אחדים נמצאתי גם אני שם.

הנהגת קבוצתנו קשרה מגעים עם קצינים לשעבר של הצבא הסובייטי, שעבדו בקו מסילת־הברזל הוסיאטין — קופיצ׳ינצה. אך השקט שם לא ארך. כעבור ימים אחדים, יום אחרי בואי, החלה „אקציה" גדולה, ובה נפלו חללים יהושע בילדנר ויולק פישר ומרבית אנשי קבוצתנו. הצלחתי להימלט וחזרתי לבוצ׳אץ׳, ומשם יצאתי ליערות ונשארתי שם עד שוב הכוחות הסובייטיים לשטחים ההם.

מיומנו של מקס הרטנשטיין

להלן קטעים מיומנו של מקס הרטנשטיין[1] (שמו הנוכחי: זבדי), שניצל מן הכיבוש ההיטלריסטי. אחרי עשותו זמן־מה במחתרת הגיע בתעודה מזויפת לא. ק. (ארמיה קראיובה) ושירת בה בלי שנתגלה מוצאו.

אחרי שיחרור השטחים על ידי הצבא הסובייטי הצטרף לצבא הפולני העממי, ובו ניתנה לו הזדמנות להילחם באויב מלחמת־נקם כשנשק בידו. בשנת 1948 הגיע לארץ.

אחרי השיחרור נפגש עם חברים ועם ידידים פולנים, שגילו לו, כי ידעו שהוא מסתתר. בין האוכלוסיה הארית של טלומץ׳ רווחה אגדה, כי מאקס הוא קרובו של גנרל גרמני ממוצא יהודי כביכול. את האגדה על מאקס הפיץ בין השאר גם באנדרובסקי, מתלייני טלומץ׳ ומראשי המשטרה הפלילית בעיר זו. לשווא חיפש את מאקס ואף הכריז על מתן פרס בעד ראשו. רצונו העז ללכוד את מאקס נבע, כנראה, מאותה גלוית דואר, ששלח לו מאקס אחרי שמצא מסתור בוורשה. לפי קטעים מיומנו של מאקס הרטנשטיין, כתב לבאנדרובסקי מכתב חריף, כינה אותו בשם מנוול והזהירו, כי לא רחוק יום מפלתו וכי ישולם לו על כל פשעיו.

(המערכת)

בראשית אוגוסט 1942, כאשר התקרב הקציר לסיומו, נודע לנו, כי הגיעה הוראה לסטניסלבוב, שכל החקלאים היהודים שבקרבת טלומץ׳ ירוכזו בגיטו טלומץ׳. במחציתו השניה של חודש אוגוסט החלו השוטרים האוקראינים להביא יהודים מן הכפרים הסמוכים. בסוף החודש נאלצה גם משפחתי לעבור לגיטו טלומץ׳.

הוראה זאת נחתה עלינו כמהלומה כבדה. נושלנו מדירותינו, בה נהנינו מחופש תנועה רב יותר. גם בעיות הבטחון והמזון היו קלות שם מאשר בגיטו.

מאז החמיר מצבם של אמי ושל אחי ומשפחותיהם. מלבד אמי ואחי הצעיר, הועברו לגיטו גם לונק, אדלה ויוליה עם משפחותיהם.

לא לקחנו אתנו אלא מלבושים הכרחיים ביותר ומעט מזונות. כל הרכוש, הדומם והחי, השארנו בידו של פגדין, שעבד במשקנו במשך שנים.

ב־29 באוגוסט 1942 הגענו לגיטו וקיבלנו דירה בביתו של זומרפריינד (על יד בית־הספר על שם הברון הירש). הדירה כולה — חדר אחד, וכבר מתגוררות בה משפחות בלוך, שווכטר, שמעון הוט, בלונד, שפרכמאן.

צפיפות זאת השרתה עלינו דכאון, אך הנחנו כי אין זו אלא התחלה, וכי המצב יחמיר ללא ספק. גם לפני כן חיינו בצפיפות, אך ישבנו בביתנו אנו, במשפחתנו בלבד. אמנם אימת „האקציה" והפחד מפני ביקוריהם של הגרמנים, של המשטרה הפלילית ושל השוטרים האוקראינים, היו גם שם. אך ברגעי סכנה יכולנו לברוח אל הגנים הקרובים ואל השדות והיערות הרחוקים.

עבדתי אצל קאפאנובסקי, שפתח צלמניה בחנותו של ריזל. כעובד בצילום ניתנה לי רשות לצאת מן הגיטו לעבודה. לעתים הייתי נשאר בצלמניה לשעות הלילה. במקרה של אקציה במפתיע בטוחים שם יותר ואין חשש של חטיפה ושל ספיגת מכות מידי השוטרים האוקראינים. בפיתוח סרטי הצילום אני מעתיק לעתים צילומים מן הגיטו. באנדרובסקי, זאווידובסקי וסיטניק מבקרים כמעט יום יום בגיטו, מחפשים זהב, רוצחים ובוזזים.

ספטמבר 1942. היום נתפסו אמי ואחותי יוליה. הן ניסו להגיע לבוצ׳אץ׳ מתוך הנחה, כי שם טוב יותר מצבם של היהודים. לשם הצליחו להגיע משפחות אחדות מטלומץ׳. היהודים מתגנבים דרך הכפרים אל מעבר לדנייסטר והולכים משם לבוצ׳אץ׳. אחרים הולכים לפאלאהיצ׳ה או לאולשוב, משם הם נוסעים ברכבת לבוצ׳אץ׳.

כיוון ששהיתי תכופות בצד הארי והיו לי ידיעות מפולנים, ניסיתי לשחרר את אמי ואת אחותי, אך העליתי חרס. הן הועברו לגסטאפו בסטאנסלאבוב. גורלה של אמי נחתם: משם אין איש חוזר. אחותי אדלה ובעלה הצליחו להגיע לבוצ׳אץ׳.

ספטמבר 1942. הלילה שוב נשארתי בצלמניה של קאפאנובסקי. היה בדעתי להכין עתקים אחדים מצילומי הגיטו, ונוסף לזה חש אני משהו, שאינו נותן לי ללכת לגיטו. האם זו תחושה של אסון קרב?

אינני יכול לעבוד. לפתע אני שומע דפיקות חזקות בתריסים. איני פותח. בפתח — התליין השיכור באנדרובסקי. הוא מתרווח על הספה ומספר, כי מחר ב־8 בספטמבר יחסלו את יגטו טלומץ׳. הוא בא לחסוך ממני עינויים ומוכן לחסל אותי מיד, לעשות לי שירות ולהעניק לי, ברוב חסדו, מיתה ללא כאב.

בקושי אני משכנע אותו שעלי לסיים הכנת סרטים אחדים למעבדת הסרטים היחידה בטלומץ׳, והוא מסתלק.

אחרי צאתו התגנבתי אל דירתו של שטיינברג, על יד ה„יודנראט". ה„יודנראט" שכן בקרבת בית־הספר על שם הברון הירש. הפרקליט שטיינברג תפש את דירתו של המנהל לשעבר אורמיאן. סיפרתי לו מה ששמעתי מפיו של באנדרובסקי.

מלבד שטיינברג ואחיו הבכור מצאתי שם גם אחדים מחברי ה„יודנראט". הם אינם מאמינים שסופם קרב. הרי השלטונות הבטיחו, כי לא יגעו בהם לרעה.

בת אחיו הבכור שטיינברג (היא באה מאוטניה, שם היתה להם מנסרה), מביעה

נכונות לברוח אתי. אנו מתגנבים לביתו של זומרפריינד. על הדלת הודעה בגרמנית, בפולנית ובאוקראינית: „רכוש ממלכתי, הבוזז חייב מיתה".

בעד החלון מצד החצר אנו מתגנבים אל אותה דירה. ב־8 בספטמבר, עם שחר מתעוררים אנו לקול תנועה. בעד החלון הפונה אל טחנת טוז׳ינקביץ׳ מגיעים אלינו קולות יריה וצעקות. אנו מציצים ורואים משאיות רבות, אנשי גסטאפו וס. ס., שוטרים, כולם חמושים וחובשים קסדות. הם מריצים את היהודים אל הכיכר שבין הכנסיה ובין טחנת טוז׳ינקביץ׳. בין היהודים אנו מוצאים את אשתו של וונדר. אנו רואים את אחד השוטרים יורה אל ילד אשר בזרועותיה. הכיכר מתמלאת יהודים. אנו עדים למעשי אכזריות של הגרמנים ושל עוזריהם. מאז הבוקר עד ארבע אחה״צ מחזיקים את היהודים בישיבה על האדמה, כשידיהם מורמות. כשמישהו נע ממקומו, מיד נשמע קול יריה לעבר ההמון היושב, ורואים גופה צונחת. לבסוף צורפו גם חברי ה„יודנראט" אל ההמון.

לפנות ערב נפסקות היריות. התהלוכה הדוממת של יהודים, שמונה שמונה בשורה מוקפים אנשי גסטאפו ושוטרים אוקראינים בשרשרת צפופה, יוצאת לדרכה לכיוון רחוב קושצ׳לנה. מריצים את כולם אל תחנת הרכבת. תהלוכה זו היוצאת למוות מזעזעת את הנפש.

בשעות הערב המאוחרות אנו מתגנבים מבית זומרפיירנד אל ביתו של מנדל שווכטר דרך רחוב סובה ודרך הגנים. אני יודע את המקום, אשר בו נמצא המקלט בביתו של שווכטר, כי בניתי אותו יחד עם הרש שווכטר. מתחת למרפסת המטבח אני מסלק לבנים אחדות, ואנו יורדים אל הבונקר שמתחת לטרקלינו של שווכטר.

10 בספטמבר 1942. אני יוצא בערב מן הבונקר ומתגנב דרך הגנים אל ביתה של הגברת טוז׳ינקביץ׳. (זו לא בעלת הטחנה אלא משפחה אחרת הנושאת שם זה). אני מקבל מהם מצרכי מזון. גם היא מאשרת את הידיעות ששמעתי מפי באנדרובסקי. טלומץ׳ הוכרזה כ„יודנריין", לא נשארו אלא אנשים שעבדו במשק וונדר בסיום עבודתם למען הצבא הגרמני ואחרים העוסקים בפינוי המקום ובקבורת הגוויות מ„האקציה" של החיסול. בסך הכל נשארו כעשרים איש.

11 בספטמבר 1942. אני יוצא בערב מן הבונקר ונתקל בחצרנו בעובד משקנו לשעבר. הוא רודף אחרי כשבידו גרזן. נראה שאינו רוצה בי כשותף לירושת נכסי ביתנו... אני בורח אל אונגר. אני מקבל מזון ונכנס בדרך גם לאוסטובה. אני בא במגע עם יאנק ורונסקי (כומר לשעבר). אני מחליט לברוח מטלומץ׳ באחד הלילות הקרובים. בבונקר הזה שהיתי חמישה ימים וחמישה לילות. הייתי יוצא רק בערבים להשיג אוכל.

13 בספטמבר 1942. בשעה 11 בלילה יצאתי עם בתו של שטיינברג (מאוטניה) ודרך סלובודקה הלכנו לפלהיצ׳ה, בדרך נתלוו אלינו ורונסקי וטוז׳ינקביץ׳. יאנק ורונסקי קנה לנו כרטיסים לסטניסלבוב.

14 בספטמבר. בשעה 6 בבוקר נכנסנו לרכבת היוצאת לסטניסלבוב. פגשתי ברכבת

את בילינסקה ואת ילנקובנה (תלמידותי לשעבר). שוחחתי איתן, והן שומרות סוד. כך אנו מגיעים לסטניסלבוב. בתחנת הרכבת ביקורת קפדנית. מחפשים מבריחי מזון, אך ברשותי אין מאומה, ואני עובר בשלווה בין המשמרות הניצבים. לפני תחנת הרכבת אני פוגש את סטפן פלאביוק, המשתומם בראותו אותי חי, אך הוא נוהג בשלווה. כאן אני נפרד גם מבתו של שטיינברג.

גם בסטניסלבוב נמשכת האקציה, אך אני הולך אל מורי לשעבר סטניסלב סמוטר ומתחבא ימים אחדים בביתו.

19 בספטמבר 1942. אני הולך אל תחנת הרכבת, ודרך לבוב ופשמישלאני מנסה להגיע לקראקוב.

21 בספטמבר 1942. הגעתי לקראקוב, שם יש לי חבר, מאטושינסקי. ברצוני לנסות בו את מזלי. הוא שולח אותי לווארשה.

30 בספטמבר 1942. מ־21 בספטמבר שהיתי בקראקוב ובווארשה, שם נתברר כי המחבוא „שרוף״. חזרתי למטושינסקי המתגורר מול המטה הראשי של הס.ס. בקראקוב, קיבלתי כתובת חדשה בווארשה. שם השגתי מחבוא באחוזתו של שווידרסקי, חתנו של מנהיג האנדציה בוינובסקי, שאחד מאורחיו הקבועים היה בזמנו רומאן דמובסקי.

אני שולח מווארשה גלוית דואר לבאנדרובסקי. אני כותב לו, שהוא מנוול, וכי קרוב זמן הגמול על מעשיו.

15 באוקטובר 1942. אני ידוע כפטריוט פולני נרדף. מכניסים אותי לא. ק. בפיקודו של קארול חודקביץ׳, גיסה של זושקה הופמאן מטלומץ׳.

למשפחת הרטנשטיין היו אקרים אחדים של אדמה חקלאית, ועל יסוד זה נמנו עם הקבוצה המיוחסת של החקלאים שהושארו זמנית מחוץ לתחום הגיטו, בדומה ליהודים הכפריים. במשק טיפל אחיו הבכור של מאקס, לונק.

באנדרובסקי, פולני, שירת במשטרה הפלילית ונודע באכזריותו ברדיפת יהודים ובחיפוש זהב אצלם.

זאווידובסקי, פולני, חבר נאמן של באנדרובסקי.

סיטניק, אוקראיני, שירת במשטרה הפלילית. השתדל לחקות את אכזריות הממונים עליו.

משה פלישר ז״ל

רבה של טלומץ׳ ר׳ יצחק הגר הי״ד

התגוררתי בטלומץ׳, הייתי בגיטו טלומץ׳. זמן־מה עשיתי בסטניסלב, ארבעה שבועות בטיסמניץ, סמוך לסטניסלב. כעשרה חדשים עשיתי בבוצ׳אץ׳, שם לא היה גיטו. גם ביערות חייתי חדשים אחדים וזמן מועט הייתי בין הפרטיזנים.

בעירנו כיהן כרב, כמרא דאתרא, ר׳ יצחק האגר ז״ל, נכדו של ה״רבי״ מאוטניה ר׳ חיים האגר, וחתנו של הרבי מבולחוב, ר׳ שלמה חיים פרלוב.

הרב ר׳ יצחק האגר שימש בו׳בנות בעירנו כעשר שנים עד חיסולה של ק״ק טלומץ׳. בנו היה מנדלי. כשנתפס היה כבן עשר שנים.

הואיל וכל אחד בגיטו חייב היה לעבוד, עסק רבנו ז״ל בקבורת מתים. אכן, רבו הנפטרים באותה תקופה. כמעט יום־יום גוועו בני־אדם ברעב, ורבים נספו בידי הגרמנים.

במצווה זו של גמילות חסד של אמת עסק ליד הרב גם ר׳ ישראל צבי הלר, שהיה בחינת יחיד בדורו. כל ימיו עסק בצרכי־ציבור באמונה, וסיפק צרכיהם של האביונים. הוא עצמו היה חסיד בורשטיני. ושנה שנה היה נוסע לשבת פרשת ״ויחי״ אל רבו בסטניסלב.

עד חיסולו של הגיטו היו הרב ור׳ ישראל צבי הלר הממונים על שמירת בית־העלמין בעירנו.

כשעצרו את הרב יצחק האגר והוליכוהו מבית הסוהר המקומי. עם יהודים אחרים ברחובות העיר אל תחנת הרכבת, פקד אחד השוטרים הפולנים שבעיר, בנדרובסקי שמו, על הרב ועל שאר היהודים לפצוח בשירה. הדבר היה באוקטובר 1942.

כל הדרך חייב היה לשיר. הוא שר את ״שיר השירים״ ועמו שרו שאר היהודים. כך הגיעו בדרכם האחרונה אל תחנת הרכבת. שם העלום אל הקרונות ושלחום לסטניסלב, ומשם לבלזיץ הסמוכה לראוה־רוסקה, ושם קופחו חייהם בתאי הגז.

אותו שוטר בנדרובסקי האכזר רצח ביריה יהודים רבים.

זמן־מה לפני התחסל הקהילה, סר אותו רוצח אל בית דודי ואמר לקחתו עמו. דודי ר׳ מנדל הופמן, יהודי זקן החזיק תכריכיו בידו וביקש את בנדרובסקי להרגו במקום. אך הלה מנע ממנו חסד זה ונטלו עמו, ורק אחרי עינויים רבים נפח נפשו.

בעירנו טלומץ׳ ישב הרבי ר׳ אלימלך לאם, שהיה מכונה ״הרבי מארץ־ישראל״. הוא השתקע בעיר ב־1930 וקנה לו שם של אדם יקר־נפש. הוא היה לובש תמיד מלבושים

לבנים ומניח שני זוגות תפילין. הוא נפטר שנים מעטות לפני מלחמת העולם השניה. אלמנתו היתה בת למשפחה מיוחסת. בן דודה היה הרבי האחרון מבלז. הגרמנים תפסו את הרבנית בשבוע שלאחר חג הפסח ב־1942 והביאוה לסטניסלב. שם נספתה בטחנת רודולף בין מאות יהודים, הי״ד.

בנו של הרבי ר׳ אלימלך, ר׳ חיים לאם, היה למדן ומשכיל ונואם מעולה. הוא היה מרצה בענייני היהדות, ורב היה קהל שומעיו. הוא היה איש מפלגת המזרחי והיה מועמדה של אותה מפלגה לקונגרס הציוני. הוא שהקים בטלומץ׳ את „החדר הכללי", שזכה להצלחה מרובה.

הוא נתפס על ידי הגרמנים בערב חג השבועות שנת 1942 בקרב מאה וחמישים יהודים. הם הובלו ללבוב, אל „מחנה ינובסקי" הידוע לשמצה. משם הובא לוויניקה הסמוכה ללבוב. זמן מועט עבד שם עד שמת על קידוש השם, הי״ד. הוא השאיר אחריו אלמנה, נכדתו של הרבי מדרוהוביץ, ובן יתום.

בבית העלמין של טלומץ׳ טמון גם הקדוש ר׳ יצחק׳ל מסטניסלב, בנו של הרבי מבורשטין, ר׳ משה׳לה ברנדוויין, שהיה בנו של ר׳ אליעזר (לייזר) ברנדוויין מאופלה, ונכדו של הרבי ר׳ נחום ברנדוויין.

הרב ר׳ נחום, שהיה מכונה „הרבי מבורשטין" ישב בסטניסלב. הוא נולד בשנת תרכ״ט (1869) והיה חתנו של הרבי ר׳ שמלקא מסירים. מאז 1918 ישב סטניסלב.

גם ר׳ יצחק, בנו של הרבי ר׳ משה, ישב בסטניסלב. כשכבשו הנאצים את העיר ודנו את יהודיה לעבודת־כפייה, הוטל על ר׳ יצחק׳ל לקנות למען הגרמנים ברזל ישן ובלואי־סחבות. לשם כך ניתנה לו תווית המעידה, כי רשאי הוא לנסוע ברכבת.

באחד הימים, כשנסע ר׳ יצחק׳ל מבוצ׳אץ׳ לסטניסלב, נכנסו אל קרונו גרמנים, ועל אף ההיתר שניתן לו לנסוע ברכבת ועל אף תעודותיו הכשרות, הוציאוהו מן הרכבת אלא תחנת פאלאהיצ׳ה, שבעה קילומטרים מטלומץ׳. הם הביאוהו לבית העלמין דטלומץ׳ ורצחוהו, בראשית 1943. אביו ר׳ משה׳לה היה רבי מפורסם בסטניסלב. ומפי חותנו ר׳ שלמה־מאיר מססוב למד קבלה. ב־1932 הקימו בניו׳נב בית־כנסת קטן לחסידי בורשטין. הרבי בא לחנוכת בית הכנסת ועמו חסידיו מן הערים ומן העיירות שבסביבה.

סח לי מר מקס פייאר מסטניסלב, היושב כיום בברונקס, בניו־יורק, שהוא וחבריו הביאו את ר׳ משה׳לה הרבי מבורשטין לקבורה. הם מצאוהו חנוק בטחנת־רודולף, עטפוהו בטלית שהביאו עמם וקברוהו.

ד״ר פיליפ הודיש

על רופאים ועל ענייני בריאות

בתקופת השלטון הפולני הצטמצם תחום הדאגה לבריאות האוכלוסיה בטלומץ׳ בשני מוסדות: „קופת חולים״ והמוסד הקרוי „פשיחודניה״, שנתמך על ידי העזרה הסוציאלית העירונית למען שכבותיה העניות ביותר של האוכלוסיה.

עם כניסת הצבא הסובייטי ועם הקמת השלטון האזרחי חלו בכך תמורות. אותה תקופה היו בעיר רופאים שעסקו ברפואה פרטית: ד״ר האבר, ד״ר הודיש, ד״ר הרמאן, ד״ר וינטרפלד ואשתו, גב׳ ד״ר פייארמאן, ד״ר קרויטמאן, ד״ר שווארצבארד ורופאי השיניים: גברת רוזנמאן, מ. גוטשטיין ודולר. ד״ר שווארצבארד עזב את העיר עם צאת הצבא הפולני כקצין מגוייס והגיע לרומניה. רופאים לא־יהודיים היו: ד״ר לסניאקוויץ׳ וד״ר ז. הופמאן.

השלטון הסובייטי החל מיד בארגון מחלקת בריאות בראשותו של ד״ר זאלץ. נוסף על הפוליקליניקה המחוזית ועל הפוליקליניקה המקומית (בבית מול הדואר הישן) הוקם בית־חולים ובו 40 מיטות (בבית ב„הוף״). בבית־החולים היו שלוש מחלקות: פנימית, כירורגית וגינקולוגית. מנהל בית־החולים היה ד״ר זאלץ. ד״ר הרמאן נשלח לניז׳ניוב.

באותה תקופה היו היחסים בין הרופאים היהודים והלא־יהודיים הוגנים מאוד. עם פרוץ המלחמה הסובייטית־גרמנית, בעת נסיגתו של הצבא הסובייטי, יצא ד״ר זאלץ ללבוב. ד״ר הרמאן וקרויטמאן גויסו לצבא הסובייטי והרופאים שנזכרו לעיל נשארו בעיר.

כזכור, חנה תחילה צבא הונגרי בטלומץ׳. השלטון הפוליטי היה בידי האוקראינים, שהתחילו מיד לגלות את אכזריותם. הרופאים היהודים סולקו מיד מעבודתם בבית־החולים ובשאר מוסדות הבריאות. עם זאת הוסיפו הרופאים היהודיים להושיט עזרה לאוכלוסיה היהודית ואף נוצרים באו לבקש עזרת רופאים יהודים, ללא תשלום, בהתעלמם משנאתם ליהודים.

שלטונות הצבא ההונגריים גילו התעניינות מועטת במינהל האזרחי, וכך השתלטו האוקראינים על כל החיים בעיר.

ב־14 ביולי 1941 הגיעו אלי שמועות, כי פליטים יהודים מהונגריה מובלים דרך טלומץ׳ לכיוון בלתי־ידוע. לא חלפה שעה, ונודע כי השלטונות ההונגריים הסגירו את הפליטים לאוקראינים, שהחליטו לגרש את כולם, ולצרף אליהם את יהודי העיר. תוכנית

גירוש שטנית זו בוצעה מיד. השיירה חולקה לשניים: בריאים וצעירים לחוד, זקנים, נשים וילדים לחוד. אני ואשתי ניצלנו מגורל זה, הואיל וזקוקים היו לרופאים אחדים לטפל בחולים האוקראינים.

היהודים הובלו על ידי ההונגרים לכיוון הורודנקה, סמוך לדנייסטר, ובנהר זה טובעו כולם. גברת ד״ר פייארמאן היתה במחנה הזה. ד״ר האבר וד״ר ווינטרפלד הצליחו להסתתר בדירותיהם. נשארו ד״ר מארק ואני. למחרת הבוקר החלטנו לפנות אל השלטונות ההונגריים, להסביר להם, לשכנע אותם, לבקש מהם ביטול הגזירה. מתוך מגע אל רופא יהודי הונגרי, ששירת בצבא ההונגרי הגענו אל קצינים בכירים. אחרי השתדלויות רבות הצלחנו — לחלץ את היהודים מידי הרוצחים. מיד באה פניה לשלטונות ההונגריים בהורודנקה ובנזוויסקה להחזיר את היהודים לבתיהם.

ד״ר מארק ואני קיבלנו את מכתבי־ההמלצה הדרושים ויצאנו לדרך: ד״ר מארק לכיוון הורודנקה ואני לניעזוויסקה.

ההונגרים כיבדו את התערבות המטה הצבאי והורו להחזיר את היהודים לטלומץ׳ בליווי חיילים הונגריים.

באותו מצעד נרצחו יהודים אחדים: גברת ד״ר פויארמן הוכתה באכזריות בידי השוטרים האוקראינים. משעזב הצבא ההונגרי את העיר, עבר השלטון כולו לידי שלושה מרצחים ששלטו ועשו כבתוך שלהם ברכושם ובחייהם של תושבי העיר. היו אלה אוברשטורמפירר של ה„קריפו״ (משטרה פלילית) שפר, באנדרובסקי וסיטניק.

משקבלו הגרמנים את השלטון, החל מיד לפעול ה„יודנראט״ ועמו גם מחלקת הבריאות. חמשת הרופאים שנשארו נדברו ביניהם לדרוש מן ה„יודנראט״ להקים בגיטו מרכז בריאות, אשר בו ימלא כל אחד מן הרופאים תורנות יומית. הרופאים הלא־יהודיים נקבעו לאוכלוסיה הנוצרית, כגון ד״ר לסניאקוויץ׳, הופמאן והרופא המחוזי יורוויץ׳,

גירוש יהודי טלומץ׳ 1942 — 1941

שעליו רווחו אחר־כך שמועות, כי היה הראשון באקציות ההמוניות. אולם כלפי חוץ היה היחס אל הרופאים היהודים יחס חברי.

ראוי לציין, כי הרופאים לסניאקוויץ׳ והופמאן גילו לא אחת הבנה ורצון טוב ברגעים קשים. בעמדי לפני בעיותיהן של שתי נשים יהודיות שהיו זקוקות לטיפול גינקולוגי דחוף, בא ד״ר לסניאקוויץ׳ לעזרה.

ד״ר הופמאן עזר לנו רבות בהספקת תרופות, ביקר אצל חולים בגיטו, ולעתים אף השאיר קצת כסף לחולים. הרופאים היהודים חויבו להתייצב יום־יום בשעה שש ל„מיפקד״, שנקבעו בו האנשים לעבודות כפייה למען הגרמנים.

הגברת ד״ר פויארמאן הצליחה לעבור לסטניסלבוב ושם נספתה לאחר זמן באחת האקציות. ה„יודנראט״ היה חייב לספק יום יום מיכסה של 160—200 יהודים לעבודות. במסגרת אפשרויותינו לא התירו הרופאים היהודים לשלוח חולים לעבודות. בכל „מיפקד״ נכחו אלה שהחליטו על החיים והמוות — אוברשטורמפירר שפר על סוסו הלבן, ועל ידו באנדרובסקי.

בזמן המיבצע המפורסם של זהב ופרוות בשנת 1941 נלקחו כבני־ערובה 12 יהודים ובתוכם שלושה רופאים, ד״ר האבר, וינטרפלד ואני. ארבעה שבועות כלואים היינו. היחיד שנשאר חופשי היה ד״ר מארק.

ברצוני להזכיר אירוע, הנראה פאראדוכסאלי ובלתי־סביר. ב־1 ביאנואר 1942 נכנס אל תאנו מפקד הז׳נדרמריה, פקד לעמוד „דום״ והודיע: „בשם הפירר אני מביא לכם ברכות לשנה החדשה״. אכן — קו אופייני למנטליות הגרמנית הארורה...

ארבעה שבועות אחרי היכלאנו חזרנו לעבודתנו המפרכת. על אף הרדיפות והקשיים האובייקטיביים עשינו כל שביכולתנו כדי להקל את הסבל מבחינת הבריאות.

מיום ליום נתרוקן הגיטו. בכל אקציה חוייבו רופאים יהודים להימצא בכיכר הריכוז בהשכמת הבוקר, כדי לטפל בהרוגים ולהקפיד על קיום התקנות „ההיגייניות״. פעמים רבות היו מתגלים בין המתים אנשים שנפגעו קשה, ועלינו היה להגיש להם עזרה. הושטת־עזרה זו עודדה אותנו משהו, שכן ראינו כי עדיין מסוגלים אנו להחיש עזרה.

כל עוד היינו מחוץ לגיטו, רשאים היינו לטפל גם בחולים נוצרים, אך לאחר זמן הורה הרופא המחוזי יורוויץ׳ לרופאים היהודים לבצע רק נתיחות מתים, בייחוד מקרי רצח, שהיו מתרחשים בכפרים, 30 זלוטי היה שכרנו לכל נתיחה.

חסרו המכשירים והתרופות הפרימיטיביים ביותר. הרוקח העירוני הפולני סירב למכור לנו תרופות. שרידי היהודים, שנמצאו מחוץ לגיטו, הועברו לגיטו. במאי 1942 שוב בוצעה אקציה, בה הוצאו גם ד״ר האבר ואשתו. הם נספו בסטניסלבוב.

באחת מפגישותינו ניסינו, ארבעת הרופאים שנותרו, למצוא אמצעים ללחום במגפת הטיפוס שהלכָה ונתפשטה. פנינו לסטניסלבוב אל ד״ר שוידר ולִידידי בעיר מולדתִי

קולומיאה. מסטניסלבוב קיבלנו 2000 חפיסות אבקת אספירין, תחבושות, אבקה לכאב־ראש, 300 בקבוקי קאראמין וקצת צמר־גפן.

המצב היגייני בגיטו החמיר. פתחנו בבית־תפילה מחלקה אפידמיולוגית. מספר החולים גדל, כמות התרופות ברשותנו פחתה, וראינו כי מתקרב קץ כולנו. לי הוקצה חדר בסביבת בית־התפילה, שנועד להיות חדר לחולים במחלה מידבקת. האחות היתה גינה זקלר.

זכורני, בחודש אוקטובר הייתי בחדרי וטיפלתי בחולה, עסקתי בסילוק מורסה. אותה שעה נכנס אלי שוטר יהודי והודיע, כי מחכה לי האוברשטורמפירר שפר. לבשתי עוז וביקשתי למסור לשפר, כי יחכה כרבע שעה.

שפר הגיע ל„סיור" כדי לעמוד על „מצבם" של החולים. חלפה שעה קלה, ובפתח עמד באנדרובסקי ואמר לי: „ד"ר הודיש, קח את אשתך וילדיך — אתה עצור".

בחצר הכלא נמצאו כבר יהודי העיר יחד עם ה„יודנראט". הוחזקנו שם 4—5 ימים. משם הובילונו לתחנת־הרכבת בדרך לסטניסלבוב.

אני הייתי הרופא האחרון, משום שווינטרפלד ומארק עזבו את העיר.

טלומץ' נעשתה „יודנריין". לשרידי היהודים החל פרק חדש בפרשת הגיהינום.

(ד"ר הודיש ואשתו קפצו לבדם מן הרכבת. ילדם הקטן נספה).

משה גוטשטין־לעסקי

המחרשה ביד

שנת 1942.

שלושה נשארנו בחיים מקרב שני „מנינים" של שרידי קהילה יהודית. החליטו השלושה „לקפוץ מן הספינה הבוערת" — ויהי מה...

שלושתנו, שני גברים ואשה אחת, הצלחנו להשיג מידו של פקיד־מועצה שלוש תעודות מן הגנזך המקומי. ברטה קיבלה תעודה הנושאת שם סטניסלבה סניצקי והחליטה לשחק תפקיד עוזרת־בית. על יצחק היה לשמש לפי תעודתו החדשה כפועל שכיר־יום, ואני משה זכיתי לשם יוסף גז'ביק, שם נאה לעובד־אדמה.

למחרת היום נזדמנו שלושתנו לפגישה אחרונה במקום שיעדנו לנו לפרידה, ויצאנו איש איש לדרכו. מוטב כך, בנפרד. כך ייקל לנו להיבלע בהמון הנכרים. בחרתי לי את הדרך הקרובה מטלומץ' לבוצ'אץ', נכון מזה — אל סבך היערות בעיבורה של בוצ'אץ'.

והדבר התחיל בכך, שנעשיתי עבדו של בעל אחוזה אוקראיני. מעט מעט הסתגלתי

לתפקידי החדש, אף כי נבצר ממני להבחין בין גרעיני שיפון לגרעיני חיטה. בעבודת הכפיים עצמה לא היה קושי, שכן עמד לי נסיוני בהכשרה החלוצית לארץ ישראל.

והימים — ימי גמר הקציר. העבודה היתה בעיקר בדיש. לא קלה היתה הדרך. אלפי סכנות ארבו בכל שעה. לא נרתעתי גם מצליחת נהר הדנייסטר, שמימיו האדימו מדם יהודים. הכל באיסור ובחשאי. היעד היה — להגיע בהקדם אל בית האיכר לחובסקי, שאשתו היתה אחותה של הגברת שקלאר. מאליו מובן, שהיה לשמור בקפדנות את סוד היותי יהודי. „ודאי — הודיעה הגברת לחובסקי. — אחותי כתבה אלי בענינך. במשקנו תוכל לעבוד. המשק גדול וכולל 30 מורג שדה, בהמות עבודה, רפת, לול". ברפת עבדה בחורה. עלי היה לטפל בסוסים. „אין דבר" — אמר לחובסקי בידידות — כשם שלמדת את המלאכה במנסרה סופך ללמוד גם מלאכתך בשדה".

האחוזה היתה במרחק 2—3 קילומטרים מבוצ'אץ'. קולות היריה משם הגיעו הנה. ישן הייתי באורווה. בשעה שלוש אחר חצות לילה הייתי קם. בקושי הייתי מקיץ משינה עמוקה. העיקר — לא נותרה שעה לשקוע בהרהורים. לא קלה היתה העבודה בשדה. החרישה, הזריעה, הניכוש, הטיפול בסוסים ובחזירים, פיזור הזבל, זיבול השדות וכו' — מלאכות אלה היו טעונות אימון ולימוד. נוסף על כך הוטל עלי לנסוע מפעם לפעם העירה בשליחויות שונות, לרבות ביצוע הזמנות שהזמינו הגרמנים. ועוד היה עלי לחטוב עצים ביער ולמלא חובת עבודה ציבורית „שרוורק". יום העבודה היה מ־16 עד 18 שעות ביממה. בשעת לילה מאוחרת הייתי עולה אל עליית האורווה וצונח באפס־אונים.

עם עלות השחר היה מגיע אל אזני קולה הצווחני של מריושה: יו־זף! בעודי עייף ויגע ירדתי בסולם ליום עבודה חדש. וכך יום־יום. כל יום חיים היה בחינת זכיה בגורל. מי יודע — אולי יעלה בידי להישאר בחיים, ובעיקר, כשהחזית הולכת וקרבה: חרקוב, קיוב.. מה ערכם של עשרות קילומטרים אחדות לגבי טנקים? כבר היתה השנה שנת 1943. בעל האחוזה עודנו סבור, כי קצין פולני אני המסתתר מעיני הגרמנים. גם השכנים חשבוני לפליט מאיזור הווארטה, מפוזין, אחד ממשפחת לחובסקי.

בימי א' בשבת היה לחובסקי מתיר לי לצאת לבית הכנסיה שבבוצ'אץ' לשעות אחדות. אך אני הייתי סר אל הרובע היהודי, אשר שם בית הכנסת, שהייתי מתפלל בו. אוירת דכאון שלטה שם. דיברו על חיסול. אף על פי כן היה בוקע בחשאי ניגון לעתים. שרו באידיש, בעברית וברוסית, שירי עצבות וגעגועים. היתה בשירים אלה מזיגה של תקווה ושל ייאוש.

עובדי הרכבות הביאו ידיעות על מרד יהודי בגיטו וארשה. מגיעות גם ידיעות על סטלינגרד. חבורת צעירים רוכשת כלי־נשק ומחליטה לצאת אל היער. משראוני אנשי החבורה הפסיקו שירתם. במראה פני לא דמיתי להם.

חוזר אני אל משקי. שוב המחרשה בידי. האיכר הזקן משבח אותי. מחזיק אני במחרשה — אומר הוא — כאיכר ותיק ורגיל. „די בהצבת המחרשה כראוי במקומה" —

טוען הוא — „כל השאר מסתדר מאליו. הסוסים פוסעים בתלם, מספיקה משיכה כל שהיא ברסן. תנועה קלה במושכות — והכל מתנהל כהלכה״. לא אחת הרהרתי: אלמלא המצוקה המרה נראה כאן הכל רומנטי: משמאלי היער וסביבי הכל ירוק ופורח.

באחד הימים ברדתי כדרכי מ„חדר־משכבי״ בעליית האורווה קלטה אזני הדי יריות מן העיר. סוף־סוף קרובה היא. נשמעים קולות יריה וקולות יבבה וצווחה. משמע — שוב מבוצעת שם פעולה. עלי לעשות מלאכתי כמעשי יום יום, אלא שהפעם איני מסוגל לכך. כל כלי שאני נוטל נשמט מידי. אוסר אני את הסוסים, קובע את המחרשה. ברם הדברים משתבשים. להב המחרשה משרך דרכו, נוטה פעם ימינה ופעם שמאלה. הכלים מכזיבים הפעם. ניגש בעל האחוזה, מסתכל וצווח: „לכל הרוחות, יוזף! מה אירע לך? אך אתמול עבדת כהלכה, והיום?״

דומה, לא הבין הלה את סמיכות הפרשיות של עבודתי ושל היריות. מעתה, כשאני בא בעגלה העירה, שוב אני רואה אנשים, אשר על שרוולם התו היהודי. כעבור זמן־מה מספר מעבידי סיפור בבואי הביתה, כי נתגלה עתה, שאותו בחור בן עשרים, שעבד אשתקד במסילת הברזל בקבלת הזמנותיהם של הגרמנים, אינו אלא יהודי. עמד על כך שוטר אוקראיני — סיפר האיכר — כשגרר ממחבואה נערה יהודיה. עוד הוא מוליך אותה הרגיש, כי חוורו פניו של אותו צעיר. שוב לא עמדו לצעיר תעודותיו וניירותיו המעולים. הפשיטוהו ומיד עמדו על מהותו.

במרחק מועט ממשקו של לחובסקי, סמוך ליער, התגוררה פולניה, אלמנה עניה. והנה הרגיש מישהו, שהיא קונה מצרכים מעל הדרוש לאדם אחד. מסרו על כך לשוטר האוקראיני, אשר בא מיד עם חבר עוזריו, הקיפו את הבקתה והתחילו צווחים: „יהודים, צאו מכאן מיד, שכן אנו פותחים ביריות!״ אך הפעם היו היהודים המוקפים שפתחו ביריות ובהשלכת רימונים על השוטרים. ה„גיבורים״ האוקראינים נמנעו מהסתכן, ומהיכנס בקרב והציתו את הבקתה. אחר הצהרים הזמינני עמיתי העבד פיוטר לצאת עמו ולראות במראה בשר־אדם צלוי. „דומה צלי אדם לצלי עגל״ — אמר פיוטר.

פה ושם התחיל משמיע קולו האקדח היהודי. הנה הודיע העתון הלבובי בלשון הפולנית על פרס למי שיתפוס את הבחורה היהודיה מרחוב ברנשטיין שהרגה ביריה איש גסטאפו.

רשמית הוכרזו בוצ׳אץ׳ וסביבתה כ„מטוהרות מיהודים״. כך נראה הדבר לאור היום, אך בלילות נראו צללי־אדם דופקים על דלת כל בית ומבקשים מזון. צללים אלה נעשו נועזים ונמרצים יותר, וביקוריהם נעשים תכופים ותוקפניים יותר. מבקרים אלה הפילו אימה על הגרמנים, על גרוריהם ועל קומיסר המדינה בכבודו ובעצמו.

הם השליכו רימונים, אם סירבו לפתוח להם. הם לא נתכוונו לרצוח והסתפקו בדרישת מזון לפרטיזנים. אחד האמיצים שבהם היה בחור צעיר שכונה בשם „האדום״. דומה, לאחר זמן נפל חלל בחזית הרוסית. בעיירה פוטוק־זלוטי התרכזה קבוצת יהודים

שנמלטה לשם מחיסול קהילת בוצ׳אץ׳. הם ישבו שם בתנאי הסוואה מעולים. הם היו חמושים יפה ונעו ביערות ובכפרים, כשיד השלטונות קצרה מהשיגם.

קרב חורף 1943/44 — והשלג מגלה את עקבותיהם של המסתתרים. בנסעי מעבודה ציבורית („שרווארק״) בפוטוק־זלוטי נתקלתי בשני טנקים של ס. ס. גליציה. היו אלה של „גיבורים״ אוקראינים שהתפארו, כי חוזרים הם כמנצחים בקרב שערכו על הפרטיזנים היהודים.

GENERALGOUVERNEMENT
DISTRIKT GALIZIEN
Kreishauptmann in Horodenka Stanislau
Landkommissariat Tlumatsch

Tlumatsch, den 24. April 194

Schö/AS.

B e s c h e i n i g u n g

Dem Juden Moses G u t s t e i n, zur Zeit wohnhaft in Tlumatsch, Grunwaldstrasse 22, wird hiermit die Genehmigung zur Übersiedlung nach Olescha erteilt, nachdem der zuständige Bürgermeister seine Zustimmung ebenfalls gegeben hat. Nach Ankunft in Olescha hat sich der Betreffende beim zuständigen Bürgermeister zu melden.

Der Landkommissar
In Vertretung

REGISTRIERUNGSSCHEIN

FAMILIENNAME und VORNAME

Wohnungsort

wurde im Ewidenzbureau des Judenrates zu Tlumatsch als stabiler / einstweiliger Einwohner angemeldet.

DATUM:

Leiter des EWIDENZBUREAU.

תעודות ואישורים שהוצאו בשביל יהודים ע״י הגרמנים בטלומץ׳

HUNDREDS OF CHILDREN WERE KILLD IN THE HOLOCAUST IN TLUMACZ

מאות ילדים נספו בשואה בטלומץ׳ וביניהם:

הונדערטער קינדער הי״ד, זענען אומגעקומען אין טאָלמיטש פון די נאַצישע מערדער־הענט צווישן זיי:

דורה בת אדולף דולר

חנה׳לה בת פרץ שפרכמן

רימין בן מינה רוטנשטרייך

קטעים ממכתבה של הגב׳ דולר ז״ל
אשת מרפא השיניים אדולף דולר

נחרת בזכרוני מאורע מראשית הכיבוש הגרמני בטלומץ׳. הדבר היה אחרי האקציה הטראגית בסטניסלבוב, כאשר הגרמנים רצחו ביום אחד בבית הקברות המקומי עשרת אלפי יהודים. עברו ימים אחדים ונערכה אקציה כזאת בהורודנקה. שם נרצחו אלפיים יהודים. אחרי האקציות האלה הגיע ל„יודנראט" בטלומץ׳ „קרייזהאופטמאן" דופלר.

באו אלינו הד"ר שטיינברג וריצר ודרשו מבעלי טבעת זהב עם יהלום. הם סיפרו שקיבלו כבר קופסה לסיגריות עשויה זהב מפיניו ריזל מחנות הברזל. בעלי נתן לשם הצלת היהודים מהשמדה טבעת אירוסין משובצת יהלום בן שני קרטים. כל האוצר הזה נוֹעד לדופלר.

כאשר קרב קיצם של יהודי טלומץ׳, מצא בעלי מחבוא לי ולבני בן החמש, בנו של פרידק הולדר (בעלי אימץ את הבן) בבית האיכר דרוהומירצקי בכפר סמוך לטלומץ׳. גם בעלי ביתנו עמדו להסתתר ימים אחדים לאחר מכן. דרוהומיצקי, שלקח לעצמו את מרבית רכושנו. גילה למשטרה הפלילית את תכנית בעלי לברוח יחד עם בתנו בת התשע. בעלי ובתי נעצרו והועברו לבית הסוהר בטלומץ׳. כפי שסיפר לי השופט מירצ׳יק אחרי שחרורם היכום ועינום ימים אחדים כדי שיגלו את מחבואי. אחר כך העבירום אל הגסטאפו בסטניסלבוב והוציאום להורג ביריות. הדבר היה בספטמבר 1942.

אותנו הרעיב דרוהומיצקי. שבועות אחדים לא ראינו אף פרוסת לחם. רצונו היה שנגווע ברעב. במיוחד התעללו בילד. באחד הלילות באפריל ברחתי עם בני לכיוון טלומץ׳, כי ידעתי כי צפויים אנו שם למוות. בדרך תעינו. עברנו על יד בקתה בשדה. ראיתי חלון פתוח ושאלתי לדרך. האיכר הכניסנו אל ביתו ואמר להסגירנו ביד ראש הכפר. ניסינו לברוח, אך לא הצלחנו. ביקשתי, שייתן לבני אוכל לשובע לפני מותו.

עלה בידי להשפיע על האיכר שישחררנו, אך הוא התעה אותנו בדרך לא נכונה. לפני עלות השחר הסתתרנו ביער בתוך ערימת זרדים. שומר היער גילה אותנו, אך הצלחנו לרכך את ליבו. בדרך אכל הילד עשבי־בר ושתה מים מתוך שלולית רוחשת צפרדעים.

מרחוק ראיתי את רכבת המסילה הצרה נוסעת לטלומץ׳. החלטתי, לפי עצת בני הקטן, ללכת לאורך פסי הרכבת לטלומץ׳. הגענו בערב עייפים ורצוצים. כמעט שנתקלנו בז׳נדרמים גרמניים. פניתי אל בית צ׳והארובה, שבידה הפקדנו חלק מחפצינו. גורשתי

יחד עם ילדי. רק אחרי תחנונים מרובים נתנו לנו פירורים שנשארו מסעודת משפחתם.

מול ביתנו התגוררו ניקושביץ ומשפחת הגב׳ טמפורל. הסתתרנו שם בחדרי השירותים. שם מצאה אותנו בבוקר הגב׳ טמפורל, שנתנה לנו לאכול ולשתות. היא החזירה לי גם חלק מהחפצים שהפקדנו בידה. החלטתי לפנות אל דרוהומירצקי, מתוך הנחה שישנה הליכותיו כלפינו משיראה, כי אני מקיימת מגע עם אנשים שונים ודבר זה עשוי להצילנו ממוות. ימים אחדים חיינו בתנאים נסבלים, אך משלקח ממני את כל חפצינו שב להרעיבנו. ימים רבים טחנתי תבואה בריחיים, ולשעות הלילה היו כולאים אותנו באורווה.

לפני סיום הכיבוש ההיטלריסטי ברחנו משם אל אחד ממכיריו של בעלי, סאמבורסקי. בקרבת ביתו נתקלנו בכנופית אנשי באנדרה, ביניהם היה גם סאמבורסקי. סיפרתי לו על נדודינו הנמשכים זה תשעה עשר חודש. בסופו של דבר נענה להפצרותי ולקח אותנו אליו. בביתו חיכיתי לכיבושו של הצבא הסובייטי.

מי יוכל לתאר את הסבל שעבר עלינו בנדודינו? אילמלא בני, הייתי תולה את עצמי ביער, אך לא מצאתי עוז בנפשי לרצחו תחילה. תמיד שאלתי בכל מעשינו לדעתו וקבלתי עצתי. כוחותיו אזלו. הייתי סבורה שאתעוור מדמעות. בני שהיה בן שבע בזמן השיחרור, נראה כילד בן שלוש־ארבע.

כשראוני מכירי אחרי השיחרור לא האמינו, כי עוד אחיה. בטוחים היו, שאני עומדת למות.

אחרי השיחרור ברחתי במשאית סובייטית מטלומץ׳ לקולומיאה לפי עצתו של קצין יהודי. בקולומיאה מצאתי סוף סוף יהודים אחרים.

מוני וורמן

היחסים בין יהודי טלומץ׳ ובין האוכלוסיה המקומית

כבר עמדנו על יחסה של האוכלוסיה הלא־יהודית, הפולנית והאוקראינית ליהודים. רפיפותה של האוכלוסיה היהודית ניכרה יותר נוכח עליונותה של הסביבה. את האיבה הזאת הרגישו יהודי טלומץ׳ עוד לפני כניסת קלגסי היטלר. אף נעשה נסיון לגרש את היהודים בטלומץ׳. יהודים רבים בכפרים במחוז טלומץ׳ נרצחו או טובעו בדנייסטר. נרצחו היהודים שגורשו מרוס התת־קרפטית. באה התחיקה ההיטלריסטית ונתנה גושפנקה של היתר להשמדת יהודים.

האוכלוסיה המקומית — מקצתה התייחסה באדישות לרדיפות המתמידות והעקובות מדם של הרוצחים הגרמניים ואף שמחה על שבעיית היהודים נעלמת והולכת. השנאה

ליהודים, שפעפעה מאות בשנים ונבלמה במידה כל שהיא, מצאה את פורקנה בתקופה האכזרית ההיא. עזרה לגרמנים ב„אקציות", השתתפות בגילוי יהודים, מעשי סחיטה לגבי יהודים, לא בלבד שהיו ללחם חוקם של אנשי העולם התחתון, אך גם אנשים בעלי תפקידים אחראיים בציבור הפולני והאוקראיני נתפסו למלאכה בזויה זו. הוועדה האוקראיני רצה בכליון היהודים וליבה את יצריהן של חיות־הטרף, מה גם שניתנה בכך הזדמנות להתעשר בדרך קלה וגם להפיק רצון מן האדונים.

עם זאת נמצאו גם בתקופה ההיא יחידים, שהושיטו יד עוזרת ליהודי. הכומר טאבאצ׳קובסקי, שנחשב בדרך כלל כאנטישמי, נתן למספר מסויים של יהודיות תעודות „אריות", ובזכותן נשארו בחיים. והוא עצמו — כך מספרים — שילם בחייו על מעשיו אלה.

גם משפחת הופמאן, שהתגוררה ב„הוף", על יד וונדר, כמשפחות נוצריות מעטות אחרות, עזרה ליהודים בהזדמנויות שונות.

גם בכפרים היו מקרים של עזרה שלא על מנת לקבל פרס. בזכרונותיו, מזמן שהותו ונדודיו בכפרים, מספר פויאר, שמצא יחידים, שהיו נכונים להגיש לו עזרה.

מינה רוטנשטרייך מזכירה את משפחת טסלא, שהעניקה לה עזרה.

מאכס מזכיר בזכרונותיו נהג־רכבת, ששמו אינו ידוע לו, שבזמן בריחת לבוצ׳אץ׳, הפחית את מהירות הרכבת לפני תחנת הרכבת, כדי שמאכס ואחותו יוכלו לקפוץ מתוכה בלי שייתפסו על ידי הגרמנים.

קבוצת בלונד־שפראכמן מזכירה, שנשארו בחיים בזכותה של משפחה ענייה שהתגוררה על יד יער יאצקובסקה, משפחת סטאניסלאוו והאניה קשמינסקי ושתי בנותיהם, סטפה ומילקה.

קבוצת פלשר, שמצאה מקלט בישוב הקטן בוסקה בין לוקוטי ובין אוקניאקי, ניצלה בזכות משפחת קאז׳מייז׳ דבויאק.

לקבוצת טלומץ׳־בוצ׳אץ׳ עזר הרבה הכפרי העני קאמינסקי בהספקת מזון ותרופות שלא על מנת לקבל פרס. בזמן כניסתם של הגרמנים בשניה נרצח קאמינסקי על ידי אנשי באנדרה. עזרו לקבוצה ההיא גם משפחת ה„סובוטניקים" — חברי כת דתית — שבוואדובה הממונה על היער זדראהאל מבוצ׳אץ׳, ושומר היערות בוואדובה.

ראוי לציון גם הכפר שעל הדיינסטר, הוריגלאדי. איש מאנשי כפר זה לא הכתים ידיו בדם יהודים. בכפר זה התגוררה שנים רבות לפני המלחמה משפחת הרמאן־וייץ. תושבי הכפר הזה לא הסגירו את משפחת וייץ גם כאשר הסתתרו בביתה כתריסר יהודים מטלומץ׳ בדרכם לבוצ׳אץ׳. זמן רב הסתירו את משפחת וייץ והצילוה מגירוש. משגורשו היהודים מן הכפר, הצליחו אחדים ממשפחת וייץ להסתתר בבתי תושבי הכפר ההוא ולחכות לכניסת הצבא הסובייטי.

במחוז בוצ׳אץ׳, בכפר ויצ׳חובקה, מצא מחבוא אליהו גרינברג. בכפר פולני זה ידעו הכל, כי יהודי מצוי ביניהם, אך איש מן התושבים לא הסגיר אותו.

מלבדו נשארו בחיים בזכות האיכרים ההגונים: סימה הרמאן מאולשה, משה גוטשטיין, יחיאל מינצר, יולק מאנדל, שזכה לחזות בכניסת הכוחות הסובייטיים, אך הוסגר אחר־כך, אחרי נסיגתם. בעזרת האיכרים ניצלו גם לונק הרטנשטיין, שלמה ריצר, לונציה ליאופולד, אלזה פישר, פייער יידל, משפ׳ בולטוך, חיים אינזליכט עם שני ילדים, פייער דוד ומשפ׳ פלשר.

אכן, אחר־כך נרצחו רבים מאלה שנהנו מעזרת נוצרים מכרים ואף זרים בשל מלשינותם של אחרים. רבים מן האנשים האלמונים האלה, שהגישו ליהודים עזרה, יישארו אלמונים, משום שקשה לקבוע את כל השמות והנסיבות. ברם מעשי־נדיבות אלה היו מקרים מעטים בים השנאה הכללי.

מאכס הארטנשטיין מונה בזכרונותיו פולנים ואוקראינים אחדים, שהגישו עזרה לו וליהודים אחרים: משפחות אגופסוביץ שלחה לעתים קרובות מזון לגיטו בטלומץ׳. מלבד משפחת הופמאן, הנזכרת לעיל, עזר למאכס הארטנשטיין טוזינקוויץ׳, וכן ורונסקי, בפנובסקי הנגר ומטושינסקי. שלמה ריצר מזכיר משפחת פולנים ווינרובסקי, אשתו של צילר, גב׳ צ׳הארה טמפלרובה־סמבורסקי.

הכנסיה של הכומר טאבאצ׳קובסקי שחילק „תעודות אריות" ליהודים

מוניו וורמן

טלומץ' – תנועת ההתנגדות

את שיעור האוכלוסיה היהודית בטלומץ' ובמחוז לאחד בספטמבר 1939 (יום פרוץ מלחמת העולם השניה) אפשר לקבוע רק בקירוב. מיפקד האוכלוסיה האחרון, המכונה המיפקד הכללי השני, קובע, כי בטלומץ' בלבד היו 5946 נפש, ובכל המחוז — 118,784 נפש בני כל הדתות. לפיו היה מספר היהודים פחות מ־10,000. אולם מחקרם של בוהדאן וואטושינסקי כולל נתונים מפורטים יותר, ומהם נובע, כי מספר האוכלוסיה היהודית בטלומץ' היה 2,112 נפש, בטישמייניצה — 2049, באוטיניה — 2081, בניז'ניוב — 421, ו־1992 יהודים בכפרי המחוז. בסך הכל 8655 נפש, היינו פחות מ־10% מכלל האוכלוסיה.

בשל הגידול הטבעי המועט ושיעור התמותה הנמוך לא נשתנה במידה ניכרת מספר האוכלוסין היהודים גם אחר הצטרף משפחות פליטים שבאו מן המערב. גם פרוץ המלחמה לא חולל תמורה ניכרת, אף כי יהודים במספר מסויים הצטרפו והתגייס לצבא הסובייטי או שהוגלו.

פלישת הגרמנים שינתה את מצב העניינים: יהודים כפריים נרצחו וטובעו בדנייסטר. אף המשטרה האוקראינית ביצעה בהשפעת הסתה של המנהיגים האוקראיניים מעשי רצח באוכלוסיה היהודית. נראה, שהאוקראינים שמרו אמונים למורשת חמילניצקי וגונטה מן המאה ה־17 ולמורשת פטלורה בתקופה החדשה. רצח יהודים וגזילת רכושם נצטמצמו במקצת עם כניסת הכוחות ההונגריים, אולם כאשר השתלטו במחוז הכנופיות ההיטלריסטיות, החלה השמדה שיטתית של היהודים. היהודים הוצאו אל מחוץ לחוק. סימן היכר מיוחד ניתן להם — „מגן דויד" על השרוול, נשלל מהם חופש התנועה, הוטלו עליהם קנסות קיבוציים, ורכושם הוחרם. הוקמו גיטאות וכל יציאה מן הגיטו היתה טעונה רשיון. דבר זה הכביד על השגת מצרכי מזון. הצפיפות בגיטו הביאה לידי התפשטות ליכלוך, זוהמה ומחלות. משרוכזו היהודים בגיטו הוקל לצוררים לבצע בהם זממם. על כל עבירה קלה היו מחמירים וגוזרים מיתה. דם היהודים הופקר, ורוצחי יהודים היו פטורים מעונש.

תעיד על כך העובדה שתוארה בספר „השמדת יהודי ז'ולקב" מאת טאפט. עוד בימים הראשונים, כשהחיים בז'ולקב היו שקטים למדי, נרצח יהודי. מפקח המשטרה האוקראיני ראה חובה לפתוח בחקירה משפטית בפרשת הרצח הזה. הוא פנה אל פלוגת

פועלים מתוך ידיעה, כי הרצח בוצע על ידי פועלי אותה פלוגה. אך מפקד הפלוגה הגרמני לקחו הצידה ובחיוך לגלגני בציירו על הקיר דמות כינה הסביר לו, שערכו של יהודי כערכה של כינה.

הגרמנים הוליכו שולל את היהודים והתאמצו להרדים את עירנותם. במחוז טלומץ׳ התירו לחקלאים היהודים לעבד את האדמה. באחד הימים נערך מפקד כל החקלאים היהודיים במחוז, ואחרי הקציר פשטה המשטרה על בתי החקלאים וכלאה את כולם בגיטו בטלומץ׳.

נציגי היהודים — משה מנדל בילדנר ואלי רדנר — ששימשו כבני ערובה, ביצעו את הוראות הגרמנים, אך הללו רצחו גם את בני־הערובה. האוקראינים התעללו עוד בימים הראשונים ביהודים הנרדפים והפליאו את מכותיהם בם.

(ראה: גירוש היהודים וההתעללות בד״ר סלט ובברנרד דיקר).

חללים יהודים רבים נפלו מידי רוצחים, שפעלו על דעת עצמם. בתי־תפילתם ותשמישי קודשם חוללו, דירותיהם נהרסו, רכושם נשדד בתואנה של חיפושים, גירשום מביתם ותפסו דירותיהם ואת כל אשר בהן (גם הסובייטים עשו כך, אלא שכינו את מעשיהם בשם „הלאמה״).

בטלומץ׳ אולצו פועלים יהודים לעקור את המצבות בבית־הקברות היהודי הישן והחדש ובאבני המצבות נסללו הרחובות לסלובודקה ולקוליניצקה.

רציחת מיטב האינטליגנציה היהודית, המאסרים וההעברות לכלא סטאניסלאבוב, או למחנות ליאנובסקה בלבוב או לבלז׳יץ, המשלוח הגדול של יהודים לטחנתו של רודולף, ההרג בבית־הקברות — כל אלה צמצמו בהרבה את מספר היהודים שרוכזו מכל המחוז.

התנגדות לכובש לא היתה אפשרית בתנאים אלה. עדי הראיה המעטים, שנשארו בחיים מן הטבח הגדול הזה, יודעים רק על נסיונות מעטים של התנגדות. כשהיו אנשים שהתנגדו, היו נספים גם הם עם עדי הראיה למעשי גבורתם. המכונה הגרמנית פעלה „בדייקנות ביסודיות ובאכזריות״ של גרמנים. תכסיס ההונאה המחושבת פועל כל הזמן. תחילה הרשמה ואחר־כך הפתעה. ניירות, תעודות, „אויסווייזים״ (אישורים), — כל אלה הן אשליות להישארות בחיים. הפירסומים שהיהודים מועברים לפולסיה, לאוקראינה ומתן רשות לקחת חפצים, נועדו לנטוע את האמונה, שהגרמנים נותנים אפשרות להישאר בחיים. ברחוב היהודי לא פסקה האמונה ב„ישועה״. מאז פלישת הגרמנים חוזרים יהודים רבים וטוענים: „ס׳איז גוט״ (טוב!) דומה, יש בכך משום עדות לכוח חיים ולאמונה לזכות ולחזות בקיצו של האויב. נסיון ראשון נעשה על ידי משה מנדל בילדנר ואלי רדנר לארגן את הציבור בכוונה לדחות את ההשמדה בכופר ובשוחד. אף ההסכמה להיכנס ל„ידונראט״ או ל„אורדנונגס־דינסט״ נבעה לעתים מכוונה להישאר בחיים ולאפשר גם לאחרים להישאר בחיים. היתה כוונה לדחות את ההשמדה, להשביע במקצת

את תאבונם של אנשי הגסטאפו, של „הנכבדים" הגרמניים ושל משרתיהם האוקראינים, ה„בשאפונגסאמט", שהוקם על ידי ה„יודנראט" ושכונה בפי היהודים בשם „משרד השוד", נועד לאיסוף מתנות. חברי ה„יודנראט" היו מודעים לחוסר־אונס, הם ידעו, שסטייה קלה ביותר מהוראות הגרמנים עלולה לגרור תוצאות איומות, שכן לעבירתו של האחד היו ערבים כל היהודים. התאמצו להחזיק מעמד, עד שהגרמנים יינגפו במלחמה. ההתנגדות הפסיבית נועדה להרוויח זמן. והגרמנים קיבלו שוחד והבטיחו שאין סכנה נשקפת ליהודים. אולם, ברבות הימים צפו ועלו ב„יודנראט" אנשים מושחתים, שלא דאגו אלא לעצמם, ולפעמים אולי גם למקורביהם. את ה„יודנראט" קיבל ד"ר שטיינברג, בתמיכת האוקראינים, שראו בו את האיש, אשר לחם בזמנו אתם במועצת העיריה נגד הרוב הפולני. הרחוב היהודי ראה בו לוחם למען הצדק. היהודים האמינו, שיצליח להצילם מהשמדה. מי יודע מספר לאנשים, שמתו בטרם עת על שנפתו לעצתו והאמינו בהבטחותיו? הוא לא היה ראוי לתפקיד, שמילאו לפניו עסקנים, אשר ראו את הנולד ונסוגו, אף מתוך סכנה לחייהם. הם לא רצו לתת יד לפשעיהם המתועבים של התליינים הגרמניים. אף היו שהתאבדו כמהנדס צ׳רניאקוב בוורשה וכאחרים. שטיינברג האמין, כנראה, כי בהסגירו להשמדה חלק מבני עמו יצליח להציל את הנותרים ובעיקר את עצמו. עמו פעלו בגיטו טלומץ׳ אנשים אחרים, שמעצוריהם המוסריים זעומים ודלים היו: הרצל שפירר, חיים ריצר.

רבים השלו את נפשם, כי יישארו בחיים אם יעבדו. הם קיוו להינצל אם יגלו פעילות רבה. הם הבינו, כי כל עוד פועל כראוי מנגנון האדמיניסטרציה, לא יהיו מעשי־התנגדות אלא הפגנה, שכל האוכלוסיה היהודית של טלומץ׳ תשלם בדמה. הרצון למרד שותק גם מתוך העדר אמצעים ובשל נוכחות המשפחה והילדים. טלומץ׳ הקטנה לא יכלה לארגן מתוכה קבוצה גדולה, ביחוד כשהיו חסרים עסקנים מאומנים ובעלי יכולת המוכנים לכל. אף יש לזכור, שכל הסביבה היתה ספוגה איבת־עולם ליהודים מקדמת דנא, ועתה ניתן לה חופש־פעולה, כשהיא מוגנת על ידי חוקים אנטי־יהודיים. התעללות ביהודים, מעשי סחטנות, השתתפות פעילה בחשיפתם ובחטיפתם של יהודים מסתתרים, התעשרות על חשבון היהודים הנרצחים, — היו מעשי יום־יום. היהודים ידעו שאין להם לצפות לעזרה מצד האוכלוסיה. אך מעטים היו אצילי־הנפש שגילו נכונות לעזור תמורת כסף ליהודי מסתתר.

עם זאת החלו לבצבץ מחשבות על התנגדות מאורגנת. מי שהסתתר וניצל ממוות התחיל פועל בהכנת בונקרים. המקלטים האלה, תחילה פרימיטיביים, התחילו משתכללים מעט מעט, וחלק מהם אף לא נתגלה. מספרם של מקלטים כאלה בטלומץ׳ היה, לדברי עדים מהימנים, לא מועט. לפי אותן עדויות נבנה בונקר גם בקאהווה, על ידי קבוצת יהודים שעבדו בבתי־המלאכה של וונדר ב„הוף". ראשי הקבוצה הזאת היו פאבק קאופמן ולונק הרטנשטיין. ובין חבריה היו בין השאר: יעקב כ"ץ — אחיו של שמעון כ"ץ,

יצחק זילבר, קרנר. בונקר זה היה מוסווה להפליא והיה מצויד במלאי מזונות, בפרימוס לבישול ובדלק. אולם מיבצע ההשמדה של שרידי היהודים נעשה במפתיע ובמהירות ולא נשאר איש, שישתמש בבונקר זה פרט ללונק הרטנשטיין, שנשאר אז בחיים ושברח לאחר זמן לבוצ׳אץ׳.

היו קיימות גם צורות אחרות של התנגדות פסיבית: בריחה לכפר, לבוצ׳אץ׳, לישובים אחרים, אם בזכות ניירות אריים, אם בקפיצה מקרונות רכבת, ההתחמקות ממחנות, הבריחה אל מעבר לגבול או לרוסיה. בריחות כאלה לא הצליחו אלא זמן מועט, אחרי פרוץ המלחמה עם נסיגתו של הצבא הסובייטי.

מי ימדוד את המתח אשר בו היו שרויים היהודים ששהו בסביבה עויינת, שראו משפחתם בצאתם לנדודים? לא רבים בחרו להימלט לרוסיה. הם ידעו, כי צפויים הם שם למאבק קשה על פת להם.

כמה מרץ ועוז נדרשו לאדם כדי לקפוץ מתוך רכבת דוהרת, הנשמרת על ידי תליינים גרמניים מצויידים במכונות־יריה על גגות הקרונות!

מי ימדוד את המתח בו היו שרויים היהודים ששהו בקרב סיבה עויינת, שראו את המוות יום־יום כשעליהם לשוות להם פני־אדישות?

כמה אומץ־לב נדרש לבורחים מן המחנה שניאותו, כי יוציאום כגוויה, כאשר כל תנועה וכל רטט קל עלולים להסגירם!

כמה גבורה נדרשה מחותכי התיל הדוקרני כדי לברוח מן המחנות!

אך היו גם מקרי התנגדות פעילה. אחד מהם מקרה מטלומץ׳: דוניו ציילר ירה אל שוטר אוקראיני בשעת „אקציה" בקופיצ׳ינצה.

אין ספק, שהיו נסיונות נוספים של התנגדות פעילה, אבל אין לדעת על כך אלא מאותם ישובים שבהם נשאר בחיים עד ראיה. בטלומץ׳ לא נותר איש, ואין מי שיעיד על כך.

הנוער, שחונך בתנועות רעיוניות הופתע מן הטרור האכזרי וממעשי האלימות. מיד הרגישו, כי חסרי אונים וחסרי־ישע הם. אך משהתחילו להגיע ידיעות על התנגדות פעילה, נתעוררו שרידי הנוער הזה והחלו לחפש דרכים חדשות לחיים ולנקם. אולם איתרע מזלם: הם לאיכלו לקוות לכל עזרה מן החוץ. לא היה איש, אשר יספק להם נשק ועזרה אחרת. אף לסעד מוסרי מבפנים או מן החוץ לא יכלו לקוות. ובכל זאת היתה קיימת יזמה להקמת תאי תנועת התנגדות. בניית הבונקר בקאהווה על ידי קבוצת פועלים של ונדר, בראשותם של פאבק קאופמן ולונק הרטנשטיין, ציודו במצרכי מזון ובמצרכים הכרחיים אחרים לא היו מקרה בודד. הידיעה על כך הגיעה לידינו רק בזכות אחד מחברי הקבוצה שהגיע לבוצ׳אץ׳ וסיפר על כך. משאר חברי הקבוצה ההיא נבצר להעיד על כך, משום שנהרגו. אף יש לזכור כי עד מהרה הגיעו לקיצו החיסול בטלומץ׳. ארגון תנועת ההתנגדות כבר התנחל מחוץ לטלומץ׳ או בזמן הבריחה מטלומץ׳.

עם קבוצת ההתנגדות, שידוע עליהן משהו, נמנות קבוצת פלשר, קבוצת בלונד־שפרכמאן, קבוצת פויאר, וקבוצה גדולה שנתארגנה בבוצ׳אץ׳ ושניהלוה במידה רבה אנשים מטלומץ׳. כאן יש לצרף גם את ה„באנדה" מטלומץ׳, שעליה כותבת בטי אייזנשטיין בפירסומה „תנועת המחתרת בגיטאות ובמחנות". לפנינו תצלום החיבור הזה:

התנועה המחתרתית בגיטאות ובמחנות

חומר ותעודות — עיבדה בטי אייזנשטיין, מבוא מאת מיכאל מ. בורביץ
וארשה + לודז׳ + קראקוב, 1946.

...לבוצ׳אץ׳ הובאו יהודים מן העיירה טלומץ׳ (גליל סטניסלבוב). בתוך הנוער של טלומץ׳ היתה חבורה המכונה „באנדה".[1]) היתה זו קבוצה של בני נוער חמושים ואמיצי לב. הם הטילו אימתם על הסביבה. הם היו שודדים אף את אחיהם האמידים. יהודי בוצ׳אץ׳ היו אומרים על ה„באנדה", שאין הם מפחדים לא מפני הגרמנים ולא מפני האוקראינים. יש שהיו לובשים מדי גרמנים או מדי שוטרים כדי להוציא בשעת „אקציה" יהודים מן העיר. כשנשק בידם היו מעמידים פנים של נציגי השלטונות וחובטים היו ביהודים כגרמנים עצמם, ואגב זעקות „יהודי ארור" וכדומה היו בורחים אל מחוץ לעיר ליער עם היהודים המוצלים.

בעדויות וביומנים שונים אנו מוצאים סיפורים על יהודים המחכים מתוך ייאוש למוות בהמון, והנה מתפזרים הם לפי „סיסמא" או מתנפלים על התליין.

והרי דוגמה: חבר ה„באנדה" בטלומץ׳ שנודע באומץ ליבו ובמבנה גופו האתליטי, מצא את עצמו בודד בכיכר המוות במחנה שווידוב. היה לו נשק. היהודים החלו לשדלו שיארגן התנגדות. הוא ענה בשלווה: „לא כדאי להתנגד, הדבר לא יעזור". התנהגות זו של חבר ה„באנדה" בכיכר ההשמדה מגלה את ההבדל בין כוחו של יחיד בקבוצה לוחמת ובין אזלת ידו כשהוא בודד. מכאן אנו למדים שחסרו לנוער היהודי מארגנים־מנהלים.

עד כאן דברי בטי אייזנשטיין על ה„באנדה", אך יש להבהיר ענינים הקשורים בכך. ראשית — לא הועברו יהודים מטלומץ׳ לבוצ׳אץ׳. לטלומץ׳ הגיעה ידיעה, כי מצב היהודים בבוצ׳אץ׳ טוב יותר. שעה שחיסלו את טלומץ׳, התגוררו היהודים בבוצ׳אץ׳ ברובע פתוח. שם לא היה גיטו, ולכן החלו יהודים מטלומץ׳, להגיע בהיחבא לבוצ׳אץ׳,

---

[1]) איזאק שווארץ. בוצ׳אץ׳. מחנות העבודה בסביבת בוצ׳אץ׳, ארכיון של הוועדה להיסטורית פולין, דו"ח מס׳ 327.

RUCH PODZIEMNY W GHETTACH I OBOZACH

(MATERIAŁY I DOKUMENTY)

OPRACOWAŁA
BETTI AJZENSZTAJN

WSTĘPEM POPRZEDZIŁ
MICHAŁ M. BORWICZ

WARSZAWA • ŁÓDŹ • KRAKÓW
1946

...„Do Buczacza przywieziono Żydów z miasteczka Tłumacz (woj. stanisławowskie). Wśród młodzieży Tłumacza była tzw. „Banda"[1]). Była to grupa młodych, uzbrojonych chłopców. Odważni i zdecydowani na wszystko byli postrachem okolicy. Grabili nawet swych zamożnych współbraci. Ogólne zdanie buczackich Żydów o „Bandzie" było, że nie boją się oni ani Niemców, ani Ukraińców. Często nakładali mundury Niemców albo policjantów. by w czasie „akcji" z bronią w ręku przeprowadzić po kilku

Żydów przez miasto, udając władzę i bijąc ich na podobieństwo Niemców, wykrzykując „verfluchte Jude" itp. Za miastem z wyprowadzonymi przez siebie Żydami uciekali do lasu.

(Ida Szwarc. Buczacz. Obozy pracy w okolicy Buczacza. Arch. C. Ż. K. H. prot. nr 327).

W zeznaniach i pamiętnikach często spotykamy opowiadania, jak masa biernie czekająca na śmierć, na dane „hasło" rozbiegała się lub rzucała na oprawcę.

Charakterystyczny i ten przykład. Członek tłumackiej „Bandy"[1]) (miasteczko Tłumacz, wojew. stanisławowskie), która była postrachem okolicy, słynący ze swej odwagi i atletycznej budowy, znalazł się samotny na placu śmierci w obozie w Świdowie. Miał przy sobie broń. Żydzi zaczęli go namawiać, by zorganizował opór. Spokojnie odrzekł: „Nie warto przeciwstawić się, bo i tak nic nie pomoże, a w razie oporu przed śmiercią trzeba będzie męczyć się".

Wyżej podany przykład zachowania się członka tłumackiej „Bandy" na placu stracenia dobitnie uzmysławia różnicę między siłą jednostki w walczącej gromadzie a niemocą tegoż bojowca w odosobnieniu. Dobitnie wskazuje, jak konieczni byli żydowskiej młodzieży organizatorzy-kierownicy.

[1]) Pierwsze słowa modlitwy.
[1]) Prawdopodobnie tłumacka „Banda" była organizacją bojową. Skąpe szczegóły o niej podane przez zeznającego nie podkreślają jej zbiorowego charakteru i dlatego są podane w niniejszym wydaniu.

קטע מן הספר „מחתרת בגיטאות ומחנות ריכוז"
של בטי אייזנשטיין, 1946 (סיפור על ה„בנדה" מטלומץ')

ברכבות־משא בלילות, או בדרך הכפרים השוכנים על הדנייסטר, שחלק נכלל במחוז טלומץ׳ וחלק במחוז בוצ׳אץ׳.

בעקבותיהם של אחרים התגנבו גם נערים אחדים מבוצ׳אץ׳ בראשותו של אורצ׳ו צילר והקימו את ה„באנדה״, שיצא לה שם רע. העובדה היא, שבמקרים אחדים גילו אומץ־לב ולעתים עזרו גם לתושבים אחרים של טלומץ׳ שהיו במצוקה. באומץ ליבם הצליחו פעמים אחדות להציל יהודים. כאשר התחילו בבוצ׳אץ׳ העברות לצ׳ורטקוב, לטלוסטה ולקופיצ׳ינצה, עברו גם הם לקופיצ׳ינצה. אחרי ה„אקציה״ בקופיצ׳ינצה הם אספו כ־30 יהודים והחזירום בדרך היערות לבוצ׳אץ׳ או ליערות בוצ׳אץ׳, הואיל ופרט למחנה קטן היתה בוצ׳אץ׳ „נקיה מיהודים״.

עם זאת יש לציין, שהיו ב„כנופיה״ גם מעשים שליליים רבים. הם עסקו לא רק בשוד אחיהם אלא אף גילו מחבואיהם של יהודים שהסתתרו בבתי איכרים. כתוצאה מכך גרושו יהודים ממחבואיהם מאחר שאמצעיהם נשללו מהם, או שצעקות הנתקפים בידי ה„כנופיה״ היו חושפות את המחבוא. ה„כנופיה״ אף היתה מתחברת אל אנשי העולם התחתון הפולני והאוקראיני והיתה מבצעת בשיתופם מעשי שוד.

כאשר עברו הפרטיזנים של קולפאקוב ביערות סוקולוב בקרבת פוטוק זלוטי, הצטרף אליהם אורצ׳ו צילר. הצטרף אליהם גם טייטלבוים מבוצ׳אץ׳, שנשאר אחר־כך עם צילר במחנה בשווידובה בקרבת טלוסטה, ונספה שם, כפי שמוסרת בטי אייזנשטיין.

בהזדמנות זאת יש לציין, כי בקופיצ׳ניצה הצטיין באומץ־ליבו אחד הצעירים מטלומץ׳, דוניו צילר (אין כל קשר־משפחה בינו ובין אורצ׳ו צילר). כשנתפס על ידי המשטרה האוקראינית ב„אקציה״ בקופיצ׳ינצה כיוון אקדח אל שוטר אוקראיני, שהיה ידוע כצייד־יהודים — והרגו ומיד נוקב בכברה בכדוריהם של שאר השוטרים האוקראינים.

אכן, היו ארגוני התנגדות בפולין הקטנה המזרחית. כמעט בכל עיר היו קיימים גרעיני התנגדות, אשר נהפכו ברבות הימים לקבוצות חשובות למדי. הם קמו מאליהם, ובדרך כלל לא היו מגעים ביניהם. לא היו להם מנהיגים בעלי כישורים, אלא היתה להם תקוה לנצחון.

על הארגונים האלה ידוע לנו מעט מאוד. על אחדים ידוע יותר, ואילו על אחרים פחות, משום שלא נותר איש בחיים ולא נשארו עקבות. היו קיימים ארגונים בברודי, בורשצ׳וב, סקאלה, טרנופול, זלוצ׳וב, בוריסלאוו, דרוהוביץ׳, סטרי, קאלוש, טלוסטה, צ׳ורטקוב, זאלשצ׳יקי, לבוב, סטאניסלאבוב, בוצ׳אץ׳ ובהרבה מקומות אחרים. נוסף לזה היו קיימות קבוצות התנגדות במחנות — ביאנובסקה שבלבוב, שעליהן נשארו ידיעות רבות למדי על נסיונות התנגדות פעילה והברחת אנשים (ראה: יהושע בילדנר) וסיוע בבריחתם, השגת נשק, חיתוך תייל, בריחות ליערות.

קבוצת בורשצ׳וב בפיקודו של ויילר הקימו יחידות התנגדות גם במחנות קוזאקי, סאסוב, פופורוב, לנסקה. הרבה פעלה גם קבוצתו של צוקר מבורשצ׳וב.

הקבוצה טלומץ׳־בוצ׳אץ׳ הקימה מגע עם הנוער של קופיצ׳ינצה, צ׳ורטקוב וטלוסטה.

עם הקבוצות, שקמו חלקן בטלומץ׳ וחלקן מחוצה לה, נמנות גם קבוצות בלונד־שפרכמאן, אידל פויאר וקבוצת הפלשרים.

הניק (צבי) שפרכמן

אחרי חיסול גיטו טלומץ׳ התחבאו הוא ובני־משפחתו ביער יצקובקה בבית האיכר קשמינסקי. כששיחררו הסובייטים במרץ 1944 את טלומץ׳ ידע כל הכפר, כי השפרכמנים נשארו בחיים.

כתום שלושה שבועות שבו הגרמנים וכבשו את העיר. אחדים ממשפחת שפרכמן חזרו אל היער. רק פרץ ומניה ברחו לצ׳רנוביץ׳.

החזית נתייצבה בקרבת הכפר. ביער יצקובקה, בחצר קשמינסקי ובביתו השתכנו חיילים גרמניים. השיבה לשם היתה כרוכה בסכנת־נפשות.

הניק לא יכול לעמוד בכך, ובאחד הלילות נטש את הבונקר שביער ופנה אל הכפר. מחסה מצא בבית האלמנה הפולניה קובילנסקי.

בלילות היה סר לבקר בבית שכנתו בעבר, מרוסיה פרשטה. ביקור זה הוא שהיה בעוכריו. מישהו הרגיש בו, עקב אחריו והודיע על כך לראש הכפר, והלה הפתיעו באחד הלילות במחבואו. שוטרים אוקראינים עצרוהו, חיפשו בכליו ומצאו אקדח טעון. הם הסגירוהו לגסטאפו בסטניסלבוב. שם היכוהו ועינוהו בכוונה להוציא מפיו את סוד מחבואם של שאר בני משפחתו.

גם את מרוסיה אסרו לשם עימות עמו, ומתוך הנחה שהיא יודעת סוד זה. הניק לא יכול עוד לשאת את עינוייו והחליט לשם קץ לחייו ולקחת את סודו אל קברו. באחד הלילות קרע כותנתו ומקרעיה התקין לו חבל־תליה. הוא תלה את עצמו בחלון.

כל זאת סיפרה מרוסיה, ששוחררה אחרי מותו.

גרעין של תנועת ההתנגדות קם בבוצ׳אץ׳ עוד בחורף 1941. בדצמבר 1941 קיבל ה„יודנראט" בבוצ׳אץ׳ הוראה לשלוח למחנות בורקי ויילקה וקאמיונקה סמוך לטרנופול — קבוצות יהודים לעבודה במסילת הברזל ובמחצבות. תחילה נשלחו התושבים הזרים שבבוצ׳אץ׳ ואלה שלא היתה ברשותם תעודה של ה„יודנראט". בין השאר קיבלתי גם אני ותריסר אחרים שעבדו אתי ב„ריגנשאפט" (אחוזת פוטוצקי לשעבר) הוראה להתייצב ב„יודנראט" מצוייד לדרך.

החלטנו להימנע מלכת. הז׳אנדארמריה והמשטרה האוקראינית והיהודית חיפשו אותנו. הסתתרנו שבועות רצופים בחצר (ב„ליגנשאפט"), ולבסוף ויתר ה„יודנראט".

קיבלנו תעודות ירוקות „מחוסנים" כביכול. מן הנסיון הראשון הזה יצאנו בשלום ולמדנו ממנו כיצד לנהוג בעתיד. המקרה שימש גם כראשיתה של ההתארגנות.

על היחסים במחנות יולאג (יודנלאגר) נודע לנו מפי אחד מחברינו. מוניו וייץ נתפס והועבר ליולאג בקאמיונקה. הוא לא נשאר שם זמן רב. עלה בידו לחתוך את תיל־הגדר, לברוח מן המחנה ולחזור לבוצ'אץ'.

הבורחים מטלומץ' סיפרו לנו על מעלליהם של הגרמנים ושל עוזריהם בטלומץ' ובכל גליל סטאניסלאבוב.

יהושע בילדנר שהוצא במרמה כגווית־מת ממרתפי המחנה ביאנובסקה סיפר על מחזות אלימים במחנה. נודע לנו על התפקיד שמילא מפקד המחנה, וילהאוס, רוצחם של מאות אנשים חפים מפשע, ועל מעשי עוזריו, אנשי הגסטאפו, הס. ס., השוטרים האוקראיניים והחיילים הרוסים.

מטה ארגוננו נערך לפעולה. בהנהגת תנועת ההתנגדות היו מרגוליס, צאהלר, אבנשטיין מבוצ'אץ', זילבר מהורודנקה, בילדנר, פישר, אשתי גוסטה וורמאן לבית וייץ מטלומץ'. עלי הוטל הפיקוד.

צירפו לארגון בני־נוער מתוך הקפדה חמורה על כללי הסודיות. פעלנו בשיטת חמישיות. מזכיר ה„יודנראט" בריש אנגלברג וחבר ה„יודנראט" ד"ר יוליוס מרנגל שימשו כאנשי־הקשר בינינו ובין ה„יודנראט", שהחליט לממן רכישות נשק. נמנענו מפריקת נשקם של גרמנים מחשש, שדבר זה עלול לגרור תוצאות חמורות לאוכלוסיה היהודית בבוצ'אץ'. הנוער שחונך בארגוני „השומר הצעיר" ו„ברית תרומפלדור" נהר אל שורותינו. יצרנו מגעים אל יהודי טרנופול, סקאלה, בורשצ'וב, זאלשצ'יקי, טלוסטה, קופיצ'ינצה וצ'ורטקוב. בכל מקום נמצאה הקרקע כשרה. המהנדס זיס שגורש על ידי הסובייטים מטרנופול, חתנו של יהודי עשיר, וד"ר יוליוס מרנגל סיפרו לנו את הידיעות הנקלטות ברדיו. כך נודע לנו על כניעתו של גנראל פאולוס בסטאלינגראד ועל מפלתו של רומל בחזית אפריקה. אנו מחפשים נשק. וכבר ברשותו אקדחים אחדים. אני נושא ונותן בדבר הברחת דינאמיט על ידי אנשינו העובדים במנסרה. מלבד קבוצתנו הלאומית קיימות בבוצ'אץ' עוד שתי קבוצות. אני מקיים איתן שיחות. וייזינגר מחליט לצאת אל יערות פוז'נייץ ולהצטרף אל קבוצת ניידז'וויצקי, אך הוא ניצל שם בקושי ממוות. קבוצת פרידלנדר־דונאייר דוחה אותנו בשל אופיינו הלאומי. הם מחליטים להישאר בבוצ'אץ'. אני מחפש מגע אל פולנים. הבטחות רבות, אך לבסוף אין אני מקבל אלא אקדח אחד בכסף מלא. בבוצ'אץ' שוהה מאיור של הצבא הסובייטי כפקיד ב„פרוסויוז", והוא מציע להגיע לרוסיה הלבנה. אנו מחליטים להימצא ביער במקרה של „אקציה" ולנסות לסכלה ביריות. כל הזמן שהינו מחוץ לדירותינו.

באחד הלילות התעוררנו לקול יריות. „אקציה"! אחד אחד חמקנו אל הצד ה„ארי". אחד מאנשינו, אנדרמאן מטריחובצה על יד בוצ'אץ', שנתפס על ידי שוטר

אוקראיני, שולף את אקדחו והורג את השוטר, אך גם הוא עצמו נופל מת. ה„אקציה״ נפסקת.

אנשי הס. ס. והמשטרה האוקראינית מתכנסים על יד הז׳אנדארמריה, מתוך הנחה, שהריגתו של השוטר משמשת אות להתקוממות כללית בבוצ׳אץ׳. אך כמות הנשק שברשותנו קטנה מדי. אף על פי כן נתערער בטחונם העצמי של המרצחים הגרמניים והאוקראיניים בבוצ׳אץ׳. הם התחילו חוששים מפני ארגון מחתרתי חזק.

קיבלנו ידיעה, שעומדים להגלות את יהודי בוצ׳אץ׳, ואנו מחליטים לצאת ליערות. אנו עומדים להתחלק לקבוצות, שכן משתרעים היערות על שטח של 500 הקטאר ויותר. אם נתחלק לקבוצות נוכל לעבור בשעת סכנה ממקום למקום.

אנו שולחים שלוש קבוצות מצויידות בכלי־עבודה לבניית בונקרים. הקבוצה הראשונה, בראשותו של ארדטראכט מקורופייץ — לסביבת פוז׳ניק. השנייה, ובראשה אשתי, גוסטה וורמאן — לסביבת קורופייץ ופוטוק זלוטי על הוואדובה. היערות שם קטנים יותר. אך נמצאים שם ישובי „סובוטניקים״ והם אנשים מהימנים. הקבוצה השלישית הראשית של נודלמאן מפוטוק יוצאת ליערות סוקולוב בקירבת פוטוק זלוטי. אחרי עשרה ימים הם חוזרים מרי־נפש ומיואשים. כל זמן שהותם ביער ירד גשם. אני בא בדברים עם לונק הארטנשטיין, שהשתתף באחת הקבוצות, והוא אינו רואה אפשרות להחזיק מעמד ביער ומחליט לצאת לסביבת הנהר דנייסטר.

מגיעות הוראות חדשות על גירוש. אנו מחליטים להוציא חלק מאנשינו ליער, וחלק לקופיצ׳ינצה. אני נוסע אתם לקופיצ׳ינצה, בא במגע עם ראש ה„יודנראט״ המגלה הבנה רבה. מסרתי את הנהגת הקבוצה בקופיצ׳ינצה ביד יולק פישר ובילדנר. אליהם מצטרף גם אחי מאכס. נשארנו עוד ימים אחדים בבוצ׳אץ׳. כעבור ימים אחדים קיבלתי דיווח ראשון מפישר, לפיו נתארגנה קבוצת נוער מקופיצ׳ינצה העושה בדרך כלל ביער. הם הצליחו לבוא במגע עם קבוצת קצינים רוסיים לשעבר העובדים במסילת־הברזל קופיצ׳ינצה — הוסיאטין. עוד בקופיצ׳ינצה קבענו, שבהיווצר מצב קשה מנשוא במקום אחד ביערות, תהיה אפשרות לעבור אל משנהו.

יומיים אחרי דיווח פישר הגיעה אלינו ידיעה על „אקציה״ גדולה בקופיצ׳ינצה. אנו מרגישים, שאין להישאר עוד בבוצ׳אץ׳, ואנו יוצאים ליער. גם שרידי אנשינו שלאחר ה„אקציה״ בקופיצ׳ינצה הגיעו לשם. אתם גם אחי מאכס. מפיהם נודעו לנו הפרטים. באחד הימים לפנות בוקר הוקפה קופיצ׳ינצה על ידי יחידות הס. ס. אנשינו ניסו להבקיע להם דרך, אך רק מעטים הצליחו. למעלה מ־80 מאנשינו נפלו חלל, בתוכם גם פישר ובילדנר.

הקמנו שירות מודיעין. התפקיד הוטל על אשתי. תכופות ביקרה בכפרים, כשהיא מחופשת, ובשובה הביאה ידיעות וגם מצרכי מזון. לעתים נערכו פשיטות המשטרה האוקראינית ביער, ואף נפלו חללים.

בינתיים התחילה תקופת הפרטיזנים של קולפאקוב. פשטו שמועות על יהודים חמושים המפחידים את האיכרים הנזהרים מחדור אל היערות, ולנו הם מעניקים חופש תנועה. נתקלנו בשתי קבוצות פרטיזנים של קולפאקוב. הן הובסו בסביבת דלאטין, ושרידיהן אינם להוטים לקבל יהודים.

החורף ממשמש ובא. אנו מתכננים הקמת בונקרים. את המשימה הזאת מקבלים עליהם האחים קופל, ומוניו ואיז'ו וייץ. אורכו של הבור למעלה מ־4 מטרים אנו מציבים 2.5 מטרים. אנו חופרים לעומק של 3 מטרים ויותר. בגובה 2 מטרים אנו מציבים מוטות ועליהם קורות, המהוות את התקרה. על התקרה שמים תבן, עלים ושכבת אדמה כבושה. במחבוא שתי שורות דרגשים וביניהן מעבר צר. בקצהו פרוזדור צר המתמשך כלפי מעלה ומסתיים בכניסה במרחק 2 מטרים מן הבונקר, במגירה מלאה אדמה כבושה. בחוץ אין לראות כל שינוי בקרקע. הועברו גושי דשא ושיחים. בפנים יש מקום ל־16 איש. ענפי העצים מונחים בצורה שתאפשר חדירת אוויר מן החוץ. את האור בבונקר מספק פנס של אורווה.

בחורף אנו יוצאים לעתים רחוקות בלבד, כדי שלא להשאיר עקבות. בהספקת המזון עוסקים האחים מוניו ואיז'ו וייץ, לעתים קרובות מתוך סכנה לחייהם.

בבוקר חורף הוקפנו על ידי 600 אנשי ס. ס. מצויידים ב־3 טנקים ובתותחים. אך הצלחנו להבקיע לנו דרך ולהימלט. לא כן היה גורלה של קבוצת יהודים שכללה למעלה מ־300 נפש. הללו הקימו ביער עיירה ממש, ובה כתריסר בונקרים. רובם נספו.

חולפים ימים ולילות. בשעות הלילה רועמים התותחים, משאיות נעות בלי הרף בכביש בוצ'אץ' — סטאניסלאבוב. הצבא הגרמני נסוג. על יד היער עוברת יחידת כוחות צבא הונגריים. הללו יורים בלי הרף לתוך היער מחשש התקפת פרטיזנים.

אחר־כך משתרר שקט של שתים־עשרה שעה. ואז באים הסיירים הסובייטיים הראשונים.

אנו חוזרים לבוצ'אץ'. יהודים יוצאים מן הבונקרים, מן היערות, ממחבואיהם בבתי איכרים. מתגלים גם יהודים שנשארו בחיים בזכות תעודות „אריות". מספרנו למעלה מ־700 איש, בתוכם מאגיסטר י. מינצר, י. מאנדל, גוטשטיין, אשתי, מאכס ואני. נשארנו בחיים, אך השמחה ממנו והלאה. רבים מדי הנעדרים. אחרי 10 ימים נסוגים הכוחות הרוסיים, ואתם כ־70 איש מן היהודים. הנותרים חוזרים ומסתתרים, אך כאשר אנו חוזרים כעבור 3 חדשים, מתגלה כי מתוך אותם 700 יהודים שנותרו לפני כן בחיים, לא נשארו אף עשרים. נספו בתקופה ההיא בין השאר גם עו"ר מאגיסטר יולק מאנדל ומאגיסטר יחיאל מינצר — שניהם מטלומץ'.

לא עשינו גדולות. מעטים מדי היינו, חסרי־נשק ותחמושת, מוקפים אויבים: גרמנים, משטרה אוקראינית. נרדפים היינו ביער על ידי אנשי באנדרה וא. ק. ועל ידי כל האוכלוסיה. אך היתה זו תגובה של התנגדות שתבעה מאמץ על־אנושי מצד אלה,

שגמרו אומר שלא להיכנע לחיית הטרף הגרמנית, והרי רבים מאלה, שלא נכנעו באפס־מעשה לגורל, נשארו בחיים. אכזרי הוא גורלם של אלפי יהודי טלומץ', אך דף מזהיר הוא סיפורם של אלה, שלא נכנעו והחזיקו מעמד.

את ספרו „קורות היהודים" מסיים שמעון דובנוב במלים אלה: „בראשית המאה ה־19 היו על פני כל כדור הארץ למעלה מ־3 מיליון יהודים; עכשיו, מקץ מאה שנה — למעלה מ־16 מיליון. העם גדל ושום דבר לא יעצור גידול זה. מעידה על כך ההיסטוריה של היהודים במשך ארבעת אלפי השנים".

מלים אלה נכתבו מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה. המשטר ההיטלריסטי מחה מעל פני האדמה את היהדות האירופית בת שש המיליונים, ובתוך שש המיליונים האלה, גם את אלפי היהודים שבטלומץ'. ישמשו־נא הדברים על יהודי טלומץ' זכרון לכל אלה שנספו. שמעון דובנוב לא טעה. אכן העם היהודי שילם מחיר עצום בזמן מלחמת העולם השנייה, ובתוך שש המיליונים שילם בחייו דובנוב עצמו. אך תקומתה של מדינת ישראל תעורר את גידולו של העם היהודי בעתיד, ודבריו של שמעון דובנוב יתגלו כאמת נצחית.

לונצ'ו לפולד

מילווקי — ארצות־הברית

פרק ה„באנדה" של טלומץ'

כיצד קמה ה„באנדה" בטלומץ' וכיצד אנוסה היתה לפעול?

אחרי חיסול הגיטו בטלומץ' ב־1942 הסתתרתי עם לייב פסיס בבית איציק קרויס. השוטר האפיוק בא ורצה לקחתנו, ראה זאת קנובלוך והציל אותנו מידו בטענה שאנו עובדים במשקו. „חברה", אמר קנובלוך, „מוטב שתברחו"!

חצינו את נהר הדנייסטר לפוטוק זלוטי. מצאנו את העיירה אחרי „אקציה". משם יצאנו לבוצ'אץ'. יומיים שוטטנו, נפגשנו עם אורצ'ו צילר, שקפץ מן הרכבת, כאשר הובלו היהודים לסטניסלבוב.

היינו לקבוצה שהחליטה על שותפות חבריה. אל הקבוצה הצטרף גם זיסיו האבר. הנהגנו קופה משותפת. ברשותי היו אז שלושת אלפי דולרים, שהוצאתי מדודתי שיינדל, כאשר מצאתיה הרוגה. כעבור זמן מה הצטרפו אלינו גם מוניו צילר וזוימה ויס, בתו של משה שלמה מוטל, שהיתה למנהלת משקנו ובישלה לנו.

אורצ'ו צילר שחונן בכשרון ארגוני ובאומץ לב, הציע לנו לקבל את כל יהודי

טלומץ׳ לקבוצתנו ולהקים בכך יחידת הגנה. פנינו אל קראמר, נציג ה„יודנראט״ בבוצ׳אץ׳, וביקשנו ממנו סיוע לרכישת נשק. הוא אמר לנו, שהשלטונות הגרמניים הבטיחו לו, כי לא יאונה כל רע ליהודי עירו, וכי רשאים אנו להישאר שם. אלא שביקש מאיתנו להימנע מכל מעשה מרד. עזבנו אותו בידיים ריקות.

בכוחות עצמנו השגנו שלושה אקדחים. הסתתרנו בבוצ׳אץ׳ עד גמר ה„אקציות״. משם יצאנו לפוטוק להסתתר אצל שטרויבר. לאחר זמן חזרנו לבוצ׳אץ׳. אחרי החורבן הגדול שוב פנינו אל ה„יודנראט״ בדבר ארגון התנגדות. הפעם היתה ההתנגשות עם ה„יודנראט״ חריפה יותר. ד״ר זייפר אף איים עלינו, ואנחנו יצאנו בלא כלום.

באחד הימים נכנסו לדירה שהסתתרנו בה שני שוטרים יהודים, בתוכם גם מאכס האדום הידוע לשימצה. הם דרשו מאיתנו למסור שניים מקבוצתנו לעבודה במחנה „בורקי וויאלקי״ (בקרבת טרנופול). סירבנו, ולפתע פרץ אורצ׳ו א תהדלת, שלף אקדחו והבריחם. אך כעבור חצי שעה חזרו, הפעם בלויית אלברט, המפקד היהודי של ה„אורדנונגסדינסט״. מיד תקפנו את אלברט במהלומות וליב פסיס אף הוציא סכין קצבים. אלברט נסוג אגב הבטחה, שלא יוסיף להטרידנו. אורצ׳ו השמיע את איומו האחרון: אם יעז אחד השוטרים היהודים לבוא שנית או שיפגע ביהודי כלשהו מטלומץ׳, לא יינקה. מאז השתפר המצב מבחינה זו.

הקבוצה עוררה בלב רבים אימה ושנאה, והם ראו בה את שורש הרע. אך היו שהוקירו קבוצת הגנה עצמית זו וכיבדוה. עלי להודות, כי אנוסים היינו לגנוב, וכי פרצנו אל מחסנים ואל מחבואיהם של יהודים עשירים כדי שלא נגווע ברעב. עם זאת שמרנו את צלם האדם. נודע על קיומנו לגנבים המקצועיים הנוצרים שבמקום. הם הרגישו קירבה מסויימת אלינו, ולעתים היו מודיעים לנו מראש, כאשר נשקפה סכנת ה„אקציות״. הם אף סייעו לנו בנשק.

באחת ה„אקציות״ האחרונות בבוצ׳אץ׳, כאשר השוטרים עמדו על המשמר למנוע בריחה ואף ירו באוויר, התקרב אורצ׳ו בחשאי אל שוטר אוקראיני והחל לירות. בכך ניתנה לנו הזדמנות לפרוץ את טבעת הכיתור.

מעט מעט החלו היהודים לראות בנו יחידת קרב ולא כנופיית שודדים. עם חיסול הרובע היהודי בבוצ׳אץ׳ החלטנו לברוח לקופיצ׳ינצה ליערות. רק חלק מן האנשים שם קידמונו בברכה, השאר שנאו אותנו. כעבור יומיים נערכה גם שם אקציה עקובה מדם, בה ניספו מקבוצתנו אופוצ׳ינסקי, דוניו צילר ומוניו צילר. הדבר קרה כאשר קפצנו מעל גדר. אני הצלחתי לדלג, אך אופוצ׳ינסקי נורה בהיותו על הגדר, ודוניו שקפץ מעל הגדר תקף שוטר, חטף את נישקו וירה בו. אך שוטר אחר הצליח לירות אל דוניו ולעשות את גופו ככברה.

ובינתיים שוב נערכה „אקציה״. תכניתנו לחזור לבוצ׳אץ׳ סוכלה. נתפשתי ערום למחצה ונכלאתי. אורצ׳ו ומוניו צילר הצליחו לברוח.

למחרת היום נכנסה אל הכלא קבוצת שוטרים אוקראיניים ובראשם „אובר־שטורמפירר״, בחרו ארבעים צעירים מן הכלואים — ואני בתוכם — וציוונו לצעוד אל היער. חילקונו לשתי משמרות והתחלנו לחפור בורות. אני ונער מחברינו ניצלנו הזדמנות נוחה והתחלנו רצים אל לב היער. ירו אחרינו, חברי ספג כדור בידו. אחרי יום של נדודים ביער, כשאנו עייפים ורעבים, ראינו מדורה מרחוק. כאשר קרבנו ראינו איכר ישן סמוך לה. הערנו אותו וסיפרנו לו, שיהודים אנו. הוא נתן לנו קצת חלב חמוץ לשתות והביאנו אל ביתו. תחילה נתעורר בנו חשש. אחר כך נודע לנו, כי ראש הכפר הוא. אשתו בישלה לנו דייסת תירס ופקדה עלינו להישאר. אחרי שלושה ימים העבירה אותנו אשתו בדרכי עפר אל הסטרופה. למרגלות גבעה סמוכה לבית־הקברות היהודי, ומשם למחנה העבודה בבוצ׳אץ׳.

את אורצ׳ו לא ראיתי עוד. הוא הלך היערה. הוא הצליח לקחת איתו עוד ארבעים יהודים.

זהו סיפורה העגום של ה„באנדה״ בטלומץ׳. אני מזכיר את אורצ׳ו כאציל הנפש שדאג לחבריו לסבל ככל יכלתו. בתקופה מאוחרת יותר שמעתי, שאורצ׳ו נצטרף אל יחידת הפרטיזנים של קולפאק.

הערות לפרק „בנדה״

חברי ה„בנדה״ היו קטינים ועדיין לא הגיעו לגיל בגרות, פרט למנהיגים אורצ׳י צילר.
כמה וכמה גירסאות קיימות לגבי ה„בנדה״. קיימות גם דעות שליליות בדבר התפקיד שמילאו.
ל. לפולד הוא העד היחיד ששרד מן החבורה הזאת.
יישאר נא הדבר כחוליה פתוחה בשרשרת מאורעות סתומים באותה תקופה איומה.

המערכת

שלמה בלונד

טלומץ׳ אחרי השיחרור

במרץ 1944 שוחררה טלומץ׳ מידי הנאצים, אך באפריל נכבשה שנית על ידי הצבא הגרמני.

החזית נעצרה על יד אוברטין, ורק ב־25 ביולי 1944 שוחררה העיר סופית. בו ביום נכנסו כוחות הצבא הסובייטי, ואני ומשפחתי יצאנו בשעות הערב מן הבונקר שבחצר האיכר קשמינסקי ביאצקובקה והלכנו לעיר כדי להימצא בקרבת הסובייטים. את הלילה הראשון עשינו בבית משפחת דומבק. הם קיבלו את פנינו ברעדה מחשש שמע ישובו הגרמנים וימצאו יהודים בביתם.

בשדות מצאנו עשרות חיילים רוסיים שנפלו חללים, ונשקם עליהם. למחרת היום הופשטו כל החיילים ונשקם נלקח מהם. עשו זאת אנשי באנדרה מן הכפרים הסמוכים. ההרוגים נקברו. בדרך העירה נקתלנו בשתי מכוניות, ובהם פקידים סובייטים לבושים אזרחית שבאו ליטול את השלטון בעיר. אחדים מהם היו ידועים לי, ביניהם ראש מחלקת הפיננסים ורבניאק. הוא הכירני ושאלתו הראשונה אלי היתה: בלונד, עודך חי? כשבאתי לחצרנו ביאצקובקה מצאנו את הבית ריק. סיפרו לנו, כי הגרמנים קיימו שם בית־חולים שדה. בקרבת מקום היה בית קברות גדול, ובו מאות קברים מטופחים. הסובייטים פינו אחר כך את הקברים.

העיר היתה הרוסה וכל חנויות היהודים היו ריקות ונעולות. הדירות, פרט לאחדות שהתגוררו בהן נוצרים, היו ריקות. נכנסנו לביתה של משפחת זילבר, בה התגורר הפולקסדויטשר קנובלוך שיצא עם הגרמנים הנסוגים. בעיר לא היה מזון, וקיבלנו מזוננו מן המטבח הסובייטי. כעבור זמן־מה התחילו נראים איכרים מן הכפרים הסמוכים שהביאו למכירה את תוצרתם. היו גם משפחות יהודיות אחדות שניצלו ואנשים בודדים: חיים אינסליכט עם 2 ילדיו, חיים בלטוך, אשתו ושני ילדיו, שלמה קניפל, מינה מינצר, מרפא השיניים גוטשטיין, דורה שווארץ, אדלה קרום, דבורה דולר (אשת רופא־השיניים), משפחה מניז׳ניוב בשם בוכוואלד. לאחר זמן נתגלו גם פרץ שפרכמן, מאניה סופר (שפרכמן), סוניה קרנר (פרולה) ואחרים. קיבלתי עבודה ב„גוס־בנק״. באחד הימים הביא לי הדוור שק־דואר מרוסיה מאת יהודי טלומץ שנמלטו לשם. היו מכתבים שנכתבו ב־1943 ומכתבים מן התקופה האחרונה. אך לצערנו לא יכולנו למסרם, כי המשפחות מקבלות המכתבים שוב לא היו בחיים.

בעיר השתררה מיד מתיחות. אנשי באנדרה החלו לתקוף מוסדות סובייטיים ואף יחידות צבא. לילה לילה נשמעו קולות ירי והתפוצצויות.

היינו שרויים בפחד. המשטרה הסובייטית והנ.ק.ו.ד. התבצרו בבניין בית־המשפט מאחורי גדר־תייל. וברחוב נשא כל אזרח סובייטי נשק. הובאו יחידות צבא גדולות וחמושות כראוי ופתחו בקרבות עם אנשי באנדרה, שהסתתרו ביערות אולשה. כל הכפר פונה, ונשים וילדים רבים הובאו לטלומץ׳ והוכנסו לבניין קופת המלווה. באחד הערבים תקפו יחידות גדולות של אנשי באנדרה את העיר, פוצצו חלק מן הכלא המבוצר, אגב כך נהרגו פולקדויטשה שנאסרו ואוקראינים. חלק גדול מהם שוחרר. היה זה לילה איום, במיוחד ליהודים. למחרת היום ביקרו אצלנו חיילים יהודים סובייטיים ויעצו לנו שלא נתגורר בבית אחד. השלטונות תלו בכל הישובים העירוניים לשם הרתעה 2—3 אוקראינים; גם בטלומץ׳ נתלו ביום ד׳ שני גברים צעירים ב„רינגפלאץ״ מול ביתו של זאמלר. האיכרים שבאו ביום ד׳ העירה נמלטו מיד לבתיהם. שלושה ימים היו הגוויות תלויות. אני רוצה להזכיר, כי דרך טלומץ׳ עברו חיילים צ׳כיים מן הצבא שהוקם ברוסיה, וביניהם היו יהודים שהאזינו בדמעות בעיניהם לסיפורים על גורלם הנורא של היהודים. הם נתנו לנו במתנה מצרכי־מזון משומרים וסבון.

החיים החלו לחזור לתקנם. סחר העיר נתחדש, והנה שוב קרה אסון. גיסי פרץ שפרכמן, שהתגורר בסטניסלבוב, נגרר עם הסוס והעגלה בדרכו חזרה לסטניסלבוב יחד עם חיים אינסליכט ליערות פאלאהיצ׳ה ונרצח שם על ידי אנשי באנדרה. את הידיעה המחרידה הביא לייזר בוכוואלד, שנסע אתם וקפץ ברגע האחרון מן העגלה. אחרי אסון זה עקרו יהודי טלומץ׳ לסטניסלבוב. שלחתי לשם גם את ילדיו של אינסליכט עם אשתי. עלי היה להישאר במקום לרגל עבודתי ששוחררתי ממנה רק בפברואר 1945, כאשר פורסם החוק בדבר החזרת אזרחים פולניים לפולין.

באפריל 1945 עזבתי עם משפחתי את סטניסלבוב ולקחתי עמי את ילדיו של חיים אינסליכט.

לזכרם

מוניו וורמן

הרב ד"ר הנריק קאופמאן ז"ל
(סגן הרב הראשי של הקהילות האשכנזיות בבלגראד)
Rabbi Dr. Henrik Kaufman

הוא היה בן למשפחה דתית וקיבל השכלה אירופית. אביו היה יוצא קראקוב, ואמו ממשפחת שפיצבאך בטלומץ'.

משפחת שפיצבאך־קאופמאן היתה ידועה בסביבה. היו בידם טחנת קיטור, מפעל ליציקת ברזל ופטישי חשמל ותחנת כוח להפעלתם.

הנייק, כפי שכינונו אותו, בא לטלומץ' בהיותו בן 11, ותוך זמן קצר זכה ליחס כבוד מצד מוריו ומצד חבריו ללימודים. הוא נתגלה כתלמיד המשכיל והחרוץ ביותר וכחבר הטוב ביותר. בן נאמן היה להוריו והפליא את כולנו בשפע ידיעותיו. אף כי נתחנך בבית נאור, היה נאמן למסורת ונבדל בכך מחבריו עוד בימיו הראשונים בכיתה. הוא היה התלמיד היחיד, שלא חילל את השבת בכיתה בכתיבה, והדבר לא מנע אותו מהיות הראשון בכיתה. לא התלמידים בלבד, גם המורים האנטישמיים העריצוהו.

הוא היה בן 15 ותלמיד כיתה ה' של בית־הספר התיכון, כאשר הצטרף אל חבריו

יוסף קורן ומוניו וורמן בהחלטה לחדש את פעילות „השומר הצעיר״. אולם הנייק לא נשאר זמן רב בתנועה ההיא. באחד מערבי החורף הגיע לטלומץ׳ מאצ׳ק אורנשטיין (מרדכי אורן — אסיר פראג הידוע), והנייק פתח בוויכוח אתו על דרכיה ועל מטרותיה של תנועת השומר. ימים אחדים אחרי הוויכוח הזה הודיע בשיחה עם קורן ועם וורמן, שהוא עוזב את תנועת השומר, משום שאין השקפותיה עולות בקנה אחד עם השקפותיו.

כעבור שנתיים, משקלט את האידיאולוגיה של בית״ר, נהפך למאמין נלהב בדרכו של ז׳בוטינסקי ושמר לה אמונים עד ימיו האחרונים. הנייק מקידש זמן רב לפעולה בבית״ר, אך את לימודיו אינו זונח. בבית״ר עורר התעניינות רבה בהרצאותיו בתולדות היהודים ובתולדות הציונות. הוא מנהל בסניף גם תרגילי צופים ומשתתף בטיולים. כשהחליטה הנהגת הקן להוציא לאור עתון משוכפל, ניצב הנייק בראש המערכת שכללה גם את משה ואת יצחק כ״ץ ואת יוסף זומר. הוא שקד על העלאת רמתו של העתון, כשהוא עצמו כותב, עורך ולעתים אף משכפל. העתון הזה נהפך לאחר זמן לבטאון המפקדה בגליל סטניסלבוב, והנייק שלח אליו חומר אף בהיותו בווינה.

בעודו תלמיד הכיתות הנמוכות של בית־הספר התיכון הצטיין בהושטת עזרה לחבריו. הוא מגלה עניין בעיקר בלשונות. בבית־הספר לימדו מלבד פולנית וגרמנית, גם רומית ויוונית. אך הוא למד באופן פרטי עברית. הוא התעניין גם במתמטיקה, בכימיה, בפיסיקה ובלימודי הטבע. הוא היה מזמין אותנו אליו לראות בניסויו בתחומי בכימיה, בפיסיקה ובלימודי הטבע. הוא היה מזמין אותנו אליו לראות בניסוייו בתחומי קאופמאן. הנחל הגיע שם לרוחב של 10 מטרים ולעומק ניכר למדי.

משסיים לימויוד בבית־הספר התיכון החליט הנייק להעמיק ידיעותיו ביהודת ולמד תורה מפי הבקי בתלמוד, שטראובר. מאז היה זמנו מחולק בין לימוד גמרא ובין הפעילות התרבותית ב„קדימה״, ב„אמונה״ ובבית״ר. הוא נרשם שם לאוניברסיטת וינה במחלקה ללשונות שמיות. עם סיום לימודיו באוניברסיטה ועם קבלת תואר דוקטור סיים גם את הסמינר לרבנים של ד״ר צ. פ. חיות.

את עונת החופש היה הנייק עושה בטלומץ׳. בערבים היה מצוי באולם בית״ר. שם היה מרצה או מלמד שירים חדשים מארץ־ישראל שקלט בווינה. בין השאר לימד את חברי „אמונה״ ו„קדימה״ לשיר את שיר הסטודנטים „גאודיאמוס״ לפי מנגינה חסידית.

משסיים לימודיו הגבוהים הוזמן הנריק קאופמאן לכהן כסגן הרב הראשי של הקהילה האשכנזית בבלגראד, בירת יוגוסלב־ה. גם בכהנו שם התמיד בחליפת מכתבים אתי וגילה עניין בחיי התנועה, יעץ והתווה קווי פעולה. רק עם ראשית המלחמה ועם פלישת הרוסים לפולין הקטנה המזרחית פסקו מגעי עם הנייק.

בשנת 1942 חדרו הכנופיות ההיטלריסיטיות ליוגוסלביה. הרב הראשי ד״ר שלאנג נאסר ומת מות קדושים. הקלגסים ההיטלריסטים חיפשו גם את סגנו, הרב ד״ר הנריק קאופמאן, אך לא מצאוהו. הם הסיקו מכאן שהצטרף אל הלוחמים.

קיימות שתי גירסאות לגבי תקופת חייו האחרונה של הרב קאופמאן. לפי גירסה אחת הצטרף ליחידת פרטיזנים יוגוסלביים ונספה במלחמה עם ההיטלריסטים ועוזריהם ה„אוסטטאשים" שביוגוסלביה. לפי גירסה אחרת התגייס הרב קאופמאן לצבא יוגוסלביה ונפל בקרב.

כבוד לזכרו!

מאגיסטר יהושע בילדנר

היה בן למשפחה דתית. אביו, סיטונאי ויצואן־ביצים, היה בין שתי מלחמות העולם גם עסקן הקהילה. אחרי פלישת הגרמנים ניסה יחד עם אלי רדנר להציל את יהודי טלומץ' מהשמדה ונפל חלל עם רדנר בידי הרוצחים הגרמניים.

יהושע למד בבית־הספר התיכון והצטיין בלימודיו, אף כי היה עליו להקדיש זמן לעסקי אביו.

בעודו בכיתות הנמוכות של בית־הספר התיכון הצטיין בתודעה לאומית. גם בספורט גילה עניין. אחרי סיימו לימודיו בגימנסיה נתקבל למחלקת המשפטים של אוניברסיטת קראקוב. כמעט שנה תמימה נשאר בביתו, כשהוא לומד ועוזר לאביו בעסקיו, ועם זאת מצא אפשרות להתמיד בקשריו אל הנוער בטלומץ'. הוא מסייע לעבודה בבית"ר וממלא תפקידי מנהיגות בקורפורציה האקדמית „אמונה". חודש לפני הבחינות יצא לקראקוב ושקד על לימודיו. אך פעם בשבוע הוא נפנה לאסיפות „אמונה" ומאזין להרצאות בענייני השעה ביהדות.

משסיים חוק לימודיו עבד זמן־מה כמתמחה. אך גם בימים ההם לא פסק מסייע לאביו בעבודתו ומקיום קשריו אל הנוער בטלומץ'.

אחרי פלישת הגרמנים, בעוד המשפחה אבלה על מותו הטראגי של האב, אסרו ההיטלריסטים את יהושע והעבירוהו למחנה יאנובסקה בלבוב. שם היה עד למעשי רצח ואכזריות, שבוצעו בידי מפקד המחנה וילהאוס.

יהושע חיפש ומצא מגעים אל המחתרת שבמחנה, ובעזרתם הפעילה של אנשי הארגון הזה הצליח להימלט משם. מוציאים אותו מן המחנה בדמות גווית־מת, על אלונקה, בחשאי הגיע לבוצ'אץ', שם התנסה ב„אקציה" וקיבל בקורת־רוח את הידיעה על המאמצים לארגן תנועת התנגדות. הוא ויולק פישר פעלו בהנהגת התנועה הזאת בבוצ'אץ' עם לונק הארטנשטיין ועם גוסטה וורמן לבית וייץ.

מאגיסטר יולק פישר

בן לסיטונאי־תבואות. סיים לימודיו בבית־הספר התיכון ואחר־כך באוניברסיטה. זמן־מה עבד כמתמחה ברוהאטין. כל זמן שהותו בטלומץ׳ היה פעיל בבית״ר. הוא היה חבר הקורפורציה האקדמאית „אמונה״. בזמן הכיבוש הרוסי ניסה לפתח פעילות מחתרתית, אך חזר בו משהבין, כי בטלומץ׳ עלול הדבר להתגלות, ביחוד משנאסרו בסטאניסלאבוב 40 חברי בית״ר, שערכו אסיפת־אבל סמוך לפטירתו של זאב ז׳בוטינסקי.

סמוך לחיסול הגיטו בטלומץ׳ הצליח יולק להגיע לבוצ׳אץ׳, ועמו קצת משרידי המשפחה. בבוצ׳אץ׳ פעל יולק פישר בהנהגת תנועת ההתנגדות וערך תכניות לעתיד. מטרתו היחידה היתה להגיע לארץ־ישראל.

בימי חיסול יהודי בוצ׳אץ׳ תמך יולק בהצעה לעבור לקופיצ׳ינצה. שם ראה אפשרות פעולה בקרב הנוער. יחד עם יהושע יצא לשם בראש קבוצת נוער. היערות בסביבה ההיא משתרעים על שטח לש אלפי הקטארים ונראו מתאימים למשימותינו. במקרה של צורך במחסה, טובים תנאיהם מתנאי יערות בוצ׳אץ׳.

ימים מעטים אחר הגיעו לקופיצ׳ינצה שלח יולק דו״ח על המצב שם: הכל מסתדר יפה. אנשינו שוהים בעיקר ביערות ואין הם סרים לקופיצ׳ינצה אלא להשיג מזון. הם מקיימים מגעים עם הנוער בקופיצ׳ינצה. עלה בידו לכונן מגע אל קבוצת קצינים לשעבר של הצבא הסובייטי, העובדים כשבויי־מלחמה בקו מסילת־הברזל קופיצ׳ינצה—הוסיאטין.

באחד הלילות הופתע, ועמו כל הקבוצה, על ידי „אקציה״ בעיר. הם ניסו להבקיע להם דרך בין אנשי הס. ס. והשוטרים האוקראינים, אך נלכדו אחד אחד והובלו עם יהודי קופיצ׳ינצה לקבר האחים על יד היער. אחד מאנשי הקבוצה ניסה לירות באקדחו אל איש ס. ס. מכונת־יריה קוטלת את כולם. רק קבוצה קטנה הצליחה לחמוק ולשוב לבוצ׳אץ׳. אך יולק ויהושע היו בין החללים בקופיצ׳ינצה.

האחים מאנדל

א) ברונק מאנדל

בטלומץ׳ התגוררה משפחת החוכרים מאנדל. במשפחה היו שני בנים. הגדול — ברונק, והקטן — יולק.

ברונק למד בבית־הספר התיכון בטלומץ׳, והיה חבר בתנועת השומר הצעיר. אחרי צאתו של וילו ספירר היתה הנהגת הסניף בידו. אך הסניף כבר עמד לפני כן על סף התמוטטות, ומשיצא ברונק לקראקוב ללימודי פילוסופיה, בטל הסניף.

בקראקוב היה ברונק ממייסדי ארגון האקדמאים „אמונה״. בפגרת הקיץ עשה

בטלומץ׳ והיה בין יוזמי האגודה „קדימה" והקורפורציה „אמונה" בטלומץ׳.

משסיים לימודיו שימש שנים אחדות כמורה בבית־הספר התיכון ברוהאטין, ואחר־כך בפינסק. שם עמד גם בראש „ברית־החייל".

בתקופת הכיבוש הגרמני עשה בווארשה ב„ארמיה קראיובה" כשברשותו ניירות „אריים" על שם בוזבצי. אחרי השיחרור מילא בווארשה תפקיד המזכיר הכללי של „איחוד".

עלה אחר־כך לישראל ועבד ב„עמידר". מת כאן מיתה חטופה.

ב) יולק מאנדל

יולק, אחיו הצעיר של ברונק, סיים לימודיו בבית־הספר התיכון, ואחר־כך את לימודי המשפטים בלבוב. שנים אחדות עבד כמתמחה. בזמן הכיבוש הגרמני עבד ב„רוהשטוף" (חומר גלם) וענד תווית־היתר לצאת מתחום הגיטו ולנדוד בכפרים לשם קניית סמרטוטים.

לפני המלחמה פעל יולק בתפקידים בכירים בקורפורציה האקדמאית „אמונה" והיה גם מפקד ההכשרה הצבאית של בית"ר.

כשחוסל הגיטו בבוצ׳אץ׳ חצה יולק את הדנייסטר והסתתר בזכות ניירות „אריים" בסביבה שבין בוצ׳אץ׳ לדנייסטר. חזר לבוצ׳אץ׳ במארס 1944.

אולם אחרי ימים אחדים נסוגו הסובייטים. יולק נשאר בצד הגרמני, סמוך לחזית. משעמדו על כך שיהודי הוא הסגירוהו, והוא נרצח.

מאגיסטר לונק הארטנשטיין

נולד בשנת 1912 במשפחה נאורה. סיים לימודיו בבית־הספר התיכון בשנת 1930, ולמד אחר־כך משפטים באוניברסיטת לבוב. אחרי מות אביו בדמי־ימיו, היה עליו לפרנס את אמו ואת אחיו. בשנת 1942, בזמן הכיבוש הגרמני, נשא לאשה את אידה בלוך. אמו ואשתו החליטו לברוח לבוצ׳אץ׳. לונק נתכוון להצטרף אליהן, אך הנשים נתפסו בפאלאהיצ׳ה, הובאו לכלא בטלומץ׳ ומשם לכלא סטאניסלאבוב, ושם נרצחו בין רבים אחרים.

לונק, עם פאבק ועם קבוצת יהודים, שעבדו במפעל וונדר, התחילו בבנית בונקר בקאהאווה. באחת ה„אקציות" נתפס לונק והובא לרכבת היוצאת לבלז׳ץ. אך, בדרך מטישמייניצה לחריפלין, קפץ מן הרכבת והגיע לבוצ׳אץ׳. כאן נפגש עם חבריו ללימודים ועם חבריו באגודה האקדמאית „אמונה". הוא מצטרף לתנועתם המחתרתית.

שבועות אחדים לפני חיסול היהודים בבוצ׳אץ׳ יצאו שלוש קבוצות ליער לבדוק את השטח ולהכין בונקרים. אחרי שהותם שבוע ביערות פוז׳ניקי, ואדובה וסוקולוב, חזרו

מיואשים. כל ימי שהותם ביער ירדו גשמים ולונק לא ראה לו אפשרות להוסיף לשהות ביער. לבדו יצא אל הנהר דנייסטר, שם החזיק מעמד על אף הסכונת הרבות והתנאים הקשים.

אחרי כניסת הצבא הסובייטי התגייס לצבא, וכאן, כפי שהוא כותב באחד ממכתביו האחרונים אל אחותו אדלה, הוא נוקם דם בני משפחתו, דם מיליוני אחיו, בני עמו שנרצחו.

כשנשקו בידו נפל באחד הקרבות בדרך לברלין.

משה כ"ץ (הוז)

היה אחד מאלה, שמיאנו להיכנע לפני חיית־הטרף הגרמנית. הוא חונך במשפחה דתית למדנית בטלומץ׳, אך הספיק לסגל לו השכלה כללית. הוא היה אוטודידאקט, אשר הפליא רבים בידיעתו העמוקה ובהשכלתו בתחומי המדע השונים.

בעודו צעיר הצטרפו משה ויצחק אחיו לבית"ר. כעבור זמן קצר היה לאחד ממפקדי הקן. הוא ידע לשוחח עם חניכיו על נושאי היהדות, וחביב היה עליהם מאוד. בשעות היום עבד במשרד עורך־דין, ובערבים עסק בפעילות בתנועה. בלילות, עד השעות המאוחרות, שקד על העמקת ידיעותיו.

בראשית שנות השלושים (1932/33) עזב את בית"ר מתוך כוונה להתייצב לבחינות הבגרות. אחר־כך התחיל בלימודים בבית־הספר הגבוה למסחר בוורשה.

משפרצה המלחמה חזר מוורשה הביתה. בהגיונו המעמיק ראה את הנולד והחליט לשוב לוורשה מצוייד בניירות „אריים". הוא האמין, כי בוורשה רבים יותר הסיכויים להישאר בחיים. הוא הגיע ברכבת לוורשה, אבל עם צאתו מן הרכבת מכירים שיהודי הוא, והוא נופל חלל מכדורו של איש גסטאפו.

אורצ׳ו שווארצבארד

היה בנו של סוחר סיטונאי ועסקן ציבור בטלומץ׳. בעודו צעיר נוהג היה לעזור לאמו בעבודתה בחנות באולם שכור קטן, שכן עלו באש חנותם ודירתם בזמן פלישת הרוסים בשנת 1914. אביו גוייס לצבא האוסטרי ונפל בשבי הרוסים ולא חזר משם אלא בשנת 1920.

בינתיים השתדלה אמו לקדם בעזרת בנה הבכור אורצ׳ו את העסק שנהרס. גם אחרי שוב אביו מן השבי ממשיך אורצ׳ו לעבוד עם הוריו. תרומתו לפיתוח העסק היתה גדולה, ועבודתו בכך היתה מרובה. עם זאת מוצא הוא זמן גם לפעילות ציבורית. הוא היה אחד היוזמים של הקמת המפלגה „התאחדות". פעולתו במפלגה היתה שקטה

וללא קנאות מפלגתית יתרה. הוא אהב להאזין לזולת ולא נרתע מהודות לפעמים בצדקת יריבו. הוא תמך גם בארגון „גורדוניה", ופעיל היה גם בחוג הדראמטי. אף בשעת ערב מאוחרת היה מצטרף לחבריו בטיוליהם בפארק. אורח חייו זה קיים גם אחרי שנשא אשה.

כשנכבשה טלומץ' על ידי ההיטלריסטים לא חיפש לו אורצ'ו עבודות קלות ב„יודנראט". באחת ה„אקציות" נעצר ונשלח למחנה יאנובסקה. כאן הוכר ככשיר לעבודה ונשלח לוויניקי על יד לבוב, שם עבד חדשים אחדים במשק חקלאי.

אחיו של אורצ'ו, ד"ר סנדר שווארצבארד (עכשיו רופא בפתח־תקוה), שנסוג יחד עם שרידי הצבא הפולני לרומניה, עוד היה מקבל ברומניה מכתבים מאורצ'ו. היתה לו גם הזדמנות לשלוח לו פעמים אחדות חבילות מזון. אבל כאשר חזר אליו אחד ממכתביו ששלח לאורצ'ו, הבין סנדר שווארצבארד, כי לא נמלט אחיו מן הגורל שפקד את שאר היהודים.

דוצ'ו קריינדלר

נתייתם בעודו ילד. אביו שגוייס לצבא בראשית מלחמת העולם הראשונה נפל בחזית, ואמו מתה זמן־מה לאחר מכן. הילד גדל בבית סבו, הדיין ר' נטע־שמואל שדאג להנחיל לו ידיעה רחבה בתלמוד. בכוחות עצמו סיגל לו את הלשון העברית ורכש לו השכלה חילונית רחבה. היה אחד ממייסדי „התאחדות", אך השתדל לעמוד על טיב רעיונותיהם של זרמים אחרים. דומה, בהשקפת העולם הליברלית של קריינדלר הצעיר ניכרה השפעת סבו הדיין, שהיה ידוע בסובלנותו.

זמן קצר לפני מלחמת העולם השניה נשא דוצ'ו קריינדלר אשה ועבר לבוצ'אץ'.

המלחמה וגורלם של היהודים לא פסחו על דוצ'ו קריינדלר. הוא נספה באחת ה„אקציות" הראשונות.

בזכותם

Zwi Henigsberg

צבי הניגסברג ז"ל

בן אברהם שלום הניגסברג (אבשלום בן־עמי)

צבי נולד ב־16.5.1926 ועלה לארץ ב־1934. בראשית שנת 1943, בגיל 16 וחצי, עזב את בית הוריו לראשונה ויצא למחנה פלמ"ח.

בשעת הפרידה אמר להוריו את הדברים הבאים: „אנו הנוער שייכים לא להורים ולא לעצמנו, כי אם למולדת. מובטחני שלא תעכב בעדי; הן הנך אבא ציוני ותיק".

כך הלך לפלמ"ח ונשאר שם עד שנת 1946. מעולם לא סיפר פרטים על שירותו. זמן רב היה ברמת רחל. וכשחזר עבד כחשמלאי ומדי פעם בפעם יצא לשירות מבלי שבני הבית ידעו לאן הלך.

ב־8.12.1947 נפרד מההורים ויצא לשירות המולדת. זה היה בתחילת מלחמת לעצמאות ישראל. רק בינואר 1948 נודע למשפחה שהוא נמצא בעמדת בית קק"ל בבית דגן.

לאחר מכן שירת בירושלים ויצא לקורס למשך 4 שבועות. השתתף בקרבות על הקסטל ומשם יצא לחולדה.

בהפוגה הראשונה היה בכפר דרום ומשם בסביבת רוחמה. בכבישי באר־שבע נמצא בג'יפ הראשון של פלוגות החבלנים.

בכ"ו כסלו תש"ט 28.12.1948 נפל חלל מיריות אוירון האויב שהתקיף את הג'יפ בו נסע, 70 ק"מ דרומה מרביבים. נקבר ברביבים.

(לפי חוברת „דפים" אלול תש"ט (ספטמבר 1949) הוצאת חטיבת גבעתי, לזכר מגיני בית הקרן הקיימת לישראל בבית דגן)

בפקודת־יום מיוחדת של מפקד החטיבה מיום ז' אלול תש"ט **1.9.1948** נאמר בין השאר:

„מגיני הבית הזה היו מהנועזים ביותר במערכות הקשות והרבות שנהלה החטיבה. רובם אינם עוד אתנו ובדמם נכתבה היסטוריה של עם משתחרר".

בפקודת־יום של מפקד הגדוד בו נלחם **צבי** נאמר בין היתר:
„אותה רוח שעמדה למגיני בית הקרן הקיימת לישראל בבית דגן עת נעצו צפורניהם בהריסותיו והדפו התקפת מאות ערבים, בכדוריהם האחרונים — היא שעמדה למבקיעי גבעה 113; והיא שתעמוד לנו, אם נלך בנתיב אשר היתוו לנו מנצחי העמידה בבית הקרן הקיימת לישראל שבבית דגן".

זכרונות

בן שלוש־עשרה היה יצחק כשראיתיו בפעם הראשונה, בהיכנסו לחדרו של המורה, שלימד את שנינו בעיירה קטנה בגליציה, בטלומץ׳. ביישני מאוד היה הנער הצנום הגבוה. חבילת־ספרים תחת זרוע אחת וכובעו המקופל בשניה. זמן מה אחר כך פגשתיו באולם הקן הצר והרועש. מהר הפך יצחק ל„איצק לשונ". אף חבר־קן לא זכה לכך, שבאופן קבוע יוסיפו לשמו את הכינוי „שלנו". אחרי שיחה קצרה רכש את אימונו של איש שיחו וכולם התייחסו אליו בחיבה. על נער צעיר זה אפשר היה לסמוך. „יצחק לא יאכזב אותנו" — אמרו בוגרי הקן.

החברות בקן השומרי היתה כרוכה בסכנת גירוש מהגימנסיה. רבים עזבו אותנו, אך „איציק שלנו" ועוד כמה מחבריו נשארו. והגירוש — כמובן — לא איחר לבוא.

עברו, חלפו שנים בהן שיגשגה נשמתו הצעירה של יצחק. חלמנו על אידיאלים נשגבים, קראנו את „יזכור" ו„להבות". עוד לפני שנה מצאתי בחדרו דפים קרועים ומפוזרים מספר „להבות". לא היה אף טיול לילה, אף נדידה למרחקים, מהם ייעדר יצחק. איך אפשר היה לצאת לדרך בלעדיו — בלעדי „יצחק שלנו"? בחברתו היינו כה שמחים ובטוחים.

ההורים לא הרשו לחברי הקן לצאת למושבות ועל מתן כסף לא יכלו לחלום. ויצחק המציא תמיד מתחת לאדמה את האמצעים הדרושים ואיפשר לחבריו השתתפות במושבות המנהלים ובכינוסי התנועה.

בעודו ילד יצא להכשרה חקלאית. פיקפקנו, האפשר להוציאו? הרי עוד טרם עבר את גיל הנעורים. אך על יצחק אפשר לסמוך. כל שינוי סביבה פעל עליו קשה, כל הסתגלות לתנאים עלתה לו במאמצים נפשיים רבים. קשה היה לו כשהוא מרוחק מהבית, כי התגעגע על הקן ועל אמו היקרה, העדינה. אך יצחק בן ה־16 עמד במבחן ונשאר עד תום עונת־ההכשרה.

הוא עלה הראשון מהקן ארצה. כמה חדשים אחריו עליתי אני ובאתי לקיבוץ ג׳ בחיפה. הצטערנו שאין אנו בקיבוץ אחד. ביחוד הוא, הידיד, החבר הטוב, שנצמד ונדבק כה לאנשים ולעבר המשותף. כרגיל בחייו, גם הפעם עם שינוי התנאים, היתה שנתו

הראשונה בארץ מלאת מתיחות פנימית. בכל הזדמנות בא לבקרני, כדי להיות בקרבת אדם מ„שם", מהקן, בו עברה עלינו בחוויה משותפת תקופת נעורים כה נעלה ומלבבת. עם התלבטויותיו והתאבקותו הכה שרשים בקיבוץ, בו בילה את חייו עד יומו האחרון.

במשך 12 שנותיו בארץ ניתן לו פעם אחת לראות את אמו, אשר אהבה מאוד והיה קשור אליה קשר חזק. אך מיהר לשוב ארצה, כי כשם שלפנים, ביותו נער, התגעגע על הבית והקן, כך התגעגע הגב ברמלוא שנותיו על ביתו החדש — הקיבוץ.

ארבע השנים האחרונות עברו עלינו יחד במזרע. לעתים רחוקות שוחחנו, כי תמיד היה טרוד ועמוס עניינים ועבודה רבה. אך בחדר האוכל או בחצר, בהיותו מעורב בין הבריות והחברים מתלוצצים לפעמים על חשבונו, היה מצביע עלי ואומר: „אסתר מכירה אותי, היא אף פעם לא תרשה להוציא לעז עלי, היא יודעת את טיבי האמיתי".

לא רק אני, יצחק, — כולנו, כל החברים יודעים, כי את סמל היקר והטוב הורדנו לבקר האפל. רצה גורל אכזרי שלא נשמע עוד את צלילי קולך ואת צחוקך העליז והרווי אהבה.

אסתר

Isak Lepold

יצחק לפולד ז״ל

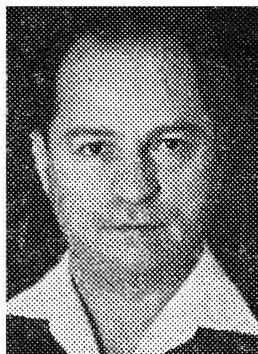
מן השנים הקדומות ביותר אנו זוכרים את איציק, אחד מחברינו בקן „השומר הצעיר״, מראשי קבוצת „השחר״. מאז קשרה אותנו ידידות. יחד היינו בטיולים, בשיחות.

לבבי ועדין־נפש היה איציק, מסור לאידיאלים ולחלום התנועה החלוצית. יצחק הגשים את שאיפתו. בשנת 1929 עזב את טלומץ׳, עלה לארץ ונקלט בקיבוץ מזרע.

בשנות מאבקו המזויין של הנוער עם שלטון המנדט הדריך יצחק חוגים בקבוצות ה„הגנה״. בהדגימו שימוש ברימון־יד הבחין, כי הכלי דרוך ועומד להתפוצץ. מיד רץ אל החלון הפתוח כדי להשליך את הרימון, ואז הבחין בקבוצת ילדים משחקים. מתוך רצון למנוע אסון, הטיל את עצמו על הרימון שהתפוצץ תחתיו. במצב קשה הובא לבית־החולים בנהלל ושם מת ביסורים.

אפרים שרייער

יצחק הוז־כ״ץ ז״ל

Isak Hooz-Katz

אלהים, שנפחת בי נשמה,
מדוע לא זיכיתני גם באהבה
לכל יצוריך: חי או דומם,
יחד אתם לרדת ולהתרומם?

שכל, הגיון, השגה, חריפות, —
לכלם תוצאה אחת: מרירות,
דכדוך נפש, מצוקה איומה
כשהם חסרים את האהבה.

זיק אור הראני, אלי!
חמימות שבאהבה תן לי!
לכל נפש להבין, וללטף
כל יצור חי בידי אוהב!

קרים הם חיי מח;
שפלים, בזויים, חסרי כח
לעזור לזולת, גם לעצמם.
מתנת ה׳ — אהבה — חסרה בם.

כ״ד בניסן תש״ב.

איציק קיבל את חינוכו במשפחה דתית מובהקת, בבית אביו לייזר כ״ץ. בנעוריו התמסר לפעילות ציונית, והיה חבר בית״ר. עוד לפני כן למד יצחק זמן־מה בישיבה.

בתנאים קשים למד אחר כך בגימנסיה, עמד בבחינות הבגרות ועלה לישראל כסטודנט של אוניברסיטת ירושלים.

עליו ועל אשתו מתילדה סופר עברו זמנים קשים. הם עבדו ולמדו. בחריצותו ובהתמדתו הוסמך למורה. החינוך וההוראה חביבים היו עליו מנעוריו והיו לרוחו ולאופיו המוסרי המובהק.

שנים אחדות ישב בכרכור ועבד בבית־הספר שם. אחר כך עבר לתל־אביב, עבד בבית־הספר של „ההסתדרות״, ובשנים האחרונות מילא תפקיד סגן מנהל בגימנסיה „אליאנס״ ברמת־אביב.

יצחק הצטיין במזגו השקט והמאוזן. היה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות. דייקן היה בעבודתו ומסור לה. הכל כיבדו את ענוותנותו ואת עממיותו. שעות רבות הקדיש לחקר התנ״ך, אף כתב חיבור במקצוע זה שזיכהו בפרס.

יצחק היה חבר הוועד של ארגון יוצאי העיר וחבר המערכת של ספר „יזכור" שלנו. נזכור גם אנו את שמו בכבוד.

גופר (שופלגייסט ברוך) ז"ל

נולד בטלומץ' 7.7.1900 — שם למד בגימנסיה ובשנת 1920 עלה לארץ. עבד בקיבוץ אילת־השחר, בכביש ג'דה—חיפה, טבריה—צמח ועוד.

שיתר במשטרת ממשלת המנדט (1922—1936) ובקום המדינה כמפקד מחוז חיפה (1948—1950). מ־1951 מנהל גן החיות בתל־אביב. פירסם מאמרים בעברית ובאנגלית בענייני החי ואת הספרים: „גם לחיה נשמה" (תש"ו), „ג'ונגל בכרך" (מנהל גן החיות מעלה זכרונות, תשט"ו).

נפטר בשנת 1972.

(לפי לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים —ג.קרסל)

אריה אבני (לייבל שטיין)

עלה לארץ ב־1920, עבד בסלילת כבישים טבריה—צמח, חיפה—ג'דה ואחרים. יסד עם כמה מיוצאי טלומץ' קבוצת עובדי בנין „אחוה". אחרי זמן מה עבר לעבוד ב„סולל בונה", בו עבד עד ימיו האחרונים.

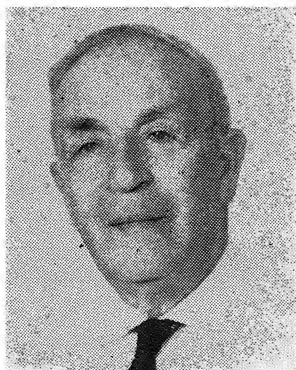
היה פעיל ב„הגנה", בעליה ב' וב„הפועל".

נפטר בשנת 1974.

Frida Sajfer-Gutstein

פרידה קאנצלפלד־זייפר עלתה לארץ בשנות העשרים, ונישאה לאחר זמן למאיר זייפר. כל ימיה בארץ הקדישה פרידה לפעילות ציבורית בארגון הנשים „ויצו" ובשאר ארגונים העמלים למען הכלל. אחרי המלחמה היתה פרידה בין היוזמים הראשונים להקמת ארגון יוצאי טלומץ', ובו היתה פעילה עד יומה האחרון כחברת הוועד.

Joel Redner

יואל רדנר ז"ל

עסקן ציוני ותיק, בן למשפחה ציונית פעילה בטלומץ'. בראשית שנות השלושים עלה עם כל משפחתו לארץ ישראל. כל שנותיו התגורר בפתח־תקוה בבית דוד הרצל אינסלאכט. לאחר זמן הביא גם את הוריו יענקל ופאיה רדנר. יואל רדנר עבד בבנק. ביתו היה פתוח לרבים מן העולים יוצאי טלומץ'. רדנר היה כל ימיו חבר בוועד יוצאי טלומץ'. בגיל 85 הלך לעולמו.

שמואל־הרש בן ישראל משה ביקל

גדל במשפחה דתית ובבגרותו עמד בראש ארגון „הפועל המזרחי" בטלומץ׳. הוא למד נגרות ובשנת —— עלה לישראל. התגורר ברחובות ועבד במקצועו.

יענקל קרנר ז"ל

יענקל קרנר בא לארץ בשנת 1932. התגורר בפתח־תקוה כל ימיו. היה פעיל בארגון הנוער „אחוה" ובמועדון הספורט „חשמונאים".

ישעיהו האבר ז"ל

עלה לישראל עם העליה מפולין אחרי מלחמת העולם השניה. כל ימיו היה פחח. בימי המלחמה ניצל מן השואה במצאו מפלט ברוסיה. אחר המלחמה חזר לפולין. כל ימיו היה חבר ב„פועלי־ציון"שמאל.

איזיו לפולד ז"ל

בנה של סאניה לפולד היה ידוע בטלומץ׳ כספורטאי מצויין וכחבר „חשמונאים". לאחר זמן היגר לגרמניה, ובתקופת שלטונו של היטלר עלה לישראל. איזיו התגורר בחולון ועבד ב„סולל בונה". הוא היה נאמן לחבריו, אחד ממייסדי ארגון יוצאי עירנו בישראל, ופעיל בוועד הארגון. פעל הרבה למען עולי טלומץ׳, שבאו אחרי שנות המלחמה.

מוניו וורמאַן

עסקני טלומץ׳

הפעילות הציבורית בטלומץ׳ היתה לגבי רבים צעד לפעילות ציבורית רחבה יותר. לפנינו רשימת עסקנים. על חלק מהם נכתב בצורה נרחבת יותר בפרקיו השונים של הספר הזה. אין רשימה זו מלאה. ניתנו כאן שמותיהם של אלה שהצלחנו להשיג עליהם נתונים:

יחיאל פישל בר יעקב קסטלמן

עלה לארץ במחצית המאה התשע עשרה. פעל כשליח מצפת לארצות הגולה (ראה ערך קסטלמן).

שלום שטרייט

עלה לארץ ישראל בשנת 1908, סופר ומבקר (ראה ערך שלום שטרייט).

משולם שטרן

עסקן פעיל בטלומץ׳ וחבר המרכז הציוני בקולומיאה בסוף המאה התשע עשרה.

מנדל פרילינג

עסקן בטלומץ׳ וחבר הוועד המחוזי של ההסתדרות הציונית בסטניסלבוב בשנות 1895 — 1900.

יעקב אינסליכט

עסקן בתנועה הלאומית בראשית המאה העשרים. פירסם מאמרים. פעל באירגון התנועה הלאומית בגליציה.

שלום אינסליכט

עסקן פועלי־ציון, אחד מעורכי הבטאון של פועלי־ציון בווינה בשנת 1903, „יידישער אַרבייטער" ועורך המוסף בעברית.

מהנדס פויארמן

עסקן פעיל בתנועת פועלי־ציון בגליציה (ראה ערך פויארמאן).

הרב ציף

רב בטלומץ׳. אחד מעשרים ושלושת הרבנים שחתמו בשנת 1918 על הכרוז הקורא להתישבות בארץ ישראל. לאחר זמן כיהן כרב באחת משכונות לבוב.

ד״ר באנדלר

נשיא המועצה הלאומית בטלומץ׳ ב־1918 וחבר המועצה הלאומית בסטניסלבוב לאוקראינה המערבית.

פיניו הלר

עסקן ציוני וחבר המועצה הלאומית במערב אוקראינה. מקום מושבו בסטניסלבוב.

ד״ר מקס הלפרן

עסקן ציוני פעיל, חבר מועצת העיריה, חבר המועצה הארצית של הציונים הכלליים. פעיל בוועד הגימנסיה העברית בסטניסלבוב, יו״ר ההסתדרות הציונית באוטיניה.

ד״ר מאוריציו רוזנקראנץ

עסקן, יו״ר ההסתדרות הציונית בטלומץ׳, ציר לקונגרסים ציוניים, חבר מועצת העיריה וחבר המועצה הארצית של הציונים לגליציה המזרחית.

ברוך גופר

המפקד הראשון של תנועת „השומר הצעיר״ בטלומץ׳. עלה בראשית העליה השלישית לארץ, היה חבר גדוד העבודה במגדל, מפקד משטרת המנדט בחיפה.

הרב ד״ר הנריק קאופמן

מארגן פעיל של הנוער בטלומץ׳. סגן הרב הראשי של הקהילות היהודיות ביוגוסלביה.

חיים לם

בנו של הרב האורתודוכסי של טלומץ׳. עסקן פעיל ב„מזרחי״ וחבר המועצה הארצית של מפלגה זו.

Schaje Redner

ישעיהו רדנר

פעיל בארגון הציונים הכלליים, חבר מועצת העיריה והקהילה. יו״ר ביה״ס העברי וחבר הוועד לבתי־הספר העבריים בגליציה המזרחית, חבר המועצה הארצית וחבר המועצה המחוזית בסטניסלבוב.

יעקב שטרייט

עסקן ציוני בטלומץ׳. חבר המועצה המקומית בסטניסלבוב, חבר מועצת הבנקים הקואופרטיביים בלבוב.

פאביאן אורמאן

מנהל ביה״ס על שם הברון הירש במשך שנים רבות, מורה לדת בגימנסיה, נשיא מועצת הקהיהלה, מנהל הבנק הקואופרטיבי בטלומץ׳.

ליאון שופלגייסט

החבר היהודי היחיד ב״סוקול״, סגן ראש העיר במשך שנים רבות, עסקן ציבור.

ד״ר איזידור אורמן

פעיל לפני המלחמה ב״ט.א.ז.״ (האגודה לשמירת הבריאות). אחרי המלחמד נתפרסם כרופא למלחלות נשים בתל־אביב.

בניו ברגר (ברוך הראל)

בלשן, פעיל בארץ בתחום ההשכלה. שנים רבות ערך ברדיו את פינת הלשון העברית.

קרמר

היגר לאמריקה. כתב בעתון „פאָרווערטס".

Charles Bass

צ׳ארלס באס

היגר לפני מלחמת העולם הראשונה לאמריקה. יזם את ייסוד ה„לאנדסמאנשאפט" של בני טלומץ׳ ויו"ר הארגון הזה במשך שנים רבות. אחרי מלחמת העולם הראשונה ואחרי מלחמת העולם השניה יזם עזרה לפליטים וליהודים שניצלו מן הכליה.

ישעיהו יונג

מייסד ה„בונד" במקום ואחד מעסקניו.

יעקב ריזל

פעיל בהנהלת הקרן הקיימת לישראל בגליציה המזרחית.

פרופסור דוד דירינגר

פרופסור לארכיאולוגיה, מומחה לכתובות שמיות, חוקר תולדות האלפ״א בית״א. פרופסור באוניברסיטאות פירנצה וקיימברידג׳. מייסד המוזיאונים לתולדות הכתב בקיימברידג׳ ובתל־אביב ומנהלם.

בוניו קורן

פעיל בארגון פועלים בטלומץ׳. אחד מיוזמי הקואופרטיב בעיר, חבר מרכז פועלי־ציון בגליציה המזרחית.

מנג׳יו קרום

פעיל במפלגת פועלי־ציון וחבר מוסדותיה המרכזיים.

רדנר אלי

פעיל בפועלי־ציון. אחרי פלישת הגרמנים פעל ב„יודנראט״ הראשון, והיה אחד הראשונים שנפל חלל מידי הנאצים.

מוטל שפיגל

עסקן ב„התאחדות״, חבר המועצה המחוזית של מפלגת „התאחדות״ בסטניסלבוב.

יוסף זומר

יוזם הקמת המפלגה הרביזיוניסטית וקן בית״ר מצדה, ברית החייל, חבר המפקדה המחוזית של ברית החייל בסטניסלבוב.

פביאן (פבק) רייטר

חבר המועצה המחוזית של המפלגה הרביזיוניסטית וחבר המפקדה המחוזית של בית״ר בסטניסלבוב.

ברונק מנדל

מורה בגימנסיה ברוהאטין, אחד ממייסדי „אמונה״ בקראקוב, יוזם הארגון „קדימה״ ו„אמונה״ בטלומץ׳. מפקד המחוז של ברית החייל בפינסק. אחרי המלחמה מזכיר ה„איחוד״ לפולין בווארשה. פעיל בישראל ב„עמידר״.

אסתר וייסמאן

פעילה בארגון „השומר הצעיר". כיום בקיבוץ מזרע.

גניה רוזנטל

חברת המועצה המחוזית של „השומר הצעיר", פעילה בארץ בקיבוץ הארצי.

הרש דרפר

ראש ארגון „גורדוניה", פעיל בחיי הציבור של שארית הפליטה — בעזרה לפליטים אחרי מלחמת העולם השניה בגרמניה.

ברל וינר

אחד ממארגני „החלוץ המזרחי", פעיל בארץ בתחום החינוך.

אבני, שטיין

היה פעיל שנים רבות ב„סולל בונה".

פרופסור יצחק שלזינגר

פעיל בתחום החינוך בגולה ובישראל.

פרופסור זיגמונד לויטוס (האליצ'ר)

פעיל בתחום המדע, מנהל מחלקה בבית־החולים בילינסון.

פרופסור אליעזר פוירמן

פעיל בתחום המדע, פובליציסט. עורך העתון „נאפשלומייה" בפולין. שם היה חותם יז'י פוגוז'לצקי. בארץ עמד בראש מחלקה בבית־החולים בילינסון. ומרצה באוניברסיטת תל־אביב.

שלמה בלונד

עסקן ציוני בטישמייניצה. פעיל בשארית הפליטה בגרמניה. אחד ממייסדי ארגון יוצאי טלומץ'. מחבר ספר על טישמייניצה.

מקס הרטנשטיין־זבדי

נשאר בחיים אחרי הכיבוש בזכות תעודות אריות. הגיע לארץ ב־1948. שירת

בחיל אוויר. עבר אחרי המלחמה לשירות הדיפלומטי, נספח צבאי לאיטליה, יוגוסלביה ושווייץ. עובד באחד ממשרדי הממשלה.

אפרים שרייער

את פעילותו העתונאית התחיל ב„אַרבייטער־צייטונג" וב„פרייע יוגנט" — בטאון פועלי־ציון שמאל. מחבר הביאוגרפיה של אירנה אייכלר, שחקנית מפורסמת בפולין. שהה ברוסיה בזמן המלחמה, הועבר אחרי המלחמה על ידי ה„בריחה" לגרמניה ופעל שם כחבר המוסדות המרכזיים של שארית הפליטה וכחבר מרכז פועלי־ציון. אחרי האיחוד פעל כחבר מרכז מפ״ם בגרמניה. פעיל בעתון „נייע וועלט" וב„דער מאָרגן". כותב בארץ ב„ישראל שטימע" ובעתון בשפה העברית. חיבר את הספרים „מסיכות" ו„דיוקנים", אמנות ותיאטרון (בשפה הפולנית). לפני כן הוציא בחו״ל את הספר „תהליך היצירה האמנותית" (פולנית). השמיע דבריו בהזדמנויות שונות בשידורי הרדיו בשפת אידיש.

מוניו וורמן

מפקד בית״ר בטלומץ׳ בשנות 1927 — 1932. מפקד בית״ר בגליל לבוב בשנות 1932 — 1936. סגן מפקד בית״ר בגליציה המזרחית, חבר מרכז המפלגה הרביזיוניסטית. בזמן המלחמה פעל בתנועת המרי. אחרי מלחמת העולם השניה חבר בהנהלת בית״ר בפולין. חבר הוועד המרכזי של המפלגה הרביזיוניסטית. חבר מרכז „בריחה" בפולין ונציגה בצ׳כוסלובקיה. פעיל בארץ זה שנים רבות ליד מחלקת הקליטה ליד מרכז הצה״ר ובוועד הפועל של הסתדרות העובדים הלאומית.

ד״ר אלכסנדר שוורצברד

ברח מפולין עם הצבא הפולני בשנת 1939 כקצין בשירותיהם הרפואיים. שירת בבית חולים ברומניה. פעל בתנועה הציונית ברומניה. עמד בראש עליית הנוער באחד הגלילים. חזר בישראל למקצוע הרפואה. פעיל במפלגת מפא״י ובאיגוד המקצועי של הרופאים. אחד מיוזמי ייסודו של אירגון יוצאי טלומץ׳ ונשיא הארגון הזה במשך שנים רבות.

טלומץ' בשנת 1974

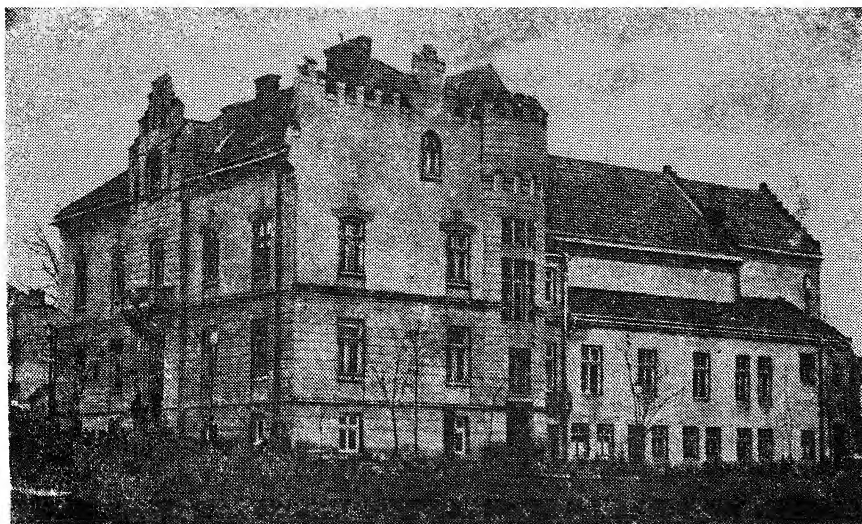
את העיר — מספר ג. רינצלר — קשה להכיר. כמעט כל מה שהיה בעבר נהרס. מה שנותר נצטמק ואינו אלא זכר קלוש של העבר. הרכבת (המקומית) שוב איננה מהלכת.

מן הבתים שבכיכר השוק לא נשארו אלא שניים: של פיניה ריזל ושל זיסו שווארצבארד. מול ביתו של גוטליב הוקם בית־ספר, בנין בעל ארבע קומות. הגוף שמם, אין עוד „מקסיקו". מרחוק נראה רק ביתו של יאשינסקי.

נותרו חלקים מבית המרקחת של שאנקובסקי. משם משתרע מגרש פנוי עד לסטאווישצי. עדיין עומד על תילו בית־הספר הפולני. ה„סוקול" שוקם, אך הגן מוזנח. רחוב סלובצקי קיים, גם רחוב ויז'בובה נשאר בחלקו. הכנסיה הקתולית התמוטטה. אך עדיין שלם בית התפילה הקתולי הקטן בפינה בין ביתו של שוופלגייסט ובין ביתו של אורלובסקי.

בית הכנסת הגדול קיים, אך שוכנו בו בתי מלאכה. בית הקברות העתיק נמחה. בית הקברות החדש נהרס. באבני המצבות רוצפה סלובודה. עוד ניתנים לקריאה השמות החרותים על המצבות. נשארו גם רחוב קולוניצקה והכנסיה היוונית־אורתודוכסית החדשה.

אך אין להכיר עוד את טלומץ' שבעבר.

בנין „סוקול" בטלומץ'
די „סאָקאָל" געביידע אין טאָלמיטש

ייסודה של אגודתנו

אגודת יוצא טלומץ׳ נוסדה בתום מלחמת העולם השניה ואחרי תקופת השואה שזעזעה עד אימה את עמנו.

עם קום מדינת ישראל ובשנים הראשונות להקומתה הגיעו לארץ בזרם העלייה ההמונית גם בני העיר טלומץ׳, שרידי הגיטאות והמחנות והנמלטים בברית־המועצות מימי המלחמה. בימים ההם בשל הרעיון ליצור מסגרת ארגונית לשיקום שארית הפליטה ששרדה מעירנו.

הקבוצה היוזמת, שהניחה את היסוד לאגודתנו ב־1948, כללה את פרידה זיפר, יואל רדנר, איזיה ליאופולד ז״ל, ד״ר א. שווארצבורד וברוך גופר (שוופלגייסט) ז״ל.

באסיפת היסוד ב־1950, שהיתה גם אסיפת־אזכרה נבחר הוועד הראשון.

חבריו היו: פרידה זיפר, יואל רדנר, איזיה ליאופולד, ד״ר א. שווארצבורד, שלמה בלונד, שמואל גוטליב, מוניה וורמן, קרול זוואדי, הרש דרפר ואפרים שרייער, בישיבה המייסדת הראשונה נבחר ד״ר א. שווארצבורד ליושב־ראש האגודה ויואל רדנר לגזברה. נבחר גם ועדת־ביקורת.

כעבור זמן־מה פנו אלינו יוצאי טיסמניץ הסמוכה לטלומץ׳, שמספרם היה מועט ממספר חברי אגודתנו והציעו הקמת אגודה משותפת. הצעתם זכתה לתמיכה, וכך קמה אגודת יוצאי טלומץ׳־טיסמניץ.

מראשית קום האגודה טיפלה בבעיות־ארגון: קביעת מועדי האזכרה, הרחבת המגע אל כל יוצאי שתי הערים ויצירת מגע אל אגודת בני־טלומץ׳ שבארצות הברית ובשאר ארצות. אף נקבע מעמדה החוקי של האגודה.

בתכנית פעולתה של האגודה נתממש גם רעיונו של שמואל גוטליב על ייסוד קופת מלווה לחברים הזקוקים לעזרה, אף כי אמצעיה הכספיים של האגודה היו דלים.

הוועד החליט על נטיעת עצים ביערות הקרן הקיימת לישראל על שם קדושינו. כשאר קהילות בגולה הציגה גם אגודתנו מצבת־זכרון לעירנו במרתף השואה שבהר־ציון. בטקס גילוי המצבה שנערך בשנת 1960, נכחו רוב חברי אגודתנו

הרעיון למלא את חובתנו הקדושה כלפי חללי עירנו בפירסום ספר־זכרון על חייהן ועל אבדנן של טלומץ׳ ושל טיסמניץ היהודיות צף עוד בראשית קום האגודה, אלא שמשכילים אובייקטיביים וסובייקטיביים כאחד מנעו את ביצוע הדבר. עם זאת לא זנחנו את הרעיון, ובזכותם של קבוצת חברים ושל הוועד כולו, שגילו מרץ עז ודבקות במטרה, הושקעו מאמצים רבים העתידים להבשיל את הופעתו של ספר „יזכור״ זה.

בצוות המערכת נכללו יצחק הוז ז״ל, שלמה בלונד, מוניה וורמן, ד״ר אלכסנדר שווארצבורד ואפרים שרייער. צוות זה פעל בשקידה ומתוך מלוא האחריות ואיפשר הוצאת ספר „יזכור״ זה.

הוועד בעת האזכרה ב־1972

מימין: צבי דרפר, קרל זבדי (הרטנשטיין), אפרים שרייער, שעיה יונג,
ד״ר אלכסנדר שורצברד, שלמה בלונד

מימין: שלמה בלונד, ד״ר אלכסנדר שוורצברד, מוניו וורמן, גוסטה וורמן,
סוניה פרולה (קרנר), הניה קוץ (יונג), שמואל גוטליב

באותה תקופה עצמה מופיע גם ספר־יזכור של טיסמניץ, ספר שעובד, נערך והוצא לאור על ידי שלמה בלונד.

שנה שנה נערכות אסיפות־אזכרה. בשנות קיומה של אגודתנו זכינו לביקוריהם של כמה וכמה אישים יוצאי עירנו היושבים בארצות הברית. בין השאר ערכנו קבלת־פנים גם ליושב־ראש אגודת יוצאי טלומץ׳ בארצות הברית, לח׳ שרל בס.

לצערנו הרב עלינו לציין, כי בתקופה זו נלקחו מאתנו חברים לא מעטים.

יהי זכרם ברוך!

אזכרה בשנת 1972
The annual memorial service in Tel-Awiw 1972

תוכן ענינים

תנועות וארגונים

מפלגות, ארגונים ותנועות־נוער

עסקני המפלגות

מערכת החינוך בטלומץ'

תקופת השלטון הסובייטי

השואה

הניצולים מספרים

טלומץ' — תנועת ההתנגדות

לזכרם

בזכותם

טאָלמיטש

א מצבה אויף די חורבות פון א פארניכטעטער יידישער קהילה

אַרויסגעגעבן

דורכן פאַרבאַנד פון די טאָלמיטשער אין ישראל

תשל"ו — 1976

די אַנטהילונג פון דער מצבה אויפן הר־ציון אין ירושלים

דער רעדאַקציע־קאָמיטעט :

בלאָנד שלמה

הוז־כ״ץ יצחק ז״ל

וורמאַן מוניו

ד״ר שוואַרצבאַרד אלכסנדר

שרייער אפרים

למען ידעו דור אחרון בנים יולדו יקומו ויספרו לבניהם.
כדי דער שפעטערדיקער דור, די קינדער וואָס וועלן געבוירן ווערן זיי זאָלן אויפשטיין און דערציילן זייערע קינדער.

תהלים : ע״ח ו׳

דערמיט דריקן מיר אויס אַ האַרציקן דאַנק

דער אַמעריקאַנער און ישראל לאַנדסמאַנשאַפט,

פאַר זייער מיטהילף ביים רעאַליזירן דאָס אַרויסגעבן
פון דעם יזכור־בוך.

ועד יוצאי טלומץ'
אין ישראל

די רעדאַקציע פונעם „יזכור־בוך"

האָט דעם כבוד פון דעם אָרט אויסצודריקן זייער האַרציקן דאַנק
די ה"ה:

אחאי יוסף
אַלפעראָוויטש יצחק
טעסליט ישראל

פאַר זייער פאַכמענישער מיטהילף און באַראַטונגען
ביים אַרויסגעבן דעם בוך.

אַ וואָרט פונעם פּאָרזיצער פון דעם ארגון

מיט אַ געוויסער צייט צוריק האָט באַזוכט ישראל אונדזערע אַ בת־עיר, איינע פון די אָפּגעראַטעוועטע פון דעם חורבן, וועלכע לעבט סטאַביל אין אַמעריקע.

בעת אַ באַגעגעניש מיט איר, אַזוי ווי אויף יעדע באַגעגענישן פון אונדזערע בני־עיר, וועלכע קומען זיך צונויף צוזאַמען, שוועבן אויף זכרונות פון יענע טעג פאַרן נאַצישן מבול: טעג פון שרעק, פאַרלוירענע האָפענונגען און אומבאַהאָלפנקייט. אונדזער גאַסט, וועלכע איז על־פּי־נס ניצול געוואָרן פון טויט האָט דערציילט:

„מיר זענען געזעסן אין אַ בונקער און האָבן געוואַרט אויף אונדזער גורל. אין דרויסן איז פאָרגעקומען אַן „אַקציע". איינער פון די אַנוועזנדע אין בונקער — אַ פאָטער פון אַ משפּחה האָט אויסגעשריען: „מיר איז געבליבן אַ נחמה, אַ נקמה־טרייסט אין די נאַציס. איך האָב אַ זון אין אַמעריקע, אים וועט נישט דערגרייכן די נאַצישע האַנט. אונדזער גאַנצע משפּחה איז אוממעגלעך אומצוברענגען. אַ שריד וועט בלייבן!" איך בין אויפגעציטערט געוואָרן... מיט מיינע אייגענע אויגן האָב איך געזען אַ ציבור מענטשן, וועלכער ווייסט, אַז ער האָט נישט קיין שום אויסזיכטן זיך צו ראַטעווען. אַ ציבור מענטשן, וועלכער ווייסט, אַז זיין גורל איז געחתמעט. איך האָב זיך באַמיט אַריינצודרינגען אין די טיפענישן פון זייערע נשמות און שפּירן דאָס קלאַפּן פון זייערע הערצער, וועלכע פילן דייטלעך און מיט ציטער דאָס דערנענטערן זיך פון די יאַגד־הינט. צי טראַכטן זיי אין זייערע הערצער עפּעס אַנדערש חוץ ווי וועגן זייער נאַקעטער עקזיסטענץ? און אַזוי אין דער רגע, ווען איך האָב געהערט די רייד פון דעם דערמאָנטן פאָטער וועגן זיין זון, וואָס געפינט זיך ווייט, מעבר כים, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז אויך נאָך דעם יאוש און פאַרצווייפלונג, לעבט נאָך אין יענעם פאָטער דער צאָרן און דראַנג נאָך מרידה. און אויפן שוועל פון טויט שרייט

ער אויס זיין טרייסט־אויסגעשריי צו דער גאַנצער וועלט: און טראָץ דעם אַלעמען לעבן מיר און עקזיסטירן!״

דער אינערלעכער דראַנג צו דעמאָנסטרירן אונדזער קיום איז געווען די עיקר־דיקע טרייב־קראַפט צו דער אָרגאַניזירונג פון די רעשטלעך פון דעם חורבן לויט זייערע שטעט און שטעטלעך פון זייערע פריערדיקע היימען. די דאָזיקע שטעט און שטעטלעך, וועלכע זענען אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער אויבערפלאַך. פון דאַנען די טרייב־קראַפט און דער שטאַרקער ווילן אויפצו־שטעלן מצבות נאָך אונדזערע קדושים, הי״ד. דאָס ערשטע, וואָס מ׳האָט געטאָן אין דער ריכטונג איז געווען דאָס פאַרפלאַנצן בוימער אין יער־הקדושים אין דער ראַם פון דער טעטיקייט פון קרן הקיימת לישראל. און אַ שאָד, וואָס די דאָזיקע אַקציע האָט נישט באַקומען איר שלמות.

אַן אָנדענק־טאָוול נאָך די פאַרשניטענע טאַלמיטשער יידן איז אַנטהילט געוואָרן אין מרתף־השואה אויפן הר־ציון אין ירושלים ביי דער אָנוועזנהייט פון פיל אונדזערע בני־עיר אין ב׳ דר״ח תש״ך 28.1.1960.

ווען ס׳האָבן אָנגעהויבן דערשיינען די יזכור־ביכער פון די קהילות פון פוילישן יידנטום, האָט זיך אויך ביי אונדז אויסקריסטאַליזירט אַ פּלאַן אַרויסצוגעבן אַ ספר־זכרון נאָך אונדזער קהילה. געוויס זענען די אזכרות וואָס מיר פירן אַדורך יאָר־יערלעך אַ טיפער אויסדרוק פון אונדזער מתייחד זיין זיך מיט אונדזערע קדושים און זייער ערך איז גרויס. אָבער מיר דאַרפן געדענקען, אַז די יאָרן פאַרגייען און מיר ווייסן נישט, צי מיר וועלן נאָך זוכה זיין לאַנגע יאָרן פאָרזעצן אָפּריכטן די אזכרות...

נישטאָ קיין בעסערע ווירדיקע אייביקע מצבה ווי אַ ספר־יזכור, און אַ גרויסער יישר־כוח צו די אַלע, וועלכע האָבן מיטגעהאָלפן און האָבן צוגעלייגט אַ האַנט צו פאַראייביקן לדור־דורות דעם אָנדענק פון זייער היימ־שטאָט, דערציילנדיק וועגן פריערדיקן שטייגער־לעבן, שילדערנדיק פאַרשיידענע געשטאַלטן און געשעענישן אין אונדזער קהילה, אַזוי ווי זיי געדענקן עס און אַזוי ווי דאָס האָט זיך איינגעקריצט אין זייער זכרון.

דאָס בוך וועט זיך געפינען אין די הייזער פון אונדזערע בני־עיר. אויך זייערע קינדער און אייניקלעך, וועלכע וועלן נישט וויסן זייער מקור און זייער אָפּשטאַם וועלן לערנען אין דער צוקונפט פון דעם בוך.

אין נאָמען פון אַלע חברים פון אונדזער ארגון, דריק איך אויס מיין טיפסטע דאַנקבאַרקייט און אַנערקענונג פאַר די אַלע, וועלכע האָבן זיך באַטייליקט און מיטגעהאָלפן אין דער דאָזיקער הייליקער אַרבעט.

אונדזער בעסטן דאַנק אַלע אונדזערע טייערע חברים אין די פּאַראיי־ניקטע שטאַטן, וועלכע האָבן מיט זייערע גוטוויליקע באַשטייערונגען דער־מעגלעכט צו פאַרווירקלעכן דעם ציל.

מיר האָפן, אַז דאָס בוך וועט אויפגענומען ווערן מיט אַ גרויסער צופרידנהייט פון אַלע אונדזערע בני־עיר — די רעשטלעך פון קהילת טאָלמיטש.

ד״ר אַלכסנדר שוואַרצבאַרד

פון דער רעדאַקציע

מיר, די יורשים פון דורות משפחות, וועלכע האָבן געלעבט אין טאָלמיטש, ווילן אין אונדזערע שורות אָפּמערקן און דערמאָנען זייער לעבן, זייערע פריידן און ליידן.

עס לעבן אין אונדז אַלעמען וואַרעמע דערינערונגען, עס באַגלייט אונדז אַ בלאַסער אָפּשיין פון אָפּגעמעקטע שפורן, — אַ ווידערקול פון דער פאַרגאַנגענהייט.

ווילן מיר דעריבער, אַז אונדזערע באַשיידענע פאַרצייכענונגען זאָלן דינען ווי אַ יזכור נאָכן אַלטן היימלאַנד. — אַ יזכור פאַר אונדזער דור און פאַר די דורות נאָך אונדז. זאָל עפּעס וואָס פאַרצייכנט ווערן איבער דעם לעבן און געראַנגל פון אַלע יענע, וועלכע האָבן דאָרט זייער לעבן אויסגעלעבט, פאַר אַלע יענע נישט אויסגעלעבטע לעבנס, וועלכע זענען מיטן וואָרצל אויסגעריסן געוואָרן.

זאָל דאָס בוך זיין אַ יזכור נאָכן געביין פון קינדער און זקנים, נאָך פאַרברענטע ספרי־תורות, געשענדעטע קברים און אויסגעריסענע מצבות.

אויף אונדזער זכות און ווי איז אויסגעפאַלן אָנצינדן דעם נר־תמיד נאָך אַלע יענע פאַרטיליקטע לעבנס פון וועלכע מיר, די רעשטלעך איבערגעבליבענע, זענען אַ טייל פון זיי.

מוניו וורמאַן

די געשיכטע פון טאָלמיטש און איר געאָגראַפישע לאַגע

אויף דער גרענעץ צווישן פּאָקוציע און פּאָדאָליע, ליגט אויסגעשפּרייט דער גרויסער מאַסיוו פון טאָלמיטשער פּאָוויאַט, וועלכער האָט פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה פאַרנומען אַ שטח פון 919 קוואַדראַט־קילאָמעטער און האָט געציילט אַ באַפעלקערונג פון 118.784 נפשות. אַדמיניסטראַטיוו האָט זיך דער גאַנצער פּאָוויאַט איינגעטיילט אויף 127 גמינעס, 133 ישובים, אין דעם עטלעכע שטעטלעך, ווי: טיסמעניץ, אָטיניאַ, ניזשניוו.

טאָלמיטש איז געווען די רעזידענץ פון דעם פּאָוויאַטאָוון סטאַראָסטע. דאָ האָט זיך אויך געפונען די גימנאַזיום, סעמינאַר און דער כּאָוויאַטאָווער געריכט. געריכטן זענען אויך געווען אין טיסמעניץ און אין אָטיניאַ.

דער נאָמען פון דער שטאָט איז אָנגערופן געוואָרן אין פאַרשידענע שפּראַכן פאַרשידן: אין פּויליש: — טלומאַטש, אוקראַיניש — טאָוומאַטש, אין יידיש — טאָלמיטש. לויט איינער אַ ווערסיע שטאַמט דער נאָמען פון דער שטאָט פון אַ מיליטערישן איבערזעצער, וואָס האָט געדינט אין דער זאַפּאָראָזשער אַרמיי. ער האָט געגרינדעט אַ ביוראָ פאַר איבערזעצונגען און צו זיינע פונקציעס האָט אויך געהערט די קאָנטאַקטן צווישן פּאָליאַקן, טאַטאַרן, גריכן און מאָלדאַוון. גאַנץ אָפט איז ער אויך געשיקט געוואָרן צו די שכנותדיקע לענדער, כדי צו באַקומען אינפאָרמאַציעס, אָדער איבערוווייזן געהיימע אינסטרוקציעס. איינער אַזאַ איבערזעצער האָט געהאַט גרויסע פאַרדינסטן ביים אויסדינגען גינסטיקע באַדינגונגען פאַר דער אָרטיקער באַפעלקערונג און האָט איר פאַרטיידיקט פון די אָנפאַלנדע טאַטאַרן, וועלכע האָבן געזייט טויט, באַרויבט די איינוווינער און חרוב געמאַכט זייער פאַרמעגן.

אַלס אויסדרוק פון דאַנקבאַרקייט פאַר זיינע פאַרדינסטן, איז דער ישוב, אין וועלכן ס׳זענען פאָרגעקומען די פאַרהאַנדלונגען און אַ דאַנק וועלכן ס׳איז אויסגעמיטן געוואָרן דער חורבן, אָנגערופן געוואָרן טלומאַטש (טאָלמיטש).

לויט אַן אַנדער ווערסיע, האָבן זיך באַזעצט אין דעם ישוב עטלעכע אַזעלכע איבערזעצערס און פון דאַנען דרינגט אַרויס די סיבה, פאַרוואָס דער ישוב איז אָנגערופן געוואָרן: „טאָוומאַטש" — „טלומאַטש".

טאַלמיטש האָט פאַר דער צעטיילונג פון פוילן געהערט צו דער רוסקער וואָיע־וואָדסטווע, ערד, און פּאָוויאַט האַליטש.

נאָך דער ערשטער צעטיילונג פון פוילן אין יאָר 1772, האָט די דאָזיקע ערד פאַרנומען עסטרייך, אַלס טייל פון גאַליציע, אין קרייז סטאַניסלאַוו. און פון יאָר 1919 ביזן יאָר 1939 האָט דער שטח געבלידעט אַ טייל פון דער סטאַניסלאַווער וואָיעוואָדסטווע פון דער פּוילישער רעפּובליק.

לויט דעם היסטאָריקער ציכאָווסקי,[1] האָט די אָרטשאַפט, ווי אַ ישוב, שוין עקזיסטירט אין 14־־טן יאָרהונדערט. פאַר די צייטן פון קעניג וולאַדיסלאַוו יאַגיעללאָ איז די געגנט אָפּט באַפאַלן געוואָרן פון טאַטאַרן, רואינירט און חרוב געמאַכט. פאַר די צייטן פון קעניג יאַן קאַזשימיעזש, — העלפט 17־טער יאָרהונדערט, איז טאַלמיטש באַפאַלן געוואָרן פון די זיבן־גראַדזיאַנער און קאָזאַקן, וועלכע האָבן איר אַזוי פאַר־ניכטעט, אַז ס׳זענען דאָרט איבערגעבליבן בלויז 3 איינוווינער (1661 יאָר).

שפּעטער האָט זיך די אָרטשאַפט אַנטוויקלט און לויט וואַסיוטינסקי [2] זענען דאָרט אין יאָר 1765 געווען 102 הייזער, פון זיי 59 יידישע, צו זיי דאַרף מען צורעכענען אַ קאַטוילישע פּאַראַפיע, אַ צערקאָוו און אַ בית־תפילה פאַר יידן.

טאַלמיטש איז געווען אַ ישוב, שפּעטער שוין אַ שטאָט ווו ס׳האָט זיך געפונען אַ סטראַסטוואָ, דאָס הייסט, אַז די שטאָט איז געווען אַ קעניגלעכע און איז פאַרבליבן אונטער דער פאַרוואַלטונג פון אַ סטאַראָסטע, וועלכער איז נאָמינירט געוואָרן פון קעניג. די פליכטן פון סטאַראָסטע איז געווען צו פירן משפטים, קלייבן שטייערן פאַרן קעניג, פאַרוואַלטן מיט דער שטאָט און פאַרטיידיקן די יידן, וועלכע האָבן זיך דאָרט באַזעצט אויפן סמך פון קעניגלעכע דעקרעטן און זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיי פאַרן קעניג.

סוף 18־טער יאָרהונדערט איז טאַלמיטש צוזאַמען מיט דעם גאַנצן מאַסיוו ערד פון דעם פּאָוויאַט אַריבער אין דער אייגנטום פון דער ברייט־פאַרצווייגטער משפחה פּאָטאָצקי, און איז שפּעטער בהדרגהדיק געוואָרן דאָס אייגנטום פון דער משפחה יאַהן. אין דער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט, האָט ער אויפן ברייטן שטח פון פּאַרק אויס־געבויט אַ פּאַלאַץ און ער איז געווען איינער פון די גרונטלייגער פון אַ גרויסער צוקער־פאַבריק, — איינע פון די גרעסטע אין גאַליציע — וועלכע האָט באַשעפטיקט 1000 אַרבעטער, וועלכע האָבן פּראָדוצירט 70 טויזנט צענטנער צוקער יערלעך. די יורשים פון יאַהן זענען נישט געווען אימשטאַנד לאַנג צו אָנהאַלטן אַלע ירושהדיקע אייגנטימער, דעם פּאַלאַץ און פּאַרק און זענען געווען געצוווּנגען זיי אָפּגעבן דער גמינע. די צוקראָווניע

[1]) מחבר פון „אַלטערטימלעכקייטן פוי דער פוילישער געשיכטע", געלעבט אין 17־טן יאָרהונדערט.

[2]) וואַסיוטינסקי באַהדאַן : „די יידישע באַפעלקערונג אין פוילן 19־טער און 20־טער יאָרהונדערט".

האָט באַנקראָטירט און אין רעזולטאַט פון איר נישט רענטאַבלקייט, איז זי געשלאָסן געוואָרן. די פעלדער פון די דערבייאיקע פּאָלוואַרקן צוזאַמען מיט זייערע בנינים זענען אַריבער צו דער אייגנטום פון די פּאַרוואַלטער, אָדער זענען פאַרקויפט געוואָרן. טאָלמיטש איז פאַרבליבן ביי דער משפחה דאָלאַי. אַ טייל פון די אייגנטימער איז אויך אַריבער אין רשות פון די יידן.

טאָלמיטש געפינט זיך אויפן טייך־געלעגער טלומאַטשיק. דאָס טייכל פליסט אַרויס פון די וואַסער־קוואַלן איבער דעם דאָרף קאַראָלוווקאַ — אַ מרחק פון איבער 17 ק״מ פון טאָלמיטש. דאָס טייכל טלומאַטשיק טיילט פונאַנדער טאָלמיטש אויף צוויי טיילן: די גרעסטע טייל אויף דער לינקער זייט און די קלענערע טייל אויף דער רעכטער. גייענדיק מיטן שטראָם פון טייכל, שלענגלט זיך טלומאַטשיק ווי אַ פּרוזשינע איבער 25 קילאָמעטער. צווישן הויכקייטן און אויפן וועג — פאַרנעמט זי מיט זיך די וואַסערן פון עטלעכע קלענערע טייכלעך און צום סוף פון איר טייך־געבעט פאַלט זי אַריין אין די וואַסערן פון טייך דניעסטער, לעבן דעם שטעטל ניזשניוו. אין טאָלמיטש מאַכט אויס זיין ברייט 3—4 מעטער און בלויז אין איניקע ערטער איז דאָס טייכל טיפער. ביים אַריינפאַל איז די ברייט 8 מעטער, און דער דניעסטער האָט דאָ די ברייט איבער 400 מעטער און טיילט פונאַנדער דעם פּאָוויאַט טאָלמיטש פון די שכנותדיקע פּאָוויאַטן: בוטשאַטש און האָראָדענקאָ.

אין אייניקע ערטער האָבן זיך אויך געפונען דערפער פון טאָלמיטשער פּאָוויאַט אויף דער צווייטער זייט פון דניעסטער. די לענג פון דניעסטער האָט 1411 ק״מ. ווינטער ווערט דער דניעסטער פאַרדעקט מיט אַ גראָבן שיכט אייז און צוויי מאָל אין יאָר גיסט ער זיך אויס סוף פעברואַר, אָדער מערץ, ווען ס׳פּלאַצט דער אייז און זיינע שטיקער הויבן אָן צו שווימען. אויך סוף מאַי צעגייט זיך דער אייז אין די קאַרפּאַטן, פון וואַנען ער שווימט אַרויס. צייטנווייז אויך אין האַרבסט בעת די לאַנגע רעגן־פאַלן. היינט, אויף זיין גרויסער לענג איז דער דניעסטער אַ גרויסער וואַסער־וועג און אַ גוטע וואַסער־קאָמוניקאַציע, פון האַליטש צו אוסטיע. (די סאָוועטן האָבן באַזייטיקט אייניקע נאַטורעלע שטערונגען).

דער דניעסטער האָט אַריינגעשריבן אַ טראַגישן קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער יידישער באַפעלקערונג פון טאָלמיטשער פּאָוויאַט און די שכנותדיקע פּאָוויאַטן. שוין אייניקע טעג איידער ס׳האָט אַריינגעמאַרשירט די דייטשע אַרמיי, האָבן די אוקראַאינער פון די דערפער, וואָס ליגן אויסגעשפּרייט ביים דניעסטער, פאַרבונדן הונדערטער יידן מיט שטעכל־דראָט און האָבן אויף אַ מערדערלעכן אופן זיי אַריינגעשליידערט אין דניעסטער און זיי דערטרונקען. דאָס זעלבע האָבן זיי אויך געטאָן מיט די יידן, וועלכע זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן פון קאַרפּאַטן־רוס און פון אונגאַרן.

אין יאָר 1941, נאָך אַ 10־טאָגיקן רעגן־אויסגוס, איז פאָרגעקומען איינער פון

די גרעסטע אויסגוסן און דער דניעסטר האָט מיט זיין שטאַרקן שטראָם מיטגעריסן הונדערטער הייזער, צוזאַמען מיט מענטשן און זייער רכוש. ס'האָבן געשווומען גאַנצע הייזער מיט ווירטשאַפטלעכע בנינים צוזאַמען מיט זייער לעבעדיקן און טויטן אינווענטאַר. ווי נישט ווו, האָט מען געקענט זען מענטשן, וועלכע האָבן גערופן נאָך הילף. די זענען געזעסן אויף די דעכער פון זייערע שווימענדיקע הייזער. די פויערים האָבן געזאָגט, אַז דאָס איז די שטראָף פון גאָט פאַר איזדעקעווען זיך איבער יידן.

טאָלמיטש ליגט אויפן פאַראַלעל 8°48 און 10°25 אויף מזרח פון גרינוויטש, 25 ק"מ אויף מזרח פון דער וואָיעוואָדסקער שטאָט סטאַניסלאַוו (היינט איוואַנאָ־פראַנקאָווער אָבלאַסט), 120 קמ. פון דער צענטראַלער שטאָט אין דער פריערדיקער קליין־פוילן, — לעמבערג, (היינט די הויפּט־שטאָט פון מערב־אוקראַינע), 50 ק"מ אויף צפון פון קאָלאָמיי און אַ 70 קמ. אויף צפון פון דער ליניע פון די מזרחדיקע קאַרפּאַטן. די באַן־סטאַציע טאָלמיטש פאַרבינדט מיט דער באַן־סטאַציע פאָלאַהיטש אַ לאָקאַלע באַן. דער מרחק צווישן פאָלאַהיטש און טאָלמיטש איז 7 קמ. דורך פאָלאַהיטש לויפט די אייזנבאַן־ליניע סטאַניסלאַוו — טיסמעניץ — פאָלאַהטיש (מיט דער לאָקאַלער ליניע צו טאָלמיטש), — ניזשניוו — מאָנאַסטעזשיסקאָ — בוטשאַטש — טשאָרטקאָוו — קאָפּי־טשינצע — הוסיאַטין. צווישן די קינדער פון טאָלמיטש האָט געהערשט אַן איבער־צייגונג, אַז דאָ געפינט זיך איינע פון די עקן פון דער וועלט, ווייל ווייטער איז שוין נישט געווען קיין שום אייזנבאַן־ליניע.

ביזן יאָר 1772, האָט טאָלמיטש געהערט צו פוילן (ביז דער ערשטער צעטיילונג) און אין די יאָרן 1772—1914, האָט זי זיך געפונען אין די גרענעצן פון גאַליציע. פון אויגוסט 1914 ביז יוני 1915 האָט זיך טאָלמיטש געפונען אונטער דער הערשאַפט פון רוסישן מיליטער, אייניקע חדשים, ווידער, אונטער דער עסטרייכישער הערשאַפט. צווישן 7—9־טן אויגוסט 1916 האָט זיך אָפּגעשפּילט הינטער טאָלמיטש איינע פון די גרעסטע שלאַכטן צווישן די אַרמייען פון עסטרייך־אונגאַרן און רוסלאַנד. פון דער עסטרייכישער זייט האָט מיט דער אַרמיי אָנגעפירט דער גענעראַל קעוועסס און מיט דער רוסישער אַרמיי האָט אָנגעפירט דער גענעראַל לעשיצקי. דאָס איז געווען אַ טייל פון דער אָפענסיווע פון גענעראַל ברוסילאָוו, איינער פון די אָנפירנדע און וויכטיקסטע סטראַטעגן פון דער רוסישער אַרמיי. די אָפענסיווע האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַ גרויסער מפלה פון דער עסטרייכישער אַרמיי, וועלכע האָט זיך אַרויסגעצויגן טיף אין גאַליציע און בוקאָווינע. מיטן אַריינמאַרשירן פון די רוסן קיין טאָלמיטש, איז דאָ אויך געווען אויף אַן אינספּעקציע פון דעם פראָנט דער הויפּט־קאָמאַנדיר, ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש, דער פעטער פון צאַר (ווי עס גיט איבער אפרים שרייער).

אין יאָר 1917 האָט ווידער די מאַכט איבערגענומען דאָס עסטרייכישע מיליטער. נאָכן פאַלן פון דער האַבסבורגער מלוכה, פון נאָוועמבער 1918 ביז מאַי 1919, האָט זיך

טאָלמיטש געפונען אונטער דער הערשאַפט פון דער מערב־אוקראַינישער רעפּובליק. פון סוף מאַי 1919 ביז דער העלפט סעפּטעמבער 1939, געפונען זיך אונטער דער פּוילישער הערשאַפט. פון דער העלפט סעפּטעמבער 1939 ביז סוף יוני 1941 איז טאָלמיטש געווען אַ טייל פון מערב־אוקראַינע, שפּעטער אייניקע טעג אונטער דער הערשאַפט פון דעם נאַציאָנאַלן אוקראַינישן קאָמיטעט, און אויך אייניקע וואָכן אונטער דער מאַכט פון דער מיליטערישער פאַרוואַלטונג פון דער אונגאַרישער אַרמיי. פון סוף יולי 1941 האָט זיך טאָלמיטש געפונען אונטער דער מאַכט פון די דייטשן, אַלס אַ טייל פון דער גענעראַל־גובערניע. אין מערץ 1944 זענען די דייטשן אָפּגעטראָטן און פון יולי 1944 איז טאָלמיטש ווידער געוואָרן אַ באַשטאַנד־טייל פון מערב־אוקראַינע, איוואַנאָ־פראַנקאָווער אָבלאַסט.

די געאָגראַפישע לאַגע פון טאָלמיטש האָט געהאַט זיינע חסרונות און מעלות:

צו די מעלות דאַרף מען פאַררעכענען די געאָגראַפישע לאַגע. היות ווי טאָלמיטש האָט זיך געפונען אין אַ זייט פון די סטראַטעגישע וועגן, אויף וועלכע ס׳זענען אַדורכגעגאַנגען פאַרשידענע אַרמייען, האָט דאָס אין אַ געוויסער מאָס פאַרקלענערט די סכנות פון מאָרדן, רויב, שריפות און קאָנפיסקאַציעס, און באַזונדערס פאַר יידן.

צו די חסרונות דאַרף מען ווידער צורעכענען די געאָגראַפישע לאַגע, וואָס ליגנדיק אין אַ זייט, האָט דאָס אין אַ גרויסער מאָס באַשווערט דעם מסחר, אַנטוויקלונג פון אינדוסטריע, טראָץ דעם, וואָס דער פּאָוויאַט איז געווען אַ גאַנץ גרויסער און אויך רייך אין לאַנדווירטשאַפטלעכע גערעטענישן, בהמות, שאָף און רינדער. רייך אין באַאַרבעטער ערד, פיל לאָנקעס, פּאַשע, סעדער און וועלדער.

טאָלמיטש ליגט 250 מעטער איבער דעם ים־שפּיגל, אין אַ טאָל. אויף מזרח געהאַט אַ הויכקייט אין דער ריכטונג צו אָלעשי, אָנהויבנדיק פון דער אַזוי גערופענער גאַנטשאַרוּווקע און יאַצקוּווקע. אויף דרום — אויף דער האַראַדענקער פּילאָוושטשינע, אויף מזרח אין דער ריכטונג אויף נאַדראָזשנע, אויף צפון אין דער ריכטונג אויף לאָקוטקע און פון דער סוף סלאָוואַצקי גאַס אין דער ריכטונג צו מזרח.

די שטאָט טאָלמיטש, כאָטש איר געשיכטע גרייכט אין 14־טן יאָרהונדערט, האָט זיך פּאַקטיש אָנגעהויבן אַנטוויקלען ערשט אין 19־טן יאָרהונדערט און באַזונדערס אין 20־טן יאָרהונדערט. טאָלמיטש האָט זיך גערעכנט אַלס איינע פון די שענערע קלענערע שטעט אין דעם מזרחדיקן טייל פון קליין־פּוילן. די שטאָט איז אין אַלגעמיין געווען גוט פּלאַנירט, און טיילווייז געהאַט אַ שטאָטישן כאַראַקטער. דער מאַרק איז געווען פאַרבויט מיט קראָמען און שיינע הייזער, און איז געווען כמעט ווי אַ קוואַדראַט, וועלכער איז געווען דורכגעשניטן מיט עטלעכע גרויסע און גאַנץ ברייטע גאַסן, וועלכע זענען געווען אויסגעלייגט מיט שטיין־ברוק און קאַנאַליזירט. ביינאַכט איז די שטאָט געווען גוט באַלויכטן און פאַר אַן אַריינפאָרנדן מענטש, האָט זי געמאַכט זייער אַ גוטן איינדרוק.

ביים מאַרק און ביי די הויפּט־גאַסן זענען כמעט אַלע הייזער געווען געדעקט מיט בלעך, און בלויז די זייטיקע גאַסן זענען די הייזער געווען געדעקט מיט שינדלען, אָדער דאַכוווקעס, און הינטער דער שטאָט האָבן שוין די הייזער געהאַט אַ דאָרפישן אויסזען. די הייזער זענען געווען געדעקט מיט שטרוי, געקלעפּט מיט ליים און אויסגעקאַלכט אויף ווייס. צו די עלטסטע הייזער קען מען בלי־ספק צורעכענען די אַריינפאַר הייזער, וועלכע האָבן זיך אונטערשיידט מיט זייער סטיל פון בויען. בעיקר, זענען דאָס געווען הילצערנע הייזער, אויסגעצויגן אין דער לענג מיט ברייטע טויערן און מיט הויפן, ווו ס׳פלעגן אין די מאַרק־טעג, קענען אַריינפאָרן עטלעכע פורן. אין יעדן אַזאַ הויז איז געווען אַ שענק. אַזוינע הייזער האָבן געהאַט: האָפּמאַן, וויינטרויב, אַבענד, אויך אייניקע אַריינפאַר הייזער אויף דער גרענעץ פון מאַרק און „מעקסיקע" און אויך אין דער ריכטונג צו דער גרויסער שול. דאָס זענען אויך געווען לאַנגע, נידעריקע הייזער, אָבער אָן אַריינפאַר טויערן. צו די ספּעציעל טיפּישע הייזער דאַרף מען אויך צורעכענען די הייזער פון „מעקסיקע", וועלכע זענען, ממש, געלעגן אויף דער ערד. אַן אַנדער כאַראַקטער פון אַ ספּעציעלן טיפּ הייזער, זענען געווען די אַלטע געביידעס פון גימנאַזיום און דאָס הויז פון אָרלאָווסקי, אויסגעבויט פון שטיינער, מיט זייער גראָבע ווענט. צו די שפּעטערדיק געבויטע הייזער, וועלכע זענען אויסגעבויט געוואָרן אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט, איז געווען דער בנין פון דער 7־קלאַסיקער פאָלקסשול אויפן נאָמען פון באַראָן הירש און אייניקע אַנדערע בנינים. אַ ספּעציעלע טיפּ הייזער פון אַ גאָר אַנדער סטיל זענען געווען די הייזער פון הערמאַן, שוואַרצבאַרד, ריזל, לודמער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין מאַרק און זענען אויסגעבויט געוואָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

פון אויבן, אויף דעם וועג צו אַלעשי האָט מען געקענט זען ווי אויף אַ לאַדאָן גאַנץ טאַלמיטש. מיר פלעגן צייטנווייז אַרויפקלעטערן אויפן באַרג, זומער־צייט, ווען מיר פלעגן מאַכן שפּאַצירן אין די אָלעשער וועלדער. ווינטער איז דאָ געווען אַ גלענצנדער גליטש־פּלאַץ פאַר שליטנס. טאַלמיטש איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַזיערעס פון דער רעכטער זייט, די דרומדיקע טייל פון דער שטאָט האָט געהאַט ריזיקע פעלדער, וועלכע האָבן דערגרייכט ביז פּילאָווטשינע, פון דער צפון זייט אַ הויכקייט וואָס האָט דערגרייכט צו אָקניאַן און לאָקוטעק; פון מערב האָט טאַלמיטש אַרומגערינגלט פעלדער, און אויך אַ וועלדל וואָס האָט דערגרייכט ביז פּאַלאַהיטש. ווען ס׳איז געווען אַ לויטערער וועטער, האָט מען געקענט זען דעם דאַך פון דער סטאַציע פּאַלאַהטיש.

אויף דער אַלגעמיינער לאַנדשאַפט פון דער שטאָט צווישן פיל בוימער, טייכל טלומאַטשיק מיט אירע צופלוסן, האָבן זיך ווי קרוינען פון די הויכע בוימער אַדורכגעריסן און האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט אין הימל די צוויי גאָטישע טורעמס פון דעם רוימיש־קאַטוילישן קלויסטערל און פון דעם קופּאָל פון דעם גריכיש־קאַטוילישן קלויסטער

און להבדיל צו זיי — דער דאַך פון דער שול, און אונטן די נידעריקע געביידעס פון שפּיצבאַכס מיל.

יעדע צייט פון יאָר איז געווען אַנדערש. דער פרילינג איז געווען אַ מילדער, און איז געווען פול מיט שמעקנדיקע ריחות פון די בליענדיקע בוימער אין פּאַרקן און אין די וועלדער. שוין סוף מערץ, ווען אין די וועלדער איז נאָך געלעגן דער שניי, האָט מען געקענט געפינען אויף דער קאַהאַווע זאַסאַנקעס און פּערוויאַסנקעס.

זומער: — הייסע טעג, גאַנץ אָפט פלעגט רעגענען. די שטאַרקע רעגנס פלעגן אָפּוואַשן די גאַסן, און פלעגן אָפּפרישן די לופט; דער זומער פלעגט אויך זיין פול מיט ריחות פון אָפּגעשניטענעם היי און קאָנישינע, און אויך אַ שלעכטער גערויך פון די פעלדער און פון די לאָנקעס.

האַרבסט: — רויכן אויף די פעלדער פון די שייטערן און דער ריח פון די געבאַקענע קאַרטאָפל אויף די צעלייגטע פייערן אויף די פעלדער און גערטנער.

ווינטער: — פרעסט און שטאַרקע שניי־זאַוויערוכעס און אויך שניי־האָגלען. בעת די שטאַרקע שניי־זאַוויערוכעס באַגלייט מיט אַ שטאַרקן ווינט און ברענענדיקן פראָסט, פלעגט מען דאַן, ממש, נישט קענען דעם נאָז אַרויסשטעקן אין דרויסן. דער פראָסט פלעגט אויסמאָלן אויף די שויבן פון די פענצטער פאַרשידענע שיינע פאַנטאַסטישע צייכענונגען, וואָס פלעגן זיך פאַרוואַנדלען אין ווונדערבאַרע בילדער, ווי געצייכנט פון געניטע קינסטלער. פון די דעכער פלעגן אַראָפּהענגען לאַנגע, שפּיציקע אייז־פלאָקנס, ענלעכע צו חלבדיקע ליכט.

ווינטער איז די צייט פון שליטלען זיך: אויספלוגן מיט שליטנס, איינגעשפּאַנטע פערד מיט גלעקעלעך, וואָס פלעגן ווי וויכערס זיך דורכטראָגן איבער די גאַסן און וועגן. ווינטער איז אויך די צייט צו גליטשן זיך אויף אייז־גליטשערס. אייניקע האָבן אויך געמאַכט וייטע וויבּראַוועס אויף נאַרטן. אַזוי האָט דאָס געדויערט ביז דער אייז האָט אָנגעהויבן צעשמעלצן און דאַן, פלעגן זיך אָנהויבן גרויסע פאַרפלייצונגען. מ'פלעגט דאַרפן אָפּרייניקן פון די יועגן די נישט דערשמאָלצענע אייז־שטיקער און אין אייניקע ערטער די גרעבערע שיכטן שניי, וואָס איז פעסט איינגעטאָפּטשעט געוואָרן אין משך פון די לאַנגע ווינטער־חדשים. דער טאָג האָט אָנגעהויבן ווערן גרעסער, און די זון העכער אין הימל, פון וואַנען זי האָט געשיקט אירע וואַרעמע שטראַלן אויף דער ערד. ס'האָט זיך דערנענטערט די צייט, ווען אין דער לופט האָט מען שוין אָנגעהויבן פילן דעם אָנקומענדיקן פרילינג, און מיט אים אויך דעם אָנקומענדיקן פסח.

אפרים שרייער

דער שטאָטישער גאָרטן

דער פאַראַדנער אַריינגאַנג אין פּאַרק, איז געווען קעגנאיבער דעם „סאָקאָל", האַרט ביים וועג, וועלכער האָט געפירט צו דער באַן־גאַס און ווייטער קיין נאַדאַראָזשנע, דערנעבן דער סלאָוואַצקי־גאַס. דער אונטערשטער טייל פונעם גאָרטן, האָט זיך גע־גרענעצט מיט דער קאָלינצער־גאַס (איליצע) און מיט דעם גאָרטן פון טוזינקעוויטשעס הויז.

יעדעס ווינקל, יעדער באַגראָזטער שפּאַן־ערד, האָט געאָטעמט מיט גרין־קילער פרישקייט. בלומען־ברעגעס, האָבן אַרומגעזוימט די סטעזשקעס און געדרייטע וועגן, וועלכע האָבן שלענגלענדיק געפירט איבערן גאַנצן פּאַרק, ביז צו די ראָמאַנטיש־פאַר־באָרגנסטע ווינקלען, ווו יונגע פאָרלעך פלעגן זיך דאָרט דעם ערשטן סוד אַריינרוימען.

קעגנאיבער דער גימנאַזיע, איז אין מיטן פון אַ בלומען פאַרבן־רייכן טעפּיך, געשטאַנען די ווייסע סטאַטוע פון דער מאַדאָנע. אין הינטערגרונט, קעגנאיבער דעם גאָרטן פון ד"ר סאַלאַט, האָט געפירט אַ וועג צו אַ נישט הויך בערגל, אויפן בערגל, אַן איינציקע באַנק, פון וועלכער די בליקן פלעגן זיך פאַרהאַלטן אויף אַ נעץ געדיכטע צווייגן.

אין סאַמע מיטן פונעם פּאַרק — אַ פרייע זוניק־באַגאָלדעטע פּאָלאַנע, מיט נידעריק געשניטענע גראָז, פון וואַנען ס'האָבן אַרויסגעשנדלט פלאָם־רויטע, העל־געלע און ווייסע בלעטער־געוויש. די געדיכטע פונאַנדערגעצווייגטעביימער האָבן פאַרשטעלט דעם לויטער קינדער פלעגן זיך דאָרט שפּילן.

אין די פאַרנאַכטן פלעגן אָנגענעמע ריחות זיך פונאַנדערטראָגן, ריחות פון זיסן יאַסמין, אַקאַציע, טשערעמעכע, בעז, דער זשיוועצע־ריח פון די סאָסנע־ביימער.

פאַרן אַריינגאַנג אין דער אַלייע אין עק פון דער גימנאַזיע, איז געשטאַנען אַן אַלטער פיל־פאַרצווייגטער דיקער בוים. לויט אַ ווערסיע, האָט אים בעת זיין דורכרייזע דער קעניג יאַן סאָביעסקי אַליין פאַרפלאַנצט. יעדער פון די דריי אָפּצווייגן, האָט אויס־געזען ווי אַ באַזונדערער בוים. דער פאַרנעם פון געדיכטן בלעטער־שירעם, האָט געשיצט פאַרן רעגן און פאַר דער זון.

מיט באַזונדערער אייגנאַרט, האָט זיך אויסגעצייכנט די „טונקעלע אַלייע". די פון

דריי זייטן געשלאָסענע אַלייע פאַרשטעלט מיט דיקע הויכעביימער, — די אַלייע פון שלוה און ראָמאַנטיק. די אונטערגייענדיקע זון האָט געענדערט און מיט איר די לעצטע שיין, פיאָלעט־גרויע שאָטנס האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט איבער די הויכן פון ביימער־קרוינען. וואָס טיפער אַלץ טונקעלער. אַ מיסטעריעזע שטילקייט האָט איינגעהילט דעם אַרום, וועלכער איז פון צייט צו צייט איבערגעריסן געוואָרן דורך אַ פונאַנדערגעווייעטן בלעטער־געזויש. די געדיכטע פונאַנדערגעצווייגטע ביימער האָבן פאַרשטעלט דעם לויטער אויסגעשטערנטן הימל. די אינטימע פינצטערניש פלעגט פון צייט צו צייט איבערגעריסן ווערן פון אַ פּאָליצייאיש בליק־לעמפל. די פּאָליציי פלעגט „באַוואַכן" די „זיכערקייט" פון די פּאָרלעך אויף די בענק.

באַזונדערס אָנגענעם איז געווען דער פרי־האַרבסט, ביים בלעטער־פאַל, בעת מען פלעגט שפּאַנען, בראָדזיענדיק אינעם טיפן בלעטער־אָנשיט. דיקע רויט און אָראַנזש־גאָלדיקע בלעטער, האָבן געטראָגן מיט זיך דעם אומעט פון אָנקומענדיקן רעגנדיקן אָסיען. אין די זוניקע טעג, פלעגט מען אין פּאַרק איינאָרדענען פעסט־פּאַרוויילונגען מיט מוזיק, בופעטן און לאָטעריעס. דער גימנאַזיע־אָרקעסטער האָט זיין סטאַבילן אָרט געהאַט אויפן בערגל אַנטקעגן דעם קינסטלעך־באַוואַסערטן קליינעם טייך. געווען איז דאָס אַ פּאַרק פאַר אַלץ און פאַר אַלע. וויפל אינטימע זכרונות נעסטן פון יענע נעכטיקע טעג?

מוניו וורמאַן

צו דער געשיכטע פון די יידן אין טאָלמיטש

אין דער געשיכטע פון אַנטוויקלונג פון שטעט און שטעטלעך, איז דער ישוב, וועלכער האָט שפּעטער באַקומען דעם נאָמען טאָלמיטש, שוין עקזיסטירט אין 14־טן יאָרהונדערט, פאַר די צייטן פון פוילישן קעניג וולאַדיסלאַוו יאַגיעללאָ. דער ישוב האָט געליטן פון די אָפטע אָנפאַלן פון טאַטאַרן און אַנדערע רויבער־שבטים, היות ווי ער איז געווען אַ שלעכט באַוואַכטער אָביעקט, און איז דעריבער געווען אין אַן ערגערער לאַגע ווי צום ביישפּיל: בזשעזשאַני, בוטשאַטש, טשאָרטקוו, האַליטש, סניאַטין, סטאַ־ניסלאַוו, טרעמבאָוולאַ, טיסמעניץ, זבאַראַזש, זלאָטשעוו.

פאַר די צייטן פון יאַן קאַזשימיעזש, אין דער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט, אין דער צייט פון דעם אַזוי גערופענעם קאָזאַקישן בונט, איז טאָלמיטש באַפאַלן געוואָרן אין יאָר 1648 דורך די קאָזאַקן און צוזאַמען מיט אַנדערע 700 ישובים אין גאַנץ פוילן איז ער חרוב געוואָרן.

די צעבונטעוועטע קאָזאַקן אונטער דער אָנפירונג פון דעם צורר — העטמאַן באָגדאַן כמיעלניצקי, וועלכער האָט אָרגאַניזירט יידישע פּאָגראָמען, האָט איבערגעלאָזט ביים לעבן קוים אַ 10 פּראָצענט פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג.

וועגן דעם, אַז ס'האָט אין יענער צייט עקזיסטירט אַ יידישע קהילה אין טאָלמיטש, זאָגט עדות דער קבר אויפן אַלטן בית־הקברות, ווו ס'ליגן די קרבנות פון די דערמאָרדעטע משפחות אין יענע פּאָגראָמען. (אפרים שרייער, וועלכער איז פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה געווען אַ קאָרעספּאָנדענט פון יי.וו.א. אין ווילנע, האָט דערציילט, אַז ער האָט אַרויסגעשיקט די פאָטאָגראַפיעס פון דעם דערמאָנטן קבר קיין ווילנע). מיר האָבן זיך געווענדט צו דער אָנפירונג פון יי.וו.א. אין ניו־יאָרק מיט אַן אָנפראַגע, צי זיי האָבן אין זייער אַרכיוו די בילדער, האָבן מיר לײדער באַקומען פון זיי אַ נעגאַטיוון ענטפער. א. ציכאָווסקי, אַ היסטאָריקער פון 17־טן יאָרהונדערט, דערמאָנט, אַז נאָך דעם פּאָגראָם, זענען פאַרבליבן אין טאָלמיטש בלויז 3 יידישע משפחות. לויט דער אָנגענומענער וואַרשיינליכקייט, האָבן בלויז יידן געבילדעט אין יענער צייט אויף מזרח דעם מיטל־שאַנד־קלאַס.

וואָסיוטינסקי, אין זיין בוך: „די יידישע באַפעלקערונג אין פוילן אין 19־טן און

20־טן יאָרהונדערט״ באַוויזט, אַז שוין אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט האָט טאָלמיטש געציילט 1765 איינוווינער און 102 הייזער, פון וועלכע צו יידן האָבן געהערט 59 הייזער מיט אַ באַפעלקערונג פון 372 נפשות, וואָס האָט אויסגעטראָגן 43% פון דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער.

די אונטן אָנגעוויזענע טאַבעלע גיט אַ סטאַטיסטיש בילד וועגן דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין טאָלמיטש:

יאָר	צאָל פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג	צאָל הייזער	צאָל יידן	צאָל יידישע הייזער	יידן אין פּראָצענטן
1765	805	102	372	59	43
1800	5000	736	2097	329	39
1900	5600	751	2082	332	36
1918	5800	801	2012	331	35
1931	5946	812	2112	341	33.5

דער גאַנצער פּאָוויאַט האָט געציילט איבער 110.000 איינוווינער, פון וועלכע יידן, צוזאַמען מיט די שטעטלעך האָבן געציילט:

טיסמעניץ — 2049

אָטיניאַ — 2081

ניזשניוו — 400

פון דער טאַבעלע איז צו זען, אַז יידן האָבן געבילדעט בלויז 8—9% פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג, אַריינרעכענענדיק אויך די דערפער אין פּאָוויאַט, אין וועלכע ס׳האָבן געלעבט אַ פּאָר הונדערט יידישע משפחות. דאָס זענען די דערפער: בודזין, בראַטישוו, באַראַדיטשין, באַרטינקי, האַריהלאַדי, איססאַקוו, נאַדראָזשנאַ, אָקניאַן, סטריהאַנצע, אָלעשי, פּילאָווטשיזנאַ, ביאַלאַ, פּשיבילוו, גרושקאַ, קאַראָלוווקאַ, זשיוואַטשוו, אָסטראַ, פּשעניטשניקי, האָסטי, טאַרנאָוויצאַ, פּאָלנאַ, טשאַרנאָלאָשציע, סלאָבודקאַ, פּעטרילוו, פּאַלאַהיטשע, קלובאָווצע, קוטיסקאַ, דאָלינאַ, קאַלינצע, הרוניאָווצע, יאַצקוווקאַ, יעזופּשאַן, טראַיאַן, כאַמיאַקוווקאַ.

ווי מיר זעען, אַלזאָ, פון דער אויבן געבראַכטער סטאַטיסטיק, האָט טאָלמיטש שוין אין אָנהויב פון 18־טן יאָרהונדערט געהאַט אַ באַדייטנדן פּראָצענט יידן. דאָס דערקלערט זיך דערמיט, וואָס יידן זענען אַנטלאָפן פון די מערבדיקע געביטן פון פּוילן, פון וואַנען זיי זענען אַרויסגעשטויסן געוואָרן פון די שטאַרקע פּוילישע מיעשטשאַניעס, ביי דער אונטערשטיצונג פון די גייסטלעכע. אָנווערנדיק דאָס רעכט און די פּריווילעגיעס, זענען די יידן געווען געצוווּנגען צו וואַנדערן אויף מזרח, ווו ס׳האָט נאָך געפעלט אַ פּוילישע

מיעשטשאַנסטוואָ און זיי זענען געווען געשיצט דורך די קעניגלעכע פּריווילעגיעס. דאָ, אויף מזרח, האָבן זיי אָנגעהויבן אַ ניי לעבן, באַזעצנדיק זיך אויף די נישט פאַרבויטע שטחים. דאָ האָבן זיי אויסגעבויט זייערע וווין־הייזער און בתי־תפילות און פאַרנעמענדיק זיך מיט מסחר, האָבן זיי זיך גרופּירט אויף אַ באַשטימטן פּלאַץ, וואָס איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַרק פון דער שטאָט, די אַזוי גערופענע „מעקסיקע" און די דערבייאיקע גאַסן לעבן דעם מאַרק. האָבן געבילדעט דעם אַלטן טאָלמיטש און אַזאַ איז ער שוין פאַרבליבן ביזן סוף. דער קלויסטער און די צערקווע, דאַקעגן, האָבן באַצייכנט די ריכטונג, וווּ ס'האָט זיך קאָנצענטרירט די נישט יידישע באַפעלקערונג, און דער טייל פון די גאַסן האָט אויפגעהאַלטן דעם אַמאָליקן דעמאָגראַפישן כאַראַקטער פון דער מענטשן־צעטיילונג, ביז דער העלפט פון 20־טן יאָרהונדערט.

דער אַלטער בית־הקברות, וואָס געפינט זיך ביי דער סלאָוואַצקי־גאַס, האָט אין זיין ערשטער פאַזע זיך געפונען ווייט פון דעם שטאָטישן ישוב. אַזוי איז אויך געווען דער צושטאַנד פון קאַטוילישן בית־הקברות, וועלכער האָט זיך געפונען איבערן הויף.

מיט דער צייט האָט זיך טאָלמיטש פאַרבויט. נישט ווייט פון דעם יידישן בית־הקברות, אַנטשטייט אין דער ערשטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט די צוקראָווניע, הינטערן שטאָט, און דאָ איז אויך אַנטשטאַנען דער ווינונגס־קוואַרטאַל פון די אַרבעטער פון דער צוקראָווניע.

ס'איז אויסגעלייגט געוואָרן די אייזנבאַן־ליניעס און ביי זיי איז אויסגעבויט געוואָרן דער בנין פון דער באַן־סטאַציע. די גאַסן סלאָוואַצקי און קאָלעיאָווע פאַרמאַכן מיט אַ רינג דעם אַלטן בית־הקברות וואָס איז ארומגעצוימט מיט אַ הויכן מויער און דער נייער ווערט מיט דער צייט אַריבערגעטראָגן ווייט פון דעם פאַרבויטן אָרט, אויפן באַרג הינטער לאָקוטקאָ. דער קאַטוילישער בית־הקברות איז שוין אַ סך פריער געווען אַריבערגעטראָגן אין דער ריכטונג צום דאָרף גרושקי.

טאָלמיטש האָט זיך אין טעריטאָריע פאַרגרעסערט מיט דער צונויפשמעלצונג פון די געגנטן סלאָבודקאָ און גאָנטשאַרווקאָ און אויך מיט דער פאַרלענגערונג פון די גאַסן האָראָדענסקאָ און קאָליניעצקאָ. די מערהייט יידן זענען פאַרבליבן ביים מאַרק און אין דעם קוואַרטאַל „מעקסיקע", און אויך אין די דערבייאיקע גאַסן. אָבער אין די ערשטע יאָרן פון 20־טן יאָרהונדערט, לעבן שוין אויך יידן אין די גאַסן קאָליניעצקאָ, האָראָדענסקאָ, קאָלעיאָוואָ און סלאָוואַצקי. אָבער דער רוב פון די איינוווינער איז נישט קיין יידישער.

ווען אין יאָר 1910 איז געעפנט געוואָרן דער פאַרקער פון דער קליין־באַן־ליניע טאָלמיטש־פּאָלאָהיטש, האָט צו דער סטאַציע געפירט אַ ניי אויסגעלייגטע וועג דורך דער גאַס קאָליעאָוואָ. דאָ זענען אויסגעבויט געוואָרן שיינע הייזער, און די הייזער פון באַאַמטע פון דער אייזנבאַן־סטאַציע ווערן איבערגעפירט טיפער אין דער ראַיאָן אָרום דער סטאַציע.

ווי עס דרינגט אַרויס פון דער פריער געבראַכטער סטאַטיסטישער טאַבעלע, פאַרגרעסערט זיך די אַלגעמיינע צאָל אייַנוווינער, אָבער די צאָל יידן פאַרקלענערט זיך. פאַרשיידן זענען די סיבות פון דעם פּראָצעס, וואָס האָט גורם געווען דעם איינשרומפּונג פון דער יידישער באַפעלקערונג. קודם־כל דריקט זיך עס אויס אין דער אַלגעמיינער און געאָגראַפישער לאַגע פון טאָלמיטש: די שטאָט ליגט, ווי מיר האָבן פריער אָנגעוויזן אויף דער זייט פון אַ צענטראַלער וועג און, אַן אַן אַנטשפּרעכנדער אַנטוויקלטער אינדוסטריע און האַנדל. דאָס אַרויספירן די לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, מיט וועלכע ס׳איז אַזוי רייך דער פּאָוויאַט, איז פאַרבונדן מיט גרויסע אויסגאַבן, און די סיבה פון דעם, איז די שלעכטע קאָמוניקאַציע־מיטלען און דער שלעכטער פאַרקער צווישן די דערפער. גלייכצייטיק קומט אַ גיכע אַנטוויקלונג פון סטאַניסלאַוו, וועלכער געפינט זיך נישט ווייט פון אַ וויכטיקער קרייץ־ליניע פון דעם אייַזנבאַן־קנופּ־לעמבערג־סטניסלאַוו־הוסיאַטין, וואָס גרענעצט זיך מיט רוסלאַנד און סטאַניסלאַוו־קאָלאָמיי־טשערנאָוויץ וואָס האָט פאַר 1914 געהערט צו בוקאָווינע, און איז אַ נאַטירלעכע פאַרלענגערונג פון גאַליציע.

די האַסטיקע אַנטוויקלונג פון דער אינדוסטריע אין סטאַניסלאַוו און די מעג־לעכקייט פון פּראָדוצירן אַ גרויסן קוואַנטום פאַרשידנאַרטיקע סחורות, וועלכע זענען געווען בשפע אין די שטאָטישע סקלאַדן, האָבן גורם געווען, אַז דער טאָלמיטשער פּאָוויאַט, איז ווי געשטאַנען אין שאָטן, לעבן דעם רייך אַנטוויקלטן סטאַניסלאַוו. ס׳איז נישט אויסגעשלאָסן, אַז ווען ס׳וואָלט פאַרלענגערט געוואָרן די אייזנבאַן־ליניע דורך טאָלמיטש קיין האָראָדענקאָ, (ווי דאָס איז געווען פריער פּלאַנירט, דורך די אַנטשפּרעכנדע פאַקטאָרן, וועלכע האָבן געזאָרגט פאַר דער אַנטוויקלונג פונעם פּאָוויאַט), וואָלטן בלי־ספק געשאַפן געוואָרן בעסערע אַנטוויקלונגס־מעגלעכקייטן.

וואָס ס׳איז שייך דער יידישער באַפעלקערונג, איז חוץ די אויבן־אויסגערעכנטע מניעות, וואָס האָבן באַשווערט די אַנטוויקלונג, זענען אויך געווען אַלגעמיין־ספּעציפישע סיבות, און נעמלעך: דאָס פאַלן פון נאַטירלעכן צוווקס ביי די יידן, (טראָץ דעם, וואָס אין די לעצטע יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט זענען צוגעקומען אַ געוויסע צאָל פּליטים־יידן פון ליטע און רוסלאַנד); עקאָנאָמישע שוועריקייטן; פעלן פון אַרבעט; שטאַרקער עמיגראַציע שטראָם קיין אַמעריקע; די פיינטלעכע באַציונג פון דער אָרטיקער קריסט־לעכער באַפעלקערונג צו די יידן; די וועלט־מלחמה און די שווערע באַדינגונגען פון לעבן אונטער דער רוסישער אָקופּאַציע; דאָס אַרויסטרייבן די יידישע מענער קיין זלאָטשווו און די אַנטלויפונג פון אַ געוויסער טייל טאָלמיטשער יידן קיין טשעכאָסלאָוואַקיי און מאָראַוויע, אונגאַרן און אין דער הויפּט־שטאָט פון די האַבסבורגן — ווין. צו דעם אַלעם דאַרף מען צוגעבן די באַגלייט־פאַקטאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווי: הונגער, אָנשטעקנדע קראַנקהייטן, פעלן פון מעדיצינישער הילף און רפואות. דאָס

זענען די גורמים וועלכע האָבן אין אַ באַדייטנדער מאָס פאַרקלענערט די צאָל יידן אין שטאָט.

אין רעזולטאַט פון די באַגלייט־דערשיינונגען פון מלחמה־פעריאָד זענען חרוב געוואָרן פיל הייזער. יידן האָבן פאַרלוירן זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס, אין זייערע מקורות פון פרנסה, צו דעם דאַרף מען צוגעבן די אָנפאַלן פון די צעווילדעוועטע באַנדעס פון פעטלוראַ אויף די יידישע שטעט און שטעטלעך. די אַלע סיבות האָבן גורם געווען, אַ שטאַרקע עמיגראַציע־כוואַליע צו אַ נייער וועלט, מעבר לים און זוכן פרנסה־קוועלן אין די גרעסערע שטעט. דאָס איז באַזונדערס געווען קענטיק פאַר און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

די פּאָליטיק פון אַרויסשטויסן יידן פון זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס, האָט זיך אויסגעדריקט אין אויפלעבן דעם פּוילישן און אוקראַינישן קאָאָפּעראַטיוון האַנדל. דער לאָזונג פון גראַבסקיס רעגירונג: „סוואָי דאָ סוואָגאָ" — וואָס האָט באַטייט: „גיי צו אַן אייגענעם, דער ייד וועט דיך אָפּנאַרן", אָדער „דאָ איז אַ קריסטלעכע קראָם" און „קויף נישט ביים ייד" א. א. וו. שפּעטער די אַנטי־יידישע עקאָנאָמישע פּאָליטיק פון דעם רעגירונגס־שעף פון דער פּוילישער רעגירונג גענ. סלאַוואָי־סקלאַדקאָווסקי, באַקאַנט אין זיין לאָזונג: „אָוושעם" — וואָס האָט באַטייט: „פּאָגראָמירן יידן, פיזיש זיי אויסראָטן — דאָס נישט, אָבער באַקעמפן זיי עקאָנאָמיש — אַדרבה, — מהיכא־תיתי". צו דעם איז צוגעקומען דער דראַנג צו קויפן סחורות פון דער דאָרפישער און שטעטלדיקער באַפעלקערונג פון דעם טאַלמיטשער פּאָוויאַט אין די גוט אויסגעשטאַטע, רייך מיט סחורות פון אַ גוטן אַסאָרטימענט אין די קראָמען פון סטאַניסלאַוו. אין יענער תקופה איז געווען אַ שטאַרקער דרוק פון די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען צונויפקוועטשן וואָס שטאַרקער די „שטייערן־שרויף" וואָס האָט געצילט דירעקט אויף יידן. — אָט דאָס זענען אַ ריי סיבות, וועלכע האָבן גורם געווען די פאַרקלענערונג פון דער צאָל יידן און זייער פאַראָרעמונג. איבער דער דאָזיקער עקאָנאָמישער מלחמה, האָט זיך געטראָגן דער גייסט פון אונטערשטיצן דעם נישט יידישן האַנדל פון די פּוילישע קרייזן און דאָס איבערזידלען די אַזוי גערופענע „אָסאַדניקעס" — דער עקסטרעם פּוילישער נאַציאָנאַ־ליסטישער עלעמענט וואָס די פּוילישע רעגירונג האָט אין דער שלום־תקופה אַהער געבראַכט פון די מערב־געביטן פון פּוילן און אויך די איבערזידלונג פון די נאַציאָנאַל־אוקראַינישע עלעמענטן פון די דערפער אין די שטעט און שטעטלעך. דיביידע עלעמענטן האָבן רעפּרעזענטירט דעם אַנטי־יידישן און דעם נאַציאָנאַל־שאָוויניסטישן שטראָם.

אין יענער תקופה פאַרצייכנט זיך דאָס אויפלעבן פון דעם יידיש נאַציאָנאַל באַפרייערישן גייסט, וואָס האָט געשטעלט פאַר זיין ציל צו אומקערן זיך אויף דער אייגענער ערד, אין אַן אייגענער לאַנד, וואָס האָט געבראַכט אַ פאַרשטאַרקטע עליה,

ספעציעל פון דער יוגנט, נאָך דער באַלפור דעקלעראַציע. — דער גאַנצער אַקטיוו פון „השומר־הצעיר" איז דאַן אַרויסגעפאָרן קיין פּאַלעסטינע, דאָס איז אויך געווען איינע פון די וויכטיקע סיבות פון דער פאַרקלענערונג פון דער יידישער באַפעלקערונג.

מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן, אַז אין דער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט איז פאָרגעקומען אַ פּרווו פון אינדוסטריעלער איבערשטאַלטונג פון טאַלמיטש, וואָס האָט בלי־ספק געקענט פאַרבעסערן דעם עקאָנאָמישן מצב פון די יידן. דאָס איז געווען פאַרבונדן מיטן אויפבויען די צוקראַווניע, וועלכע איז באַצייכנט געוואָרן אין דער אַלגעמיינער ענציקלאָפּעדיע פון יאָר 1868, באַנד 25, אַז זי איז געווען איינע פון די גרעסטע אין גאַליציע. די שלעכטע פאַרוואַלטונג פון דער אַזוי גוט אַנטוויקלטער, גרויסער עקאָנאָמישער באַזע, האָט דערפירט צו אַ מצב, אַז מ׳איז געווען געצוווּנגען צו שליסן די צוקראַווניע און דאָס פאַרלוירן פון די אַרבעטס־פּלעצער פון איבער 1000 אַרבעטער. דאָס האָט זיך זייער שלעכט אָפּגערופן אויף דער אַנטוויקלונג פונעם מסחר אין טאַלמיטש.

סוף 19־טן און אָנהויב 20־טן יאָרהונדערט, געפינען זיך אין טאַלמיטש אייניקע פּערזענלעכקייטן, וועלכע פּרווון אַרויספירן די שטאָט פון דעם סטאַגנאַציע־צושטאַנד און באַמיען זיך אַרויספירן איר אויף אַ העכערן ניוואָ. צו די דאָזיקע יחידים געהערן דער דעפּוטאַט פון דעם מלוכהשן־ראַט אין ווין, משה ראַסאַכאַצקי (וואַרשיינלעך אַ משומד), און אויך דער בירגערמייסטער פון שטאָט האָוורקאָ (אַ טשעך לויט זיין אָפּשטאַמונג). אַ דאַנק זייער אינטערווענץ אין ווין, געלינגט זיי צו באַקומען אַ דערלויבעניש צו עפענען די אייזנבאַן־קאָמוניקאַציע פון דער אייזנבאַן־ליניע פּאָלאַהיטש—טאַלמיטש און עפענען אַ גימנאַזיום, אין דעם אָפּגעקויפטן פּאַלאַץ פון אַן אייגנטימער אין טאַלמיטש. די באַפעלקערונג באַקומט דאַן דאָס רעכט צו געניסן פון פּאַרק, וואָס איז אָפּגעקויפט געוואָרן פון דעם שטאָט־ראַט. ס׳אַנטשטייען אין יענער צייט די קאָשאַרן פאַר די קאַוואַלעריסטן פון דעם אולאַנער פּאָלק; ס׳ווערט אויפגעלעבט די טעטיקייט פון דער פאַך־שול; ס׳אַנטוויקלט זיך די גאָרזשעלניע. אָט די אַלע פאַקטאָרן האָבן געהאַט איר פּאָזיטיווע ווירקונג פאַר דער יידישער באַפעלקערונג.

טאַלמיטש איז געווען רייך אין וואַסער־מקורות, וועלכע האָבן אַנטהאַלטן אַ געוויסן פּראָצענט וואַפּנע. אָבער אַרום שטאָט האָבן זיך געפונען אייניקע וואַסער־קוואַלן, פון די אַזוי גערופענע (ווייכע וואַסער), וועלכע די באַפעלקערונג האָט גענוצט צום קאָכן. דער וואַסער־שיכט האָט זיך שוין געפונען אויף אַ הויך פון 50 סענטימעטער אונטער דער ערד און דאָס האָט נישט דערמעגלעכט צו בויען קעלערן אונטער די הייזער. דאָס וואַסער האָט מען געשעפּט מיט דער הילף פון פּאָמפּעס, פון אַ טיף פון איבער אַ צענדליק מעטער. נאָר אויף דער לאַנקע צווישן גרונוואַלדסקע און סלאָבודקע, האָט מען געשעפּט דאָס וואַסער דירעקט פונעם קוואַל. די רעגנס און שנייען האָבן פאַרזיכערט

גרויסע קוואַנטומס וואַסער פאַר דער לאַנדווירטשאַפט, אָבער אין פרילינג און אין האַרבסט האָט דאָס באַשווערט די קאָמוניקאַציע צווישן די דערפער און שטעטלעך, היות ווי די רעגנס און שנייען האָבן צעווייקט די וועגן און זיי פאַרוואַנדלט אין בלאָטעס. ברוקירטע שטיין־וועגן זענען געווען זייער ווייניק אין דעם פּאָוויאַט.

ווינטער־צייט איז דער הויפּט־מיטל פון דער קאָמוניקאַציע געווען שליטנס. מיט די שליטנס פלעגט מען איבערפירן דאָס רוב סחורות אין די קראָמען פון די הורט־געשעפטן פון סטאַניסלאַוו צו די קראָמען פון די שטעטלעך אין פּאָוויאַט.

אין די צוואַנציקער יאָרן, האָט צווישן טאָלמיטש און סטאַניסלאַוואָוו, קורסירט אַן אָמניבוס, איינגעשפּאַנט אין פערד, וועלכער איז סוף פון די צוואַנציקער יאָרן פאַרביטן געוואָרן אויף אַן אויטאָבוס. (דער אייגנטימער פון דעם אויטאָבוס איז געווען יואל רעדנער). איצט האָבן די סאָוויעטן אַנטוויקלט אַן אויטאָבוסן־ליניע טאָלמיטש—סטאַניסלאַוו.

אַ גרויסן שטח פון דעם טאָלמיטשער פּאָוויאַט האָבן פאַרנומען די וועלדער. די האָלץ פון די וועלדער האָבן געדינט אַלס הייץ־מאַטעריאַל פאַר דער באַפעלקערונג. געוויסע דזיאַלקעס פלעגט מען אויסהאַקן, כדי צוגרייטן בוי־מאַטעריאַל פאַר די הייזער. די געגנט איז אויך געווען רייך מיט פרוכט־סעדער פון אַלע מינים. די שפע פון די לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, האָבן נישט נאָר באַפרידיקט דעם געברויך פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג, נאָר פלעגן אַרויסגעפירט ווערן אין די ווייטערע מקומות פון פוילן. איבערהויפּט איז דאָס געווען קאָרן, ווייץ, האָבער, קוקורידזע, גרעטשקע, באָב, פּאַסאָליעס, אַרבעס און אַנדערע פּראָדוקטן. אַ טייל פון זיי פלעגט אויך עקספּאָרטירט ווערן קיין אויסלאַנד, דורך הורט־סוחרים, וועלכע פלעגן איינקויפן די לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן ביי די גרויסע פּריצים און רייכע פּויערים. צו די הורט־סוחרים האָבן געהערט: מענדל שוועכטער און זיינע זין, זעליג פישער, קאָרן, פלעשער און לייב שוועכטער.

אין אָנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן האָט מען פון פּאָוויאַט אַרויסגעפירט צענדליקער וואַגאָנעס מיט קאַרטאָפל, קרויט, בוריקעס, היי, שטרוי. אַ טייל פון זיי איז געגאַנגען דירעקט צו די סקלאַדן פון די מיליטער־גאַרניזאָנען אין לעמבערג, סטאַניסלאַוואָוו, קאָלאָמיי און אַ טייל, באַזונדערס קאַרטאָפל איז אָפּגעטראַנספּאָרטירט געוואָרן אויף מערב. דעם בעסערן אַסאָרטימענט האָט מען געשיקט אין די שטעט און דעם ערגערן אין די גאָזשעלניעס, דאָרט פלעגט מען טרייבן פון זיי בראָנפן. די לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, פלעגן איינקויפן די סוחרים: הוט, און וואָרמאַן.

מיט עקספּאָרטירן אייער האָט זיך באַשעפטיקט משה־מענדל בילדנער. אַ גרויסע צאָל אייער פלעגט עקספּאָרטירט ווערן קיין איטאַליע און שפּאַניע. מיטן עקספּאָרט פון בהמות און דעם נישט ראָגאַטן סקאָט, האָט זיך פאַרנומען לעאָפּאָלד טרודעל.

אין די ערשטע יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט געבליט דער האַנדל

מיט בראָנפן און טאַבאַק, וועלכער איז געשמוגלט געוואָרן אין די מערב־ראַיאָנען. טאַבאַק האָט מען ספּעציעל איבערגעשמוגלט מעבר פון זברוטש, דאָס הייסט פון רוסלאַנד.

די הורט־סוחרים פון אַלע מינים פון דער פּראָדוקציע, פלעגן צושטעלן סחורות נישט נאָר פאַרן געברויך פון דער טאָלמיטשער באַפעלקערונג, נייערט אויך פאַרן געברויך פון דער דאָרפישער באַפעלקערונג, טראָץ דעם, וואָס די דאָרפישע קראָמען האָבן געהאַט זייערע צענטראַלע קאָאָפּעראַטיוון אין טאָלמיטש. איינער פון די הורט־סוחרים פון די קאָלאָניאַל־סחורות איז געווען שוואַרצבאַרד. ער האָט אויך צוגעשטעלט פאַר די טאָלמיטשער קרעמער און פאַר דער סביבה זאַלץ, נאַפט, פאַרבן. ער איז אויך געווען אַ שותף צו דער הורטאָווניע פון פּאַפּיראָסן און טאַבאַק, וועלכע איז פאַרמעל געווען אַ באַזע פון מלוכהשן מאָנאָפּאָל און איז געלעגן אויסשליסלעך אין פּוילישע הענט. שוואַרצבאַרד איז אויך געווען אַ שותף צו דער הורטאָווניע פון הייוון און זאַלץ. חוץ שוואַרצבאַרדן האָבן זיך מיטן דעטאַל־האַנדל פאַרנומען: גאָטליב, רעדנער, קרום. די צווי אַייזן־געשעפטן, וועלכע זענען געווען אין שטאָט, האָבן געהערט צו די קרעמער רייזעל און זאַממער. הערמאַן און פיש, זענען געווען די בעלי־בתים פון די גרויסע סקלאַדן פון ביר. זיי האָבן אים צוגעשטעלט צו די דאָרפישע שענקן. דער גרעסטער ביינוול־סוחר איז געווען האָראָוויץ, וועלכער פלעגט אָפּט פאָרן קיין לאָדזש, און ער פלעגט פון דאָרט ברענגען סחורות פאַר די סוחרים און סטאָראָגאַניאַזשעס און אויך פאַר די דאָרפישע קראָמען. אַנדערע סוחרים האָבן איינגעקויפט סחורות אין די הורט־געשעפטן פון סטאַניס־לאַוואָוו. צו די דאָזיקע סוחרים האָבן געהערט: אַייזנער, לודמער, ווייץ, רייס. מיט שיך פלעגט מען זיך באַזאָרגן אין די געשעפטן פון עפּשטיין און דולבערג. פעל אויס־אַרבעטונגען פלעגט מען קויפן ביי שפּיגלען און אינזליכט. פיש און פיש־קאָנסערוון פלעגן צושטעלן מינצער און זאַממער. ליקערן האָבן צוגעשטעלט שוועפּעלגייסט און הערמאַן.

דער טאָלמיטשער פּאָוויאַט איז געווען אינדוסטריעל שוואַך אַנטוויקלט. דער גרעסטער אינדוסטריע־פּאָטענציאַל איז פאַרשטייט זיך געווען די צוקראָווניע, וועלכע האָט, אָבער, געהאַט אַ קורצע עקזיסטענץ. צו די וויכטיקערע אָביעקטן געהערן אַ ריי גאָרזשעלניעס, 3 מילן, פון די איין וואַסער־מיל און צוויי פּאַראָווע. אַ ריי וואַפּנע־ברענונגען אין אָלעשווו, וועלכע פלעגן צושטעלן וואַפּנע אין די געשעפטן פון טאָלמיטש און דער סביבה און אַ ריי פון דער פּראָדוקציע איז געגאַנגען אין פּאָדאָליע. ס׳איז אויך געווען אַ פאַבריק פון בעטאָן־רערן, וועלכע מ׳האָט גענוצט פאַר ברונימער און בריקלעך. זי האָט זיך געפונען אין האָריהלאָד און האָט געהערט צו ווייצן. אין דער סביבה פון קאָראָלווקאַ, האָט מען אויסגעגראָבן טאָרף. די אויסאַרבעטונגען פון פוטערוואַרג און בגדים, האָט מען איינגעקויפט אין טיסמעניץ. דאָרט איז אויך געווען אַן עלעקטראָווניע,

מילך. דאָס זעלבע איז געווען אין טאָלמיטש און אין אָטיניע. פון די גאַסטראָנאָמישע אויסאַרבעטונגען און אַ ריי געשעפטן פון דעם מין, דאַרף מען אויסרעכענען די רעסטאָראַנען פון שוועפעלגייסט, פיש, וויינטרויב, ראָזענצווייג, האָפמאַן, אַבענד, זאָממער, ווייסמאַן, שטיינבערג און אַ ריי קלענערע רעסטאָראַנען, וועלכע זענען געווען אָפן בלויז אין די מאַרק־טעג, מיטוואָך.

אין טאָלמיטש זענען געווען עטלעכע האָטעלן, פון אַ נידעריקער קאַטעגאָריע, היות ווי די באַזוכער פון האָטעלן זענען געווען ווייניק. איבעראַל זענען פאַרפאָרן אין טאָלמיטש געשעפטלעך, אַגענטן פון פאַרשיידענע פירמעס, אָדער פאַרשיידענע איבער־קויפער, וועלכע זענען צופעליק פאַרפאָרן אין שטאָט. צו די בעסערע האָטעלן פון אַ העכערער קאַטעגאָריע האָט געהערט דער האָטעל פון שוועפעלגייסט און דער האָטעל פון פיש. חוץ זיי איז ביי אייניקע רעסטאָראַנען געווען אייניקע חדרים, וועלכע האָבן געניצט פאַר אריינפאָרער. פאַר די אָרעמעלייט, וועלכע פלעגן אַריינפאָרן אין שטאָט, האָט געדינט דער „הקדש" (לעבן מלוכעמ'ס קלויז). ברעטער און אַנדערע בוי־מאַטעריאַלן האָט מען אַריינגעפירט מיט וואַגאָנען פון בראָשניוו, נאַדוורנע און דעלאַטין. די סקלאַדן פון ברעטער האָבן געהערט צו פיש, באַראַן, זילבער.

זייגערמאַכער זענען געווען: שמעלער, שטרייט, העניג. ביי זיי האָט מען אויך געקענט קויפן פאַרשיידענע ביזשוטעריע.

צוויי קליינע פאַבריקלעך האָבן אויסגעאַרבעט סאָדע־וואַסער און זיי האָבן געהערט צו זייפער און אַבענד. די גאַלאַנטעריע־געשעפטן פון אייזנער און בערגער האָבן באַזאָרגט טאָלמיטש און דער סביבה מיט גאַלאַנטעריע־סחורות.

אין שטאָט זענען געווען אַ ריי יאַטקעס, וועלכע האָבן זיך געפונען לעבן דער גרויסער שול און זיי האָבן באַזאָרגט מיט פלייש די אָרטיקע באַפעלקערונג. די קצבים פלעגן איינקויפן בהמות ביי די פויערים און זיי געשאָכטן אין שעכט־הויז. דאָרט פלעגט מען אויך שעכטן עופות, וועלכע מ'פלעגט איינקויפן אין די מאַרק־טעג. בלויז אַ קליינע טייל פון דער באַפעלקערונג האָט זיך פאַרנומען מיט האָדעווען אייגענע עופות, כדי צו באַזאָרגן זיך מיט שמאַלץ און גריוועניעס אויף ווינטער. די פעדערן פון די עופות פלעגן די יידישע באַלעבאָסטעס פליקן און זיי אויסניצן פאַר קישנס און פערינעס, אַלס אויס־שטייער פאַר חתונה־געהאַטע קינדער.

כאָטש אויף דער קאַליניעצקער גאַס איז געווען אַ געשעפט פון מילך־פּראָדוקטן פון ווינער, אָבער דער רוב פון דער באַפעלקערונג האָט גערן געקויפט פוטער אויף די מערק, באַזונדערס ביי די דייטשע קאָלאָניסטן, וועלכע האָבן געהאַט אין פּאָוויאַט געציילטע ווירטשאַפטן.

ס'איז נויטיק אויסרעכענען אויך די צאָל וואַרשטאַטן פון בעלי־מלאכות: שניידער, שוסטער, בלעכער, פריזיערן, מאָלער, און אַנדערע. די האַנטווערקערייַ איז ווי אין אַלע

שטעטלעך געלעגן כמעט אויסשליסלעך אין יידישע הענט. די בלעכער, האָבן חוץ זייערע בלעך־אויסאַרבעטונגען אָנגענומען אויך גרעסערע באַשטעלונגען, ווי דעקן דעכער פון קלויסטער־טורעמס.

צווישן די בעסערע מאָלערס אין שטאָט איז געווען באַוווסט דער האַפריכטער, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין קונסט־מאָלעריי אין טראַדיציאָנעלן סטיל, וועלכן ער האָט באַנוצט ביים אויסמאַלעווען די גרויסע שול.

אין טאָלמיטש האָט אויך פונקציאָנירט אַ גרויסע אייל־פאַבריק, וועלכע פלעגט צושטעלן זוימען־אייל. איינע פון די אָרטיקע אָליאַרניעס האָט געהערט צו זעלצערן. נישט געווען צווישן יידן, קיין קוימען־קערער, קיין גאַסן־ריייניקער און נישט קיין מויערער.

אויך די אָפּצווייגונג גערטנעריי, איז געווען גוט אַנטוויקלט און האָט זיך געפונען אין נישט יידישע הענט.

צו דעם האַנטווערקער־וועזן דאַרף מען אויך צורעכענען דעם יידישן פאָטאָגראַף שערף, וועלכער האָט זיך באַזעצט אין טאָלמיטש. די איינציקע אַפּטייק אין טאָלמיטש איז געווען נישט קיין יידישע, אָבער אַ „הענדל" צו קאָפּ־ווייטיק, האָט מען שטענדיק געקענט קויפן ביי לייבטשע קרום, צוגלייך מיט דזשעגעכטס און פאַסטע צו שיך. זייער אַ וויכטיקע ראָל האָט אויסגעפירט אין שטאָט די שלאָסעריי, די אַזוי גערופענע „לאַכטענ־מאַכער", וואָס האָט געהערט צו וונדערן. די שלאָסעריי האָט אויסגעפילט פאַרשיידענע באַשטעלונגען ביים פאַריכטן כל־מיני זאַכן און איבערהויפּט ביים פאַריכטן די איינ־ריכטונגען פון די גאַזשעלניעס.

אַ ספּעציעלער אָפּצווייג פון האַנדל איז געווען דער האַנדל מיט פערד, אויף די פערד־מערק פלעגן זיך צונויפפאָרן פאַרשיידענע פערד־סוחרים פון דער גאַנצער געגנט און מ׳פלעגט קויפן און בייטן פערד. די הויפּט איינקויפער פון די פערד, זענען געווען די קאָניוכעס פון טאָלמיטש, און די שכנותדיקע פּאָוויאַטן: סטאַניסלאַוו, בוטשאַטש, מאָנאַסטעזשיסק, טיסמעניץ, אָטיניע, אָבערטיניע.

יידן האָבן זיך אויך פאַרנומען מיט פרוכט־האַנדל. די סעדער פון געגנט, פלעגן אַרענדירט ווערן אויף אַ סעזאָן ביי די אייגנטימער אין דער סביבה, איבערהויפּט זענען דאָס געווען קריסטן. די סעדער האָבן צוגעשטעלט קאַרשן, אַגרעסן, וויינפּערלעך, טשע־רעשניעס, מאַלינעס, באַרן פלוימען, און פיל סאָרטן עפּל. די סעדער פלעגן אַרענדירן יידן אין משך פון דעם זומער, ביז מ׳האָט אַראָפּגענומען די צייטיקע פרוכטן פון די בוימער, אויסבאַהאַלטן זיי אויף ווינטער אין קעלערן, וואָס האָט געגעבן אַ מעגלעכקייט צו פאַרזיכערן דעם פאַרקויף פון פרוכטן אין משך פון דעם ווינטער, אַזש ביז פסח. אַ טייל פון די אַראָפּגעפאַלענע פרוכטן איז געווען באַשטימט אויף טריקענען און פון אַ טייל האָט מען אויסגעאַרבעט פאַרשיידענע מינים קאָנפיטורן. דער עקספּאָרט פון דעם אָפּצווייג פון האַנדל, איז נישט געווען קיין קענטיקער.

שאיע יונג ז״ל

קאַפּיטל זלאָטשעוו

מיטן אַריינמאַרש פון דער רוסישער אַרמיי קיין גאַליציע אין 1914, האָבן איניקע בעסערע סיטואירטע משפחות גלייך זיך געגרייט עוואַקואירן פון די פאַרנומענע געביטן. די מערהייט, אָבער, איז פאַרבליבן אויף די ערטער, כדי אָפּצוהיטן דאָס ביסל פאַרמעגן, וואָס איז זייט דורות געווען אין זייער באַזיץ.

בעת די קאָזאַקן האָבן פאַרנומען טאָלמיטש האָבן זיך באַזונדערס פאַר דער יידישער באַפעלקערונג אָנגעהויבן ביטערע צייטן. די קריסטן האָבן אויף צו מאַרגנס אַרויסגע־האַנגען פאַר זייערע ווינונגען הייליקע בילדער, געגעבן אָנצוהערן די קאָזאַקן אַז דאָ וווינען „אייגענע״. שוין אין די ערשטע טעג האָט זיך געלאָזט פילן די הערשאַפט פון די נייע באַלעבאַטים, זיי האָבן גלייך אָנגעהויבן רויבן, פּלינדערן יידישער הייזער, שלעפּן צו צוואַנגס־אַרבעט און פאַרגוואַלדיקן פרויען, נישט געקוקט אויף זייער עלטער.

פרויען און יונגע מיידלעך האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, געלאָפן אין די שולן. אַנדערע האָבן זיך באַמיט צו ענדערן זייער אויסזען דורך ענדערן די קליידונג — די קאָזאַקן האָבן נישט אויסגעמיטן זייערע שאַנד־טאַטן אויך אין די שולן.

די ווילדערייען און דער הפקר־צושטאַנד האָט געדויערט ביז דעם פאַרויסמאַרש פון רוסישן פראָנט און דעם אָנקומען פון דער ציווילער אַדמיניסטראַציע. די לאַגע האָט זיך סטאַביליזירט, יידן האָבן אָנגעהויבן פריי צו האַנדלען, אָפּקויפן זאַכן ביי די סאָלדאַטן — זאַכן וועלכע זיי אַליין האָבן צוגערויבט ביי די יידן, ווי: זילבער באַשטעק, צירונג, לעדער און טעקסטיל־סחורות, זייגערס, ציגאַר־פּאַפּירלעך א.אַ.וו. מען פלעגט אויך דינגען זעלנער און מיט זייער הילף אַריבערפירן סחורות פון איין שטאָט אין דער צווייטער, וואָס איז געווען פאַרבאָטן, אָבער אונטער דער „אויפזיכט״ פון באַוואָפנטע זעלנער, האָט עס געהייסן, אַז מען פירט קאָנפיסקירטע סחורות.

מיט דער צייט האָט מען זיך צוגעוווינט צו די צרות, מען האָט זיך איינגעלעבט אין די נייע באַדינגונגען. דאָס האָט געדויערט ביז פורים־צייט. אינגאַנצן אומגעריכט האָבן די רוסן פאַרלאָזט די שטאָט און ווידער האָבן אַריינמאַרשירט די עסטרייכער. די באַפעלקערונג האָט זייער פייערלעך זיי אויפגענומען. די הייזער זענען געוואָרן דעקאָ־רירט מיט פענער. אין די פענצטער האָבן זיך באַוויזן די פאָרטרעטן פון קיסר פראַנץ־

יוזעף. די גדולה האָט, אָבער, געדויערט נישט לענגער ווי אייניקע טעג. במשך פון דער קורצער צייט, זענען איינגעאָרדנט געוואָרן פעלד־געריכטן, אין וועלכע מען האָט געמשפּט מאָסקאָלאָפּילן. אַזוי למשל, איז צום געריכט געשטאַנען די פּרוי טשוהאַראַ מיט איר מוטער און ברודער, וועלכע זענען פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט דורך הענגען. די תליות זענען שוין געווען צוגעגרייט אויפן פּלאַץ, קעגנאיבער דעם אוקראַינישן קלויסטער. אַ דאַנק דער אינטערווענץ פון אַ יידישער דעלעגאַציע, וועלכע איז באַשטאַנען פון קהילה־פאַרשטייער: הרב ציף, פעסל זייפער און ד״ר סאלאט, האָט מען די עקזעקוציע מבטל געמאַכט.

אין איינעם אַ דאַנערשטיק, מיטאָג־צייט, האָט מען ווידער באַמערקט אָנקומען אַ רוסישן פּאַטראָל. ס׳איז געוואָרן אַ בהלה, מען האָט אָנגעהויבן אַרונטערצונעמען די עסטרייכישע פענער, פונדאַסניי ביים אַלטן — די רוסן זענען דאָ. רויב און פייניקונג זענען געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג, אַלט און יונג האָט מען געטריבן גראָבן שאַנצן, נישט ווייט פון יאַצוווקער וואַלד. צוריק אויפן וועג אַהיים האָבן יידן אָנגעקליבן אַ ביסל האָלץ צום הייצן. עס איז געווען פּסח־צייט, איז אונדזער מזל געווען, וואָס מען האָט אַנטפּלעקט גריבער מיט קאַרטאָפל איז ווער ס׳האָט נאָר געקענט האָט געשלעפּט אין זעק און אין קוישן גרויסע, שיינע קאַרטאָפל.

ערב פּסח איז געפאַלן אַ טיפער שניי, האָבן די קאָזאַקן אַלעמען מאָביליזירט צום אָפּרייניקן די וועגן פון שניי. ביי דער געלעגנהייט פון גיין איבער די הייזער, האָבן די זעלנער „אויסגעטוישט" זייערע שטיוול און שיך אויף בעסערע. ווען ס׳האָט זיך אויס־געוויזן, אַז מען וועט שוין קענען פרייער אָפּאָטעמען, איז פּלוצים געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע יידן, מענער, פרויען און קינדער מיטן געפּעק און מיט עסן אויף דריי טעג, זאָלן זיך צונויפזאַמלען ביי דער געמיינדע. ווידער אַ פּאַניק, מען האָט מיטגעשלעפּט אַלץ, וואָס ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט, אויך בעטגעוואַנט. אַנדערע זאַכן האָט מען איבערגעלאָזט ביי די גוישע שכנים. אין דער לעצטער מינוט, ווי געווינלעך ביי די רוסן — איז דער באַפעל בטל געוואָרן. מען האָט געהייסן זיך אומקערן אַ היים, דאָס געפּעק איז געוואָרן גרינגער, ווייל די פעדערן פון איבערבעטן און קישנס האָבן זיך פונאַנדערגעפלויגן אין דער לופט.

די לאַגע האָט אַזוי אָנגעהאַלטן ביזן שפּעטן פרילינג. דאַן איז געקומען אַ נייע גזרה: אַלע מענער פון 10 ביז 70 האָבן זיך געמוזט רעגיסטרירן, ווער עס וועט זיך אויסבאַהאַלטן און וועט געכאַפּט ווערן, וועט ווערן דערשאָסן אויפן אָרט.

די מענער פון שטאָט מיטן רב ציף בראש, האָבן זיך געלאָזט אין וועג אונטער דער באַגלייטונג פון קאָזאַקישע נאַהייקעס און קאָלבעס פון די ביקסן. זקנים און קינדער האָט מען געטריבן צו ערשט ביז סטאַניסלאַוו, דאָרט האָט מען געמאַכט די ערשטע אָפּרו־שטעלע, אַלעמען אַריינגעפּאַקט אין טעאַטער־זאַל „מאַנושקאַ". אַלעמען האָט מען געהייסן זיך אויסטאָן, אַ גאַראַנטיע, אַז מען וועט נישט פּרווון אַנטלויפן. אויף צו מאָרגנס

ווידער, אין אַן אומבאַקאַנטן וועג, אַזוי זענען מיר געגאַנגען צו פוס ביז זלאַשטעוו און אַ צווייטע גרופּע קיין זבאַראָוו.

אָנקומענדיק אויף די ערטער, פאַרפּייניקטע, הונגעריקע, אַ טייל זקנים, וועלכע האָבן נישט געקענט גיין, האָט מען אויף די הענט געבראַכט, האָבן די קאָזאַקן באַפוילן אַז די אָרטיקע יידן פון זלאַטשעוו זאָלן איינקוואַרטירן די יידן און פאַרזאָרגן זיי מיט שפּייז. דערנערט האָבן מיר זיך פון דעם ביסל געקעכטס, וועלכעס מען האָט פאַר אַ פּאָר קאָפּיקעס באַקומען אין דער פאָלקס־קיך, וואָס איז איינגעאָרדנט געוואָרן דורך די רוסישע יידן. פרייטיק צונאַכטס און שבת, האָט די קהילה אין זלאַטשעוו אונדז פאַרטיילט צווישן די שטעטישע איינוווינער. מען האָט אונדז געטריבן צו די פאַרשידנסטע אַרבעטן ווי אויך צום גראָבן שאַנסן. יעדער קאָנטאַקט מיט די משפחות איז געוואָרן איבערגעריסן, אַלע האָבן געזאָרגט וועגן גורל פון די פאַרלאָזטע היימען.

די לאַגע אויף די פראָנטן האָט זיך ראַשיק געביטן, די מאַכט איז איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט. ווידער האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז עסטרייך האָט באַפרייט באַדייטנדיקע געביטן אין גאַליציע. אין רעזולטאַט פון ריקצוג פון די רוסן, האָבן זיי אונדז פאַרגעלייגט גיין צו דער גרענעץ־ליניע און פון דאָרט זוכן אַ וועג צוריק אַ היים. דאָס מאָל איז דאָס נישט געקומען ווי אַ באַפעל, נאָר ווער עס וויל פרייוויליק צוריקגיין זאָל זיך מעלדן. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז אַלע האָבן זיך פאַררעגיסטרירט אַהיימצוגיין. מען האָט געאיילט צום מעלדונגס־אַמט נישט זייענדיק זיכער אַז די רוסישע מיליטער־באַהערדן וועלן נישט האָבן קיין חרטה. צווישן אונדז זענען אויך געווען אייניקע, וועלכע האָבן זיך נישט געקענט דעצידירן, גיין, אָדער בלייבן, וועלנדיק אויסמיידן מאָביליזאַציע פון ביידע צדדים.

ס'איז געקומען דער גליקלעכער טאָג פון צוריקמאַרש. אין די שפּעטע נאָכמיטאָג־שעהן, האָט מען אַלעמען פאַרזאַמלט, אויסגעשטעלט צו זעקס אין אַ ריי, יונגע און זקנים אין דער רעכטער זייט, די קראַנקע אין דער לינקער זייט. מיר האָבן אָנגעהויבן דעם מאַרש צו דער פראָנט־ליניע.

אַ גאַנצע נאַכט אונטער אַ שטאַרקן רעגן, מיט פאַרבונדענע אויגן זענען מיר געגאַנגען אַן איבעררייס איבער פעלדער און גריבער, ביז דער פראָנט־ליניע. ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט צו דער עסטרייכישער ליניע, האָט שוין אָנגעהויבן טאָגן. מען האָט אונדז געהייסן אויפבינדן די אויגן. די קאָזאַקן האָבן דורכגעפירט אַ גענויעם „קאָנטראָל" פון דעם געפּעק־איינגעהאַנדלטע מציאות ביי די זעלנער. „באַפרייטע" פון די פעקלעך, האָט מען אונדז דערקלערט, אַז מיר זענען פריי, דאָס הייסט הפקר.

די שטילקייט איז פון צייט צו צייט איבערגעריסן געוואָרן פון שיסערייען און שיין־וואַרפער, מיר האָבן אויפגעהויבן ווייסע פענער און געלייגט זיך צו דער ערד, אַז ביז דער גאולה, זאָל עמעצער נישט פאַרלוירן דעם קאָפּ. ווי נאָר ס'איז געוואָרן ליכטיק

האָבן מיר אַריבערגעשיקט אויף דער צווייטער זייט „פּאַרלאַמענטאַריער״ אויף צו פירן פאַרהאַנדלונגען וועגן צוריקקער.

דאָרט זענען גראָד געווען אונגאַרישע טרופּן, מיט וועלכע מ׳האָט זיך זייער שווער פאַרשטענדיקט. נאָך לאַנגע פאַרהאַנדלונגען האָט מען אונדז אונטער אַ שטרענגער וואַך אַריבערגעפירט אויף דער עסטרייכישער זייט. דאָ האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן חקירות און אונטערזוכונגען, וועלכע האָבן געדויערט אַ האַלבן טאָג. דערויף האָט מען אונדז צוגעטיילט אַ ביסל שפּייז — מיליטערישע סוכאַרעס און ווייטער געטריבן אין באַגלייטונג פון רייטער־קאָנוואָי. מען האָט אונדז געטריבן אָן לייגן אַכט אויף די זקנים און קינדער. אין דער נאַכט זענען מיר אָנגעקומען אין אַ דאָרף, ווו מ׳ר האָבן גענעכטיקט אין סטאַדאָלעס.

אויפן דריטן טאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין לעמבערג. דאָרט האָט מען אונדז איינקוואַרטירט אין מיליטערישע קאַסערן. יעדער איינער ה׳יט באַקומען אַ האַלב ברויט, צוויי מאָל אַ טאָג וואַרעם עסן. זעלטן עמעצן איז געלונגען זיך אַרויסבאַקומען פון דאָרט אין שטאָט אַריין.

די מיליטער־פאַרוואַלטונג האָט געהייסן אַרויסשיקן אַ קאָמיסיע פון דריי מיטן רב ציף בראש קיין טאָלמיטש, זיי זאָלן ברענגען פון די שטאָטישע באַהערדן אַן אויפקלערונג איבער דעם גאַנצן ענין, כדי אַרויספירן אונדז פון זלאָטשעוו. די באַפרייאונג איז זיי פאַרגעקומען זייער פאַרדעכטיק. מיט שפּאַנונג האָבן אַלע דערוואַרט דעם צוריקקער פון דער דעלעגאַציע, געהאָפט אויף אַ רעהאַביליטאַציע אַלס קרבנות פון אַ פיינטלעכן אַקט קעגן געטרייע עסטרייכישע בירגער.

צום באַדויערן האָט די דעלעגאַציע נישט קיין סך אויפגעטאָן. קיין שריפטלעכע דערקלערונג פון טאָלמיטש נישט מיטגעבראַכט. דער פאַרדאַכט קעגן אונדז איז פאַרבליבן.

צום סוף האָט מען די זקנים און יונגוואַרג אַהיימגעשיקט און די מיליטער פליכטיקע געשטעלט פאַר אַ מאָביליזאַציע־קאָמיסיע. פיל מאָביליזירט, אָפּטראַנספּאָרטירט קיין אונגאַרן און פון דאָרט אויף די פראָנטן.

אַלס צוגאָב וויל איך דערמאָנען אַ טראַגישן באַפעל: אין יענער צייט האָבן די רוסן דערשאָסן זיבן יידן פון די קיפּציעס און צוויי פון קאָראָלוווקע אונטער דער באַשול־דיקונג, אַז זיי זענען עסטראַפּילן. דער אמת איז געווען, אַז די ערשטע גרופּע האָט מען געזען מיט לאַמטערנעס גיין אין שטאַל און די צווייטע הענגען וועש אויפן בוידעם. און דאָס זענען געווען „זאַכלעכע״ באַווייזן וועגן זייער פאַרראַט.

אפרים שרייער

די „זיכרע" באַהעלטעניש אין הרינעוויץ

בעתן אויסברוך פון דער מלחמה אין 1914, האָבן די קאָזאַקן רעקווירירט פיל יידישע וווינונגען פאַרן מיליטער. ביי אונדז האָט מען איינקוואַרטירט אַ הויכן אָפיציר מיטן טיטל קניאַזש. אַ הויכער מאַן געווען, אָנגעטאָן אין שוואַרצן דריי פערטל סורדוט, באַשטעקט מיט פּאַטראָנען אויף דער ברוסט. אויפן קאָפּ אַ הויכע ברייטע קוטשמע. ווי לאַנג דער חשובער גאַסט האָט ביי אונדז געוווינט, האָט קיין זעלנער נישט געוואַגט אַריינגיין. איבערגעלייענט די וויזיט־קאַרטע אויף דער דרויסן־טיר און אַוועק. ווען, אָבער, אין אַ שיינעם טאָג איז דער קניאַזש, אָן אַ „זייט געזונט" פאַרשוווּנדן, האָבן די סאָלדאַטן גלייך באַזעצט אונדזער וווינונג. ווי היינט געדענק איך — זייענדיק דאַן פיר יאָר אַלט, איין צימער האָבן באַזעצט קאָזאַקן מיט קוטשמעס, דאָס צווייטע זעלנער אין גרינע מונדירן, סאָלדאַטן מיט באַשעקעס. אין מיין זכרון האָט זיך איינגעקריצט איין סאָלדאַט, אַ ייד, וועלכער פלעגט יעדן פרימאָרגן אָנטאָן טלית און תפילין, — געהייסן האָט ער סווערדלאָוו.

די לאַגע איז וואָס ווייטער געוואָרן אַלץ ערגער. דער כראָנט האָט זיך דערנענטערט, מענטשן האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן. מיין פעטער שלמה, וועלכער האָט דאַן געוווינט אין דאָרף הרינעוויץ, האָט געצהט אַהינצו זיך אַריבערציען, „דאָרט וועט זיין רויִק און זיכער". דער באַלעבאָס פון דער דירה, ווו זיי האָבן געוווינט, איז געווען דודיע ריינער. די דירה איז באַשטאַנען פון איין קליין שטיבל און אַ קאַמער.

אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז דאָס „זיכערע שטילע" דאָרף איז גראָד געווען דער סאַמע צענטער פון געפאַר. די שיסעריי האָט נישט איינגעשטילט טאָג און נאַכט.

דאָס אַלץ וואָס איך שילדער לעבט וויזועל אין מיין זכרון — וועגן תוך פון דער געשעעניש, וועגן וועלכער איך דערצייל — בין איך ערשט געוויר געוואָרן, ווען כ׳בין עלטער געוואָרן. עס איז געווען ביינאַכט, אין שטוב פינצטער, מען האָט נישט געוואַגט אָנצינדן ליכט און עס איז אויך נישט געווען אַ ליכט אין שטוב. פון צייט צו צייט איז נאָר ליכטיק געוואָרן פון די שיינוואַרפער. אויף גרויסע פעקלעך, זענען געווען אויס־געלייגט די קליינע קינדער. אַלע זענען געזעסן וואַך, אויסער דער קראַנקער זקנה — די מוטער פון דודיע ריינער, וועלכע איז געלעגן אין בעט.

אין דער מוראדיקער שטילקייט האָט זיך דערהערט אַ שטאַרקער קלאַפּ אין טיר. אין אַ ווײַלע אַרום האָט זיך געעפנט די טיר. ביים אַריינגאַנג אַ גרופּע סאָלדאַטן. זיי האָבן אָנגעצונדן אַ ליכט, געפרעגט זיך אויפן „כאָזיאַין״. דודיע ריינער איז צוגעגאַנגען. באַלד האָט מען אים אַ שליידער געטאָן אויף דער ערד, ער איז געפאַלן אויף די קני. אַ סאָלדאַט האָט אים געהאַלטן ביים האַלדז, די שפּיז אין זיין האַנט.

זיי האָבן באַשולדיקט, אַז פון דער שטוב האָט מען געשאָסן אויף זיי, דער באַווייז איז אַ צעבראָכענע שויב אין פענצטער. זיי האָבן באַשלאָסן, אויסצוקוילן אַלע אין שטוב, אנהויבנדיק פון דעם באַלעבאָס. אַ טויטע שטילקייט, קיינער האָט זיך נישט גערירט פון די ערטער. מיט אַן איינגעהאַלטענעם אָטעם האָב איך זיך געטוליעט צו דער מאַמען.

אין דעם מאָמענט איז פון בעט אַראָפּגעקראָכן אויף אַלע פיר די אַלטיטשקע. צוגעשלעפּט זיך צו די קאָזאַקן, אָנגעהויבן וויינען, בעטן רחמים, מילדערן זייער צאָרן, דערמאָנט זיי, אַז אויך זיי האָבן איבערגעלאָזט פרויען און קינדער אין די היימען...

פלוצים איז אין שטוב נאָך ליכטיקער געוואָרן. די סאָלדאַטן אַרום גרויסן טיש, האָבן אַרויסגעשלעפּט פּראָדוקטן, באַפוילן קאָכן וויעטשערע פאַר זיך און פאַר אַלע שטוביקע, די קינדער געטיילט שטיקלעך צוקער. די זקנה האָט געטראָפן צו זייער געוויסן. זיי האָבן באַשלאָסן זוכן אַמוניציע אין שטוב, צום גליק גאָרנישט געפונען. אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט די געשיכטע פון אַ „זיכערער באַהעלטעניש״ ביי מיין פעטער שלמה אין הרינעוויץ.

אפרים שרייער

דאָס לעבן פון אונדזער קהילה

טאָלמיטש, פונקט ווי דאָס רוב שטעט אין גאַליציע, איז נישט געווען קיין איבעריק פאַרמעגלעכע קהילה. במשך פון אַלע יאָרן זענען געווען ביי אונדז נישט קיין קליינע צאָל נויטבאַדערפטיקע און אויך יידן מיט בצימצומדיקע מעגלעכקייטן צו דערלאַנגען זיי הילף. קיין פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס אין ברייטערן זין פון וואָרט זענען אויך נישט געווען. קיין אינדוסטריע האָט טאָלמיטש נישט פאַרמאָגט, אויסער דער צוקער־פאַבריק, וואָס האָט עקזיסטירט נאָך פון פאַרן יאָר 1914. דער רוב פון דער יידישער באַפעלקערונג פון נאָכן ערשטן וועלט־קריג, האָט זיך רעקרוטירט פון פאַר־אָרעמטע מיטלשטאַנד און בעלי־מלאכות. בעתן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט די מערהייט יידן געפליכטעט אין די ווייטע געגנטן פון דער עסטרייכישער אימפעריע קיין ווין, אונגאַרן, בעמען־מערן א.אַ.וו. געציילטע משפחות בלויז, זענען געבליבן וווינען אויף די ערטער.

צוריקקערנדיק זיך נאָך דער מלחמה, האָט מען געטראָפן צעשטערטע היימען, אַלע הייזער פאַרברענט, די פאַרמעגנס צערויבט. אייניקע געוועלב־אייגנטימער, וועלכע האָבן אַפילו באַוויזן אויסצובאַהאַלטן זייערע ביכער מיט חובות, וואָס די גויים פון די אַרומיקע דערפער זענען זיי שולדיק געבליבן, האָבן קיין רעאַלן ווערט נישט געהאַט, הגם געריכטלעך האָט מען די פאָדערונגען אָנערקענט.

באַזונדערס שווער האָט זיך אויסגעווירקט די נישט סטאַבילע פּאָליטישע לאַגע. מזרח־גאַליציע האָט אַדורכגעמאַכט פאַרשידנסטע תקופות: זעלבסטשטענדיקע אוקראַינע (סאַמאָסטינאַ אוקראַינאַ), פּעטלוראַ־אינוואַזיע פאַרבונדן מיט שלאַכטן, רויב, הונגער און אויך עפּידעמיעס. די ווירטשאַפטלעכע אויפטרייסלונגען אינפלאַציעס א.אַ.וו. האָבן געדויערט ביז נאָכן אַנטשטיין פון דער פּוילישער מדינה מיט אַלע נאָכווייען, פאַר וועלכע יידן האָבן געצאָלט אַ טייערן פּרייז.

מיט דער סטאַביליזאַציע פון דער פּוילישער מאַכט, האָבן זיך ערשט אָנגעהויבן די עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן און פּרנסה־שוועריקייטן. ווי געוויינלעך נאָך מלחמות, שאַפן זיך קאָניוקטור באַדינגונגען פון לייכטע פאַרדינסטן. נישט פיל, אָבער, האָבן אין טאָלמיטש אויסגענוצט די „זיבן גוטע יאָרן" און קיין קריגס־געווינער נישט געוואָרן. די

קיט פון פערמאַנענטע קריזיסן איז דורך קיין באַדייטנדיקער פראָספעריטי נישט איבער־געריסן געוואָרן. אויף די פינגער האָט מען געקענט ציילן די בעסער סיטואירטע געשעפט־לייט, ווי, למשל: לייזער גאָטליב, זיסיע שוואַרצבאַרד, יאַנקל רעדנער, שייע רעדנער, לייבטשע קרום, שמשון זאַמלער, פיניע ריזל, אַברומטשע אייזנער, משה פיש, לאָזער אינזליכט, דער וואַלד־באַזיצער, הערצל אינזליכט, יחיאל הורוויץ, זיידע שפיגל און אַנדערע.

אין דער געגנט אַרום טאָלמיטש, האָבן מיר אויך פאַרמאָגט אייניקע גוט־באַזיצער. די מערהייט איינוווינער זענען געווען קליינהענדלער און בעלי־מלאכות: שניידער; שוסטער, סטאָלערס, בלעכער, אַפילו אַ מעש־טאָקערײַ איז געווען, מען האָט דאָס גערופן — לייכטער־מאַכער.

מיר האָבן פאַרמאָגט אַ באַדייטנדיקע באַרופס־אינטעליגענץ: דאָקטוירים, אַדוואָ־קאַטן, לערער, מלוכה־אַנגעשטעלטע און אַנדערע פרייע פראָפעסיעס. ס׳האָבן נישט געפעלט קיין יידן פוס־גייער פון דאָרף צו דאָרף, וואָס זענען געגאַנגען מיטן זאַק אויפן אַקסל איינצוקויפן אַ ביסל תבואה, פעלן. די פוס־גייער האָבן פאַרבראַכט אין דערפער פיל צייט. מער פאַרמעגלעכע יידן, האָבן איינגעהאַנדלט בהמות, שאָף. ס׳זענען געווען אויך יידן, וועלכע האָבן געלעבט פון מעקלערײַ.

אַ שפּאָר ביסל יידן האָבן, אַפילו, נישט פאַרמאָגט דאָס מינימאַלסטע, וואָס איז נויטיק געווען צו מאַכן שבת — דאָס זענען געווען „אָפּענע״ און „פאַרבאָרגענע״ אָרעמע־לייט.

די קהילה־אינסטיטוציעס און אַנדערע הילפס־אָרגאַניזאַציעס, זענען געווען אָן מיטלען. מיט קיין באַזונדערער הילף־אַקטיוויטעט און פילאַנטראָפּיע, האָט זיך אונדזער שטאָט נישט אויסגעצייכנט. געווען טעטיק ווי אומעטום „גמילות־חסדים״ קאַסעס, אַ „לינת־הצדק״, „ביקור־חולים״־חברה, „הכנסת־כלה״, אַ „חברה־קדישא״. אין רשות פון דער קהילה איז געווען אויך אַ נאַכט־הויז פאַר דורכוואַנדערנדיקע מדינה־יידן, דער „הקדש״. דאָרט איז געווען אַ קליינע צאָל בעטן, דאָס הויז איז געווען אין אַ פאַרנאַכלעסיקטן צושטאַנד. אויך דער שטאָט־ראַט האָט פאַר דעם „הקדש״ נישט געזאָרגט.

אין די ערשטע יאָרן פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט אויך פונקציאָנירט אַ „פאָלקס־קיך״ מיט דער הילף פון „דזשאָינט״. די קיך איז געווען קעגנאיבער מענדל האָפמאַנס הויז. דאָרט פלעגט מען אויסטיילן אַ ביסל פּראָדוקטן און פרישטיק פאַר קינדער, (אַ טעפּעלע קאַקאָאָ מיט אַ זעמעלע אַ צוגאָב).

ווי אין פיל שטעט פון גאַליציע איז אויך אין טאָלמיטש געווען אַ „באַראָן הירש שולע״, געגרינדעט נאָך אין די צייטן פון עסטרייך און האָט פונקציאָנירט ביז די אָנהויב־יאָרן פון נאָך דער אַנטשטייין פון פוילן. דער דירעקטאָר פון דער שולע איז געווען

פ. אורמאַן, וועלכער איז שפּעטער אויסגעוויילט געוואָרן אַלס קהילה־פּרעזעס. די בנינים פון דער שולע זענען געבליבן אין אורמאַנס פּאָקטישן באַזיץ.

דער סטאַטוס פון דעם קהלישן אָרגאַניזירטן לעבן האָט אַדורכגעמאַכט אַ סך סטאַדיעס: אין די אוקראַיִנישע צייטן, האָבן יידן באַקומען די רעכט פון שאַפן דעם „נאַציאָנאַל ראַט", אַ זעלבסטפאַרוואַלטונג, אָנגעפירט דורך ד"ר באַנדלער. שפּעטער, נאָך דער אַנטשטייונג פון דער פּוילישער מלוכה, איז געשאַפן געוואָרן אַ קהילה־ראַט אין דער שפּיץ פון נאָמינירטן פון די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען קהילה־קאָמיסאַר, — דער לערער זיגמונד בלאָך. ערשט שפּעטער האָט די קהילה באַקומען אַן אויטאָנאָמיע־סטאַטוס: די יידישע קהילה האָט געוויילט אירע פאַרשטייער און אינסטיטוציעס.

די הויפּט־הכנסות פון דער קהילה איז געווען דאָס אַזוי גערופענע, „גאַבעלע". פאַר שחט'ן די עופות און בהמות, האָט מען אויסגעקויפט קוויטלעך פאַר אַ באַשטימטן אָפּצאָל, דערפון האָט די קהילה געדאַרפט אויסהאַלטן די רבנים און שוחטים און דער־לאַנגען אַ קליינע שטיצע פאַר נויטבאַדערפטיקע. דער איינציקער קהילה־אָנגעשטעלטער איז געווען דער סעקרעטאַר פון אַמט, פריער — שמואל העלד און שפּעטער איז געווען ביניע עפּשטײַן.

יידל נאַגלבערג

די אָנהויב־יאָרן נאָכן ערשטן וועלט־קריג, בעת דאָס יידישע לעבן האָט זיך אָנגעהויבן געזעלשאַפטלעך פאָרמירן און קיין געזעצלעכער סטאַטוס איז נאָך נישט געווען לגבי דער קהילה, האָט אויך דאַן עקזיסטירט אַ קהילה. צו די ערשטע, וועלכע האָבן כלפּי פּנים רעפּרעזענטירט די קהילה, איז געווען יידל נאַגלבערג — אַ מיטל־פאַרמעגלעכער ייד, אַ רעליגיעזער, פון עלטערן דור. נאַגלבערג איז געווען פון נידעריקן ווּקס, אַ דיקלעכער, מיט אַ לאַנגער ברייטער באָרד. געוווינט האָט ער דאַן מיט זיין משפּחה אויף סלאָוואַצקי־גאַס, שפּעטער האָבן זיי אויסגעוואַנדערט קיין רומעניע.

זיגמונד בלאָך

זיגמונד בלאָך איז געווען דער ערשטער נאָמינירטער קאָמיסאַר, וועלכער איז געשטאַנען בראש פון דער קהילה. ער האָט געשטאַמט פון אַ באַוווּסטער משפּחה אין לעמבערג. בלאָך האָט חתונה געהאַט מיט אַ טאָכטער פון יעקל ויידמאַן — דער לאַנג־יאָריקער מעטריקאַל־פירער. ער איז געווען ווייט פון טראַדיציאָנעלער יידישקייט אַסימילירט, לגמרי קולטורעל, דאָס האָט אים נישט געשטערט צו ווערן שפּעטער אַ לערער פון רעליגיע פאַר יידישע קינדער אין דער פּוילישער פאָלקס־שול. נאָך פריער איז

בלאָך געווען לערער אין דער „באַראָן־הירש״ שולע. ער האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ מוסטער־טיפּ פון אַן עסטרייכישן באַאַמטן. ער איז געווען אַ קאָרעקטער, איידעלער מענטש מיט אייראָפּעאישע מאַניערן, שטענדיק זייער עלעגאַנט און ציכטיק געקליידעט, אויסערלעך זייער רעפּרעזענטאַטיוו. ער איז געשטאָרבן אין מיטעלן עלטער.

עלע רייז

עלע רייז איז געווען, דוכט זיך, דער ערשטער געוויילטער ראש־הקהל. אַן אָנגעזעענער בירגער, אַ ייִד, אַ משכיל און ציוניסט. ער איז געווען אַן אייגנטימער פון אַ מאַנופאַקטור־געשעפט, וואָס האָט זיך געפונען אין צענטער שטאָט. רייז איז געווען אַ צוריקגעצויגענער, אַ שוויגער, קיין איבעריקע געזעלשאַפטלעכע איניציאַטיוו האָט ער נישט אַרויסגעוויזן. דאָס איז נאָך געווען די צייט, איידער עס האָט געווירקט אין קהילה־לעבן דער פּאַרטייאישער אַקטיוו, וועלכער איז שפּעטער אין אַ באַדייטנדיקער מאָס געקומען צום אויסדרוק.

פאַביאַן פייוול־שרגא אורמאַן הכהן

געבוירן אין יאָר 1873 אין סטאַניסלאַוו. אין יאָר 1910 זיך באַזעצט אין טאָלמיטש. איניקע קאָדענצן איז פאַביאַן אורמאַן געווען ראש־הקהל. אין טאָלמיטש איז ער געוואָרן דער דירעקטאָר פון דער „באַראָן־הירש״ שולע און איז געבליבן אויף זיין פּאָסטן אויך נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג, ביז דער ליקווידאַציע פון דער שולע. אורמאַן איז אויך געווען אַ שותף צו דער בוכהאַנדלונג צוזאַמען מיט שייע רעדנער. פון 1910 האָט ער אונטערריכטעט רעליגיע פאַר יידישע סטודענטן אין דער מלוכהשער גימנאַזיע. אַ געוויסע צייט איז אורמאַן אויך געווען דער דירעקטאָר פון דער קליינער באַנק. ער איז געווען אַ מענטש מיט אַ פּראַקטישן חוש און פאַרשטאַנען ווי צו מאַנעווירן מיט די געוויילטע פּאַרטייאישע פאַרשטייער אין דער קהילה. אין 1942 איז ער דורך די נאַציס פאַרשלעפּט געוואָרן קיין בעלזשעץ און דאָרט אומגעקומען. היינט צו טאָג לעבט אין ישראל זיין זון ד״ר א. אורמאַן.

לייזער שוועפּעלגייסט

לייזער שוועפּעלגייסט איז געווען יידע חיימ׳ס אַ זון. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט ער געאַרבעט אַלס געאָמעטער, שפּעטער האָט ער אויפגעעפנט אַ קליינעם „האָטעל אייראָפּעיסקי״ און אויך אַ רעסטאָראַן.

אויסער דעם, וואָס שוועפעלגייסט איז געווען ראש־הקהל, איז ער אויך געווען אַ שטאָט־עסקן; — וויצע־בירגערמייסטער פון שטאָט און האָט פאַרמאָגט אַן איינפלוס ביי די פוילישע מאַכט־אָרגאַנען. ער איז געווען סעקרעטאַר פון אַלגעמיינעם אינוואַלידן־פאַרבאַנד און האָט אויך געהערט צום סוחרים־פאַרבאַנד.

דאָס איז געווען אַן אייגנאַרטיקע נאַטור, אַ בעל־טובה, אַ נדבן, דערביי נישט פּיינט געהאַט כבוד און פּאָפּולאַריטעט. אַן אימפּולסיווער כאַראַקטער מיט אַן עמפּינדלעכע רעאַקציע־שלאָגפערטיקייט, עטוואָס אַפעקטירט. הגם ער איז נישט געווען קיין אַסימילאַנט, איז ער געווען באַפריינדעט מיט דער פוילישער געזעלשאַפט. אין די אָנהויב־יאָרן נאָכן אָנטשטיין פון פוילן, איז ער אויך געווען אַ מיטגליד אין „סאָקאָל". שוועפעלגייסט איז געווען אַ בעל־דמיון, פלעגט ליב האָבן צו אימפּראָוויזירן, אַזוי אַרום זיך אויסגעלעבט אין אַ וועלט פון פאַנטאַסטישע פּאַסירונגען פאַר אים אַ מין ערזאַץ פון דער ווירקלעכקייט.

שוועפעלגייסט האָט איבערגעלעבט דעם חורבן אויף דער אַרישער זייט. שוין אַ זקן איז ער געקומען צום צווייטן מאָל קיין ארץ־ישראל און דאָ אין טיפן עלטער געשטאָרבן.

פּיניע ריזל

ריזל איז געווען דער לעצטער קהילה־פאָרשטייער פאַרן אומקום. ער איז געווען אַ זון פון צדיק ריזל, אַן אָנגעזעענער באַלעבאָס. אַ ציוניסט, אַ פאָרגעשריטענער, געהערט צו די פאַרמעגלעכע סוחרים אין שטאָט, פאַרמאָגט אַן אייזן־געשעפט. קיין באַזונדערן געזעלשאַפטלעכן חוש האָט ער נישט געהאַט, אָבער ער האָט מיט אחריות אויסגעפילט זיינע פליכטן אַלס ראש־הקהל. זיין ברודער יאַנקל ריזל האָט יאָרנלאַנג פּראָפעסיאָנעל מיטגעאַרבעט אין דער צענטראַלע פון ק.ק.ל. אין לעמבערג. פּיניע ריזל האָט געטיילט זיין גורל מיטן טראַגישן גורל פון דער גאַנצער קהילה.

טאָלמיטש האָט פאַרמאָגט אַ רב, אַ דיין, הרב יצחק ציף און דיין ר' נאָטע־שמואל (נתן־שמואל) אייזנער.ביידע האָבן נאָך אויסגעפירט דעם רבנות פאַרן ערשטן וועלט־קריג און אויך נאָכן קריג.

הרב יצחק ציף

ער איז געווען אַ לעמבערגער און געשטאַמט פון זייער אַ חשובער משפחה. אויף וויפל אונדז איז באַוווּסט, האָט הרב ציף געלערנט ביים גזשימאַלאָווער רבי'ן און איז געווען אַן עלטערער חבר פון רבינ'ס זון ר' בעריש ווײדנפעלד, וועלכן פּראָפ' דב סדן

באַצייכנט אים, אַז ער איז געווען „דער גרעסטער גאון אין הלכה, וואָס גאַליציע האָט פאַרמאָגט אין לעצטן דור״.

הרב ציף איז געווען אַ געבילדעטער מענטש. מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ פאַרגעשריטענעם רב און געהאַט אָנזען אויך ביי נישט יידן. גערעדט האָט ער אַ פאַרדייטשטן יידיש.

אַ הויך־וווקסיקע געשטאַלט, אַן אָליוון טונקל געזיכט מיט אַ געקרייזלטער קורצער באָרד. זיינע אייליקע טריט פלעגן באַגלייטן אומרויִקע, נערוועזע הויות. געגאַנגען איז ער אין אַ לאַנגער ראַזעווולקע מיט אַ סויבל־קראַגן און געטראָגן אַ סאַמעטענעם הוט מיט ברייטע ראַנדן. שבת פלעגט ער דאַווענען אין ר׳ זיסיעלעס קלויז. עס קלינגט נאָך אין די אויערן זיין „למען תזכרו״, וועלכן ער פלעגט אָקצענטירן מיט אַ באַזונדערן ניגון. אין די אָנהויב צוואַנציקער יאָרן, איז הרב ציף מיט זיין משפחה צוריקגעפאָרן קיין לעמבערג, ווו ער איז שפּעטער געוואָרן רב.

הרב ר׳ נאָטע־שמיל (נתן־שמואל) אייזנער

ר׳ נאָטע־שמיל, משה אייזנערס אַ זון, איז געבוירן אין טאָלמיטש. צו 18 יאָר איז ער געוואָרן רב. פון פאָטערס צד — אַ קרוב פון בוטשאַטשער גאון, פון דער מוטערס צד — אַ נאַדוואָרנער. שפּעטער זיך משדך געווען מיט די יעקלס און קריינדלערס פון סטאַניסלאַוו און מיט די קריגלס. (אפרים סלאבידער). זיין יינגערער ברודער, יוסף־שיע, איז געווען רב אין פיטשעניזש. בעת דעם אויסברוך פון דעם ערשטן וועלט־קריג, האָט ער מיטגעמאַכט צוזאַמען מיט אַלע יידן גירוש זלאָטשעוו און שפּעטער געפליכטעט קיין אונגאַרן. אין יאָר 1917, האָט ער זיך צוריקגעקערט מיט זיין משפחה קיין טאָלמיטש, ווו ער איז געווען דיין, ביז ער האָט דערגרייכט דעם טיפן עלטער פון 84 יאָר. נאָטע־שמיל איז געווען אַ למדן, אַלע יידן אין שטאָט האָבן אים געאַכטעט און געשעצט.

ר׳ איצעלע האַגער

דער סאַמע לעצטער רב אין טאָלמיטש איז געווען ר׳ איצעלע האַגער, דעם אָטינער רבינ׳ס אַן אייניקל פון די וויזשניצער. קיין טאָלמיטש איז ער אַראָפּגעקומען פון סטאַניסלאַוו אין די דרייסיקער יאָרן, ווען ער איז נאָך געווען אַ יונגער מענטש (וועגן דיין אומקום ברענגען מיר אַ באַזונדערע אָפּהאַנדלונג).

ר׳ זיסיעלע

וועגן רבי׳ן ר׳ זיסיעלע ווייסן מיר זייער ווייניק. פיל יאָרן פאַרן ערשטן וועלט־קריג, האָט ער געלעבט אין טאָלמיטש. ער איז געווען זייער באַליבט און פּאָפּולער. נאָך זיין פּטירה האָט מען אויסגעבויט אויף זיין נאָמען אַ קלויז „ר׳ זיסיעלעס קלויז״. ער איז געקומען צו קבורה אויפן אַלטן בית־הקברות.

ר׳ ישראל אשכנזי

געווען רבי אין טאָלמיטש. אַ שיינער ייד מיט אַ געפּלעגטער טונקל־רויטער באָרד. מיר געדענקען אים נאָך פון די אָנהויב־יאָרן נאָכן ערשטן וועלט־קריג. אין די צוואַנציקער יאָרן, איז ער מיט זיין משפּחה אַריבערגעפאָרן קיין רומעניע.
שפּעטער איז ר׳ ישראל אשכנזי געקומען קיין ישראל, געוווינט אין ירושלים. נאָך אים איז געבליבן אַ זון, ר׳ הענעך, וועלכער איז אויך נפטר געוואָרן.

ר׳ אלימלך לאַם

די משפּחה לאַם איז אַראָפּגעקומען קיין טאָלמיטש ערשט אין די 30־ער יאָרן פון יאַראָסלאַוו. פריער האָט ער געוווינט אין ארץ־ישראל. איין זון חיים לאַם, איז געווען אַן אָנפירנדיקער חבר אין „מזרחי״. אין טאָלמיטש האָט ר׳ אלימלך, אַפילו, געהאַט זיינע חסידים, בעיקר פּאָלקס־מענטשן. נאָך פריער פאַרן קריגס־אויסברוך, איז דער רבי נפטר געוואָרן. זיין זון חיים איז אומגעקומען.

עס דאַרפן דערמאָנט ווערן די שוחטים אין אונדזער קהילה: בובי שוחט, חיים שוחט און שפּעטער זיין זון קאָפּל שוחט, יאַנקל שוחט, מעכל שוחט, — אַ למדן און אײדעלער ייד. שפּעטער איז צו אונדז אַראָפּגעקומען פון בויבעריק אַהרון שוחט מיט זיין גאַנצער משפּחה. אַ קלוגער און האַרציקער ייד געווען, נישט קיין פאַנאַטיקער. זיינע צוויי טעכטער געפינען זיך אין ישראל. זיי זענען נאָך עולה געווען פאַרן קריגס־אויסברוך.

איוואַן מאַקוך

אין די דערמאָנונגען פון דער נאָענטער פאַרגאַנגענהייט שווימען אויף עפּיזאָדן, געשעענישן און פּערזאָנען אויך פון דער פרעמד. ווילט זיך זיי דערמאָנען, בפרט ווען דאָס האָט אַ שייכות צו פּאָזיטיווע באַציונגען לגבי אונדז, יידן.

צווישן אַזעלכע פּאָזיטיווע פּערזענלעכקייטן — ווי אַ יוצא דופן ביים אוקראַאינישן פאָלק — איז ווערט צו דערמאָנען דעם ד״ר איוואַן מאַקוך, דעם געוו. פירער פון דער „ראַדיקאַל־סאָציאַליסטישער״ אוקראַאינישער פּאַרטיי אין גאַליציע און וואָלין. מאַקוך איז געווען אַ לאַנג־יאָריקער סענאַטאָר אין פּוילישן סענאַט, באַרימט מיט זיינע זייער מוטיקע אַרויסטריטן דאָרט.

דער ראַדיקאַליזם פון ד״ר מאַקוך איז נישט באַשטאַנען בלויז פון זיין צוגעהעריקייט צו דער „ראַדיקאַלער״ פּאַרטיי; זיין נישט־געפעלשטער הומאַניזם; דאָס געפיל פאַר יושר און רעכט. און זיין פאַר מענטשן־פריינדשאַפט, — דאָס איז געווען די אייגנטלעכע נאַטור זיינע.

אַליין איז ער געווען אַ זון פון פּויערים, נישט געקוקט דערויף, וואָס ער האָט דערגרייכט צו אַ וויכטיקער פּאָליטישער פּאָזיציע, איז מאַקוך אַלץ געבליבן געטריי דער אייגנטלעכער, נישט געפעלשטער פאָלקס־פּשטות, אין זיין האַנדלען, אויפפירן זיך אין באַצוג צו מענטשן. אויך זיין שפּראַך, די אויסדרוק־פאָרם, האָט אַנטשפּראָכן זיין וועזן. זייער אָפט פלעגט ער זיך באַנוצן — מיט נישט צענזורירלעכע, פאָלקס־וואולגאַרע באַציי־כענונגען, וועלכע האָבן פאַרמאָגט דעם חן פון פּויעריש־נאַאיווער זאַפטיקייט און פולבלוט. ווי אַ יוריסט האָט ער דערביי נישט איינמאָל אָפּעריערט מיט זייער קאָנדענסירטע און פּאָליטיש־טרעפלעכע דעפיניציעס ביים אַרויסרוקן זיינע פאָדערונגען אינעם סענאַט.

ד״ר איוואַן מאַקוך איז געווען אַ שלאַנקער, גראָדער, דעם קאָפּ געהאַלטן אין דער הויך און געקוקט פאַר זיך אַ פאַרטראַכטער. אין זיין געזיכט איז געווען עפּעס פון טאַראַס שעווטשענקאָ און מאַקסים גאָרקי: אַ הויכער, גערינצלטער שטערן, אַראָפּגעלאָזטע לאַנגע וואָנסן; שווערע אויגן־דעקלעך האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט איבער זיינע פאַרטרוימטע בלויע אויגן.

מאַקוך איז געווען אַ פריינד פון יידן און באַפריינדט מיט יידן. זיין פאַרגעניגן איז ממש געווען אין דער פרייער צייט אַוועקצוזעצן זיך אין מיטן מאַרק פון שטעטל, אויף אַ טרעפּל פון אַ יידיש געוועלבל; אַרום אים — אַ הייפל יידן, מיט וועלכע ער האָט זיך אַדורכגעשמועסט, ווי אַן אייגענער מיט אייגענע.

זיין יידן־פריינדשאַפט איז געווען מער פון פּערזענלעכער נאַטור, ווי פון פּאָליטישן פּראָגראַם; ס׳האָט אָפט געשטאָכן די אויגן פון זיין סביבה...

זיין אַדוואָקאַטישע פּראַקטיק האָט ער אויסגעפירט אין זיין סטאַביל ווויןאָרט אין קרייז־שטעטל טאָלמיטש.

דער פּאָקטישער לייטער פון זיין קאַנצעלאַריע איז געווען דער ייד האַרטנשטיין ס'איז אַ סך צו דערציילן וועגן אַפּטע קוריאָזן מיט זיין אַדוואָקאַטישער פּראַקטיק. ער האָט, למשל, פאַרטיידיקט אין געריכט זיינעם אַ קליענט, אַ פּויער; האָט ער אין מיט דער געריכט־פאַרהאַנדלונג זיך געקאָנט ווענדן צום פּויער און אים זאָגן: „זעסט דאָך פּויער, אַז דער ייד איז פאַרט גערעכט".

אין די צייטן פון זעלבשטענדיקער אוקראַינע („סאַמאָסטינאַ־אוקראַינאַ") — נאָך ערשטן וועלט־קריג — האָט מאַקוך פאַרנומען דעם פּאָסטן פון אינערן מיניסטער. האָט ער נישט איינמאָל אָפּגעראַטעוועט די יידן פון פּאָגראָמען (הגם דאָס האָט זיך זעלטן איינגעגעבן). עס איז געווען אַ מאָל ווען אין זיין אָנוועזנהייט אין טאָלמיטש, האָבן זיך אין אַ יריד־טאָג געזאַמלט די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער מיט העק און זעק, מיטן ציל צו מאָרדן און רויבן יידן פון שטעטל. דער המון האָט זיך געזאַמלט ביים הויז פון מאַקוכן און געוואַרט אויף אַ סיגנאַל. ווען אַלע האָבן זיך שוין פאַרזאַמלט, איז מאַקוך אַרויס אויפן באַלקאָן און זיך געוואָנדן צום המון מיט געציילטע ווערטער. „יאַ ציאַהאַ נע כאָטשיו" „איך וויל דאָס נישט"; ער האָט באַפוילן דער פּאָליציי צו היטן די אָרדענונג ביז אַלע וועלן זיך רויִק צוריקקערן אין זייערע דערפער.

איינמאָל איז מאַקוך גאָר אַריין אין אַזאַ גרימצאָרן, אַז ער האָט אין מיטן מאַרק אויסגעשריגן צו די פּויערים, וועלכע האָבן ראַבירט די שטעלעס פון אָרעמע יידן: „פון אונדזער זעלבשטענדיקייט ווערט גאָרנישט אַרויסקומען, אויב איר, נאַרישע פּויערים, מיינט אַז דער אידעאַל פון אונדזערע נאַציאָנאַלע שטרעבונגען איז געווען כאַפּן עפּל ביי די יידישע פאַרקויפערס".

און שפּעטער, ווען די יידישע וועלט האָט געפייערט די דערעפענונג פון דער אוניווערסיטעט אין ירושלים, האָט מאַקוך באַגריסט אין דער גרויסער שול די יידן צו דעם טאָג, וועלכן זיי האָבן זוכה געווען, צו האָבן אַן אייגענעם העברעישן אוניווערסיטעט.

אַמאָל, אין אַ שמועס מיט מיר, האָט ער זיך באַרימט: „ווייז מיר נאָך איין מיניס־טעריום אין דער וועלט, וווּ אויף דער טיר צום מיניסטערס קאַבינעט זאָלן זיין די אויפשריפטן אין צוויי שפּראַכן — אין אוקראַיניש און אין יידיש". מיט פאַרדרוס און צער פלעגט ער רעדן וועגן די פאָרגעקומענע פּאָגראָמען אין גאַליציע. מען האָט זיי אַפילו אויך אים צוגעשריבן, הגם ער האָט אַלץ געטאָן, כדי צו צוימען די צעווילדעוועטע אינסטינקטן פונעם המון.

בעת וואַלן צו די פּוילישע פאַרלאַמענט־קאַמערן האָט זיין פּאַרטיי געשלאָסן אַן אָפּמאַך מיט יצחק גרינבוימען וועגן שאַפן אַ געמיינזאַמען טעכנישן בלאָק צו די וואַלן.

שפעטער האָבן די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן אויף אַ פאַרזאַמלונג געשטערט מאַקוכן זיינס אַן אַרויסטריט, שרייענדיק:

— דאָס האָסטו זיך פאַרבונדן מיט די „איציקס״ ביי די וואַלן...

נישט פיל פון צווישן די אוקראַינער קאָן מען צושרייבן יידן־פריינדלעכע אייגנ־שאַפטן נאָך דעם אַלעמען, וואָס די צייט האָט באַוויזן. וואָלט דעריבער אפשר געווען נישט ריכטיק, נישט צו דערמאָנען איינעם, וואָס האָט זיך פאַרשריבן מיט גאָר אַן אַנדער בלעטל אין דער טרויעריקער געשיכטע פון אוקראַיניש־יידישע באַציונגען.

זאָל אָבער אויך אַרויסגעהויבן ווערן די לעכערלעכקייט פון די פראָפּאָרציעס: צווישן צוויי פעלקער, וואָס האָבן דורות צוזאַמען געלעבט און נישט איינמאָל צוזאַמען געליטן — זאָל מען קאָנען אויפציילן בלויז איינצלנע צדיקים בסדום...

י ר י ד י ם

זייט די פריסטע קינדער־יאָרן ביזן היינטיקן טאָג, אידענטיפיצירט זיך ביי פיל פון אונדז דער טאָג מיטוואָך מיטן וואָרט יריד. זייט אַלע יאָרן פלעגט אין טאָלמיטש אויספאַלן דער יריד־טאָג אין מיטוואָך. אויפן מיטוואָך האָט געוואַרט אַ גאַנצע וואָך די יידישע באַפעלקערונג; געוועלבער, לופט־סוחרים, הענדלער פון בהמות און פערד, באַזונדערס די אָרעמקייט. ווי פלעגט מען ביי אונדז זאָגן: „אָן דעם מיטוואָך איז נישטאָ קיין שבת״.

שוין פון פריען זונען־אויפגאַנג, סיי זומער, סיי ווינטער, האָט זיך שוין געמערקט אַ גרויסע באַוועגונג פון די אָנגעפּאַרענע פויערים פון אַלע אַרומיקע דערפער. פויערים, באָרוועסע פוס־גייער, די שיך פאַרוואָרפן אויף די אַקסלען. די וועגענער באַלאָדן מיט זעק, פּראָדוקטן און אויסאַרבעטונגען; פּרוכטן, גרינס. אַנדערע ווידער האָבן געטריבן בהמות, פערד, שאָף, חזרים, ס׳האָט זיך געהערט אַ קרייערײַ פון הענער, קלאַנג פון די האַלז־גלעקלעך אויף די פערד.

לויט די מלבושים, די פעטעקעס, מוסטערן אויף די קליידער, פאַטשיילעס און העמדער, לויט די קאָלירן, איז געווען צו דערקענען פון וועלכע דערפער די פויערים קומען, פון אַלעש, אַליריד, אָדאַיעס, הרישקע, הרינעוויץ א.אַ.וו.

דאָס שטעטל — דער מאַרק־פּלאַץ, אַלע פרייע ערטער זענען געווען פאַרפולט מיט פויערים און וועגענער, אָדער שליטנס: אומעטום, נעבן טוזינקעוויטשעס מיל, נעבן גאָטליבס־אַריינפאָר־הויז, הינטער זלמן וויינטרויבס לאַנגן הויז, אַנטקעגנאיבער די יאַטקעס, אומעטום פול, „קיין שפּילקע צו וואַרפן״.

גאָטליבס הויז איז געלעגן אין דער נידער, דער פּלאַץ דערנעבן ביז צום פּוילישן קלויסטער האָט געדינט אין די ירידים אַלס „פּאַסטאָי״ פאַר די פערד און וועגענער.

אָסיען־צייט איז דער פּלאַץ געווען אַ ים פון שיטער פאַרגרינט־צעראַיעטער בלאָטע, אָן פויערישע שטיוול פלעגט מען אַהינצו נישט קענען צוקומען. דאָרט פלעגן די פויערים אויסשפּאַנען די פערד, לאָזן זיי „דערכאַפּן" דאָס חיות מיט אַ ביסל האָבער און אַליין אַריינכאַפּן זיך, קעגנאיבער צו יידע־יאַשען אין שענק, אויף אַ ביסן מאַרינירטן הערינג, געקילטע קישקעס, מיט אַ טרונק בראָנפן.

אויבן ביי דער האַראָדענסקע־בריק, פלעגן היטן הערצל חנה דוד׳ס, (דער חזן פון ר׳ זיסיעלעס קלויז) מיטן שטאָט־פּאָליציאַנט האַרין, אַ נידעריקער מיט צווייי געלע באַקן־בערד, זייביידע פלעגן איינמאָנען דעם געמיינדע אָפּצאָל פאַר יעדער פור, „מעטאַ".

לענג אויס דער ריי געוועלבער פון הערמאַנס און שוואַרצבאַרדס, ביז גאָטליבס הויז, האָבן די פויערטעס זיך אויסגעזעצט מיט זייערע פּראָדוקטן: פּוטער, קעז געוויקלט אין באַבע־בלעטער, קאַרטאָפל, בעריקעס, קוקורודזעס, קאַרשן, שוואַרצע און ווייסע אַגרעסן, אָפּענעס, מאַרעלן, דרען, גאַגיציס, קאַלינעס, שוואָמען. באַזונדערס האָבן די שוואַבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייערע מילך־פּראָדוקטן — רייך, זויבער דערלאַנגט.

אויסער די סטאַבילע געוועלבער, האָבן מיטוואָך אויפגעלעבט די „איינטאָגיקע" סוחרים, אָרעמע מענטשן, וועלכע פלעגן באָרגן ביי די הורטאָווניקעס אַ ביסל סחורה און נאָכן יריד אומקערן דאָס געלט. זיי זענען געשטאַנען מיט טישלעך, סטראַגאַנעס מיט אַ פּאָר שטיקלעך זייף, הערינג, זאַלץ, צעקאָריע, בלושטיין, אַ ביסל צעלניק־אַרטיקלען, אַנדערע מיט קאָלירטע פּאַטשערקעס, זיסוואַרג: קאַראַמעלקעס, ברוסטצוקער, קאַנדל־צוקער, שטאָלווערק. ווער מיט שמיר, רימענס א.אַ.וו.

צום יריד פלעגן פון טיסמעניץ אויך קומען די קירזשנערס. זייער סחורה האָבן זיי פאַרקויפט קעגנאיבער מעכל קאַנערס הויז. פאַרקויפט דאָרט פעלצן, פּוטער־קוטשמעס, פּעטעקעס, פעלן. מען פלעגט קלאַפּן מיט די קוטשמעס איבערן קני, געצויגן די ראַנדן, געמאָסטן, געפּרוווט די פאַרב.

אָפּגערעדט שוין פונעם האַנדל אויף דער טאַרגאָוויצע, — די סטאַווישטשעס. דאָרט איז אָנגעגאַנגען דער עיקר מסחר מיט בהמות און פערד, קאָניאַרעס פלעגן שרייען און דינגען זיך, אַ געפּילדער, האַנט־פּאַטשעריי, מען האָט געציילט געלט און אין מיטן אַ גוואַלד: אַ גנב, האָט דאָס געלט פון טאַש אַרויסגעצויגן — די קאָניאַרעס פלעגן דאָס פערד ביי דער מאָרדע כאַפּן, באַטראַכטן די נאָז־לעכער, די ציין, דעם פערד אונטערן בויך קיצלען, צו איז עס נישט „נערוויסטע". די קאָניאַרעס פלעגן באַהויפּטן, אַז מען מוז זיין פאָרזיכטיק, ווייל דער גוי ברענגט אַרויס אַן אָנגעשיכרטע פגירה, וואָס בריקעוועט, ווי נאָר די פירסט דאָס פערד אַ היים, פאַלט עס אַ פגר.

געווען אויך מיטוואָכ׳ס, וועלכע רופן אַרויס טרויעריקע דערינערונגען. אין די צייטן פון „סאַמאָסטינאַ־אוקראַינאַ", האָבן פויערים זיך געזאַמלט מיט העק אין זייערע זעק און געוואַרט אויף אַ סיגנאַל, כדי צו פּאָגראָמירן. אַ נס איז געשען, דער אוקראַאינישער

פירער, אַדוואָקאַט מאַקוך, האָט באַפוילן פון זיין באַלקאָן דעם פּאָליציי־קאָמענדאַנט זאַהאַדאיקאַ, פונאַנדערטרייבן די פויערים אַ היים.

„סוויענטאַ אַננאַ"

אַלע פאַר יאָר פלעגט ביי אונדז פאַרקומען אַן „אַטפּוסק" — סוויענטאַ אַננאַ" אַ פעסט־טאָג פון פאָלקס־רעליגיעזן כאַראַקטער. עס זענען זיך צונויפגעפאָרן פויערים, שקצים און שיקסעס פון די וויטסטע דערפער, אויך פון אויסער דעם פּאָוויאַט. דער פייערלעכער פעסט איז געווען פאַרבונדן מיט פאָלקס־פאַרוויילונגען, פאַרברענגען אין שטאָט און איינקויפן זאַכן.

עס האָבן געשימערט די פילפאַרביקע בונטע קאָלירן פון די קליידער, סטענגעס און לענטעס, די קרעלן און פאַטשערקעס פון די באַצירטע דאָרפסלייט.

נאָך דער פייערלעכער תפילה אין קלויסטער, האָט מען אָנגעהויבן לאָזן זיך וווילגיין, געזונגען לידער, געטאַנצט און די פאָלקס־אינסטרומענטן, האַרמאָניעס, דרימבעס און סאָפּילקעס, האָבן אויסגעשפּילט ניגונים פון פרייד און טרויער.

איניקע וואָכן פריער פלעגן זיך יידן גרייטן צו דעם טאָג. לענג אויס דער האַראַדענסקע גאַס, ביז דער בריק האָט מען אויסגעשטעלט סטראַגאַנעס, ביידלעך. והיות דער פעסט, איז אויסגעפאַלן אין די הייסטע זומער טעג, פלעגט מען צוגרייטן קאַלטע געטראַנקען, קראַכערס, קריגלעך מיט פאַרפאַרבט קאַלט וואַסער, צובייס, לעקערלעך, צוויבאַק, פּלעצלעך „קוואַס", עפּל־מאַסט א.א.וו.

די קלויסטער־גלאָקן האָבן גערופן צו תפילה און די פויערים זענען שוין געזעסן אין די שענקען, אַרום די טישן און געפראַוועט סעודות. פון אומעטום האָט זיך געטראָגן אַ פריילעך הילכיק געלעכטער, שיכורים האָבן ערגעץ ווו געזידלט אין „טאַטן אַריין".

די קינדער פלעגן אַרומרינגלען די קונצן־מאַכערס, איינהערן זיך אין די קריגס־ניגונים פון בלינדן בעטלער אויף זיין צימבל.

פאַרנאַכט איז שיטערער געוואָרן און ביסלעכווייז האָט זיך אויסגעליידיקט דער מאַרק. אַלע פאָרן צוריק אין די דערפער און יידן האָבן געוואַרט אויף דער נעכסטער „סוויענטאַ אַננאַ".

„מ ע ק ס י ק ע"

פאַרוואָס דער טייל פון שטאָט אין וועלכער ס'האָט זיך קאָנצענטרירט די קאָמפּאַקטע יידישע אָרעמקייט האָט געהייסן „מעקסיקע", זענען פאַראַן איניקע ווערסיעס. פאַר די באַלעבאַטישע קרייזן אין שטאָט האָט „מעקסיקע" באַדייט דער שטאָט־טייל פון „נידעריקן

שטאַנד", דעם "פעבל". פלעגט אימעצער וועלן "אַריינזאָגן", איז געפאַלן דאָס וואָרט: "עס פאַסט פאַר מעקסיקע". דער צושטאַנד האָט אַזוי געדויערט ביז דעם אויפקום פון דער אָרגאַניזירטער פאָרגעשריטענער געזעלשאַפטלעכקייט — די יוגנט אָרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן אין אַ באַדייטנדיקער מאָס די שייד־ליניע פאַרווישט.

לויט דער פאָרם האָט מעקסיקע דערמאָנט אַ "ח" פון וועלכע דריי זייטן זענען געווען געשלאָסן און די אָפענע זייט האָט געפירט צום פוילישן קלויסטער. שמאָלע זייטיקע אוליצעס, (געסלעך) האָבן געפירט פון איין זייט צום מאַרק־פּלאַץ, אַנטקעגנאיבער צו יאַשינסקיס הויז און פון מיטן, האָט געפירט צו דער שלאַכצעקאַ גאַס — צו דער גרויסער שול, בתי־מדרשים און צו די יאַטקעס.

וויפל מאָלערישע שיינקייט האָבן פאַרמאָגט יענע קליינע נידעריקע אַלט איינגעהויקערטע הייזער, פאַנטאַסטיש אין זייערע אויסקרומונגען, וואָס וואָלטן געקענט געבוירן ווערן נאָר אין דמיון פון אַ מאָלער. איז טאַקע קיין וווּנדער נישט, וואָס דער יידישער מאָלער ווילהעלם וואַכטעל, האָט אין זיין רייזע איבער גאַליציע זיך פאַרהאַלטן אייניקע טעג אין "מעקסיקע" און דאָרט געמאָלן.

יעדעס ווינקל, די געסלעך און טיפן, האָבן פאַרמאָגט פאָלקסטימלעכן חן. האָרעפּאַשנע פאַרהאָרעוועטקייט, האָט געשיינט פון יענער באַלעבאַטישער אָרעמקייט.

פון די פאַרשידנקאָליריקע געקאָלעכטע ווענט האָבן אַרויסגעקוקט קליינע פענצטער, פון אונטער די סטריכעס פון די דעכער.

ס'שטייען פאַר די אויגן דער פאַפּעכעס הייזל מיט די איינגעבראָכענע האַלץ־גאַניקלעך, אונטערגעשפּאַרט מיט "זיילן" און ביז דער העלפט פאַרזונקען אין דער ערד. אין מיטן "מעקסיקע" איז געשטאַנען אַ גרויסער אייזערנער פּלומפּ, אַרום וועלכן ס'האָט שטענדיק געגרינט צערויעטע בלאָטע.

פאָרנט, ביים אַריינגאַנג פון טוזינקעוויטשעס מיל, האָט געוווינט דוד־משה בעל־העגלה. אַ ביסל טיפער, זיידע שניידער, דערנעבן, מענדעלע בעלזער, קעגנאיבער לייב פלעשער, כאַסקל בערטשעס, וויטער אַראָפּ צו ראובן שניידער, פּייוול שנעק, נעכע אָבע פישלס, אסתר־רחל די סאַרווערן, אַ זייטיק געסל האָט געפירט צו דער טשאָרטקאָווער קלויז, דאָס קעגנאיבערדיקע געסל צו דער מאַניעכע און קאָפּל־דוד דעם שוסטער.

אין זכרון האָבן זיך איינגעקריצט די לאַנגזאַמע טריט פון מעכל שוחט, דער האַמעטנער גאַנג פון בערציע מלמד, די הויכע געשטאַלט פון משה־שלמה מאַטלס און זיין באַלעגאָלישער בונדע מיט שטריק אַרומגעגאַרטלט. ווער געדענקט נישט די אין דרייען איינגעהויקערטע מאַניעכע, אָנגעשפּאַרט אויף איר הויכן שטעקן, אַ פּנים פון אַ מכשפה, קינדער פלעגן האָבן פּחד פאַר אירע דורכדרינגלעכע בייזע בליקן און אַסטמע־טישן־הוסט.

"מעקסיקע" איז געווען פאַרהאָרעוועט, אָבער נישט הונגעריק. יעדער איינער, ווי

ער האָט געקענט. אין די וואָכעדיקע טעג האָט אין „מעקסיקע״ גערוישט מיט מאַשינען און האַמער־קלאַפּעריי, באַגלייט מיט אַ שטילן פֿאָלקס־ניגון. אין די ווינטער־נעכט אויף די טאָלינקעס האָט מען פֿעדערן געפּליקט, פּוכענע איבערבעטן איינגעשיט; אויבסט סאָרטירט, אַ מחיהדיקער גערוך פֿון פֿריש געבאַקן ברויט האָט זיך געטראָגן פֿון די היימישע בעקערייען, ווו יידענעס פֿלעגן אין די נעכט אויסבאַקן די אויסגעקנעטע גיזשעס ברויט.

אַרום חדר אין די פֿרייע מינוטן, פֿלעגן זיך קינדער שפּילן, מען פֿלעגט שפּילן אין „ציגל״, אין „פּיטשקע״ און אין „טשייכן״. ל״ג בעומר פֿלעגן די ייִנגלעך אויפֿן בערגל קעגנאיבער יאַסינסקעס הויז, פֿייערן צינדן. מיר פֿלעגן דאָס רופֿן דער „באַרג־סיני״. שבת האָט „מעקסיקע״ גערוט. די בעלי־מלאכות האָט מען געקענט זען צום דאַווענען גיין אין זייערע שבתדיקע מלבושים, ווער אין דריי פּערטל ראָל און האַביק אויפֿן קאָפּ, ווער אין אַ קאַפּטן. נאָך וואָרעמס, פֿלעגן ווייבער אויף די פּריספּעס זיך אויסזעצן, דערציילן פּאַסירונגען פֿון פֿאַרצייטן, — „טויזנט און איין נאַכט״.

וויפֿל וואַרעמע דערינערונגען דרימלען אין אונדז, וויפֿל נאָסטאַלגיע צו יענע פֿאַרשווּנדענע טעג, צו די מענטשן, צום יידישן שטייגער? אין די ד׳ אמות פֿון „מעקסיקעס״ הייזער, האָט מען געקינדלט, דורות אויף דער וועלט געבראַכט.

אַ ביסל אַנדערש האָט אויסגעזען „מעקסיקע״ פֿון דער צווייטער זייט, צו דער שלאַכטעצקא גאַס, שענערע רייכערע הייזער, אייניקע מיט געגלאָזטע גאַניקעס. דאָרטן האָבן דאָס רוב געוווינט בהמות־סוחרים, קצבים, די לעפּאַלדס, צילערס, לויטמאַנס, אויך אייניקע קריסטלעכע משפּחות, האָבן דאָרט געוווינט.

דאָס רוב בתי־מדרשים האָבן זיך דאָרט קאָנצענטרירט מיט דער גרויסער שול אין דער מיט, דערנעבן די יאַטקעס.

דער פּלאַץ קעגנאיבער די יאַטקעס איז זומער ווי ווינטער געווען אַ בלאָטיקער, ווו נאָר מען האָט אַ פֿוס אַריינגעשטעקט, האָט מען געדאַרפֿט זוכן דעם צווייטן. די יאַט־קעס האָבן דערמאָנט אין זייער אויסזען האַלעס: פֿאָרנט געוועלבער, דער אונטערשטער טייל האָט געדינט פֿאַר אָפּשינדן די פֿעלן, טרייבערן דאָס פֿלייש און מאַגאַניזירן. יעדער קצב ביי זיין האַלב־קלאָץ: וועלוועלע חזק, שפּעטער זיסיע זיין זון, דערנעבן דער גלאָ־סענער סאַניע לעפּאַלד, יוצע מיטן דראָבנעם געקרייזלטן בערדל.

שטענדיק איז דאָרט געווען אַ געפּילדער, אַ דינגעניש, יידענעס פֿלעגן בעטן אַ בעסער שטיקל שפּאָנדרע, פֿלייש אָן ביינער. די קצבים פֿלעגן זידלען, די יאַטקעס זענען געווען אַ שטיק פֿון יידישן קהילה־לעבן. קללות, קצבישע גראָבע וויצן, זייערע אויסדרוקן און ווערטלעך האָבן זיך גערימט, ממש אַ קוואַל פֿאַר יידישן פֿאָלקלאָר.

ד״ר אַלעקסאַנדער שוואַרצבאַרד

די בתי־כנסת

איך שרייב די ווערטער מיט אינערלעכן אומרו און יראת־הכבוד, ווי יענער בעל־תפילה ביי דער הייליקער עבודה.

דער צוריקבליק צו דער טראַגישער פאַרגאַנגענהייט טויכן אויף אין מיר, אין מיינע געפילן ווי אין דער וויזועלער קראַפט, אַלע יענע מענטשן פון אַן אומגעבראַכטער פאַרגאַנגענהייט און דערמיט דאָס אינטימסטע פון אונדזער עבר. לאָז איך דעם טלית אַראָפּ איבערן קאָפּ און דאַוון אַ קאַפּיטל זכרונות.

ווייל איך גראָד אָנהויבן פון קליינעם „טשאָרטקאָווער״ שולעכל אין וועלכן ס׳האָט געדאַוונט מיין פאָטער ר׳ זיסיע בן רפאל שוואַרצבאַרד הי״ד.

דאָס שולעכל האָט זיך געפונען אין אַ ווינקל פון אַ שמאָל געסעלע, וועלכעס האָט געפירט אין „מעקסיקע״ צו דער גרויסער אייזערנער פלומפּ.

דער צווייטער צוגאַנג איז געווען פון מאַרק־פּלאַץ. מיר האָבן געשטיגן אויף איינינקע האָלץ־טרעפּ צו אַ שמאָלער טיר און גלייך האָבן מיר זיך געפונען אַנטקעגנאיבער דעם ארון־קדוש. אין מזרח־וואַנט האָלצערנע שווערע בענק, מיט הויכע אָנלענס, אויף די ווענט מעשענע העסעס. לענג אויס די זייטן ווענט צוויי לאַנגע טישן, אַרום זיי די מתפללים. דער צודעק פון בעלעמער איז שטענדיק געווען אָנגעטריפט פון חלב־ליכט.

אין די וואָכן־טעג אַ מנין יידן, אָבער צו קבלת־שבת האָט דאָס שולעכל אָנגענומען אַן אַנדערן אויסזען: ליכטיק, ציכטיק. פאַרהאָרעוועטע יידן און שטאָט בעלי־בתים אין זייערע שבתדיקע בגדים, אויף די פּנימער מנוחת־שבת. געווען אָבער אויך פּנימער מידע, אויף זיי שפּורן פון דאגת־פּרנסה.

צו דער גרויסער שול האָט מען געקענט צוקומען פון אַלע זייטן: דורכן געסעלע נעבן טילע יודע בערס, דורך מינציע שטיינס הויז און אייזיק מלמד, ווי אויך פון דער צווייטער זייט נעבן די יאַטקעס.

די שול איז געשטאַנען אין מיט, אַרום דאָס רוב בתי־מדרשים: דאָס אַלטע בית המדרש, „מלאכימס״ קלויז, דאָס „אָטינער״ שולעכל, אַ ביסל ווייטער נאָך די יאַטקעס דאָס „אַלט־נייע״ בית־המדרש און נאָך ווייטער הינטערן הויז פון הערש טאָרן ר׳ זיסיעלעס קלויז.

צווישן די אַרומיקע קליינע הייזער, האָט די גרויסע שול זיך אויסגעצייכנט מיט איר אָנזעעװדיקייט. אַ גלאַטע הויכע פראָנט־וואַנט, די האַלב רונדע שול־פענצטער אין דער אויבערשטער טייל פון וואַנט, אַ רחבותדיקע שווערע טיר האָט געפירט אין פאָליש.

אינעם שמאָלן אַדורכגאַנג צו דער ווייבערשער שול, איז שטענדיק געשטאַנען די מיטה פון חברה־קדישא, אַלטע שמות, ס׳האָט אָנגעוואָרפן אַ פּחד. דער רוב מתפללים אין דער גרויסער שול זענען געווען יידן פון אַ גאַנץ יאָר, בעלי־מלאכות. שבת און צו די ימים־נוראים האָט מען געקענט זען דעם „בעסערן" גאַסט, די אינטעליגענץ, וועלכע מען האָט אַ גאַנץ יאָר אין שול נישט געזען.

די שול האָט אויך געדינט אַלס נאַציאָנאַלע טריבונע, פאַר מאַסן־אסיפות, וואַל־פאַרזאַמלונגען, מלוכהשע פאַראַנשטאַלטונגען א. אַ. וו.

דריי קלעפּ מיטן גרויסן שליסל פון דער שול־טיר, האָט יאָשע מלמד געגעבן און דער אַריינגאַנג אין שול האָט זיך געעפנט.

פון אינעווייניק האָט די שול אויסגעזען נאָך העכער, אַ הויכער סופיט מיט רונ־דונגען אָנגעשפּאַרט אויף מאַסיווע זיילן. דער סופיט מיט געמעלן פון די צוועלף שבטים, חיות א.אַ.וו. פון סאַמע מיט איז אַראָפּגעהאָנגען אַ גרויסער קרישטאָלענער הענג־לאָמפּ. צווי זייטן טרעפּ האָבן געפירט צום בעלעמער, וועלכער איז אַרומגעצוימט געוואָרן מיט באַזונדערער באַצירונג. ווייטער פון בעלעמער דער עמוד און נאָך טיפער דער הויכער אָרון־קדוש פאַרהאַנגען מיט אַ שווערן פורפור־רויטן פרוכת. אויפן פרוכת מיט גאָלד און זיידן־פאָדעם אויסגעהאַפטענע אותיות — אַ מגן־דוד. אַ לייכטער באַוועג מיטן זיידענעם שנור און דער פרוכת האָט זיך געעפנט.

פון די טיפן פון אָרום האָבן ספרי־תורות אין פאַרשידענע קאָלירטע העמדלעך אַרויסגעשיינט, צופוסנס פון די ספרים, די קרוינען, צווי גראָד־ליניקע ספּיראַלן זיילן איןביידע זייטן אָרון־קדוש, זענען געווען געפּאַסט אין אַ ברייטער ראַם מיט רייכע שניצערייען — באַגאָלדעטער אָרנאַמענטיק. הויך ביים סאַמע שפּיץ פון ארון האָט זיך געזען אַ קאָמפּאָזיציע פון קדושה־באַצירונגען. לוחות־הברית אונטערגעשפּאַרט פון צווי געשניצטע לייבן איבער זיי די כוהנים־הענט און איבער אַלעמען אַ מלכותדיקע קרוין. זונען שטראַלן פון די הויכע פאַרשידנקאָלירטע פענצטער שויבן, האָבן באַגאָסן מיט ליכט די שפּיצן־קרוין פון קדושה.

פון שול־פּאָליש האָט געפירט אַ טיר אין „שניידערישן" (יאָשע מלמד׳ס שולכעל). דאָרט איז שטענדיק געווען קוים באַלויכטן, ענג, אַהינצו פלעגן די בעלי־מלאכות לויפן גאַנץ פרי „כאַפּן" אַן ערשטן מנין.

יאָשע מלמד, איז דאָרט געווען סיי שמש, סיי גבאי, אין די וואָכן־טעג געפירט זיין חדר.

נאָכן דאַווענען האָט דאָרט קיינמאָל נישט געפעלט אַן „אַכטעלע" מיט יי"ש, וועלכע יאָשע פלעגט האַלטן פאַרשלאָסן אין אונטערשטן טייל פון עמוד.

ווי אַ פויגל־נעסט צוגעקלעפּט האָט אויסגעזען דאָס „אַטיניער" שולעכל, צוגעבויט האַרט, וואַנט ביי וואַנט צו דער גרויסער שול. די אינערלעכע איינריכטונגען פון שולעכל האָבן לגמרי אַנטשפּראָכן דעם אויסערלעכן אויסזען: האָלצערנע בענק, אַ נישט אָנזעעוו־דיקער ארון־קדוש, פלעקן פליכעס אויף די קרומע אויסגעקאַלעכטע ווענט. די פשטות האָט אָבער פאַרמאָגט אַן אינטימע היימישע וואַרעמקייט. באַזונדער אין די ימים־טובים־טעג, שמחת־תורה, האָבן זיך פון שולעכל געטראָגן חסידישע ניגונים, התלהבות, פריילעכקייט.

אויף די בענק אַרום האָבן קינדער מיט פענדלעך און אויף זיי רויטע עפּל, מיט נייגער זיך צוגעקוקט. יעדעס קינד האָט געוואָלט זען זיין טאַטן און זיידן ווי ער טאַנצט מיטן ספר אין האַנט.

האַנט ביי האַנט, אַקסל ביי אַקסל אין אַ רונד־קרייז, האָט מען זיך געלאָזט אין ריקודל. רויטע צעשוויצטע געזיכטער, פאַטשיילעס האָבן געפאָכעט אין דער לופט. אין שפּיץ פון די טענצער האָט מען געקענט זען משה־מענדל בילדנער, משה העלד, בינע עפּשטיין, אַלטער אינזליכט, קאָפּל שוחט, לייב אָלעשער מיט זיין צוויי שפּיצן־ברייטער באָרד.

די ניגונים און טענץ האָבן זיך געהערט אין דער גאַנצער סביבה ביז האַלבער נאַכט.

דערנעבן פון מזרח צו דער שול נאָכן „הקדש", האָט זיך געפונען דאָס אַלטע בית המדרש (בינימינ׳צעס) אַ מקום־קדוש פאַר פאַלקס יידן. דאָרט פלעגט אַ פּראָסטער מענטש זיך פּילן היימיש, כאַפּן אַ „געשמאַקן" דאַוון. שמערל מלמד (שפּיראָ) האָט דאָרט געהאַט זיין חדר. נישט געווען דאָרט קיין חסידיש, קיין נגידיש, דערפאַר אָבער יידיש.

אַראָפּצו ווייטער נאָכן „אַטיניער" שולעכל, איז פּאַראיינזאַמט געשטאַנען די „מלאכימס" קלויז. אַרום דער קלויז, אַ גרויסער מיט ווילד־גראָז באַוואַקסענער פּלאַץ, וועלכער האָט זיך געצויגן ביז די סטאַוויעטשעס.

אַ נידעריק ברייטע געביידע מיט טונקעלע פון אַלטקייט האָלצערנע דרויסן־

ווענט.ביים אַריינגאַנג אַ געגלאָזט גאַנעקל און פון זיין דאַך האָבן אַראָפּגעהאָנגען פאַרגרינטע מאַכיקע צויטן.

„מלאכימס" קלויז. די קלויז האָט געהייסן, ווייל דאָרט האָט נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געדאַוונט דוד מלאך און שפעטער זיין זון חיים־דוד מלאך. דער בעלעמער, ארון־קודש און די בענק און טישן, אַלץ האָט עדות געזאָגט וויפל דורות יידן ס'האָבן דאָרט געדאַוונט. אין דער וואָכן האָט אויך אין „מלאכימס" קלויז געדאַוונט דער רב ר' יצחק ציף. ביי „קריאת־שמע" פלעגן די מתפללים אָפּוואַרטן ביז דער רב האָט בלחש געענדיקט די שמונה־עשרה. איך געדענק ביז היינט זיין באַזונדערע טאָנאַציע פון „למען תזכרו".

אין „מלאכימס" קלויז, האָט אויך בערציע מלמד איינגעאָרדנט זיין חדר אויס־שליסלעך פאַר גמרא תלמידים.

נאָך די יאַטקעס, האַרט נעבן כלה האָפמאַנס אַריינפיר־הויז, איז געשטאַנען אַ ניי מקום־קדוש געמויערט מיט נאַקעט־רויטע ציגל־ווענט. דאָס „אַלט־נייע" בית־מדרש (הערצלס בית־המדרש). דאָרטן פלעגן דאָס רוב מתפללים זיין פון די פאַרשידנסטע קרייזן.

עס איז געלעגן „צו דער האַנט", יעדער דורכגייער פלעגט זיך אַהינצו אַריינכאַפּן אויף אַ מנחה־מעריב. אַלע יאָרן איז דאָרט געווען שמש דער אַלטער פרידעלע.

„ר' זיסיעלעס קלויז" (נאָכן רבין ר' זיסיעלע) איז געווען רעסטאַווירט שוין נאָכן ערשטן קריג. אַ געמויערט־רוימיקע געביידע, מיט גרויסע שול פענצטער.

צוליב דער רוימיקייט פון קלויז, האָט מען טאַקע נישט איינמאָל דאָרט א־ינגעאָרדנט וואָל־פאַרזאַמלונגען און אספות.

אויך אַהינצו פלעגן קומען יידן פון אַלע קרייזן: סוחרים, לומדים, אַרעמעלייט. אין די שבת טעג, האָט דאָרט געדאַוונט הרב ר' י. ציף. אַנטקעגנאיבער ארון־קודש, איז געזעסן דער דיין ר' נאָטע־שמואל אייזנער, וועלכער האָט דאָרט געדאַוונט ביז זיין פטירה.

דער חזן פון קלויז, איז געווען הערצל חנה־דוד'ס, אויך עלע פרידעלעס פלעגט זיין צוגעבונדן צו דער קלויז. הינטער דער קלויז, האָט זיך געצויגן אַ גרויסער פּלאַץ, — דעם גלח'ס פּלאַץ. די חדר־ייִנגלעך פלעגן דאָרט פירן סטאַבילע „מלחמות" מיט די גוישע שקצים, וועלכע האָבן זיך געפונען פון יענער זייט. די שטיינער זענען געפלויגן הין און

צוריק, דעריבער טאַקע, האָט מען אין ר׳ זיסיעלעס קלויז יעדע וואָך געמוזט אַריינשטעלן נייע שויבן.

לויט דעם ווי עס האָבן איבערגעגעבן אייניקע, וועלכע האָבן באַזוכט אין טאָלמיטש נאָך דער מלחמה, זענען פון דעם יידישן צענטער אין שטאָט, איבערגעבליבן בלויז חורבות: צעשטערטע הייזער, איינצלנע ווענט, איבערגעבליבענע פון חרובע בנינים, דאָ און דאָרט טרעפט מען אַ קוימען, וואָס סטאַרטשעט אַרויס צום הימל און ווי ער וואָלט געזאָגט צום באַזוכער: „גיי, און קער זיך אום פון וואַנען דו ביסט געקומען!״.

צו די דאָזיקע חורבות איז נישטאָ קיין ווידער־אויפריכטונג.

אפרים שרייער

חדרים און מלמדים

מלמדים און בעלפערס: גוטמוטיקע און בייזע, געלאַסענע און נערוועזע, יעדער פון זיי מיט זיין אייגנאַרט. אין זכרון לעבט נאָך דער ניגון: וידבר — און ער האָט גערעדט, ה׳ — גאָט, אל — צו משה — איינער האָט געהייסן משה, לאמור — אַזוי צו זאָגן... כ׳פיל נאָך אויך דעם ברי פונעם קלאַפּ, פון רבינס שטעקעלע און יעדן צי̇פּ ביי די אויערן.

מיין ערשטער מלמד איז געווען אייזיק מלמד, ביי אים האָבן מיר צום ערשטן מאָל געהערט דעם קלאַנג פון די אותיות: „אלף״, „בית״ א.אַז.וו. דער חדר האָט זיך געפונען אינעם געסל, וועלכעס האָט געפירט צו דער גרויסער שול, אַנטקעגנאיבער דעם תבואה־מאַגאַזין פון לייב ווייזלמאַן. דער חדר; — צוויי לאַנגע האָלצערנע טישן, פאַרנטביים־טיר אַ נידעריקער, שוואַרץ־באַבערדעטער, מיט אַ גוטמוטיקן שמייכל — אייזיק מלמד. אין איין האַנט — דער טייטל, מיט דער צווייטער פלעגט ער צופּן דאָס בערדל. איז אייזיק געווען צופרידן פון אַ תלמיד, פלעגט ער ליב האָבן אַ קניפּ טאָן אים אין באַק. האָט אָבער אַ יינגל נישט געהאַט קיין „זיץ־פלייש״, פלעגט שוין זיין וויב רבקה אַוועק־נעמען דעם תלמיד אין אַ זייט און „אָפּקויפן״ אים מיט אַ „לעבער־קניידל״, אַבי נישט צו דערצערענען דעם רבין.

אויך שאול־מאיר האָט געלערנט מיט אָנפאַנגער. אַ פאַרדאַגהטער און טרויעריקער ייד איז געווען שאול־מאיר. אַ ייד מיט אַ גרויסער משפחה. געוווינט האָבן זיי אין אַן ענג שטיבל נעבן פיניע בערגער. שפּעטער איז אים נאָך צוגעקומען נאָך אַן איינוווינער —

זיין ברודער זעליקל, וועלכער איז דערנאָך געוואָרן זיין איידעם און אויך געפירט אַ חדר.

זיין בלייך געזיכט האָט באַצירט אין צוויי שפּיצן געטיילטע רויטע באָרד. זיינע מידע בליקן האָבן דערציילט די שטומע טרויעריקע דראַמע, וועלכע האָט זיך אָפּגעשפּילט אין די ד׳ אמות פון דעם דאָזיקן ענגן באַווויז. דער דאָזיקער חדר איז שפּעטער אַריבער־געפירט געוואָרן אין „אַלט־נייעם״ בית־המדרש.

גאָר אַן אַנדער טיפּ איז געווען מענדעלע בעלזער (מאַרק). געקומען צו אונדז איז ער פון זשולקעוו. דער חדר ווי אויך זיין ווױנאָרט, איז געווען אין „מעקסיקע״. געוווינט האָט די משפּחה אין איין קליין שטיבל מיט אַן אַלקער. צווישן ביידע בעטן איז געשטאַנען אַ טיש און ער — דער מלמד — אויבנאָן. מענדעלע האָט נישט אויפגעהערט צו שמעקן טאַבאַק, וועלכע האָט אים פאַרשטאָפּט די נאָז, האָט ער טאַקע דעריבער מער געפּאָנפּעט ווי גערעדט — גענאָסן און געפּאָנפּעט. מענדעלע האָט אַלץ „וואָס גאָט גיט״ אָנגענומען באהבה.

אויסער דעם חדר פלעגט די רביצן צוהעלפן אין דער פרנסה מיט אויסבאַקן היימיש ברויט צום פאַרקויפן. פון די ביידע פרנסות איז אָבער קיין פרנסה נישט געווען. זיין תמימות און טיפע אמונה האָבן דעם בעלזער פאַרלייכטערט זיין געמיט.

אַנדערש ווי אַלע, איז געווען יאָשע מלמד, אַ האַרציקער, גוטמוטיקער פריילעכער ייד. דער חדר זיינער איז געווען אין „שניידערישן״ שולעכל, ווו ער איז אויך געווען דער שמש.

די תלמידים האָבן ביי אים געהאַט גוט, ווייל יאָשע איז זעלטן געזעסן אין חדר. גאַנץ קהל איז געווען אויף זיין קאָפּ. אָפיציעל איז יאָשע געווען דער קהל־שמש, אַ באַגלייטער פון רב צו אַלע חתונות, געפירט דעם חשבון פון די יאָרצייטן פון אַלע גוטע יידן, אויסער דעם האָט ער נאָך באַדאַרפט זאָרגן אויך אויף פרנסה. זעלטן ווען יאָשע האָט זיך געבייזערט, איז ער אָבער אַריין אין גרימצאָרן, פלעגט ער שרייען צו די תלמידים „באַראַבערס, וואָס איר זייט״. (מיינענדיק אַראַבער). די הייזעריקע שטימע זיינע האָט נישט איבערצייגט.

אַ יוצא־דופן איז געווען מרדכי „פוש", אַ מאַגערער און אייליק־פלינקער ייד. אין זיין קליין פּנים, אַרומגעזוימט מיט אַ ווייס צעשויבערט, צעפלויגן בערדל, וואָס האָט אויסגעזען ווי דער הינטערשטער טייל ביי אַן עוף, האָבן זיך געזען צוויי קליינע וואַסער־גרינע, אומרו׳קע און פייכטע אייגעלעך. בעתן לערנען פלעגט ער זיך באַמיען איבערצושרייען די תלמידים, אָבער ווען זיין הייזעריקייט פלעגט אים פאַרציען דעם אָטעם — פלעגט ער דאַן לאָזן אין גאַנג זיין דין שטעקעלע. אין דער וואָכן פלעגט מען לערנען ביי אים אין דער היים, אין אַ קליין שמאָל שטיבל מיט איין פענצטערל. פרייטיק פלעגט מען לערנען אין ר׳ זיסיעלעס קלויז. דאָרט פלעגט ער אויך איינהאַקן די פיש אויף שבת.

מיטוואָך פלעגט מרדכי צוהאַנדלען מיט אַ „בינטל". דאָס איז געווען אונדזער בעסטער טאָג, דאַן פלעגן מיר פירן די אייביקע „מלחמה" מיט „מאַמזורן", דעם שקץ, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט די קאַמפן פון שטיינער וואַרפן אויף די יידישע ייִנגלעך איבערן גאָרטן הינטער ר׳ זיסיעלעס קלויז.

צו אַלע מעלות איז מרדכיס הויפּט־פאַרגעניגן געווען רייסן ביי די אויערן, טיילמאָל ביז בלוט. שפּעטער האָט מרדכי „פוש" זיך אַרויסגעצויגן קיין קאָלאָמיי.

שמערל מלמד (שאַפּיראָ), איז נישט געווען קיין טאַלמיטשער, געקומען צו אונדז ערשט נאָכן ערשטן וועלט־קריג. אַ ייד, אַ למדן געווען און ווייל ער האָט אַליין פאַרשטאַנען — האָט ער געוווסט מסביר צו זיין. ער פלעגט אָבער ליב האָבן צו כאַפּן אַ דרימל. די באָרד אָנגעשפּאַרט אויפן עק טיש, און אַזוי איינשלאָפן. ווען ער פלעגט זיך איבערוועקן — האָט ער שוין קיין תלמיד נישט געטראָפן ביים טיש. ער האָט געהאַט אַ זון, אַ חרוץ, שלמה האָט ער געהייסן. איז אָבער די צרה מיט אים געווען, וואָס ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ נביא און האָט „פאָרויסגעזען" ווען משיח וועט קומען.

פאַר די צוויי וויכטיקסטע מלמדים — גמרא־מלמדים, האָבן זיך גערעכנט מענדעלע נאמן און בערטשע מלמד.

מענדעלע האָט אויסער מיט מלמדות זיך באַשעפטיקט מיט היטן כשרות אין די שטאָטישע יאַטקעס. קיין סטאַבילן חדר האָט ער נישט געהאַט. ער פלעגט לערנען מיט זיינע תלמידים ביי זיי אין די היימען. ערשטנס פלעגט מען אים בעסער צאָלן און דערביי אויך כאַפּן אַן איבערבייס אין אַ באַלעבאַטישער שטוב. קיין איבעריק צו פיל צייט, פלעגט

ער די תלמידים נישט ווידמען. אויסער דעם האָבן בייזע צינגער אויסגעטראַכט, אַז ער, מענדעלע, כאַפּט ביי לייזער שוועפלגייסט אין שענק אַ גלעזעלע וויין, וואָס עס איז געווים יין־ניסך.

די, וועלכע פלעגן לערנען ביי בערטשע מלמד, האָבן זיך גערופן די „גרויסע", אָדער די גמרא־קנעלערס. כדי לערנען ביי בערטשען, האָט מען געמוזט האָבן אַ „גוטן קאָפּ", אַן „אָפּענעם קאָפּ".

אויסער דעם חדר איז דעם יידן גאָרנישט אָנגעגאַנגען. זיין גאַנצער מאַרשרוט, איז געווען פון שטוב אין חדר און צום דאַווענען. געגאַנגען איז ער מיט פּאַמעלעכע האַמעטנע טריט. זיין גרויסער קאָפּ איז אומבאַוועגלעך געזעסן אויפן קורצן האַלדז צווישן די רונד־געבויגענע אַקסלען. אַרום זיין רונד געזיכט — אַ געדיכטע ברוין־גרויל׳עכע באָרד מיט לאַנגע פלעשל־פּאות, פון אונטערן נידעריקן שטערן האָבן אַרויסגעטרויערט טריבע בליקן פון די גרויסע אַרויסגעשטאַרצטע אויגן, איבער וועלכע ס׳האָבן שווער אַראָפּ־געהאַנגען די אויגן־דעקלעך.

בערטשע איז געווען אַ שתקן, פלעגט זעלטן אַרויסברומען אַ וואָרט. גענוג געווען זיינער אַ בליק. ער פלעגט נישט זידלען, נאָר מיטן שטעקן געבן אַ שטויס דעם תלמיד אונטערן אַקסל, אַ „ביליאַרד־שטויס" האָט מען דאָס גערופן.

געשטאָרבן איז בערטשע מלמד אַ זקן און מיט זיך מיטגענומען דעם סוד פון זיין שטענדיקן שווייגן.

די „בלינדע" נאַכט

מיט וועלכן אומגעדולד פלעגן די חברה יינגלעך אָפּוואַרטן די לאַנגע ווינטער־נעכט, ווען מען פלעגט אין חדר גיין מיט לאַמטערנעס אין האַנט, אויפן וועג מיט שניי־קוילן זיך באַוואַרפן, אַ גולם פון שניי מיט אַ בעזעם אין האַנט אויפשטעלן.

מיט נייגער און פאָרכט פלעגט מען אָפּוואַרטן די „בלינדע" נאַכט, ווען דער „יוזל" איז געבוירן געוואָרן. אין דער נאַכט טאָרן יידן נישט לערנען און דער חדר איז געשלאָסן. אין יענעם אָוונט, פלעגן מיר זיך פאַרזאַמלען לעבן חדר און אויסדערציילן אַלע פאַנטאַס־טישע געשיכטעס, פאַרבונדן מיטן „יוזל", וועגן די „נישט גוטע", וועלכע האָבן אין דער נאַכט אַ שליטה. אַ געהיימענישפולע מיסטעריע פלעגט אַלעמען באַהערשן, אויך אַ געפיל פון גליק, וואָס מיר זענען יידן און האָבן נישט צו טאָן מיט דער „בלינדער" פאַרכטיקער נאַכט, וואָס גראָד משה און נישט דאָס „יוזל" איז אונדזערער. מיר פלעגן נאָר האָבן רחמנות אויף די גוים, וועלכע מיינען, אַז עס איז ליכטיק און זיי זעען נישט ווי מיר, אַז די נאַכט איז אַ „בלינדע" — אַ פינצטערע.

פלאַגערס

ווען ס׳האָבן זיך דערנענטערט די טעג פון שטיין צו דער „מוסטערונג״ פלעגט זיך אָנהויבן די באַרימטע „פלאַגער״-צייט: ווינציק עסן, נאָך ווייניקער שלאָפן, גאַנצע נעכט אַרומשלעפן זיך איבער די זייטיקע געסלעך פון שטעטל, די פּאָליציי זאָל נישט באַמערקן די פלאַגערס.

מען האָט אַלץ געטאָן, אַז צום טאָג פון שטעלן זיך צו דער „מוסטערונג״ זאָל מען אויסזען אָפּגעמאָגערט, ס׳זאָל פעלן צו דער נאָרמאַלער וואָג א.א.וו. פּראַקטיש אָבער, איז די פלאַגער־צייט געווען אַ פאַרוויילונג פאַר דער חברה, מען האָט הנאה געהאַט פון פלאָגן זיך.

אין די עסטרייכישע צייטן האָט מען דעם מיליטער־דינסט גענומען אַ סך ערנסטער, מען האָט געוואָלט פראַנץ־יאָזעפס אַרמיי דערפירן צו אַ קאַטאַסטראָפע. פלעגן בשעתו טאָקע די יידישע מאַמעס זיך רימען, אַז זייערע קינדער שפּרינגען אַראָפּ פון די בוידעמס און „געלויבט צום הייליקן אין הימל״, ווען אימעצער האָט גלייך מיטן ערשטן שפּרונג מצליח געווען און באַקומען אַ צווייזייטיקן ברוך. אַנדערע פלעגן טרינקען עסיק, דאָס האַרץ אָפּצושוואַכן, די אויגן אָנרייבן מיט אַלע מינים קרייטעכצער, ס׳פלעגט אָפט טרעפן, אַז יינגלעך פלעגן פאַרלירן אַן אויג, אַ פינגער זיך אָפּהאַקן, אַבי נישט זיין קיין זעלנער.

אין די פּוילישע צייטן האָט מען די זאַך נישט גענומען טראַגיש, פלעגט מען יוצא זיין מיט פאַסטן טעג און עסן ביינאַכט. אַז דאָס שטעטל איז געשלאָפן האָבן די פלאַגער געשלטעוועט, אין קאָרטן געשפּילט, אין פּאַרק אויף די בענק שפּילן אין „דופּאַק״. „טוישן דאָס מעבל״; איבערפירן די וועגענער פון איין בעל־עגלה צום צווייטן, צובינדן אימעצן אַ קאָזע צום פענצטער, איבערפירן דאָס האָלץ פון יונה פון די כלים צו זיין ברודער דעם אָרעמאַן, יאַנקעלע „נאמנות״. די „אַכטעלעך״ בראַנפן פאַרשטעקן אין עמוד אין די קלויזן, פלעגט מען אויסטרינקען און אָנפילן די פלעשלעך מיט וואַסער. פרייטיק צו נאַכט פלעגט מען פון די באַלקאָנען די געדרעלעוועטע פיש אַראָפּנעמען און זיך מיט זיי „פלאָגן״ ביז אין דער פרי.

יעדער יאָרגאַנג פון פלאַגערס פלעגן אויסדערציילן זייערע „אויפטועך״. יעדעס יאָר האָט מען זיך באַמיט איבערשטייגן די „אויפטועך״ פון פאַריקן יאָר.

די פלאַגער־צייט איז פאַרבונדן מיט אַ קאָמישן עפּיזאָד, וועלכער האָט פּאַסירט אין די עסטרייכישע צייטן מיט גדליה, מאיר גדליה׳ס, בעת ער איז געשטאַנען פאַר דער

מוסטערונג־קאָמיסיע. גדליה איז אָנגעגאַנגען פאַר אַ „צעדרייטן״, פּיזיש אָבער איז ער דער קאָמיסיע געפעלן, מען האָט אים באַשטעטיקט. פאַלט איין גדליה׳ן בעטן דעם מיליטערישן דאָקטאָר, ער זאָל אים דערלויבן איבערצוציילן די „שיינע גאָלדענע קנעפּ״ פון זיין מונדיר. דער דאָקטאָר איז געבליבן זיצן אַ צעטומלטער און גדליה האָט אָנגע־הויבן ציילן פון אונטן אַרויף. ווי נאָר ער איז צוגעקומען צום אויבערשטן קנאָפּ, האָט ער דערלאַנגט דעם דאָקטאָר אַ שנאָליץ איבערן נאָז, אַז יענער האָט דערזען זיין „עלטער באָבען״. דער דאָקטאָר האָט זיך אַ ריס געטאָן פון אָרט און אויסגעשריגן „ראָוס מיט דעם אידיאָט״ און גדליה איז קיין זעלנער נישט געוואָרן.

שבת־הגדול

איניקע וואָכן פאַר פּסח האָט זיך שוין אין שטאָט געפילט אַ הייטערקייט, מען האָט זיך אָנגעהויבן צוגרייטן צום יום־טוב.

מאַמעס מיט די קינדער ביי דער זייט, זענען אַרומגעגאַנגען איבער די געוועלבער איינקויפן נייע בגדים, די שניידערס, זענען געווען באַלאָדן מיט באַשטעלונגען. ס׳האָט זיך אויך אָנגעהויבן דער סעזאָן פון קאַלעכן, כשרן און גליען. די בעקערייען האָבן זיך געגרייט צו מצות באַקן און אין דער לופט האָט זיך שוין געגומען פילן דער גערוך פון געפּרעגלטע כרעמזלעך.

ווייבער האָבן אָנגעהויבן דיסטילירן די בוטלעס וויין, ווישניאַק, פון בוידעם אַראָפּגענומען דאָס פּסחדיקע געפעס, קינדער האָבן אָנגעקוואָלן: אָט, אָט און מען וועט באַנייען די נייע בגדים און שיך — דער עיקר מען וועט שפּילן אין ניס.

יעדער, אָבער, האָט זיינס אין זינען. די שטאָט־לצנים, די קאַטאָוועסניקעס, האָבן אָבער נישט פאַרגעסן, אַז פאַר פּסח איז פאַראַן אַ שבת־הגדול און מען דאַרף באַזאָרגן די פאַרכעס מיט באַן־בילעטן קיין מצרים. ביי משה העלד אין זייטיקן שטיבל פון געוועלב, איז געווען דער „שטאַב״, וועלכער האָט געזאָרגט פאַר דער צוגרייטונג. די „גרינגע קעפּ״, האָבן געלאָזט דרוקן ריכטיקע נאָמענטלעכע באַן־בילעטן.

פאַר וועמען פריילעך, פאַר יענע אָבער, וועלכע זענען געווען די באַוווסטע קאַנדי־דאַטן קיין מצרים — איז דער שבת־הגדול געווען אַ שוואַרצער שבת, זיי פלעגן דעם טאָג בלייבן אין די שטיבער אַפילו צום דאַווענען נישט געגאַנגען. הינטער זייערע פענצטער פלעגן זיך שוין יונגוואַרג זאַמלען, זינגען דעם באַוווסטן „מאַרש״: „שבת־הגדול אַ גרויסער טאָג, אַלע פאַרכעס גייען צום צוג״.

די לעצטע יאָרן פון נאָכן צווייטן וועלט־קריג איז די „טראַדיציע״ פאַרבלאַסט געוואָרן, דער שבת־הגדול האָט פאַרלוירן פון זיין חן, די פאַרכעס האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט.

כלי־זמר און חתונות

פאַרצייטן און אויך ווי מיר געדענקען, פלעגט מען די חופה שטעלן נעבן דער גרויסער שול. ווייבער אין שטערן־טיכלעך, אין שפּיצן־שאַלן, אַטלאַסענע לאַנגע קליידער מיט האַפט און צירונג. די באָבעס פלעגן מיט די קוילעטשן חתן־כלה אַנטקעגנטאַנצן.

דער חתונה־מאַלצייט פלעגט צוגעגרייט ווערן אין דער היים, אָדער מען האָט געדונגען אַ זאַל, געוויינטלעך ביי לייב פיש אין שענק. געווען „שטילע" חתונות און „הוטשנע", דאָס הייסט באַגלייט מיט כלי־זמר. די אַזוי גערופענע „שטילע טרויאונגען", פלעגן פאָרקומען אויף דער באַן־סטאַציע פון כריפלין.

אין טאַלמיטש האָט דוכט זיך נישט געטראָפן, אַז אין טאָג פון דער חופה זאָל דער חתן „אַוועק", אָדער די כלה זאָל אַנטלויפן מיט אַ שקץ. ס'האָט אויך נישט געטראָפן, ווי למשל אין טיסמעניץ, אַז בעת דער חופה זאָלן חתן־כלה אין דער ערד איינגעזינקען ווערן. דורות־לאַנג איז דער דאָזיקער פלאַץ געבליבן פאַרצוימט. ס'האָט יאָ געטראָפן, אַז אין דער „וואַך־נאַכט" איז אַ קימפּעטאָרן פאַרשוווּנדן, „פאַרכאַפּט פון נישט גוטע", ווייל מען האָט פאַרגעסן אויף די ווענט פון שטוב, ווו די קימפּעטאָרן איז געלעגן אויפצוהענגען „שיר המעלות'ן".

דער עיקר — די כלי־זמר: צו אַ „בעסערער האָכצייט", פלעגט מען אַראָפּברענגען צוגאָב־שפּילער פון סטאַניסלאָוו. אויך דער „מאַרשאַליק" משה־מענדל איז געווען אַ סטאַניסלאָווער. אויסער די אָרטיקע מוזיקאַנטן ווי דוד וויינטרויב (דיאַפּריק) אויפן פידל און דוד טרעגער אויף דער גרויסער פויק און טאַצן, האָט מען פון דער פרעמד צוקאָפּטירט אַן „ערשטן" פידל, אַ פלייטיסט, אַ קלאַרנעטיסט און אַ קאָנטראַ־באַס.

דער ערשטער פידלער איז געווען אַ הויכער דאַרער ייד, ווי ער וואָלט אָקאָרשט זיך באַדאַרפט איינברעכן אין דרייען. ביים שפּילן פלעגן זיך אויף זיינע באַקן־פלעמלעך ראָזלען, די קליינע אייגעלעך האָבן אומרואיק געפינקלט, דאָס געשטיצטע בערדל האָט זיך אַ הויב געטאָן און אויסגעזוצן ווי אַ פריש־אויסגעשווענקטע קאַלעך־באַרשט. ווי נאָר ער איז אַריין אין טראַנס, פלעגט ער דעם קאָפּ נידעריק צובייגן נאָענט צום פידל, איינהערן זיך, מעשה ציגיינער.

נעבן אים דער קאָנטראַבאַסיסט, אַ דיקלעכער, אַ רודנער ייד, מיט אַ לאַנגער באָרד וועלכע פלעגט אַ האַלבן באַס־צודעקן. ביים ציען אַרויף און אַראָפּ מיטן סמיטשעק, פלעגט ער אָפּט איינדרימלען.

דער קלאַרנעטיסט, אַ נידעריקער יונגערמאַן מיט טשאַפּליך־וואָנסן, טרעלנדיק די טענער, פלעגט ער זיך וואַרפן אויף רעכטס און לינקס, געצויגן אויף דער „הויכער אָקטאַווע" און זיך באַמיט איבערפייפן דוד דעם טרעגערס פויק־טאַצן.

ווי נאָר דער „מאַרשאַליק" האָט אויסגערופן דעם ערשטן דרשה־געשאַנק און געהייסן אויסשפּילן אַ „גאַנץ פיינעם מזל־טוב", האָט דוד געגעבן „טעמפּאָ" מיט אַלע כלים, אַן אָנצוהערעניש די געסט, אַז דוד שטייט נישט אָפּ פון די פרעמדע כלי־זמרים.

נאָכן באַזינגען די כלה און נאָכן ערשטן „מצוה־טענצל", איז דער עולם אַריין אין שווונג און געלאָזט זיך ווילגיין ביז האַלבער נאַכט.

די באָד

געווען אַ באָד מיט אַלע פּיטשעווקעס. נאָך איידער מען האָט דערזען דעם בנין, האָט מען שוין פון ווייטן געשפּירט דעם באָד־ריח.

אין אַן אַלטער חורבה נאָך פון פאַרן ערשטן וועלט קריג, האָט זיך געפונען אונדזער שטאָטישע באָד, אונדזערע זיידעס האָבן זיך נאָך דאָרט געבאָדן, כשרה יידענעס צו טבילה געגאַנגען. שוויס פון דורות האָבן יענע ווענט אין זיך איינגעזאַפּט.

דער בנין האָט זיך געפונען צווישן דעם הויז פונעם טויבן בלעכער, פרידמאַן און דעם ברעטער־סקלאַד פון משה פּיש. צוויי רוימען געווען. אינעם גרעסערן רום, די ווילד־גרויסע פאַרגעלטע וואַנעס און דערנעבן די מקוה. אַ שייד־וואַנט האָט אָפּגעטיילט די אייניקע איינצל־וואַנעס פאַר „בעסערע" געסט. פון די ווענט האָט שטענדיק גערונען, געטריפט די אָנגעזאַמלטע פאַרע איבער דער פאַרזשאַווערטער אינסטאַלאַציע. געל־גרינע גזשיב־פלעקן ווי אַ צרעת, האָבן זיך איינגעפרעסן אין יעדן ווינקל פון די ווענט. אַ ווידערקול האָט מורהדיק אָפּגעהילכט אין די באָד־רוימען.

אַ שמאָלער קאָרידאָר האָט אָפּגעטיילט פון שוויץ־רום אין וועלכן ס'האָבן געפירט טרעפּ ביזן סופיט. בעת מען האָט אָנגעהויבן אונטערגיסן שעפלעך וואַסער אויף די צעגליִעטע שטיינער, האָט זיך אָנגעהויבן דער אמתער וועט־געיעג, ווער וועמען, וועט איבערשטייגן און אויסהאַלטן די היץ אויפן העכסטן טרעפּל. אויך קריסטן פלעגן קומען קוויקן זיך מיט אַ שמיץ פון דעמבענעם בעזעמל איבערן צעבריטן רוקן.

געווען עפּענען די דרויסן־טיר, און פון אינעווייניק האָט אַ זעץ געטאָן די הייסע פאַרע אויסגעמישט מיטן באָד־ריח. אַ געשריי, געפּילדער, איינער האָט איבערגע־שריגן דעם צווייטן: געראָפן גיסן וואַסער אין צעגליִטן אויוון. „נאָך אַ שעפל"! „נאָך צוויי!"

אין דער גיהנום־היץ האָט זיך געהערט אַ פּאַטשעריי פון דעמבענע בלעטער בעזעמער, גלייך איבער די רוקנס.

גראַד די זקנים, זענען געווען די אויסגעהאַלטנסטע „שוויצערס”, אַזעלכע ווי עוזר, וועלכער, האָט זיך פאַרצויגן מיט אַן אַסטמאַטישן הוסט, נפתלי דער בלינדער, אורן פאַרעך (לויטמאַן) וועלכער איז שוין קוים אויף די פיס געגאַנגען פלעגט אין שוויץ ממש אויפלעבן, יחיאל בעקער א. א. וו.

הגם קיין שוועבל־בעדער — זענען נישט געווען, האָט אָבער אַן איבלדיקער שוועבל־גערוך פאַרפעסטעט די לופט. דער בעדער איז געווען אייזיק „פיאַקערניק”, וועלכער האָט פיל יאָרן געוווינט אין ווין, אַ הויכער דיקער שוואַר־אָטעמדיקער גוטמוטיקער ייד. זיין ערשטער געהילף איז געווען מיכאַש דער באָד־גוי, מיט צוויי רויטע באַקן־בערד, אָנגעטאָן אין אַ עסטרייכעריש־מיליטער היטל. מיכאַש איז געווען ממש אַ גלגול, נישט פאַרמאָגט איז זיך קיין טראָפּן גוייִשקייט. פאַר פסח פלעגט ער שוין אין זינען האָבן קומען צום דיין אויסקויפן דעם פאַרשריבענעם חמץ אין די שטר־מכירות.

פרייטיק נאָך מיטאָג, האָט מען געקענט זען יידן מיט אויסגעצוואָגענע בערד, ווישנדיק זיך מיט די פּאַטשיילעס די רויט־צעשוויצטע פּנימער און לאַנגזאַם, צופרידענע געגאַנגען אַ היים, גרייטן זיך צו קבלת־שבת.

דער אַלטער בית־עולם

אין די פּאַרכטיקע אלול־טעג פלעגט יאָר־יערלעך, אין די פריע מאָרגן־שעהן זיך הערן אַ לייכטער קלאַפּ אין פענצטער. יאָשע שמש, איז יעדעס יאָר געקומען דער־מאָנען, אַז ס'איז צייט אויפצושטיין, גיין אויף קבר־אבות, צום אַלטן בית־עולם.

יאָשע מלמד, איז געווען דער איינציקער, ביי וועמען ס'איז געווען דער שליסל צום טויער פון בית־עולם און נאָר ער פלעגט אויסגעפינען ערגעץ — ווו אין די טיפע גראָזן, אַלטע האַלב־פאַרזינקענע מצבות פון אַן עלטער זיידן און באָבען.

די מצבות זענען געווען איינגעהילט אין טונקל־גרינעם מאָך, קוים וואָס מען האָט געקענט איבערלייענען אויף זיי אַן אות. אויפן אַלטן בית־עולם האָט מען געקענט געפינען מצבות משפחה־קברים דאַטירט נאָך פון כמעלניצקיס פּאָגראָם־יאָרן.

אַן אימה פלעגט באַפאַלן, די שאָטנס האָבן זיך געוויגט אַהין און אַהער. אַ מורא־דיקע שטילקייט האָט איינגעהילט די רעשטלעך סימנים פון דורות־משפחות.

דער בית־עולם איז געלעגן אויף אַ גרויסן אַרומגעצוימטן פּלאַץ מיט אַ הויכן מויער. דער אַריינגאַנג אַהינצו איז געווען פון סלאָוואַצקי־גאַס, פון דער צווייטער זייט האָבן זיך געזען די האַלץ באַריערעס, ווו ס'איז געווען די ענדע סטאַציע פון דער „לאָקאַלער” באַן.

אין די זומער־פאַרנאַכטן, פלעגן ייִנגלעך אַהינצו גיין, אַרויפדראַפּן זיך אויפן

הויכן פאַרקן פון דאָרט דערלאַנגען צו די צווייגן און רייסן טערפקע באַרעלעך פון די בית־הקברותביימער. פאַר תשעה־באָב פלעגן חברה דאָרט אָנרייסן בערעלעך.

פון ווייטן אין אַ ווינקל נאָענט צום טויער, איז געשטאַנען אַ שטיבל. דאָרט איז געווען דער קבר פון ר׳ זיסיעלען. יידענעס פלעגן צינדן ליכט פאַרן רבינס אייביקע רו.

בית־ספר למשק־בית בטלומץ׳ ווירטשאַפט־שול אין טאָלמיטש

תחנת הרכבת בטלומץ׳ די באַן־סטאַציע אין טאָלמיטש

מיין זיידע דער דיין נאָטע־שמואל

דריי זין זענען געווען ביי מיין עלטער־זיידן משה: שלמה, יוסף־שייע און נאָטע־שמואל (נתן־שמואל). נאָך דער פטירה פון ר׳ שמואל מרגלית, האָט מיין זיידע איבער־גענומען דעם כיסא־הרבנות. ער איז דעמאָלט אַלט געוואָרן 18 יאָר.

בעת איך בלעטער אין מיין זכרון דעם משפחה־אַלבום, העלט פאַר מיר אַמבולטסטן אויף דער פאָרטרעט פון זיידן, עס דאַכט זיך מיר, אַז איך פיל אויף זיך זיין אָטעם. איך זע יעדן קאָנטור־שטריך פון זיין געזיכט־אויסדרוק, דעם ערנסטן, אָבער דערביי מילדן בליק זיינעם. פון מיינע יינגסטע יאָרן, האָב איך שטענדיק געפילט אַ יראת־הכבוד צום זיידן, נישט דערפאַר ווייל ער איז געווען אַ רב, אַ תלמיד־חכם, נאָר מער פאַר אַלץ האָב איך רעספעקטירט אין אים דעם בעל־שכל, דעם מענטש פון טאָלעראַנץ און טאַקט, די איינגעבוירענע אינטעליגענץ אין אים. ער איז געווען ערלעך, פרום־אָפּגעהיט, דאָס האָט אָבער נישט פאַרשטעלט פאַר אים דעם אינטערעס פאַר וועלטלעכן וויסן.

אַ שטרענגע נאַטור געווען, אויפריכטיק און אָן מליצה אין באַצוג צו מענטשן. ס׳איז געווען אין אים אומרו און שלוה צוגלייך, מער ישוב־הדעת ווי סבלנות.

איך זע אים אָן איבערגעבויגענעם איבער אַ ספר, אַ פאַרטראַכטן, אַריינציענדיק טיף דעם רויך פונעם לאַנגן בורשטינענעם ציגאַרן־שפּיץ און בלעטערנדיק דף נאָך דף. די דיקע ברילן־גלעזער אויף זיין עטוואָס געבויגענער פלאַכער נאָז, פלעגן נאָך בולטער מאַכן דעם ערנסט אין זיין בליק. אויף ביידע זייטן שלייפן פונעם הויכן געריינצלטן שטערן, האָבן אָנגעשטרענגט פולסירט דורכזיכטיקע דינע אָדערן, ווי זיי וואָלטן סעקונדירט דעם גאַנג פון זיינע מחשבות. ווען ער פלעגט מיד ווערן, — האָט ער דעם ספר פאַרמאַכט און מיט זיינע לאַנגע פינגער געלאָסן באַרירט די שוואַרצלעך־גרויע, ציכטיק־געפלעגטע באָרד.

אַ שתקן איז ער געווען, דער זיידע, פלעגט אויסמיידן סתם געשפּרעכן. ער האָט ליבער געהאַט אויסהערן אַנדערע. ביי אַ דין־תורה האָט ער זיך באַמיט ברענגען די צדדים צו אַ פשרה. ווען ער האָט אַראָפּגענומען די ברילן און אָנגעהויבן זאָרגפעליק אויסגלאַנצן די גלעזער — האָט דאָס באַדייט, אַז ער גרייט זיך אַרויסצוטראָגן דעם פסק־דין, ווי די קצבים פלעגן זיך אויסדרוקן: „אַ ריינע דין־תורה״.

אַ זעלטן גוטן זכרון האָט ער, דער אַלטער דיין פאַרמאָגט. מיט גענויקייט פון

יאָר און טאָג געדענקט סיטואַציעס, דאַטעס און מענטשן. דער זכרון האָט אים נישט פאַרלאָזט, ביזן סוף פון זיינע 84 לעבנס־יאָר.

קיין חסיד איז ער נישט געווען, מיטן אויסנאָם פון דער פּערזענלעכער פאַרערונג און פריינטשאַפט, וואָס האָט אים געבונדן מיטן אָטינער רבין, ר' חיימל האַגער ז"ל, מיט וועלכן דער זיידע פלעגט פאַרברענגען איניקע שעה, בעת דעם רבינס באַזוך אין טאָלמיטש.

זעלטן פלעגט דער זיידע דרשנען, אָדער מוסר זאָגן. גיכער האָט ער געדינט אַלס ביישפּיל ווי אַ שטראָפער. דאָס איינציקע מאָל, וואָס איך האָב אים געהערט אַרויס־טרעטן, איז עס געווען אין דער גרויסער שול, לכבוד דער דערעפענונג פון דער העברעישער אוניווערסיטעט אין ירושלים.

עס פלעגט מיך נישט איין מאָל פאַרדריסן, פאַרוואָס דער זיידע מאַכט מיר קיינמאָל נישט די מינדעסטע באַמערקונג פאַר מיין פרייע אויפפירן. כ'האָב עס באַטראַכט פאַר אַ זלזול פון זיין זייט.

אַ טריבער מערץ־טאָג איז עס געווען. די רעשטלעך שניי האָבן זיך פונאַנדער־געלאָזט אונטער די פיס. אַ לאַנגע מחנה יידן, יידענעס און קינדער, זענען נאָכגעגאַנגען דעם ארון פונעם דיין נאָטע־שמיל, — באַגלייטנדיק אים אין זיין אייביקער רו.

אפרים שרייער

רבקה שטאָקהאַמער

מיין פאָטער דער חזן

פון מיטעלן ווּקס, אַ ברייט־פּלייציקער, איז ער געווען מיין פאָטער, דער טאָלמיטשער חזן אברהם שטאָקהאַמער. מיט לאַנגזאַמע טריט פלעגט ער שפּאַנען אַ פאַרטראַכטער, אויף זיין געזיכט אַ שטענדיקע שלוה. אַ שטילער ניגון האָט זיך געהערט, אַ ניגון פון אַ תפילה, אָדער אַ יידיש פאָלקסליד. אויך זיין אינערלעכע וועלט איז געווען אַבסאָרבירט פון קלאַנגען און ניגונים. אין די פרייע מינוטן פלעגט ער נישטערן צווישן לידער־זאַמלונגען, נאָטן און מקורות פון פאָלקלאָר. איך געדענק אים שטענדיק מיטן קאַמער־טאָן אין האַנט — אַ טאָן העכער, אַ טאָן נידעריקער אין דער סקאַלע פון זיין לירישן טענאָר.

נישט פרעמד איז מיין פאָטער געווען די קלאַסישע רוסישע מוזיק. געבוירן אין בערדיטשעוו, האָט ער פון קינדוויז אָן איינגעזונגען אין זיך דעם אַוקראַינישן פאָלקס־

מאָטיוו. הגם מיין פאָטער איז געווען זייער פרום, האָט דאָס אים נישט געשטערט צו אַרבעטן מיט קירכלעכע סאָליסטן, לערנען זיי די קלאַנגען פון „אַווע־מאַריי".

געלערנט האָט ער זינגען ביים רוסישן חזן נסים בעלזער, באַפריינדעט געווען מיט די חזנים סיראָטאַ און קוסעוויצקי. זיין געהאַלט וואָס ער האָט באַקומען פון קהל איז געווען אַ באַשיידענער, פלעגט ער אויך צוגרייטן די כאָרן צו די פאַרשידנסטע פייערלעכע מלוכה אַרויסטריטן אין שטאָט. אין מיינע אויערן קלינגט נאָך דער ציטער פון זיין שטימע ביים צוגרייטן זיך צו „כל־נדרי". הגם אַליין נישט קיין עושר פלעגט ער יעדן פרייטיק צו נאַכט מיטברענגען פון שול אַן אורח, איינטעהנען, אויספרעגן.

ווו איז יענער ניגון? ווו זענען די תפילות? פאַרשוווּנדן זענען זיי און אויסגע־מישט מיטן צעשטויבטן געביין פון דער קהילה.

סילועטן

יעדעס שטעטל האָט פאַרמאָגט אירע געשטאַלטן, טיפּן אויסגעבונדענע און פאַרוואָרצלטע אינעם דורותדיקן שטייגער־לעבן. זאָלן מיר נאָר דערמאָנען אייניקע פון אונדזער שטאָט.

ווער געדענקט נישט מאיר סופר? האָט מען דען באַדאַרפט אַזויפיל ספרי־תורה׳ס אין אַ קליינער שטאָט? אָבער מזוזות, פּרשות צו תפילין האָט מען יאָ באַדאַרפט. מאיר סופר, איז אייגנטלעך געווען אַ צוגעקומענער פון דער פרעמד. אַ מתבודד איז געווען מאיר, אַפילו אין גאַס פלעגט ער גיין אין אַ זייט, שאַרן זיך ביי די הייזער, ווי ער וואָלט זוכן אַן אָנשפּאַר, זיין אויסגעמאַטערטער גוף זאָל פון ווינט נישט אַוועקגעטראָגן ווערן. אַ שיטער בערדל האָט זיך געשאָקלט אויף זיין פאַרמעט־פאַרגעלטן געזיכט. פון זיינע מידע אויסגעלאָשענע אויגן האָט אַרויסגעבליקט אַ מוראַדיקע עלנטקייט. אַ פאַר־שלאָסענער אין זיך, איז מאיר סופר געווען. צו אַלע צרות פלעגן אייניקע בעלי־בתים אויסרעדן, אַז מאיר איז „יאַקאָבי״ „קל״, ער היט נישט אָפּ לפי־הלכה די טבילה פאַרן שרייבן אַן „אות״.

אָדער למשל, אַ ייד ווי ס׳איז געווען שמואל פאַטשקע, (פאַטשקע קעלבער), אַזוי פלעגט מען אים רופן, ווייל אין די יוגנט־יאָרן איז ער געווען אַ שוסטער־לאַטוטניק. מיר געדענקען אים שוין אַלס חברה־קדישא מאַן, שפּעטער אַ הענדלער מיט אויבסט, אַ היטער פון סעדער. פונעם אויסגעריבענעם קאָלנער פון זיין שוואַרצן אויבער־ראָק אַפויר האָט אַרויסגעשטעקט אַ קליינער קאָפּ מיט אַ פאַרשאַרט קאַפּעלושל. אַ דראָבנע געקרייזלט בערדל, די הויט אויף זיין טונקל פּנים, ווי די אויסגעטריקנטע שעלעכעס פון אַ באַרנע. אומהיימלעכע דורכדרינגלעכע בליקן, אין איין אויג אַ ווייסע בעלמע. אין די פאַרנאַכטן, צווישן מנחה און מעריב, פלעגן אים אַרומרינגלען די יינגלעך און אויס־הערן די אויסטערלישע מעשיות וועגן מתים. עס פלעגט טרעפן, האָט פאַטשקע דערציילט, אַז אַ מת „נישט דאָ געדאַכט״, — האָט נישט געוואָלט פאַרמאַכן די אויגן, אַ סימן, אַז מען האָט אים נישט נוהג כבוד געווען. אין אַזעלכע פאַלן פלעגט ער אַליין, פאַטשקע, מוזן צווינגען דעם מת שליסן די אויגן, דערצו איז נויטיק געווען זיין איינציקער בליק. פון טאָש פלעגט ער געהיימנישפול אַרויסציִען אַ פאַרגעלט ספר׳ל, ווייזנדיק מיטן פינגער: „דאָ זענען אַלע סודות פון חברה־קדישא״. נאָך אַזעלכע מתים־געשיכטעס פלעגט מען ביינאַכט נישט קענען איינשלאָפן.

ראובן שניידער האָט אויף די עלטערע יאָרן צוליב מצוה וועגן, זיך אָפּגעגעבן מיט תכריכים נייען. אויף זיינע רונד־געבויגענע פּלייצעס איז מאַסיוו געזעסן אַ גרויסער קאָפּ, אין די קריסעס פון האָביק־הוט האָט אַרויסגעשפּיזלט די איינגעפּאַדעמטע תכריכים־נאָדל. מיט לאַנגזאַמע שווערע טריט פלעגט ראובן שפּאַנען קוקנדיק גלייך פאַר זיך. אַ שרעק פלעגט פאַלן אים צו באַגעגענען און אַ קוק טאָן אין זייט אויף די קריסעס פון זיין הוט, ווו ס׳האָט געשטעקט די נאָדל.

קעגנאיבער דער גרויסער שול, האָט געוווינט שלמה טאַמבאַר, זעלדע דער האַרבאַטעס פאָטער. אַ נידעריקער געווען, מיט אַ פאַלקסטימלעך ליבן געזיכט, מער באָרד ווי געזיכט. „טאַמבאַר״, האָט מען אים גערופן, ווייל פאַרצייטנס האָט שלמה געדינט אין מיליטער אַלס פּויקער אין אָרקעסטער פון רעגימענט. מיר געדענקען אים שוין אַלס שמש אין „מלאכימס״ קלויז, אויפן אָרט פון שמעון שמש. ער איז אויך געווען אַ וועכטער אין סעדער.

ס׳האָט פּאַסירט אין איינעם אַ טאָג, — האָט דערציילט זיין אייניקל, מענדל זעלדעס, אַז שלמה איז אַהיימגעקומען פריש און געזונט, געבעטן אַ קאַרטל, בכדי אָנצושרייבן אַ פּאָר ווערטער צו די קינדער קיין אַמעריקע. דערנאָך געהייסן אויסשפּרייטן שטרוי אויף דער פּאָדלאָגע און אָנצינדן ליכט צוקאָפּנס. די קינדער האָבן זיך געפּרוווט ווערן פון אַלטנס פּאַרלאַנג און צום סוף אים צוליב געטאָן. שלמה האָט זיך אויסגעשטרעקט אויף דער ערד, פּאַרמאַכט די אויגן און געשטאָרבן.

עלע פרידעלעס איז געווען אַ לעבעדיקער אינדעקס פון געשטאָרבענע, געפירט דעם חשבון פון יאָרצייטן, באַזונדערס פון רבנים און גוטע יידן. זיין הויפּט־פּרנסה איז געווען מאַכן „מי־שברך׳ס״ און „אל־מלא־רחמים׳ס״. אויסער דעם, פלעגט ער אין די ירידים־טעג צוהאַנדלען מיט אַ „בינטל״ תבואה. בעת׳ן מאַכן אַ „מי־שברך״, פלעגט מען אין דער אינטאָנאַציע און לייגן דעם טראָפּ אויף די ווערטער, געניי וויסן, צי דאָס איז פּאַר אַ גביר, אָדער אַן אָרעמאַן. עלע פלעגט נישט פיינט האָבן דעם „ביטערן טראָפּן״. באַזונדערס שבת צו שלוש סעודות אין ר׳ זיסיעלעס קלויז, האָט זיך ביי עלען פונאַנדער־געשפּילט דער דמיון און פלעגט אָנהויבן דערציילן, זייער בילדעריש, אימפּראָוויזירן פּאַסירונגען מיטן רב ר׳ בער, בעת זיינע נסיעות איבער די וועגן און אין די קרעטשמעס. געשיכטעס וועגן גזלנים און „נישט גוטע״, וועלכע פלעגן זיך פּאַרשטעלן פּאַר באַראַנעס און פּאַרהאַלטן די פערד און וועגענער אויף די וועגן. זיין פּנים האָט דאַן געפלאַמט מער ווי שטענדיק, מילך־בלוי איז געוואָרן זיין דאַרע שאַרף־קאַנטיקע נאָז. אין עקסטאַז פון דערציילן איז ער אַריבער צו ניגונים, אַזוי ביז שפּעט אין אָוונט.

קען מען דערציילנדיק נישט דערמאָנען זלמן ביילעס (האַכמאַן)? (זיין ווייב האָט געהייסן ביילע). אַ בכבודיקער אָרעמאַן, איז געווען זלמן, טריי זיין שטאַנד. ער מיט ביילען האָבן געוווינט אין אַ קליין בוידעם־שטיבל. זיין פּרנסה האָט זלמן צונויפגע־

שטוקעוועט פון געבן „פריוואַטע" לעקציעס, לערנען שרייבן דייטש מיט גאָטישע אותיות, ווי אויך אַריינגעפירט אין די ערשטע שריט פון אלף־בית, אויסער שיין שרייבן, קאַליגראַפיש אויך געלערנט די קינדער „גוטע זיטן". שטענדיק אַ פאַרטראַכטער, גערעדט שטיל, פאַרזיכטיק, פריינדלעך. גערעדט אַ דייטשמערישן יידיש, ליב געהאַט ציטירן געטען און שילערן. אַלע יאָרן געדענקען מיר אים אין דעם זעלבן אָפּגעטראָגענעם פאַר־געלבטן דריי פערטל אויבעררשאָק — אָבער שטענדיק זויבער. אַ בערדל, — אַ בינטל שיטערע געלע האָר אויף זיין עטוואָס ווייבערישן געזיכט. איין אויג פאַרשטאַרצט איז ביי אים געווען, אין אויג אַ גרויסע ווייסע בעלמע. אומהיימלעך געווען, ווייל בעת ער האָט אויף דיר געקוקט, האָט אויסגעוויזן, אַז נישט דאָס געזונטע אויג קוקט, נאָר דאָס פאַרשטאַרצטע, מיט דער בעלמע.

אַזוי אין נחת און אין ליידן, שמח בחלקו, האָט זלמן מיט זייןביילען אויסגעלעבט די יאָרן.

עס קען טרעפן אַז אין אַ גויט־פאַל בעת אַ שטאָט בלייבט אָן אַ רב, אָן אַ דיין, מעג אויך אַ יידענע פסקענען שאלות. אַזוי האָט פאַסירט ביי אונדז. פאַרן צוריקקערן זיך פון דיין נאָטע־שמואל אייזנער אַלס פליט פון אונגאַרן, האָט דעם „עול" פון זיין אַ דיינ׳טע, אויף זיך גענומען די מוטער פון סרול האַלער. כ׳געדענק ווי ס׳וואָלט נעכטן געווען, אַ דראָבנע יידענע מיט אַ טרוקן אָנגעברוגזט פנים, די פאַטשיילע פאַררוקט אין אַ זייט, די ברילן־רעמלעך האָבן זיך פאַרהאַלטן אויף איר שפּיץ נאָז. איך זאָג רעמלעך, — ווייל איין רעמל איז געווען לידיק און אין צווייטן האָט געשטעקט אַ האַלב גלעזל. די דיינ׳טע האָט בשלמות אויסגעפירט איר אַליין באַשטימטע שליחות און געוויס נישט מיט קיין לייכט געמיט אָפּגעטראָטן פון כיסא־הרבנות.

הגם אין שטאָט ווי אומעטום איז געווען אַ פרויען אָרגאַניזאַציע, פון דעסטוועגן האָט מיט דער אמת׳ער פאַרבאָרגענער סאָציאַלער הילף אָנגעפירט איין פרוי, — די אַלטע זיסיע הערשטשעכע, זיסיע הערש סטאָלאַרס ווייב.

ס׳האָבן זי קוים געטראָגן אירע קראַנקע פיס. אַ נידעריקע, אַ ברייטע יידענע, מיט אַ האַרציק־גוטמוטיק געזיכט. זומער און ווינטער, האָט מען געקענט זען די זיסיע הערשטשעכע מיט לאַנגזאַמע טריט שפּאַנען פון הויז צו הויז, מיטן קוישל אין האַנט, צונויפנעמען חלות, מאַנדעבורטשעניקעס, מאַלייעס, ציבעלע־פלעצלעך, אַלץ וואָס נאָר אימעצער האָט געגעבן, אויף שבת פאַר די „פאַרבאָרגענע" אָרעמעלייט, פאַר די, וועלכע שעמען זיך און פאַרהוילן זייער נויט.

יאָרן־לאַנג, ביזן סוף פון איר לעבן, האָט די אַלטיטשקע געטאָן איר ווילן. מיט כבוד פלעגט מען איר באַגעגענען.

מען האָט געקענט באַגעגענען אַ פרוי אַ מאָגערע, אַ בלייכע, אַ שוואַכע, אַ זייער איידעלע, צניעותדיקע און פריינדלעכע. פון וויטן האָבן דערוואַקסענע און קינדער אַנטקעגנגעטראָגן איר דעם „גוטן מאָרגן", דעם „ס'קאָצל קומט".

פלעגט זי באַגעגענען אַ קינד, האָט זי עס אויסגעפרעגט: ווי הייסטו, ווער זענען דיינע טאַטע־מאַמע; האָט זי באַגעגנט די עלטערן, פלעגט זי אויספרעגן אויף די קינדער. אַלעמען געקענט, דאָס איז דאָך געווען די שטאָט־מאַמע, ביי אַלעמענס געבורט געווען, די הייבאַם, פרומע די באָבע. זי פלעגט שטענדיק איבערחזרן מיט אַ באַזונדערע הנאה איר זכות: „פאַר אַלעמען זענען די קינדער מיינע און שפעטער די מוטערס".

ווען פרומע איז געשטאָרבן האָבן אַלע קינדער באַגלייט איר ארון, און ווער זענען נישט געווען „אירע קינדער" אין שטאָט?

זאָל דערמאָנט ווערן כאָטש אין געציילטע פאָר ווערטער דער אַלטער חזן פון דער גרויסער שול שלמה חזן. נישט קיין חזן, נאָר אַן אָפּגעהיטער ערלעכער בעל־תפילה איז שלמה געווען. אַ זקן מיט אַ שניי־ווייסער באָרד, אַלע פלעגן, געדענק איך, זאָגן: — „נישטאָ אַזעלכע יידן ווי ר' שלמה חזן".

מוצאי־יום־כיפור איז שלמה'ן שלעכט געוואָרן און ער איז אַוועק פון דער וועלט ווי אַ צדיק. די לוויה איז געווען טאַקע מוצאי־יום־כיפור ביינאַכט, מיט ליכט אין די הענט, אַלט און יונג האָבן געוואָלט טראָגן דעם ארון פון שלמה חזן.

אפרים שרייער

יידן — אַ שטאָט מיט יידן

ווער איז בכוח אויסצורעכענען און דערמאָנען די משפחות און יחידים, די בעלי־מיוחסים און פּראָסטע פּאָלקס־יידן, די לומדים און עם־הארצים פון אונדזער שטאָט פון פאַרן ערשטן וועלט־קריג, אָדער דעם עלטערן דור פון נאָכן וועלט־קריג.

זאָלן מיר כאָטש דערמאָנען אייניקע, יענע, וועלכע מיר האָבן געקענט און יענע וועגן וועלכע מיר האָבן געהערט פון זיי דערציילן.

צו אַזעלכע פּאָפּולערע משפחות האָט געהערט אַלערהאַנד, אַ הויפּט־ליפעראַנט פון היי אין קעניגלעכן הויף קיין ווין. מען פלעגט דערציילן, אַז בעת דער קרוין־פּרינץ פלעגט קומען קיין קאָלאָמיי אינספּעקטירן זיין רעגימענט, איז ער געגאַנגען מיט אלערהאַנדן געאָרעמט אין גאַס.

יאָסל אינזליכט (דער אַלטער יאָסל), אַ נידעריקער, מיט אַ שניי־ווייסער נאָרדוי־באָרד. געווען פון די ערשטע ציוניסטן, ווי די משפחה אינזליכט בכלל.

אויך הערש אַבנר האָט געהערט צו דער פּלעיאַדע.

ווייטער: די שטרייטס, אַבע זייפער, ביניע און איטשע עפשטיין, מאָטל קנאָל, די רעדנערס — אַלע איבערגעגעבענע ציון־טרוימער.

צום דור, וועלכן מיר האָבן נישט געקענט, האָבן אויך געהערט: משולם שטערן, צדוק ריזל, יידע־חיים שוועפּעלגייסט, שלמה־וואָלף קנאָל, שיע קאַנער, וועלכער איז געשטאָרבן אין ישראל. אַ ייד אַ וויצלער געווען: „וועסט עסן דעם פּופּיק וועסטו זיין מסופק״ — פלעגט ער זאָגן צו די קינדער. ווער האָט נישט געהערט וועגן סרול בעל־שם און זיין ווייב מישקע, יידע־בער פעכטער, דער זון פון יאָסל־טבל דעם טיסמעניצער דיין, משה אייזנער, דער פאָטער פון דיין נאָטע־שמיל, שמיל היבשמאַן, דוד מלח און זיין זון חיים מלח, עלע ריצער, אורטשע ריצער, חיים שוחט, יאַנקל שוחט, יאַנטשע באַנצי, — אַ הויכער אַ דאַרער מיט אַ פלאַטשיקער נאָז, אַ שמש געווען, דודיע שוחט.

פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה געדענקען אַלע גוט יענע עלטערע יידן און זקנים ממש: אייזיק לאַנדמאַן — מיט אַ לאַנגער פאַרגעלטער באָרד און פלעשל פאות, מענדעלע נאמן, אברהם־יצחק הייזלער, משה שפּירא, וועלוול הייניץ, הערשל האַבערמאַן, שלמה אייזנער, יידל נאַגלבערג, הערצל אינזליכט, הערש דוב, משה פיש, הערש טאָרן, שלמה דער חזן — דער ניזשנעווער לערער.

ווער האָט נישט געקענט יענע פּראָסטע, וואָכעדיקע, האַרציקע פאָלקס־יידן ווי: לייב קליינער, אַ זקן, וועלכער פלעגט שפּאַסן: „אַז כ׳זע אַ לויה פאַרבייגיין — קוק איך צו האָראָדענקער, שטראָס״, ד. ה. אין דער קעגנגעזעצטער ריכטונג פון בית־הקברות, יאָסל לעפאָלד, חונטל לויטמאַן, וועגן וועמען מען פלעגט דערציילן, אַז בעת ער איז געלעגן אויפן טויטן בעט, האָט ער געזאָגט צו זיין משפחה, וועלכע האָט אים אַרומ־גערינגלט: „קינדערלעך, מיך אַרט נישט וואָס איך שטאַרב, נאָר וואָס אַלע אַרום מיר בלייבן און איך גיי אַליין״. חנא רעכטער, אַ ייד אַ וועכטער אין סעדער, הערצל שטרייט, פרידעלע און שמעון שמש, חנה דעם סופרס, ליפּשע די טיקעריין, הלל איינבינדער א. אנד.

נישט אַלע פון זיי האָבן געהאַט דאָס מזל אויסצולעבן זייערע יאָרן. פיל פון זיי האָבן געטיילט דעם גורל פון זייערע קינדער און אייניקלעך.

שלמה דער רימער

שוין אייניקע טעג אַז עס האָט נישט אויפגעהערט צו רעגענען, — אַ פריקרע שפּילעווודיק פוילער אלול־רעגן, די בלאָטעס פון אונדזער שוואַרץ־ערד, האָבן זיך איינגעגעסן אין די ביינער. די לופט מיט רויך אָנגעפּילט, בליי־גרויע וואָלקנס האָבן אָנגעזאָגט שווערע אָסיען־טעג.

אויף דער וועדבאָווע־גאַס עק סאָווע־גאַס, נעבן בנין פון דער אַלטער גימנאַזיע, איז געשטאַנען אַ נידעריק הייזל, איז וועלכן ס׳האָט געוווינט שלמה רימער. פון פאַרגרינט מאָכיקן שינדל דאַך, וועלכנס קריסעס, האָבן ווי צויטן אַראָפּגעהאָנגען, האָט רעגן געפּלוסקעט איבער די געל־ליימיקע פּליכעס פון די ווענט, שנירלענדיק זיך איבער די שויבן פון די צעקרומטע קליינע פענצטער. פון די צעלעכערטע רינוועס, האָט חוצפּהדיק געשפּריצט.

פאַרן הייזל האָבן זיך געזאַמלט מענטשן, יידענעס אין פּלעטן איינגעהילט, אויך שלמה טאָמבאָר צווישן זיי — אַן אָנזאָג פון אַ שלעכטער בשורה — שלמה רימער איז געשטאָרבן.

אַ פּראָסטער ייד געווען שלמה, אַ בעל־מלאכה, אַ רימער. געלעבט פון נאָל און דראָטווע. שטיל, אומבאַמערקבאַר, צו קיינעם קיין תרעומות געהאַט, אַ צופרידענער. אין שלמה׳ס תמימותדיקע קליינע אויגן איז געווען גוטמוט, שלווה, אפילו עפּעס קינדערישעס. אַ נידעריקער, אַ דראָבנער און רירעוודיקער, אַזוי פלעגט מען אים זען גאַנץ פרי לויפן צום ערשטן מנין. אַ קורץ געדיכט פלאַקס בערדל האָט באַצוימט זיין טונקעלע אָליוון־גרין פאַרהאָרעוועט גלאַנציקע הויט אויף זיין געפאַלדעוועטן געזיכט זיינעם.

שבת פלעגט שלמה אָנטאָן זיין פאַרעלטערטן אויסגעריבענעם קאַפּטן מיטן שטריימל אויפן קאָפּ, יעדן איינעם אַ פריינדלעכן „גוט־שבת״ אַנטקעגנגעטראָגן. פונעם דאַווענען אַ היים, פלעגט שוין שלמה נישט גיין אַליין, אַרום אים מדינה־יידן, אָרעמעלייט, וועלכע האָבן שוין געוווּסט, אַז זייער אַכסניה איז ביי שלמה רימער. אַ נאַכט־געלעגער, אַ וואַרעמען ביסן. ס׳פלעגט טרעפן, אַז ס׳איז געקומען אַן „אומגעריכטער״ גאַסט, נישט געווען אים ווו צו לייגן, פלעגט שלמה אָפּטרעטן זיין געלעגער דעם אורח און אַליין אויסבעטן זיך אויף דער פּאָדלאָגע. זיין דירה איז באַשטאַנען פון אַן ענג שטיבל, דערנעבן אַן אַלקער, ציכטיק, זויבער אין יעדן ווינקל, די אויסגעקאַלכטע ווענט, באַהאָנגען מיט משפחה־בילדער און מעשענע העסעס, אַן אויסגעהאָפטן בילד מיטן כותל־המערבי, האָט באַצירט זיין שטוב.

בײַ אַ געדעקטן טיש פלעגט שלמה זיצן מיט זײַן װײַב טױבע, אַרום די אורחים. דאָס אָפּגעהאַרעװעטע געזיכט זײַנס האָט אױפגעשײַנט, אַ פֿאַרבאַרגענער נחת אין יעדן קנײטש פון זײַן פּנים, פון די אױגן האָט געשטראַלט אַ פרײלעכדיקײט.

שטילע נגונים, זמירות האָבן ביז שפּעט זיך געטראָגן פון שלמה׳ס הױז. אױך צו הבדלה האָט מען בײַ בלאַסער שײַן פון נאַפּט־לעמפּל געפּראַװעט „מלװה־מלכה״. אַרום טיש די אורחים האָבן בײַ אַ „לחיים״ אױסדערצײלט די װוּנדערבאַרסטע פּאַסירונגען, װאָס מיט זײ האָט געטראָפן, גוזמאות װעגן אַרעמעלײַט, װעלכע זענען — אַז גאָט האָט געװאָלט — „איבערנאַכט״ אױפגעריכט געװאָרן. דערבײַ פלעגן „פינגער״ גרײכן צו דער שיסל מיט אָנגעקאָכטע שװאַרצע „קנײפּער״ פּאַסאָלעס, באָב אָדער געפעפערטע אַרבעס, צוגע־טרונקען אַ הײס גלעזל טײ פון ליפּאָװע־צװײַט. שלמה האָט געשװיגן, אױף זײַן צעשמײכלט געזיכט האָט מען געקענט זען הנאה, מיט ליבשאַפט אײַנגעקוקט זיך אין יעדן אורח באַזונדער.

זעענדיק שלמה רימער, פלעג איך טראַכטן: אױב עס זענען פאַראַן ל״ו צדיקים איז ער אײנער פון זײ.

שלמה טאַמבאַר האָט גערופן „צדק לפניו יהלך״. זײ, די אַרעמעלײַט, האָבן אין דער נידער געטראָגן דעם ארון פון ר׳ שלמה׳ן — זײער באַשיצער.

מענדעלע װאַסער־טרעגער

געװיס װאָלט פאַרמינערט געװאָרן דער אָנזען פון שטעטל, װען ס׳זאָל נישט געװען פאַרמאָגן איר װאַסער־טרעגער — מענדעלע װאַסער־טרעגער.

אַ פאַרפאָלק פון גאָט אַלײן: מענדעלע און זײַן װײַב שײַנדעלע. ער, אַ נידעריקער מיט אַ רונד באַװאָקסן געזיכט, שיטער צעקרומטע צײן, מיט אַ שטענדיק גוטמוטיקן תמװאָטן שמײכל.

שײַנדעלע נאָך נידעריקער, אַ רונדע ײדענע מיט רױטע באַקן, גרױע אױגן, בליקן פון אַ טױטן פיש. מענדעלע האָט געטראָגן װאַסער, שײַנדעלע האָט געפליגט פעדערן — אַ פּאָר אָן אידיליע.

מענדעלע איז טאַקע געװען אַ תם, האָט אָבער ליב געהאַט זיך קליגלען, געװען אין אים עפּעס לעכערלעכס און פון פּאָלקס־נאַיװן, ליב געהאַט צו זאָגן װערטלעך און דער־צײלן װיצן.

זומער און װינטער דאָס זעלבע בילד. צװײ לעפּישע הענט מיט לאַנגע אַרבל, אײַנגעבױגן אונטער דער לאַסט פון צװײ עמערס װאַסער. מענדעלע איז געװען ערלעך, שטיל אַ שמח בחלקו, ממש אַ גילגול פון באָנציע שװײַג, מיטן אונטערשײד, װאָס באָנציע,

האָט געחלמט וועגן אַ פרישער בולקע מיט פוטער — מענדעלע, האָט געחלמט רייך ווערן, ווי הערצעלע אינזליכט, בכדי צו קענען טיילן געלט פאַר אָרעמעלייט.

אין מענדעלעס געלעכטער איז געווען חוזק, שפּאָט, ווי ער וואָלט זיך אויסגעלאַכט פון עולם הזה בכלל.

סרול „קובע"

נישט געווען, דוכט זיך, קיין איינער אין שטאָט, וואָס זאָל נישט האָבן געקענט סרול „קובע". נישט קיין משוגענער איז ער געווען, נאָר פּשוט געבליבן ביים קינדעריש; שכל. סרול איז געווען די „רעכטע האַנט" אין שטאָט. ווי וואָלטן געווען אויסגעקומען די באַלעבאַטים, באַזונדער די ווייבער אָן סרולן? האָט מען באַדאַרפט איבערשטעלן מעבל, ברענגען וואַסער, קוילן שלעפּן, אַ ראַנץ צו דער באַן, האָט דאָס אַלץ געמאַכט סרול.

זיין נעבעכדיקע אויסערלעכקייט, דאָס דעפעקטיווע לשון, זיין געלעכטער, האָבן געווירקט קאָמיש און אַרויסגערופן מיטלייד צוגלייך.

אָנגעטאָן אין אַ בגד פון אַ זאַק, אויפן קאָפּ אַ שטייפן האָביק־הוט, מיט אַ קובאַ ציגאַר אין מויל. פאַלקזאַם איז סרול געווען, באַקומען פאַר זיין אַרבעט אַ פּאָר גראָשן, אָדער אַן אָנבייסן. מען האָט אים נישט געטאָרט דערצערענען. איז ער אַריין אין אַ גרימצאָרן, האָט ער אָנגעוואָרפן אַן אימה. די ווייבער פלעגן אים אין אַזעלכע מאָמענטן באַרואיקן און רופן „סרוליקל". פאַרוואָס האָט מען אים גערופן „קובע" איז נישט באַוווסט, געווען נאָר אונטערצושטרייכן, אַז אין טאַלמיטש, איז דער נאָמען געוואָרן אַ באַגריף פון אַ נאַר, אַ האַלבן אידיאָט. סרול איז געווען דאָס אייגנטום פון שטאָט, אַ טייל פון שטעטלישן מיליע.

סרול פלעגט אויך האָבן זיינע גלוסטונגען און פאַרלאַנגען. ער פלעגט נישט אויפ־הערן דעקלאַרירן זיין סימפּאַטיע פאַר דעלע האַבער, — נאָר זי איז אים געפעלן.

גלייך נאָכן ערשטן וועלט־קריג, איז אַפילו סרול געוואָרן געהילפס בעלפער ביי אַ מלמד. ס'האָט געטראָפן אַ געשיכטע, און מען האָט אים געהייסן אָפּפירן אַ קינד אויף דער טיסמעניצער־גאַס, האָט ער דאָס קינד אויף די פּלייצעס געפירט אין צווייטן שטעטל — קיין טיסמעניץ.

רויק, צופרידן אין זיין אייגן שטיבל, האָט סרול אַלע זיינע יאָרן געלעבט ביזן אַריינמאַרש פון די סאָוויעטן. זעט אויס, אַז אים האָט נישט אָנטשפּראָכן די „סאָציאַליסטישע באַפרייונג" פון קנעכטשאַפט. סרול האָט זיך דערפילט פאַראיינזאַמט אָן די באַלעבאַטים, פאַרלאָזט ווי אַ שטוביקע חיה, האָט ער דעריבער זיך דערפילט איבעריק, פאַרלוירן זיין „קובישן" הומאָר. שפּעטער אַ קראַנקער, ערגעץ ווו אין אַ ווינקל אויסגעהויכט זיין נשמה.

ציאַמע

ציאַמע האָט מיט זיינע נטיות און אויפפירונג וויט איבערגעשטיגן די נאָרם. אים האָבן אויסגעצייכנט אייניקע אייגנשאַפטן, וועלכע האָבן ממש געגרענעצט מיט קראַנקהאַפטיקייט. אויסער „ניין מאָס רייד", רעדן פאַר „פייער און פאַר וואַסער" פלעגט ער זיין אַ ליידנשאַפטלעכער אַרומפאָרער אויף באַנען. וואוהין אַ צוג איז געפאָרן, האָט ער איינגעשטיגן, די ריכטונג איז געווען נישט וויכטיק. ציאַמע האָט אויך געזאַמלט אויטאָגראַפן ביי באַרימטע מענטשן, יידן און נישט יידן, געזאַמלט אויך פאָטאָגראַפיעס פון פערזענלעכקייטן.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז ציאַמע האָט קיין באַן־בילעטן נישט געקויפט, פלעגט פאָרן אומזיסט, די קאָנדוקטאָרן, האָבן אים שוין געקענט. פלעגט מען אים אַראָפּזעצן אויף איין סטאַציע, האָט ער צוגעוואַרט אויף דעם נעכסטן צוג, ווען אפילו אין דער פאַרקערעטער ריכטונג — נאָר פאָרן.

דערביי איז ציאַמע געווען אַ פלאַמיקער רעוויזיאָניסט און אַ פאַרערער פון זשאַבאָטינסקין, וועלכן ער איז נאָכגעפאָרן אומעטום ווי אַ שאָטן. און ווען זשאַבאָטינסקי פלעגט אים אַמאָל מוסר זאָגן: ווי פּאַסט עס, פאָרן אָן באַן־בילעטן? פלעגט ער פשוט ענטפערן: „די באַן פאָרט נישט ספּעציעל פאַר מיר, סיי ווי וואָלט זי געפאָרן".

נישט געווען קיין ציוניסטישער קאָנגרעס, קיין צוזאַמענפאָר, אָדער אַ לוויה פון אַ גרויסן מענטש, אַז ציאַמע זאָל נישט פאָרן אַהיצנו. אַזוי, למשל, האָט ער זייענדיק אין טאָלמיטש זיך דערוווּסט, אַז עס איז געשטאָרבן יעקב פּיסטינער אין רומעניע, האָט ציאַמע נישט לאַנג געטראַכט, אַריין אין באַן און אָנגעקומען קיין רומעניע צו דער לוויה. אויך קיין גרענעצן האָבן פאַר אים נישט עקזיסטירט.

האָט טאַקע ציאַמע אָנגעזאַמלט אַ רייכע קאָלעקציע פון אויטאָגראַפן און פאָטאָס ביי די גרעסטע וועלט־פערזענלעכקייטן. די זאַמלונג האָט ער געבראַכט קיין ישראל און ערשט דאָ, אין זיינע שווערע לעבנס־באַדינגונגען, איז די קאָלעקציע פאַרלוירן־געגאַנגען.

ציאַמע האָט אויך פאַרמאָגט יושר־געפיל, האָט למשל געטראָפן, אַז אין טאָלמיטש האָט זיך פאַרגלוסט דעם בירגערמייסטער מאַריאַן שאַנקאָווסקי צוליב געוויסע צוועקן אויסשניידן אַ ריי ביימער אין שטאָט, האָט דאָס ציאַמע נישט געקענט פאַרטראָגן און האָט אינטערווענירט, פּראָטעסטירט און צום סוף, ווען דאָס האָט נישט געהאָלפן און די ביימער זענען אויסגעהאַקט געוואָרן, האָט ער צוגעשיקט אַ נעקראָלאָג אין אי.ק.צ. („אילוס־טראָוואַני קוריער צאָדזיענני") און באַוויינט די פאַרשניטענע ביימער. די קלעפּסידרע איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן און אַרויסגערופן אַ הייטערן אינטערעס מיט איר אָריגינעלקייט.

ציאַמע האָט באַזוכט די וועלט, נאָכגעקומען זיינע וואַנדער־גלוסטונגען, געשטילט דעם דמיון, וועלכער האָט אים געטריבן ווי אַ צעשטורעמטער־ווינט. די לעצטע דריי

צענדליק יאָר, האָט ציאַמע געלעבט אין ישראל, געאַרבעט אַלס קעלנער, טראַגיש איז געווען דער סוף פון זיין פאַמיליען־לעבן.

בערישל

איינמאָל אַ שבת האָט זיך אין ר׳ זיסיעלעס קלויז באַוויזן אַ גאַסט, וועלכן כ׳האָב צום ערשטן מאָל געזען. אַלע האָבן זיך מיט אים באַגריסט, ווער מיט אַ וווילייגערישן, ברייטן „ברוך־הבא״, ווער ס׳איז יוצא געווען מיט אַ „וואָס מאַכט אַ ייד״? אַנדערע, די בעסערע באַלעבאַטים, האָבן זיך געמאַכט נישט זעענדיק, צומורמלענדיק אין דער שטיל: „נאַר ער האָט אויסגעפעלט צום רומל״.

דער גאַסט האָט אַלעמען דערקענט, פאַר יעדן געהאַט אַ פריינטלעך וואָרט. ווי עס פירט זיך, האָט ער באַקומען אַן עליה, ער האָט אויך מנדר געווען.

ווער איז דאָס דער גאַסט?

בערישל טאַבאַק, דער זון פון פראַדל טאַבאַק. אַלע פאַר יאָר פלעגט ער אַראָפּקומען צו אונדז אויף אַ באַזוך. איינגעשטאַנען איז ער ביי זיינעם אַ קרוב, ביי זלמן וויינטרויב. געקומען איז בערישל — האָט עס געהייסן פון בערלין — אויב איר ווילט — פון אומעטום — אַ „וועלט־קינד״.

אין די מיטעלע יאָרן געווען, נישט קיין הויכער, אַ טרוקן געזיכט מיט טיפע שטיפלען. פון אונטער די ראַנדן פון זיין האַביק־הוט, האָבן זיך ווי באַהאַלטן עטוואָס פאַרדעכטיקטע, אָבער קלוגע, פריילעכע אויגן, איבער זיי בערשטלדיקע געדיכטע ברעמען.

וועגן בערישלען זענען אַרומגעגאַנגען די פאַרשידנסטע ריידערייען, ווערסיעס און קלאַנגען, אויסטערלישע געשיכטעס, אַז ר׳ בערישל, איז אַ פאַרדעכטיקטער פאַרשוין, אַן אַפעריסט, אַ פרויען־הענדלער. אַז ער געפינט זיך אויף דער ליסטע פון „אינטערפּאָל״, אויך „וואָס אין דער קאָרט״, אָבער גענוי האָט קיינער וועגן אים נישט געוווסט.

אַ מאָל האָט פּאַסירט, אַז בערישל איז אַראָפּגעקומען מיט אַ פרוי, וועלכע ער האָט פאַרגעשטעלט פאַר זיינער. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז ער איז געקומען אין אַ שטעטל, ווו ביי אַ געוויסער פאַמיליע איז בעת דעם וועלט־קריג פאַרלוירן געגאַנגען אַ זון, האָט ער זיך פאַרגעשטעלט, אַז ער איז עס זייער פאַרלוירענער זון, וועלכן מען האָט געהאַלטן לויט אַלע סימנים פאַר אַן אומגעקומענעם. ער האָט געוווסט אָנצוגעבן — אַז ער איז געווען „זייער זון״.

אויב שוין אַ לעגיטימער זון, איז פאַרוואָס נישט פאַרבעטן זיין „שוועסטער״ צו מאַכן מיט אים אַ לוסטרייזע. זי איז מיטגעפאָרן. ביז ביי געוויסע קריטישע אומשטענדן

האָט זיך דער סקאַנדאַל אַנטפּלעקט און די באַלעבאַטישע טאָכטער, האָט זיך באַפרייט פון זיינע הענט — דאָס איז אַן עפּיזאָד.

מען פלעגט זיך גערן איינהערן אין בערישלס פאַנטאַסטישע געשיכטעס, וועגן זיינע „אויפטועןײ, לאַכן פון זיינע געפעפערטע וויצן, נאָכדערציילן זיינע ווערטלעך.

אין די דרייסיקער יאָרן, בעת מיין זיין אין וואַרשע, האָט מיר דערציילט מיין חבר לייזער וויסמאַן, ביי וועמענס משפחה בערישל איז געווען אַ בן־בית, (ביי יידע יושען אין שענק,) אַז בערישל געפינט זיך אין וואַרשע און ער האַלט זיך אויף אין „צירקײ. ער האָט מיך געפרעגט צי כ׳וואָלט נישט געוואָלט מיטגיין אים באַזוכן. כ׳האָב מסכים געווען. די וואַרשעווער וויסן, וואָס אַזוינס עס איז געווען דער „צירקײ, — אַן אַכסניה, אויס־געהאַלטן פון מאַגיסטראַט, פאַר דורכוואַנדערנדיקע אָרעמעלייט, וועלכע פלעגן פאַר אַ פּאָר גראָשן דאָרט איבערנעכטיקן.

ווי נאָר מ׳האָט אויפגעעפנט די טיר, האָט אַ זעץ געטאָן אַ פאַרפעסטעטע לופט, אַ גערוך פון שווייס אויסגעמישט מיט ביליקן טאַבאַק. ערגעץ ווו אין אַ ווינקל פונעם גרויסן, שוואַך־באַלויכטענעם זאַל, האָב איך דערזען אַ צעבראָכענעם אַלטן מאַן. כ׳האָב אים דערקענט: ס׳איז בערישל. אַ צער האָט אַנגענומען זעענדיק אים אין אַזאַ מעמד. ער איז געשטאַנען אין דער הוילער געפינטלטער, אָפּגעריבענער וועסט, אונטער איר — אַ שטייפע קאַוטשוק־ברוסט און מאַנזשעטן — אַן אַ העמד. דער הויכער קראַגן האָט זיך איינגעשניטן אין ביידע זייטן באַקן, וועלכע האָבן ווי ליידיקע טאָרבעס אַראָפּגעהאַנגען פון זיין אָפּגע־צערטן געזיכט. די שטיפלען אויף זיין אַש־גרויען פּנים — נאָך אַנזעעוודיקער, האָבן אויסגעזען ווי אַ געלעכערטע רעשעטע, די אונטעראויגן־זעקעלעך — אָנגעדראָלן. דער שוואַרצער ראָק זיינער, איז געלעגן דערנעבן, אויפן געלעגער, וואָס האָט מער דערמאָנט אַ טהרה־ברעט ווי אַ בעט. די זעלבע קלוגע אויגן, אפשר עטוואָס קרענקלעכער, אומע־טיקער, מאַטער.

אין אַ געהיימנישפולן טאָן, האָט ער געגעבן אָנצוהערן, אַז ער איז „געצוווּנגעןײ אין דעם מאָמענט דאָ זיך אויפצוהאַלטן און דערביי געבעטן באָרגן אים אַ זלאָטי — איין זלאָטי.

זעענדיק אים און דעם גאַנצן אַרום, האָב איך געטראַכט: דאָס איז ער, בערישל, דער פאַרפירער פון פרויען, דער וועלט־וואַגאַבונד, דער, אויף וועמען דער „אינטערפּאַלײ האַלט אַן אויג? זענען טאַקע אמת די אַלע אויסטערלישע אויסרעדענישן אויף אים? אפשר נישט מער ווי רכילות פון קליינעם שטעטל, דמיונדיקע פּזמונים? און אפשר איז ער גאָר אַ קרבן פון זיין אייגענעם דמיון?

אין בערישלס אויגן איז געווען טיף־מענטשלעכער טרויער, רחמנות אויף זיך אַליין, אויף זיין גורל. און אפשר אויך חשבון־הנפש? פראַדל טאַבאַקס זון, האָט אויסגעזען ווי אַ קלאָון — אַן איבעריקער קלאָון אין צירק.

צונעמען

אַזיע „קאַדזולע"
סרול משה „נעזל"
טוביה „פּאַגאַס"
יאַנקל „פּאָצולע"
שמואל „פּאַצ׳קע"
יאָסל „צשעבענטש"
פראָים „פּיציטאַטע"
שלמה „טאַמבער"
יידל „קוואַס"
מענדל „קאָזע"
יידע „בוגע"
משה „אָפּטו"
מאָטל „קוטשקע"
וואָלף „פּאַנקע"
דזיונדיאַק „שעלענע"
בעניע „קראַטקע"
ריוועלע „גניבה"
שמיל איגל „בליצקאָפּ"
יידל „פּאָניע"
הערשעלע „שפרינגער"
הינדע „די לאַנגע"
חאַצקל „קיגל"
„פּויטאַק"
„שאָסטאַק"
יאָשע „ביוגע"
הלל „צוקספּירער"
איציע „בו"
„פּיציע־כליב"

סרול „קובע"
באַסיע „האַלאַס"
שיע „קאַטשקע"
שיע „פּישער"
משה „פּיטלורע"
„פּיציקוימען"
מרדכי „פּוש"
מענדעלע „פּאָנפּאַטש"
איציק „מאָכנאַטש"
„שמויטע פונע"
יאָסל „געוויטעס"
„פּוסטע"
משפּחה „פּאַרכעס"
משפּחה „טילאָצעס"
משפּחה „חזקעס"
משפּחה „מאָרטשאַקעס"
משפּחה „איפּישעס"
טויבע „ציעבעלעס"
חיים „באַטיער"
מאיר „טוטיע"
סענדער „זיידעלע"
שלמה „האָרבאַטש"
הערש „דער בלינדער"
שיע „דער שטומער"
שפרינצע „די קרומע"
יאַקוב „דער טויבער"
חוה „די גראָבע"
יוסקע „פּאַרך"

אורציע „ליגנער"
„פּאַפּעכע"
„באָטשעק"
מוניע „קאָלעשע"
„קריוואָרוטשקע"
יאַנקעלע „נאמנות"
וואָלף „אַנטעפּקע"
„קאָנאָוקע"
„קופּקע"
מענדל „פּאַסאָלקעלע"

מוניו וווּרמאַן

טאָלמיטש און דער אָנטייל פון די יידן אין דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג

די שווערע יידן־פאַרפאָלגונגען, וועלכע האָבן געהאַט אַן אָרט אין די מערב־געביטן פון פוילן, האָט זיי געצווונגען צו פאַרלאָזן זייערע סטאַבילע זיץ־פּלעצער און וואַנדערן אויף מזרח. די יידן האָבן געזוכט נייע ערטער צו באַזעצן זיך, און נייע פרנסה־קוואַלן. לויט דעם ווי ס'איז שוין אויבן באַמערקט געוואָרן, איז שוין אין דער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט געווען אין טאָלמיטש אַ געוויסע צאָל יידן.

טאָלמיטש זייענדיק אַ שטעטל פון פוילישן קעניגרייך, איז רעגירט געוואָרן פון אַ סטאַראָסטע, וועלכער האָט געהאַט פולמאַכטן פון פוילישן קעניג און אין זיין נאָמען האָט ער דאָרט רעגירט. די קעניגלעכע מאַכט און דער סטאַראָסטע זענען געווען פאַראינטערעסירט צו אַנטוויקלען די שטאָט נישט נאָר אויפן לאַנדווירטשאַפטלעכן געביט, נייערט אויך געהאַט אַן אינטערעס צו אַנטוויקלען דאָרט דעם מסחר און האַנטווערקעריי, נעמענדיק אין באַטראַכט, אַז די געגנט איז געווען רייך אין ערד־שפע. דאָס צו פאַרווירקלעכן האָבן געקענט יידן, היות ווי ס'איז געווען פאַר זיי דאָ גינסטיקע באַדינגונגען, ווייל דאָ איז נישט געווען קיין שטאָטישער עלעמענט און ס'איז נישט געווען קיין האַנטווערקעריי.

די יידן וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין טאָלמיטש, האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן, אַזוי ווי אין אַנדערע ערטער אין אַ קאָלעקטיווער רעפּרעזענטאַנץ און זיי האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ טייל פון אַ גרעסערער קהילה. די קהילות זענען געווען פאַרבונדן אין געגנטן, וועלכע האָבן געהאַט זייערע סיימיקעס. אין די קליינע סיימען האָבן געהאַט זייער פאָרשטייערשאַפט גרעסערע אָרטשאַפטן און זיי האָבן אויסגעקליבן די אויטאָנאָמישע קערפּערשאַפט — דעם יידישן סיים. דער יידישער סיים האָט אָנגעפירט מיטן עקאָנאָמישן און גייסטיקן לעבן פון יידנטום. ער האָט אַרויפגעלייגט קאָפּ־שטייערן אויף יעדן ייד און אויך שטייערן פון אַן אַלגעמיינעם כאַראַקטער. ער איז אַנטשפּרעכנד פאַרטיילט געוואָרן צווישן די געגנטן און זיי האָבן פון זייער זייט אַרויפגעלייגט די פליכטן אויף קהילות און קלענערע ישובים. טאָלמיטש האָט געהערט צו דעם רוסקאָ־בראַצלאַווער געביט און איז וואָרשיינלעך אַזוי ווי אַנדערע אָרטשאַפטן געווען פאַרשולדיקט אין חובות.

די יוריסדיקציע האָבן אויסגעפירט די געביט־רבנים, דער לעמבערגער רב, אָדער דער קאָנטער־קאַנדידאַט אין בוטשאַטש, אָדער אין טאַרנאָפּאָל. די קהילה איז געווען די העכסטע יורידישע געריכטלעכע און דערציונגס־דיסטאַנץ. דער ניווא פון בילדונג איז געווען אַ נידעריקער. מיט פאַרטיפערן דעם תלמודישן וויסן האָט מען זיך נישט פאַרנומען.

די צעטיילונג פון פוילן און דאָס אַנטשטיין פון אַ נייעם פּאָליטישן פאַקטאָר — גאַליציע, האָט נישט פאַרבעסערט דעם גורל פון דער יידישער באַפעלקערונג. די באַפעל־קערונג, אונטערדריקט פון דער קהילה־אָליגאַרכיע, האָט געהאַט אַ נטיה צו מיסטיק. די ערשטע טריט האָבן אָנגעהויבן שטעלן אַזעלכע באַוועגונגען ווי די שבתי־צבי באַוועגונג, וועלכע האָט אַרויסגערופן מחלוקתן אויף דער יידישער גאַס, דער פראַנקיזם און שפּעטער דער חסידיזם. ליידער פעלן מקורות, כדי צו פעסטשטעלן, ווי אַזוי די דאָזיקע שטרעמונגען פון יענע צייטן האָבן זיך אויסגעווירקט און זיך אָפּגעשפּיגלט אויף דער יידישער גאַס אין טאָלמיטש, וועלכע איז געווען פאַרנומען מיט טאָג־טעגלעכע דאגות און האָט געקעמפט פאַר איר עקזיסטענץ. טאָלמיטש איז אויך נישט געווען דער פּאַסיקער פלאַץ, וואָס האָט דערמעגלעכט צו באַזעצן זיך באַרימטע רבנים, וועלכע וואָלטן געקענט פאַרלייגן דעם אָנהויב פון אַ רבנישער דינאַסטיע. אויף אַ דיסטאַנץ פון מער ווי אַ צענדליק קילאָמעטער געפינט זיך טיסמעניק, וועלכע איז געווען באַרימט מיט אירע גרויסע רבנים, וועגן וועלכע מיר געפינען אָפּט אין די היסטאָרישע מקורות. אין אָטיניאַ האָט זיך אויך געפונען דער הויף פון אָטיניער רבי׳ן וועלכער האָט געהאַט זיינע אָנהענגער אין דעם יידנטום פון מזרח־קליין־פוילן.

פון צייט צו צייט האָבן זיך באַזעצט אין טאָלמיטש רבנים, וועלכע זענען איינגעלאַדן געוואָרן דורך קהל, אָבער נאָך אַ געוויסער צייט האָבן זיי געזוכט גרעסערע און רייכערע קהילות. פון די רבנים, וועלכע זענען געזעסן אויף דעם כיסא־הרבנות אין טאָלמיטש אין דער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט, איז כדאי צו אויסרעכענען הרב גרשון בן־יהודה, וועלכער איז אַריבערגעפאָרן פון ראָדזאַל קיין טאָלמיטש. ער איז געווען אַן איידעם פון הרב מנחם־מענדל פון קאָסוווּ. אָבער אויך דער רב גרשון בן־יהודה האָט זיך איבערגע־טראָגן קיין קאָלאָמיי און דאָרט איז ער געשטאָרבן אין יאָר 1863.

די צייט פון דער קעניגן מאַריע טערעסאַ און יוזעף דעם ערשטן, האָט זיך נישט אָפּגעשפּיגלט אויף דעם יידישן לעבן אין טאָלמיטש. ערשט דער באַפעל פון יוזעף דעם צוויטן פון יאָר 1788 איז גורם דערצו, אַז אייניקע יאָרן שפּעטער אַנטשטייט די שולע — „יודישע נאָרמאַלשולע״ אין טאָלמיטש. פונדעסטוועגן האָבן די יידישע עלטערן נישט געשיקט זייערע קינדער אין דער שול, אויס מורא, אַז די יוגנטלעכע זאָלן זיך ספּעציעל נישט אינטערעסירן מיט דער וועלטלעכער קולטור. אין 100 יאָר שפּעטער אַנשטייט אין טאָלמיטש די שולע פון באַראָן הירש, וועלכע האָט געדאַרפט אויספילן דעם חלל פון פעלן פון בילדונג אויף דער יידישער גאַס. די ענערגיע, וועלכע איז אויפגעוועקט געוואָרן

אין דעם פאַרפרומטן פּאָלק דורך דער חסידישער באַוועגונג, האָט געזוכט נייע וועגן און האָט געפונען דעם אויסדרוק אין דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג. העס אין זיין ווערק: „רוים און ירושלים״; ליליענבלום, פּינסקער אין זיין „אויטאָעמאַנציפּאַציע״, די אָרגאַניזאַציע פון די רוסישע סטודענטן „ביל״ו״ און „חובבי־ציון״, האָבן אָנגעהויבן די אידעאַלן צו רעאַליזירן. גלייך מיט דעם הויבט זיך אָן אַלץ שטאַרקער דער נאַציאָנאַלער באַוווסטזיין אויף דער יידישער גאַס. ס׳הויבן אָן אַנטשטיין ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס פון דער יוגנט. לויטן ביישפּיל פון די גרעסערע שטעט ווי לעמבערג, טאַרנאָוו, קראָקע, בראָד, קאָלאָמיי, סטאַניסלאַוו, טאַרנאָפּאָל, אַנטשטייען די יוגנט אָרגאַניזאַציעס אין די קלענערע שטעט פון גאַליציע. ס׳קומען פאָר קאָנפערענצן פון פאַרשיידענע שטעט און פאַרשיידענע אַגודות, וועלכע זענען אַנטשטאַנען אין די אַכציקער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט. ס׳באַווייזן זיך פאַרשיידענע אויסגאַבן, וואָכנטלעכע און חודשלעכע פעריאָדישע זשורנאַלן און אַפילו טעגלעכע צייטונגען. ס׳אַנטשטייען פאַרלאַגן, וועלכע דרוקן ביכער אין גרויסע טיראַזשן. אַלע רופן צום קאַמף קעגן אַסימילאַציע און גלייכבאַרעכטיקונג און פריידיקן צו דער פּראָדוקטיוויזאַציע פון דער יוגנט. „אהבת ציון״, „מקוה קודש״, „צוקונפט״, „מזרח״ — דאָס איז בלויז אַ קליינע טייל פון די פיל נעמען. די אַסימילאַטאָרן גיבן אַרויס זייער אייגענע צייטשריפט אין יאָר 1870 „שלום״ מיט דעם העברעיִשן צוגאַב א.ג. „מולדת״.

אין דעצעמבער 1897 רופט צונויף אַדאָלף שטאַנד אַ קאָנפערענץ פון שטעט און שטעטלעך פון גאַליציע; אין דער קאָנפערענץ נעמען אָנטייל 60 דעלעגאַטן און דאָ דערוויסן מיר זיך, אַז אויך אין טאָלמיטש עקזיסטירט שוין פון עטלעכע יאָר אַן אָרגאַניזאַציע „תקות־ציון״, וועלכע ציילט 150 מיטגלידער.

שוין פאַר דעם ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל, איז געווען 60 ישובים אָרגאַניזירט אין סניפים. „אהבת ציון״ — 85 סניפים אין מזרח און מערב גאַליציע. חוץ זיי זענען אויך געווען טעטיק צוויי אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס און צוויי פרויען־אָרגאַניזאַציעס. (באַריכט לויט „די וועלט״ פון 1897 יאָר).

דעם 26 און 27 יוני 1897 קומט פאָר אַ קרייז־קאָנפערענץ אין סטאַניסלאַוו, אונטער דער אָנפירונג פון ד״ר זאַלץ. די קאָנפערענץ האָט געעפנט הרב שרייער פון באָהאָראָדטשאַן (אַ נאָענטער קרוב פון אפרים שרייערס זיידע פון דעם טאַטנס צד). ער איז געווען דער איינציקער מענטש אין פאָרגעשריטענעם עלטער צווישן די יונגע דעלעגאַטן, איבערהויפּט סטודענטן. די קרייז קאָנפערענץ האָט אויסגעקליבן אַ נייעם צענטראַל־קאָמיטעט. פון טאָלמיטש נעמען אָנטייל אין דער קאָנפערענץ: יעקב אינזליכט, וועלכער איז שוין דאַן געווען אַ באַוווסטער ציוניסטישער עסקן. פון אַ באַריכט אויף דעם צווייטן ציוניסטישן קאָנגרעס דערוויסן מיר זיך, אַז אין טאָלמיטש איז טעטיק אַ גאַנץ גרויסע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. (דעם שקל האָבן אויסגעקויפט 140 מענטשן).

די אָרגאַניזאַציע אין טאָלמיטש ווערט אָנגעפירט פון משולם שטערן (דער שפּע־טערדיקער שוועער פון ד״ר ראָזענקראַנץ). משולם שטערן רעפּרעזענטירט די טאָלמיטשער אָרגאַניזאַציע אין יאָר 1898 אויף דער קאָנפערענץ אין קאָלאָמיי. (אין דער צייט האָט זיך אין קאָלאָמיי געפונען דער צענטראַל־קאָמיטעט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע פון גאַליציע און בוקאָווינע).

אין אָקטאָבער 1898 איז פאָרגעקומען אַ צוזאַמענפאָר פון דעם מחוז אין סטאַני־סלאָוו. אין פּרעזידיום פון צוזאַמענפאָר איז פון דער טאָלמיטשער אָרגאַניזאַציע געזעסן יצחק פריילינג. אין יאָר 1900 האָט ד״ר קאָרקיס פון לעמבערג [1]) אָרגאַניזירט אַ ציילונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. טאָלמיטש געפינט זיך צווישן 75 סניפים, חוץ צוויי פרויען פאַרבאַנדן, דריי אַקאַדעמישע פאַרבאַנדן, צוויי פאַרבאַנדן פון סוחרישע אַרבעטער און מיטהעלפער, חוץ 90 סניפים „אהבת ציון״ מיט דער צענטראַלע אין טאַרנע. „אהבת ציון״ פאַרנעמט זיך אויסשליסלעך מיט באַזעצן יידן אין ארץ־ישראל. אין יאָר 1903 הויבט אָן אַרויסגיין אין ווין דער אָרגאַן פון „פועלי ציון״ „דער יידישער אַרבעטער״, איינער פון די צוויי רעדאַקטאָרן איז שמואל אינזליכט פון טאָלמיטש. דער אָרגאַן גיט אַרויס אַ צוגאָב צו דער ציימונג אונטער דער רעדאַקציע פון קאַפּלינסקי, נתן גראָס, שמואל אינזליכט פון טאָלמיטש.

אין יאָר 1900, אין 17־טן נומער פון דער צייטשריפט „מזרח״, פאַרעפנטלעכט אַן אַרטיקל שלמה שילער, אַ פּליט פון ביאַליסטאָק.[2]) דער מחבר טרעט אַרויס קעגן פּאָליטישן ציוניזם, ער באַרעכטיקט דעם זיין אין גלות, ער קלאָגט זיך אויף דער מפּלה פון דעם ציוניזם אויף דער יידישער גאַס. אין נומער 20 פון דער ציימונג געפינען מיר אַן ענטפער פון יעקב אינזליכט פון טאָלמיטש, וועלכער זאָגט זיך אַרויס און באַשולדיקט די לייטונג פאַר פעלן פון איניציאַטיוו, וואָס דריקט זיך אויס אין דעם, אַז אין קאָלאָמיי, ווו עס געפינט זיך די צענטראַלע, פעלט פאַקטיש אַ ציוניסטישע אָרגאַניזאַ־ציע, ס׳איז נישטאָ קיין אַנטשפּרעכנדע כוחות, טוער, דאַקעגן די ציוניסטן אין לעמבערג האָבן גוטע אינטעלעקטועלע כוחות, אָבער זיי זענען נישט טעטיק, זיי האָבן פּשוט נישט קיין קאָנטאַקט מיט די מאַסן, ס׳ווערט אונטערגעשטראָכן דאָס פעלן פון צוטרוי. אין דער צייט פון די וואַלן, וואָס זענען פאָרגעקומען אין יאָר 1900, האָבן די יידן נישט אָנטיילגע־נומען אין זיי. זיי האָבן פאַרנאַכלעסיקט דעם לעבן־אינטערעס פון דער יידישער באַפעל־קערונג צו די וואַלן און פאַרלוירן אַ גוטע געלעגנהייט צו באַקומען מאַנדאַטן אין פּאַרלאַמענט אין ווין. ער פאַררופט זיך אויף דעם בריוו פון ד״ר שטאַנד צו ד״ר הרצל, אין וועלכן ד״ר שטאַנד האָט פאָרויסגעזען, אַז טראָץ דעם רעאַקציאָנערן וואַל־סיסטעם

[1]) ד״ר געלבער.

[2]) ביאַליסטאָק האָט זיך אין יענער צייט געפונען אונטער דער רוסישער הערשאַפט.

און די פונאַנדערטיילונג אויף קוריעס, האָבן די יידן געקענט דעראָבערן מאַנדאַטן צום פּאַרלאַמענט.

אין דער ערשטער קוריע — די באַדן־אייגנטימער — האָבן די יידן אין סטרי געהאַט 68%, אין דאָלין — 86%, אין זלאָטשווו, בראָד, סאַמבאָר, סטרי, דראָהאָביטש, קאָלבושאָוו, ניסקאָ — אַרום 60%, טאַרנאָוו, טרנאָפּאָל, סקאַלאַט, טרעמבאָוולאָ — קרוב 30%.

אין דער צווייטער קוריע — שטעט — האָבן די יידן געהאַט אויסזיכטן צו באַקומען 4—5 מאַנדאַטן. דאָס איז אָנבעלאַנגט די שטעט, ווו די יידן האָבן געבילדעט אַ מערהייט ווי צ.ב.: בראָד, זלאָטשווו, קאָלאָמיי, סניאַטין, בוטשאַטש, טאַרנאָפּאָל, באָהאָראָדטשאַני, סטאַניסלאָוו, טיסמעניץ, טאָלמיטש (צוזאַמען).

אין דער דריטער קוריע — האַנדלס־קאַמער — אין אַלע 3 קוריעס האָבן יידן געבילדעט אַ מערהייט. אין דער 4־טער קוריע — דאָרפישע — האָבן יידן נישט געהאַט קיין שום שאַנסן. אין דער 5־טער קוריע — אַלגעמיינע — איז געווען אויסזיכטן צו באַקומען 1 מאַנדאַט.

אין דעם אויבן־דערמאַנטן אַרטיקל, שטעלט אינזליכט פעסט, אַז אויף דער פּראָווינץ געפינען זיך טויזנטער ציוניסטן, אָבער מען דאַרף מיט זיי קענען אָנפירן, געבן זיי צו פאַרשטיין אין אַ פאַרשטענדלעכער פאַר זיי שפּראַך — אין יידיש. ס'ווערט פיל גערעדט וועגן דער קולטור־אַרבעט, נאָר אויף דעם געביט טוט מען זייער ווייניק. מען דאַרף אַרויסווייזן אַן איניציאַטיוו אין אַלע געביטן פון טאָג־טעגלעכן לעבן, אויף אַזאַ אופן וועט די אָרגאַניזאַציע דעראָבערן דאָס רעכט אויף עקזיסטענץ אויף דער יידישער גאַס — פאַרענדיקט אינזליכט זיין איבערצייגנדן אַרטיקל.

אין יאָר 1905 איז אויף דער לעמבערגער קאָנפערענץ אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס צו ווענדן זיך צום קייסערלעכן הויף און צום פּאַרלאַמענט אין דער פראַגע פון אָנערקענען די יידן אַלס אַ פאָלק.

קעגן אָט דער טעטיקייט טרעטן אַרויס די אַסימילאַנטן מיט ד״ר עמיל ביק פון לעמבערג אין דער שפּיץ. אין דעם זעלבן יאָר 1905 רופט צונויף ד״ר ביק אַ קאָנפערענץ פון די פאָרשטייער פון די קהילות. די ציוניסטן פאָדערן אַן אַנטשפּרעכנדע רעפּרעזענטאַנץ. ד״ר ביק זאָגט קאַטעגאָריש אָפּ די פאָדערונג פון די ציוניסטן. אין דעם זעלבן טאָג, ווען די קאָנפערענץ האָט אָנגעהויבן איר אַרבעט אין דעם זאַל פון דער קהילה אין לעמבערג, אויף דער בערנשטיין גאַס, האָבן זיך צונויפגעקליבן מאַסן יידן. אין דער צייט, ווען זיי האָבן אויסגעהערט די רעפעראַטן פון ד״ר ציפּער, ד״ר פּאַרדעס און לעאָן רייך, רייסן זיך אַריין די יידן אין זאַל, בכדי צו שטערן די אַרבעט פון דער קאָנפערענץ. ד״ר ביק אַלס פאָרזיצער פון דער קאָנפערענץ באַפעלט צו אָפּרייניקן דעם זאַל פון די שטערער מיט דער הילף פון דער עסטרייכישער זשאַנדאַרמעריע. אין זאַל בלייבן 24 דעלעגאַטן פון די קהילות, פון וועלכע אַ העלפט בילדן די דעלעגאַטן פון לעמבערג. ד״ר ביק

שטעלט פאַר פאַר די דעלעגאַטן דעם פאָרשטייער פון דער טאָלמיטשער קהילה — יעקב אינזליכט, וועלכער בעט אַ וואָרט. יעקב אינזליכט אַטאַקירט שאַרף דעם ד״ר ביק אין זיין אַרויסטרעטונג און ווייזט אָן, אַז די יידן האָבן צו ד״ר ביק נישט קיין צוטרוי און זיי זענען נישט איינשטימיק מיט זיין פּאָליטישער ליניע, וואָס דריקט זיך אויס אין זיינע באַמיאונגען צו נושא־חן זיין דער פּוילישער פראַקציע אין פּאַרלאַמענט אין ווין. די יידן זענען אויך נישט מסכים מיט דער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פון ד״ר ביק. אין דער קהילה. ד״ר ביק באַפעלט צו אַרויספירן אינזליכטן פון זאַל מיט דער הילף פון די עסטרייכישע זשאַנדאַרן.

נאָך פאַרן דערשיינען פון ד״ר הרצלס „יודענשטאַדט" און פאַרן 1־טן ציוניסטישן קאָנגרעס, האָט טאָלמיטש געשפּילט אַ וויכטיקע ראָל אין דער תקופה פון ערב ציוניזם אין גאַליציע. די טאָלמיטשער עסקנים האָבן זיך נישט באַנוגנט מיט דער טעטיקייט בלויז אויפן אָרט. זיי האָבן אויסגעברייטערט זייער טעטיקייט מחוץ די גרענעצן פון טאָלמיטש. צו די בולטע עסקנים דאַרף מען אויסרעכענען: דעם פאָטער פון יעקב אינזליכט, די ביידע ברידער אינזליכט יעקב און שמואל, משולם שטערן, פרילינג, האַלער, צו דער קאַטעגאָריע עסקנים דאַרף מען צורעכענען שלום שטרייט, וועלכער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1889 און האָט געשריבן אין „המצפה", וואָס איז אַרויס אין דער העברעאישער שפראַך. אין 1908 איז ער עולה קיין ארץ־ישראל.

ס'איז כדאי צו אונטערשטרייכן, אַז אין דער וואַל־קאַמפּאַניע צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט אין יאָר 1907, האָבן די ציוניסטן אַדורכגעפירט 3 מאַנדאַטן: 1(בראָד), 1 בוטשאַטש — טאָלמיטש און איין מאַנדאַט טשאָרטקוו.

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער פּרוכטבאַרער ציוניסטישער טעטיקייט און די אַקטיווע אַרבעט בעת דער וואַל־קאַמפּאַניע, האָט טאָלמיטש באַזוכט ד״ר נתן בירנבוים, אַדאָלף שטאַנד, הרב מרדכי ברוידע, גרשון ציפּער.

אויף די פאַרזאַמלונגען, וועלכע פלעגן גערופן ווערן אין טאָלמיטש, האָט אָנטייל גענומען כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג און צווישן די פאַרזאַמלטע האָט זיך שטענדיק געפונען אַ ציוניסטישע מערהייט. אָבער אין די וואַלן אין יאָר 1911, אַ דאַנק די מאַניפּולאַציעס פון די אַסימילאַטאָרן, וועלכע זענען אונטערגעשטיצט געוואָרן פון דער אַדמיניסטראַציע, האָבן די ציוניסטן פאַרלוירן מאַנדאַטן לטובת די אַסימילאַטאָרן. דאָס זענען געווען וואַלן, בעת וועלכע ס'האָבן אויך נישט געפעלט מענטשלעכע קרבנות. (24 קרבנות אין דראָהאָביטש). אין טאָלמיטש האָט זיך אויך די אַדמיניסטראַציע באַמיט צו אָפּרייסן שטימען פון דער נאַציאָנאַלער ליסטע אַ דאַנק דער הילף פון זיידמאַן.

דער אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט איז געווען רייך מיט פּאַסירונגען אויף דער יידישער גאַס. חוץ די שוין דערמאָנטע וואַלן אין פּאַרלאַמענט, און די וואַלן צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן, האָט זיך געפירט אַ מלחמה צווישן די פּאַרטייען אויף צו דעראָבערן

די השפעה אויף די קהילות. ס'האָבן צווישן זיך געקעמפּט די צוויי שטראָמען אין ציוניזם: פּאָליטישן און פּראַקטישן. אין רוסלאַנד האָט זיך אָנגעהויבן אַ כוואַליע פון פּאָגראָמען, וועלכע האָבן געשטויסן די יידן צו עמיגרירן מעבר לים, און באַזונדערס קיין אַמעריקע. דער טויט פון דעם מנהיג פון ציוניזם ד"ר הרצל האָט שווער געטראָפן די יידן אין די גלות לענדער. דאָס זענען געווען די וויכטיקסטע טעמאַטן, מיט וועלכע ס'האָט זיך דאַן פאַרנומען די יידישע גאַס. ווער עס קען דאָס לעבן אין די קליינע שטעטלעך, דער ווייס, אַז די געשעענישן האָבן איבערגעלאָזן אַ וויטיקלעכן עכאָ אין די קליינע שטעטלעך. אַזוי איז אויך געווען אין טאָלמיטש. חוץ די צענטראַלע פּראָבלעמען און דאגות, האָבן אַ גרויסן פּלאַץ פאַרנומען די לאָקאַלע ענינים אין טאָלמיטש, אַזעלכע, ווי: דאָס לאָזן אין עקספּלואַטאַציע די קליין־באַן; דאָס אַנטשטיין פון די לערן־אַנשטאַלטן, ווי די גימנאַ־זיע; פּאַך־שול; ווירטשאַפטלעכע שול; דאָס אויסבויען די שול אויפן נאָמען פון באַראָן הירש; אַלגעמיינע שול (שקאָלאַ פּאָווטעכנאַ); די דיסלאָקאַציע פון מיליטערישן גאַרניזאָן אין טאָלמיטש; דער באַנקראָט פון דער צוקראָווניע און הויף; דאָס עפענען די העברעאישע שולע („שפה ברורה") אין יאָר 1906, אין וועלכער ס'האָבן זיך געלערנט 80 תלמידים. דאָס זענען געווען די וויכטיקסטע פּראָבלעמען מיט וועלכע ס'האָבן זיך פאַרנומען די טאָלמיטשער יידן אין יענער צייט, דאָס הייסט, פאַרן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

די געזעלשאַפטלעכע טוער פאַר דער מלחמה זענען געווען:

אינזליכט יעקב, אינזליכט שמואל, שטרייט שלום, שטערן משולם, אבנר הירש, האַלער פיניע, רעדנער יהושע, רעדנער יואל, שטרייט יעקב, עפּשטיין פנחס, זייפער אבא, שלעזינגער, טיטמאַן חיים.

דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1914, האָט קאָמפּלעט איבערגעביטן דעם אָרט־לעבן פון די טאָלמיטשער יידן. אַ טייל איז אַנטלאָפן מיט דער אָפּטרעטנדיקער עסטרייכישער אַרמיי און זענען אָנגעקומען קיין טשעכאָסלאָוואַקיי און מאָראַוויע, קיין אונגאַרן און אַפילו אין ווין. אַ געוויסע צאָל מענער ווערן מאָביליזירט אין דער עסטרייכישער אַרמיי און זייערע פרויען און קינדער זענען אויסגעשטעלט געווען אויף הילף פון די צדקה אַנשטאַלטן.[1] די יידן, וועלכע זענען פאַרבליבן אין טאָלמיטש, האָבן איבערגעלעבט דעם גיהנום און שרעק פון די קאָזאַקן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער רוסישער אַרמיי. די יידן זענען געווען אויסגעשטעלט אויף שיקאַנעס און זענען געווען פאַרדאַכט אין שפּיאָנאַזש לטובת דער עסטרייכישער מאָנאַרכיע (אייניקע טאָלמי־טשער יידן זענען פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט, אַלס פאַרדעכטיקטע אין שפּיאָנאַזש). די יידן זענען געווען געצווונגען צו צאָלן קאָנטריבוציע, אויסקויף־געלט און אין די נעכט

[1]) וועגן לעבן פון די יידן דערציילט בן עמי אבשלום (העניגסבערג) אַן עסטרייכישער סאָלדאָט אין 1918, וועלכער איז געווען אויף אורלויב אין טאָלמיטש (היינט אין ישראל).

זענען זיי געווען אויסגעשטעלט אויף אָפטע רעוויזיעס, רויב־אַקטן און צום סוף זענען זיי אַרויסגעטריבן געוואָרן פון די היימען אַלס פיינטלעכער עלעמענט און מ׳האָט זיי דעפּאָ־טירט קיין זלאָטשעוו.

דער גירוש, און דאָס באַראַבעווען די אַזוי אויך שוין פאַראָרעמטע יידן און דאָס לאָזן מיטן רויך זייער ביסל האָב און גוטס, האָט דראַסטיש פאַרערגערט דעם מצב פון דאָס רעשט טאַלמיטשער יידן, וועלכע זענען פאַרבליבן זין אַ גואל. אין יאָר 1916, ווען איינער פון די ציוניסטישע מנהיגים אין גאַליציע ד״ר רינגעל פון לעמבערג האָט זיך צוריקגעקערט קיין לעמבערג, נאָכן אָנבינדן קאָנטאַקטן מיט דער פּראָווינץ, האָט ער אויך געבראַכט אַ ידיעה פון טאַלמטיש וועגן איינעם אַן אַקטיוויסט פּיניע האַלער.

מיטן צעפאַלן זיך פון דער עסטרייך־אונגאַרישער מאָנאַרכיע, האָבן די אוקראַינער פּראָקלאַמירט די מזרח־וואָיעוואָדסטוועס אַלס „מערב־אוקראַינע״. אין די שלאַכטן אונטער פּשעמישל, זענען זיי אָבער געצווונגען געוואָרן צו אָפּטרעטן אַזש נאָך לעמבערג. די צענטראַלע אוקראַינישע מאַכט טראָגט זיך אַריבער קיין סטאַניסלאַוו. די יידן געפינען זיך אין דער סיטואַציע צווישן האַמער און קאָוואַדלע, און קלייבן אויס אין סטאַניסלאַוו אַ נאַציאָנאַלן ראַט. אין דעצעמבער 1918 איז פאָרגעקומען די ערשטע קאָנפערענץ פון דעם יידישן נאַציאָנאַלן ראַט, מיטן אָנטייל פון איבער 100 קהילות. פון טאָלמיטש נעמען אָנטייל אין דער קאָנפערענץ פּיניע האַלער און ד״ר באַנדלער. אויף דער זיצונג פון דעם יידישן נאַציאָנאַלן ראַט איז דיסקוסירט געוואָרן די פראַגע פון אָרגאַניזאַציאָנעלן לעבן פון דער קהילה, אירע גייסטיקע און עקאָנאָמישע זאָרגן; זאָרג פאַר דער דערציאונג פון יינגערן דור א.אַ.וו. אין דער פראַגע האָט מען זיך געווענדעט צו דער צענטראַלער אוקראַינישער מאַכט, און געפאָדערט, אין ליכט פון זיין דעקלאַראַציע, רעכט אויף אַן אויטאָנאָמער נאַציאָנאַלער קולטור, אַזוי ווי דאָס איז צוגעזאָגט געוואָרן.

אין טאָלמיטש איז בראש פון דעם נאַציאָנאַלן־ראַט געשטאַנען ד״ר באַנדלער, אַ יוריסט. די אוקראַינישע רעגירונג איז געווען פאַראינטערעסירט צו אונטערשטיצן די שטרעבונגען פון דעם נאַציאָנאַלן־ראַט, אין איינקלאַנג מיט די אינטערנאַציאָנאַלע פּרינציפּן. אָבער די לאָקאַלע מאַכט־אָרגאַנען, וועלכע זענען געווען צעפרעסן פון יידן־האַס, האָבן געהאַנדלט אינגאַנצן אַנדערש. אין פעברואַר 1919, האָבן די יידישע פּאָסטולאַטן געפונען אַ פאַרשטענדיקונג אין דער צענטראַלער אוקראַינישער רעגירונג. די אוקראַינער האָבן איגנאָרירט די אַנטי יידישע אַרויסטרעטונגען פון פּינצטערע עלעמענטן, און האָבן אַזוי אַרום דירעקט צוגעהאָלפן זיי אין זייערע צעווילדעוועטע אָנפאַלן, וועלכע האָבן נישט ווייניק שאָדן אָנגעטאָן די יידן. אין טאָלמיטש, אין פאַרגלייך מיט אַנדערע יידישע קהילות, האָבן די יידן נישט געליטן פון די פּעטלורישע באַנדעס. (ס׳האָבן געליטן די יידן פון באַלשאָווצע, בוקאַשאָווצע, האַליטש, באָהאָראָדאָטשאַן, ביוזפּול, בלישטש, אויסטיע, טיסמעניק, וואָינילאָוו. פיל מאַטעריעלע שאָדנס האָבן די באַנדעס אָנגעטאָן די יידן: זיי

האָבן גערויבט דאָס יידישע פאַרמעגן, צעגנבעט די סחורות פון די קראָמען, פאַרגוואַלדיקט יידישע פרויען. די שאָדנס האָבן באַטראָפן צענדליקער מיליאָנען מאַרקן. (די טאָלמיטשער יידן זענען אַרויס פון די דאָזיקע עקסצעסן כמעט נישט באַשעדיקט, אַ דאַנק די גוטע לאָקאַלע באַציאונגען מיט די אָרטיקע איינוווינער און די ווירדיקע האַלטונג פון ד״ר מאַקוך, דער סעקרעטאַר פון דער אוקראַינישער רעגירונג, און שפּעטערדיקער סענאַטאָר אין פּוילישן סענאַט, וועלכער האָט געשפּילט אַ פּאָזיטיווע ראָל בעת די אַנטי־יידישע מהומות).

סוף מאַי 1919 האָבן די אוקראַינער אָפּגעטראָטן און אויף זייער פּלאַץ זענען געקומען די פּאָליאַקן. די יידן האָבן אָנגעהויבן זיך אומקערן צוריק צו זייער פריערדיקער טעטיקייט. בראָש פון דער קהילה איז דאַן געשטאַנען הערש נאַגלבערג.

אויב עס גייט וועגן דער ציוניסטישער טעטיקייט, איז ווערט צו אונטערשטרייכן, אַז אין יאָר 1918, האָבן 23 רבנים אַרויסגעגעבן אַ רוף צו די יידן מיטן אַפּעל צו באַזעצן זיך אין ארץ־ישראל. צווישן אַנדערע פיגורירן אויף דעם רוף די פאַמיליעס פון די רבנים פון טאָלמיטש און טשאַרטקוו. (פון טאָלמיטש — הרב ציפּ, פון טשאָרטקוו — הרב פרידמאַן).

אין טאָלמיטש הויבט זיך אָן אַ ניי לעבן. דער קאַמף פאַר דער עקזיסטענץ, אָרגאַניזירונג פון הילף פאַר די יידן, וועלכע האָבן זיך אָנגעליטן אין משך פון דער 4־יאָריקער מלחמה און נאָך די מלחמה־יאָרן. ס׳הויבט אָנקומען הילף פון אַמעריקע. ס׳אָרגאַניזירן זיך קאָאָפּעראַטיוון, ס׳לעבט ווידער אויף דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין שטאָט. ס׳באַנייען זייער טעטיקייט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע און דער „בונד״. ס׳אַנטשטייט אַ דראַמאַטישער קרייז. אַ גרויסע גרופּע יוגנטלעכע פאָרן אַוועק קיין ארץ־ישראל און אַ פאַר משפחות פאָרן אַוועק קיין אַמעריקע. די יידישע באַפעלקערונג, טראָגט דעם שווערן קאַמף פאַר עקזיסטענץ, ווייזט אַרויס אַ גרויסן אינטערעס אין געזעלשאַפטלעכן לעבן. אַ געלעגנהייט צו אַ באַלעבטער טעטיקייט גיבן די וואַלן צום פּוילישן סיים. וואָס איז פאָרגעקומען דעם 5.11.1922. אַ גייעג נאָך יידישע שטימען גייט אָן צווישן דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, (ליסטע נר. 16) „פועלי־ציון״ און „בונד״, ווי אויך די ליסטע פון די אַסימילאַטאָרן בראָש מיט ד״ר רייך. די ליסטע נר. 10 איז די ליסטע, וואָס איז אַרויסגעשטעלט געוואָרן פון די פּאָליאַקן. די דאָזיקע ליסטע האָט צונויפגעקליבן אין גאַנץ מזרח קליין־פּוילן 2619 שטימען און איז פאַרבליבן אָן אַ מאַנדאַט. אויך די ליסטע פון „בונד״ און „פועלי־ציון״ האָבן אָנגעצויגן אַ קליינע צאָל שטימען. דאַקעגן די ציוניסטישע ליסטע האָט באַקומען אין גאַנץ קליין־פּוילן 34 מאַנדאַטן, פון וועלכע סטאַניסלאַוו און די שכנותדיקע פּאָוויאַטן, אַריינרעכענענדיק אויך דעם טאָלמיטשער פּאָוויאַט, האָבן געגעבן 3 מאַנדאַטן.

אַ געוויסער טייל אוקראַינער ווילן נישט אָנערקענען די מזרח־גרענעצן פון פּוילן

און שטימען טיילוויז פאַר דער ליסטע פון די ציוניסטן, טראָץ דעם, וואָס די פּאָליאַקן האָבן אַרויסגעשטעלט אַ באַזונדערע אוקראַ;נישע ליסטע (טוּוערדאָכליב). די יידישע באַפעלקערונג פון טאָלמיטש האָט אין 90% געשטימט פאַר דער ציוניסטישער ליסטע.

ס׳געדענקט זיך די פאַרזאַמלונגען ערב די וואַלן אין „ר׳ זיסיעלעס קלויז״. די פאַרזאַמלונג האָט געעפנט אדוו. מאַקס האַלפּערין און אַ רעפעראַט האָט געהאַלטן צבי העלער. די בונדיסטן און „פּועלי־ציוניסטן״ האָבן געשטערט די פאַרזאַמלונג און האָבן פאַר יעדן פּרייז געוואָלט זי אויפרייסן, אָבער אַ גרופּע פון דער נאַציאָנאַלער יוגנט האָט זיי פאַרנאַנדערגעיאָגט.

צוזאַמען מיט דער נאָרמאַליזאַציע פון יידישן לעבן אין שטאָט, באַנייט איר טעטיקייט די העברעאישע שול, און אויך די נאַציאָנאַלע פאָנדן „קרן הקיימת״ און דעם טויט פון ד״ר הרצל, און די דאַטע פון דער באַלפור־דעקלעראַציע. חוץ די נאַציאָנאַלע פאָנדן, אַנטשטייט אויך אַ הילפס־קאָמיטעט „עזרה״, הילף פאַר חלוצים.

אין די אַלע קאָמיטעטן זענען פאַרטראָטן פּאַרטייען און יוגנט אָרגאַניזאַציעס (די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג נעמט אַנטייל אין דער פייערונג פון דאָס עפענען דעם ירושלימער אוניווערסיטעט, אַפּריל 1924). כדי צו פאַרגרעסערן די הכנסות פון די פאָנדן פון „קרן הקיימת״ און „קרן היסוד״, אָרדנט מען איין פאַרוויילונגען און פייערונגען אין שטאָטישן פּאַרק.

אין יאָר 1924 קומען פאָר וואַלן צו דער קהילה. די ציוניסטישע ליסטע באַקומט די מערהייט שטימען און באַקומט די גרעסטע צאָל מאַנדאַטן. דער סטאַראָסטע האָט אין משך פון עטלעכע חדשים זיך אַנטזאָגט צו אַנערקענען דעם אויסגעקליבענעם קהילה־ראָט, אָבער צום סוף האָט ער נאָכגעגעבן. בראש פון דער קהילה ווערט אויסגעקליבן בלוך, וועלכער אַדמיניסטרירט אין הסכם מיט זיין נאָמינאַציע. שפּעטער ווערט אויסגעקליבן רייס און נאָך אים לעאָן שוועפּעלגייסט, פּיניע ריזל און פאַביאַן אורמאַן.

אין די וואַלן צום שטאָט־ראָט באַקומען די יידן אַ באַדייטנדע צאָל שטימען און זיי זענען דאָרט אַנטשפּרעכנד גוט רעפּרעזענטירט. אין משך פון אַ ריי יאָרן איז דער וויצע־בירגערמייסטער פון שטאָט געווען לעאָן שוועפּעלגייסט. די ציוניסטן געפינען זיך אָפט אין אַ קאָאַליציע מיט די פּאָליאַקן, און מיט די אוקראַינער און מיט דעם איינציקן פאָרשטייער פון די לינקע פּועלי־ציון אין שטאָטראָט, ד״ר שטיינבערג (פאַר די דייטשע ציַיטן דער ראש פון יודנראָט) זיי בילדן די אָפּאָזיציע. אין דעם שטאָט־ראָט זענען אויסגעקליבן געוואָרן: האַלפּערין, ראָזענקראַנץ, רעדנער, שטרייט; און אַנדערע.

אין טאָלמיטש אַנטוויקלט זיך די טעטיקייט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע זייער פּרוכטבאַר. אַלץ מער שקלים ווערן פאַרקויפט צו די וואַלן פון די ציוניסטישע קאָנגרעסן. פון דאַנען די גרויסע פאַראינטערעסירונג פון די יידן ערב די וואַלן. אַ דאַנק דאָס אַנטשטיין פון פאַרשיידענע פּאַרטייען, ציוניסטישע און אַנדערע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס

אויך אַקאַדעמישע, באַזוכן טאַלמיטש די פירער פון די צענטראַלעס פון לעמבערג און וואַרשע. (זע דעם באַזונדערן קאַפּיטל וועגן די פּאַרטייען און יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין טאַלמיטש). די עסקנים פון טאַלמיטש נעמען אָנטייל אין די קאָנפערענצן און צוזאַמענפאָרן פון זייערע פּאַרטייען, וועלכע קומען פאָר אין לאַנד־מאַסשטאַב, אָדער אין די וואָיעוואָדישע צוזאַמענפאָרן. זיי ווערן אויך אויסגעקליבן אין די לאַנד־אינסטאַנצן פון זייערע פּאַרטייען. ד״ר ראָזענקראַנץ איז אייניקע מאָל געווען אויסגעקליבן אַלס דעלעגאַט צו ציוניסטישע קאָנגרעסן. ד״ר ראָזענקראַנץ און ד״ר מאַקס האַלפּערין זענען פאַרטראָטן אין דעם לאַנדראַט פון די אַלגעמיינע ציוניסטן. רעדנער און שטרייט, זענען חוץ ד״ר ראָזענקראַנצן און האַלפּערין אויך מיטגלידער פון דעם קרייז־ראַט אין סטאַניסלאַוו. פון „התאחדות״ איז פון יאָר 1925 מאָטל שפּיגעל אַ מיטגליד פון דעם ראַט אויף דער סטאַניסלאַווער וואָיעוואָדסטווע. לאַם — דער זון פון הרב לאַם פון „מזרחי״, איז פאַרטראָטן אין דעם לאַנד־ראַט פון „מזרחי״. בוניאַ קאָרן און מענדזיאַ קרום, זענען מיטגלידער פון די צענ־טראַלע אָרגאַנען פון די „פּועלי־ציון״ (לינקע). מ. ווורמאַן איז אַ מיטגליד פון דער „בית״ר״ אויף מזרח קליין־פּוילן. אין די יאָרן 1932—1936 און נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה — אַ חבר אין דער אָנפירונג פון בית״ר אין פּוילן און אַ חבר פון צ. ק. פון דער רעוויזיאָניסטישער פּאַרטיי, חבר אין דער צענטראַלע פון דער „בריחה״ אין פּוילן און אייניקע חדשים אַ שליח פון דער „בריחה״ אין טשעכאָסלאָוואַקיי. אויך אין ישראל איז ער טעטיק אויף אַלע געביטן. זומער און רייטער זענען מיטגלידער פון דעם לאַנדראַט און געהערן צו דער אָנפירונג פון „בית״ר״ אין דער סטאַניסלאַווער וואָיעוואָדסטוואָ. אַדוו. מאַקס האַלפּערין איז אַ מיטגליד פון קאָמיטעט פאַר דער העברעאישער גימנאַזיום אין סטאַניסלאַוו. ד״ר אורמאַן איז אַ מיטגליד פון דער פאַרוואַלטונג פון „טאַז״ אין סטאַניסלאַוו.

די טאַלמיטשער העברעאישע שול אַנטוויקלט אַ רייכע טעטיקייט פאַר דער פּאָפּולאַריזירונג פון דער העברעאישער שפּראַך. די פאָרשטעלונגען פון דעם דראַמאַטישן קרייז ביי דער שול צייכענען זיך אויס מיט גרויס דערפאָלג און אַלץ אָפטער הערט זיך אין די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס די העברעאישע שפּראַך.

אַ גרויס געשעעניש אין טאַלמיטש איז געווען דאָס אַרויספאָרן פון חלוצים קיין ארץ־ישראל. כמעט די גאַנצע שטאָט האָט געזעגנט די אָפּפאָרנדע.

אויפן פּאָליטישן האָריזאָנט ווערט וואָס אַמאָל פינצטערער. די אַנטיסעמיטישע כוואַליע פון מערב, ווערט וואָס אַמאָל שטאַרקער. די יידן ווערן פּלאַנמעסיק אַרויסגע־שטויסן פון זייערע פּאָזיציעס. דער פּראָצענט פון די דעקלאַסירטע און פאַראָרעמטע ווערט וואָס אַמאָל אַלץ העכער. די יידן נעמען אונטער שריט פון רעטונג: זיי גרינדן אַ באַנק, וואָס גיט אַרויס הלוואות און אין דער באַנק זענען זייער טיכטיק ד״ר ראָזענקראַנץ, דער

דירעקטאָר פון דער פריערדיקער שולע פון באַראָן הירש, אורמאַן, יעקב שטרייט און זיין זון בערנאַרד.

אין די דערפער איז די לאַגע פון די יידן נישט בעסער. אויך דאָרט ווערן די יידן אַרויסגעשטויסן פון זייערע פּאָזיציעס, וועלכע זיי האָבן אין זיינער צייט פאַרנומען.

אַ טייל צווישן די אָנפירער, זעט פאַר, וואָס עס גרייט זיך אין פּוילן. זיי רופן צו אָננעמען פּראַקטישע שריט, כדי צו פאַרמיידן דעם אָנקומעדיקן שטורעם. נישט אַלע האָבן, ליידער, געקענט און געוואָלט נעמען דעם וואַנדער־שטעקן און אַזוי זענען זיי פאַרבליבן, נישט אויסמיידנדיק דעם טרויעריקן גורל, וואָס האָט געטראָפן די גרעסטע טייל יידן און צוזאַמען מיט זיי די יידן פון טאָלמיטש.

יחיאל־פישל בר׳ יעקב קאַסטעלמאַן

שלום שטרייט איז נישט געווען דער איינציקער ייד, וועלכער האָט אויסגעוואַנדערט פון טאָלמיטש, ער האָט איבערגעלאָזן זיין הויז און איז אַוועק וואַנדערן אין לאַנד פון זיינע עלטער זיידעס.

אין דער ערשטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט, איז קיין צפת אָנגעקומען אַ ייד פון טאָלמיטש, יחיאל־פישל בר׳ יעקב קאַסטעלמאַן. ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1816. ווען ער איז אָנגעקומען אין לאַנד, איז ער אַלט געווען 34 יאָר, שוין אַ חתונה־געהאַטער און איז געווען אַ פאָטער פון צוויי קינדער: אַ זון און אַ טאָכטער. אַ געבוירענער אין טאָלמיטש, איז ער געווען באַשאָנקען מיט אַ שאַרפן חוש פון קריטיק און גלייכצייטיק געווען זייער רעליגיעז. אַליין אַן אייראָפּעאישער ייד, איז ער געווען פונדעסטוועגן גייסטיק נאָענט צו די מזרח־יידן, וועלכע האָלטן אים אַלס זייעריקער.

די געשיכטע פון זיין נסיעה פון ארץ־ישראל צו זיינע ברידער אין גלות כדי צו אָבסערווירן זייער לעבן, איז דאַן געווען עפּעס אַ נייעס, ער האָט זיך אויסגעטיילט מיט עפּעס אייגנאַרטיקעס פון אַנדערע וואַנדערער, וועלכע האָבן אויך זייער אופן אָבסערווירט און געפאָרשט דאָס לעבן פון די יידן אין פאַרשיידענע ערטער אין די גלות־לענדער, פאַר אים. קאַסטעלמאַן איז טאַקע געווען אַ שליח פון צפת, ווי מען האָט אים גערופן און געקענט. ער איז נישט געפאָרן אויף אַן אויסגעטראָטענעם וועג. ער האָט נישט געזוכט צו טרעפן זיך מיט די יידישע מנהיגים אין גלות, ער האָט אויך נישט באַזוכט די ישיבות, וווּ מען האָט געלערנט תורה. ער האָט אויך נישט אָפּגעטראָטן אין די גוט־פּראָספּערירנדע ישובים און רייכע יידישע קהילות. דער שליח פון צפת קאַסטעלמאַן דערגרייכט דורך סיריע צו די יידישע ישובים פון קורדיסטאַן, ווו ס׳האָבן געלעבט די רעשטלעך פון די

פאַרגעסענע יידן, וועלכע האָבן ליידנשאַפטלעך זיך געהאַלטן אין די יידישע מנהגים און טראַדיציעס און האָבן שטאַלצירט מיט זייער יידישער אָפּשטאַמונג.

קאַסטעלמאַן באַשרייבט די וועגעטאַציע פון דעם פאַרגעסענעם אין יענער צייט יידישן באַרג — שבט, וועלכער איז געווען מיט לייב און לעבן פאַרבונדן מיט ארץ־ישראל. זיי האָבן אין דעם שליח פון צפת געזען אַ שליח פון גאָט. אָט די רייזע האָט קאַסטעלמאַן געמאַכט מיט איבער 120 יאָר צוריק.

(פרטים וועגן קאַסטעלמאַנס רייזע זע אין דעם בוך „אחים קרובים נדחים", אַרויס־געגעבן פון „עם עובד" תש"ג פון ברכה חבס, זייטן 30—32, 102).

שלום שטרייט

געבוירן אין טאָלמיטש דעם 5.6.1888, אין אַ שטוב פון אַ פאָטער אַ משכיל. דערצויגן געוואָרן אין דער העברעאישער שפּראַך און ליטעראַטור.

זיין ליטעראַרישע טעטיקייט אַלס פּובליציסט, האָט ער אָנגעהויבן אין אַ צייט־שריפט אין דער העברעאישער שפּראַך, וועלכע איז אַרויסגעגאַנגען אין קראָקע און האָט געהייסן „המצפה". די צייטשריפט האָט אָנגעהויבן דערשיינען אין יאָר 1904 און האָט אָן איבעררייס עקזיסטירט ביזן יאָר 1921. אין דער דאָזיקער צייטשריפט האָט זיך אויך געדרוקט די שאַפונגען פון ש. עגנון, אַביגדור המאירי, אורי צבי גרינבערג, שמעון מנחם לאַזאַר.

זיין פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט האָט ער אָנגעהויבן צווישן אַ גרופּע ציוניסטן אין טאָלמיטש. אין יאָר 1908 איז שלום שטרייט אַרויסגעפאָרן פון טאָלמיטש קיין ארץ ישראל. אין לאַנד האָט ער געאַרבעט ביי לאַנדווירטשאַפטלעכע אַרבעטן. אין יאָר 1922 איז ער געווען איינער פון די גרינדער פון דעם ישוב „עין חי", וואָס האָט זיך געפונען אין דעם דרומדיקן טייל פון שרון, אויף דער וועג פון פתח־תקוה, צווישן רמת־גן און רעננה. דאָס איז געווען דער ערשטער אין שרון יידישער ישוב אויף דער ערד פון קרן הקיימת לישראל, וועמענס סעקרעטאַר איז די גאַנצע צייט געווען שלום שטרייט. דער ישוב האָט זיך אָנגערופן „עין־חי" — פון אַראַבישן חירבת אלחיה — חירבת הנחש. דער נאָמען עין־חי איז שפּעטער פאַרביטן געוואָרן אויף כפר מל"ל — אויפן פאַרקירצטן נאָמען פון משה לייב ליליענבלום — אַ העברעאישער שרייבער און דענקער און איינער פון די ערשטע מנהיגים פון דער „חובבי ציון" באַוועגונג.

שלום שטרייט איז אייניקע יאָרן געווען אין עסטרייך און אין דייטשלאַנד, ווו ער האָט פאַרפולקומט זיינע שטודיומס. אין יאָר 1926 איז ער געווען צווישן די גרונט־לייגער פון דער גימנאַזיע א. נ. אחד־העם אין פתח־תקוה. אין אייניקע יאָר שפּעטער איז ער

געווען אַ מיטגליד פון דער צענטראַלער פאַרוואַלטונג פון העברעאישן שרייבער פאַראיין. ער האָט געשריבן אין „הצופה״, „מעברות״, „האדמה״, „רביבים״, „גליונות״, „מאזניים״, „התקופה״ און אויך אין דער טעגלעכער פרעסע.

זיין ערשטער בוך דערציילונגען א. נ. „בעלות השחר״ איז אויפגענומען געוואָרן פון דער קריטיק פאָזיטיוו. די מערהייט פון זיינע קריטישע אָפּהאַנדלונגען זענען אַריין אין אַ צוויי־באַנדיקע אויסגאַבע „פני הספרות״. ער האָט אויך געשריבן לידער. זיין הויפּט מאָטאָ אין זיין שרייבן איז געווען די אידיי פון נאַציאָנאַלן ווידערגעבורט. זיין טאָכטער, שטרייט־וואָרצעל האָט געענדיקט די גימנאַזיום אין פּתח־תקוה און שפּעטער פאַרענדיקט דעם ירושלימער אוניווערסיטעט. זי שרייבט אויף פּעדאַגאָגישער טעמאַטיק און אויך דערציילונגען ווי „ספרות על השיעור״, ביכער „יומן המיצר״, „הבובה מן הבית הקטן״ און „סיפורי ילדים״ פאַר קינדער.

עמיגראַציע און עליה

די יאָרן 1882 — 1881 בילדן אַ שווערן איבערברוך אין לעבן פון די יידן אין מזרח־איראָפּע. די יידן געפינען זיך אַלץ מער אין שווערע עקאָנאָמישע באַדינגונגען, ליידן פון פּורעניותן, פּאָליטישע באַגרענעצונגען, דערנידעריקונגען און צום סוף זענען זיי געוואָרן אַן אָביעקט פון רויב און שווערע פּאָגראָמען. די יידישע מאַסן האָבן נישט געהאַט קיין רו. דאָס שטרעבן צו אַ סטאַבילן רואיקן און בעסערן מאָרגן, כדי נישט ווערן דיסקרימינירט אַלס יידן, האָט זיי געשטויסן צו עמיגרירן אין אַנדערע טיילן פון דער וועלט און באַזונדערס קיין אַמעריקע. זייענדיק באַהערשט פון עמיגראַציע־טענדענצן, זענען זיי ספּעציעל באַווירקט געוואָרן פון דער באַרימטער וואַשינגטאָן־דעקלאַראַציע וועגן גלייכהייט און ברידערלעכקייט פאַר אַלע אָן אונטערשייד גלויבנס און נאַציעס, וועלכע איז פּובליקירט געוואָרן 15 יאָר פאַר דער גרויסער פראַנצויזישער רעוואָלוציע.

צווישן די ערשטע גרופּן עמיגראַנטן פון מזרח־איראָפּע קומט אויך אָן אַ קליינע הייפל יידישע עמיגראַנטן פון טאַלמיטש קיין אַמעריקע. מענטשן באַליידיקטע פון גורל, זוכן זיי גליק, פרייהייט און אַ בעסערע צוקונפט אין דער „גאָלדענער אַמעריקע". „גאָלד האָבן זיי דאָרט נישט געפונען" — שטעלן פעסט די געוועזענע טאַלמיטשער עמיגראַנטן אין דער אַמעריקאַנער צייטשריפט „פירסט טלומאַטשער בענעוואָלענט אַססאָציאַטאָן", אין צוזאַמענהאַנג מיט זייער 60־יאָריקער געפינען זיך אין אַמעריקע, (1961 — 1901), אָבער אַ בעסערע צוקונפט פאַר זייערע קינדער און ראַטעווען זיי פון די היטלעריסטישע גאַז־אויוונס, פון דעם היטלעריסטישן גיהנום — האָבן זיי יאָ דערגרייכט.

שווער איז געווען די לאַגע פון דעם יידישן עמיגראַנט אין אַמעריקע. ער האָט געמוזט אָנהויבן זיין נייעם לעבן אין די שווערסטע באַדינגונגען פון אַרבעטן אין אַ פאַבריק, אין משך פון לאַנגע שעה'ן בייטאָג און אין די נעכט, אָדער פאַרנעמען זיך מיטן גאַסיקן־האַנדל, וואָס האָט געגעבן אַ מינימאַלע עקזיסטענץ.

די עמיגראַנטן האָבן געזוכט מעגלעכקייטן צו וווינען צוזאַמען אין באַזונדערע קוואַרטאַלן. זיי אָרגאַניזירן אייגענע קלובן, לאַנדסמאַנשאַפטן, זיי האָבן אין זייערע געגנטן אייגענע בתי־תפילות, אָרגאַניזירן פאַרשיידענע חברות פון זעלבסט־הילף, גמילות־חסדים, אַזוי ווי אין זייערע פריערדיקע וווינערטער. ס'אַנטשטייען פּראָפעסיאָנעלע פאַר־איינען פון דעם „אַרבעטער־רינג", ריידן צווישן זיך אויף יידיש, גיבן אַרויס און לייענען יידישע צייטונגען, אָרגאַניזירן יידישע שולן און ביבליאָטעקן, און אין די פרייע שעה'ן

פון אַרבעט ווערן זיי צעפּרעסן פון נאָסטאַלגיע, דערמאָנענען מיט ליבשאַפט זייערע אַמאָליקע שטעט און שטעטלעך, די געסלעך, משפחות, וועלכע זיי האָבן דאָרט איבערגעלאָזט אויף יענער זייט פון אָקעאַן. צום סוף פון 19־יאָרהונדערט געפינען זיך שוין אין ניו־יאָרק מער ווי 20 יידישע משפחות פון טאָלמיטש. די טאָלמיטשער בויען אויס אַן אייגענע שול, וווּ זיי האָבן 4 ספרי־תורות, זיי האָבן אָפּגעקויפט אַ שטח אויף אַן אייגענעם בית־הקברות, דעם אַזוי גערופענעם „מאונט ציון" אויף לאָנג איסלאַנד. זיי פאַרלייגן די יסודות פון דער אָרגאַניזאַציע „פירסט טלומאַטשער בענעוואָלענט אַססיאָציאַטיאָן", וועלכע ציילט אין דעם טאָג פון 20־טן מאַי 1910 — 56 מיטגלידער.

לויט דער פריערדיקער דערמאָנטער יובל־אויסגאַבע, איז אין די יאָרן 1920—1910 אָנגעקומען קיין אַמעריקע אַרום 400—500 יידישע משפחות פון טאָלמיטש, אָבער נישט אַלע זענען אַריינגעטראָטן אין דער אָרגאַניזאַציע פון דער לאַנדסמאַנשאַפט. פון דאַנען די סיבה, וואָס די אָרגאַניזאַציע איז נישט אויסגעוואַקסן אין צאָל. אַ טייל פון די טאָלמיטשער עמיגראַנטן זענען אַריינגעצויגן געוואָרן אַלס פריינט פון „אַרבייטער־רינג" און מיט דער צייט שוין דאָרט פאַרבליבן.

אין יאָר 1920 האָבן זיך די פרויען פון די טאָלמיטשער עמיגראַנטן אָרגאַניזירט אַלס אַ סעפּעראַטע גרופּע, וועלכע האָט זיך פאַרנומען מיט וווילטעטיקייטס־פּראָבלעמען. אַ טייל פון די עמיגראַנטן, אָפּשטאַמיקע פון טאָלמיטש, האָבן אין אַלגעמיין נישט אַרויסגעוויזן אַ באַזונדערן אינטערעס פאַר דער לאַנדסמאַנשאַפט. חוץ דעם, איז מיט דער צייט אַ צאָל מיטגלידער אויסגעשטאָרבן. אין יאָר 1926 האָט די טאָלמיטשער לאַנדסמאַנשאַפט אָפּגעקויפט נאָך אַ פּלאַץ אויף אַ צווייטן בית־הקברות „בית־דויד".

די ערשטע עמיגראַנטן פאַרגעסן נישט זייערע ברידער, וועלכע זענען פאַרבליבן אין טאָלמיטש. ווען ס'האָט זיך פאַרענדיקט די ערשטע וועלט־מלחמה און די שווערע ווירטשאַפטלעכע פאָלגן פאַר די טאָלמיטשער יידן, ווי דער גירוש קיין זלאָטשעוו, הונגער און קראַנקהייטן און די פאַראָרעמונג פון דעם גרעסטן טייל פון די יידן, האָבן די מיטגלידער פון דער טאָלמיטשער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע, זיך געאײַלט מיט קאָנקרעטער הילף פאַר דער רואינירטער יידישער באַפעלקערונג. מ'האָט אָרגאַניזירט טראַנספּאָרטן פון פעקלעך זאַכן און עסנוואַרג פאַר די נאַקעטע און הונגעריקע יידן, וועלכע האָבן געליטן פון די מלחמה־אָפּעראַציעס. פון די פעקלעך אַרויסגעשיקטע פאַר יידן, געניסן אויך נישט יידן. ס'איז ווינשנסווערט צו אונטערשטרייכן, אַז אויף דעם דערנערונגס־פּונקט ביי דער גימנאַזיע האָבן אַלע שילער אָן אויסנאַם פון נאַציאָנאַליטעט געגעסן פון שפּייז: הייסע קאַקאַאָ, און פרישע בולקעלעך — טאַקע פון די מתנות פון די טאָלמיטשער יידן אין אַמעריקע.

נאָכן 1920 יאָר, קען מען נישט פאַרצייכענען פאַקטן פון אַן ערנסטער עמיגראַציע קיין אַמעריקע. דאָס אָנקומען קיין אַמעריקע פאַר די יידישע עמיגראַנטן איז באַשווערט

געוואָרן קודם־כל פון די אַמעריקאַנישע עמיגראַציע ביוראָען, פון דעסטוועגן זענען געווען איינציקע פאַלן פון פאַראייניקן זיך פון משפחות ווי די משפחה האַבער, משפחה קערנער. אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין סאַמע ברען פון דעם קריג, דערגייען קיין אַמעריקע די טרויעריקע ידיעות וועגן דער טראַגעדיע פון איירא־פעאישן יידנטום. אַלע לאַנדסמאַנשאַפטן, צוזאַמען מיטן „דזשאָינט", היילן זיך מיט הילף קודם־כל פאר די יידן, וועלכע האָבן זיך שוין געפונען אין די געביטן, וועלכע זענען פאַרנומען געוואָרן פון דער רויטער אַרמיי. ס'ווערן באַלד אָרגאַניזירט טראַנספּאָרטן פון פעקלעך זאַכן און שפייז, אָבער אין גרעסטן טייל האָבן די יידן די פעקלעך פאַר די אויגן נישט געזען. אַלץ האָבן צוגענומען די סאָוועטישע פאַרטיי־אָרגאַנען, צווינגענדיק די יידישע פאָרשטייער, וועלכע זיי האָבן אַליין נאָמינירט צו אונטערשרייבן אויף די פאָסט־קבלות, וועלכע האָבן „באַשטעטיקט" דאָס באַקומען פון די פעקלעך דורך יידן.

אין דעם ערשטן פעריאָד נאָך דער מלחמה, האָבן אַ באַדייטנדע הילף באַקומען די רעשטלעך פאַרבליבענע יידן אין פוילן, און ווי אויך די פליטים־לאַגערן אין מערב־דייטשלאַנד, עסטרייך און איטאַליע. די טאָלמיטשער יידן אין אַמעריקע האָבן זיך אויך איינגעשלאָסן אין דער הייליקער אַקציע און האָבן געהאָלפן מיט פעקלעך, אין די אַלגעמיינע ראַמען, און אויך אינדיווידועל.

אַ טייל פון די געלטער פון דער לאַנדסמאַנשאַפט, האָט די אָנפירונג באַשטימט פאַר דעם „מגבית" און פאַר די „באָנדס". ווען אַמעריקע פירט איין אַ געוויסע פאַרלייכטערונג אין דער עמיגראַציע־פּאָליטיק נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, עמיגרירט אַ געוויסע צאָל יידן, אָפּשטאַמיקע פון טאָלמיטש קיין אַמעריקע. דאָס זענען די רעשטלעך פון דער טאָלמיטשער שארית־הפליטה, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דייטשלאַנד, עסטרייך און איטאַליע.

ע ל י ה

גלייכצייטיק אין דעם זעלבן פעריאָד, ווען ס'איז אָנגעגאַנגען אַן עמיגראַציע קיין אַמעריקע, איז געבוירן געוואָרן דער געדאַנק צו באַפרייען זיך פונעם גלות. די יידן זענען געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז די איינציקע לעזונג פאַרן יידישן פאָלק, איז צו איבעררייסן מיטן גלות און אויפלעבן אַן אייגענע יידישע היימלאַנד אין ארץ־ישראל. אַ דאַנק אָט דעם אידעאישן פאָדעם, הויבן אָן צו אויפשטיין ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס אין פאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך. דאָס האָט אויך געבילדעט דעם אידעאישן פונדאַמענט צו גרינדן אין טאָלמיטש די אָרגאַניזאַציע „תקות־ציון" אין די אַכציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט.

אין דער ערשטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט, קומט קיין ארץ־ישראל אַ ייד פון טאָלמיטש יחיאל־פישל, בן יעקב קאַסטעלמאַן. אָבער בלויז אין יאָר 1908 רעאַליזירט די אידיי פון אומקערן זיך אין יידישן פאָטערלאַנד, שלום שטרייט, אַ שרייבער און ליטעראַטור־קריטיקער און איינער פון די גרונטלייגער פון כפר מל״ל אין דעם דרומדיקן טייל פון שומרון.

דער סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און דאָס פאַרנאַנדערשפּרייטן זיך די אידיי פון אינדיווידועלער פאַרווירקלעכונג און אינדיווידועלן ביישפיל, האָט גורם געווען דערצו, אַז פון טאָלמיטש פאָרט אַרויס אַ גרויסע גרופּע פון דעם שומרישן אַקטיוו, מיטן ציל צו באַזעצן זיך אין די ניי אַנטשטאַנענע קיבוצים אין ארץ־ישראל. די באַגייס־טערטע מענטשן פאָרן אַרויס מיטן געדאַנק און שטאַרקן ווילן צו העלפן מיט די אייגענע הענט אויפבויען דאָס לאַנד, נישט קוקנדיק אויף די שווערע און פרימיטיווע באַדינגונגען, וועלכע האָבן דאַן געהערשט אין ארץ־ישראל, אין אָנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן פון אונדזער יאָרהונדערט.

אַ טייל פון די עולים האָבן שפּעטער אָנגעהויבן אַרבעטן אין פאַרשיידענע פונקטן פון לאַנד און אויך אין די שטעט. צו דער גרופּע האָבן געהערט: גאָפער (בערנאַרד שוועפּעלגייסט), ווידער, פישער, דירענגער, קרום, אבני (שטיין), וואונדערמאַן, די שוועסטער בלומענשטיין, די האָבערמאַנס, זייפער, שפּירער, אברהם קאָרנבערג, וועלכער האָט זיך שפּעטער צוריקגעקערט, און אַנדערע. נאָך זייער אַרויספאָר, אָרגאַניזירט זיך אַ צווייטע גרופּע חלוצים און זענען עולה קיין ארץ־ישראל. גוטשטיין און מאוטנער. פון „החלוץ המזרחי״ פאָרן אַרויס קיין ארץ־ישראל: וויטמאַן, ווינער, ביקל, שמואל הירש, שפּירער, שרה באַראַן, בעניע האַרץ און אַנדערע. פון „השומר־הצעיר״ פאָרן אַרויס: יצחק לעפּאָלד, לאַנעק וואורמאַן, גאָטליב שמואל. אין די יאָרן פון דער 4־טער עליה, פאָרן אַרויס קיין ארץ־ישראל די משפחות פון הרצל אינזליכט און שפּעטער יואל רעדנער. פון די ציוניסטישע יוגנט אָרגאַניזאַציעס: „בית״ר״, „גורדוניה״, „השומר־הצעיר״, פליסט די עליה מיט אַ שמאָלן שטראָם, היות ווי וועגן דער עליה דעצידירן די באַקומענע צאָל סערטיפיקאַטן. אויף גאַנץ מזרח קליין־פוילן, איז פונדעסטוועגן באַשטימט געוואָרן 50—60 סערטיפיקאַטן, אויף דעם אַזוי גערופענעם „שדיול״ — האַלב יאָר. חוץ די אויבן אויסגערעכנטע פערזאָנען, זענען אַרויסגעפאָרן אין די יאָרן 1925—1939 די פאַמיליע ווייסמאַן — 4 פערזאָן, פון „גורדוניה״ — צילאַ שפּיגעל, פון „השומר־הצעיר״ — געניאַ ראָזענטאַל, פון „בית״ר״ — פרידקאַ האָבער, גוטמאַן, פעפקא גוטשטיין, שרה ווייסמאַן, מאַטילדאַ שעכטער, שמואל מויטנער, אָשע האָבער, הינדאַ הענוך און אַנדערע.

אין די ראַמען פון דער עליה סדקוב ((לאַנדווירטשאַפטלעכע עליה), זענען אַרויס־געפאָרן איינציקע משפחות, צווישן זיי דער וויין־ברענער פון ביאַלע מאַרגולעס, יחיאל קניפּל און שפּיגעל מרדכי (איצט אַרבעט ער אין דעם יקב פון ראשון־לציון).

די איינגעאָרדנטע אין ארץ־ישראל מכבי׳אָדע, האָט אויך געגעבן אַ מעגלעכקייט איניקע צו פאַרבלייבן אין לאַנד, נאָכן פאַרענדיקן די ספּאָרט־פאַרמעסטונגען. אַזוי איז דאַן געבליבן אין לאַנד איזיו לעאָפּאָלד פון טאָלמיטש.

הונדערטער יוגנטלעכע האָבן געשטרעבט צו אַרויספאָרן, אָבער בלויז אַ קלענער טייל פון זיי האָט דאָס געקענט פאַרווירקלעכן.

ווען אין די יאָרן 1937—1939 הויבט זיך אָן אַן אומלעגאַלע עליה, געפינען זיך אויך קאַנדידאַטן פון טאָלמיטש. פון דער היסטאָרישער פּערספּעקטיוו, איז דאָס געווען דער לעצטער פּרוּוו צו ראַטעווען אַ גרויסן טייל פון דעם מזרח־אייראָפּעאישן יידנטום פון אומקום אין די שפּעטערדיקע מלחמה־יאָרן. דאָס איז נישט געווען דער ערשטער פּרוּוו צו אַריינבאַקומען זיך אויף אַן אומלעגאַלן אופן קיין ארץ־ישראל, אָבער דאָס מאָל האָט זי אָנגעהויבן אַ מאַסן־כאַראַקטער. ס׳איז נישט געווען קיין איין שטאָט און שטעטל אין גאַנץ פּוילן, ווו ס׳האָבן זיך נישט אָרגאַניזירט גרופּן פאַר דער אומלעגאַלער עליה. אין טאָלמיטש האָט אַזאַ גרופּע אָרגאַניזירט יוסף זומער, אָבער די דאָזיקע גרופּע האָט שוין נישט באַוויזן צו אַרויספאָרן. ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, קיין טאָלמיטש זענען אַריינגעקומען די סאָוויעטישע טאַנקן (אַזוי ווי אין גאַנץ מערב־ווייסרוסלאַנד און מערב־אוקראַינע, אין הסכם פון מאָלאָטאָוו־ריבענטראָפּ־אָפּמאַך), און מיטן אויסברוך פון דער דייטש־רוסישער מלחמה, האָבן די היטלעריסטישע האָרדעס, אַ סוף געמאַכט פון גאַנצן יידנטום אין די אָקופּירטע דורך זיי טעריטאָריעס, אין הסכם מיט דער ראַסיסטישער טעאָריע פון דעם „הערן־פאָלק״.

ס׳איז ווינשנסווערט צו דערמאָנען אויף דעם פּלאַץ נאָך אַ טיפּ פון אַן עליה. דאָס איז געווען די עליה פון אַ טייל סטודענטן, וועלכע האָבן זיך רעגיסטרירט צו פאָרזעצן זייערע לימודים אויפן ירושלימער אוניווערסיטעט. אויף אַזאַ אופן זענען אַרויסגעפאָרן פון טאָלמיטש קיין ארץ־ישראל בלומקאַ רעדנער, — די פרוי פון ד״ר שטרייפעלד (דער אָנפירער פון איינער פון די אָפּטיילונגען אין איכילאָוו־שפּיטאָל אין תל־אביב). יצחק כ״ץ ז״ל (הוס), איינער פון די אָנפירער פון דער פראַנצויזישער גימ־נאַזיע „אַליאַנס״ אין תל־אביב.

דער אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט גורם געווען דאָס פאַרמאַכן די גרענעצן פון ארץ־ישראל, אָבער דער ועד־העליה אין רומעניע גיט זיך נישט אונטער. שוין גלייך נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה, שווימען אָפּ פון די פּאָרטן פון רומעניע איניקע שיפלעך מיט אומלעגאַלע עולים, צווישן אָט די אומלעגאַלע שיפלעך געפינט זיך „מקדוניה״, די שפּעטער אָנגערופענע „סטרומאַ״. דאָס איז געווען אַ טייך־שיפל, וועלכע האָט געשווומען צום דונאַי, און איז נישט געווען צוגעפּאַסט פאַר לאַנגע און שווערע טראַסעס איבערן שוואַרצן ים. אָבער דער ווילן צו אַרויסקריגן זיך פון אייראָפּע פאַר יעדן פּרייז, איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז אויפן שיפל האָבן זיך געפונען 769

פאַסאַזשירן. זיי האָבן געשווומען מיט דעם שיפל אין משך פון אייניקע וואָכן אויף די וואַסערן, וועלכע זענען מינירט געוואָרן דורך די קעמפנדע אַרמייען, און צום סוף, זענען זיי אָפּגעטריבן געוואָרן פון דעם טערקישן ברעג און דאָס שיפל איז טאָרפּעדירט געוואָרן; פון דער אויבן אויסגערעכנטער צאָל פּאַסאַזשירן, איז געלונגען זיך צו ראַטעווען בלויז איין ייד. צווישן די קרבנות פון „סטרומאַ" האָט זיך אויך געפונען דער טאָלמיטשער ייד, יהושע העניגסבערג מיט זיינע צוויי טעכטער (אַ ברודער פון בן־עמי העניגסבערג אין ישראל).

ס׳זענען אויך געווען פאַלן פון עליה אין דער צייט פון דער מלחמה. אין דער צייט איז אָנגעקומען אין לאַנד דזיונא האַליטשער, איצט פּראָפעסאָר לויטוס, דער אָנפירער פון אַן אָפּטיילונג אין ביילינסאָן־שפּיטאָל, ווען ס׳איז געלונגען צו אַנטלויפן פון ווין, און דורך יוגאָסלאַוויע איז אים געלונגען צו דערגרייכן די ברעגן פון ארץ־ישראל.

פאַרשידן זענען געווען די וועגן פון עליה פון דער שארית־הפליטה, אויף פאַרשידענע וועגן, געראַטעוועטע פון אומקום, האָבן זיי אין דער גרעסטער טייל מצליח געווען צו אָנקומען קיין ישראל, כדי צו אָנהויבן דאָ זייער נייעם לעבן.

אין יאָר 1946 האָט דער פּאַלעסטינע־אַמט באַקומען 5 סערטיפיקאַטן פאַר ציוניסטישע עסקנים פון פּוילן, וועלכע זענען פאַרבליבן ביים לעבן. אויף איינעם אַזאַ סערטיפיקאַט, קומט אָן אין לאַנד די פרוי פון מוניו ווורמאַן, גוסטאַ, פון שטוב ווייץ, און ער אַליין האָט באַקומען אַ סערטיפיקאַט פון דער ענגלישער מאַנדאַטאָרישער מאַכט, אויף דער בקשה פון זיין פרוי, (אין די ראַמען פון דאָס רעכט צו פאַראייניקן משפחות).

אין די יאָרן 1945—1948, איז אויך געווען אַן אומלעגאַלע עליה פון ציוניסטישע עסקנים, אָרגאַניזירט פון דער „הגנה". מיט דער דאָזיקער עליה קומט די משפחה פון טאָלמיטש, ד״ר אַלעקסאַנדער שוואַרצבאַרד מיט זיין פרוי יולקאַ, פון שטוב ווינטערפעלד. ד״ר שוואַרצבאַרד איז מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה מאָביליזירט געוואָרן אין דער פּוילישער אַרמיי און צוזאַמען מיט דער אַרמיי איז ער אַנטלאָפן קיין רומעניע, וווּ ער האָט געאַרבעט אין אַ שפּיטאָל. אויף אַזאַ אופן איז אים געלונגען צו איבערלעבן דעם חורבן, וואָס האָט געטראָפן דעם אייראָפּעאישן יידנטום. ד״ר שוואַרצ־באַרד, וועלכער איז געווען דורכגעדרונגען מיט דער ציוניסטישער אידיי, האָט נישט אויפגעהערט זיין אַקטיוו אויך אין די ציוניסטישע קרייזן אין רומעניע. ער איז אויך געווען אַקטיוו אין „עליית־הנוער" אַלס איינער פון די אָנפירער פון אַ „גליל". אַ דאַנק זיין אומדערמידלעכער אַרבעט און איניציאַטיוו, איז אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל אַ טייל יידן, וועלכע האָבן געדינט אין דער סאָוועטישער אַרמיי. דאַקעגן די פרוי פון ד״ר שוואַרצבאַרד יולקאַ שוואַרצבאַרד, וועלכע איז פאַר דעם סאָוועטישן פעריאָד אַרויס־געפירט געוואָרן דורך דער נ.ק.וו.ד. קיין סיביר, אַלס פרוי פון אַ פּוילישן אָפיציר,

איז נאָכן אַדורכמאַכן דעם גיהנום פון די סאָוועטישע לאַגערן, מצליח געווען צו אומקערן זיך קיין פוילן, קראָקע, פון וואַנען זי האָט געפונען אַ וועג קיין רומעניע, כדי זי זאָל זיך שפּעטער קענען פאַראייניקן מיט איר מאַן. פון רומעניע, איז אַ דאַנק דער אומלעגאַלער עליה פון די עסקנים, אָנגעקומען ד״ר שוואַרצבאַרד מיט זיין פרוי אין לאַנד, ערב דעם סוף פון דעם מאַנדאַט און פּראָקלאַמירונג פון מדינת־ישראל.

מיט דער פּראָקלאַמירונג פון בן־גוריון וועגן סוף פון ענגלישן מאַנדאַט און פּראָקלאַמירונג פון אַ זעלבסטשטענדיקער מדינת־ישראל, האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אין לאַנד שיפן מיט עולים פון דייטשלאַנד, עסטרייך, איטאַליע, קאַפריסין. מיט דער עליה קומען אָן אויך די רעשטלעך פון דער פאַרשניטענער טאַלמיטשער קהילה: משפּ׳ הירש דראַפּער, ש. צופּפער, מעכל סאַלאמאָן, משפּ׳ בלאַנד, מאיר נויסבוים, יידל פייער, האַבער, סוניע קערנער, משפּ׳ יונג־קוץ, אפרים שרייער, און פיל אַנדערע. מיט דער יוגנט־עליה עטקע און משה אינזליכט. דאָס איז די שארית־הפליטה פון טאַלמיטש, וועלכע האָט אויף אַ פאַרשיידנאַרטיקן אופן אַדורכגעלעבט די היטלעריסטישע אָקופּאַציע אין פאַרשיידענע ערטער און אויך אַ טייל יידן, וועלכע האָבן זיך אין די מלחמה־יאָרן געפונען אין ראַטן־פאַרבאַנד. אַ דאַנק דער רעפּאַטריאַציע פון די געוו. פּוילישע יידן פון רוסלאַנד קיין פּוילן, אָפּזיינענדיק דאָרט אַ געוויסע צייט, האָבן זיי געפונען דעם וועג קיין ארץ־ישראל.

צוזאַמען מיטן אַנטשטיין פון מדינת־ישראל, קומען אָן פון פאַרשיידענע לענדער אין לאַנד אַ געוויסע צאָל מיליטעריש־אויסגעשולטע מענטשן, וועלכע האָבן געאיילט צו אָנשליסן זיך אין דעם אָקאָרשט אָרגאַניזירטער יידישער אַרמיי, צ.ה.ל. און העלפן בויען זיין מיליטערישן פּאָטענציאַל. צווישן זיי האָט זיך געפונען אַן אָפיציר פון דער פּוילישער אַרמיי פון פאָלקס־פּוילן, אַן אָפּשטאַמיקער פון טאָלמיטש, מאַקס האַרטנשטיין, וועלכער האָט אַדאָפּטירט דעם פּוילישן פאַמיליע־נאָמען קאַראָל זאַוואַדסקי, איצט זאַוואַדי. אים איז געלונגען אַדורכלעבן די היטלעריסטישע אָקופּאַציע אויף פּוילישע פּאַפּירן. ער איז געווען אַ קאַמפּס־פּילאָט און נאָך דער מלחמה, איז ער באַשטימט געוואָרן אַלס מיליטערישער אַטטאַשע אין דער ישראלדיקער אַמבאַסאַדע אין איטאַליע, און שפּעטער אין יוגאָסלאַוויע. איצט איז ער אַ הויכער אָנגעשטעלטער אין איינע פון די מלוכה־אַמטן אין לאַנד.

ס׳איז נויטיק צו אונטערשטרייכן, אַז אין די יאָרן 1944—1947, איז געווען טעטיק אין פּוילן די „בריחה״, וועלכע האָט זיך פאַרנומען מיט אַרויסשיקן די גרעסטעוועטע יידן קיין איטאַליע, עסטרייך, דייטשלאַנד (מערב־דייטשלאַנד). די טעטיקייט פון דער „בריחה״ האָט פאַר זיך געשטעלט 2 צילן: אַרויסשיקן וואָס אַ גרעסערע צאָל יידן פון די מדינות פון דעם מזרח־בלאָק אויף מערב, כדי דאָרט צו קאָנצענטרירן אַ גרעסערע צאָל יידן, וועלכע וועלן זיין גרייט עולה זיין קיין ארץ־ישראל. דער צווייטער ציל איז געווען צו אַרויסשיקן וואָס פריער ספּעציעלע שליחים קיין רוסלאַנד, אָנבינדן דאָרט מיט די יידן

אַ קאָנטאַקט, כדי זיי זאָלן זיך וואָס גיכער אַריבערפּעקלען קיין פּוילן און פון דאָרט זיי איבערוואַרפן אין די מערבדיקע לענדער, פון וואַנען זיי האָבן באַדאַרפט זיך דער־קלייבן קיין ארץ־ישראל.

די טעטיקייט פון די ספּעציעלע שליחים אין רוסלאַנד איז געווען זייער אַ ריזי־קאַלישע, און האָט איינגעשלונגען נישט ווייניק קרבנות.

אַ מיטגליד אין דער צענטראַלע פון דער „בריחה" אין פּוילן איז געווען מוניו וורמאַן. אַ דאַנק דער טעטיקייט פון דער „בריחה", איז געלונגען צו אַרויסשיקן אַ געוויסע צאָל יידישע אָפיצירן פון דער פּוילישער און סאָוועטישער אַרמיי אויף מערב.

חוץ דער „בריחה", איז אויך געווען טעטיק אין פּוילן אַ גרופּע יידן, וועלכע האָט זיך פאַרנומען מיט אָפּגעפינען יידישע קינדער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין פּוילישע קלויסטערס און מאָנאַסטירן, אָדער אין פּוילישע יתומים־הייזער. אָפּגעפינען יידישע קינדער און אַרויסרייסן זיי פון די קריסטלעכע הענט און אומקערן זיי צוריק צום יידישן גלויבן, איז געווען איינע פון די שווערסטע אויפגאַבן.

דאָס איז געווען אַ הייליקע שליחות, וועלכע איז געווען פאַרבונדן מיט אַ גרויסער ריזיקע. ס׳האָט זיך געפאָדערט אַ גרויסער מסירת־נפש פון די טוער, בכדי צו אויספאָרשן, אין וועלכע הענט, אין וועלכע פלעצער ס׳געפינען זיך יידישע קינדער. אַרויסנעמען זיי אויף אַ לעגאַלן און אומלעגאַלן אופן פון זייערע קריסטלעכע אַפּוטרופּסים און אומקערן זיי צום יידנטום. נישט זעלטן האָבן זיך די דאָזיקע טוער געפונען אונטער טעראָר דראָונגען און אויך אין קאָנפליקט מיט דער געזעצגעבונג פון דער פּוילישער רעפּובליק און פון ראַטנפאַרבאַנד.

דער גורל האָט געוואָלט, אַז איינע פון אַזעלכע קינדער, האָט זיך אָפּגעפונען אין אַ מלוכהשן קינדערהיים, ווען די סאָוועטישע אַרמיי האָט אַריינמאַרשירט קיין טאָלמיטש. די אויפגאַבע צו אַרויסקריגן דאָס קינד פון דעם קינדערהיים איז אָנפאַרטרויט געוואָרן לייזער בוכוואַלדן, אַן אָפּשטאַמיקער פון ניזשניוו. ער איז אַוועק צופוס פון סטאַניסלאַוו קיין טאָלמיטש און האָט די אַרויפגעלייגטע אויף אים אויפגאַבע אויסגעפילט. איצט איז דאָס אַרויסגעראַטעוועטע קינד פון פּוילישן יתומים־הויז אַ דערוואַקסענער מענטש. דאָס איז הרב דוד האַלפּערין, דער אָנפירער פון דער ישיבה „תפארת ציון" אין בני־ברק.

פאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס

אפרים שרייער

„צעירי־ציון"

גלייך נאָכן ערשטן וועלט־קריג, האָט זיך געלאָזט מערקן אַן אָנהויב פון אַ תקופה פון סאָציאַלע און נאַציאָנאַל־ראָמאַנטישן־באַפרייערישן אויפגאַנג ביי דער יידישער יוגנט אין שטאָט און שטעטלעך פון פוילן, גאַליציע. דער עמאָציאָנעלער רענעסאַנס האָט אַרומגעכאַפּט די שענסטע טיילן פון דער נאָך־מלחמהדיקער יוגנט.

„צעירי־ציון" בטלומץ'

פיל האָפענונגען און דערוואַרטונגען האָט יענע צייט אָנגעזאָגט די תקופה פון רעוואָלוציאָנערן באַפרייערישן „אַני־מאַמין״, אַ ווילן צו מאַכן אַ סוף צום סטאַטוס פון מלחמה־אומזין. צו יענער צייט, איז אויך ביי אונדז — די וועלט פון קליינעם שטעטל — אַנטשטאַנען דער „השומר־הצעיר״ און אַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון מיידלעך, די „צעירי־ציון״, צוויי ראָמאַנטישע „שיבת־ציון״ שטרעמונגען.

מיט דער אָרגאַניזאַציע פון „צעירי־ציון״ האָבן דאַן אָנגעפירט לאה׳קע לענץ, באַנדע לענץ, האָדל צוויקער, לאה׳קע קאָרן, רייזל וווכער, וויס, פופע בערגער א. אַנד.

די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע איז אָן ספק געווען דער ערשטער פרילינגס־שוואַלב אין די ערשטע יאָרן נאָך דער ערשטער מלחמה.

לינקע „פועלי־ציון״

די גרינדונג פון „פועלי־ציון״ אין טאָלמיטש דאַטירט זיך פון די פריסטע יאָרן פון פאַרן ערשטן וועלט־קריג, זי האָט געווירקט אין אַלע פאָרמאַציעס פון דער אידעאָלאָגישער אַנטוויקלונג פון דער באַוועגונג. ס׳איז אַפילו נאָטירט, אַז שמואל אינזליכט, — אַ טאָלמיטשער, איז געווען איינער פון די מיטרעדאַקטאָרן פונעם „פועלי־ציון״ אָרגאַן אין ווין „דער יידישער אַרבעטער״.

בעת דער שפּאַלטונגס־קאָנפערענץ אין לעמבערג אויף „רעכטע״ און „לינקע״, האָט די טאָלמיטשער אָרגאַניזאַציע גלייך פון אָנהויב אין איר מערהייט דעפינירט זיך אַלס „לינקע „פועלי־ציון״. צווישן די דעלעגאַטן אויף דער קאָנפערענץ זענען אָנוועזנד געווען: מענדזיע קרום, מענדל רעדנער און אַנדערע.

אין אָנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן, זענען אויך אין טאָלמיטש פאָרגעקומען פּאָליצייאישע רעפּרעסיעס און אַרעסטן. צווישן אַנדערע זענען דאַן אַרעסטירט געוואָרן בוניע קאָרן, נפתלי האָבער און אַנדערע.

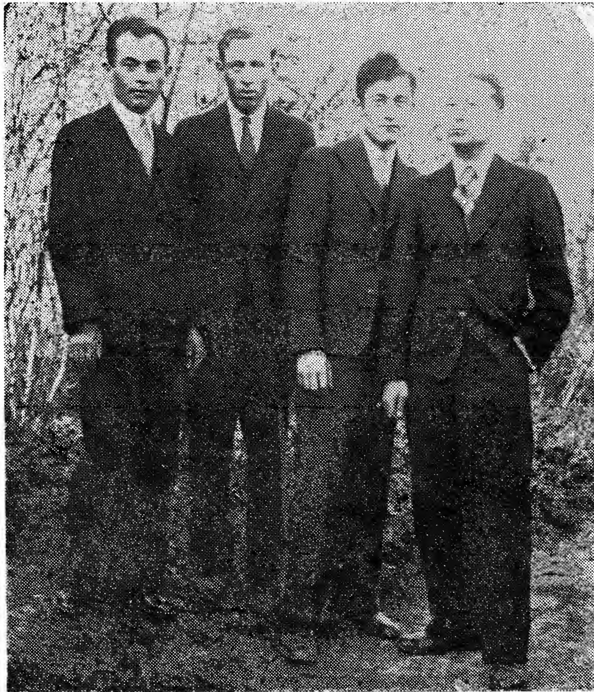
די אָרגאַניזאַציע האָט נישט פאַרמאָגט קיין לעגאַלן סטאַטוס און האָט עקזיסטירט אונטערן נאָמען „אחוה״ און „באָראָכאָוו־ביבליאָטעק״. די „פועלי־ציון״ האָט פאַרמאָגט אַ היפשע צאָל מיטגלידער און אויך אויסגעווירקט אינעם פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט, געהאַט אירע פאָרשטייער אין שטאָט־ראַט און אין דער קהילה. די חברים, ווי אויך די פּאָליטישע פעריפעריע, האָבן זיך רעקרוטירט פון אַרבעטער און קליינבירגער.

די טאָלמיטשער אָרגאַניזאַציע האָט זיך גערעכנט צו די אָנגעזעענסטע אָרגאַניזאַציעס אין מזרח־גאַליציע, סיי לויט איר פּאָליטישן אָנזען און איינפלוס אויף די פאָלקס־שיכטן אין שטאָט און סיי לויט דער אָרגאַניזאַציאָנעלער לעבהאַפטער טעטיקייט.

דאָס איז אַ דאַנק דעם, וואָס די אָרגאַניזאַציע האָט פאַרמאָגט אַ צאָלרייכן ווירקנדיקן אַקטיוו. ביי יעדער אַלגעמיין־פּאָליטישער קאַמפּאַניע, ווי אויך ביי קאָמונאַלע פראַגן, האָט די פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע זייער ווירקזאַם רעאַגירט.

אויפן קולטור־געביט, האָט „פּועלי־ציון" געהאַט צו פאַרצייכענען אַ ריי דער־גרייכונגען, באַזונדערס אויפן געביט פון קולטיווירן די יידישע ליטעראַטור. די „באָראָכאָוו־ביבליאָטעק" — די איינציקע יידישע ליי־ביבליאָטעק אין שטאָט, האָט פאַרמאָגט אַ גרויסע צאָל אַבאָנענטן. ס'פלעגן אויך איינגעאָרדנט ווערן פאַרשידענע אימפּרעזעס, פאָרשטע־לונגען, פאָרלעזונגען מיט אייגענע און אַראָפּגעבראַכטע פרעליגענטן, שרייבער און קינסטלער.

ביי דער אָרגאַניזאַציע איז אויך געווען אָרגאַניזירט אַ גרופּע יוגנטלעכע א.נ. „יוגנט", מיט וועלכער ס'האָט אָנגעפירט מאיר העניגסבערג, ווי אויך אַ ספּאָרט־קרייז „גוויאַזדאַ" („שטערן"). כאַראַקטעריסטיש פאַר דער געזעלשאַפטלעכער ווירקונג, איז כדאי צו דערמאָנען איין וויכטיקן פאַקט: בעת די פאַרוואַלטונג פון ענדעקישן „סאָקאָל"־זאַל האָט אין איין צייט נישט דערלויבט פאַרדינגען דעם זאַל פאַר יידישע אימפּרעזעס,

אַ גרופּע חברים פון לינקע „פּועלי־ציון"

האָט דאָן די פּאַרטיי אָרגאַניזירט אַ באַיקאָט מיט פּיקעטן און באַוואַכט, אַז יידן זאָלן נישט באַזוכן קיין איין פאָרשטעלונג, אָדער פילם, וועלכע ווערן געוויזן אין „סאָקאָל״־זאַל. נאָך איניקע מאָנאַטן איז געלונגען צו ברעכן דעם באַשלוס פון נישט פאַרדינגען דעם זאַל פאַר יידן.

צום אַקטיוו פון דער אָרגאַניזאַציע זאָלן דערמאָנט ווערן אַ ריי נעמען: יוסף האַבער, שמעון באַרון, מענדזיע קרום, עלע רעדנער, מענדל רעדנער, שלמה שפּונד, מאָטיע גראָס, חיים אינזליכט, לייבטשע שפונד, ווייטער די חברים: שמואל מויטנער, ניסן דובעסטער, ה. קאָרן, משה צילער און אפרים שרייער. ס׳באַדאַרף אויך דערמאָנט ווערן מרדכי פייערמאַן, וועלכער איז צוליב זיין קראַנקהייט נישט שטענדיק געווען אַקטיוו, ווי דאָס איז געווען אין די אָנהויב־יאָרן.

עס פלעגן אויך אָפּט קומען פרעליגענטן פון די צענטראַלע אָרגאַנען פון דער פּאַרטיי. צווישן די הויפּט־רעדנער פון דער פּאַרטיי, וועלכע פלעגן באַזוכן טאָלמיטש, זענען אין דער ערשטער ריי געווען: זרובבל, ערעם, פּעטערזייל, יוסף ראָזן, אינזש. שטיינמעץ, י. מ. מאַרקשייד, י. וואָראַנסקי, משה גרוב און אַנדערע.

סתם „החלוץ״

געווען אויך אַן אָרגאַניזאַציע פון סתם „החלוץ״, וועלכע האָט עקזיסטירט ווי אַ זעלבסשטענדיקער פאַראיין. ס׳האָבן אויך אין „החלוץ״ געקענט געהערן חברים פון אַנדערע יוגנט אָרגאַניזאַציעס פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל. די טעטיקייט פון „החלוץ״ האָט זיך דער עיקר קאָנצענטרירט אַרום די פראַגן פון הכשרה און עליה.

דער לאָקאַל פון „החלוץ״ איז געווען ביי זלמן וויינטרויב אין הויז.

צום אַקטיוו פון החלוץ האָבן געהערט: שמואל מויטנער, ניסן דובעסטער, מאיר גוטשטיין, שיקעלע שאַפּיראָ, וועלוול סאַלאָמאַן און אַנדערע.

דער „החלוץ״ האָט עקזיסטירט און געפירט זיין טעטיקייט ביז אין די צוואַנציקער יאָרן. מיט דער עליה פון אַ טייל חברים פונעם אַקטיוו, האָט דער „החלוץ״ אָפּגעשטעלט זיין טעטיקייט אַלס אָרגאַניזאַציע.

דער „בונד"

די בונדישע אָרגאַניזאַציע האָט געהאַט איר אויסשליסלעכע השפּעה אויף די בעלי־מלאכה־קרייזן, באַזונדערס פון עלטערן דור. די אָרגאַניזאַציע האָט אויך פאַרמאָגט אַן איינפלוס אויף דער פעריפעריע פון יידישער אָרעמקייט. טראָץ דעם, האָט דער „בונד" נישט מצליח געווען צו אַריינפירן איר פאָרשטייער אינעם שטאָט־ראַט.

אין אָנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן, איז אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון שייע יונג אָרגאַניזירט געוואָרן אַ קינדערהיים, ס'איז אפילו אַראָפּגעבראַכט געוואָרן אַ קוואַלי־פיצירטע לערערין פון ווילנע, דער פּרווו האָט זיך נישט איינגעגעבן. אַ באַדייטנדיקן איינפלוס האָט די בונדישע אָרגאַניזאַציע אויך געהאַט אויף דעם האַנטווערקער־פאַראיין „יד־חרוצים". נאָכן ערשטן וועלט־קריג איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ שפּייז־קאָנסום אונטער דער השפּעה פון „בונד".

וועגן דער אַנטשטייאונג פון „בונד" דערציילט שייע יונג ז"ל: „בעת איך האָב זיך באַזעצט אין טאָלמיטש אין 1909, האָב איך זיך דאָרט צווישן אַנדערע באַקאַנט מיט אַ יונגנמאַן, אַ העלפער ביי אייזיק מלמד — סרול — דער בעלפער — האָט מען אים גערופן. פריער האָט ער געוווינט אין סטאַניסלאַוו. ער האָט, זעט אויס, וועגן מיר געהערט אַלס דער וואָס האָט בשעתו אָנגעפירט מיט אַ שטרייק פון די בעלפער מטעם זש.פּ.ס. ער האָט אויך געלייענט מיין קאָרעספּאָנדענץ געשריבן אין „סאָציאַל־דעמאָקראַט" קעגן די „מאַשקעס", וועלכע רופן צו פּאָלאַניזאַציע. סרול, איז געווען אַ פלאַמיקער סאָציאַליסט און אָנגעהויבן פּראָפּאַגירן צווישן דער יוגנט וועגן דער נויטווענדיקייט זיך צו אָרגאַני־

דער „בונד" אין טאָלמיטש

זירן. בשעתו, האָט אויך געווינט אין טאָלמיטש אַ סטודענט מעלצער, ער האָט שטודירט יורי, אויך אַ סטאַניסלאַווער. ער צוזאַמען מיט פיניע „דעם לאַנגן״ (הערש בערגערס זון) האָבן אָנגעהויבן פירן אַ באַשיידענע קולטור־אַרבעט אין יידיש, געשאַפן אַ קליינע לייַ־ביבליאָטעק, אַבאָנירט פרצעס „יום־טוב בלעטער״, אָרגאַניזירט לעקציעס פאַר יידיש שרייבן צווישן דער אַרבעטער־יוגנט א.אַ.וו. דער קולטור־פאַראיין האָט געהאַט אַ סאָציאַליסטישן כאַראַקטער (זש.פּ.ס.). די אַרבעטסגעבער האָבן נישט גערן געזען די דאָזיקע פאַראיין־טעטיקייט און מיט אַלע מעגלעכע מיטלען געפּרוווט שטערן דער אַרבעט״.

אין 1912 האָט די עסטרייכישע אַדמיניסטראַציע געשלאָסן דעם פאַראיין־לאָקאַל. ערשט אין 1917, מיטן אָנהויב פון דעם אַלגעמיינעם רעוואָלוציאָנערן שטראָם, און מיטן אָנשטיין פון אַנדערע אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס, האָט זיך אויך אָרגאַניזירט די בונדישע גרופּע אין טאָלמיטש.

צום אַקטיוו פון דער אָרגאַניזאַציע האָבן געהערט: שייע יונג, יאַנקל ביברינג, עלע דרוקער, דוד זעליק גלייס, צייכנער און אַנדערע.

מוניו ווורמאַן

„השומר־הצעיר״

ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז דער לאָקאַל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע געווען דער איינציקער אָרט, ווו חוץ דער העברעאישער שולע און די שולע פון באַראָן הירש, האָט זיך די טאָלמיטשער יוגנט געטראָפן (אויסער דעם חדר) און האָט געהאַט די מעגלעכקייט צו הערן וועגן דעם ווידערגעבורט פון דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג.

די גרינדונג פון דער גימנאַזיום און דער אָנהויב פון דער אַנטוויקלונג פון דער סקויטן־באַוועגונג, האָט אויך סטימולירט דעם געדאַנק צו גרינדן אַזאַ טיפּ אָרגאַניזאַציע אויך ביי דער יידישער יוגנט, נעמענדיק אין באַטראַכט, אַז אין די גרעסערע שטעט, ווי לעמבערג, סטאַניסלאַוו, זענען שוין געווען פּרוּוון צו גרינדן אַ סקויטן־באַוועגונג ביי דער יידישער יוגנט אין יענע שטעט. אין די יאָרן 1910—1913, איז אַנטשטאַנען די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צופים״ אין לעמבערג, אונטער דער אָנפירונג פון ד״ר אפרים וואַשיץ. אין דער זעלבער צייט, האָבן זיך אויך געגרינדעט די אָרגאַניזאַציעס פון „השומר־הצעיר״.

אין „צעירי־ציון״ האָט געצורטעוועט דער געדאַנק און ווילן צו פאַרבייטן די אָרגאַניזאַציע אויף יסודות פון אַ סקויטן־באַוועגונג, דורך לייגן אַ דרוק אויף אַ דער־

ציאונג פון אַ סקויטן־כאַראַקטער. גלייכצייטיק, פּאַראַלעל, נישט אָן דעם איינפלוס אויף די יידישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, זענען געווען שטראָמען, וועלכע האָבן געגורטעוועט אין דער באַוועגונג פון דער דייטשער יוגנט. ערשט מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען פיל פון דער יוגנט, וואָס איז אַנטלאָפן, צוליב די קריגס־אָפּעראַציעס פון דעם ראַיאָן, און האָבן זיך געטראָפן אין ווין, האָט זיך אויך דאָרט אויסקריסטאַ־ליזירט דער געדאַנק צו אָרגאַניזירן די יוגנט אין ציוניסטישן גייסט און אַדאַפּטירן די סקויטן־פאָרם. ווען די יוגנט האָט זיך ווידער צוריקגעקערט אין זייערע היימען, האָבן אָנגעהויבן אַנטשטיין די קנים פון „השומר־הצעיר״.

אַן ענלעכער פּראָצעס האָט זיך אַנטוויקלט צווישן דער יידישער יוגנט אין טאָלמיטש. סטודענטן, וועלכע האָבן זיך צוריקגעקערט פון ווין, האָבן אָנגעהויבן צונויפזאַמלען די יידישע יוגנטלעכע אין די אָרגאַניזאַציעס פון „השומר־הצעיר״. צו די גרינדער פון דער אָרגאַניזאַציע אין טאָלמיטש, האָבן געהערט: ברוך שוועפעלגייסט (שפּעטער גאָפער), די האַבערמאַנס, מונצער (פּראָפ׳ דירינגער), ווידער, די פר׳ בלומענ־שטיין, שפּירער, שפּיצבאַך, ווילא שפּירער און אַנדערע.

ס׳איז זיי געלונגען צו אָרגאַניזירן די יוגנט, וועלכע איז געווען מחוץ די ראַמען פון דער שול און די גאַנצע גימנאַזיאַלע יוגנט. די לאָקאַלן האָבן זיך געפונען אין די

הקבוצה הראשונה של „השומר־הצעיר״ בטלומץ׳ — 1918/19
די ערשטע „השומר־הצעיר״ גרופּע אין טאָלמיטש — 1918/19

הינטערשטע בנינים פון דעם פיש׳ס האָטעל. מ׳האָט אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט דעם הויפּט־ראַט אין לעמבערג, איינגעאָרדנט העברעאישע קורסן, פאַרלייגט אַ ביבליאָטעק, ס׳איז אויך אַנטשאַנען אַ ספּעציעלע גרופּע, וועלכע איז געגאַנגען האָקן האָלץ ביי יידן, און די פאַרדינטע געלטער זענען געגאַנגען אויף די באַדערפעונישן פון דער אָרגאַניזאַציע.

די אָנפירונג איז אַרויסגעפאָרן אין יאָר 1920 אויף אַ לאַנד־צוזאַמענפאָר קיין לעמבערג, ווו זי האָט באַקומען גענויע אָנווייזונגען ווי אַזוי צו אַוועקשטעלן די אַרבעט פון דער אָרגאַניזאַצ־יע אויף נאָרמאַלע יסודות. ס׳האָבן זיך דאַן באַוויזן די ערשטע אוניפאָרמען, שנורן מיט סקויטישע פייפלעך, פּאַסן, אָבער די לאַגע האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. די מערהייט פון דעם אַקטיוו האָט באַשלאָסן אַ סוף צו מאַכן צו דער וועגעטאַציע אין גלות און אָנהויבן צו פאַרווירקלעכן די אידיי פון ציוניזם און עולה זיין קיין ארץ־ישראל. אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט, איז אַרויסגעפאָרן די מערהייט פון אַקטיוו. אין טאָלמיטש זענען פאַרבליבן בלויז דער טייל פון די יוגנטלעכע, וועלכע האָבן ווייטער געמוזט פירן די אָרגאַניזאַציאָנעלע אַרבעט. די לאַגע איז באַשווערט געוואָרן אין רעזולטאַט פונעם אַרויספאָר פון די אָנפירנדע חברים און ס׳האָט געפעלט אַ פּאַסנדער עלעמענט, וועלכער האָט זיי געקענט פאַרבי־טן. חוץ דעם, האָט די דירעקציע פון דער גימנאַזיום פאַרבאָטן די שילער פון גימנאַזיום צו געהערן צו אַ וועלכער עס איז יוגנט־אָרגאַניזאַציע, מיטן אויסנאַם צו דעם פוילישן סקויט. די עליה פון דעם אַקטיוו קיין ארץ־ישראל האָט זיך פּאָזיטיוו אָפּגערופן אויף דער יוגנט צו נאָכטאָן זייערביישפּיל. קיין ארץ־ישראל זענען שפּעטער עולה געווען: שוועפּעלגייסט בערנאַרד, ווידער, מונצער, וונדערמאַן, ספר, פישער, שטיין (אבני), די שוועסטער בלומענשטיין, שפּירער, שפּיצבאַך און האַלער. זייע זענען געווען צווישן די, וועלכע האָבן געפּלאַסטערט שאָסייען, געטריקנט זומפּן. מיט דער צייט, האָבן די מענטשן פאַרנומען וויכטיקע פּאָזיציעס און זענען געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער געזעלשאַפטלעכקייט אין לאַנד, אין די צוואַנציקער און דרייסיקער יאָרן. די בלוטערע פון זיי זענען געווען: קאָפּפער, אבני, וונדער.

דער שפּעטערדיקער אָנפירער פון קן איז געווען ווילאַ שפערער (שפּעטער געאַרבעט אַלס לערער אין דער העברעאישער גימנאַזיום אין ווילנע). נאָך זיין אַוועק־פאָרן פון טאָלמיטש, האָט די אָנפירונג פון דער אָרגאַניזאַציע איבערגענומען בראָנעק מאַנדעל. די אָרגאַניזאַציע האָט זיך איבערגעצויגן אין אַ קליינעם לאָקאַל אין דער וווינונג פון פּיניע בערגער, דאָרט האָט זיך אויך געפונען די ביבליאָטעק פון דער אָרגאַניזאַציע. די ווענט פון לאָקאַל זענען געווען אויסגעקלעפּט מיט פאָטאָגראַפּיעס פון די מנהיגים פון וועלט־ציוניזם און מיט פאָטאָגראַפּיעס פון דעם לעבן פון דער אָרגאַני־זאַציע אין טאָלמיטש. ווי לאַנג ס׳האָט מיט דער אָרגאַניזאַציע אָנגעפירט בראָנעק מאַנדעל, האָט זיך די אָרגאַניזאַציע געהאַלטן און איז געווען טעטיק, (בראָנעק מאַנדעל האָט איבערגעלעבט די חורבן־תקופה אויף „אַרישע" פּאַפּירן און איז געשטאָרבן אין

לאַנד). אין איינעם אַ טאָג האָט זיך אין לאָקאַל פלוצלינג אַריינגעריסן די פּוילישע פּאָליציי און די אָנפירונג איז געווען געצוואונגען פאַרנאַנדערלאָזן די אָרגאַניזאַציע. דאָס איז געווען אין דעצעמבער 1922. מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע איז אין יענעם פּעריאָד געווען חוץ מאַנדלען: הערש קאָרן, יוסף קאָרן, באַליציאַ שטיינבערג, חנה בערגער, מוניו וואָרמאַן, ישראל מונצער, מענדל פישער, יחיאל מונצער, זיגמונט זינרייך, דוד גראָס, בערנאַרד שטרייט און אַנדערע.

אין האַרבסט 1924 איז פאָרגעקומען אַ טרעפונג מיטן אָנטייל פון די חברים יוסף קאָרן, הענקע קאַופמאַן און מוניו וואָרמאַן. צוזאַמען האָבן מיר באַשלאָסן באַנייען די אַרבעט פון דער אָרגאַניזאַציע. מיר האָבן אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן די יוגנט, איבערהויפּט די יוגנט נישט פון שול־עלטער. ס׳זענען אַנטשטאַנען צוויי גרופּן ייִנגלעך און צוויי גרופּן מיידלעך, און מיר האָבן אָנגעהויבן אַ נאָרמאַלע טעטיקייט. אין דער קולטור־אַרבעט האָט אונדז אין אַ גרויסער מאָס געהאָלפן די ביבליאָטעק, וועלכע איז פאַרבליבן אין פולן קאָמפּלעט נאָך פון די פריערדיקע צייטן. חוץ די שמועסן אויף פאַרשיידענע אַקטועלע טעמעס, האָבן מיר אויך אַדורכגעפירט שומרישע סקויטן־פּעולות און אָפט אַרויסגעגאַנגען אויף אויספלוגן. נישט האָבנדיק קיין אייגענעם לאָקאַל, האָבן מיר גענאָסן פון דעם לאָקאַל „טאַמבי האַללע" שפּעטער האָבן מיר געדונגען אַ לאָקאַל אין דער וווינונג פון די שפּעללעס און צום סוף איז די אָרגאַניזאַציע אַריבערגעטראָגן געוואָרן אין אַ גרעסערן לאָקאַל, אין אַ געסל לעבן דער באָד, ביי יודע קריגל. אין נאָמען פון דעם הויפּט־ראָט פון לעמבערג האָט דעם קן באַזוכט פּאָלאַנער און מאַציעק אָרנשטיין (דער שפּעטערדיקער פּאָליטישער אַרעסטירטער אין פּראַג אורן). נאָך דעם וויזיט פון אורן, איז העניעק קאופמאַן אַרויסגעטראָטן פון דער אָרגאַניזאַציע, צוויי חברים זענען אַרויסגעפאָרן אין דער קאָלאָניע פון מנהיגים אין זיעלאָנע — אין די קאַרפּאַטן. (פון גימנאַזיום איז אויסגעשלאָסן געוואָרן פאַר דער אָנגעהעריקייט צו דער אָרגאַניזאַציע יוסף קאָרן, מענדל פישער, לאָנעק וואָרמאַן און קראָוסהאַר. קיין ארץ־ישראל איז עולה געווען יצחק לעפּאָלד. (ער איז שפּעטער טראַגיש אומגעקומען בעת איבונגען מיט געווער, פאַרשטעלנדיק מיט זיין אייגענעם קערפּער אַנדערע חברים בעת דעם אויפרייס פון אַ גראַנאַט). ס׳איז אויך אַרויסגעפאָרן לאָנעק וואָרמאַן, שפּעטער איז ער אַרויסגעטריבן געוואָרן פון לאַנד דורך דער ענגלישער מאַדאַטאָרן־מאַכט. אין דער צייט פון דעם רוסישן פּעריאָד אין מזרח־פּוילן, איז ער אַרויסגערופן געוואָרן קיין קיעוו און פון דאַן זענען פאַרשוווּנדן זיינע שפּורן.

אין יאָר 1926 איז אַרויסגעטראָטן פון דער אָרגאַניזאַציע מוניו וואָרמאַן צוזאַמען מיט אַ גרויסער גרופּע חברים און האָבן זיך אָנגעשלאָסן צום „בית״ר". דער „השומר־הצעיר" אין שטאָט האָט פאַרלוירן אַ באַדייטנדע צאָל חברים, וואָס האָט אָפּגעשוואַכט די טעטיקייט פון דער אָרגאַניזאַציע אין אַ באַדייטנדער מאָס, אָבער זי האָט ווייטער

פאַרגעזעצט איר אַרבעט. אין צווישנצייט זענען אַרויסגעפאָרן קיין ארץ־ישראל אַ ווייטער־דיקע גרופּע חברים פון דעם טאָלמיטשער קן: 4 פּערזאָן פון דער משפחה ווייסמאַן: אסתר ווייסמאַן האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דעם קיבוץ „מזרע״, געניאַ ראָזענטאַל — אין קיבוץ „המעפּיל״.

דער אַריינמאַרש פון דער סאָוויעטישער אַרמיי, האָט איבערגעריסן די טעטיקייט פון דער אָרגאַניזאַציע און ס׳איז געקומען דער סוף פון דעם „השומר־הצעיר״ אין טאָלמיטש.

אפרים שרייער

אַלגעמיינע ציוניסטן

די אָרגאַניזאַציעס פון די „אַלגעמיינע ציוניסטן״ (סתם ציוניסטן) איז מעגלעך נישט געווען געגנוג אָרגאַניזירט אַקטיוו און אויך נישט גרויס אין צאָל לויט די דעקלאַ־רירטע מיטגלידער, זי האָט אָבער פאַרמאָגט אַן איינפלוס אויף דער ווילער פּעריפעריע, באַזונדערס צווישן בירגערטום. ביי אַ וואַל־אַקציע צום סיים, שטאָט־ראַט, אָדער קהילה, האָבן די „אַלגעמיינע״ באַוויזן צו מאָביליזירן אַ גרעסערע צאָל שטימען.

ווי דער רוב פון די מזרח־גאַליצישע ציוניסטן, האָט אויך אונדזער אָרגאַניזאַציע געהערט צו דער גרופּע „עת־לבנות״, די אַזוי גערופענע „רייכיסטן״. זיי האָבן זיך אויך אַקטיוו באַטייליקט אין ק.ק.ל., „קרן־היסוד״ און געהאַט אַ באַדייטנדיקן איינפלוס אויף דער פרויען־אָרגאַניזאַציע ביי אונדז.

צווישן דעם אַקטיוו האָבן זיך געפונען אייניקע פּאָפּולערע בירגער אין שטאָט, ווי ד״ר ראָזענקראַנץ און ד״ר האַלפּערין, אַלס די וויכטיקסטע אָנפירער. ווייטער שייע און יואל רעדנער, באַנדזיאַק לעוו, געצל שפּירער, דער לאַנג־יאָריקער לייטער פון ק.ק.ל., ביניע און איציע עפּשטיין, יאַנקל שטרייט, וועלכער האָט זיך באַטראַכט פאַר אַן אָנהענגער פון גרינבוימס „על־המשמר״ גרופּע.

די יוגנט אָרגאַניזאַציע „אחוה״ האָט געפירט אַ לעבהאַפטע טעטיקייט, געהאַט אַן איינפלוס אין די אַקאַדעמישע קרייזן, מיטגעווירקט ביי די פאַרשידנסטע ציוניסטישע אויפקלערערישע און פּאָליטישע אַקציעס און פאָנדן.

„מזרחי"

די „מזרחי"־פּאַרטיי האָט ביים אָנהויב נישט פאַרמאָגט קיין געאָרדנטע אָרגאַ־ניזאַציאָנעלע ראַם. די טעטיקייט איז באַשטאַנען פון חברשאַפט און גרופּן־צוזאַמענטרעפן. אַ גרעסערע אויפלעבונג האָט זיך געפילט ביי קאָנגרעס און קהילה־וואַלן.

ערשט אין די שפּעטערדיקע יאָרן, מיטן באַזעצן זיך אין טאָלמיטש פון חיים לאַם און מאַשקאָוויטש, צוויי מענטשן מיט אַ באַגאַזש פּאָליטישער רייפקייט, אויטאָריטעט און אָרגאַניזאַציע פעאיקייטן, האָט זיך אָנגעהויבן אַ מער געאָרדנטע פּאַרטייאישע טעטיקייט.

די לאַגע אין „מזרחי" איז ביי אונדז געווען באַזונדערס גינסטיק, ווייל קיין „אגודת־ישראל" אַלס אָרגאַניזאַציע, איז נישט געווען אויסער יחידים. אַזוי אַרום האָט די „מזרחי" מיט דערפאָלג געווירקט צווישן דעם רעליגיעזן טייל פון דער באַפעלקערונג.

דער אַקטיוו פון „מזרחי" איז באַשטאַנען פון אַ ריי חברים ווי חיים לאַם, מאַשקאָוויטש, לייבעלע רובין, פריילעך, ווינער, משולם ביקל, אברהם קאָרנבערג (דער סטאָלער), וועלכער איז אויך אַמאָל געווען אין ארץ־ישראל.

ס׳האָט אויך עקזיסטירט אַ געניג־לעבהאַפטע גרופּע פון „הפועל המזרחי", אַ יוגנט וועלכע האָט אַדורכגעמאַכט הכשרה און אייניקע פון זיי זענען שפּעטער עולה געווען קיין ארץ־ישראל. צווישן זיי בערל ווינער, שרה באַראָן ז״ל, שאַפּירא, שמואל הערש ביקל ז״ל, בעניע האָרן א.א.וו. מיט דער חלוצישער גרופּע האָט אָנגעפירט שיקעלע שאַפּירא.

„התאחדות"

נאָכן ערשטן וועלט־קריג, האָבן ביי אונדז אין טאָלמיטש עקזיסטירט צוויי סאָציאַליסטישע פּאַרטייען: די „פועלי־ציון" און דער „בונד". מיט דער אַנטשטייונג פון דער פּאַרטיי „התאחדות" אין גאַליציע, האָט אויך ביי אונדז דער טייל יוגנט און עלטערע, וועלכע האָבן סימפּאַטיזירט מיטן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל און מיט דער חלוצישער באַוועגונג פאַרלאָזט די אָרג. ראַם פון דער פריערדיקער אַלגעמיינער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און האָבן אָרגאַניזירט די „התאחדות" און „גורדוניה". דערביי איז נויטיק אונטערצושטרייכן, אַז ביי אונדז אין שטאָט איז קיין רעכטע „פּועלי־ציון" אָרגאַניזאַציע נישט געווען, וואָס איז געווען דער גינסטיקער באָדן וואָס האָט דערמעגלעכט, אַז אַן אַקטיוו פּאָליטיש־רייפע גרופּע זאָל אָרגאַניזירן די „התאחדות". צו דער איניציאַטיוו־גרופּע האָבן געהערט: מאָטל און בונים שפּיגל, אורציע שוואַרצבאַרד, שמואל גאָטליב (היינט אין ישראל), וואָלף שפּונד, דודיע קריינדלער, יאַנקל לעפּאָלד, מאָטל ווייס, פישל גרינדלינגער, גלייס און אַנדערע. שפּעטער איז נאָך צוגעקומען ד״ר שוואַרצבאַרד, איזיאַ קנאָל, פון דער שטודירנדיקער יוגנט.

די אָרגאַניזאַציע האָט געפירט אַן אַקטיווע ציוניסטישע טעטיקייט, באַזונדערס אויפן געביט פון חלוצישער אויפקלערונג, ציוניסטישע פאָנדן פאַרן אַרבעטנדיקן א״י און קאָנגרעס־וואַלן. אין פראַגן פון אָרטיקע קהילהשע, קאָמונאַלע און לאַנד־פּאָליטישע אָנגעלעגנהייטן, האָט די אָרגאַניזאַציע געאַרבעט אין די ראַמען פון אַלגעמיין ציוניסטישן בלאָק.

אין די ראַמען פון דער קולטור־געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, זענען פאָרגעקומען סטאַבילע פאַרטייאישע פאַרזאַמלונגען, עפנטלעכע אַרויסטריטן, דיסקוסיע־אָוונטן, פאַר־ווײַלונגען, פאָרשטעלונגען איינגעאָרדנט דורך אַ גרופּע פון דראַמאַטישן קרייז א.א.וו.

עס פלעגן אויך אַראָפּקומען פּרעליגענטן פון מרכז פון לעמבערג, ווי: צבי העלער, קאָפּל שוואַרץ, נתן מעלצער און אַנדערע.

דער פּאַרטיי־לאָקאַל האָט זיך געפונען ביי יאָסיע אינזליכט אין הויז.

אַ ריי חברים האָבן אַפילו דורכגעמאַכט הכשרה. ליידער, אָבער, האָבן זייער ווינציק פון זיי באַוויזן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

צבי דראפּער

„גורדוניה״

איך וויל פאַרצייכענען אַ וויכטיק באַשטאַנדטייל אינעם יוגנט לעבן פון אונדזער אָרגאַניזירטער געזעלשאַפט אין שטאָט, ווי ס׳איז געווען „גורדוניה״, וועלכע האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר דערציערישער חלוצישער טעטיקייט.

די אָרגאַניזאַציע „גורדוניה״ איז געגרינדעט געוואָרן ביי אונדז אין 1926 דורך די חברים: מאָטל און בנימין שפּיגל, אורטשע שוואַרצבאַרד, וואָלף שפּונד, שמואל גאָטליב, צו לאַנגע יאָר, און אַנדערע. זיי האָבן פיל פון זייער פרייער צייט געווידמעט דער אָרגאַניזאַציע־טעטיקייט.

דעם וויכטיקסטן טראָפּ האָט „גורדוניה״ געלייגט אויף פּראָדוקטיוויזאַציע פון דער יוגנט: הכשרה און עליה.

דאָס צוזאַמענלעבן, די חברישקייט אין דער הסתדרות איז געווען אַ מוסטערהאַפטע. ס׳האָט אויך נישט געפעלט קיין קעגנזייטיקע הילף. די אָרגאַניזאַציע האָט אויך נישט פאַרנאַכלעסיקט די קולטור־אַרבעט. לערנען עברית איז געווען די פליכט פון יעדן חבר, אויסער די לעקציעס וועגן דער אַנטשטייאונג פון ציוניזם, יידישע געשיכטע, פּאַלעס־טינאָגראַפיע א.א.וו. אין דער וואַנטצייטונג, וועלכע פלעגט רעגלמעסיק דערשיינען, זענען אויך געבראַכט געוואָרן אינפאָרמאַציעס פונעם לעבן אין ארץ־ישראל.

אַן אַקטיוון אַנטייל האָט די אָרגאַניזאַציע גענומען אין אַלגעמיינע פאַראַנשטאַל־טונגען פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, ווי אין דער ק. ק. ל. אַרבעט, „עזרה" און אַנדערע פאָנדן.

אויף די אַלגעמיינע שבת־פאַרזאַמלונגען, ווי צוזאַמענקונפטן פון די באַזונדערע קבוצות, פלעגט דער עיקר געווידמעט ווערן די פּראָבלעמען פון קאָלעקטיוון לעבן, קיבוץ. יאָר־יערלעך פלעגן פיל פון די חברים אַרויספאָרן אויף זומער־קאָלאָניעס. דאָס האָט געגעבן די מעגלעכקייט די חברים זיך צו באַקענען מיט אַנדערע גרופּן אין לאַנד.

אַלט ווערנדיק 18 יאָר זענען די חברים פאַרפליכטעט געווען פאָרן אויף הכשרה. נישט פיל אָבער, האָבן געהאַט די מעגלעכקייט עולה זיין צוליב דער באַגרענעצטער צאָל צוגעטיילטע סערטיפיקאַטן. מיר האָבן אויך פאַרמאָגט אַ דראַמאַטישן קרייז, איינ־געאָרדנט אויפטריטן פאַר חברים, ווי אויך עפנטלעכע אַרויסטריטן אין „סאָקאָל"־זאַל און אין אוקראַינישער „פּראָסוויטאַ", „טאָמבי־האַלע". אין קרייז האָבן זיך באַטייליקט די חברים: ד. שוועכטער, לאָזער טוישער, סאָסיע שטרייט, חנה צילער, מעכל סאָלאָמאָן, אונטער דער רעזשי פון דוד באָדער.

אינעם זכרון טויכן אויף פיל, פיל עפּיזאָדן פון יענע צייטן, איבערלעבונגען, סיטואַציעס. טייערע חברים געווען, יחידים און גרופּן, פון וועלכע בלויז געציילטע האָבן זיך געראַטעוועט.

מוניו וואָרמאַן

רעוויזיאָניסטן, מסדה, ברית־החייל

די רעוויזיאָניסטן האָבן אין אָנהויב פון זייער טעטיקייט נישט פאַרגעשטעלט מיט זיך אַ באַזונדערע פּאַרטיי, אָבער זיי זענען געווען אַ טייל פון דער אָרגאַניזאַציע פון די אַלגעמיינע ציוניסטן. אַזוי זענען אויך געווען די באַציונגען אין טאָלמיטש.

בעת די וואַלן צום 15־טן קאָנגרעס אין באַזעל אין 1927, האָבן די רעוויזיאָניסטן באַקומען 12 שטימען. בעת די וואַלן צום 16־טן קאָנגרעס אין ציריך אין יאָר 1929, האָבן די רעוויזיאָניסטן דערגרייכט אין טאָלמיטש 142 שטימען. אין די וואַלן אויף דעם 17־טן קאָנגרעס אין יאָר 1931, אויך אין ציריך, האָבן זיי שוין באַקומען 232 שטימען, און אין יאָר 1933, אין די וואַלן צום 18־טן קאָנגרעס אין פּראַג, האָבן די רעוויזיאָניסטן באַקומען אין טאָלמיטש 347 שטימען. אין די ווייטערדיקע וואַלן צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן, איז די צאָל שטימען געשטיגן און נאָכן אַרויסטרעטן פון דער

ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, האָבן די רעוויזיאָניסטן באַקומען בעת די וואַלן אין טאָלמיטש (אין סעפּטעמבער 1935) 592 שטימען.

גאָר אַ וויכטיקע ראָל אין דער ערשטער פאַזע פון דער טעטיקייט פון דער רעוויזיאָניסטישער פּאַרטיי, האָט געשפּילט יוסף זומער. ער האָט אָנגעבונדן קאָנטאַקטן מיט דער צענטראַלע אין לעמבערג. קיין טאָלמיטש האָבן אָנגעהויבן קומען פאַרשטייער פון דער צענטראַלע פון לעמבערג, פון וואַרשע און אויך פון סטאַניסלאַוואָער קרייז. חוץ די פאַרזאַמלונגען פון די מיטגלידער פון דער פּאַרטיי און די עפנטלעכע צוזאַמענ־קומען פון סימפּאַטיקער, האָט זיך צוזאַמען מיט דער אַנטוויקלונג פון בית״ר אויך אַנטוויקלט פּאַראַלעל די רעוויזיאָניסטישע אָרגאַניזאַציע. אויף די פאַרזאַמלונגען פלעגן געהאַלטן ווערן רעפעראַטן אויף אַקטועלע און פּאָליטישע טעמעס. ס׳פלעגן פאָרקומען דיסקוסיעס אויף די באַרירטע פּראָבלעמען פון דער לויפנדער פּאָליטיק פון ציוניזם. די אַרטיקלען פון וולאַדימיר זשאַבאָטינסקי אין די צייטונגען „היינט״ און שפּעטער אין מאָמענט״ האָבן צוגעצויגן פאַר דער רעוויזיאָניסטישער אידיי פיל סימפּאַטיקער.

די אָנפירונג פון דער פּאַרטיי האָט איבערגענומען מגר. אַלעקסאַנדער סאָלאַט. צו דער אָנפירונג האָבן געהערט וורמאַן, מאַנדעל, בילדנער, זומער, זעלצער, העלד, רייטער. אין די וואַלן צום סיים, צום שטאָט־ראַט, אָדער צו דער קהילה, האָבן די רעוויזיאָניסטן אונטערשטיצט די ציוניסטישע קאַנדידאַטן. צוערשט אויך אָנטייל גענומען אין די קאָנפערענצן פון די אַלגעמיינע ציוניסטן, אַלס אַ באַזונדערע פראַקציע. מיט דער צייט, ווען די אידעאָלאָגישע שטרייטן האָבן זיך פאַרטיפט, האָבן די רעוויזיאָניסטן געגרינדעט אַ באַזונדערע פּאַרטיי, מיט אייגענע צוזאַמענפאָרן אין לעמבערג, וואַרשע, סטרי און סטאַניסלאַוו.

אין די אַלע קאָנפערענצן און צוזאַמענפאָרן איז שטענדיק טאָלמיטש געווען אַנטשפּרעכנד רעפּרעזענטירט דורך אויסגעקליבענע דעלעגאַטן. פון דער טאָלמיטשער אָרגאַניזאַציע איז אין דעם פּאַרטיי־ראַט אין מזרח קליין־פּוילן געווען פאַרטראָטן מגר. סאָלאַט און א. וורמאַן. אין דעם קרייז־ראַט, האָט טאָלמיטש רעפּרעזענטירט זומער און רייטער. אין דער עקזעקוטיווע פון מזרח קליין־פּוילן איז אין די יאָרן 36—1939 געווען פאַרטראָטן א. וורמאַן.

איין מאָל אין וואָך פלעגט פאָרקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון די מיטגלידער פון דער פּאַרטיי (איבער 120 אָרגאַניזירטע), ווו מ׳פלעגט באַהאַנדלען פאַרשיידענע אַקטועלע פּראָבלעמען און מ׳פלעגט פאַרטיילן די אַרבעט פאַר דער לויפנדער וואָך. די אָנפירונג האָט אָרגאַניזירט די גאַנצע אַרבעט אין דער פּאַרטיי, און במשך פון די וואַלן האָט זי אָנגעפירט מיט דער גאַנצער וואַל־קאַמפּאַניע.

נאָך זשאַבאָטינסקיס אַרויסטרעטן פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, האָבן די מיטגלידער פון דער פּאַרטיי אין טאָלמיטש אין דער מערהייט זיך אַרויסגעזאָגט

פּאָזיטיוו פאַר זשאַבאָטינסקין און האָבן אונטערשטיצט זיין טאַט. אין טאָלמיטש איז אויך געעפנט געוואָרן אַן אָפּטיילונג פון דער נייער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

„מסדה" איז געווען אַן אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט זיך רעקרוטירט פון דער שול־יוגנט. איר גרינדער אין טאָלמיטש איז געווען זומער. זי האָט געציילט אין דער צייט פון איר בליונג מער ווי 30 מיטגלידער און האָט געפירט איר קולטורעלע טעטיקייט אין דעם לאָקל פון בית"ר.

„ברית־החייל" איז אויך געווען אַן אָרגאַניזאַציע, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן פון זומערן. זי האָט קאָנצענטרירט אין אירע רייען זעלנער־וועטעראַנען פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. די אָפּטיילונג אין טאָלמיטש האָט אָנטייל גענומען אין דער גרויסער דעפּילאַדע אין סטאַניסלאַוו לכבוד זשאַבאָטינסקיס קומען אין דער שטאָט.

די אַלע אָרגאַניזאַציעס זענען געווען רעפּרעזענטירט אין די קאָמיטעטן פון „קרן קיימת לישראל", „עזרה" און „קרן תל־חי".

די יודענשטאַאַט־פּאַרטיי איז געווען אַ קליינע גרופּע, וואָס האָט זיך אָפּגעשפּאָלטן פון דער רעוויזיאָניסטישער פּאַרטיי. דעם 26־טן מאַי 1933, איז אין קאַטאָוויץ פאָר־געקומען אַ קאָנפערענץ פון דעם וועלט־ראַט פון דער פּאַרטיי. די אונטערשיידן פון דעם צוגאַנג און קוק אין דער פראַגע פון גרינדן אַ נייע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, האָט געצויגן נאָך זיך די אַרויסטרעטונג פון דער רעוויזיאָניסטישער פּאַרטיי פון איינעם פון די מנהיגים גראָסמאַן צוזאַמען מיט נישט קיין גרויסער גרופּע. זיי האָבן געגרינדעט אַ נייע פּאַרטיי מיטן נאָמען יודענשטאַאַט־פּאַרטיי און גלייך נאָך דער קאָנפערענץ זענען זיי צוגעטרעטן צו גרינדן און עפענען אָפּטיילונגען פון דער גרופּירונג אויף דער פּראָווינץ. קיין טאָלמיטש איז געקומען צופאָרן אַ דעלעגאַט פון לעמבערג, ד"ר דאַנער. נאָך אַ פּילשעהנדיקער דיסקוסיע, איז אים געלונגען צו איבערצייגן אַ גרופּקע רעוויזיאָניסטן, וועלכע האָבן אָרגאַניזירט אַן אָפּטיילונג פון דער פּאַרטיי אין טאָלמיטש. אין דער שפּיץ פון דער טאָלמיטשער אָפּטיילונג איז געשטאַנען שימעק כ"ץ, און אויך גרשון קאַרגער. אין די וואַלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס אין יאָר 1925, האָט די יודענ־שטאַאַט־פּאַרטיי באַקומען 14 שטימען און אין די שפּעטערדיקע וואַלן שוין דעראָבערט 19 שטימען. די פּאַרטיי האָט נישט מצליח געווען צו אַנטוויקלען אַ ברייטע טעטיקייט אין טאָלמיטש.

גלייכצייטיק האָט שימעק כ"ץ געגרינדעט אַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון דער יודענ־שטאַאַט־פּאַרטיי אין טאָלמיטש, וואָס האָט זיך אָנגערופן „ברית קנאים" (אַנטשפּרעכנד דעם בית"ר), אָבער די יוגנט־אָרגאַניזאַציע האָט אויך נישט מצליח געווען צו אַנטוויקלען אַן אַנטשפּרעכנדע טעטיקייט און איר סוף איז געווען ענלעך צו דעם סוף וואָס האָט געטראָפן אַלע אַנדערע: זי האָט זיך צעפאַלן אין דער צייט, ווען ס'האָבן אַריינמאַרשירט די סאָוויעטישע חיילות אויף דער טעריטאָריע פון געוועזענעם מזרח־פּוילן, און אירע

מיטגלידער זענען שפּעטער אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע יידן אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע.

בית״ר (ברית־תרומפּלדור)

אין יאָר 1923 איז וולאַדמיר זשאַבאָטינסקי אַרויסגעטראָטן פון דעם באַשטאַנד פון דער ציוניסטישער עקזעקוטיווע, אַלס אויסדרוק פון פּראָטעסט קעגן דער נאָכגיביקייטס־פּאָליטיק מצד ד״ר ווייצמאַן אין באַצוג צו דער מאַנדאַטאָרישער מאַכט אין ארץ־ישראל.

אין איינער אַ דעצעמבער־נאַכט, פון דעם זעלבן יאָר, האָט זיך זשאַבאָטינסקי געטראָפן אויף איינער פון די זייטיקע גאַסן אין ריגע — דער הויפּט־שטאָט פון לעטלאַנד, מיט אַ גרופּע יונגע מענטשן, וועלכע האָבן געטרוימט צו אויפשטעלן אַ יידישע מדינה. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן די באַוועגונג פון דער יידישער אָרגאַניזאַציע „ברית־תרומפּלדור״ בית״ר.

אין יאָר 1925, האָט יוסף זומער אָנגעהויבן אָרגאַניזירן אין טאָלמיטש די יוגנט אין דער סקויטן־באַוועגונג און נאָך אַ קורצער צייט שפּעטער, האָט שוין די אָרגאַניזאַציע געבילדעט דעם קערן פון דעם אָרטיקן בית״ר.

אין יאָר 1927, האָט דער דעמאָלטיקער קאָמענדאַנט פון דער לאַנד־אָנפירונג פון בית״ר מגר. אַדאַם ביברינג זיך באַגעגנט מיט מוניו וורמאַן און ער איז צוזאַמען מיט

דער „ביתר״ אין 1932

אַ גרופּע יוגנטלעכע אַריבער אין בית״ר און האָט באַלד איבערגענומען די אָנפירונג פון דער אָרגאַניזאַציע. אין משך פון אַ גאַר קורצער צייט, האָט שוין די אָרגאַניזאַציע געבילדעט אַ באַדייטנדן כוח און איז געווען איינע פון די שטאַרקסטע אָרגאַניזאַציעס נישט נאָר אין שטאָט, נייערט אין דער גאַנצער געגנט. אין דער אָרגאַניזאַציע איז אַריינגעטראָטן אַ גרופּע סטודענטן, וואָס האָט אין אַ באַדייטנדער מאָס אויפגעהויבן דעם ניוואָ און די דערציערישע פאָרם פון דער אָרגאַניזאַציע. אין בית״ר זענען געווען אַקטיוו אייניקע סטודענטן פון אוניווערסיטעטן: הענעק קאופמאַן, יולעק פישער, יולעק מאַנדעל, פּאַוועק רייטער, סאַלקאַ שטיינווורצעל, לאָנקאַ ווייץ —ביידע זענען געווען אַבסאָלווענטנס פון לערער־סעמינאַר, די ברידער משה און יצחק כ״ץ — ביידע קענער פון יודאיסטישע וויסנשאַפטן. דער קן פון בית״ר איז אייניקע מאָל וויזיטירט געוואָרן דורך די מיטגלידער פון קאָמענדע פון מזרח קליין־פוילן און די אָנפירונג האָט באַקומען אייניקע מאָל אויסצייכענונגען פאַר דער מוסטערהאַפטער אַרבעט אַלס אויסגעצייכנטער קן. די מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע האָבן גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין די קרייז־צוזאַמענפאָרן, ווי אויך אין די לאַנד־צוזאַמענפאָרן און די אָנפירער האָבן גענומען אַן אַנטשפּרעכנדע שטעלונג אין פאַרשיידענע פראַגן פון דער אָרגאַניזאַציע. יעדעס מאָל, ווען זשאַבאָטינסקי איז געקומען קיין סטאַניסלאַוו, איז אַהין אַרויסגעפאָרן אַ דרוזשינע פון דעם טאָלמיטשער קן.

חוץ דער קולטורעלער טעטיקייט און די סקויטן־פעולות, האָבן מיר יעדע וואָך איינגעאָרדנט אויספלוגן אין די די נאָענטערע און ווייטערע ערטער פון דער סביבה. אַ דאַנק די אומדערמידלעכע באַמיאונגען, איז געלונגען צו גרינדן אַן אָפּטיילונג פון מיליטערישער צוגרייטונג אונטער דער אָנפירונג פון יולעק מאַנדעל און ספּעציעלע מיליטערישע אינסטרוקטאָרן פון דער פּוילישער אַרמיי.

צוערשט האָבן זיך די בית״רים צונויפגעקליבן אויפן הויף און אין די בנינים פון זאַמערן, שפּעטער, אַ דאַנק דער אונטערשטיצונג פון ראש־הקהל, האָט דער בית״ר באַקומען אַ גרויסן אומזיסטן לאָקאַל פון דער קהילה, לעבן דעם סקלאַד פון שוועכטערן. אין יאָר 1932, איז דער קאָמענדאַנט פון קן נאָמינירט געוואָרן אַלס דער אָנפירער פון גאַנצן „מחוז" פון סטאַניסלאַווער קרייז. אין מערץ 1933 איז אין טאָלמיטש פאָרגעקומען אַ קרייז־צוזאַמענפאָר, מיטן אָנטייל פון די פאָלגנדע קנים: טאָלמיטש, סטאַניסלאַוו, האַליטש, קאָלאָמיי, באָרטשין, זאַבלאָטאָוו, סניאַטין, קוטי, גוואָזשדזעץ, ראַסולנאַ, סטאַרוניאַ, נאַדוורנאַ, אוסציע זיעלאָנאַ, קאַלוש, ליסיעץ, באָהאָראָדטשאַני.

די קאָמענדע פון קרייז, האָט אַרויסגעשיקט אָנווייזונגען ווי אַזוי צו פירן די אַרבעט אין קן און האָט אויך וויזיטירט די קרובה'דיקע קנים. די צייטונג פון דער אָרגאַניזאַציע האָט אויסגעברייטערט אירע ראַמען און איז אַרויסגעשיקט געוואָרן צו די קנים פון קרייז. אַ גרופּע בית״רים פון טאָלמיטש האָט אויך אָנטיילגענומען אין דעם

פירטאָגיקן קורס פון מיליטערישער צוגרייטונג אין טאַטאַרוווו, מיט וועלכן ס׳האָבן אָנגעפירט פולישע אָפיצירן. פון דעם קן זענען אויך אַרויסגעפאָרן אויף הכשרה אייניקע חברים פון נאַדוורנאַ. די ערשטע חברה פון קן, וואָס איז אַרויסגעפאָרן פון טאָלמיטש קיין ארץ־ישראל, איז געווען פרידקאַ האַבער, וועלכע לעבט איצט אין איינעם פון די מושבים אין דרום פון לאַנד.

טראָץ דער קליינער צאָל סערטיפיקאַטן, וואָס איז צוגעטיילט געוואָרן אונדזער קן, זענען אַרויסגעפאָרן קיין ארץ־ישראל זושע גוטמאַן און פעסיע גוטשטיין.

חוץ דער רייכער קולטורעלער טעטיקייט און דאָס פירן ספּעציעלע קורסן צו לערנען די געשיכטע און די ליטעראַטור פון יידישן פאָלק, האָט אַ ספּעציעלער קאָמיטעט רעדאַקטירט אַ צייטונג, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך הענעק קאופמאַן, די ברידער כ״ץ און זאָממער. מיט דער צייט איז די וואַנט־צייטונג פאַרוואַנדלט געוואָרן אין דעם אָפיציעלן אָרגאַן פון דעם גאַנצן קרייז, אַ דאַנק דער מיטאַרבעט פון דעם מערהייט פון די קנים.

נאָכן אַוועקפאָרן פון מוניו וווּרמאַן קיין לעמבערג צו אָנטיילנעמען אין דער אַרבעט פון דער קאָמענדע פון מזרח קליין־פוילן, האָט די אָנפירונג מיטן קן איבער־גענומען פאַבעק רייטער, וועלכער איז אויך געווען אַ מיטגליד פון דער קאָמענדע פון „מחוז", וואָס איז איבערגעפירט געוואָרן קיין סטאַניסלאַוו. נאָכן אָפּפאָרן פון רייטערן, האָט די אָנפירונג פון קן לויט דער ריי, איבערגענומען זאָממער.

ווען אין די יאָרן 1938—1939 האָט זשאַבאָטינסקיס זון עריק צוזאַמען מיט סטאַווסקין אָנגעהויבן אָרגאַניזירן אַן אומלעגאַלע עליה, האָט זיך אויך אין טאָלמיטש אָרגאַניזירט אַזאַ גרופּע מיט זאָממערן אין דער שפּיץ. אין דער גרופּע זענען אויך געווען אייניקע מענטשן, וועלכע האָבן נישט געהערט צום בית״ר.

דער אַריינמאַרש פון די סאָוועטישע מיליטער־טיילן אין סעפּטעמבער 1939 האָט איבערגעריסן די טעטיקייט פון קן און מיט דעם אויך די רעאַליזירונג פון די אָנגעצייכנטע פּלענער. אין דעם סאָוויעטישן פּעריאָד, איז געווען פּרווון צו אָרגאַניזירן אַן אומלעגאַל קעמערל פון דער אָרגאַניזאַציע, לויט דער איניציאַטיוו פון יולעק פישער, אָבער די שרעק פאַר אַ פּראָוואָקאַציע פון די יידישע לינקע טוער, און אויך אין צוזאַמענהאַנג מיטן אַרעסט פון 40 בית״ריסטן אין סטאַניסלאַוו דורך דער נ.ק.וו.ד. בעת אַ טרויער־אַקאַדעמיע, געווידמעט דעם אָנדענק פון וולאַדימיר זשאַבאָטינסקי, האָט מען רעזיגנירט פון די פּרווון צו אָרגאַניזירן אַן אומלעגאַלע טעטיקייט פון דער יוגנט פון בית״ר.

די רעשט איבערגעבליבענע יוגנטלעכע פון בית״ר האָבן די דייטשן אויסגע־מאָרדעט, צוזאַמען מיט די לעצטע יידן פון טאָלמיטש. בלויז אייניקע פון זיי איז געלונגען מיט פאַרשיידענע וועגן צו אָנקומען קיין בוטשאַטש און דאָרט האָבן זיי

צוזאַמען מיט אַ גרופּע יוגנטלעכע פון בוטשאַטש פאָרגעזעצט די טעטיקייט צו אָרגאַ־ניזירן אַ ווידערשטאַנד און אַ זעלבסטשוץ.

חותמת „בית״ר״
דער זיגל פון „בית״ר״

אפרים שרייער

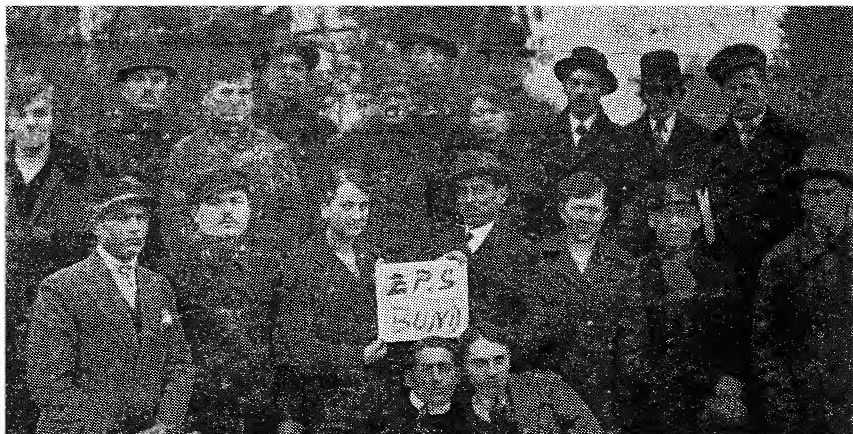
יידישע קאָמוניסטן

די גרופּע יידישע קאָמוניסטן, האָבן בדרך־כלל קיין סעפּעראַטע יידישע אַרבעט נישט געפירט, נאָר געווען צוגעהעריק צו דער „ק.פ.ז.ו.״ ערשט אין די דרייסיקער יאָרן האָט די „יעווסעקציע״ אין משך פון אַ קורצן פעריאָד געפירט איר טעטיקייט אַלס א.י.א.פ. (אַלגעמיינע יידישע אַרבעטער פּאַרטיי).

צו דער אומלעגאַלער גרופּע האָבן געהערט: שמעון ווייס, רחל, יאָסל און יאַנקל לעפּאָלד, ברכה לעפּאָלד (די „חברטע ברכה״), זלמן דוד משה׳ס, לוזער טוישער, א. יופּיטער און רחל מאַרק (מענדעלע מלמד׳ס טאָכטער), וועלכע איז געווען פּאָפּולער אין ברייטערע קרייזן פון דער פּאַרטיי און איז זייער אָפט און אויף לענגערע טערמינען געווען פאַר־אורטיילט צו אַרעסט. אין די דרייסיקער יאָרן האָט זי אויך אָרגאַניזירט אַ יוגנט־גרופּע, וועלכע איז צוליב פּראָוואָקאַציעס אַנטדעקט געוואָרן דורך דער זיכערקייטס־מאַכט און געווען אויך אַ ריי אַרעסטן. די לעצטע יאָרן פאַר דער מלחמה זענען אויך צוגעקומען אַ ריי חברים, וועלכע האָבן פריער געהערט צו די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, ווי העסי׳ע כ״ץ, (היינט צו טאָג אין סטאַניסלאַוו) און לאַנעק וואָרמאַן, פריער געהערט צום „השומר הצעיר״, עולה געווען קיין ישראל, שפּעטער צוליב פּאָליטישער טעטיקייט דעפּאָרטירט געוואָרן דורך דער מאַנדאַטאָרישער מאַכט קיין פּוילן.

קיין בשותפותדיקע טעטיקייט מיט די עקזיסטירנדיקע אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס אין טאָלמיטש האָט די גרופּע יידישע קאָמוניסטן נישט געפירט.

ווי מען גיט איבער, איז אין סטאַניסלאַוו (איוואַנאָ־פראַנקאָווסק) איז פאַראַן אַן אָפּטיילונג אין מוזעאום אויפן נאָמען פון רחל מארק, די לאַנג יאָריקע אַקטיוויסטקע פון דער פּאַרטיי (געוו. מיטגלידערין אין וואָיעוואָדישן קאָמיטעט אין סטאַניסלאַוו).

יידישע אַרבעטער־פּאַרטיי אין טאָלמיטש — 1915/16

מוניו ווורמאַן

„קדימה", „אמונה", „אחוה"

אין דעם קאַפּיטל: שול־וועזן האָב איך אָנגעגעבן אַ סטאַטיסטיק וועגן דער צאָל אַבסאָלווענטן פון דער טאָלמיטשער גימנאַזיום. די סטאַטיסטיק גיט אַ בילד וויפל יידישע יוגנטלעכע האָבן באַקומען מיטל־בילדונג און וויפל פון די דאָזיקע אַבסאָלווענטן האָבן באַזוכט אוניווערסיטעטן, צי דאָס איז געווען אין פּוילן, אָדער אין אויסלאַנד. אַ באַדייטנדע צאָל סטודענטן האָבן שטודירט אויף דעם יורידישן פאַקולטעט. די מערהייט פון די סטודענטן האָבן געהאַט אַ ציוניסטישע איינשטעלונג.

בראָנעק מאַנדעל, דער געוועזענער אָנפירער פון „השומר־הצעיר" אין די יאָרן 1922—1923 און איינער פון די גרונטלייגער פון דער אַקאַדעמישער קאָרפּאָראַציע „אמונה" אין קראָקע, האָט איניצירט צו גרינדן אַן אַקאַדעמישן פאַרבאַנד אין טאָלמיטש, געפינענדיק זיך אויף זומער וואַקאַציעס אין דער היים. ער איז שוין דאַן געווען אַ לערער אין אַן אוקראַינישן גימנאַזיום אין ראָהאַטין.

אויף דער צוזאַמענגערופענער פאַרזאַמלונג פון די אַקאַדעמיקער אין טאָלמיטש, האָבן זיך צונויפגעקליבן מער ווי 30 אַקאַדעמיקער און ס'איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַן אַקאַדעמישן פאַרבאַנד „קדימה". צו דעם פאַרבאַנד האָבן געהערט אַלגעמיינע ציוניסטן און רעוויזיאָניסטן, וועלכע האָבן אין דעם פעריאָד נאָך געהערט צו דער בשותפותדיקער לאַנד־אָרגאַניזאַציע פון די אַלגעמיינע ציוניסטן.

אַלס פאָרזיצער פון דער אָרגאַניזאַציע איז אויסגעקליבן געוואָרן מגר. געצעלט, וועלכער האָט צוזאַמען מיט בערנאַרד שטרייטן און סאַלאָטן געבילדעט אַ סעניאָראַט פון דער אָנפירונג פון „קדימה". אייניקע מיטגלידער פון „קדימה" זענען געווען טעטיק אין די אָרגאַניזאַציעס פון די אַלגעמיינע ציוניסטן: שטרייט איז געווען אין דער אָנפירונג פון דער פאַרטיי פון די אַלגעמיינע ציוניסטן און פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון די אַלגעמיינע ציוניסטן „אחוה". סאַלאָט און ווורמאַן זענען געווען טעטיק אין דער רעוויזיאָניסטישער פאַרטיי און אין בית"ר. די מערהייט פון די מיטגלידער האָבן זיך פאַרנומען מיט די ענינים פון ציוניסטישן כאַראַקטער אַ דאַנק דער אַנטשטייונג פון דער אַקאַדעמישער אָרגאַניזאַציע. רעפעראַטן פלעגן געהאַלטן ווערן דורך די אָנפירער פון „קדימה" ד"ר ראָזענקראַנץ, אַדוו. האַלפּערין און אויך דורך די מיטגלידער מאַנדעל,

קאופמאַן, סאַלאַט, געצעלט. זיי האָבן אין אַ באַדייטנדער מאָס אויסגעברייטערט און פאַרטיפט דעם וויסן און דעם אידעאָלאָגישן פאַרשטאַנד פון די מיטגלידער פון „קדימה״. זיי האָבן אויך מיטגעאַרבעט מיט די פאָלקס־פאָנדן און האָבן אויך געהאָלפן אין ספּאָרט־פאַרבאַנד. ווינטער, אָנהויב 1928 יאָר, איז פאָרגעקומען אַ צוזאַמענפאָר פון די אַקאַדעמיקער פאַרבאַנדן אין מזרח קליין־פוילן. אין דעם צוזאַמענפאָר וואָס איז פאָרגעקומען אין סטאַניסלאַוו, האָבן אָנטייל גענומען פאָלגנדע פאַרבאַנדן: „אמונה״ — לעמבערג, „חשמונאים״ — לעמבערג, „מכבי״, „התחיה״, „העתיד״, „בר־כוכבא״, „השכלה״ און „קדימה״ — טאָלמיטש.

אויף דעם צוזאַמענפאָר, אויף וועלכן ס׳זענען געווען רעפּרעזענטירט די אַקאַדעמישע פאַרבאַנדן פון די שטעט: לעמבערג, פּשעמישל, סטאַניסלאַוו, סטרי, טאַרנאָפּאָל, קאָלאָמיי, טאָלמיטש, האָבן זיך אויסגעטיילט דריי פראַקציעס: די פראַקציע פון די אַלגעמיינע ציוניסטן, וועלכע האָט אָנטשפּראָכן די לאַנד־פּאָליטיק פון ד״ר לעאָן רייך, אָבער זיי זענען געווען אַ מינדערהייט אויף דעם צוזאַמענפאָר. די צווייטע פראַקציע האָבן געבילדעט די אָנהענגער פון גרינבוים־אינסלער (ראַדיקאַלע ציוניסטן), און די דריטע פראַקציע, די רעוויזיאָניסטישע, וועלכע איז אין יענער צייט באַשטאַנען בלויז פון 8 מיטגלידער, אונטער דער אָנפירונג פון בראָנעק מאַנדעל פון טאָלמיטש. חוץ דעם, האָבן אויפן צוזאַמענפאָר אָנטיילגענומען ווורמאַן און האָפמאַן (אויך פון דער רעוויזיאָניסטישער פראַקציע).

צוויי יאָר שפּעטער, נאָך דער אַנטשטייונג פון „קדימה״ און ווידער לויט דער איניציאַטיוו פון בראָנעק מאַנדעל איז אַנטשטאַנען אַן אַקאַדעמישע קאָרפּאָראַציע „אמונה״, וועלכע האָט געציילט ביי 30 מיטגלידער. „אמונה״ איז געווען אַ ריין רעוויזיאָניסטישע און אַלע אירע מיטגלידער האָבן גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער אַרבעט פון דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאַניזאַציע, און אין די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס. אַלס ראש פון דער „אמונה״ איז אויסגעקליבן געוואָרן, לוסיאַ צאַנק און ער צוזאַמען מיט יולעק מאַנדעל און מאַהלער האָבן געבילדעט די עקזעקוטיווע פון דער אָנפירונג פון „אמונה״.

די אַנטשטייונג פון דעם פאַרבאַנד האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג, היות ווי אויף אַזאַ אופן זענען פילע אַביטוריענטן פון דער גימנאַזיום, וועלכע זענען נישט געווען אָרגאַניזירט, אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג, און די טעטיקייט פון די מענטשן האָט געהאַט איר איינפלוס אויף דער איבעריקער נישט־אָרגאַניזירטער יוגנט.

חוץ דער טעטיקייט פון דער פּאַרטיי און פון די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון די רעוויזיאָניסטן, אויף פאַרשיידענע געביטן פלעגן איינגעאָרדנט ווערן פאַרזאַמלונגען און קורסן צו לערנען די געשיכטע פון ציוניזם און פּאַלעסטינאָגראַפיע. מ׳האָט זיך באַקאַנט

מיט די אַקטועלע פּראָבלעמען און צילן פון דער פּאָליטיק פון ציוניזם. די חברים האָבן גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין די וואַלן, און אויך אין נאַציאָנאַלע פאָנדן.

דאָס אַנטשטיין פון פאַרשיידענע פּאַרטייען און יוגנט־אָרגאַניזאַציעס האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אין דער פּאַרטיי פון די אַלגעמיינע ציוניסטן מיט פעלן פון אַ יוגנט־רעזערוו. דאָס איז געווען איינע פון די סיבות צו גרינדן די יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון די אַלגעמיינע ציוניסטן „אחוה". די דאָזיקע יוגנט־אָרגאַניזאַציע איז אַנטשטאַנען אין טאָלמיטש גאַנץ פרי. ווייל אין יאָר 1927, האָט זי שוין באַקומען די אונטערשטיצונג פון די אַלגעמיינע ציוניסטישע פאַקטאָרן, וועלכע האָבן געזען אין דער אָרגאַניזאַציע אַן אונטערוואַקסנדיקן כוח, און האָבן געהאָפט צו זיין אין דער צוקונפט אַ וואַגיקער פאַקטאָר אויף דער יידישער גאַס.

די אָנפירונג פון „אחוה" האָט איבערגענומען פּרץ שפּרעכמאַן, וועלכער איז אין משך פון די אַלע יאָרן געווען דער לעבעדיקער גייסט פון דער אָרגאַניזאַציע. ער האָט געזאָרגט פאַר איר וווקס און אַנטוויקלונג. „אחוה" האָט באַוויזן צעמענטירן אין אירע רייען אַרום 70—60 יונגע מענטשן. איין מאָל אין וואָך איז פאָרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער ס'זענען פאָרגעלייענט געוואָרן פאַרלעזונגען און רעפעראַטן. ס'זענען אויך פאָרגעקומען קורסן פון לערנען די העברעאישע שפּראַך און מ'האָט אָרגאַניזירט פאַרשיידענע שפּילן און פאַרוויילונגען. די פאָרשטייער פון „אחוה" זענען געווען אַקטיוו אין די קאָמיטעטן פון די נאַציאָנאַלע פאָנדן: „קרן־קיימת" און „קרן־היסוד". „אחוה" האָט אויך אַרויסגעשיקט איניקע חברים אויף הכשרה. איינער פון די חברים קערנער, איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

דאָס איז אין אַלגעמיינע שטריכן וועגן דער טעטיקייט פון „אחוה". זעלבסט־פאַרשטענדלעך, אַז די פּאַרטיי פון די אַלגעמיינע ציוניסטן האָט גענאָסן פון דער טעטיקייט פון „אחוה" און פון איר אַקטיוויטעט ביי פאַרשיידענע אַקציעס, ווי צ. ב. ביי די וואַלן צום סיים, ציוניסטישע קאָנגרעסן, וואַלן צום שטאָט־ראַט, קהילה. פון דער צענטראַלע פון „אחוה" האָבן באַזוכט דעם אָרטיקן סניף אין טאָלמיטש, די פירער ד"ר סטופּ און האַגער.

צו די טיכטיקע פּערזאָנען אין „אחוה" דאַרף מען אויסרעכענען דעם שוין פריער דערמאָנטן פּרץ שפּרעכמאַן, קערנער, שטרייט, פּייער, גאָטעסמאַן, ש. שטרייט, בערל שטרייט, ד"ר געצעלט און אַנדערע.

דער אַריינמאַרש פון דער סאָוויעטישער אַרמיי אין טאָלמיטש און שפּעטער פון דער היטלעריסטישער אַרמיי, האָט אויך אַ סוף געמאַכט צו דער געבענטשטער טעטיקייט פון דער אָרגאַניזאַציע. זיי האָט געטראָפן דער זעלבער גורל ווי אַלע יידן.

פּרץ שפּרעכמאַן האָט מצליח געווען צו אַדורכלעבן דעם היטלעריסטישן גיהנום און איז פאַרבליבן ביים לעבן, אָבער דער גורל האָט געוואָלט, אַז איניקע וואָכן נאָך

דעם ווידער־אַריינמאַרש פון דער סאָוועטישער אַרמיי, איז ער דערמאָרדעט געוואָרן אויפן וועג פון טאָלמיטש קיין סטאַניסלאַוו דורך אַ באַנדעראָוויעץ און צוזאַמען מיט אים איז אויך דערמאָרדעט געוואָרן אינזליכט חיים. לייזער בוכוואַלד פון ניזשניוו איז געלונגען דאַן צו אַנטלויפן.

צבי דראַפּער

„יד־חרוצים״

„יד־חרוצים״ איז געווען באַקאַנט אַלס דאַך־פאַרבאַנד פון אַלע פאַראיינען פון די קינסטלער און בעלי־מלאכות. ס׳האָבן צו אים אָנגעהערט בעסער־און מיטל־סיטואירטע, ווי אויך דער אָרעמסטער טייל צווישן די האַנטווערקער, וועלכע האָבן קוים מפרנס געווען זייערע משפחות. דער ציל פון פאַראיין איז דעריבער געווען קעגנזייטיקע הילף, סאָציאַלע טעטיקייט, העלפן די נויטבאַדערפטיקע.

אויסער מאַטעריעלע הילף האָט דער פאַראיין געזאָרגט פאַר העלפן קראַנקע דורך באַזאָרגן זיי מיט דער נויטיקער מעדיצינישער הילף, ווי אויך נעכטיקן ביי איינזאַמע קראַנקע. דער פאַראיין האָט אויך באַזאָרגט די מיטגלידער מיט אַלע מעדי־קאַמענטן.

נישט איינמאָל איז „יד־חרוצים״ געשטאַנען פאַר פינאַנסיעלע שוועריקייטן, נישט האָבנדיק קיין פאָנדן אויף צו דעקן די אויסגאַבן. דער פאַראיין פלעגט דעריבער איינאָרדענען אַ ריי אונטערנעמונגען, אימפּרעזעס, בעלער, געלט־זאַמלונגען, טעאַטער־פאָרשטעלונגען, פעסט־פאַרוויילונגען א.אַ.וו.

אַ געוויסע שטיצע האָט דער פאַראיין אויך באַקומען פון די שטאָטישע, וועלכע האָבן אויסגעוואַנדערט אין די צוויי אַמעריקעס.

זאָל אויך צום לויב דערמאָנט ווערן פרוי ד״ר אַדאַ פויערמאַן, וועלכע האָט פון פאַראיין באַקומען אַ סימבאָלישן אָפּצאָל און דערפאַר מיט זעלטענער איבערגעגעבנקייט געבראַכט הילף די קראַנקע מיטגלידער און נישט זעלטן צוגעגעבן אומזיסט די נויטיקע רפואות.

צו די גרינדער פון פאַראיין האָבן געהערט די חברים: י. ביברינג, זלמן שפּונד, מאיר צייכנער, דוד זעליק גליים, י.י. דראַפּער, שייע יונג און אַנדערע.

אין די דרייסיקער יאָרן איז אויך געגרינדעט געוואָרן אַ ציוניסטישער האַנט־ווערקער־פאַראיין „העובד״, מיט וועלכן ס׳האָט אָנגעפירט מאָטל גוטשטיין.

אפרים שרייער

דראַמאַטישע קרייזן

נאָך אין די יאָרן פון פאַרן ערשטן וועלט קריג איז געווען ביי אונדז טעטיק אַ דראַמע־קרייז, מיט וועלכן ס'האָט אָנגעפירט איציע עפשטיין, צווישן אַנדערע אויסגעפירט „שולמית", די ניגונים פלעגן יידישע מיידלעך זינגען אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן. איציע עפשטיין איז געווען פון די ערשטע ציוניסטן, אַ משכיל און צוזאַמען מיט זיין ברודער ביניע, האָט ער זיין פרייע צייט געווידמעט דער קולטור־אַרבעט.

נאָכן ערשטן וועלט קריג האָט זיך אין טאָלמיטש, ווי אין אַנדערע שטעטלעך אין גאַליציע, געמערקט אַ באַדייטנדיקער אויפשטייג און דראַנג צו געזעלשאַפטלעכע־קולטור אַרבעט. ס'זענען געשאַפן געוואָרן ביבליאָטעקן, זעלבסט־בילדונג קרייזן, כאָרן און דראַמאַטישע קרייזן.

אין די אָנהויב צוואַנציקער יאָרן איז געגרינדעט געוואָרן דער ערשטער דראַמע־קרייז, וועלכער האָט קאָנצענטרירט אַרום זיך פיל פון צווישן דער שטודירנדיקער און פאָלקס־יוגנט. אַ דאַנק די אַמביציעס און איבערגעגעבנקייט פון אַ גרופּע אָרגאַניזאַטאָרן האָט בשעתו דער קרייז פיל דערגרייכט.

די אויפפירונגען פלעגן פאָרקומען אין זאַל פון דער „טאָמביי־האַלע". צו די ערשטע אויפפירונגען האָבן געהערט: „דער דיבוק", „קרייצער סאָנאטע", „תקיעת־כף", „גאָט, מענטש און טייוול", „דער דאָרפס־יונג" און אַנדערע. די פאָרשטעלונגען, זענען געווען זייער פּאָפּולער. מיט דער צייט ווען אײן טייל יוגנט האָט זיך געווידמעט זייערע לימודים און אַנדערע באַשעפטיקונגען, איז די טעטיקייט אָפּגעשוואַכט געוואָרן, ביזן פולשטענדיקן אויפלייזן פון קרייז.

ס'האָבן זיך אין קרייז באַטייליקט: בוניע קאָרן, הערש קאָרן, בעלא האָבער, האַבערמאַן, באָנדיאַק לעוו, מאָטל זייפער, לייבעלע שטיין, מאַקס ווידער, די באַדערס, יאַנקל ריזל, יחיאל מינצער און אַנדערע. אין די שפּעטערדיקע יאָרן זענען ווידער געמאַכט געוואָרן פּרוּוון דורך יחידים און אָרגאַניזאַציעס. אויפדאָסניי זענען אָרגאַניזירט געוואָרן דראַמאַטישע קרייזן צווישן אַנדערע טעאַטער־ליבהאָבער. ס'דאַרף דערמאַנט ווערן אויך בערנאַרד דיקער, דודיע קריידלער. דיקער האָט אויפגעפירט א. ווייטערס „דער שטומער" ווו ס'האָבן זי באַטייליקט: הערש קאָנטרעגער, הערש קאָרן, גיטל וווּכער, לייזער

בילדנער, דיקער, א. שרייער און אַנדערע. די אויפפירונג האָט מען געשפּילט אין „סאָקאָל״־זאַל. אויך דודקע באַדער, האָט אָרגאַניזירט קרייזן אין דער „גורדוניה״, וועלכע האָבן אויפגעפירט אַ ריי פאָרשטעלונגען.

געוועזן אַ צייט ווען דער „יד־חרוצים״ האָט אָרגאַניזירט צווישן זייערע חברים אַ דראַמע־קרייז, מיט וועלכן ס׳האָט אָנגעפירט י. ביברינג.

אין די סאָוויעטישע צייטן 1940—1941 איז ביים קרייז־בילדונגס דעפּאַרטאַמענט געגרינדעט געוואָרן אַ נעץ פון דראַמאַטישע קרייזן, צווישן אַנדערע אויך אין דער יידישער שפּראַך. ס׳האָבן זיך אין קרייז באַטייליקט: לוזער טוישער, קלאַראַ העלד, י. ביברינג און אַנדערע. א. שרייער האָט דאַן אויפגעפירט „כאַסיע די יתומה״.

טאָלמיטש האָט ליב געהאַט טעאַטער. האָבן יידן נישט באַזוכט די פאָרשטעלונגען, זענען די זאַלן געווען האַלב ליידיק. אויסער יידיש טעאַטער האָט דאָס יידישע פּובליקום ליב געהאַט דאָס אוקראַיִניש טעאַטער, די וואַנדער טרופּן פון סטאַדניוקן, קאַהוטיאַקן, וועלכע פלעגן אויפפירן פאָרשטעלונגען אויך אויף יידישער טעמאַטיק. פיל ווינציקער האָבן יידן ביי אונדז באַזוכט פּוילישע אויפפירונגען, סיי אָרטיקע ווי אויך דאָס סטאַ־ניסלאַווער וואָיעוואָדישע פּוילישע „מאַניושקאַ״־טעאַטער, אונטער דער לייטונג פון לאָזשינסקאַ.

זייער אָפט האָט גאַסטראָלירט דער סטאַניסלאַווער „גאָלדפאַדען״ טעאַטער. צווישן אַנדערע האָבן זיי אויפגעפירט מיט דערפאָלג „ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק״, „דער גולם״ אין דער הויפּט־ראָל מיט האָראַצי סאַפּרין (דער שרייבער און איבערזעצער). אויך דאָס „אַנסקי״ טעאַטער פלעגט צו אונדז קומען.

אויסער דעם פלעגן אַראָפּקומען אַ ריי פּראָפעסיאָנעלע יידישע טעאַטערן ווי יאָנאַס טורקאָוו, דיאַנאַ בלומענפעלד, אידאַ קאַמינסקאַ, מעלמאַן, די דאַמבס, באַזשיק מיט זיין אַנסאַמבל, זאַסלאַווסקי, אַלעקס שטיין און אַנדערע. נישט זעלטן פלעגן יידישע יינגלעך, וועלכע האָבן באַגערט זען גוט טעאַטער, געגאַנגען צו פוס — צוליב „ספּאָרט״ (מאַנגל אין געלט) — קיין סטאַניסלאַוו אין טעאַטער, אויב נאָר מען האָט זיך דערוווּסט וועגן אַ וויכטיקן אויפטריט.

דער ספּאָרט־קלוב „חשמונאים״

דער ספּאָרט־קלוב „חשמונאים״ האָט זיך געגרינדעט אין די אָנהויב־יאָרן נאָכן ערשטן וועלט־קריג. דער קלוב האָט זיך רעקרוטירט פון די באַדייטנדיקסטע טיילן פון דער יוגנט אין שטאָט און אַרומגענומען אַלע אָן אויסנאָם שיכטן און קרייזן פון אַרבעטער, ביז דער אַקאַדעמישער יוגנט. דער קלוב האָט אויך געפירט אַ לעבהאַפטע פאַרויילונגס־

טעטיקייט. די יוגנט האָט פאַרבראַכט אין די אָוונטן ביי שאַך־שפּיל, דאָמינאָ און פּינג־פּאָנג.

דער קלוב האָט פאַרמאָגט אַ ריי סעקציעס: באָקס, שווימען, גימנאַסטיק א.אַ.וו. אָבער צו די בולטסטע האָט געהערט די פוטבאָל־סעקציע, וועלכע האָט פאַרמאָגט אייניקע מאַנשאַפטן מיט אַ ריי גוט־אויסגעשולטע פוטבאָליסטן. זייער אָפט פלעגן פאָרקומען איבונגען, און פריינדשאַפט־שפּילן, ווי אויך פאַרמעסטונגען מיט אַנדערע קלובן, פּוילישע, אוקראַינישע, סיי אינערהאַלב דער שטאָט, ווי אויך פאַרמעסטונגען מיט מאַנשאַפטן פון אַנדערע שטעט ווי: סטאַניסלאַוו, מאַניסטרישטש, טיסמעניץ, אָטיניע א.א.וו.

דער סטאַבילער לאָקאַל פון קלוב איז געווען די „טאָמביי־האַלע”, דער ספּאָרט־פּלאַץ פאַר שפּילן האָבן געדינט די „סטאַווישטשעס”.

צום קלוב האָבן געהערט יוגנט פון יעדן עלטער, דערוואַקסענע און שול־יוגנט. ס'האָבן אַהינצו געהערט אויסשליסלעך מענער, קיין פרויען סעקציע איז נישט געווען.

צו די וויכטיקסטע גרינדער און אַקטיוויסטן האָבן זיך גערעכנט: מענדעלע פּייער, בוזיע גאָטעסמאַן, אַ באַרימטער פילאַטעליסט (היינט אין אַמעריקע) הערש קאָרנטרעגער, שלמה און בערל שטרייט, שלמה ריצער, איזיע לעפּאַלד, הערש צילער, מעכל דריילינגער, מוניע קאָרנטרעגער. מענדעלע פּייער, וועלכער איז געווען ריכטער אויף אַלע לאָקאַלע פאַרמעסטונגען. בשעתו איז אויך פּראָפ' א. פויערמאַן געווען דער סעקרעטאַר פון קלוב.

פּאַרטיי־טוער

ד״ר מאַוריצי ראָזענקראַנץ

ד״ר מאוריצי ראָזענקראַנץ, אַן אַדוואָקאַט פון באַרוף, איז געווען משולם שטערנס איידעם. אייניקע יאָרן נאָכן ערשטן וועלט־קריג, האָט ער געווױנט אין דייטשלאַנד (מיינץ), שפּעטער האָט ער זיך באַזעצט אין טאָלמיטש. פון זיינע יונגסטע יאָרן, איז ד״ר ראָזענקראַנץ געווען אַקטיוו אין די סטודענטיש־ציוניסטישע קרייזן, אַפילו אַנטייל גענומען אַלס דעלעגאַט אויף אייניקע ציוניסטישע קאָנגרעסן.

ד״ר ראָזענקראַנץ האָט פאַרמאָגט פּראָפעסיאָנעלן און אַלגעמיינעם וויסן און מיט גרויס איבערגעגעבנקייט האָט ער זיך באַטייליקט אינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון שטאָט אַלס פאָרשטייער פון די „אַלגעמיינע ציוניסטן”. ער איז אויך געווען אַ לאַנגיאָריקער פאָרשטייער אין שטאָט־ראָט און קהילה.

ד״ר מאַקס האַלפערן

אין קעגנזאַץ צו זיין באַרוף־קאָלעגע ד״ר ראָזענקראַנץ, איז ד״ר האַלפערן געווען אַ מער אימפולסיווע נאַטור, אַ זייער קלוגער מענטש און זייט יאָרן אויסגעבונדן מיט פּאָליטיש־אָרגאַניזאַציאָנעלע טעטיקייטן. האַלפערן האָט פאַרמאָגט אַ שנעלע אָריענטאַציע און אַ שלאָג־פערטיקע רעאַקציע־פעיקייט, דערביי אַ גלענצנדער רעדנער, הגם ער איז געווען פיל אויבערפלעכלעכער פון ד״ר ראָזענקראַנץ.

אויך ד״ר האַלפערן, איז געווען אַקטיוו אין די קרייזן פון דער אַקאַדעמישער יוגנט, נאָך אין סטאַניסלאַוו, פון וואַנען ער האָט געשטאַמט.

ד״ר האַלפערן צוזאַמען מיט ד״ר ראָזענקראַנץ, זענען געווען די לעגיטימע אָנפירער פון די „אַלגעמיינע ציוניסטן" אין שטאָט.

די לעצטע יאָרן האָט ד״ר האַלפערן זיך אַריבערגעצויגן קיין אַטיניע און דאָרט זיך פאַרנומען מיט זיין באַרוף.

חיים לאַם און מאָשקאָוויטש

חיים לאַם איז נישט געווען קיין טאָלמיטשער. ער מיט זיין פאָטער דער רבי ר׳ מלך לאַם, האָבן פריער געוווינט אין יאַראָסלאַוו. ס׳האָט אָבער נישט לאַנג געדויערט און חיים לאַם האָט זיך אַקטיוויזירט אין „מזרחי" און איז געוואָרן איינער פון אירע אָנפירער. ער איז געווען אַ דורכאויס פאַרגעשריטענער מענטש און פלעגט זיך באַמיען קאָאָרדינירן זיין טעטיקייט מיט אַלע איבעריקע ציוניסטישע ריכטונגען. זיין טאָלעראַנץ צו וועלטלעכקייט האָט אים אויך פערזענלעך דערלויבט צו זיין באַפריינדעט מיט מענטשן פון אַלע ריכטונגען, אפילו פון עקסטרעם לינקן לאַגער.

אין איין צייט און צוזאַמען מיט חיים לאַם, האָט אויך געווירקט אין דער „מזרחי" אָרגאַניזאַציע מאָשקאָוויטש, אויך אַ „צוגעקומענער", וועלכן אַלע האָבן געשעצט, זיין בכבודיקע נאָבעלע האַלטונג. אין אַ צייט אַרום איז מאָשקאָוויטש קראַנק געוואָרן און איז געשטאָרבן.

חיים לאַם, וועלכער האָט פאַרמאָגט אָרגאַניזאַטאָרישע און אָראַטאָרישע פעיקייטן, האָט אין די לעצטע יאָרן געאַרבעט אין מרכז פון זיין פּאַרטיי אין לעמבערג. ערשט אין די צייטן, ווען די סאָוויעטן זענען אַריינגעקומען — האָט לאַם זיך צוריקגעקערט קיין טאָלמיטש.

וואָלף שפּונד

בעת עס איז געגרינדעט געוואָרן די פּאַרטיי „התאחדות", איז צוזאַמען מיט אַנדערע אַקטיוויסטן אַרויפגעשווומען אויף דער געזעלשאַפטלעכער אויבערפלאַך וואָלף שפּונד, אַ פאָלקס־מענטש, און אַן אייגנטימער פון אַ אייזן־געוועלב.

אַ קלוגער און פאַרשטענדלעכער מענטש איז ער געווען. ער האָט זיך אויך אויסגעצייכנט מיט אַ בייסיק־אַנגרייפערישן הומאָר און זייער אָפט נישט געצוימט זיינע אימפּולסן. פיל קוריאָזן און געשיכטעס זענען פאַרבונדן מיט וואָלף שפּונדס שפּאַסיקע המצאות.

וואָלף שפּונד, איז אפשר געווען מער דער אויסערלעכער רעפּרעזענטאַנט פון דער אָרגאַניזאַציע, ווי דער פּאַקטישער טאָג־טעגלעכער טוער. ער האָט יאָרנלאַנג פאַרנומען דעם פּאָסטן אַלס פּאַרזיצער פון דער „התאחדות" אָרגאַניזאַציע אין שטאָט. בעת דער היטלער אָקופּאַציע איז ער געווען אויסבאַהאַלטן. ווי נאָר ער האָט זיך דערוווּסט אַז מען זוכט יידן זאַקלאַדניקעס, האָט וואָלף שפּונד זיך איבערגעגעבן אין די הענט פון די דייטשן.

יאָסיע זאַמער

צו די נישט געקרוינטע גרינדער פון דער „רעוויזיאָניסטישער" פּאַרטיי אין שטאָט, האָט געהערט יאָסיע זאַמער. אפשר טאַקע נישט דער ערשטער און געוויס נישט דער איינציקער, אָבער דער פּאָפּולערסטער.

יאָסיע זאַמער איז געווען אייגנאַרטיק אין זיין ערלעכקייט. אַלס אידעישער מענטש האָט ער מיט התלהבות און איבערגעגעבנקייט געווידמעט זיין צייט דער אָרגאַניזאַציע.

געשטאַמט האָט ער פון אַ פּאַראָרעמטער מיטלשטאַנד־משפחה. אַלע זיינע יאָרן געשטרעבט דורך זעלבסטבילדונג דערגיין צו עפּעס. אַזוי האָט ער טאַקע שפּעטער געענדיקט אַ טעכנישע שול דורך קאָרעספּאָנדענץ אין דייטשלאַנד (דיסלדאָרף).

זיין פּערזענלעכע וועלט איז געווען די אָרגאַניזאַציע און דאָרט האָט ער געפונען זיין אויסלעבן זיך.

נישט רעפּרעזענטאַטיוו איז זאַמער געווען, נישט קיין אָראַטאָר, ער האָט אָבער מיזאַם געשלעפּט דעם עול פון זיין פּאַרטיי.

שייע יונג

דער נאָמען שייע יונג איז אומצעטיילבאַר פון דער שטאָטישער אָרגאַניזאַציע, „בונד", וועמענס אָנפירער ער איז געווען.

יונג האָט געשטאַמט פון זאַבלאָטאָוו, פון באַרוף אַ בלעכער, אַן אמתער טיפּ פון אַ פאָלקס־מענטש און אַרבעטס־מענטש. געווען אַזעלכע ביי אונדז, וועלכע האָבן נאָך געדענקט שייע יונג גיין צום דאַווענען אין אַ שטריימל. נאָך פאַר דער גרינדונג פון „בונד״ האָט יונג געהערט צו די זש.פּ.ס. (זשידאָווסקאַ פּאַרטיאַ סאָציאַליסטיטשנאַ).

אַן אַרבעטער־טוער מיט אַן איינגעבוירענער אינטעליגענץ און מיט אַ חוש פאַר סאָציאַלע פּראָבלעמען, אַן איבערצייגטער אין זיין אידייע און באַוועגונג, און אַלס גלענצנדיקער מאַסן־רעדנער און פּראָפּאַגאַנדיסט, האָט ער פאַרשטאַנען ווי אַנצופירן מיט דער פּראַקטישער אָרגאַניזאַציאָנעלער אַרבעט.

אין דער צייט פון דער מלחמה האָט ער זיך מיט זיין משפחה עוואַקואירט קיין ראַטנפאַרבאַנד. שפּעטער צוריקגעקערט קיין פוילן און פון דאָרט קיין ישראל. געשטאָרבן אין עלטער פון 89 יאָר.

עליע רעדנער און מענדזיע קרום

ווען מען רעדט וועגן דער אָרגאַניזאַציע פון לינקע „פּועלי־ציון״ מוז מען דערמאָנען די צוויי נעמען: עליע רעדנער און מנחם קרום. ביידע האָבן זיי אין איין צייט אַקטיוו זיך באַטייליקט סיי אין אַלגעמיינעם און סיי אין פּאַרטייאישן לעבן.

ביידע, עליע און מענדזיע, האָבן געשטאַמט פון פאַרמעגלעכע היימען, גוט פּראָס־פּערירנדיקע געשעפטן, ביידע האָבן פאַרמאָגט אָרגאַניזאַטאָרישע פעיקייטן, אויסגעצייכנט זיך מיט פּאָליטישער רייפקייט און געווען גוטע רעדנער. מענדזיע קרום איז געווען אַ מער געלאַסענער, און וואָגיקערער אין זיינע האַנדלונגען, אפשר אויך גרינטלעכער אין זיין וויסן. דאַקעגן עליע רעדנער, איז געווען אַן ענטוזיאַסט־פּאַטעטיקער, אַ שאַרפער פּאָלע־מיקער און אַנגרייפער, אַ דורכאויס עמאָציאָנעלע נאַטור מיט אַ ברויזנדיק רעוואָלוציאָנערן טעמפּעראַמענט. געווען נאָענט באַפריינדעט מיט די חברים, די מאַסן־מענטשן.

אין די צוואַנציקער יאָרן איז עליע רעדנער עולה געווען קיין ארץ־ישראל און נאָך איניקע יאָרן זיך צוריקגעקערט אַ היים. מענדזיע איז איין צייט געווען מיטגליד פון הויפּט־ראַט פון דער „פּועלי־ציון״ באַוועגונג אין פוילן. ביידע זענען זיי געווען די לעגיטימע פירער פון דער פּאַרטיי.

בעת דער דייטשער אָקופּאַציע איז צווישן אַנדערע אויך עליע רעדנער באַשטימט געוואָרן אַלס פאָרשטייער פון „יידישער געזעלשאַפט״. אָבער ווען מען האָט ביי אים און ביי משה מענדל בילדנער, געפאָדערט צושטעלן מענטשן צו דער אויסזידלונג, האָט עליע רעדנער און די אַנדערע מיט אים געענטפערט: אַז אויב צושטעלן, זענען זיי גרייט אויסשליסלעך נאָר זיך אַליין, — און אַזוי איז טאַקע געשען.

יאָסל קאָרן און מוניו ווורמאַן

די פאַרשידנסטע סיבות און גורמים האָבן משפיע געווען אויפן אָרגאַניזאַציאָנעלן און פערסאָנעלן פונאַנדערפאַל פון דער ערשטער גרופע „השומר הצעיר", וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן אין די צוואַנציקער יאָרן.

די פּאָפּולערסטע צווישן די, וועלכע האָבן זיך געשטעלט אין שפּיץ פון דער ווידעראויפלעבונג פון „השומר הצעיר" אין די עטלעכע און צוואַנציקער יאָרן, האָט געהערט יאָסל קאָרן און מוניו ווורמאַן, צו לאַנגע יאָר.

ביידע סטודענטן און קאָלעגן, ביידע זענען באַזייטיקט געוואָרן פון גימנאַזיע צוליב דער אַרבעט אין דער אָרגאַניזאַציע, ביידע נעמען, זענען אויך ענג פאַרבונדן מיט דער דערציערישער טעטיקייט אין טאָלמיטשער קן.

יאָסל קאָרן, אַ יוגנטלעכער, וועלכער האָט פאַרמאָגט אַלע נויטיקע אייגנשאַפטן, גוטן ווילן און אינטעליגענץ אָנצופירן מיט דער זעלבסטשטענדיקער יוגנט אָרגאַניזאַציע, „השומר הצעיר". ער איז באַלעזן, באַהאַוונט אין ליטעראַטור, פאַרמאָגט אַ דערציערישן חוש און השפּעה אויף דער יוגנט. לויט זיין מענטאַליטעט — אַ פילאָזאָפירנדיקער ראָמאַנטיקער.

מוניו ווורמאַן אין קעגנזאַץ צו יאָסל קאָרן, האָט פאַרמאָגט מער אָרגאַניזאַציאָנעלע אייגנשאַפטן און האָט געווידמעט זייער אַ סך אויפמערקזאַמקייט דער פיזישער דערציונג, סקויטינג־אויסבילדונג און אָרג. אויספלוגן. שוין אין „השומר־הצעיר", האָט מען ווורמאַנען גערופן דער „זשאַבאָטינסקיק". שפּעטער איז ער ווירקלעך אַוועק צום „בית"ר" און איז געוואָרן איינער פון זייערע אָנפירער. אין אונטערשיד צו יאָסל קאָרן האָט מוניו ווורמאַן, פאַרמאָגט אַ פיל טיפערן און רייפערן פּאָליטישן האָריזאָנט און אַ פּראַקטישן חוש פאַר קענען איינשפּאַנען זיך אין טאָג־טעגלעכער אָרגאַניזאַציאָנעלער אַרבעט.

מוניו ווורמאַן איז שפּעטער געוואָרן אַ מיטגליד פון דער הנהגה הראשית פון „בית"ר" אין גאַליציע.

שמואל מויטנער

פון די ייִנגסטע יאָרן איז שמואל מויטנער געווען פאַרבונדן מיט דער חלוצישער אידיי, אַ דורכאויס דענקנדער מענטש געווען, מיט אַ געהעריקן באַגאַזש פון זעלבסט־בילדונג־וויסן. זיין צוגעהעריקייט צו אַ ריי יוגנט־אָרגאַניזאַציעס — געהערט צו זיין אידעישער מעטאַמאָרפאָזע: פון אָנהויב „החלוץ", „השומר הצעיר" און שפּעטער „לינקע פּועלי־ציון".

שמואל האָט געשטאַמט פון אַ זייער אָרעמער היים. דער פאָטער איז אים פרי געשטאָרבן און די מוטער האָט מפרנס געווען די משפחה. די מויטנערס שטאַמען פון דאָרף קאָלינעץ.

נאָך דער הכשרה האָט שמואל געלערנט סטאָלעריי. אין אָנהויב פון די דרייסיקער יאָרן איז ער עולה געווען קיין ארץ־ישראל און אַ גאַנצע צייט האָט ער זיך געפונען אין קיבוץ „מזרע", ווו ער איז געשטאָרבן אין יונגן עלטער. עס זענען נאָך אים פאַר־בליבן צוויי טעכטער.

מאיר זייפער

מאיר זייפער איז מיט אַ גרופּע יוגנטלעכע פון טאָלמיטש עולה געווען קיין ארץ־ישראל נאָך אין די אָנהויב צוואַנציקער יאָרן.

מיט אים איז אויך געפאָרן פריידע קאַנצלפּאָלד, וועלכע איז שפּעטער געוואָרן זיין פרוי.

מ. זייפער שטאַמט פון אַ ציוניסטישער משכילישער משפחה. זיין פאָטער אבא זייפער האָט געהערט צו די מיטגרינדער פון די ערשטע ציוניסטישע קרייזן אין טאָלמיטש.

אין ארץ־ישראל האָט מאיר אַקטיוו זיך באַטייליקט אין אַלע ראַנגלענישן פאַר כיבוש העבודה. מאיר האָט געהערט צו די ערשטע באַן־מאַשיניסטן אין ישוב, און ער האָט אַ סך מיטגעווירקט אינעם פּראָפעסיאָנעלן קאַמף פון די באַן־אַרבעטער. היינט־צו־טאָג געפינט זיך מאיר אין ישראל.

אפרים שרייער

מרדכי פייערמאַן

מרדכי פייערמאַן איז געווען פון די ראשונים פון דער „פועלי־ציון״־באַוועגונג אין מזרח־גאַליציע, וואָס האָט פון אָנהייב געווירקט צווישן דער שול־יוגנט, דערנאָך צווישן אָנגעשטעלטע און אַרבעטער, און שפּעטער צווישן דער אַקאַדעמישער יוגנט אין לעמבערג. דאָס איז געווען דער מאָרגן־פרי פון סאָציאַליסטיש־ציוניסטישער געדאַנקען־אויסקריס־טאַליזירונג. פייערמאַן איז געבוירן אין 1882 אין קאָלאָמיי, אַלס קינד פאַריתומט געוואָרן, אַדאָפּטירט און דערצויגן געוואָרן ביי אַ צווייטער פאַמיליע.

די ערשטע פּאָליטישע השפּעה האָבן אויף אים געהאַט די דעמאָלטיקע קרייזן פון פּוילישע סאָציאַליסטן (פּ. פּ. ס. ד.). שוין אין דריטן קלאַס גימנאַזיע אין סטאַניסלאַוו, האָט ער אָרגאַניזירט צווישן דער שול־יוגנט אַן ערשטע־מאַי־דעמאָנסטראַציע און דערפאַר באַזייטיקט געוואָרן פון שול. שפּעטער אַרבעט פייערמאַן אַלס האַנדל־אָנגעשטעלטער אין אַ יובילער־געשעפט, באַקענט זיך דאָרט מיט ברייטערע קרייזן יידישע אַרבעטער־יוגנט און ווערט אָנגעשטעקט מיט די נאָר וואָס רייפווערנדיקע „פועלי־ציון״ אידייען אין גאַליציע. דאָס באַזייטיקן אים פון גימנאַזיע, האָט אָבער נישט אָפּגענומען ביי אים דעם ווילן צו בילדונג. ער האָט פאָרגעזעצט זיינע לימודים און אַלס עקסטערניסט אָנגעקומען אין אוניווערסיטעט, ווו ער האָט געענדיקט אַרכיטעקטור.

אין לעמבערג איז פייערמאַן געווען צווישן די ערשטע גרינדער פון „פועלי־ציון״־קרייזן צווישן דער אַקאַדעמישער יוגנט. אין 1905 ווערט ער אויסגעוויילט אַלס סעקרעטאַר פון פאַראיין „אחווה״ אין סטאַניסלאַוו, און פריער מיט אַ יאָר איז ער אויף אַ פאַרזאַמלונג אַרויסגעטראָטן קעגן דעם באַשלוס פון פּ. פּ. ס. ד.־קאָנגרעס אין קראָקע, וועלכער האָט פעסטגעשטעלט, אַז יידן זענען נישט קיין נאַציע און דעריבער נייטיקן זיי זיך נישט אין קיין באַזונדערער פאַרטיי. באַזונדערס אַקטיוו איז פייערמאַן געווען אין זיינע פריעסטע יאָרן אינעם פּראָפעסיאָנעלן סעקטאָר. אין יאָר 1907 האָט ער אָנגעפירט מיט אַ דער־פאָלגרייכן שטרייק פון וועבער־אַרבעטער אין קאָסוּוו. דעם שטרייק האָט ער אָרגאַניזירט אין נאָמען פונעם יידישן אַרבעטער־פאַרבאַנד אין עסטרייך, וואָס איז געווען אַ פאַראיין פון די „פועלי־ציון״.

פייערמאַנען געדענק איך פון די צוואַנציקער יאָרן אין דער שטאָט טאָלמיטש.

צוליב זיין שווערער קראַנקהייט איז ער שוין נישט געווען באַזונדערס אָרגאַניזאַציאָנעל טעטיק. זיין פּאָליטישער איינפלוס, ווי זיין פּערזענלעכע אויטאָריטעט, דער אימפּולסיווער געזג נערוו, האָט אויך דאַן אין אים געוואַכט. ער פלעגט אַרום זיך קאָנצענטרירן חברים פון דער פּאַרטיי, ווי אויך פון אַנדערע סאָציאַליסטישע ריכטונגען, וועלכע האָבן אין אים געזען נישט נאָר דעם מענטש פון מחשבה, נאָר אַ זויבערע פּערזענלעכקייט. ער האָט רעאַגירט אויף יעדער געזעלשאַפטלעכער געשעעניש אינעם פּאָליטישן לעבן פון לאַנד און יידישן בפרט. איז דעריבער נישט קיין ווונדער, אַז בעת די טראַגישע געשעענישן אין ישראל אין 1929, האָט ער זיך אַזוי ווייט איבערגענומען און צום ערשטן מאָל באַקומען אַ האַרץ־אַטאַק.

פייערמאַן האָט פאַרמאָגט אַ ביז גאָר אינטערעסאַנטע אויסערלעכקייט. זיין הדרת־פּנים האָט זיך טיף פאַרפּיקסירט אין מיין זכרון: שאַרפע קאָנטור־ווינקלען האָבן זיך אויסגעטיילט אויף זיין הויכן שטערן, אויף וועלכן ס׳האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט צוווייטע פּאַסמעס זילבער־גרויע האָר. זיינע בליקן האָבן אויסגעדריקט אומרו און ערנסט. דער נידעריקער וווּקס האָט ווי צוגעגעבן זיין האַלטונג זעלבסטזיכערקייט און באַהערשטקייט.

אָפט פלעגט מען פייערמאַנען זען אַרומגיין אַליין אַ פאַרטראַכטער. אין באַגעגענישן מיט חברים פלעגט ער אַמאָל געבן אַ רמז וועגן די מחשבות, וועלכע האָבן אים באַשעפטיקט. ער פלעגט זייער אָפט זיך גריבלען אין וויסנשאַפטלעכער ליטעראַטור, באַזונדערס אין מאַרקסיסטישער און אין דער פּראָבלעמאַטיק פון דער יידיש־סאָציאַ־ליסטישער געדאַנקען־עוואָלוציע.

אָפט פלעגט מען נאָך אַ געשפּרעך מיט אים האָבן דאָס געפיל, אַז זיין קראַנקהייט האָט אַוועקגערויבט ביי דער באַוועגונג אַ צענטראַלע גייסטיקע פּערזענלעכקייט אין בעסטן זין פון וואָרט. פאַר זיין רעוואָלוציאָנערן טעמפּעראַמענט איז כאַראַקטעריסטיש, ווי חברים האָבן איבערגעגעבן — אַז בעתן אויסברוך פון דער רעוואָלוציע אין אונגאַרן, האָט אין אים זיין יוגנט־בלוט נישט גערוט, ער האָט צופוס דורכגעמאַכט דעם וועג איבער די קאַרפּאַטן, קיין אונגאַרן, וועלנדיק מיט אייגענע אויגן זען ווי ס׳פאַרווירקלעכט זיך די אידייע פון אַ סאָציאַליסטישן וועלט־סדר.

פייערמאַן, דעם עטישן מענטש, האָט באַווירקט דער רעוואָלוציאָנערער גייסט, אָבער נישט די פאַרווירקלעכונג, די מעטאָדן פון דער רעוואָלוציע אין ראַטנפאַרבאַנד. גלייך פון סאַמע אָנהייב האָט ער באַמערקט דעם פאַטאַלאַגישן פונאַנדערוווּקס פון טעראָר. ער האָט זיך דעריבער אידעיש דערנענטערט צום אויסטראָ־מאַרקסיזם (קאַוטסקי, באַוער, אַדלער) אין וועלכע ער האָט געזען די אידייען־טרעגער פון סאָציאַליסטישער פאַר־ווירקלעכונג.

ווי אַן איבערצייגטער באָראָכאָוויסט, האָט ער זיך באַזונדערס באַשעפטיקט מיט פּראָבלעמען פון דער אומנאָרמאַלער פּיראַמידע אין דער סטרוקטור פון יידישן לעבן.

פון דאַנען זיין אַקטיוויטעט אויפן שטח פון פּראָפעסיאָנעלער אַרבעט, וועלכע האָט געפירט צו אומשיכטונג.

ביי זיין גאַנצער סימפּאַטיע צו די אויסטראָ־מאַרקסיסטן, פלעגט ער זייער קריטיש זיך באַציען צו זייערע טעאָריעס וועגן יידישן פאָלק.

פייערמאַן האָט געקליבן מאַטעריאַלן, כדי צו שרייבן וועגן דער געשיכטע פון „פועלי־ציון" אין (עסטרייך) גאַליציע. וועגן דעם האָט מיר איבערגעגעבן זיין איינציקער זון, פּראָפ' א. פייערמאַן, וועלכער איז נאָך דער מלחמה געווען אַ מיטרעדאַקטאָר פון „פועלי־ציון"־אָרגאַן אין פּוילן „פשעלאָם". היינט געפינט ער זיך אין ישראל.

פייערמאַן איז יונג געשטאָרבן, קוים 46 יאָר, אין טאָלמיטש, אין יאָר 1930, נישט באַוויזן אַפילו פאַרווירקלעכן אַ טייל פון זיינע אַספּיראַציעס.

פייערמאַן האָט נישט משלים געווען מיט דער שפּאַלטונג פון „פועלי־ציון", וואָס האָט אויך גורם געווען צו זיין אָרגאַניזאַציאָנעלער פּאַסיווקייט.

דאָס איז געווען אַ מערץ־טאָג, אַ זוניק־פּראָסטיקער טאָג, מען האָט געקענט הערן דאָס סקריפּען פון די טריט איבער די רעשטלעך שניי פון די וואָס האָבן באַגלייט זיין אָרון, איבערגעדעקט מיט דער פּאַרטיי־פאָן.

ס'האָט אים מספּיד געווען זיין יוגנט־פריינד הענדזע האַראָוויץ פון סטאַניסלאַוו.

נישטאָ מער דאָס יידישע שטעטל, חרוב דער בית־עלמין, געבליבן צעשטויבטער געביין און אַ בינטל דערינערונגען נאָך היימישע מענטשן.

מוניו וווּרמאַן

שול־וועזן אין טאָלמיטש

די אַנטוויקלונג פונעם יידישן ישוב אין טאָלמיטש, האָט גורם געווען צו דער אַנטשטייונג פון יידישע גאַסן און געגנטן. און כאָטש די יידישע גאַס איז נישט געווען אָפּגעגרענעצט פיזיש מיט אַ מויער פון דער דרויסנדיקער וועלט און איז נישט געווען אָפּגעטיילט מיט אַ באַריער פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג, פּאָליאַקן און אוקראַאינער א. א. האָט זיך דאָך אַנטוויקלט אין שטאָט אַ סעפּעראַט יידיש לעבן מיט אַלע זיינע ספּעציפיש־אייגנאַרטיקע פאָרמען.

אינמיטן דער יידישער געגנט, וועלכע איז אַן צווייפל אָנגערופן געוואָרן „מעקסיקע", איז געווען דער צענטער — דאָס האַרץ פון יידישן לעבן אין שטאָט. דאָ האָבן זיך געפונען די בתי־תפילות: שול, בית־מדרש און קלויז. זיי האָבן נישט נאָר געניצט אַלס בתי־תפילה אַליין, נייערט אויך אַלס שולע פאַר די יידישע קינדער. דאָ — זענען

אַנטשטאַנען חדרים, וועלכע האָבן עקזיסטירט ביז אונדזערע צייטן. דאָ האָבן זיך געלערנט קינדער העברעאיש, געלערנט חומש מיט טייטש, מיט אַ פּירוש פון רש״י, תנ״ך, און די עלטערע יידן האָבן זיך פאַרטיפט אין תלמוד און משניות.

אין די יאָרן פון הערשאַפט פון קעניג יוזעף דעם צווייטן, איז פאָרגעקומען אַן איבערברוך אין פאָרם און סיסטעם פון לערנען יידישע קינדער אין טאָלמיטש. אין מערץ 1785, גיט אַרויס דער קעניג אַ דיסקריפּט צו עפענען יידישע שולן פאַר דער יידישער יוגנט אין גאַליציע. אין יאָר 1788 אַנטשטייט אַזאַ שול אין סטאַניסלאַוו און אין די שפּעטערדיקע יאָרן אויך אין די מקומות, ווי: באָהאָראַדטשאַן, יאַבלאָנאָוו, קאָלאָמיי, קאָסאָוו, קוטי, מאָנאַסטערזשיסקאַ, מאַרימפּאָל, נאַדווורנאַ, אָבערטין, טאָלמיטש. אין גאַנץ גאַליציע איז געווען טעטיק 162 אַזעלכע יידישע נאָרמאַלע שולן. די לערער אין די שולן זענען געווען יידן. די ספּעציעלע לערער־סעמינאַרן, וועלכע האָבן געגרייט פּעדאַגאָגישע קאַדרען פאַר די שולן, האָבן זיך געפונען אין לעמבערג.

אָבער די יידן האָבן נישט גערן געשיקט זייערע קינדער אין די דאָזיקע שולן, זיי האָבן מורא געהאַט, אַז די דאָזיקע שולן וועלן אָפּרייסן דעם יונגן דור פון דער יידישער סביבה און צוהעלפן דעם פּראָצעס פון אַסימילאַציע.

אין די 80־ער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט, ווען ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די פאַרפאָלגונגען און פּאָגראָמען אויף יידן אין צאַרישן רוסלאַנד, איז צו הילף געקומען דער באַראָן הירש. ער באַשליסט צו אינטערעסירן זיך מיטן גורל פון די יידן אין דער עסטרייך־אונגאַרישער מאָנאַרכיום. באַראָן הירש, צוזאַמען מיטן הויפּט־רב פון ווין, הרב יעלינעק, האָבן אָנגעהויבן באַאַרבעטן אַ קאָנסטרוקטיוון פּלאַן צו העלפן פּראַקטיש די יידן אין גאַליציע און בוקאָווינע. זיי באַשליסן צו עפענען אַ נעץ פון אַלגעמיינע שולן, ספּאָרט־פּלעצער און פאַרוויילונגס־ערטער פאַר די יידישע קינדער. חוץ די שולן פון אַלגעמיינעם כאַראַקטער, האָבן זיי אויך באַשלאָסן צו עפענען האַנדלס־שולן, לאַנדווירט־שאַפטלעכע און טעכנישע שולן. די שילער זענען געוואָרן באַזאָרגט מיט ביכער, העפטן און אַנדערע נויטיקע לערן־מכשירים און אויך מיט עסן.

אין יאָר 1896, דאָס הייסט, איבער 100 יאָר שפּעטער, ווען דער קעניג יוזעף דער צווייטער האָט אַרויסגעגעבן אַ דיסקריפּט צו איינפירן יידישע שולן, איז אויך אין טאָלמיטש געעפנט געוואָרן אַזאַ שולע, מיט דער הילף און אונטערשטיצונג פון דעם ספּעציעלן פאָנד פון באַראָן הירש. די שולע האָט געטראָגן זיין נאָמען. דער גאַנצער פּעדאַגאָגישער פּערסאָנאַל איז באַשטאַנען פון יידן.

די קאַטוילישע יוגנט האָט אין דער צייט זיך געלערנט אין די פּאַראַפיע־שולן ביים קלויסטער און די פּראַוואָסלאַוונע קינדער ביים צערקווי. נאָך דער צעטיילונג פון פּוילן אין יאָר 1772, האָט זיך די קריסטלעכע יוגנט געלערנט אין די שטאַטישע שולן.

איינע אַזאַ שול האָט זיך געפונען לעבן קלויסטער אין טאָלמיטש, שפּעטער איז דאָרט געווען די פיליע פון דער גימנאַזיום.

אין די לעצטע יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט, איז צוזאַמען מיט דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט און דער פאַרגרעסערונג פון דער באַפעלקערונג, געוואַקסן אויך די זאָרג פון די דעמאָלטיקע שטאָט־טאַטעס פאַר דער דערציאונג פון דער יוגנט. זיי באַשליסן צו אויסבויען אַן אַלגעמיינע שול (שקאָלאַ פּאָווסעכנאַ). אין יאָר 1904 איז אָפּגעגעבן געוואָרן צום געברויך פון די תלמידים אַ גרויסער בנין פאַר אַ 7־קלאַסיקער שול, אין וועלכן ס'האָבן זיך געפונען הויכע, ברייטע, באַקוועמע ליכטיקע קלאַסן מיט ברייטע קאָרידאָרן. די שול האָט געהאַט 2 שטאָק און איז געווען צעטיילט אויף 2 טיילן: פאַר יינגלעך און פאַר מיידלעך. איין פליגל פון דעם בנין, האָבן פאַרנומען די יינגלעך און דעם צווייטן די מיידלעך.

דער בנין האָט פולקאָם אַנטשפּראָכן די באַדערפענישן פון דער דאַמאָלטיקער טאָלמיטשער באַפעלקערונג. אין דער דאָזיקער שול האָבן זיך אויך געלערנט אַ קליינע צאָל יידישע קינדער פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַנדערע יידישע קינדער האָבן זיך געלערנט אין דער שול פון באַראָן הירש. דער דאָזיקער צושטאַנד האָט זיך געביטן נאָך די מלחמה־יאָרן, היות, ווי שוין גלייך אין די ערשטע נאָך מלחמה־יאָרן, האָט די שול פון באַראָן הירש איבערגעריסן איר טעטיקייט. אין דער פּאָווסעכנאַ־שול האָבן אָנגעהויבן באַזוכן די גאַנצע יוגנט פון דער שטאָט, אָן אונטערשייד פון גלויבן און נאַציאָנאַליטעט. די יידישע קינדער האָבן געבילדעט העכער ווי 40% פון דער אַלגעמיינער צאָל שילער און האָט דערגרייכט די צאָל פון קרוב 1000 תלמידים.

די השכלה־באַוועגונג און דער נאַציאָנאַלער גייסט, וועלכער איז אויפגעוואַכט געוואָרן האָט גורם געווען צו דעם, אַז ס'איז רייף געוואָרן דער געדאַנק צו עפענען אַ העברעאישע שול אין טאָלמיטש. דאָס איז געווען די ערשטע העברעאישע שול אין וועלכער די לימודים האָבן זיך געפירט אין דער העברעאישער שפּראַך. צוערשט זענען דאָס געווען קורסן ביי דער אָרגאַניזאַציע „תקות־ציון", וועלכע זענען געפירט געוואָרן אונטער דער אָנפירונג פון שטרייט און יעקב אינזליכט. שפּעטער איז אין יאָר 1906 אָרגאַניזירט געוואָרן אין גאַליציע אַ נעץ פון העברעאישע שולן און די טאָלמיטשער שול איז געווען איינע פון די 23 העברעאישע שולן, וועלכע האָבן שוין דאַן עקזיסטירט אין גאַליציע. אין דער טאָלמיטשער שול האָבן זיך געלרנט מער ווי 80 תלמידים. דער ערשטער לערער פון דער שול איז געווען קליימאַן.

די טאָלמיטשער העברעאישע שול איז אָרגאַניזירט געוואָרן און עס האָבן איר אונטערשטיצט מענטשן, וועלכע האָבן געבילדעט דעם קערן פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין טאָלמיטש. צווישן די בויער און פיאָנערן פון העברעאישן שול־וועזן

זענען געווען די פאָלגנדע פּערזאָנען: משולם שטערן און די ברידער יעקב און שמואל אינזליכט.

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט געמאַכט אַ סוף צו דער איניציאַטיוו און אָנשטרענגונג צו פירן די פּעדאַגאָגישע אַרבעט אין פריערדיקן גייסט. צוגלייך מיט דער אַלגעמיינער פאַרערגערונג פון דעם מצב פון די טאָלמיטשער יידן, האָט די שול געמוזט אויפהערן צו עקזיסטירן. פון דעסטוועגן מיטן אומקערן זיך פון די יידן אין טאָלמיטש צוריק פון זייערע צייטווייליקע ווױנערטער, נאָכן פאַרענדיקן די קריגס־אָפּעראַציעס, איז ווידער אַוועקגעשטעלט געוואָרן די פראַגע וועגן באַנייען די טעטיקייט פון דער שול. די יוגנט האָט זיך אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן אין יוגנט־אָרגאַניזאַציעס. אַלעמענס אויגן האָבן זיך געצויגן צו ציון און דער דראַנג צו עולה זיין קיין ארץ־ישראל איז געווען זייער אַ גרויסער. ס׳איז ווידער געוואָרן אַ נויטבאַדערפטיקייט צו באַנייען די העברעאישע קורסן פאַר די קאַנדידאַטן פון עליה. אין יאָר 1919, האָבן זיך ווידער געעפנט די קורסן און אַ קורצע צייט נאָך זייער באַנייונג הויבט אָן ווידער איר נאָרמאַלע טעטיקייט די העברעאישע שול, אַ דאַנק דער אומגעהויערער אָנשטרענגונג און איניציאַטיוו פון דעם קאָמיטעט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע בראש מיט ד״ר מאַקס האַלפּערין, שייע רעדנער און יעקב שטרייט.

בית ספר עברי בטלומץ׳ תרפ״ו (1926), המורה משה רוזנטל
די העברעאישע שול מיטן לערער ראָזענטאַל

אַ סך מי האָט אַריינגעלייגט אין דער ווידעראויפלעבונג פון דער העברעאישער שול שייע רעדנער. מיט דער אַקטיווער מיטהילף פון דעם קאָמיטעט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, אין וועלכן ס׳זענען אַריין פאַרשטייער פון דער ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע, געלינגט באַדייטנד צו אויסברייטערן די ראַמען פון די אָנפאַנג־קורסן. די העברעאישע שול ציילט שוין דאַן מער ווי 150 שילער און שילערינס. ס׳ווערט אויך אָרגאַניזירט אַ דראַמאַטישער קרייז ביי דער שול און ס׳ווערן געשטעלט איניקע פיעסן אין דער העברעאישער שפראַך. אַ געוויסע צייט עקזיסטירט אַפילו אַ קורס צו לערנען העברעאיש ביי דער מלוכה׳שער גימנאַזיום, וואָס איז אונטערשטיצט געוואָרן פון דעם דעמאָלטיקן דירעקטאָר פון גימנאַזיום, מעדנראַלע, וואָס איז לכל הדעות געווען אַ פאַר־ביסענער אַנטיסעמיט. די לערער פון דער העברעאישער שול נאָך דער מלחמה, זענען געווען: שולמאַן, ראָזענטאַל, סטאָלאַר און גאָלדוואַרג. פאַר זיין צייט, איז איניקע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה געלונגען צו אַריבערפירן די שול אין אַן אייגענעם בנין.

ביי דער בונדישער אָרגאַניזאַציע איז אויך געווען איניקע פרוון צו אָרגאַניזירן קורסן צו לערנען די יידישע שפראַך פאַר דער אונטערוואַקסנדער יוגנט.

אַ גרויסן ביישטראַג צו דער קולטורעלער אַנטוויקלונג פון דער באַפעלקערונג אין שטאָט און באַזונדערס פון דער יידישער באַפעלקערונג, האָט נישט אין אַ קליינער מאָס בייגעשטייערט די גימנאַזיום .אין דעם באַריכט, וואָס איז אָפּגעגעבן געוואָרן אין צו־זאַמענהאַנג מיטן 25־טן יובל פון דער גימנאַזיום, לייענען מיר, אַז דעם 5.9.1910 איז פאָרגעקומען די דערעפענונג פון דעם ערשטן קלאַס פון דער טאָלמיטשער גימנאַזיום.

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער דאָזיקער פייערונג, איז ספּעציעל אַראָפּגעקומען פון לעמבערג דער דירעקטאָר פון דער 4־טער לעמבערגער גימנאַזיום ה׳ וואָיטשעק איינטריט־עקזאַמענס אין דעם ערשטן קלאַס. גזשעגאָזשעוויטש דערמאָנט אין זיין כראָניק, אַז דער בנין, וואָס איז אָפּגעגעבן געוואָרן פאַר דעם געברויך פון דער גימנאַזיע, איז באַשטאַנען פון קליינע, נישט אָפּגעקאַלכטע און שמוציקע הייזער. דער לערן־יאָר האָט זיך אָנגעהויבן מיטן איינציקן לערער ציכאָווסקי און די אַלגעמיינע צאָל תלמידים, האָט נישט איבערגעשטיגן די צאָל פון 85. די גימנאַזיום אין טאָלמיטש איז געעפנט געוואָרן אין רעזולטאַט פון אַ צאַרישער דעציזיע. די פאַקטישע דערעפענונג איז פאָרגעקומען דעם 10.10.1910 און אין דער פייערלעכקייט האָבן אָנטיילגענומען דער יועץ זאַהל אין נאָמען פון דעם שול־ראַט און דער דעפּוטאַט פון עסטרייכישן מלוכה־ראַט דער ה׳ מאָיזאַ ראָסאָכאַצקי, אַ דאַנק וועמענס מי און זאָרג, איז צו פאַרדאַנקען די דערעפענונג פון דער גימנאַזיום. דער נאָרמאַלער לערן־פּראָגראַם האָט זיך אָנגעהויבן מיטן מאָמענט, ווען דער שול־ראַט האָט סוף נאָוועמבער געשיקט אַ דריטן לערער דעם ד״ר בענעדיקט פעלינסקי און אין דעצעמבער פון זעלבן יאָר זענען נאָמינירט געוואָרן קאַטעכעטן פוןביידע רעליגיעס קסיאָנדז לעאָן קאַמינסקי און קסיאָנדז יאַן פלאָוויוק. אַלס רעליגיע־

לערער פאַר יידן איז געווען דער דירעקטאָר פון דער יידישער שול אויפן נאָמען פון באַראָן הירש ה׳ אורמאַן. די אָרטיקע פּעדאַגאָגישע כוחות זענען געווען ה׳ יוזעף האַראַפּקעוויטש און ה׳ ווילהעלם נאָמבערג און זיי האָבן דערגענצט דעם לערער־פּערסאָנאַל.

די שפּעטערדיקע יאָרן האָבן נישט פאַרצייכנט קיין ספּעציעלע ענדערונגען אין דער טעטיקייט פון דער גימנאַזיום. די זאָרג פון דער דירעקציע איז געגאַנגען אין דער ריכטונג פון טריקענען די פייכטע ווענט פון דעם בנין און פאַרשענערן זיין עסטעטישן אויסזען.

ביז דאַנען דער דין־וחשבון. מיר ווייסן, אַז די ערשטע וועלט־מלחמה האָט דער־פירט צו דעם נעבעכדיקן מצב פון דעם בנין, ביבליאָטעק, קאַבינעטן, געאָגראַפישע זאַמלונגען. דער גאַנצער שול־אינווענטאַר איז רואינירט געוואָרן. ווען ס׳איז פונאַנדער־געפאַלן געוואָרן די האַבסבורגישע מדינה, האָט דעם טייל פון גאַליציע פאַרנומען דאָס אוקראַינישע מיליטער. דער קסיאַנדז פּלאַוויוק האָט ווידער באַנייט דאָס לערנען אין גימנאַזיום, פאַרבייטנדיק איר אָבער אַלס אוקראַינישע גימנאַזיום. ער האָט אַפילו אויפגעעפנט אַ צוגרייטונגס־קלאַס פאַר אָפּגעשטאַנענע תלמידים, כדי זיי זאָלן קענען אָפּגעבן די איינטריטס־עקזאַמענס צום ערשטן קלאַס פון דער גימנאַזיום.

נאָכן פאַרנעמען פון דעם געביט פון דעם פּוילישן מיליטער, האָט די אָנפירונג פון דער גימנאַזיע איבערגענומען ה׳ קרזשיזשאַנאָווסקי און שפּעטער מענדראַלאַ. די דירעקציע פון דער גימנאַזיום האָט פיל געטאָן, כדי צו באַנייען די אויסשטאַטונג פון דעם שול־אינווענטאַר. מ׳האָט ווידער געעפנט די וויסנשאַפטלעכע לאַבאָראַטאָריעס און דערגענצט די אויסשטאַטונג פון די וואַרשטאַטן. צווישן די תלמידים איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ געלט־אַקציע, כדי צו איינקויפן די נויטיקע לערנביכער און די ביכער פאַר דער שול־ביבליאָטעק. מ׳האָט אויך געקליבן ביכער צווישן די תלמידים גופא. אין דער אַקציע האָבן זיך אויסגעצייכנט די יידישע שילער.

אין די ערשטע יאָרן פון נאָך דער מלחמה, איז אַ דאַנק די געלט־זאַמלונגען פון אַמעריקע, איינגעאָרדנט געוואָרן אַ קיך, וועלכע האָט אַרויסגעגעבן וואַרעמע שפּייז־געריכטן פאַר אַלע שילער אָן אויסנאַם. אין דעם הויפּט בנין, וואָס האָט זיך געפונען ביים אַריינגאַנג אין פּאַרק, איז געווען ווייניק זאַלן און די דירעקציע האָט געמוזט איבערטראָגן 4 קלאַסן אין דעם בנין, וואָס האָט זיך געפונען לעבן קלויסטער, דער אַזויגערופענער פיליאַל פון דער גימנאַזיום. די רעליגיע־לימודים פון דעם גריכיש־קאַטוילישן גלויבן און די יידישע רעליגיע־לימודים, איז צוליב פעלן פון פּאַסיקע קלאַסן, געפירט געוואָרן אין דעם קאָנפערענץ־זאַל און אין די קאַבינעטן פון די שול־זאַמלונגען אַ געוויסע צייט זענען די יידישע רעליגיע־לימודים געפירט געוואָרן אין דעם בנין פון דער שול פון באַראָן הירש.

די יידן האָבן געבילדעט אַ באַדייטנדן פּראָצענט פון דעם לערער־קאָלעקטיוו. אויך צווישן די תלמידים איז דער פּראָצענט פון די יידן געווען אַ גאַנץ הויכער. דער לערן־פּראָגראַם פון דער גימנאַזיום איז געווען פון אַלט־קלאַסישן סטיל: (פון ערשטן קלאַס האָט מען געלערנט לאַטיין און פון דריטן קלאַס — גריכיש). די יידן האָבן גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין פאַרשיידענע שול־קרייזן, אין אָרקעסטערס, אַרויס־וויינדיק ביי דעם פיל איניציאַטיוו און פלייסיקייט. די יידן זענען אָפט געווען אַביישפּיל פאַר אַנדערע תלמידים.

אין לערער־פּערסאָנאַל זענען געווען פאָלגנדע יידן:

פאַביאַן אורמאַן — לערער פון רעליגיע. ווילהעלם נומבערג — לערער פון מאַטעמאַטיק, ביזן יאָר 1914. מאָריצי ראָזענבאַום — לערער פון דייטש (אַריבער־געפירט געוואָרן אין 1923 קיין סטאַניסלאַוו). ד״ר שמואל איילע — לערער פון געשיכטע און געאָגראַפיע (אין יאָר 1928, אַריבערגעפירט געוואָרן קיין יאַוואָזשנע). ד״ר לעאָן האוזנער — לערער פון דייטש און ענגליש ביזן יאָר 1928. עממאַ שרייבער — לערערין פון געשיכטע און דייטשע שפּראַך. קאַראָל אַרדעל, אַריבערגעפירט געוואָרן קיין טאָלמיטש פון קאַמיאָנקאַ־סטרומילאָווא, אַ משומד. זילבערשלאַג — לערער פון דייטשער שפּראַך פון 1923, אין יאָר 1928 אַריבערגעפירט געוואָרן קיין סטאַניסלאַוו, ווו ער איז געווען אַ לערער אין אַן אוקראַינישער גימנאַזיום. פאַפערמאַן, אָנגעקומען אַרבעטן אין טאָלמיטש אין יאָר 1929.

יידן אין די שול־קרייזן:

בלאָז־אָרקעסטער: — יוליוש מאַכלער, פאַבעק רייטער.

סטרונען־אָרקעסטער: — ראָטענשטרייך, האַבער, שוואַרצבאַרד, האָליטשער, יעקב שוועפּעלגייסט, י. ווייץ, ווינטערפעלד, קאַראָל קנאָל, ריטצער.

פילאָלאָגישער קרייז: צאַנק, יולעק מאַנדעל.

היסטאָרישער קרייז: לעקטאָרן: אַרטור שטערנפעלד, לעאָן שפּונד.

מיטגלידער פון היסטאָרישן קרייז: — זילבערהערץ, פאַבעק רייטער, יאַמפּאָלער, בילדנער, האָליטשער (איצט פּראָפ׳ לעוויטוס), פר׳ אינזליכט, מאַנדעל, ראָזענקראַנץ.

קרייז פון לאַנדקענטעניש: סעקלער, האָליטשער, עפּשטיין, הירשעל.

לייען־זאַל: ראָטענשטרייך, האַבער, וווּרמאַן, מאַנדעל, צאַנק.

זעלבסט־הילף: האָלטישער, פר׳ איזליכט.

עלטערן־קרייז: פרוי בלאָך, האַרטנשטיין, שעכטער.

די יידישע לערער זענען אויך געווען אָנפירער פון די פאָלגנדע קרייזן:

לאַנדקענטעניש און זאַמלונגען פון געאָגראַפישע עקספּאָנאַטן: — ד״ר ראָזענבאַום.

לערער־ביבליאָטעק: — ד״ר האוזנער.

דייטשע ביבליאָטעק: — ד״ר האוזנער.

היסטאָרישע ביבליאָטעק: — ד״ר איילע און פּר׳ שרייבער עממאַ.

די יידן זענען אויך געווען אַקטיוו אין דער שול־קאַמפּאַניע און האָבן פאַרנומען די ערשטע ערטער אין לויף־פאַרמעסטונגען: צווישן די בעסטע לויפער זענען געווען: יאַמפּאָלער, האַמבורגער, שטערנהעל, זילבערהערץ.

די אונטן אָנגעגעבענע סטאַטיסטישע טאַבעלע ווייזט, וויפל יידן האָבן יעדן יאָר פאַרענדיקט די גימנאַזיום, אָנהויבנדיק פונעם לערניאָר 1917/18, איינשליסנדיק דעם לערניאָר 1938/39. סך־הכל האָבן פאַרענדיקט די גימנאַזיום פאַר דער צייט פון איר עקזיסטענץ 156 יידישע שילער און שילערינס, וואָס האָט אויסגעמאַכט 35,6% פון דער אַלגעמיינער צאָל אַבסאָלווענטן.

אויסצוג לויט די יאָרן און צאָל יידישע אַבסאָלווענטן:

די אונטן אָנגעגעבענע סטאַטיסטישע טאַבעלע ווייזט דעם פּראָצענט שילער און שילערינס לויט זייער רעליגיע אין די יאָרן 1918—1939:

1917/18 — 3	1918/19 — 3	1919/20 — 6	1920/21 — 15
1921/22 — 8	1922/23 — 6	1923/24 — 7	1924/25 — 4
1925/26 — 7	1926/27 — 8	1927/28 — 7	1928/29 — 10
1929/30 — 10	1930/31 — 15	1931/32 — 12	1932/33 — 4
1933/34 — 8	1934/35 — 2	1935/36 — 1	1936/37 — 8
1937/38 — 6	1938/39 — 8		

רעליג. גלויבן	שילער	שילערינס	צוזאַמען	אין פּראָצענטן
רומית־קאתולית	179	37	216	49.3
יהודית	129	29	158	35.6
יוונית־קאתולית	47	5	52	12.1
ארמנים	10	2	12	2.7
מיאוניטים	2	—	2	0.3
סה״כ	367	73	440	100

ס׳איז נויטיק צו אונטערשטרייכן, אַז צווישן דער אַלגעמיינער צאָל יידן וועלכע האָבן געענדיקט די טאָלמיטשער גימנאַזיום אין דעם אויבנדערמאָנטן פּעריאָד, געפינען זיך 23 אַביטוריענטן אָפּשטאַמיקע פון די שטעטלעך: האַליטש, טיסמעניץ, סטאַניסלאַוו, קוטי, קאָלאָמיי, נאַדוורנע, מאָנאַסטערזשיסק, אָשציע, זיעלאָנע.

אין יאָר 1927 זענען אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דער גימנאַזיום פאַר דער אָנגע־העריקייט צו דעם „השומר־הצעיר" די תלמידים: יוסף קאָרן, פישער, מאַנדעל, לאָנעק ווורמאַן, קראושאַר, דריי פון זיי האָבן געענדיקט אַ גימנאַזיום חוץ די גרענעצן פון טאָלמיטש. און איינער איז נאָכן ענדיקן דעם הכשרה־פּעריאָד, עולה געווען קיין ארץ־ישראל. חוץ די יידישע תלמידים, וועלכע האָבן געענדיקט די גימנאַזיום, איז געווען אַ געוויסע צאָל תלמידים, וועלכע האָבן צוליב פאַרשיידענע סיבות איבערגעריסן די לימודים, נישט פאַרענדיקנדיק די גימנאַזיום.

די באַציאונגען צווישן די יידישע און קריסטלעכע תלמידים (פּוילישע, אוקראַי־נישע, אַרמיאַנער), זענען געווען גאַנץ קאָרעקטע. בלויז דאָ און דאָרט, זענען געווען פאַלן פון זייען שנאה און אונטערהעצונגען.

פון דעם לערער־פּערסאָנאַל איז געווען באַוווסט דער לערער וואַליגוראַ, אַלס אַנטיסעמיט. ער פלעגט אָפּט אין די קלאַסן, בעת די לעקציעס אָפּלאַכן פון די יידן, פון זייערע מנהגים. ער פלעגט קריטיקירן די יידישע געוווינהייטן, אַרויסרופנדיק מיט זיינע סאַרקאַסטישע אַנטי־יידישע וויצן, אַ געלעכטער ביי די נישט יידישע תלמידים. צו די יידישע תלמידים האָט ער אַרויסגעוויזן אַ קענטיקע גלייכגילטיקייט און אומ־טאָלעראַנץ.

אין משך פון אַ קורצער צייט, איז אַריבערגעפירט געוואָרן קיין בוטשאַטש, דער לערער מיכאַלסקי, וועלכער האָט באַוויזן צו לערנען בלויז איניקע חדשים. אויך ער האָט נישט אויסבאַהאַלטן זיין שנאה און גלייכגילטיקייט צו די יידישע תלמידים.

דער לערער מענדראַלאַ פלעגט אָפּט אין קלאַס אָנווייזן אויף יידישע שילער און האָט געפרעגט די פּאַליאַקן, פאַרוואָס צייכענען זיך אויס די יידישע שילער אין די לימודים? זיין כוונה פאַרשטייט זיך איז געווען צו אַרויסרופן שנאה צו די יידן. ווען ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס דירעקטאָר פון דער גימנאַזיום, האָט ער געמאַכט שווערקייטן ביים אָננעמען יידישע שילער. ס'איז באַוווסט זיין פּרווו צו באַזייטיקן דעם שילער שוואַרצבאַרד פון גימנאַזיום, אויפן סמך פון אַן אָנקלאַגע פון אַ קריסטלעכן תלמיד, כאילו שוואַרצבאַרד האָט געשפּיגן אויף דעם בילד פון דער „הייליקער מוטער" אין דער קאַפּעליצע אויף דער קאָליעאָווער גאַס. בלויז אַ דאַנק דער ענערגישער האַלטונג פון שוואַרצבאַרדן, איז מענדראַלאַ געווען געצוווּנגען דעם ענין צו פאַרווישן, נישט אַרויסציענדיק קיין קאָנסעקווענצן. ס'איז אויך באַוווסט דאָס נאָכשפּיאָנירן די יידישע שילער, צי זיי געהערן נישט צו אַ וועלכער ס'איז יוגנט־אָרגאַניזאַציע. אין רעזולטאַט פון אַזאַ נאָכשפּיאָנירונג זענען באַזייטיקט געוואָרן פון גימנאַזיום 4 שילער, פאַר זייער אָנגעהעריקייט צום „השומר־הצעיר".

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז צוזאַמען מיט די אַנטיסעמיטישע שטראָמען פון מערב, זענען די באַציאונגען צווישן די שילער אין גימנאַזיום געווען פאַרשאַרפטע. די יידישע

שילער אין זייער מערהייט, זענען געווען נאַציאָנאַל געשטימט. די מערהייט פון זיי האָט זיך אָנגעשלאָסן אין די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. ס׳זענען געווען בלויז איינצלנע פאַלן, ווען אייניקע שילער זענען פאַרכאַפּט געוואָרן פון לינקע שטרעמונגען, הויפּט־זעכלעך פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

יידן, וועלכע האָבן געענדיקט די גימנאַזיום, האָבן זיך באַמיט פאַרזעצן זייער שטודיום אין די הויך־שולן, אָבער די טויערן פון די אוניווערסיטעטן זענען געווען פאַר זיי פאַרשלאָסן. די אַביטוריענטן פון די ערשטע יאָרן איז געווען פיל לייכטער צו שטודירן אויף אַלע פאַקולטעטן, שפּעטער זענען אַ טייל פאַקולטעטן (מעדיצין און פאַליטעכניקום) געווען פאַרמאַכט פאַר די יידישע סטודענטן. לגבי זיי איז געווען אָנגע־ווענדעט דער נומערוס קלאַוזוס, און אַ גרויסער טייל פון די יידישע מאַטוריסטן האָבן געזוכט מעגלעכקייטן צו שטודירן אין אויסלאַנד. די יידישע סטודענטן פון טאָלמיטש האָבן געענדיקט דעם שטודיום אין עסטרייך, טשעכאָסלאָוואַקיי, איטאַליע, פראַנקרייך און אויך אין ירושלים. אַנדערע, וועמען די פינאַנסיעלע מיטלען האָבן נישט דערלויבט צו אַרויספאָרן שטודירן אין אויסלאַנד, האָבן בלית־ברירה געמוזט אויסקלייבן דעם יורידישן פאַקולטעט, אָדער דעם פילאָזאָפישן, וועלכע זענען נאָך דאַן געווען אָפן פאַר יידישע סטודענטן אין וואַרשע, קראָקע, לעמבערג. בלויז אייניקע האָבן געענדיקט מעדיצין, אָדער דעם פאַליטעכניקום אין לעמבערג.

אַ טייל סטודענטן, וועלכע האָבן געענדיקט די אויסלענדישע אוניווערסיטעטן, האָבן זיך אָנגעטראָפן אויף שוועריקייטן ביים נאָסטריפיצירן זייערע דיפּלאָמען און זיי האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן דאַן, ווען ס׳זענען אַריין שוין די סאָוועטן אין סעפּטעמבער 1939.

חוץ דער מלוכהשער גימנאַזיום אין טאָלמיטש, איז אויך געווען אַ פּוילישער לערער־סעמינאַר וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן דורך די מאָנאַכינס (קלויסטער־שוועסטער). בלויז איז אויסנאַם־פאַלן, האָט מען אָנגענומען יידישע מיידלעך אין דעם סעמינאַר. דער בנין פון דעם פרויען־סעמינאַר האָט זיך געפונען אין הויף, ווו פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן זיך געפונען די קאַזאַרמעס. דער סעמינאַר האָט פאַרנומען איין שטאָק פון אַ דריישטאָקיקן בנין. אין רעזולטאַט פון די עקזיסטירנדע באַציאונגען, האָט קיין איין יידישע אַביטוריענטין נישט געקענט באַקומען אַרבעט אַלס לערערין אין אַ שולע און זיי האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן אַלס לערערינס ערשט ווען ס׳איז אַריין די סאָוועטישע אַרמיי אין די געגנטן.

ס׳איז כדאי צו אונטערשטרייכן, אַז פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז די טאָלמיטשער געזעלשאַפטלעכע עסקנים געלונגען צונויפזאַמלען די נויטיקע סומע געלט, כדי צו אויפבויען אַ שיינע פאַך־שול, וואָס האָט זיך געפונען סוף סלאָוואַצקי גאַס. דאָרט אין דער שול זענען געווען אָפּטיילונגען פון מעכאַניק, סטאָלעריי און בוי־וועזן.

די יידן האָבן אין דער פאַך־שול נישט געשיקט זייערע קינדער, היות ווי אין יענע צייטן, אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט, איז אין די יידישע שטעטלעך דאָס אויסלערנען זיך אַ פאַך און זיין אַ בעל־מלאכה נישט געווען פּאָפּולער ביי יידן. די יידן האָבן זיך באַמיט צו געבן זייערע קינדער מער אינטעליגענטערע פּרנסות. חוץ דעם, האָבן די קריסטלעכע פּאַטראָנען זייער נישט גערן צוגענומען יידישע קינדער אין דער פאַך־שול.

אַ דאַנק די באַמיאונגען און איניציאַטיוו פון אַ גרופּע עסקנים איז געעפנט געוואָרן אַ ווירטשאַפטלעכע שול אויף דער קאָליניצקער גאַס. דאָ האָבן זיך אויך נישט געפונען קיין יידישע קאַנדידאַטינס. די דאָזיקע שולע האָט געהאַט אַ קורצע עקזיסטענץ. זי האָט עקזיסטירט בלויז אַ פּאָר יאָר: 1911—1913. אין דער שולע האָבן זיך געלערנט אויסשליסלעך פּוילישע מיידלעך.

אין טאָלמיטש איז נישט געווען קיין שום ישיבה, אָבער עטלעכע צענדליק טאָלמיטשער בחורים האָבן געענדיקט די ישיבות מחוץ דער שטאָט און נאָכן באַקומען דעם אַנטשפּרעכנדן וויסן אין תלמוד און גמרא, האָבן זיי זיך צוריקגעקערט קיין טאָלמיטש. צו די בחורים געהערן: שייקע שאַפּיראָ; יידל ברייער; באַראַן קאַפּעל; באַראַן זישע, און שמואל גלאַס, וועלכער איז טראָץ זיין לערנען זיך אין דער ישיבה געוואָרן שפּעטער אַ פאַרברענטער קאָמוניסט.

בית ספר מקצועי בטלומץ'
די פאַך־שול אין טאָלמיטש

ד״ר ישראל צבי כנר

רעפלעקסן פון דער אַלטער היים

יעדער מענטש און זיין שטעטל. פיל איבערלעבונגען פון מיינע יוגנט־יאָרן, האָבן זיך אויך אויסגעווירקט אין מיין שפּעטערדיקן לעבנס־וועג. כ׳געדענק נישט אַז מען זאָל מיר אַלס קינד האָבן עפּעס געקויפט פון בגדים, אַלץ וואָס כ׳האָב אָנגעטאָן איז געווען אָדער פון מיין עלטערן ברודער, אָדער פון דער שוועסטער.

קיין „קריאת־שמע״ האָט מיך מיין פאָטער נישט געלערנט, נאָר אונדזער גוישע דינסט. זי פלעגט שוין אין זינען האָבן, אַז פאַרן שלאָפן גיין זאָל איך זאָגן „קריאת־שמע״.

אַ מיסטעריעזע השפּעה האָט געהאַט אויף מיר די סליחות־צייט, אַז כ׳האָב דערהערט דריי קלעפּ אין טיר אין מיטן נאַכט, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז דאָס רופט דער שמש צו „תפילת הבורא״. ווען, אָבער, ס׳האָבן זיך געהערט נאָר צוויי קלעפּ אין טיר, האָט עס באַדייט, אַז עמיצער אין שטעטל איז פון דער וועלט אַוועק און עס פעלט אַ צענטער צום מנין.

מיין מוטער פלעגט ווי אַלע פרויען צינדן ליכט פרייטיק פאַרנאַכט. אַזויפיל ליכט וויפל קינדער אין שטוב. פון מיין מוטער האָב איך באַקומען די ערשטע ציוניסטישע דערציונג. זי פלעגט מיר דערציילן וועגן ארץ־ישראל, איבער הערצלען און ראָטשילדן — „הערצל איז אַ משיח, וואָס וויל שאַפן אַ מדינה פאַר יידן, דער צווייטער, ראָטשילד ווידער, העלפט יעדן יידישן קינד אין אַ נויט״.

אין דער צייט פון היטלערן, בעת מיר איז אויסגעקומען צו זיצן אין איין טורמע־צעלע מיט ראָטשילדן, האָב איך געדענקט מיין מאַמעס דערציילונג און געוואָלט אים מיט עפּעס אָפּדאַנקען פאַר זיין גוטסקייט. איך האָב אים אַמאָל דערלאַנגט אַ שטיקל ברויט, וואָס כ׳האָב פון מויל אָפּגעשפּאָרט. כ׳בין אפשר געווען דער איינציקער ייד, וואָס האָט „דערלאַנגט הילף״ ראָטשילדן.

מיין פאָטער איז געווען אַ סוחר, אַ גאַנצע צייט געזעסן אין זיין געוועלב, וועלכעס האָט זיך געפונען אין מיטן מאַרק. זענען נישט געווען קיין קליענטן, פלעגט ער אַריינקוקן אין דער גמרא. תורה האָט ער געקענט ממש אויף אויסנווייניק, געוויינלעך, פלעגט ער אַ קונה נישט אַוועקלאָזן סתם, ער פלעגט אים מוזן אויפקלערן עפּעס וואָס פון דער הלכה אָדער גלאַט אַ פּאַסירונג דערציילן.

פרייטיק צונאַכט פלעגט דער טאַטע פון שול מיטברענגען אַן אורח. „מען קען קיינמאָל נישט וויסן — פלעגט ער זאָגן — אפשר איז דער אָרעמאַן גראָד אַ למדוואָוניק.

מיין מוטער, איז אפילו געווען אַ זעלטענע באַלעבאָסטע, אָבער צוגרייטן כריין פלעגט איר מיין טאַטע נישט אָנפאַרטרויען. ער פלעגט מיך שיקן מיט אַ סלאָיקל אין האַנט צום פעטער פיניע, וועלכער איז געווען אַ מומחה פון מאַכן שאַרפע כריין.

אַמאָל האָט מיר מיין טאַטע צוגערופן און מיר געוויזן אַן „אוצר": מגילת־יוחסין, וועלכע גרייכט אַזש ביז אהרון־הכהן, צוגעבנדיק דערביי: „קינדערלעך, אונדזער משפחה גרויסט זיך מיט דעם יחות־שטאַם, אַלע באַדאַרפן דעריבער נעמען אַ ביישפּיל פון אהרון־הכהן". דער יחוס־בריוו איז פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט אונדזער שטוב — די היימישע יידישע שטוב.

כ'האָב ליב געהאַט צו גיין אין חדר באַזונדערס אין די ווינטער־נעכט מיטן לאַמטערן אין האַנט. כ'פלעג האָבן פחד פאַרבייצוגיין די גרויסע שול ביינאַכט, ווייל מ'פלעגט זאָגן, אַז די מתים זאַמלען זיך צו תפילה און ווען ס'פעלט זיי אויס איינער צום מניך, כאַפּן זיי יעדן פאַרבייגייער.

ל"ג בעומר פלעגט דער מלמד געבן יעדן תלמיד אַ פיילנבויגן, איינטיילן אַלעמען אין צוויי גרופּן: אין בני־„בר־כוכבא" און אין דער מחנה „רוימער". איך פלעג שטענדיק ווערן צוגעטיילט צו די „רוימער".

טאַלמיטש האָט פאַרמאָגט אַ שטאָט־פערטל, ווו עס האָט געוווינט די אָרעמקייט — די „מעקסיקע". פאַרוואָס „מעקסיקע"? ס'איז אַמאָל איינער אַ שטאָטישער צוריקגעקערט זיך פון אַמעריקע, האָט ער צוגעגנבעט, האָט מען אים געכאַפּט און יענער האָט געקריגן לייטיש געשלאָגן, האָט ער אויסגעשריגן: „דאָס איז דאָך ממש מעקסיקע!"

שבת פלעגן מיר שפּאַצירן אויסער דער שטאָט. נישט ווייט פון איר איז געווען אַ מין מוזיי. שוין אין פאָרהויז, האָט מען אונדז געוויזן אַ שעדל פון אַ טויטן קאָפּ, אַזוי אַרום האָב איך אָנגעהויבן צו פאַרשטיין אַנאַטאָמיע. ביים מוזעאום איז געווען דער

קרימינאַל, האָט יעדער איינער געקוקט דורך אַ קליין פענצטערל, כדי צו זען די אַרעסטאַנטן.

אין שטאָט פלעגן אָפט קומען ציגיינער מיט זייערע בוידן און אויסבויען פאַר זיך געלטן. פלעגט מיין מוטער מיר דראָען: „ווערסטו נישט זיין אַ פאָלגזאַם קינד, וועל איך דיר פאַרקויפן די ציגיינער, זיי ווידער וועלן דיר פאַרקויפן אין אַ צירק, דאָרט וועט מען מאַכן פון דיר אַ קאַלעקע און דו וועסט ווייזן די צוקוקער". איך האָב געענטפערט, אַז כ׳שרעק זיך נישט, ווייל אין מיטן אַזאַ פאַרשטעלונג אין מאַרק וועל איך אויסשרייען: „יידן ראַטעוועט! איך בין שיע קאַנערס אַ ייִנגל!"

אַ מאָל אין אַן אָוונט

די תקופה „השומר הצעיר" געהערט צו דער אָמיינסט־ראָמאַנטישער אין אונדזערע יוגנט־יאָרן. אומפאַרגעסלעך זענען יענע צוזאַמענקונפטן, די נאַכט־אויספלוגן אין וועלדל „קאַהאַווע", וואָס איז געלעגן אויפן וועג קיין האַנטשעריוווקע. גרופנווייס און פאָרלעך פלעגן מיר אַהינצו גיין באַזונדערס אין די דופטיק־צעבליטע מאַי־פאַרנאַכטן. מיר האָבן שוין געהאַט אין וועלדל אונדזער סטאַבילע „פּאָלאַנקע" אין מיטן פון דער פּאָלאַנקע אַ ברייטער שטאָם פון אַן אונטערגעשניטענעם בוים. אין שויס פון שטאַם פלעגן מיר אַ פייער צעצינדן — אויסלייגן זיך אַרום.

דער וואַלד האָט פאַרשיכורט מיט די גערוכן פון קאָנוואַליע־בליטן, יאַסמין, ראָמיאַנעק און ליפּע־צוויט. די שפּענער אויפן פייער האָבן געטרעשטשעט, מיר פלעגן שטיל אַרום פייער זינגען, העברעיִשע, פּוילישע, יידישע און אוקראַיִנישע לידער. יוגנט האָט אויסגעזונגען דעם פאַרבאָרגענעם סוד פון געפילן, גלוסטונגען און באַגערן.

ס׳דערמאָנט זיך אַן עפּיזאָד: ס׳איז צו אונדז פון דער „הנהגה־הראשית" פון לעמבערג, געקומען אויף אַ ביקור לאָטקאַ פּאָלאַנער. צו ווינציק צייט געווען צו גיין מיט איר אין „קאַהאַווע", האָבן מיר די „שיחה" מיט איר איינגעאָרדנט אין זאַל פון דער „טאָמבי האַלע". אַ באַזונדערן נייגער האָט ביי אַלעמען אַרויסגערופן דער צוזאַמענטרעף מיט איר. אַלע זענען מיר געקומען אין די גרויע העמדער, בלויע קראַוואַטן, מיט די „ליליקעס" אין לאַץ איינגעשטעקט. אויסגעזעצט זיך אין אַ קרייז, לאָטקאַ אין דער מיט.

אַ שיינע איז זי געווען, באַחנט. אירע קורץ געשניטענע גלאַנציק־שוואַרצע האָר, האָבן איינגעהילט איר אָליוון־גרינלעך אוידל לעבהאַפט געזיכט. צעשמייכלטע פינקענדיקע בליקן, האָבן באַגלייט אירע צאַרט סובטעלע באַוועגונגען.

נאָך דער „פּאָגאַדאַנקע", האָט אונדז לאָטקאָ געלערנט זינגען נגונים ווי „כרמל כרמל"... „ירדן ירדן"... ווייך שטיל איז געווען איר שטימע. מיר האָבן אונטערגעכאַפּט די מעלאָדיע און מיטגעזונגען „כרמל, כרמל", „ירדן, ירדן..." געפילן פון נאָסטאַלגיע, האָט פאַרכאַפּט דאָס געמיט, אַ בענקשאַפט צום כרמל און ירדן, וועלכן מען האָט קיינמאָל נישט געזען.

ביז היינט צו טאָג איז אין מיין זכרון פאַרפיקסירט איר אויסזען, געזיכט און שטימע. אפשר סתם ראָמאַנטישע רעמיניסצענצן. ביז היינט לעבט דער ניגון אין אונדז „כרמל כרמל"... „ירדן ירדן"...

אפרים בן יחזקאל

אפרים שרייער

די סאָוויעטישע תקופה

מיטן אַריינמאַרש פון דער רויטער אַרמיי, שפּעטער פון דער סאָוויעטישער ציווילער מאַכט, האָט זיך נישט נאָר געענדערט דער פּאָליטישער קלימאַט, נאָר אין אַ גרויסער מאָס אויך די געזעלשאַפטלעכע פאַרהעלטענישן.

יענע טיילן, וועלכע האָבן פיל דערוואַרטעט פון סאָציאַליסטישן סדר, האָבן זיך שווער אַנטוישט און דער טייל, וועלכער האָט געלעבט אין פּחד, דערוואַרטנדיק כסדרדיקע רעפּרעסיעס, האָט זיך אַנטוישט צום גוטן. ביי אַלעמען אָן אויסנאַם האָט דער אַריינמאַרש פון דער סאָוויעטישער אַרמײ באַדייט אַ פאַרלײכטערונג דערמיט, וואָס ס'איז געקומען אַ סוף צו דער מלחמה אין די פאַרנומענע געביטן.

מערקווירדיק איז גראָד געווען דער איבערברוך אינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, אַן ענדערונג אין די צווישנבאַציונגען פון יידן, אוקראַינער און פּאָליאַקן, ווי אויך אַן ענדערונג אינערהאַלב דער יידישער סביבה, צווישן די שטאַנד־אונטערשידן און קלאַסן.

די וואַנט, וועלכע האָט פריער פונאַנדערגעטײלט יידן און גויים איז געפאַלן. די איזאָלאַציע, וועלכע האָט געהערשט צווישן דער באַפעלקערונג אין די פּוילישע צייטן, האָט זיך ראַדיקאַל געביטן. עס איז געקומען אַ דערנענטערונג, מען האָט זיך אַפילו „פאַנבראַטעוועט" מיטאַנאַנדער, באַזונדערס מיט די אוקראַײנער. אפשר האָט זיך עס באַגרענעצט נאָר אין אויסערלעכן אַספּעקט. ביידע טיילן; די יידן און די אוקראַינער האָבן געמאַכט אַ פאַלשן חשבון — די יידן האָבן באַטראַכט די אוקראַינער פאַר די נייע באַלעבאַטים, און די אוקראַינער האָבן געקוקט אויף די יידן אין דער ערשטער צייט ווי אויף דעם פּריווילעגירטן טייל — „פּראָטעקציע־קינדער" ביים קאָמוניזם. ווען ביידע

האָבן שוין דערזען דעם טעות, האָט זיי שוין געאייניקט דער צרות־רבים.

די שטאַנד־אונטערשידן צווישן יידן אַליין, האָט זיך געענדערט אין דעם זין, אַז מען האָט אין גאַס געקענט אָנשטויסן זיך אויף דערשיינונגען, ווי פריינדלעכע באַציונגען צווישן קרייזן, וועלכע פלעגן פריער מיט זיך לגמרי גאָר קיין געמיינזאַמס נישט האָבן, מענטשן, וועלכע האָבן אַמאָל קיין צוויי ווערטער צווישן זיך נישט גערעדט, האָבן זיך ממש „פאַרברידערט" ווי אין אחרית־הימים...

מיט דער צייט האָבן די אַזוי פּלוצלינגדיקע געזעלשאַפטלעכע דיפערענץ־אונטער־שיידן און פאַרברידערונג געענדערט דעם כאַראַקטער. אַלץ איז ווידער אַריין אין זיין פריערדיקער נאָרם.

שווער האָט דער סאָוויעטישער רעזשים געטראָפן די געוועזענע קאָמוניסטן, אייניקע פון זיי פלעגן אַפילו לייקענען, אַז ווען עס איז האָבן, זיי געהערט צו דער קאָמוניסטישער פאַרטיי בכלל. עס פלעגט אין שטאָט אומגיין אַ ווערסיע, אַז די בעסטע פאָסטנס ווערן באַזעצט פון געוועזענע רעוויזיאָניסטן, ווייל זיי האָבן זיך נישט אָנטוישט אין קאָמוניזם.

דאָס לעבן האָט אָנגעהויבן ווערן מאָנאָטאָן און גרוי, סטאַנדאַרט, דאָס מיינט נישט, אַז די באַפעלקערונג איז ענטלאַסטעט געוואָרן פון סאָציאַלע זאָרגן. דער פאָלקס־טימלעכער קאָלאָריט איז פאַרבלאַסט געוואָרן, פאַרלוירן דעם חן, נישט חסידיש נישט נגידיש, נישט טראַדיציע, ס׳איז פאַרלוירן געגאַנגען אינעם יידישן לעבן דער ניגון פון פריידן אוןליידן. דאָס פּאָליטישע לעבן האָט אויסגעהויכט, דער האַנדל טויט, די געוועלבער געשלאָסן. ביים רוב האָט געהערשט די איבערצייגונג, אָדער — „דער ווילן איז געווען דער פאָטער פון געדאַנק" — אַז די סאָוויעטן בלייבן נישט, אַז אַלץ איז צייט־וויליק, אַנדערע, האָבן געהאָפט, אַז ווידער וועט צוריקקומען די פּוילישע הערשאַפט. פיל האָבן געוואָלט אַן ענדערונג, זאָל זיין ערגער, אַבי נאָר אַנדערש. אַ באַזונדער קאַפּיטל זענען געווען די פּליטים, געקומענע פון קאָנגרעס פּוילן, וועלכע האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו נעמען סאָוויעטישע פּעסער, זייענדיק גרייט צו טראָגן אַלע קאָנסעקווענצן, וואָס האָט באַדייט — סיביר. האָט מען טאַקע צו יענער צייט אַרויסגעפירט אייניקע משפחות, צווישן זיי הערשל בערגערס זון, חיים קריינדלער (דעם דיינ׳ס זון מיט דער משפחה), האָפּריכטערן און אַנדערע.

געציילטע יחידים זענען צו יענער צייט פאַרשוואונדן, נישט וויסנדיק ווו זייער געבליין איז אומגעקומען. אַזוי למשל יאָסל שמערלער, דער זייגערמאַכער.

פון אָנהויב האָט מען נאָך טאָלערירט די פּריוואַטע אונטערנעמונגען, די געוועלבער האָבן זיך אייגנטלעך „ליקווידירט אַליין". די נייע באַלעבאַטים האָבן נישט ראַבירט, נישט באַפוילן שליסן די געשעפטן, נאָר לעגאַל אויסגעקויפט די אַרטיקלען. אַנדערע האָבן אַפילו אַריינגייענדיק אין אַ געוועלב הינטער זיך אַראָפּגעלאָזט די ראָלן, געהייסן

איינפּאַקן אַלץ, וואָס ס׳איז געווען, באַצאָלט און געזעגנט זיך מיט אַ פּרייטנלעכן „דאָסווי־דאַניאַ״. יידן האָבן געזען ווי עס האַלט, אַ טייל האָבן באַוויזן עפּעס וואָס צו „„פאַרשטעקן״ אַנדערע דאָס אויך נישט. מען האָט אָנגעהויבן זוכן באַשעפטיקונג, שאַפן אַרטעלן, קאָאָפּעראַטיוון, אפילו געזוכט די פאַרשידנסטע אַרבעטן. פיל יידן האָבן טאַקע געאַרבעט אין פאָלאָהיטש, ביי דער באַן־סטאַציע — שווערע אַרבעט.

קיין רעפּרעסיעס האָבן זיך פון אָנהויב נישט געמערקט, נישט ווינציקער האָט אָבער אַלעמען באַהערשט אַ פּחד, נישט וויסנדיק וואָס ס׳קען ברענגען יעדער טאָג, יעדע שעה.

די ערשטע טראַנספּאָרטן קיין טיף־רוסלאַנד, זענען באַשטאַנען פון פּויערים פון די אָרומיקע דערפער, פאַרמעגלעכע ערד־באַזיצער (קולאַקן) און אויך נאַציאָנאַליסטן. מיט מיטלייד און טרערן אין די אויגן, פלעגט די יידישע באַפעלקערונג זיך צוזען ווי שליטנס און וועגענער, איינע נאָך די צווייטע, אָנגעלאָדן מיט פּויערים און זייערע קינדער, האָט מען אין באַגלייטונג פון נ.ק.וו.ד. געפירט צו דער באַן־סטאַציע, זיי איינוואַגאָנירט אין „טעפּלושקעס״ אין וועג קיין טיף־רוסלאַנד. די אַרעסטן זענען פאָרגעקומען אויסשליסלעך פרייטיק צו נאַכטס, די נאַכט פון קבלת־שבת איז געוואָרן אַ שרעק־וואָרט, נישט וויסנדיק צי וועט מען אויפשטיין אויף צו מאָרגנס פונעם אייגענעם געלעגער.

עס האָבן אָנגעהויבן דערגיין קלאַנגען, ידיעות פון סטאַניסלאַוו, אַז מען האָט אָנגעהויבן אַרויסשיקן אויך סוחרים פאַר „ספּעקולאַציע״. אַ גרופּע באַוווסטע סוחרים, זענען פאַראורטיילט געוואָרן צו 10 יאָר. אויך פּיניע דולבערג, האָט בשעתו באַקומען 10 יאָר פאַרשיקונג.

שפּעטער איז געקומען די ריי אויף אַ צווייטער קאַטעגאָריע „פאַרברעכער״, געוועזענע אָפיצירן און זייערע משפחות. האָט מען דאַן אין אַ געוויסער נאַכט אַרויסגעפירט יולקע ווינטערפעלד, ווייל איר מאַן ד״ר סענדער שוואַרצבאַרד, איז אַלס מאָביליזירטער אין דער פוילישער אַרמיי, צוזאַמען מיט זיי אַוועק קיין רומעניע. אויך אַ ריי פוילישע פאַמיליעס האָט מען אַרויסגעפירט: די פרוי פון בירגערמייסטער זיידלער, ראַמציע סטופּניצקי (דעם האַלבן אידיאָט) די טוזינקעוויטשעס, סקאָוראָנסקא, קאַטשעראָווסקא, א.אַ.וו. צוזאַמען 33 אין איין וואַגאָן.

קיין פּאָליטישע פּראָצעסן, האָט מען צו יענער צייט נאָך נישט געמאַכט. די מאַכט־אָרגאַנען, די נ.ק.וו.ד. האָבן ערשט אָנגעהויבן נישטערן, פאָרשן, אויסשפּירן יעדן איינעמס פּאָליטישע פאַרגאַנגענהייט, קלאַסן צוגעהעריקייט, האָט ווער עמעצן אין אויסלאַנד פון זיין משפחה א.אַ.וו.

די רשימות זענען געווען גרייט, אַלץ איז פּלאַנירט געוואָרן לויט אַ באַשטימטן סדר: פּאָליטישע, „לינקע״ און „רעכטע״ נאַציאָנאַלע אָנגעהעריקייט און אַנדערע קאַטעגאָריעס, האָבן באַשטימט דעם גורל און די ריי פון די קאַנדידאַטן אַרויסגעפירט צו ווערן.

ווער איז דען בכוח צו שילדערן, באַשרייבן, וואָס יעדער פון אונדז האָט צו יענער צייט איבערגעלעבט, געפילט, וויסנדיק אָדער מיינענדיק, אַז ער איז דער קרבן פון נעכסטן פרייטיק צו נאַכט. די היפּערפּאָרזיכטיקייט מיט אַ צווייטן נישט צו רעדן אַ וואָרט, דאָס סטאַבילע קאָנטראָלירן זיך אַליין ווי אויפפירן זיך, מיט וועמען צו באַגעגענען, וואָס פאַראַ געזיכט־אויסדריק צו מאַכן, בכדי נישט פאַרדעכטיקט צו ווערן ביי דער נ.ק.וו.ד. — האָט ממש פּאַראַליזירט דעם אייגענעם געדאַנק. דער צושטאַנד האָט דערפירט מענטשן צו אַ נערוון־צוזאַמענברוך, צו אַ צושטאַנד פון פּאַטאָלאָגישן פחד. און דאָך האָט מען נישט געקענט צוימען די אינערלעכע ספּאָנטאַנע רעאַקציעס, צווישן זיך אין אַן ענגערן קרייז פון פריינד פלעגט מען רעדן, וויצלען זיך און אויסדערציילן קוריאָזן אויפן חשבון פון די מאַכט־האָבער, אָפּשפּעטן זייער אָפּגעשטאַנענקייט, פּרימיטיוויקייט פון די קאָלכאָזנע שליחים, לערער און פּאַרטיי־לייט, וועלכע פלעגן קומען לערנען די אָרטיקע באַפעלקערונג „גוטע זיטן", „קולטורנאָ" זיך אויפפירן.

די האָפענונג אויף ענדערונגען, זענען וואָס ווייטער אַלס אויסזיכטלאָזער געוואָרן. געווען אפילו קורצזיכטיקע אויך צווישן יידן, וועלכע פלעגן אין דער שטיל איינע די צווייטע אַ סוד איינרוימען, אַז „גאָט וועט געבן", וועט בקרוב דער דייטש דערלאַנגען „פּאָניען אַ דעצידירנדיקן קלאַפּ איבערן קאָפּ".

די ביטערע שעה איז ליידער געקומען, די קאַטאַסטראָפע האָט קיינעם נישט אויסגעמיטן. אויך פאַרן יידישן טאָלמיטש. נאָכן פאַרלאָזן פון די סאָוויעטן די שטאָט, איז געקומען דער אָנהויב פון גיהנום — דער סוף פון קאַפּיטל.

אומקום־תקופה

די טאַלמיטשער לערנען אַ פּרק משניות ביים אַנטהילן פון דער מצבה
אויפן הר־ציון אין ירושלים

פראָטאָקאָל

אויפגענומען ביי יידל פייער אין בוקאַרעשט דעם 14־טן אַפּריל 1945

דעם 7־טן יולי 1941 איז טאָלמיטש פאַרנומען געוואָרן דורך די אונגאַרישע איינזאַץ־טרופּן. די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן האָבן איבערגענומען די מאַכט. אין שפּיץ זענען געשטאַנען דער קאָמענדאַנט פון אוקראַינישן גאַרניזאָן ברעמסקי פון דאָלענע, דער ראַיאָן־קאָמיסאַר קאָמאַרטשוק, דער פּראָקוראָר זאַוואַדאָווסקי און דער אויספאָרשונג־ריכטער יורטשאַק פון טאָלמיטש. נאָכן ריקצוק פון די רוסן, זענען איבערהויפּט קיין דייטשן אין שטאָט נישט געווען. אין 1941, האָט מען אין שטאָט פונאַנדערגעקלעפּט פּלאַקאַטן, וועלכע האָבן אָנגעזאָגט אַ טויט די יידן, פּאָלאַקן און אונגאַרן. נאָכן אַריינמאַרש פון די אונגאַרן, האָט מען די פּלאַקאַטן באַזייטיקט.

מיטן איבערנעמען די מאַכט דורך די אוקראַינער, זענען אַרעסטירט געוואָרן אַ פּאָר צענדליק יידן. נאָך איינציקע טעג זיצן, האָט מען זיי צוריקגעשיקט אַהיים מיט צעבראָכענע הענט און פיס, פולשטענדיק אויסגעשעפּט פון די פייניקונגען. אין די פראַגן האָבן די אונגאַרן לגמרי זיך נישט געמישט.

אָנהויב אויגוסט 1941, זענען יידישע פליכטלינגע פון אונגאַרן אין צאָל פון 1.200 ביז 1.500 מענטשן געקומען קיין טאָלמיטש. די יידן פון טאָלמיטש, וועלכע האָבן געוואָלט דערלאַנגען די אומגליקלעך געטריבענע אַ שטיקל ברויט, זענען גלייך איינגעגלידערט געוואָרן אין דער דאָזיקער קאָלאָנע, וועלכע איז געטריבן געוואָרן אין דער ריכטונג פון האָראָדענקאָ. וועגן גורל פון דער מחנה אונגאַרישע יידן, זענען מיר שפּעטער געוויר געוואָרן: מען האָט זיי גרופּנווייס אין שטעכיקן דראָט געבונדן און אַריינגעשליידערט אין דניסטער, נישט ווייט פון אוסציעשקאָ (געמיינדע טלוסטע). לענג אויס דעם דניעסטער האָבן באַוואַכט אוקראַינישע פּאָסטנס. די וועלכע עס איז געלונגען אַנטלויפן, האָט מען פונדאָסניי געכאַפּט און אין וואַסער געוואָרפן.

צו דער זעלבער צייט ווען מען האָט די אונגאַרישע יידן געטריבן קיין האָראָדענקאָ האָט מען פון טאָלמיטש געטריבן די יידן אין דער ריכטונג פון כוצעמער. קומענדיק אַהינצו האָט אונדז באַגעגנט דער קאָמאַנדאַנט פון אונגאַרישן פּאָסטן, וועמענס נאָמען איך דערמאָן זיך נישט און ער האָט געפרעגט ביי די אוקראַינער צוליב וועלכע סיבות האָט מען די יידן אַהערצו געבראַכט. דער ענטפער איז געווען: אַז דאָס זענען באָלשעוויקעס. דער אָפיציר האָט אַלעמען גוט באַטראַכט, זעענדיק פאַר זיך זקנים און קינדער, האָט ער

געפרעגט צי דאָס זענען זיי די באָלשעוויקעס ? אין לויף פון געשפרעך האָט זיך אַרויסגעשטעלט אַז די אוקראַינער האָבן קיין אויפטראָג נישט געהאַט און אויף אייגענער איניציאַטיוו די יידן אַרויסגעטריבן. די אונגאַרן האָבן גלייך אַנטוואָפנט די אוקראַינער זיי בלוטיק צעשלאָגן און אויף צו מאָרגנס אַרויסגעשיקט. ביז די אויספאָרשונג האָט זיך געפירט האָט מען די יידן אייניקע טעג פאַרהאַלטן און שפּעטער צוריקגעשיקט אַ היים.

צוריקקומענדיק האָבן מיר געטראָפן אַלס צערויבט און צעפלינדערט. די אונגאַרן האָבן אַ טייל פון די צערויבטע זאַכן ביי די אוקראַינער צוריקגענומען און דורך דער פאַרמיטלונג פון יודנראַט צוריקגעגעבן. קורץ נאָך דער געשיכטע איז דער „אוקראַינישער שטאַט" געוואָרן אויפגעלייזט און די אונגאַרן האָבן אין סטאַניסלאַווער קרייז די מאַכט איבערגענומען. די אוקראַינישע אָנפירונג ווי אויך די מיליץ, זענען פונאַנדערגעלאָזט געוואָרן און אַנדערע אפילו אַרעסטירט. שפּעטער בעת די דייטשן האָבן די מאַכט אין זייערע הענט גענומען, האָט מען זיי אַלעמען ווידער באַפרייט. דאָס איז געווען ענדע אויגוסט. עס זענען צו אונדז דערגאַנגען ידיעות, אַז דער געשטאַפּאָ־שעף פון סטאַניס־

Жидівський Комітет в Товмачі.

Ч. 309

Карта реєстрацийна

Гр. ....

уроджений в року.......... замешкалий при вул. ....

реєструвався яко сталий мешканець міста Товмача.

В тім діти до 16 літ.

1. ....
2. ....
3. ....

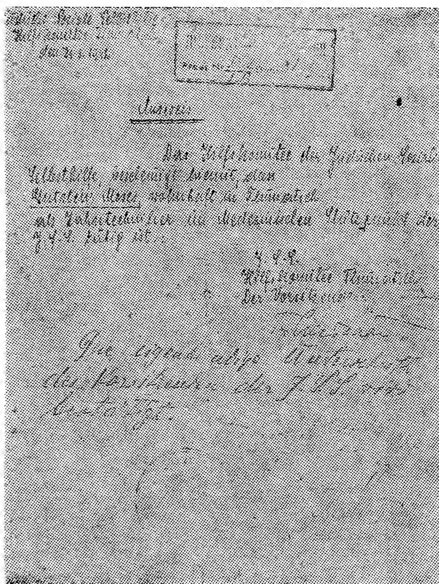
Товмач, дня.......... вересня 1941.

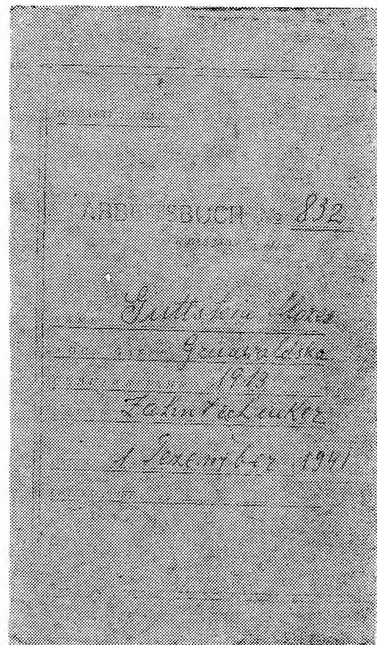
За жид. Ком. (РЕДНЕР).

אַ רעגיסטריר־קאַרטע אויסגעשטעלט דורכן יידישן קאָמיטעט, 1941
(אונטערגעשריבן פון עלע רעדנער)

לאווער־קרייז קריגער, האָט צו זיך איינגעלאַדן פאָרשטייער פון די יידישע קהילות ווי אויך די אינטעליגענץ. אַזאַ דעלעגאַציע איז ווירקלעך געקומען, פייערלעך געקליידעט. דאָרט האָט מען זיי אויסגעטאָן, אַ גאַנצע נאַכט געהאַלטן און אוממענטשלעך געפייניקט. דעם צווייטן טאָג האָט מען אַלעמען, מענער און פרויען אין דער בלויזער אונטער־וועש אַרויסגעפירט הינטער דער שטאָט און אויסגעשאָסן. וועגן דעם האָט אונדז איבערגעגעבן ד״ר הויזמאַן פון סטאַניסלאַוו, דער איינציקער, וועלכן עס איז געלונגען צו אַנטלויפן.

אַן ענלעכער פאַל איז פאָרגעקומען אין טאָלמיטש. עס זענען געקומען צוויי ס.ס. מענער פון סטאַניסלאַוו מיט אַ ליסטע פון אַכט יידן (סוחרים און אינטעליגענץ) געפאָדערט זיי אַרויסגעבן. דער עלטעסטער פון יודנראַט, איז דעמאָלט געווען עלע רעדנער, זיין פאָרטרעטער משה־מענדל בילדנער. בילדנער און רעדנער האָבן גלייך צו וויסן געגעבן די אַכט מענטשן, אַז זיי זאָלן זיך אויסבאַהאַלטן. די דייטשן האָבן געדראָאט די פאָרשטייער, אַז אויב זיי וועלן נישט אַרויסגעבן די אַכט יידן, וועט מען זיי שיסן. זיי האָבן קיינעם נישט אַרויסגעגעבן און דערשאָסן געוואָרן. נאָך זייער דערשיסן האָט מען צוויי פון די געזוכטע געפונען, דריי זענען בכלל אין טאָלמיטש נישט געווען, זיי זענען עוואַקואירט צוזאַמען מיט דער סאָוויעטישער אַרמיי, דריי זענען נאָך געוואָרן אויסבאַהאַלטן: אַדוואָקאַט

תעודות גרמניות בשביל יהודי טלומץ׳

דאָקומענטן פאַר יידן, אויסגעשטעלט דורך די דייטשן אין טאָלמיטש

לייבציג שפונד, אדוו. דזונעק גאָטעסמאַן און וואָלף שפונד. די געשטאַפּאָ האָט געמאָלדן, אַז אויב מען וועט זיי נישט געפינען וועט מען אויף זייער אָרט אויסשיסן 300 יידן. ווי נאָך די דריי אויסבאַהאַלטענע, האָבן זיך דערפון דערוווּסט האָבן זיי זיך איבערגעגעבן אין די הענט פון דער זאָנדער־דינסט (פּאָסטן פון דער אוקראַיִנישער פּאָליציי אין טאָלמיטש). פון די דערמאָנטע דריי, האָט מען גאָרנישט מער געהערט.

אין די טעג צווישן יום־כיפור און סוכות, איז צו אונדז דערגאַנגען די ידיעה, אַז אין אָטיניע איז פאָרגעקומען אַ פאַרניכטונגס־אַקציע. די יידן פון אָטיניע אַנטלאָפענע, האָבן דערציילט, אַז 1.800 יידן, זענען מיט לאַסט־אויטאָס אַוועקגעפירט געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. לויט דעם אופן ווי מען האָט זיי איינוואַגאָנירט, איינע אויף די צווייטע, איז געווען צו פאַרשטיין, אַז דאָס האָט געמיינט שיקן אויף פאַרניכטונג. אין אייניקע מאָנאַטן שפּעטער, האָבן מיר זיך דערוווּסט אַז אין אַ וואַלד, פינף קילאָמעטער פון אָטיניע, האָט מען זיי אַלעמען דערשאָסן. אין טאָג פון הושענה־רבה 1941, זענען געקומען יידן פון סטאַניסלאַוו קיין טאָלמיטש און דערציילט די פאָלגנדיקע געשיכטע:

מיט איין טאָג פריער איז אין סטאַניסלאַוו פאָרגעקומען אַן אַקציע, מען האָט צונויפגעטריבן 20.000 יידן אויפן מאַרק־פּלאַץ און אונטער דער באַוואַכונג פון 100 געשטאַפּאָ־לייט און אוקראַיִנער, האָט מען די יידן געפירט אויפן דאָרטיקן בית־הקברות, ווו מען האָט זיי גרופּנווייס (צו 10) אויסגעטאָן נאַקעט און דערמאָרדעט און אין פון פריער צוגעגרייטע גריבער, אַריינגעוואָרפן. די אַקציע האָט געקאָסט 13.000 קרבנות. דאָס אַלץ איז פאָרגעקומען אין באַגלייטונג פון אַ דייטשן אָרקעסטער. די דייטשן האָבן געטרונקען, געזויפט און געלאָזט זיך ווילגיין. דער געשטאַפּאָ־שעף קריגער האָט פּערזענלעך אין דער אַקציע אָנטייל גענומען. די קינדער האָט ער אַליין מיט איין קנאַק אין קאָפּ טויט־געשלאָגן.

די געבליבענע 7.000 יידן, האָט מען אַהיימגעשיקט און פון יודנראַט געפאָדערט אַ סומע פון 10.000 זלאָטעס „עקזעקוציאָנס־קאָסטן" זיי באַצאָלן. די סומע איז געוואָרן געשאַפן.

אין אָקטאָבער 1941 האָט מען אין טאָלמיטש פאַראָרדנט צושטעלן גאָלד, זילבער, דעוויזן, פרעמדע וואַלוטע, פעלצן און זייף. פאַרן געפינען ביי עמעצן אַ שטיקל זייף, האָט מען פאַראָרדנט טויט־שטראָף. מיר האָבן אויך געמוזט מעבלירן און מיט געשיר פאַרזאָרגן 32 צימערן פאַר די דייטשן. טאָלמיטש איז געווען אין דער „גליקלעכער" לאַגע וואָס די אַקציעס זענען פאָרגעקומען צום סוף.

דעם 3־טן אַפּריל 1942, זענען פון האָראָדענקע צו אונדז אַראָפּגעקומען דער קרייז־הויפּטמאַן דאָפּלער, זיין פאַרטרעטער שעפּער און דער לאַנדווירטשאַפט־קאָמיסאַר מיץ. דאָפּלער האָט פאַראָרדנט, אַז דעם 5־טן און 6־טן באַדאַרפן זיך אַלע יידן מעלדן אין דער געביידע פון דער פוילישער פאָלקס־שול מיטן צוועק איבערזידלען די יידן אין

אַ צוויטער געגנט. מיר האָבן אָבער געהאַט דאָס פּאַרגעפיל אַז אונדז וואַרט דער זעלבער גורל ווי פון אַלע יענע יידן פון אַנדערע שטעט. ווייל מען האָט יעדן דערלויבט מיט־נעמען צו 20 ק״ג. האָט געשאַפן דעם איינדרוק, אַז עס האַנדלט זיך ווירקלעך וועגן איבערזידלען.

דער יודנראַט און די יידישע אָרדענונגס־דינסט, זענען געגאַנגען פון הויז צו הויז טרייבן די יידן פון די שטובן זיך מעלדן. נאָך דריי טעג זיין אין שול, זענען אַלע איבערגעפירט געוואָרן קיין סטאַניסלאַוו אין רודאָלפס מיל און דערמאָרדעט געוואָרן.

דאָס לעבן אין יידישן פערטל, הגם קיין געטאָ איז דאַן נאָך נישט געווען — איז געוואָרן אומדערטרעגלעך, ממש אַ גיהנום, הונגער און עלנט. נאָר צוויי מאָל אין וואָך איז דערלויבט געווען, אין די שעהן צווישן 14—13 גיין אין מאַרק איינקויפן פּראָדוקטן. אין דער צייט זענען די פּויערים זיך פונאַנדערגעפאָרן. דער מאַרק איז געווען ליידיק.

די געשטאַפּאָ־לייט פלעגן קומען אין יידישן פערטל מיט אויסדרעסירטע הינט, אָנרייצן זיי אויף די פאַרבייגייענדיקע. ערשט ווען די הינט האָבן דעם קרבן בלוטיק צעביסן — אַן אויער, אַ נאָז אָפּגעביסן — ערשט דאַן האָבן זיי די הינט צוריקגערופן. איינמאָל האָב איך בייגעוווינט אַ פאַל: צוויי געשטאַפּאָ־לייט זענען געגאַנגען און געשפּילט מאַנדאָלין, פאַר זיי זענען געגאַנגען צוויי יידן אָנגעטאָן אין די אָרעמבענד אָפּצייכנס, וואָס האָט באַדייט, אַז זיי איז דערלויבט זיך צו באַוועגן. די געשטאַפּאָ־לייט האָבן מיטאַמאָל אויפגעהערט שפּילן, אַרויסגעצויגן זייערע רעוואָלווערן און געשאָסן אין די צוויי יידן. ווען די צוויי יידן זענען געפאַלן טויט, האָבן זיי פאָרגעזעצט שפּילן ווי גאָרנישט וואָלט פּאַסירט.

דעם ערשטן מאַי 1942 האָט די באַפעלקערונג און פון טאָלמיטשער געטאָ צוזאַמען מיט די יידן פון אַרומיקער געגנט געציילט 3.500 מענטשן. דעם 18־טן מאַי איז געווען דער טאָג פון דער ערשטער פאַרניכטונגס־אַקציע. מיט דער אַקציע האָבן אָנגעפירט אוקראַיניש און פּויליש־רעדנדיקע געשטאַפּאָ־לייט. עס זענען דאַן דערמאָרדעט געוואָרן 180 יידן און 350 זענען פאַרשיקט געוואָרן אין לאַגער קיין ווינקי און זבאַראַוו. במשך איין חודש, זענען אַלע פאַרשיקטע געשטאָרבן.

צוריקקומענדיק אַ היים, האָב איך פון מיין פאַמיליע געטראָפן נישט מער ווי בלוט־שפּורן. דער יודנראַט האָט שוין באַוויזן די קרבנות מקבר צו זיין. דעמאָלט האָב איך פאַרלוירן מיין פאָטער, די שוועסטער און פרוי מיט די דריי קינדער. וועגן אַלע איינצלהייטן האָב איך זיך דערוווּסט פון די שכנים. עס זענען געקומען צו אונדז צוויי ס. ס. מענער אין דער באַגלייטונג פון אַדוואָקאַט הערצל שפּירער.

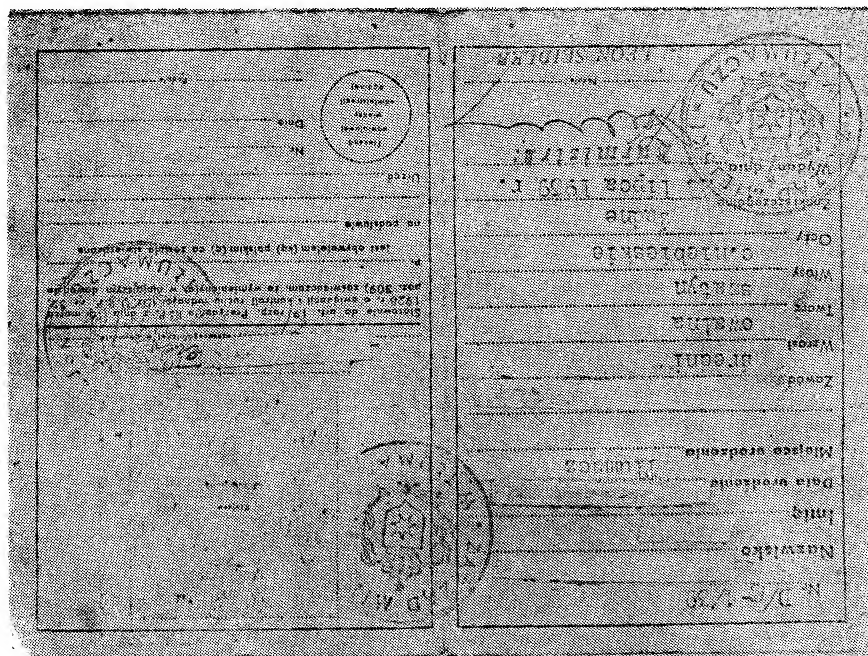
די ס. ס. מענער האָבן געוואָלט אונטערצינדן מיין פאָטערס באָרד. ווי נאָר ער האָט פּרובירט דאָס פייער־צייג פון זייערע הענט אַרויסציען — זיך אויף זיי געוואָרפן — דאַן

האָבן די ס.ס. לייט מיין פאָטער דערשאָסן. דערנאָך האָבן זיי דערשאָסן דאָס קלענסטע קינד און די שוועסטער.

יענע יידן וועלכע האָבן זיך אין די וועלדער אויסבאַהאַלטן, זענען געכאַפּט געוואָרן פון דער אוקראַינישער מיליץ און מיט שטריק אויף די העלזער צו דער געשטאַפּאָ געפירט.

צוויי וואָכן שפּעטער נאָך דער צווייטער אַקציע, האָט מען ווידער געפאָדערט פון יודנראַט צושטעלן אַ קאָנטיגענט פון 70 יידן.

ווידער זענען אויסגעליפערט געוואָרן צום טויט 70 פּערזאָן, אויסגעשעפּטע און רעזיגנירטע. די געשטאַפּאָ האָט זיי דערשאָסן אויפן יידישן בית־הקברות און איבערגעלאָזט, דעם אוקראַינישן פּאָסטן באַפוילן, אַז אויב עמעצער איז נאָך צופּעליק ביים לעבן געבליבן, זיי דערשיסן. דער אוקראַינישער וואַכמאַן האָט ווירקלעך באַמערקט, אַז צוויי קינדער און צוויי דערוואַקסענע מענער, זענען לעבן געבליבן צווישן דער גרויסער מענגע דערשאָסענע, האָט ער זיי געהייסן אַהיימגיין צוגעבנדיק: „איך וויל נישט טונקען מיינע פינגער אין אומשולדיק בלוט”. דאָס האָבן איבערגעגעבן די פיר לעבנגעבליבענע עדות.

תעודת זיהוי שהוצאה בשנת 1939 ע״י עירית טלומץ׳

גירוש יהודי טלומץ׳ בשנים 1941 — 1942

די אויסזידלונגען 1941 — 1942

דער לאַנד־קאָמיסאַר שעפּער האָט באַאויפטראַגט דריי פּוילישע קרימינאַל־פּאָליציי באַאַמטע איבערצונעמען די פאַרוואַלטונג איבערן יידישן קוואַרטאַל: באַנדוראַווסקי, פאָלקס־שול לערער אין סטאַניסלאַוו, זאַוואַדאַווסקי, שול־לערער פון באַריסלאַוו און סיטניאַק, פאָלקס־שול לערער (דער זון פון שול־לייטער אין קאַראַפּיעץ). אויף דער פאַר־אָרדענונג פון שעפּערן, האָבן די יידן געדאַרפט צושטעלן אַ לאַזאַרעט פאַר פיר קראַנקע. אין לאַזאַרעט האָבן זיך געמאָלדן, טיפוס־קראַנקע און געשוואָלענע פון הונגער מיט דער האָפענונג דאָרט צו באַקומען אַ מינימום פון פלעגע. ווי נאָר אינעם לאַזאַרעט האָבן זיך אָנגעזאַמלט 60 קראַנקע, האָבן די דריי אויבנדערמאַנטע פאַרוואַלטער זיי אייגנהענטיק דערשאָסן. דער שפּעטערדיקער געדאַנק פון דער געשטאַפּאָ איינצואָרדענען אַ יידישע קינדערהיים, האָט אַלעמען שוין אָפּגעשראָקן, יעדער האָט פאַרשטאַנען, וועלכע עס זענען זייערע טייוולאַנישע כוונות. די עלטערן האָבן זיך קעגן דעם געווערט. אַזוי אַרום האָבן זיך אין געטאָ באַוויזן די דריי פּאָליאַקן, וועלכע דערזעענדיק אַ יידיש קינד, האָבן זיי עס דערשאָסן.

נישט פאַרביי דער טאָג אַז אַ 10 קינדער זאָלן נישט האָבן דערמאָרדעט געוואָרן. די פאַרבליבענע צאָל פון 2000 יידן אין געטאָ איז פון טאָג צו טאָג קלענער געוואָרן. שווער געווען צו באַקומען וועלכע עס איז לעבנסמיטל, איינציק די אָרדענונגס־מענער האָבן געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט דער נישט יידישער טייל־שטאָט.

מען האָט געלעבט פון די רעשטלעך וואָס זענען פאַרבליבן פון די אויספאַרקויפטע זאַכן. פאַר אַן איבערבעט אָדער גוטן אָנצוג האָט מען געקענט באַקומען פינף קילאָ מעל, אָדער אַ באָן. מען האָט געקענט זען זיך אַרומדרייען פאַרלאָזטע הונגעריקע קינדער, וועלכע האָבן ביי די אַקציעס פאַרלוירן זייערע עלטערן, נישטערן אין די מיסט־קאַסטנס, זוכן אַ שטיקל אָפּפאַל צו עסן.

די 3—4 יעריקע קינדער, האָבן שוין געוווּסט זייער גורל. בעת די דריי פּאָליאַקן האָבן זיך באַוויזן אין געטאָ און פאַרשטאַנען זיך אויסצובאַהאַלטן. אויסערן געטאָ האָט מען געקענט קויפן פּרוכטן האַלב אומזיסט.

פון די מענטשן, וועלכע דער יודנראַט האָט געשיקט צו פאַרשידענע אַרבעטן אויסערן געטאָ איז צוריקגעקומען אַלס ווינציקער און ווינציקער. צו יענער צייט האָבן די דייטשן קיין דירעקטן אָנטייל אין דער ליקווידאַציע נישט גענומען. די גאַנצע מאַכט איז געווען אין די הענט פון די דריי פּאָליאַקן. סוף זומער זענען נאָך אין געטאָ פאַרבליבן 1.200 יידן. זעענדיק די לאַגע פאַר אויסזיכטלאָז, האָבן יידן אָנגעהויבן ביי יעדער מעגלעכקייט אַנטלויפן, זיך אויסצובאַהאַלטן. לגבי די לעצטע פאַרבליבענע 300 יידן אין געטאָ האָט די דייטשע פאַרוואַלטונג אָנגעווענדעט לגמרי נייע מעטאָדן. מען האָט אויפגעהערט צו דערשיסן, צוגעשטעלט לעבנסמיטלען און דערלויבט אפילו אויף צוויי שעה פאַרלאָזן דעם געטאָ. די יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אויסערן געטאָ, האָט עס

אַזוי אַרום פאַרנאַרט און זענען צוביסלעך צוריקגעקומען וווינען אין געטאָ.

נאָך 8 טעג, האָט די געשטאַפּאָ און די אוקראַינישע מיליץ דאָס געטאָ אַרומגערינגלט, אייניקע האָט מען אויפן אָרט אין געטאָ דערשאָסן, די איבעריקע האָט מען געפירט קיין סטאַניסלאַוו, ווו מען האָט זיי אומגעבראַכט אויפן דאָרטיקן בית־הקברות.

עס זענען נאָך געבליבן אין געטאָ 80 יידן, באַזונדערס פאַך־לייט. אויך זיי זענען אין שפּעטערדיקע דריי טעג ביי דער אַרבעט דערשאָסן געוואָרן. די ספּעציאַליסטן, וועלכע האָבן באַדאַרפט אויספאַרטיקן אַרבעט פאַר די דייטשן, האָט מען באַוואַכט און נאָכן ענדיקן די אַרבעט דערמאָרדעט.

איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן ביי באַקאַנטע פּויערים אין דער אַרומיקער געגנט ווי אויך אין די וועלדער. די געפאַר האָט געלויערט אויף יעדן שריט. אויך די פּויערים האָט געדראָט טויט בעת מען האָט ביי זיי געפונען אַן אויסבאַהאַלטענעם ייד.

צוליב פּחד, האָבן אָפט די פּויערים אַליין די אויסבאַהאַלטענע דערמאָרדעט, אָדער זיי אויסגעליפערט אין די הענט פון דער געשטאַפּאָ. אין אַזעלכע אומשטענדן האָב איך פאַרבראַכט דעם ווינטער 1942/43. אַ דאַנק מיינע גוטע באַציִונגען מיט אַ טייל פּויערים נאָך פון די פריערדיקע יאָרן, האָבן זיי מיר דערלאַנגט הילף.

נאָך דער ליקווידאַציע פון טאָלמיטשער געטאָ אין 1942, האָב איך געפונען הילף אין בודזין, ביים פּויער דמיטרי קראָפּעצקי. דאָרטן בין איך געווען באַהאַלטן זעקס וואָכן צייט און שפּעטער געצוווּנגען געווען דאָס אָרט צו פאַרלאָזן און אַוועק אין די וועלדער, ביים דניעסטער. אין די נעכט פלעג איך וואַנדערן צו באַקאַנטע פּויערים, ווו יעדער פון זיי האָט עפּעס געגעבן. פרילינג צייט האָט זיך די לאַגע פאַרשאַרפט, ווייל אויך אין די פעלדער האָבן זיך אָנגעהויבן פאַנגס־אַקציעס. מיט מיר איז בשעתו אויך געווען אַ יונגע פרוי, וועלכע כ׳האָב געטראָפן אין וואַלד. מיר האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען. קראָפּעצקי האָט מיר געהאָלפן, געפינען פאַר מיר אַ באַהעלטעניש אין דער צווייטער זייט פון דניעסטער.

דאָס איז געווען אַ קינסטלעכע הייל אין אַ שטיינברוך האַרט ביי די ברעגעס פון טייך. דער אַריינגאַנג פון דער הייל איז געווען פאַרשטעלט מיט אַ גרויסן שטיין. אַנטקעגנאיבער אין דער צווייטער זייט פון ברעג האָט געוווינט קראָפּעצקי. אין טייך פאַרן ברעג איז געשטאַנען אַ לאָדקע איבערצופירן מענטשן. מיר האָבן זיך מיטן פּויער אָפּגערעדט, אַז בעת ער דערלאַנגט איין קלאַפּ אין דער לאָדקע מיינט עס, אַז קיין געפאַר איז נישט פאַראַן, צוויי קלעפּ, פאַרזיכטיק, דריי קלעפּ — געפאַר. אין יוני 1943 האָב איך געהערט איין קלאַפּ און בין אַרויס פון דער באַהעלטעניש. דער פּויער איז געקומען מיר פאָרלייגן, נאָך דריי יידישע פרויען אויסצובאַהאַלטן ביי מיר. פון אָנהויב האָב איך נישט גערן זיך באַצויגן צום פאָרשלאַג, וויסנדיק, אַז ס׳וועט זיין שלעכט מיט דער באַשפּייזונג. דער פּויער האָט מיר איבערגעצייגט און נאָך מיטאָג, זענען די פרויען צו אונדז געקומען.

דאָס זענען געווען פרוי העניע שעכטער מיט איר טאָכטער מרים און פרוי אָסטריגער, אַלע פון קאָראָפּיעץ. אים איז זייער שווער געווען צו פאַרזאָרגן פאַר אַלע לעבנסמיטלען, אָבער אַזוי האָבן מיר צוזאַמען געלעבט אַ חודש צייט. אין יולי 1943 האָב איך ווידער אין דער געגנט געטראָפן אַ יידישע פרוי, כ׳האָב איר אַריינגענומען צו אונדז, זי איז געווען שוואַנגער, דאָס האָט מיר אָפּגעשראָקן. די פרוי האָט אָבער אין פאַרצווייפלונג געדראָט, אַז אויב מיר וועלן איר נישט נעמען שפּרינגט זי אין טייך אַריין. אין אַ וואָך שפּעטער איז אויך צוגעקומען איר מאַן, דאָס איז געווען קיל פון האָראָדענקאָ, אַ שניידער. זענען מיר שוין געווען אַ גרופּע פון זיבן פּערזאָן. נאָך דריי וואָכן האָט די פרוי געבוירן. איינהאַלטנדיק זיך מיט אַלע כוחות נישט אַ געשריי צו טאָן. אין פּחד אַז דאָס קינד וועט וויינען און דערמיט דערמעגלעכן אַנטדעקן אונדזער באַהעלטעניש, האָט דער פאָטער מיט די אייגענע הענט געפּרוווט דאָס קינד דערשטיקן, אָבער אָן דערפאָלג. ערשט — ווי טראַגיש דאָס זאָל נישט האָבן געווען — האָט ער מיט אַ שטיין איבערן קעפּל פון קינד אַ סוף געמאַכט צו זיין לעבן. אין דריי וואָכן שפּעטער האָט מען זעט אויס וועגן אונדז זיך דערוווּסט און מען האָט אָנגעהויבן נישטערן און זוכן אין וואַלד, מען האָט געהערט שיסן. מיינע מיטוווינער האָבן זיך דערשראָקן און געוואָלט פאַרלאָזן די הייל. איך האָב זיך אָבער האַרט קעגנגעשטעלט. מיר האָבן איבערגעהאַלטן. ביי נאַכט האָבן מיר זיך באַרואיקט, די געפאַר איז פאַרביי. אַרויסגייענדיק זוכן פּראָדוקטן האָב איך באַמערקט פון וויטן פאַרביילויפן אַ פרוי, כ׳האָב איר פאַרהאַלטן, גערעדט צו איר יידיש און דאָס איז געווען קלאַרע דעמבלינעק פון קאָראָפּיעץ. אויך זי האָב איך צו אונדז מיטגענומען.

אַלע פון אונדז האָבן געהאַט באַשעפּטיקונג, אייניקע האָבן גענייט זאַכן פאַרן פּויער, די צווייטע געשטריקט סוועדערס. ס׳האָט זיך דערנענטערט דער האַרבסט, ס׳איז געוואָרן קיל. מיר האָבן נאָך פאַרטיפט די הייל, געשאַפן באַדינגונגען צו קענען דאָרט איבערווינטערן.

אָקטאָבער בין איך אַרויס אין דער געגנט זוכן עסן. כ׳בין דאָן פּלוצים געכאַפּט געוואָרן פון פיר אוקראַינער פאָליציי־לייט, וועלכע האָבן מיך איבערגעפירט קיין אָלעש. צו מיין איבעררעשונג, האָט מען מיך גאָר פריינדלעך אויפגענומען. מען האָט מיר געגעבן גוט אָפּצועסן. זיי האָבן מיר דערציילט נייעסן און צווישן אַנדערע, אַז היטלער איז גרייט די פּוילישע יידן איבערצושיקן קיין אַמעריקע, אָבער נאָר גאַנצע גרופּן. זיי האָבן געפרעגט ביי מיר, צו ווייס איך נישט ווו עס געפינען זיך אין דער געגנט גרעסערע גרופּן יידן. כ׳האָב זיך געכאַפּט אויפן שפּיצל און דערקלערט, אַז מיר איז עס נישט באַקאַנט. דעם צווייטן טאָג ווען זיי האָבן געזען, אַז פון מיר קענען זיי גאָרנישט געוווּיר ווערן, האָט מען מיך אָנגעהויבן פייניקן און שלאָגן. ווען איך בין שוין אין חלשות געפאַלן, האָבן זיי שוין אָנגעפרעגט די טאָלמיטשער קריפּאָ, וואָס זיי זאָלן מיט מיר טאָן. האָט מען זיי פון דאָרט געהייסן איבערפירן מיך צו זיי.

איך בין געגאַנגען אין באַוואַכונג פון צוויי פּאָליציאַנטן פון זיי איינער מיינער אַ באַקאַנטער. זיי האָבן באַפוילן לויפן און נאָכגעשאָסן, אָבער איך נישט צו טרעפן. זיי האָבן מיר דערמעגלעכט צו אַנטלויפן.

דער ווינטער 1943—44 איז פאַר אונדז געווען דער שווערסטער. דריי פרויען פון אונדזער גרופּע זענען פאַרפרוירן געוואָרן און זייערע קערפּערס האָבן מיר אין וואַסער געוואָרפן.

די שנאה פון די אוקראַינער האָט געגרייכט אַזוי ווייט, אַז דערוויסנדיק זיך אַז איך בין אויסבאַהאַלטן, גייענדיק אויף די שפּורן פון מיין באַהעלטעניש, האָבן זיי אָהינצו געוואָלט גיין מיך זוכן. זייער פּלאַן האָבן אָבער די פּויערים פון די פיש־פאַנג שיפלעך צונישט געמאַכט.

עס האָבן זיך דערנענטערט די טעג פון גרויסער שפּאַנונג און דערוואַרטונג. די אַרומיקע איינוווינער האָבן דערשפּירט, אַז דער פראָנט פון די רוסן דערנענטערט זיך. אין איינעם אַ טאָג האָבן מיר דערזען ביי די וואַסער־ברעגעס אונגאַרישע טרופּן, שאַנסן גרובן. פון איין זייט האָט עס אונדז געפרייט, אַז דער אָנגריף אויף די דייטשן דערנענטערט זיך, פון דער צווייטער זייט האָט אונדז געשראָקן, אַז טאָמער וועט מען אונדז ביי דער געלעגנהייט אַנטדעקן.

ס׳האָט געדראָט אַ געפאַר אַז די פּויערים אַליין זאָלן אונדז אויסגעבן. אין ביידע פאַלן האָט אונדז געדראָט דער טויט. כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז די קאַמפן ביים דניעסטער קענען לאַנג אָנהאַלטן, האָב איך באַשלאָסן אַליין די זאַך אויספאָרשן.

די פּויערים פון יענער זייט דניעסטער האָבן דערציילט, אַז ס׳געפינען זיך שוין רוסישע פאָרפּאָסטן אין קאָראָפּיעץ. די ידיעה האָט מיך איבערראַשט, ענדלעך איז געקומען

Ukraiński hitlerowiec

referentem starostwa w Starogardzie

Koszalin. (PAP) Prokuratura Sądu Specjalnego w Koszalinie sporządziła akt oskarżenia przeciwko Romanowi Twerdochlibowi, narodowości ukraińskiej, ukrywającemu się dotychczas na Pomorzu Zachodnim pod fałszywym imieniem i nazwiskiem Romualda Stynawskiego. Twerdochlib, który w czasie okupacji zajmował z ramienia władz niemieckich stanowisko burmistrza miasta Tłumacza w okolicach Lwowa brał osobiście udział w łapankach i likwidacji miejscowego getta, później należał on również do ukraińskiej dywizji SS „Galizien".

Przed zdemaskowaniem Twerdochlib zajmował stanowisko kierownika kilku referatów starostwa powiatowego w Starogardzie.

מודעה בעתון בפולין על השיפתו של רומן טוורדוכליב מטלומץ׳ שהשתתף באקציות בגיטו טלומץ׳
אַ מעלדונג אין אַ פּוילישער צייטונג וועגן דעמאַסקירן ראָמאַן טווערדאָכליב,
וועלכער האָט אָנטיילגענומען אין די אַקציעס אין טאָלמיטשער געטאָ

דער אַזוי לאַנג דערוואַרטעטער מאָמענט פון באַפרייאונג. כ׳האָב באַשלאָסן צוזאַמען צווויסן געבן אונדזער גרופּע אין זייער באַהעלטעניש. מיט גרויס מי איז אונדז געלונגען אויף אַן אַלט פישער־שיפל איינציקווייז איבערפאָרן אין דער צווייטער זייט. איך האָב אַלע איבערגעפירט אין אַ נישט־באַוווינגט אַלט פויערישן הויז און באַזאָרגט מיט שפּייז.

גייענדיק איבער די הייזער זוכן לעבנסמיטלען, האָב איך באַמערקט, אַז געוויסע מענטשן זוכן אין די שטיבער אויב דאָרט איז נישט באַהאַלטן קיין געווער און וואָפן — זיי האָבן צווישן זיך גערעדט רוסיש, זיי האָבן פאַרזיכערט די פויערים, אַז זיי וועלן קיינעם פון זיי קיין שלעכטס נישט טאָן.

כ׳האָב גלייך פאַרשטאַנען, אַז דאָס זענען סאָלדאַטן פון דער סאָוויעטישער אַרמיי און גלייך אַרויס פון באַהעלטעניש. ווען כ׳האָב איינעם פון זיי דערציילט אַז איך בין אַ ייד, האָט מיך אַ סאָוויעטישער מאַיאָר מיט טרערן אין די אויגן אַרומגעכאַפּט, באַגריסט מיך און געזאָגט, אַז פון זינט דעם סטאַלינגראַדער פראָנט ביז איצט, האָט ער קיין ייד נישט געטראָפן. מיט זייער הילף בין איך געקומען צום הויז, ווו אַלע איבעריקע זענען געווען באַהאַלטן און זיי געבראַכט די ידיעה וועגן דער באַפרייאונג.

משה גוטשטיין־לעסקי

ג י ר ו ש

ווי נאָר עס זענען צו אונדז דערגאַנגען די ערשטע ידיעות וועגן סאָוויעטיש־דייטשן צוזאַמענשטויס, זענען אין יידישע שטיבער פאָרגעקומען לייזנשאַפטלעכע מיינונגס־אויסטוישן: בלייבן, אָדער אַנטלויפן מיט די רוסן? די אַלע, וועלכע האָבן אין די סאָוויעטישע צייטן פאַרנומען וועלכן עס איז פּאָסטן, אַקטיוו מיטגעאַרבעט, אין דער יוגנט „קאָמסאָמאָל״, יענע איז געווען לייכטער אננעמען אַ דעציזיע. אויך די אַקטיוויסטן, איז געווען שווער זיך צו שיידן מיט זייערע משפחות.

אין צווישנצייט, איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז די דייטשן האָבן אָנפגעשניטן דעם הויפּט־טראַקט לעמבערג—טאַרנאָפּאָל און ס׳איז קוים געלונגען די מיליטער־טרופּן זיך דורכצורייסן.

אַ סוף זוניקער יוני טאָג 1941, איז געווען דער לעצטער פון די פרייע טעג, ווייל אין דער נאַכט האָבן שוין די רעשטלעך פון דער סאָוויעטישער אַרמיי און אַדמיניסטראַציע פאַרלאָזט די שטאָט. אין פחד האָבן מיר אָפּגעוואַרט די נייע מאַכט, — די דייטשן. אין האָריזאָנט, האָבן זיך אויפגעהויבן שוואַרצע קנוילן רויך, די סאָוויעטן האָבן פאַרן פאַרלאָזן די שטאָט אונטערגעצונדן די בענזין־רעזערוון ביי דער פּאַלאַהיטשער באַן־סטאַציע.

אין יענער נאַכט האָט קיינער זיך נישט געלייגט שלאָפן. שכנים האָבן זיך צוזאַמענגענומען, געמיינזאַם זיך באַראַטן, אַלעמען האָט אַרומגעכאַפּט אַ זאָרג פאַר יענע יידן, וועלכע ווינען אויף די זייטן־גאַסן צווישן גויים, ווי די קאַלינייצער איליצע א.אַ.וו.

אויפצומאָרגנס, זענען די גאַסן געווען אויסגעליידיקט. נאָר גרופן פויערים מיט זעק האָט מען געקענט זען, זיי זענען געקומען אָפּרויבן דאָס וואָס די רוסן האָבן נאָך איבערגעלאָזט. די גוישע באַפעלקערונג אין די אַרומיקע דערפער, ווי אין אלעש, האָבן זיך שוין געגרייט מיט קאָסעס און העק מאַרשירן אויף טאָלמיטש, אָבער זיי האָט אָפּגעהאַלטן דער גלח סטריסקי פון אָלעש, וועלכער האָט זיי ממש אומגעקערט פון וועג, און האָט צונישט געמאַכט זייער פּלאַן.

צו יענער צייט איז פון נעזווישטש געקומען צולויפן אַ יידיש מיידל און איבער־געגעבן, אַז ביי זיי אין דאָרף האָבן די פויערים באַוויזן אַריינצוואַרפן די אָרטיקע יידישע משפחות אין דניעסטער. נאָך אַ באַראַטונג, האָט די אוקראַינישע אינטעליגענץ אָנגענומען אַ באַשלוס שאַפן אַן אוקראַינישע מיליץ.

מען האָט געכאַפּט אַ געוועזענעם יידישן מיליציאָנער, וועלכער האָט געאַרבעט ביי די סאָוויעטן און אים מערדערלעך צעשלאָגן. אַלע איבעריקע יידן געטריבן צו צוואַנגס־אַרבעט. אַזוי טאָג איין, טאָג אויס, האָבן זיך געהערט קלאַפּן אין טיר „אַרויס צו דער אַרבעט, שנעלער אַרויס!" די קלויסטער־גלאָקן האָבן אויסגעקלונגען דעם „גרויס־דער־וואַרטעטן טאָג" פון דער „סאַמאָסטינאַ אוּקראַיִנאַ".

ווי דערמאָנט איז אין דער ערשטער צייט האָבן נישט די דייטשן, נאָר די אונגאַרישע אַדמיניסטראַציע געוועלטיקט אין דער סטאַניסלאָווער וואָיעוואָדשאַפט. רויב און פייני־קונגען, האָבן נישט געפעלט, אָבער פון מאַסן־מאָרדן האָט מען נאָך נישט געהערט און אויך נישט פאָרגעשטעלט זיך, אַז דאָס וועט געשען.

אין יענע טעג האָבן זיך באַוויזן גרעסערע גרופן יידישע פליכטלינגע פון אונגאַרן. קלענערע טיילן, וועלכע עס איז געלונגען צו אַנטלויפן פון טראַנספּאָרט האָבן געפונען הילף ביי די אָרטיקע יידן.

די אוקראַינער האָבן געגרופן אַ באַראַטונג בראש מיטן גלח האַלאָוואַטי און באַשלאָסן נאָכטאָן דעם ביישפּיל און אויך די יידן פון טאָלמיטש אַרויסטרייבן. וווהין, אָבער טרייבן? האָבן זיי געפינען אַן אויסוועג. טאָן דאָס זעלבע וואָס די פויערים אין הרינאָוויץ — אויף דער עצה פון ד״ר קלאָדניצקי — דערטרינקען אַלע אין דניעסטער.

דאָרט האָבן צום גליק די אונגאַרישע מאַכט־אָרגאַנען די מחנה פאַרהאַלטן און אַלעמען געהייסן צוריקקערן זיך אַ היים. די היימען האָט מען שוין געטראָפן צעשטערט און אויסגעפּליגדערט.

שפּעטער צו, אין אָסיען, ווען עס איז געקומען דער גרויסער אויסגוס פון דניעסטער,

וועלכן די פויערים האָבן שוין זייט צענדליקער יאָרן נישט געדענקט, האָבן אַ טייל פון זיי געזאָגט אַז „דאָס איז די שטראָף פון גאָט פאַר די אָנגעטאָענע צרות די יידן".

אין די טעג פון פיין און אומקום

זעקס אָפּטיילונגען, אַמטלעכע רעסאָרטן, האָבן רעפּרעזענטירט די דייטשע מאַכט אין טאָלמיטש אין די יאָרן 42—1941:

1) דער לאַנדס־קאָמיסאַר שעפער, וועלכער האָט אַמטירט אין דער געביידע פון אַמאָליקן אַמט פון סטאַראָסטווע; 2) די דייטשע געסטאַ־זשאַנדאַרמעריע מיטן קאָמענדאַנט טעסלאַ בראש (דער זון פון קאַראַליוועקער גלח); 3) מיט באַזונדערן אַכזריות האָט זיך אויסגעצייכנט אַ געוויסער וולאַסלאָווסקי (אַ געוועזענער געזעלן־יינגל ביי אַ יידישן שניידער); 4) די קרימינאַל־פּאָליציי, צו וועלכער ס'האָבן געהערט אוקראַינער און פּאָליאַקן אין שפּיץ מיטן באַרימטן מערדער באַנדראָווסקי. זייער אַמט איז געווען אויף סלאָוואַצקי־גאַס; 5) דער שטאָט־ראָט־אַמט מיטן בירגערמייסטער טווערדאָכליב; 6) דער יודנראַט, וועלכער האָט אייגנטלעך אויסגעפּילט די באַפעלן און פאַראָרדענונגען פון די אויבנדערמאָנטע פאַקטאָרן.

דער אויבער־שעף, וועלכן די אַלע אַמטן האָבן זיך אונטערגעאָרדנט, איז געווען קריגער, מטעם דער געשטאַפּאָ אין סטאַניסלאַוו, וועלכער האָט געהאַט דעם רעסאָרט פון ליקווידירן די יידן.

זייער פונקציע און אויפגאַבן, זענען געווען אַרויפצווינגען שטייערן, קאָנטריבוציעס, קאָנפיסקירן די פאַרמעגנס, צורויבן דאָס צירינג, גאָלד און פוטערוואַרג, קליידונג פאַר די דייטשע סאָלדאַטן אויף די מזרח־פראָנטן. אַלץ איז געוואָרן אַדורכגעפירט דורך דער פאַרמיטלונג פון יודנראַט.

אויסער צושטעלן זאַכן פאַר אַמטלעכן געברויך האָט מען אויך געמוזט נאָכקומען און שטילן זייערע „פּריוואַטע" פאָדערונגען, ווי צושטעלן מעבל און אינערלעכע איינריכטונגען פאַר זייערע וווינונגען. אַלץ איבערגעבליבענע אין די געוועלבער, שפּייז, געטראַנקען און קאָסמעטיק, האָט מען געמוזט צושטעלן. אויסער דעם האָט מען פאַר אַלע דערמאָנטע רעסאָרט־לייטער, געמוזט צושטעלן „פּרעזענטן" מתנות פאַר זייערע פרויען און געליבטע, וואָס האָט באַדייט אָפּקויפן, פאַרלייכטערן, שטילן דעם צאָרן פון די הערשער איבערן לעבן און טויט.

דאָס אַלץ האָט אפילו נישט אָפּגעשטופּט די טערמינען פון די „אַקציעס". פאַר גאַראַנטירן דאָס צושטעלן די פאָדערונגען, האָט מען אויך גענומען „זאַקלאַדניקעס". פאַר זיין נישט פּינקטלעך האָט איינמאָל דער עלטסטער פון יודנראַט ד"ר שטיינבערג,

געקריגן געשלאָגן פון די דייטשן. נאָך איניקע מאָנאַטן פון דייטשן טעראָר, האָט מען שוין געשפּירט דעם אָנהויב פון ליקווידאַציע.

די דייטשן האָבן באַפוילן זיך זאַמלען אין דער פּוילישער פאָלקס־שול. אַלטע, קראַנקע און „אומפּראָדוקטיווע״. פון דאָרט האָט מען טויזנט מענטשן אַוועקגעפירט קיין סטאַניסלאַוו. אויפן בית־הקברות, האָבן זיי געפונען דעם סוף. אַלעמען האָט מען אויס־געשאָסן.

נאָך דעם האָט מען אָפיציעל אָרגאַניזירט דאָס געטאָ אין שטאָט. אויך פון די אַרומיקע שטעטלעך ווי ניזשניוו און אָטיניאַ, האָט מען די יידן אַהינצו געבראַכט.

עס האָבן זיך באַוויזן די פאַראָרדענונגען: נאָך 7 אָוונט טאָרן נישט די יידן זיך באַווייזן אין גאַס. טאָרן נישט גיין אָן אַן אָרעם־באַנד; טאָרן נישט פאַרלאָזן די שטאָט; טאָרן נישט גיין אויפן טראָטואַר. יידן טאָרן נישט האָבן קיין ראַדיאָ, קיין גאָלד און זילבער, פוטערוואַרג און אַנדערע ווערט־זאַכן. יידן מעגן אַרבעטן נאָר פיזיש ביי אוקראַי־נער, פוילישע פאָלקס־דייטשן — אַרבעטן אָן אַרבעטס־לוין.

פונדעסטוועגן, האָט מען די אַרבעט באַטראַכט פאַר אַ באַשטימטער פּריווילעגיע, און אזוי אַרום געהאַט די אילוזיע אָפּשטופן די געפאַר. בעלי־מלאכות, דאָקטוירים, דענטיסטן, האָבן אפילו אַ געוויסע צייט געמעגט אַרבעטן ביי זייערע פאַכן. דער יודנראַט האָט צוגעשטעלט די קאָנטינגענטן. נישט געווען דער טאָג וואָס זאָל זיך ענדיקן אָן צעשלאָ־גענע, פאַרפייניקטע, באַליידיקטע און געשאָסענע יידן, אָן אַ פאַרוואָס. מען האָט געאַרבעט אין מאַגיסטראַט, ברוקירט מיט מצבות די גאַסן, געאַרבעט אין פּריוואַטע הייזער פון די באַצווינגער, ווי אויך אויף דער באַן־ליניע און אין די פּריצישע הייף אין דער נאָענטער געגנט.

„בלעכלעך״ האָבן געהייסן יידן, וועלכע האָבן געטראָגן אין קלאַפּ פון רעקל אַ בלעכל פון אַ דייטשער פירמע ווו זיי האָבן געאַרבעט, האָבן געהאַט רעכט צו זיין אויסערן געטאָ, דאָרט צוזאַמענקלויבן אַלט אייזן, מעטאַל־אָפּפאַל פאַר די דייטשן. געווען אַ קליינע גרופּע פּריווילעגירטע, וועלכע האָבן געמעגט האָבן קאָנטאַקט מיט די דערפער. דאָרט אויספאַרקויפן די רעשטלעך זאַכן און איינהאַנדלען אַ ביסל קאַרטאָפל, ברויט אָדער פאַסאָלעס.

יעדער טאָג האָט געבראַכט נייע איבעראַשונגען.

באַנדראַווסקי האָט אַרומגעשפּאַנט אין געטאָ מיטן רעוואָלווער אין האַנט און געשאָסן אין יעדן אַלטן, קראַנקן און אין די „נישט נויטיקע״ מענטשן. אַזוי האָט ער דאַן דערשאָסן די פרוי פון בוכוואַלדן, פרידל האַבער, דערפאַר, ווייל ער האָט באַקומען פון אַ פאַליאַק אַ פלעשל מילך.

רעגלמעסיק, צו דער באַשטימטער צייט, זענען פאָרגעקומען די אַקציעס. אין שפּיץ זענען געשטאַנען דער געשטאַפּאָ־שעף קריגער פון סטאַניסלאַוו און זיינע מיט־

העלפער — די שטאָטישע באַהערדן. די רציחות און מאָרדן האָבן געדויערט פון פרי ביז אָוונט. אויף צו מאָרגנס ווי עס וואָלט גאָרנישט פאָרגעקומען. די לעבנגעבליבענע, זענען געגאַנגען צו זייערע אַרבעטן. די דייטשן האָבן זיך באַמיט נאָך יעדער אַקציע אַלעמען באַרואיקן, שאַפן די אילוזיע, אַז פון איצט וועט אַלעס זיך „סטאַביליזירן", ווייל אַלע „אומנויטיקע" האָט מען שוין ליקווידירט.

די איינציקע טרייסט איז געווען, אַז דער רוסישער פראָנט זאָל זיך דערנענטערן, אַזוי אַרום אפשר איבערהאַלטן. ביי אַלע אומשטענדן איז דער ווילן צו לעבן געווען ביי אַלעמען שטאַרק. בכדי צו שטאַרקן די אילוזיע פון סטאַביליזירן דעם מצב, האָבן די דייטשן געהייסן איינאָרדענען „געזונטהייטס־פונקטן" און אַנדערע הילפס־אַנשטאַלטן, דערלויבט דאָרט אַרבעטן דער אינטעליגענץ, אַלץ האָבן זיי געטאָן, כדי איינשלעפערן די פחד־אינסטינקטן פון די אומגליקלעכע. מיט די אינסטיטוציעס האָט פאַרוואַלטעט דער יודנראַט.

דער מאָראַלישער צושטאַנד, דער גלויבן אין דער דייטשער מפלה, איז ביי אַלעמען געוואָרן אַלץ צווייפלהאַפטער, זעענדיק ווי די דייטשישע אָפענסיווע גייט פאָרויס.

ווי נאָר ס'איז געקומען ווינטער מיט די שטאַרקע פרעסט, האָט זיך די לאַגע פון די דייטשן פאַרערגערט. מען האָט צוריקגעפירט פון די פראָנטן וואַגאָנען פאַר־פרוירענע זעלנער. די שטימונג האָט זיך ווידער פאַרבעסערט, מען האָט געלעבט אין האָפענונג, אפשר פאָרט...

דער דייטשער ראַדיאָ האָט נישט אויפגעהערט צו רופן: „די יידן וועלן אויפהערן צו לאַכן".

די לאַגע אין געטאָ איז געוואָרן ערגער און ערגער, הונגער און נויט האָט געבושעוועט אין יעדן ווינקל. משה שטאַרק, האָט טאָג איין, טאָג אויס, איבערגעשיקט פון דער מיל זעקלעך מעל, אָבער דאָס האָט באַדייט ווי אַ טראָפּן אין ים. די וואַסער־אויסגוסן פון דניעסטער האָבן אָסיען־צייט פאַרניכטעט די רעשטלעך תבואה אויף די פעלדער אין די דערפער, וואָס האָט זיך פאַטאַל אָפּגעשלאָגן אויך אויפן געטאָ. אומ־מעגלעך געווען מער צו טוישן אַפילו פאַר די בעסטע זאַכן, אַביסל מעל אָדער פאַסאָלעס. ביי מעגלעכע געלעגנהייטן האָט מען אויף די פעלדער געקליבן רעשטלעך בלעטער פון בוריקעס און אויך קראָפּעווע אויף אָפּקאָכן דערפון אַ זופּ. אַזוי האָט דערציילט די משפחה בערגער — הערשל בערגעס זון און זיינע קינדער — אַז זיי טריקענען אויס די געוויקסן, מאָלן זיי און מאַכן דערפון מעל. מען האָט אויך געקליבן לעבעדיקע סלימאַקעס. פון קיין פעטס ווי פוטער און מילך איז קיין רייד נישט געווען. טיי פלעגט מען קאָכן פון ליפּע־בלעטער.

ברויט־קאַרטן־סיסטעם איז געווען פאַר אַלע, פאַר יידן די העלפט. דאָס ברויט איז געווען שוואַרץ, קלעפּיק, ליימיק. אַנדערע פּראָדוקטן, האָבן יידן נישט באַקומען.

דער פּחד פאַרן הונגער האָט גורם געווען דערשיינונגען ווי, פאַרשטאַרקטער אַפּעטיט ביי יענע טיילן, וועלכע האָבן נאָך פאַרמאָגט שפּייז־רעזערוון. פאַרשווונדן אויך די פילצאָליקע „קראַנקהייטן" פון יענע גוטע צייטן, ווען מען האָט זיך געגוזמט אין דיעט־שפּייזן. פאַרשווונדן זענען די לעבער, גאַל און אולקוס־קראַנקהייטן.

די אַלע וועלכע עס איז געלונגען בלייבן לעבן, אַנטלויפן, זיך אויסבאַהאַלטן, האָבן אָנגעהויבן בויען שוץ־ווינקלען אויף די געביידעס, קעלערס אויפן הויף א.אַ.וו. די באַהעלטענישן, זענען געווען גוט מאַסקירט. צו די ערשטע אַזעלכע פּרימיטיווע באַהעלטענישן האָט געהערט פאַרשטעלן אַ טיר צו אַ צווייטן צימער מיט אַ שאַפע און נאָך ענלעכע קאָמבינאַציעס, ביי מאַסקירטע עפענונגען. שפּעטער צו האָט מען שוין געבויט פיל בעסערע באַהעלטענישן פון ברעטער און ציגל. אַזוי למשל, בעת כ׳האָב צו יענער צייט געוווינט אין הויז פון פרוי גוציע שרייער, האָט דאָרט אינערהאַלב דעם קוך־צימער, געפירט אַן עפענונג מיט ברעטער געדעקט אַראָפּצו אין אַ קעלער. די עפענונג האָב איך מיט טשוועקעס פאַרקלאַפּט און אין אַ צווייט אָרט אַ ברעט געעפנט, וואָס זאָל דינען פאַר אַן אַריינגאַנג.

אין די וועלדער ווידער, האָט מען אין די פאַרשידנסטע קאָמבינירונגען פון צווייגן און בלעטער מאַסקירט באַהעלטענישן. אָדער אין הויף האָט מען אונטער אַ גרויסן קלאָץ אויף וועלכן מען האַקט האָלץ אויסגעגראָבן אַ גרוב הינטער אים.

שוין פון ערשטן מאָמענט מיטן אַריינמאַרשירן פון די דייטשן איז געווען אַ וווּנדער־שיינער זומער און טרוקענער האַרבסט. אין נאָרמאַלע באַדינגונגען פלעגן יוגנט אויסנוצן די צייט אויף באָדן אָדער אַרומשפּאַצירן אין שיינעם פאַרק. איצט האָט מען אויסגעמיטן אַרויסצוגיין אין גאַס, אויך פון אָנהויב ווען דער פאָרמעלער פאַרבאָט, איז נאָך נישט געווען.

ווי שטאַרק האָט גראָד דאַן באַהערשט דעם מענטש אַ באַגער איבערגיין זיך אין גאַס, איבערן פאַרק, אין יענער אַזוי פּראַכטפולער טונקעלער־אַלייע, מיט וועלכע עס זענען געווען פאַרבונדן די שענסטע יוגנט־יאָרן.

פאַרקערט, שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן האַסן זון, בוים, גראָז און בלומען. אין דער טונקל האָט מען געזוכט די רעטונג. בעת אַ שטורעם אָדער רעגן האָט מען געפילט ווי די נאַטור אַליין פילט מיט אונדזערע ליידן. אין אַזעלכע טעג פלעגן די מערדער זיצן אין זייערע שטיבער, און מיר האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט.

„אוי דאָס בעט, דאָס בעט", — פלעגט אויסקרעכצן מיין באַלעבאָסטע, די אַלטע פרוי שרייער — „דאָס איז נאָך דאָס איינציקע אָרט וווּ מען קען זיך אָפּרוען".

אונדזערע פיינט ווירקן, פילן אויס זייערע טייוולאָנישע פּלענער אין העלן טאָג, ביינאַכט רוען זיי. אויך דאָס האָט געהערט צו אונדזער גליק.

מיר זענען געבליבן פון 7 אָוונט אין שטוב, זיי די גויאישע שכנים, האָבן זיך ערשט דאַן געטראָפן, אַרומגערעדט, דערציילט זיך וועגן פאַרלויף פון פאַריקן טאָג — די שוואַרצע יידישע טעג.

פלוצעם האָט עמיצער אויפגעכאַפּט אַ ראַדיאָ־ידיעה, אַז די רוסן זענען אַריבער אין אָפענסיווע, האָט מען אָנגעהויבן חשבונען וויפל וואָכן, וויפל טעג באַדאַרף דויערן, אַז די רוסישע טאַנקן זאָלן זיך דערנענטערן צו אונדז? אַזוי האָבן געהאָפט און געחולמט די שיטערע רעשטלעך פון אונדזער שטעטל.

די מוטיקע פלעגן אַפילו ביינאַכט אַריבערכאַפּן זיך צו אַ שכן, אַ קרוב ווען ס'איז געווען אַ פינצטערע נאַכט.

מינע ביקעלעס־ראַטענשטרייך

אַזוי איז עס געווען

32 יאָר זענען פאַרביי און מען קען פון זיכרון נישט אַרויסרייסן די דאַטע פון 30.7.41. איך בין דאַן אין יענעם נאָכמיטאָג געווען ביי די טעסלאָס (דעם קאַראַליוּוקער גלח'ס זון) אַרויסבליקנדיק פון פענצטער, האָב איך דערזען אַ מענגע מענטשן, געטריבענע, אויסגעשעפּטע, מידע און צעבראָכענע, צווישן זיי אויך פיל קאַליקעס. דער לעצטער אין דער ריי איז געווען אַ נישט יונגער מענטש, אַ קאַליקער אויף ביידע פיס, וועלכער האָט אויף זיינע פּלייצעס געטראָגן אַ זקנה אויך אַ קאַליקע. דאָס איז געווען אַ גרוילהאַפט בילד, וועלכן מען קען מיט קיין ווערטער נישט שילדערן.

טעסלאָ האָט שוין זעט אויס געוווּסט וועגן די פּלענער פון די אוקראַינער און וועגן צוגרייטן אַ טראַנספּאָרט. ער האָט פאַרווערט זיין פרוי אַרויסצוגיין מיט מיר אין גאַס, און אַליין איז ער געגאַנגען „אויסשפּירן" די לאַגע. כ'האָב מער נישט געקענט איינזיצן אין שטוב און אַרויסגעריסן זיך אין גאַס, מיט עפּעס וואָס אפשר בייהילפיק זיין די מענטשן. פון דורכגייער האָב איך געהערט, אַז מען האָט די געטריבענע דערלויבט זיך אויסזעצן אין רינג־פּלאַץ זיך אָפּרוען.

די פרוי טעסלאָ, האָט מיר באַדאַרפט אין דעם פּלאַן מיטהעלפן. האָט מען אונדז אָבער אין רינג־פּלאַץ גלייך צעשיידט מיט כוח, געדראָט דער טעסלאָ באַשטראָפן פאַר איינשטעלן זיך פאַר יידן.

מיך האָט מען אַריינגעשטופּט אין דער מאַסע. ס׳האָט נישט געהאָלפן די אינטער־ווענץ פון מיין שוואָגער משה שטאַרק און אויך נישט די פּראָטעקציע פון טעסלאָ.

די אוקראַיִנישע מיליץ מיט האָלאָוואַטע בראש, האָבן אַרויסגעשלעפּט יידן פון זייערע הייזער און קאָנצענטרירט אין רינג־פּלאַץ. פאַרנאַכט, האָט מען אַלעמען געטריבן אין דער ריכטונג פון כוצעמער. קיינער פון אונדז האָט אָבער נישט געוווּסט וווּהין מען פירט אונדז. אויפן וועג האָט מען אונדז שוידערלעך געפּייניקט, געשלאָגן ביז פאַרלירן דאָס באַוווּסטזיין. ד״ר סאָלאָט איז דאַן מערדערלעך געשלאָגן געוואָרן. די אוקראַיִנישע איינוווינער, וועלכע מען האָט געבעטן דערלאַנגען אַ ביסל וואַסער, האָט די מיליץ נישט דערלויבט. דאָך האָט מען דאָ און דאָרט עפּעס באַקומען דאָס חיות צו דערהאַלטן.

די אוקראַיִנער פון נעזווישטש, האָבן „פאַרלאָפן דעם וועג״ די טאָלמיטשער אוקראַיִנער, נישט נאָר זיי האָבן געטריבן די יידן פון זייער געגנט, נאָר געבונדן די יידן גרופּנווייס אין שטעכיקע דראָטן און מיט דער מיטהילף פון גלח און ד״ר יורקעוויטש אַריינגעוואָרפן די יידן אין טייך דניעסטער. די דאָזיקע אַקציע, איז אויך פאָרגעקומען דעם 31.7.1941. ד״ר זנאַן האָפמאַן, אַ פּאָליאַק, האָט דאַן אויסבאַהאַלטן אַ צאָל יידן אין שפּיטאָל ווו ער האָט געאַרבעט.

אין יאָר 1942 האָט די געסטאַפּאָ אַרעסטירט ד״ר האָפמאַן, ווי אויך דעם קאַנאָניק גלח טאַבאַטשקאָווסקי, וועלכער האָט איינגעשטעלט זיין לעבן און אַרויסגעגעבן די יידן טויף־צייגענישן, מעטריקעס, בכדי זיי דערמעגלעכן זיך ראַטעווען אויף דער אַרישער־זייט. אויך מיר האָבן באַקומען פון טאַבאַטשקאָווסקין אַכט מעטריקעס אָן, וועלכע עס איז רעקאָפּענסאַטע. אויך דער פּוילישער אַפּטייקער שאַנקאָווסקי, האָט געהאָלפן יידן אין די ראַמען פון זיינע מעגלעכקייטן. פיל ווערט־זאַכן פון יידישן פאַרמעגן, וועלכע מען האָט פאַרשטעקט ביי אים, האָט ער אַלעמען ווי אויך אונדז צוריקגעקערט, וואָס איז אין יענער צייט געווען אַ פראַגע פון טויט און לעבן.

דער אוקראַיִנישער גלח פּלאַוויוק, האָט אויסגענוצט די לאַגע פון יידישן אומגליק און האָט צווישן אַנדערע, פאַרבעטן צו זיך מיין שוואָגער משה שטאַרק, פאַרגעלייגט אים פאַרשרייבן זיין גאַנצן פאַרמעגן ווי אויך דאָס פאַרמעגן פון מיין פאָטער, שמואל ראָטענ־שטרייך מיטן צוזאָג, אַז אין שווערע מינוטן וועט ער „אונדז העלפן״. שטאַרק האָט זיך פון אַנבאָט אָפּגעזאָגט. דער צווייטער, וואָס האָט פאַרגעלייגט זיין „הילף״ אין דעם זין, איז געווען אונדזער שכן ראָמאַן כאַלופּינקאַ. ער האָט רעאַליזירט זיין „הילפס־פּלאַן״ און ווירקלעך צוגענומען שטאַרקס מיל נאָך דערפאַר, אַז די דייטשן זאָלן דאָס פאַרמעגן נישט צונעמען. הגם מיר האָבן געמעגט לויטן אָפּמאַך האָבן אַ „פרייען צוגאַנג״ צו אונדזער וווינונג, האָט כאַלופּינקאַ שוין פון ערשטן טאָג נישט דערלויבט אונדז נעמען אַ ביסל פון אייגענעם האָלץ אויף אונטערצוהייצן. ער האָט געדראָט מיט „שיסן יעדן איינעם ווי פויגל״, אויב מען וועט וואַגן עפּעס נעמען פון שטוב. שפּעטער איז ער אַוועק מיט די דייטשן.

בעת דאָס געטאָ איז נאָך געווען אָפן, האָבן זיך נאָך מענטשן באַוויזן אַרויסרייסן פון דאָרט, געקומען אין דער מיל פון שטאַרקן און ראַטענשטרייכן, ווו זיי פלעגן באַקומען אָפּצועסן און אויך עפּעס וואָס מיטברענגען די משפּחות. געווען אַ פאַל ווען די גויים האָבן זיי געפּאַקט, אַלץ צוגענומען און דערצו נאָך געשלאָגן. אין די איבערפאַלן, האָבן אַנטייל גענומען די זין פון די לוציקס, וועלכע זענען געווען אונדזערע שכנים. שפּעטער האָבן זיי די פאַקטן וועגן דערלאַנגען הילף, איבערגעגעבן די דייטשן און דאַן האָבן די מאַכט־אָרגאַנען געדראָט שטאַרקן מיט רעקווידירן די מיל. דאָס האָט שטאַרקן נישט אָפּגעשראָקן און ער האָט נאָר געענדערט די פאָרם פון דערלאַנגען הילף. ער פלעגט יעדע וואָך איבערשיקן אייניקע זעק מעל צו סרול האַלער, וועלכער האָט אין געהיים דאָס מעל פונאַנדערגעטיילט צווישן די נויטבאַדערפטיקע. אויך אין דער פאָלקס־קיך פון געטאָ, האָט ער איבערגעשיקט פּראָדוקטן. אויך חיים ריצער, דער צושטעלער פון גאָלד, בריליאַנטן און צירינג, טעפּיכער און פוטער־זאַכן פאַר די דייטשן, איז אויך געווען אַן „אָפטער גאַסט" ביי די שטאַרקס.

צו אַלעמען איז געקומען אַ סוף. שטאַרק און זיין פרוי בראַניע, זענען אומגעבראַכט געוואָרן אין בוטשאַטש דעם 5.5.1944. מיין מאַן יחיאל און זון ריסיא זענען אומגעקומען אויך אין בוטשאַטש דעם 4.4.1944. מיט זיי זענען אויך געווען די קוזינע מיינע גיציע האַספּיל מיט איר מאַן. דעם 5.5.1944, האַרט פאַרן סוף פון דער מלחמה האָט זיי אַלעמען, דער קלויסטער־דיעק אויסגעליפערט אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ און אומגעבראַכט געוואָרן.

ד"ר פישל הודיש

וועגן דאָקטוירים און געזונטהייטס-וועזן

אין די פוילישע צייטן איז דאָס געזונטהייטס־וועזן אין טאָלמיטש געווען באַגרענעצט צו צוויי אינסטיטוציעס: די „קראַנקן־קאַסע" און די אַזוי גערופענע „פּשיכאָדניאַ", אַ געזונטהייטס־פּונקט, געשטיצט פון דער שטאַטישער סאָציאַלער הילף, פון וועלכן עס האָבן געהאַט אַ רעכט צו געניסן די אָמיינסט אָרעמע טיילן פון דער באַפעלקערונג.

מיטן אַריינמאַרש פון דער סאָוויעטישער אַרמיי און ציווילער אַדמיניסטראַציע, זענען פאָרגעקומען אַ ריי ענדערונגען. צו יענער צייט זענען אין שטאָט געווען אַ ריי דאָקטוירים, וועלכע האָבן זיך באַשעפטיקט מיט פּריוואַטער פּראַקטיק. דאָס זענען געווען די דאָקטוירים: ד"ר האַבער, ד"ר הודיש, ד"ר הערמאַן, ווינטערפעלד און זיין פרוי, פרוי פייערמאַן, קרויטמאַן, שוואַרצבאַרד, די צאָן־דענטיסטן: פרוי ראָזענמאַן, מ. גוט־

שטיין און האָלער. ד״ר שוואַרצבאַרד איז אַוועק מיט דער פּוילישער אַרמיי אַלס מאָבי־ליזירטער אָפיציר קיין רומעניע. נישט יידישע דאָקטוירים, זענען געווען: ד״ר לעסניאָ־קעוויטש און ז. האָפמאַן.

די סאָוויעטישע אַדמיניסטראַציע איז גלייך צוגעטראָטן אָרגאַניזירן אַ געזונט־הייטס־אָפּטיילונג בראש מיט ד״ר זאַלץ. חוץ דער קרייז־פּאָליקליניק און אָרטיקער־פּאָליקליניק (אין הויז אַנטקעגנאיבער דער אַלטער פּאָסט) איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ שפּיטאָל מיט 40 בעטן (אין אַ הויז, אויפן „האָף״). אין שפּיטאָל זענען געווען דריי אָפּטיילונגען: אַן אינערלעכע, כירורגישע און גינעקאָלאָגישע. דער לייטער פון שפּיטאָל איז געווען ד״ר זאַלץ. ד״ר הערמאַן איז געשיקט געוואָרן קיין ניזשניווו.

צו יענער צייט, זענען די באַציונגען צווישן די יידישע און נישט יידישע דאָקטוירים געווען זייער קאָרעקטע. מיטן אויסברוך פון סאָוויעטיש־דייטשן קריג, ביים ריקצוג פון דער סאָוויעטישער אַרמיי, איז ד״ר זאַלץ אָפּגעפאָרן קיין לעמבערג, ד״ר הערמאַן און קרויטמאַן זענען מאָביליזירט געוואָרן אין דער סאָוויעטישער אַרמיי און די איבעריקע פריער־דערמאנטע דאָקטוירים, זענען געבליבן אין שטאָט.

ווי ס׳איז שוין דערמאָנט געוואָרן, איז טאָלמיטש פון סאָמע אָנהויב, באַזעצט געוואָרן מיט אונגאַרישן מיליטער. מיט דער פּאָליטישער מאַכט, האָבן אָנגעפירט די אוקראַינער, וועלכע האָבן גלייך פון אָנהויב באַוויזן זייערע אכזריותדיקע נעגל. די יידישע דאָקטוירים האָט מען גלייך באַזייטיקט פון זייער אַרבעט אין שפּיטאָל און אַנדערע געזונטהייטס־פּונקטן. נישט געקוקט דערויף, האָבן די יידישע דאָקטוירים ממשיך געווען ברענגען הילף דער יידישער באַפעלקערונג. טראָץ דער גיפטיקער פיינטשאַפט צו די יידן, זענען די קריסטן געקומען זוכן הילף צו די יידישע דאָקטוירים און דאָס אָן באַצאָלט.

די אונגאַרישע מיליטער־אָרגאַנען, האָבן זיך ווינציק אינטערעסירט מיט דער ציווילער אַדמיניסטראַציע, אַזוי אַרום האָבן די אוקראַינער באַהערשט דאָס גאַנצע לעבן אין שטאָט.

דעם 14־טן יולי 1941, זענען צו מיר דערגאַנגען קלאַנגען, אַז יידישע פּליטים פון אונגאַרן טרייבט מען דורך טאָלמיטש אין אַן אומבאַוווסטער ריכטונג. עס איז נישט פאַרביי קיין שעה, ווען ס׳איז באַוווסט געוואָרן, אַז די אונגאַרישע אָרגאַנען, האָבן אויסגעליפערט די פּליטים אין די הענט פון די אוקראַינער, און זיי האָבן באַשלאָסן אַלעמען, צוזאַמען מיט די יידן פון שטאָט, אויסזידלען, באַשטימט זייער גורל צו פאַרניכטונג. דער דאָזיקער טייוולאָנישער אויסזידלונג־פּלאַן איז גלייך רעאַליזירט געוואָרן. מען האָט דעם מאַרשרוט פאַרטיילט אין צוויי טיילן: געזונטע און יונגע אין איין גרופּע און זקנים, פרויען און קינדער אין דער צווייטער. מיר איז געלונגען מיט מיין פרוי זיך אַרויסדרייען פון דאָזיקן אומגליק און דאָס צוליב דער פּשוטער סיבה, ווייל מען האָט באַדאַרפט איבערלאָזן אייניקע, וועלכע זאָלן זיך מטפל זיין מיט די אוקראַינישע קראַנקע.

די אויבערהאַנט איבער דעם דאָזיקן גירוש האָט געהאַט די געסטאַפּאָ. די יידן זענען געטריבן געוואָרן אין דער ריכטונג פון האָראָדענקאַ, נישט ווייט פון דניעסטער, דאָרט אַלעמען דערטרונקען. פרוי ד״ר פויערמאַן איז געווען אין דער דאָזיקער מחנה. ד״ר האַבער און ד״ר ווינטערפעלד מיט זיין פרוי, האָבן באַוויזן זיך אויסבאַהאַלטן אין זייערע וווינונגען. געבליבן זענען ד״ר מאַרק און איך. גלייך אויף צומאָרגנס פרי, האָבן מיר באַשלאָסן זיך צו ווענדן צו די אונגאַרישע מאַכט־אָרגאַנען, זיי אויפקלערן, איבערצייגן, בעטן ביי זיי הילף, מבטל מאַכן די גזירה. אונדז איז געלונגען אָנקניפּן אַ באַקאַנטשאַפט מיט אַן אונגאַריש־יידישן דאָקטאָר אין דער אונגאַרישער אַרמיי און דורך זיין פאַרמיטלונג אָנקומען צו די העכערע אָפיצירן. נאָך לאַנגע באַמיאונגען איז אונדז דאָס געלונגען — ד״ר מאַרק און מיר — אויספּויעלן, אַרויסרייסן די יידן פון די רוצחישע הענט. עס איז גלייך געקומען אַ ווענדונג צו די אונגאַרישע מאַכט־אָרגאַנען פון האָראָדענקאַ און נעזווישטש, צוריקקערן די יידן אין זייערע היימען.

ד״ר מאַרק און איך האָבן באַקומען די געהעריקע באַגלייט־בריוו און זיך געלאָזט אין וועג. ד״ר מאַרק אין דער ריכטונג פון האָראָדענקאָ און איך קיין נעזווישטש.

די אונגאַרן האָבן רעספּעקטירט די אינטערווענץ פון מיליטער־שטאַב און באַפוילן אומקערן די יידן צוריק קיין טאָלמיטש אין באַגלייטונג פון אונגאַרישע זעלנער.

אין יענעם טרויעריק־באַרימטן מאַרש, זענען דערהרגט געוואָרן אייניקע יידן: פרוי ד״ר פויערמאַן אין דאַן מערדערלעך געשלאָגן געוואָרן פון די אוקראַאינישע פּאָליציסטן. נאָך דעם ווי די אונגאַרישע אַרמיי האָט פאַרלאָזט די שטאָט, איז די מאַכט איבערגעגאַנגען אויסשליסלעך צו דריי הויפּט־מערדער, וועלכע האָבן געוועלטיקט איבערן פאַרמעגן און לעבן פון דער שטאָט. דאָס זענען געווען אָבערשטורמפירער פון דער „קריפּאָ״ (קרימינאַל־פּאָליציי) שעפּער, באַנדראָווסקי און אַנדערע.

ווי נאָר די דייטשן האָבן איבערגענומען די מאַכט, האָט אָנגעהויבן פונקציאָנירן דער „יודנראַט״ און צוזאַמען מיט אים אויך די געזונטהייט־סעקציע. די איבערגעבליבענע פינף דאָקטוירים, האָבן צווישן זיך אָפּגערעדט צו פאַרלאַנגען פון „יודנראַט״ שאַפן אין געטאָ אַ געזונטהייט־פּונקט אין וועלכן יעדער איינער פון די דאָקטוירים וועט האָבן טעגלעך דינסט. די נישט יידישע דאָקטוירים, זענען באַשטימט געוואָרן פאַר דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, ווי ד״ר לעסניאַקעוויטש, האָפמאַן און דער קרייז־דאָקטאָר (פיזיק) יורעוויטש, וועגן וועלכן עס זענען שפּעטער קורסירט קלאַנגען, אַז דאָס איז ער, יורעוויטש דער ערשטער געשטאַנען אין שפּיץ פון די מאַסן־אַקציעס. אויסערלעך אָבער, זענען די באַציונגען מיט די יידישע דאָקטוירים געווען קאָלעגיאַלע.

עס באַדאַרף אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז די דאָקטוירים לעסניאַקעוויטש און האָפמאַן, האָבן אַרויסגעוויזן פאַרשטענדעניש און גוטן ווילן אין פיל שווערע מאָמענטן. בעת איך האָב געהאַט פּראָבלעמען מיט צוויי יידישע פרויען, וועלכע האָבן אומבאַדינגט

זיך געגויטיקט אין גינעקאָלאָגישע הילף, האָט ד״ר לעסניאַקעוויטש צו מיין ביטע זיך באַצויגן פּאָזיטיוו.

ד״ר האָפמאַן ווידער האָט אונדז פיל געהאָלפן אין באַזאָרגן רפואות, באַזוכט קראַנקע אין געטאָ, דערצו נאָך נישט זעלטן איבערלאָזן אַ ביסל געלט פאַר די קראַנקע. די יידישע דאָקטוירים זענען געווען פאַרפליכטעט יעדן טאָג זעקס אין אָוונט זיין ביים „אַפּעל", פון פונאַנדערטיילן די מענטשן אויף די צוואַנגס־אַרבעטן פאַר די דייטשן.

פרוי ד״ר פויערמאַן האָט באַוויזן זיך איבערטראָגן קיין סטאַניסלאַוו ווו זי איז שפּעטער אומגעקומען אין אַן „אַקציע". דער יודנראַט האָט געמוזט טאָג־טעגלעך צושטעלן דעם קאָנטינגענט פון 160—200 יידן צו אַרבעט. אין די ראַמען פון אונדזערע מעגלעכקייטן, האָבן די יידישע דאָקטוירים נישט דערלויבט שיקן צו די אַרבעטן די נישט געזונטע. ביי יעדן „אַפּעל" זענען אַנוועזנד געווען די, וועלכע האָבן דעציזדיט איבערן לעבן און טויט — אָבערשטורמפירער שעפּער אויף זיין וויסן פערד, נעבן אים באַנדראָווסקי.

בעת דער באַרימטער גאָלד און פוטער־וואָרג אַקציע אין 1941 האָט מען אַלס זאַקלאַדניקעס גענומען 12 יידן, צווישן זיי דריי דאָקטוירים, ד״ר האַבער, ווינטערפעלד און מיך. פיר וואָכן האָבן מיר פאַרבראַכט אין קרימינאַל. דער איינציקער איבערגעבלי־בענער אויף דער פריי איז געווען ד״ר מאַרק.

ווי פּאַראַדאָקסאַל און אומגלויבלעך דאָס זאָל נישט קלינגען, וויל איך דערמאָנען אַן עפּיזאָד. דעם 1.7.1942, איז צו אונדז אין צעלע אַריינגעקומען דער קאָמענדאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע, באַפוילן זיך אויפשטעלן און געמאָלדן: „אין נאָמען פון פירער ברענג איך אייך ברכות צום נייעם יאָר". דאָס געהערט צו די כאַראַקטעריסטישע שטריכן פון דער דייטשער מענטאַליטעט צו זייערע פאַרשאָלטענע זיטן־אייגנאַרטן.

נאָכן אָפּזיצן פיר וואָכן, האָבן מיר זיך אומגעקערט צו אונדזער טאָג־טעגלעכער שווערער אַרבעט. ביי אַלע רדיפות און אָביעקטיווע שוועריקייטן, האָבן מיר אַלץ געטאָן אין אַ מינימאַלער מאָס כאָטש לינדערן דיליידן, ווייטיקלעכע פּראָבלעמען, וועלכע זענען געשטאַנען פאַרן געזונטהייטס־וועזן אין יענע באַדינגונגען.

פון טאָג צו טאָג, איז דאָס געטאָ געוואָרן אויסגעליידיקטער. ביי יעדער אַקציע האָבן יידישע דאָקטוירים געמוזט פרימאָרגן זיין אויפן זאַמל־פּלאַץ, מטפל זיין זיך מיט די הרוגים, אָפּהיטן אַלע „היגיענישע" פאַרשריפטן. ווי אָפט פלעגט מען צווישן די טויטע באַמערקן זייער שווער פאַרוונדעטע, וועלכע מיר פלעגן געבן הילף, דאָס האָט אונדז נאָך אויפגעהאַלטן ביים מוט, געוווּסט אַז מיר קענען נאָך עמעצן ברענגען הילף.

כל־זמן מיר זענען געווען אויסערן געטאָ, האָבן מיר געהאַט די רעכט מטפל זיין זיך אויך מיט קריסטלעכע קראַנקע, שפּעטער האָט דער „פיזיק" יורעוויטש פאַראָרדנט די יידישע דאָקטוירים נאָר אַדורכפירן די „סעקציעס" נאָכן טויט באַזונדערס ביי מאָרד־

פאַלן, וועלכע פלעגן פאָרקומען אין די דערפער. פאַר דער דאָזיקער אַרבעט פלעגט מען אונדז צאָלן 30 זלאָטעס פאַר אַ „סעקציע".

ס'האָבן אונדז געפעלט די פרימיטיווסטע אינסטרומענטן און רפואות. דער פוילישער שטאָט־אַפטייקער, האָט זיך אָפּגעזאָגט פאַרקויפן אונדז רפואות. די רעשטלעך יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אויסערן געטאָ, האָט מען איבערגעפירט אין געטאָ. אין מאַי 1942 איז ווידער פאָרגעקומען אַן „אַקציע" אין וועלכער מען האָט אויך אַרויסגעפירט ד"ר האַבער מיט זיין פרוי. זיי זענען אומגעקומען אין סטאַניסלאַוו.

אויף איינע פון אונדזערע טרעפונגען, האָבן מיר, די פיר איבערגעבליבענע דאָקטוירים, געפרווט זוכן מיטלען ווי צו זיין צוגעגרייט צו באַקעמפן די עפּידעמיע פון טיפוס, וועלכע האָט שוין געהערשט.

מיר האָבן זיך געווענדעט קיין סטאַניסלאַוו, ווי אויך צו ד"ר שוידער ווי אויך צו מיינע פריינד קיין קאָלאָמיי, אין מיין געבורטס־שטאָט. פון סטאַניסלאַוו האָבן מיר באַקומען 2.000 אַספּירין פּראָשקעס, באַנדאַזשן, פולווער קעגן קאָפּ־ווייטאָק, 300 פלעשער קאַראַמין און אַ ביסל וואַטע.

דער היגיענישער צושטאַנד אין געטאָ איז געוואָרן שווער, דאַן האָבן מיר אין אַ קלויז אויפגעעפנט אַן עפּידעמאָלאָגישע אָפּטיילונג. די צאָל קראַנקע איז געוואַקסן, די צאָל רפואות אין אונדזער רשות איז קלענער געוואָרן, מיר האָבן געזען, אַז עס דערנענטערט זיך אונדזער אַלעמענס סוף. מיר איז צוגעטיילט געוואָרן אין דער סביבה פון די קלויזן איין צימער וואָס האָט באַדאַרפט הייסן דער קראַנקן־צימער פאַר עפּידעמיש־קראַנקע. די קראַנקן־שוועסטער איז געווען בינאַ זעלקלער.

אין חודש אָקטאָבער, געדענק איך, בין איך געווען אין מיין צימער און זיך מטפל געווען מיט אַ קראַנקן, אויסגעשניטן אים אַ פאַרונקל. אין דעם מאָמענט איז צו מיר אַריין אַ יידישער פּאָליציאַנט און געמאָלדן, אַז אויף מיר וואַרט דער אָבערשטורמפירער שעפער, כ'האָב אָנגענומען מוט און כוח און געבעטן איבערגעבן שעפערן אַז ער זאָל צוואַרטן אַ פערטל שעה.

שעפער איז געקומען אויף אַן „אינספעקציע" און באַקומען אַן אינפאָרמאַציע איבערן „צושטאַנד" פון די קראַנקע. ס'איז פאַרביי אַ קורצע צייט און אין טיר האָט זיך באַוויזן באַנדראַווסקי און געזאָגט צו מיר: „ד"ר הודיש, נעמט אייער פרוי און קינד — איר זייט אַרעסטירט".

אויפן קרימינאַל־הויף זענען שוין געווען פאַרזאַמלט די יידן פון שטאָט, צוזאַמען מיטן „יודנראַט". דאָרט האָט מען אונדז געהאַלטן 4—5 טעג. פון דאָרטן געפירט צו דער באַן־סטאַציע אויפן וועג קיין סטאַניסלאַוו.

איך בין שוין געווען דער לעצטער דאָקטאָר, ווייל ווינטערפעלד און מאַרק האָבן פאַרלאָזט די שטאָט.

טאָלמיטש איז געוואָרן „יודן־ריין״. פאַרן רעשטל יידן האָט זיך אָנגעהויבן דאָס נייע גיהנום־קאַפּיטל.*)

משה פלעשער ז״ל

ווי אַזוי די נאַציס האָבן געצווונגען דעם טאָלמיטשער רבי ר׳ יצחק האַגער צו זינגען אויפן וועג צו דעם טויט־לאַגער בעלזשעץ

ביי אונדז אין שטאָט איז געווען מרא דאתרא, ר׳ יצחק האַגער ז״ל, וועלכער איז געווען אַן אייניקל פון אוטעניער רבי׳ן, ר׳ חיים האַגער און אַן איידעם פון באָלעכאָווער רבי׳ן ר׳ שלמה חיים פערלאָוו.

הרב ר׳ יצחק האַגער איז געווען אַן ערך 10 יאָר רב ביי אונדז אין שטאָט, ביז מען האָט ליקווידירט אונדזער קהילה־קדושה טאָלמיטש.

אַזוי ווי יעדער איינער האָט געמוזט אַרבעטן אין געטאָ, האָט אונדזער רב ז״ל זיך פאַרנומען מיט קברי־מתים. און אין יענער צייט זענען, נעבעך, כמעט יעדן טאָג מענטשן געשטאָרבן פאַר הונגער און אַ סך זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשן ימח שמם וזכרם.

צוזאַמען מיטן רב האָט זיך אויך מטפל געווען אין דער דאָזיקער הייליקער מצוה אַ ייד, אויף וועמען מען קאָן זאָגן, אַז ער איז געווען אַ יחיד בדורו, ר׳ ישראל צבי האַלער, האָט ער געהייסן. ער האָט אַלע יאָרן זיך אָפּגעגעבן מיט עוסקי הציבור. באַזאָרגט אַ סך אָרעמע מענטשן, וואָס זיי האָבן נאָר געדאַרפט. אַליין איז ער געווען אַ בורשטינער חסיד און יעדן יאָר, פּרשת „ויחי״, פלעגט ער פאָרן אויף שבת צום רבי׳ן קיין סטאַניסלאַוו.

דער רב צוזאַמען מיט ר׳ ישראל צבי האַלער, האָבן ביז צום ליקווידירן דאָס געטאָ, אַכטונג געגעבן אויפן בית־החיים ביי אונדז אין שטאָט.

ווען מען האָט אַרעסטירט הרב ר׳ יצחק האַגער און מען האָט אים געפירט פון דער שטאָט־תפיסה צוזאַמען מיט נאָך יידן איבער די גאַסן צו דער באַן, האָט איינער פון דער קרימינאַל־פּאָליציי מיטן נאָמען באַנדעראָווסקי, ימח שמו וזכרו, באַפוילן דעם רב מיט די יידן זיי זאָלן זינגען. ער האָט געזונגען „שיר השירים״ און אַזוי איז ער מיט נאָך יידן געגאַנגען זיין לעצטן וועג צו דער באַן־סטאַנציע, דאָרט האָט מען זיי מיט דער באַן

*) ד״ר הודיש און זיין פרוי רעגינע, זענען אַליין אַרויסגעשפּרונגען פון צוג, זייער קליין קינד איז דאָן אומגעקומען.

געשיקט קיין סטאַניסלאַוו און פון דאָרט קיין בעלזשעץ, נעבן ראַוואַ־רוסקאַ. דאָרט זענען זיי אומגעקומען אין די גאַז־קאַמערן אויף קידוש־השם.

דער דאָזיקער באַנדראַווסקי, האָט אומברחמנות׳דיק דערשאָסן אַ סך יידן.

אַ קורצע צייט איידער די יידישע שטאָט איז ליקווידירט געוואָרן, איז דער זעלבער מערדער אַריינגעקומען צו מיין פעטער אין הויז און האָט געוואָלט אים מיטנעמען מיט זיך. מיין פעטער ר׳ מענדל האָפמאַן איז שוין געווען אַ ייד, אַ זקן, ער האָט געהאַט מיט זיך תכריכים, האָט ער געבעטן באַנדראַווסקי׳ן, ער זאָל אים אויפן אָרט דערשיסן, אָבער דאָס האָט ער אים נישט געוואָלט צוליב טאָן, נאָר ער האָט אים מיטגענומען מיט זיך, אים געפייניקט און דערנאָך ערשט איז מיין פעטער אומגעקומען אויף קידוש־השם...

ביי אונדז אין טאָלמיטש האָט געוווינט דער רבי ר׳ אלימלך לאַם, וועמען מען האָט גערופן „דער ארץ־ישראל רבי״. ער האָט זיך באַזעצט ביי אונדז אין שטאָט אין יאָר 1930. ער איז געווען זייער אַ טייערער מענטש.

דער „ארץ־ישראל רבי״ האָט געטראָגן נאָר ווייסע מלבושים. ער פלעגט לייגן צוויי פּאָר תפילין מיטאַמאָל. ער איז נפטר געוואָרן עטלעכע יאָר פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה. ער האָט איבערגעלאָזט זיין רבי׳צין, וועלכע איז געווען אַ גרויסע מיוחסת. זי איז געווען אַ שוועסטערקינד פון לעצטן בעלזער רבי׳ן.

די דייטשן האָבן פאַרנומען די רבי׳צין (ווי איז געווען איר נאָמען?) די ערשטע וואָך נאָך פסח, יאָר 1942, קיין סטאַניסלאַוו, און דאָרט איז די רביצין אומגעקומען אין דער רודאָלפס מיל, צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע הונדערט יידן הי״ד.

דער רבי ר׳ אלימלך, דער „ארץ־ישראל רבי״, האָט איבערגעלאָזט אַ זון ר׳ חיים לאַם. ער איז געווען א געלערנטער מענטש און אַ גוטער רעדנער. ער פלעגט האַלטן רעפעראַטן וועגן פאַרשיידענע ענינים אין יהדות און די גאַנצע יידישע אינטעליגענץ פלעגט קומען אים הערן. ער האָט געהערט צו דער מזרחי־פּאַרטיי און ער האָט קאַנדידירט צום ציוניסטישן קאָנגרעס אויף דער מזרחי־ליסטע. ער האָט אָרגאַניזירט אין טאָלמיטש אַ חדר הכללי, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג.

די דייטשן האָבן אים פאַרנומען ערב שבועות, 1942, צוזאַמען מיט נאָך הונדערט און פופציק יידן. מען האָט זיי געשיקט קיין לעמבערג אין דעם טרויעריק־באַוווסטן „יאַנאָווסקי לאַגער״. דאָרט איז ער געווען אַ קורצע צייט. פון דאָרט האָט מען אים געשיקט קיין וויניקע, נעבן לעמבערג. ער האָט דאָרט געאַרבעט אַ קורצע צייט און ער איז דאָרט אומגעקומען אויף קידוש־השם, הי״ד. ער האָט איבערגעלאָזט זיין פרוי, אַן איניקל פון דעם דראָהאָביטשער רבי׳ן, און אַ קליין קינד.

אויפן בית־החיים אין טאָלמיטש ליגט אויך דער קדוש ר׳ יצחק׳ל פון סטאַניסלאַוו, וועלכער איז געווען אַ זון פון בורשטינער רבי׳ן, ר׳ משהלע בראַנדוויין.

דער רבי ר׳ משה׳לע איז געווען אַ זון פון ר׳ אליעזר (לייזער) בראַנדוויין פון

אָפּאָלע, וועלכער איז געווען אַ זון פון רבי ר׳ נחום בראַנדוויין. דער רבי ר׳ נחום וועלכן מען האָט גערופן דער „בורשטינער רבי״ האָט געוווינט אין סטאַניסלאַוו. ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר תרכ״ט (1869). ער איז געווען אַן איידעם פון רבי׳ן ר׳ שמעלקא פון סערעס. פון יאָר 1918 האָט ער געוווינט אין סטאַניסלאַוו.

דעם רבי׳ן ר׳ משה׳ס זון, ר׳ יצחק, האָט אויך געוווינט אין סטאַניסלאַוו. ווען די נאַציס האָבן פאַרנומען די שטאָט און די דייטשן האָבן גענומען די יידן צו שקלאַפן־אַרבעט, איז ר׳ יצחק׳ל באַשטימט געוואָרן איינצוקויפן פאַר די דייטשן אַלט־אייזן און שמאַטעס. ער האָט געקראָגן אַ „בלעכל״, אַז ער מעג פאָרן אויף די באַנען.

איינמאָל איז ר׳ יצחק געפאָרן פון בוטשאַטש קיין סטאַניסלאַוו, זענען אַרויף דייטשן אויפן צוג און כאָטש ר׳ יצחקל האָט געהאַט גוטע פּאַפּירן, אַז ער מעג פאָרן אויף דער באַן האָבן די דייטשן אים אַראָפּגענומען פון צוג אויף דער סטאַנציע פּאַלאַהיטש, וואָס איז זיבן קילאָמעטער פון טאָלמיטש, זיי האָבן אים געבראַכט אויפן בית־החיים אין טאָלמיטש און אים דאָרט דערשאָסן. דאָס איז געווען אין אָנהויב יאָר 1943.

זיין פאָטער ר׳ משה׳לע איז געווען אַ באַוווסטער רבי אין סטאַניסלאַוו. ער איז געווען אַן איידעם פון רבי׳ן ר׳ שלמה־מאיר פון סאַסוּוו און ביי אים געלערנט קבלה. אין יאָר 1932, האָט מען אין ניזשניוו אויפגעשטעלט אַ בורשטינער שולעכל, איז דער רבי געקומען צו דער חנוכת בית־הכנסת און עס זענען דאָרט געקומען הונדערטער חסידים פון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך.

ווי עס האָט איבערגעגעבן הער מאַקס פייער פון סטאַניסלאַוו, וועלכער וווינט איצט אין בראָנקס, ניו־יאָרק, האָט ער מיט נאָך עטלעכע יידן מקבר געווען דעם בורשטינער רבי׳ן ר׳ משה׳לע, זיי האָבן אים געפונען אַ דערשטיקטן אין „רודאָלפס מיל״ אין סטאַניסלאַוו.

זיי האָבן געבראַכט אַ טלית און אים אין טלית מקבר געווען.

(„טאָג מאָרגן־זשורנאַל״, 13 יוני 1951, אויפגענומען פון מנשה אונגער.)

מ. גוטשטיין־לעסקי

מיטן אַקער־אייזן אין האַנט

דאָס יאָר 1942

דריי זענען מיר געווען וועלכע זענען לעבן געבליבן אין דער סביבה פון אַ פּאָר צענדליק רעשטלעך איבערגעבליבענע נאָך אַ גאַנצע שטאָט יידן. דריי האָבן מיר באַשלאָסן „שפּרינגען פון דער ברענענדיקער שיף" — אָדער, אָדער...

אונדז דריי, צוויי מענער און איין פרוי איז געלונגען אַרויסצובאַקומען פון אַ מאַגיסטראַט־באַאַמטן דריי דאָקומענטן פון אַלטן אַרכיוו. בערטאַ האָט באַקומען אַ דאָקומענט אויפן נאָמען סטאַניסלאַוואַ סיעניצקאַ און זי האָט באַשלאָסן צו שפּילן די ראָל פון אַ דינסט־מיידל. יצחק, האָט לויט זיין נייעם דאָקומענט באַדאַרפט זיין אַ פיזישער טאָג־אַרבעטער. איך, משה, האָב באַקומען דעם נאָמען יוזעף גזשעביק, וואָס איז מער צוגעפּאַסט פאַר אַן ערד־אַרבעטער.

אויף צומאָרגנס פאַרטאָג, האָבן מיר די דריי פריינד זיך צום לעצטן מאָל געטראָפן אויפן אָפּגערעדטן אָרט, זיך געזעגנט און פונאַנדערגעגאַנגען זיך, יעדער זיין וועג. בעסער אַז יעדער באַזונדער זאָל גיין זיין וועג, וועט זיין זיכערער, ס'וועט גרינגער זיין אויסמישן זיך צווישן דער נישט יידישער מאַסע.

איך האָב אויסגעקליבן דעם נאָענטסטן וועג פון טאָלמיטש קיין בוטשאַטש, אין דער באַוואַלדיקטער געגנט פון בוטשאַטש.

אָנגעהויבן האָט זיך עס אַזוי: איך בין געוואָרן אַ „פּאַראָבעק" ביי אַן אוקראַאינישן לאַנדווירט. צוביסלעך האָב איך אָנגעהויבן זיך איינלעבן אין דער נייער ראָל, הגם איך האָב נישט געקענט אונטערשיידן די תבואה־קערנער, צווישן קאָרן און ווייץ. די דער־פאַרענע פּראַקטיק אויף דער הכשרה, ווו איך האָב פאַרבראַכט, איז מיר איצט צונוץ געקומען.

דאָס איז געווען ביים סוף פון שניט־צייט. די אַרבעט איז באַשטאַנען פון דרעשן די תבואה. נישט לייכט איז אָנגעקומען דער וועג אַהינצו. טויזנטער סכנות האָבן געלויערט. מיר האָט אויך נישט אויסגעמיטן דאָס מוזן אַדורכשמוגלען זיך איבערן — מיט יידיש בלוט באַפּאַרבטן־דניעסטער. דער ציל איז געווען וואָס שנעלער זיך זען ביים

פויער, ווערמענס פרוי איז די שוועסטער פון דער פרוי שקלאַר, דאָס איז געווען די משפּחה לעכאָווסקי. זעלבסטפאַרשטענדלעך, איז דאָס געהיימעניש, אַז איך בין אַ ייִד געדאַרפט שטרענג אָפּגעהיט ווערן. „יאָ — האָט פרוי לעכאָווסקי דערקלערט — איך ווייס וועגן אייך, די שוועסטער האָט מיר געשריבן. ביי אונדז וועט איר קענען אַרבעטן, פאַראַן אַ גרעסערע באַלעבאַטישקייט, ביז 30 מאָרג פעלד, בהמות, עופות און שטאַלן".

געווען אַ מיידל פאַר די בהמות. איך האָב באַדאַרפט זיך אָפּגעבן מיט די פערד. „ס'מאַכט נישט אויס — האָט לעכאָווסקי פריינדלעך געזאָגט — וואָס דו האָסט געאַרבעט אין טאַרטאַק־זעג, וועסט זיך אויסלערנען, צוגעוווינען אויך אַרבעטן אין פעלד".

פון בוטשאַטש, איז געווען נישט מער ווי 3—2 קילאָמעטער, מען האָט געהערט פון דאָרט שיסן. געשלאָפן בין איך אין שטאַל, דריי אַ זייגער פאַרטאָג אויפגעשטאַנען, קוים זיך אויפגעוועקט פון האַרטן שלאָף, דער עיקר, מען האָט פאַרשפּאַרט טראַכטן וועגן היינט.

די אַרבעט אין פעלד איז נישט געווען קיין לייכטע, אויסצופירן אַלע אַרבעטן האָט פאַרלאַנגט געניטקייט, ביים אַקערן, זייען, פאָלען, באַגיין זיך מיט די פערד און חזירים, פונאַנדערשיטן דעם גנוי, מיסטיקן די פעלדער א.אַ.וו. חוץ דעם איז מיר נאָך אויסגעקומען צו פאָרן אין שטאָט אַריין אויף פאַרשידענע שליחותן. דעריבנטער אויף אָפּפירן ליפערונגען פאַר די דייטשן, פאָרן אין וואַלד האַקן האָלץ, אָפּאַרבעטן „שערוואַרק" פאַר דער געבייִדע. די אַרבעט האָט באַשעפטיקט 16—18 שעה אַ טאָג. שפּעט אין דער נאַכט פלעג איך אַרויף אויפן בוידעם אַוועקפאַלן אַ טויט מידער.

פאַר טאָג האָט זיך שוין געהערט דאָס קוויטשענדיקע קול פון מאַרושען: י־ו־ז־ע־ף, ווידער אַראָפּ פון לייטער, אַ מידער צו דער אַרבעט. אַזוי טאָג איין, טאָג אויס. יעדער טאָג איז געווען ווי אויף דער לאָטעריע אַ געווונענער. און אפשר טאַקע — האָב איך געטראַכט — וועט געלונגען בלייבן לעבן, בפרט, אַז דער סאָוויעטישער פראָנט דערנענטערט זיך אַלץ נענטער און נענטער, כאַרקאָוו, קיעוו, וואָס באַדייטן פאַר טאַנקן אייניקע צענדליק קילאָמעטער ?

דאָס איז שוין געווען אין יאָר 1943. די שכנים מיינען נאָך אַלץ, אַז איך בין אַ פּוילישער אָפּיציר וואָס באַהאַלט זיך אויס פאַר די דייטשן. פאַר די שכנים האָב איך געהייסן אַ פּליט פון „וואַרטעגאַן", פויזן, אַ קרוב פון די לעכאָווסקיס.

זונטיק האָט מיר לעכאָווסקי דערלויבט אויף אייניקע שעה גיין קיין בוטשאַטש אין קלויסטער, אָבער געגאַנגען בין איך אין יידישן קוואַרטאַל, ווו עס געפינט זיך מיין קרייז. די שטימונג דאָרט, איז אַ געדריקטע, מען רעדט וועגן ליקווידאַציע. דאָך הערט מען אין דער שטיל אַ ניגון, יידישע, העברעאישע און רוסישע לידער — לידער פון טרויער און בענקשאַפט, פאַראַן אין אַלץ עפּעס סיי האָפענונג סיי פאַרצווייפלונג.

די באַנען האָבן געבראַכט ידיעות, אַז אין וואַרשע איז אויסגעבראָכן אַן אויפשטאַנד

פון יידישן געטאָ. עס דערגייען אויך ידיעות וועגן סטאַלינגראַד. די חברה יוגנט קויפט געווער און באַשליסט צו גיין אין וואַלד. אויף מיין דערשיינונג, האָבן די חברה אויפגעהערט זינגען, איך האָב אויסגעזען אַנדערש ווי זיי.

איך קער זיך ווידער צוריק צו מיין באַלעבאַטישקייט, ווידער צום אַקער. דער אַלטער הרין לויבט מיך, איך האַלט — זאָגט ער — דעם אַקער אין האַנט, ווי אַ דער־פאַרענער פויער. „דעם אַקער באַדאַרף מען נאָר קענען געהעריק איינשטעלן — זאָגט ער — דאַס איבעריקע גייט גלאַט ווי אויף פּוטער". די פערד גייען גלייך, געַנוג נאָר אַ לייכטן צי ביים ציימל, אַ צי מיט דער לייצע און אַלץ איז ווי געוווּנטשן. נישט איינמאָל האָב איך געטראַכט, ווען נישט דער ביטערער מצב, זעט אַלץ אויס אַזוי ראָמאַנטיש. פון לינקס דער וואַלד, אַלץ אַרום אין גרינס און אין בלומען.

אַראָפּגייענדיק ווי שטענדיק פון בוידעם — מיין „שלאָף־צימער" האָב איך געהערט אַ ווידערקול וואָס דערגייט פון שטאָט, דאָך נישט מער ווי 2 קילאָמעטער, מען הערט שיסן און דערשטיקטע יאָמערלעכע געשרייען. דאָס מיינט ווידער אַן אַקציע.

ווי אַלע טאָג אויך דאָס מאָל קומט מיר אויס צו טאָן אַלע אַרבעטן, אָבער נישט ווי שטענדיק בין איך מסוגל, ווי אַ לונאַטיקער, עס פאַלט פון האַנט. איך שפּאַן איין די פערד. שטעל איין דעם אַקער, עס קלאַפּט אָבער נישט. דער אַקער־שניט פון מעסער שניידט זיך נישט גלייך! נישט סימעטריש, אין זיגזאַגן, די כלים פאָלגן נישט דאָס מאָל. דער באַלעבאָס קומט אָן, קוקט זיך צו און שרייט: „צו אַלע שוואַרצע יאָר, וואָס איז מיט דיר, יוזעף געשען, נעכטן האָסטו געאַרבעט גוט און היינט?" זעט זיך אויס אַז ער האָט נישט פאַרשטאַנען, אַז ס'איז פאַראַן אַ צוזאַמענהאַנג פון די שיסערייען און מיין אַרבעט.

ווען אין אַ שיינעם פרימאָרגן פאָר איך מיט די פערד אַרויס אין שטאָט, זעט מען שוין נישט מער קיין מענטשן וואָס טראָגן דעם אָפּצייכן אויפן אָרעמבאַנד. דער באַלעבאָס קומט אין אַ צייט אַרום מיט אַ מעשה; ס'האָט זיך אויפגעדעקט אַ פאַרפאַל ווען דער 20־יעריקער יינגל, וועלכער האָט מיט אַ יאָר צוריק געאַרבעט ביי דער באַן אָפּצונעמען די תבואה־ליפערונגען פאַר די דייטשן, איז דעמאַסקירט געוואָרן אַלס ייד. אים האָט באַמערקט אַן אוקראַינישער פּאָליציאַנט, דערציילט דער פויער — בעת ער האָט אַרויס־געשלעפּט פון אַ באַהעלטעניש אַ יידיש מיידל. פירנדיק זי האָט ער דערקענט אַן ענדערונג אויפן געזיכט פון יינגל. ס'האָבן נישט געהאָלפן זיינע גוטע דאָקומענטן, מען האָט אים געהייסן זיך אויסטאָן נאַקעט און פאַרטיק — דעמאַסקירט...

נישט ווייט, אַנדערהאַלבן קילאָמעטער פון לעכאָווסקיס ווירטשאַפט, נעבן אַ וועלדל, האָט געוווינט אַן אָרעמע פּוילישע פרוי, אַן אלמנה. האָט אימעצער באַמערקט, אַז זי קויפט איין מער פּראָדוקטן ווי זי באַדאַרף פאַר איר געברויך. דאָס האָט מען צוגעטראָגן צום אוקראַינישן פּאָליציאַנט, וועלכער האָט גלייך אַרומגערינגלט דאָס הייזל און אָנגעהויבן שרייען: „יידן אַרויס פון דאָרט, ווייל מיר וועלן שיסן". דאָס מאָל האָבן

די יידן פון זייער אַרומרינגלונג אָנגעהויבן שיסן, וואַרפן גראַנאַטן אויף די פּאָליציסטן. די אוקראַינישע „העלדן״ האָבן נישט געוואָלט ריזיקירן און זענען אַריין אין קאַמף און האָבן דאָס הויז אונטערגעצונדן. נאָכמיטאָג האָט פּיאָטר דער „פּאַראַבעק״ פון שכן מיך גערופן צו גיין מיט אים זען ווי פאַרברענטע „מענטשן־פלייש געבראָטנס זעט אויס — ווי קאַלב־פלייש״.

דער יידישער רעוואָלווער, האָט אָנגעהויבן דאָ און דאָרט זיך לאָזן הערן: אַ לעמ־בערגער צייטונג אין דער פּוילישער שפּראַך געמאָלדן האָט געמאָלדן וועגן אַ פּרייז פאַר פאַנגען דאָס יידיש מיידל, וועלכע האָט געוווינט אויף בערנשטיין־גאַס, און האָט דערשאָסן אַ געשטאַפּאָ־מאַן.

פאַרמעל איז בוטשאַטש און די אומגעגנט געוואָרן דערקלערט פאַר „יודנריין״. דאָס אָבער נאָר אין העלן טאָג. אין דער נאַכט, האָבן זיך באַוויזן שאָטנס, וועלכע האָבן געקלאַפּט אין די טירן פון הויז צו הויז, געבעטן שפּייז. די דאָזיקע שאָטנס זענען געוואָרן אַלץ וואָגעוודיקער, מוטיקער און באַזוכן די הייזער וואָס אָפּטער און אַגרעסיווער, אַזוי אַרום זענען די באַזוכער געוואָרן אַ שרעק־וואָרט פאַר די דייטשן, פאָלקס־דייטשן און אויך אויפן לאַנד־קאָמיסאַר אַליין.

אויב מען האָט די טירן נישט געעפנט מיט גוטן, האָט מען געוואָרפן גראַנאַטן. קיינעם נישט געמאָרדעט, נאָר געפאָדערט ברויט פאַר די פּאַרטיזאַנער. צו איינעם פון די מוטיקע האָט געהערט אַ יונגער בחור דער „רויטער״ — אַזוי האָט מען אים גערופן, שפּעטער איז ער דוכט זיך געפאַלן זייענדיק אויפן רוסישן פראָנט.

אין אַ שטעטל פּאָטאָק־זלאָטי האָבן זיך קאָנצענטרירט אַ גרופּע יידן, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט נאָך דער ליקווידאַציע פון בוטשאַטש. דאָרט האָבן געוווינט אין גוט־פאַרמאַסקירטע באַהעלטענישן יידן וועלכע זענען געווען באַוואָפנט און געקרייזט אין די וועלדער און דערפער, הגם די מאַכט־אָרגאַנען, האָבן דערפון געוווּסט.

דער ווינטער 1943—44 דערנענטערט זיך און די טריט־שפּורן פאַרראַטן מיט זייערע סימנים די באַהעלטענישן.

פאַרנדיק אויף „שערווערק״ (געמיינדע אַרבעט), האָב איך שוין אויפן וועג צוריק פון פּאָטאָק־זלאָטי באַגעגנט צוויי טאַנקן, ס. ס. גאַליציאַ. דאָס האָבן זיך פון שלאַכט אומגעקערט די אוקראַינישע „העלדן״, באַרימענדיק זיך אַז זיי קערן זיך צוריק פון קאַמף מיט די יידישע פּאַרטיזאַנער וועלכע זיי האָבן צעשלאָגן.

מוניו ווּרמאַן

טאָלמיטשער יידן און די באַציאונגען מיט דער אָרטיקער באַפעלקערונג

אין אַן אַנדער פלאַץ האָבן מיר שוין דערמאָנט וועגן די באַציאונגען פון דער נישט יידישער באַפעלקערונג: — פוילישער און אוקראַינישער צו די טאָלמיטשער יידן. די אומבאַהאָלפנקייט פון די יידן איז געוואָרן נאָך מער פאַרשטאַרקט, צוליב דער פיינטלעכער סביבה אין וועלכער זיי האָבן זיך געפונען. אָט די שנאה האָבן די טאָלמיטשער יידן נאָך מער אַרויסגעפילט, איידער ס'האָבן אַריינגעמאַרשירט די היטלעריסטישע באַנדעס קיין טאָלמיטש. דאָס האָט זיך אויסגעדריקט אין אַרויסטרייבן די טאָלמיטשער יידן פון שטאָט. פיל יידן זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין טאָלמיטשער פּאָוויאַט, אָדער דערטרונקען געוואָרן אין דניעסטר. זיי האָבן אויך דערמאָרדעט יידן, וועלכע זענען געטריבן געוואָרן פון קאַרפּאַטן־רוס. די היטלעריסטישע געזעצגעבונג האָט נאָך מער געגעבן פרייהייט די מערדער, וועלכע האָבן זיך איזדעקעוועט איבער די יידן.

אַ טייל פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג האָט זיך מיט גלייכגילטיקייט באַצויגן צו די סיסטעמאַטישע בלוטיקע פאַרפאָלגונגען פון די בלוטדורשטיקע דייטשן, זיי האָבן זיך אַפילו געפרייט, ווען זיי האָבן אויף זייערע אויגן געזען, ווי אַזוי די יידן־פראַגע ווערט געלייזט דורך דער ליקווידאַציע פון די יידן, אַלס פאָלק.

דער יידן־האַס האָט זיך אַנגעקליבן אין משך פון דורות, אָבער ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט עס נישט אָנגענומען אַזעלכע שאַרפע פאָרמען, ווי דאָס האָט געהאַט אַן אָרט בעת דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע. די אוקראַינער און פּאָליאַקן האָבן מיטגעהאָלפן די דייטשן אין זייער עקסטערמינאַציע־פּאָליטיק לגבי דעם יידישן פאָלק. זיי האָבן אַקטיוו אָנטייל גענומען אין די סיסטעמאַטישע אַקציעס, טעראָריזירט די יידן אויף יעדן שריט און טריט, אָנגעוויזן אויף אַ יידן, אויב ס'איז ווער געלונגען זיך אויסבאַהאַלטן אין באַהעלטענישן, אָדער ווען עמעצן איז געלונגען צו געפינען זיך אויף דער אַרישער זייט, אַ דאַנק געפעלשטע דאָקומענטן, א.אַ.וו. דער שאַנטאַזש מצד דער אָרטיקער באַפעלקערונג איז געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג, נישט נאָר מצד דער פּשוטער מאַסע, נייערט אויך מצד עלעמענטן, וועלכע האָבן פאַרנומען פאַראַנטוואָרטלעכע פּאָזיציעס אין דער פוילישער און אוקראַינישער געזעלשאַפטלכקייט. דער אוקראַינישער

קאָמיטעט האָט אונטערגעוואָרעמט די צעווילדעוועטע אינסטינקטן ביי די קריסטן און האָט סיסטעמאַטיש געהעצט צו מאָרדן די יידן, ווער רעדט נאָך, אַז דאָס פּטור ווערן פון די יידן, האָט זיי געגעבן אַ גוטע געלעגנהייט צו רייך ווערן אויפן חשבון פון די אויס־געקוילעטע יידן.

מען דאַרף אָבער קאָנסטאַטירן, אַז איז דער צייט פון רויב און גוואַלד־טאַטן, שנאה און מאָרד, האָבן זיך געפונען איייניקע אָרטיקע תושבים, וועלכע האָבן נישט נאָר צוגעלייגט אַ האַנט צו דער פאַרברעכערישער וואַקכאַנאַליע פון די דייטשן און זייערע מיטהעלפער, נאָר זיי האָבן מיט אַ ביטל געשטעמפּלט די דאָזיקע טאַטן, פון די אידעאיש־נאָענטע צו די דייטשן און גוט־באַצאָלטע רוצחים.

אין די זכרונות פון די טאָלמיטשער יידן, געפינען מיר אַ רייע פאַמיליעס פון אָרטיקע תושבים, וועלכע האָבן אויסגעשטרעקט אַ ברידערלעכע האַנט צו אַ געדרודפטן יידן. דער קסיאָנדז טאַבאַטשקאָווסקי, וועלכער איז אין אַלגעמיין אָנגעגאַנגען אַלס אַנטי־סעמיט, האָט אַרויסגעגעבן אַרישע פּאַפּירן יידן, און מיט דעם האָט ער געהאָלפן איייניקע יידן אַריבערקומען די שרעקלעכע צייט. לויט ווי איייניקע שטעלן פעסט — האָט ער מיט זיין מענטשלעכן טאַט געשטעלט אין סכנה זיין לעבן.

די משפּחה האָפמאַן, וועלכע האָט געוווינט אין „הויף" לעבן ווונדערן, האָט אויך אין איייניקע פאַלן געהאָלפן יידן.

וואַרשיינלעך האָבן זיך חוץ זיי אויך געפונען איייניקע קריסטן, וועלכע האָבן געהאָלפן יידן.

ס׳האָבן זיך אויך געפונען אין די דערפער פויערים, וועלכע האָבן אָן קיין שום חשבון געהאָלפן יידן. פייער דערציילט אין זיינע זכרונות, אַז בעת זיין וואַנדערן איבער דערפער, האָט ער זיך אָנגעשטויסן אויף איייניקע, וועלכע זענען געווען גרייט אים צו העלפן.

מינאַ ראַטענשטרייך דערמאָנט די פאַמיליע טעסלאַ, וועלכע האָט איר געהאָלפן.

מאַקס דערמאָנט אויך אין זיינע זכרונות אַן אייזנבאַן־אַרבעטער, (וועמענס פאַמיליע ער געדענקט נישט), וועלכער האָט בעת זיין אַנטלויפן פון בוטשאַטש, פאַרקלענערט די שנעלקייט פון לאָקאָמאָטיוו, געבנדיק אויף אַזאַ אופן אים און זיין שוועסטער אַ מעג־לעכקייט אַרויסשפּרינגען פון צוג, בעת ער האָט זיך דערנענטערט צו דער אייזן־באַן סטאַציע, בכדי נישט אַריינצופאַלן אין די הענט פון דייטשן.

די גרופּע פון בלאָנד־שפּרעכמאַן דערמאָנט, אַז זיי האָבן צו פאַרדאַנקען זייער לעבן אַן אָרעמער משפּחה, סטאַניסלאַוו און האַניאַ קשעמינסקי און זייערע צוויי טעכטער, וועלכע האָבן געוווינט לעבן וואַלד הינטער יאַצקוווקע...

די גרופּע פלעשער, וועלכע האָט זיך געראַטעוועט, אַ דאַנק דער משפּחה קאַזימיעזש דבויאַק, וועלכע האָט געלעבט אין אַ כוטאָר באַסקיע צווישן לאָקוטקאַ און אָקניאַן.

דער גרופּע פון טאָלמיטש־בוטשאַטש, האָט אָן קיין שום קאָמפּענסאַציע צוגעשטעלט שפּייז, אינפאָרמאַציעס און אויך רפואות דער אָרעמער פויער קאַמינסקי. ער איז דער־מאָרדעט געוואָרן פון די באַנדעראָווצעס, ווען די דייטשן האָבן זיך דעם צווייטן מאָל צוריקגעקערט. ער האָט געוווינט אין קאַראָפּיעצקער נאָוואָסיאָלקי, הינטערן וואַלד. אַט דער גרופּע האָבן אויך געהאָלפן די סובאָטניקעס — (אַ רעליגיעזע סעקטע) אַ **משפחה**, וואָס האָט געוווינט אויף וואָדאָווא. חוץ זיי האָט אויך געהאָלפן דער וואַלד־וועכטער זדראָהאַל פון בוטשאַטש, און אויך דער גאַיאָוווער פון די וועלדער אויף וואָדאָווא.

ס'איז ווינשנסווערט צו דערמאָנען אויך אַ דאָרף לעבן דניעסטער, האָריהאָלדי, וועמענס מענטשן האָבן נישט באַפּלעקט מיט יידיש בלוט זייערע הענט. אין דעם דאָרף האָט אַ לענגערע צייט געלעבט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה די משפחה הערמאַן—ווייץ. די פּויערים פון דעם דאָזיקן דאָרף האָבן נישט אַרויסגעגעבן די דאָזיקע משפחה די דייטשן, ווען דורך זייער הויז האָט זיך אַרויסגעגנבעט מער ווי אַ צענדליק טאָלמיטשער יידן אויפן וועג קיין בוטשאַטש. די פּויערים האָבן אַ לענגערע צייט נישט דערלאָזן צו אַרויסטרייבן פון דאָרף די משפחה ווייץ און נאָך דער אויסזידלונג פון די יידן פון דאָרף, האָבן אַ טייל פון דער משפחה ווייץ זיך אויסבאַהאַלטן אין דאָרף, ביזן אַריינמאַרש פון דער סאָוויעטישער אַרמיי. אין דעם דאָרף האָריהאָלדי האָבן זיך ספּעציעל אויסגעטיילט די פּויערים מיט זייער אַקטיווער הילף צו די יידן.

אין דעם דאָרף וואָיציעכוווקאַ, פון בוטשאַטשער פּאָוויאַט האָט געפונען אַ באַהעל־טעניש גוטשטיין, דאָס איז געווען אַ פּוילישער דאָרף. אַלע האָבן געוווּסט, אַז אין דעם דאָרף דרייט זיך אַרום אַ ייד, אָבער קיינער האָט אים נישט אַרויסגעגעבן. חוץ אים, האָבן אַ דאַנק דאָס הילף פון די פּויערים זיך געראַטעוועט: סימאַ הערמאַן פון אָלעשי; משה גוטשטיין; יחיאל מינצער; יולעק מאַנדעל; וועלכער האָט דערלעבט דעם אַריינ־קומען פון דער סאָוויעטישער אַרמיי, אָבער ער איז שפּעטער אַרויסגעגעבן געוואָרן, שוין נאָכן צייטווייליק אָפּטרעטן פון די סאָוויעטן. פונדעסטוועגן איז אים געלונגען זיך צו ראַטעווען אַ דאַנק די הילף פון די פּויערים: — לאַנעק האַרטענשטיין, ריטצער, לאַנציע לעפּאָלד, עלזאַ פישער, פייער יידל, פאַמיליע באַלטוך (6 פּערזאָן), חיים אינזליכט מיט 2 קינדער און דוד פייער.

ליידער, פיל פון די יידן, וועלכע האָבן גענאָסן פון הילף פון באַקאַנטע און אויך נישט באַקאַנטע קריסטן, זענען שפּעטער דערמאָרדעט געוואָרן, אין רעזולטאַט פון מסירות. דער רוב פון די מענטשן, וועמענס נעמען זענען נישט באַקאַנט דער עפנטלעכ־קייט, האָבן אויסגעשטרעקט אַ ברידערלעכע האַנט די פאַרפאָלגטע יידן אין דער חורבן־תקופה און זענען פאַרבליבן אַנאָנים, ווייל ס'איז נישט מעגלעך צו אויסרעכענען די פאַמיליעס און די טאַטן פון אַט די מענטשן. וועלכע האָבן נישט פאַרלוירן דעם צלם־אלוקים.

אָבער באַצייכענענדיק די וויל־טאַטן פון די דאָזיקע מענטשן דאַרף מען אונטער־שטרייכן, אַז דאָס איז נישט געווען קיין אָרגאַניזירטע הילף, נייערט ספּאָראַדישע אויסדרוקן פון גוטן ווילן צו העלפן אַ מענטשן אין זיין נויט, ווען אויף יעדן טריט און שריט האָט געלויערט די סכנה. דאָס זענען אָבער געווען איינצלנע פאַלן פון רעטונג אין דעם אַלגעמיינעם ים פון שנאה און רשעות.

טאָלמיטשער יידן אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג

די פאַקטישע צאָל יידן אין טאָלמיטש און אין פּאָוויאַט אויפן צושטאַנד פון 1־טן סעפּטעמבער 1939 (דער טאָג פון אויסברוך פון דער פּויליש־דייטשער מלחמה), קען מען איינשטעלן בערך. די לעצטע אַלגעמיינע פאָלקס־ציילונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין פּוילן אין יאָר 1931 (די צווייטע פאָלקס־ציילונג) באַווייזט, אַז אין טאָלמיטש האָט די יידישע באַפעלקערונג געציילט 5,946 נפשות און די אַלגעמיינע באַפעלקערונג אין גאַנצן טאָלמיטשער פּאָוויאַט האָט געציילט 118,784 נפשות (יידן און קריסטן). דאַקעגן די פאָרשונג פון באַגדאַן וואַסיוטינסקי באַווייזט מער קאָנקרעטע ציפערן, דהיינו:

אין טאָלמיטש	האָבן געלעבט	2,112 נפשות		
אין טיסמעניץ:	״	״	2,049	״
אין אָטיניאַ:	״	״	2,081	״
אין ניזשניוו:	״	״	0,421	״
אין די דערפער:	״	״	1,992	״
צוזאַמען:			8,655	״

פון די ציפערן איז צו זען, אַז די יידן האָבן אויסגעמאַכט ווייניקער ווי 10% פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

מען קען זיך פאָרשטעלן, אַז דער קליינער נאַטורעלער צוזוואַקס פון דער יידישער באַפעלקערונג, דער נישט הויכער פּראָצענט פון דער שטערבלעכקייט, און צורעכענענדיק אַ געוויסע צאָל יידישע פּליטים פון מערב־פּוילן, וועלכע זענען אָנגעקומען אין טאָלמיטש און אין פּאָוויאַט, האָבן נישט פיל געענדערט די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין טאָלמיטשער פּאָוויאַט.

דער אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט אויך ראַדיקאַל נישט געענדערט די צאָל יידן, טראָץ דעם, וואָס אַ געוויסע צאָל זענען מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און אַ קליינער טייל יידן זענען אַרויסגעפירט געוואָרן דורך דער נ. ק. וו. ד. קיין סיביר.

אַזאַ איז געווען דער צושטאַנד פון דער צאָל יידן, בעתן אַריינמאַרשירן פון דער דייטשער אַרמיי אין טאָלמיטשער פּאָוויאַט. דער ערשטער פּעריאָד פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט נישט פיל געענדערט די צאָל יידן, ווען אַפילו אַ געוויסע צאָל יידן פון די דערפער זענען אויסגעמאָרדעט און דערטרונקען געוואָרן אין דניעסטער. די צאָל יידן האָט זיך אָנגעהויבן פאַרקלענערן, ווען די אוקראַינישע פּאָליציי, אונטערגעהעצט דורך די אָנפירנדע נאַציאָנאַליסטישע קרייזן, האָט אָנגעהויבן מאָרדן דער נישט־באַשיצטער יידישער באַפעלקערונג. די אוקראַינער האָבן פאַרגעזעצט די טראַדיציעס פון יידן־מאָרדן פון די צייטן פון באָגדאַן כמיעלניצקי און גאָנטאַ, און אין דער נייער צייט, די פּאָגראָמען פון פּעטלוראַ. דער פּראָצעס פון מאָרדן יידן און חרוב מאַכן זייער פאַרמעגן איז טיילווייז אָפּגעשטעלט געוואָרן, ווען אויף די געביטן פון דעם פּאָוויאַט האָבן אַריינגעמאַרשירט די אונגאַרישע חיילות. אָבער ווען די שטחים האָבן ווידער פאַרנומען די היטלעריסטישע האָרדעס, האָט זיך באַלד אָנגעהויבן אַ סיסטעמאַטישע און פּלאַנירטע ליקווידאַציע פון דעם יידנטום. די יידן זענען צוערשט אַרויסגענומען געוואָרן מחוץ דעם געזעץ, זיי זענען באַצייכנט געוואָרן מיט אַ ספּעציעלן יידן־צייכן — מיטן מגן־דוד אויפן אַרבל. די יידן איז פאַרבאָטן געוואָרן צו גיין אויפן טראָטואַר, זיי איז בכלל פאַרבאָטן געוואָרן צו אַרויסגיין פון דעם שטח פון געטאָ און קאָנטאַקטירן זיך מיט דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. זיי איז פאַרבאָטן געוואָרן דאָס פרייע באַוועגן זיך און בייטן זייערער וווינפּלעצער. ס׳איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף די יידן גרויסע קאָנטריבוציעס, קאָנפיסקירט זייער פאַרמעגן און געצוווּנגען זיי צו לעבן אין ענגשאַפט, אין שמוץ, אָן קיין שום היגיענישע באַדינגונגען. די ענגשאַפט האָט גורם געווען צו פאַרשידענע עפּידעמיעס, אין רעזולטאַט פון וועלכע ס׳האָבן זיך געמערט די טויט־פאַלן.

דאָס קאָנצענטרירן די יידן אין די געטאָס האָט דערמעגלעכט די דייטשן צו אַרויסנעמען אין יעדן מאָמענט די נויטיקע זיי צאָל יידן און זיי דערמאָרדן. פאַר דער־מאָרדן אַ ייד האָט נישט געדראָט קיין שום שטראָף.

דאָס נישט באַשטראָפן פאַר הרגענען אַ ייד, האָט נאָך מער צערייצט די ווילדע אינסטינקטן פון די יידן־מערדער: דייטשן און אוקראַינער. זיי זענען געוואָרן די בעלי־בתים פון טויט און לעבן.

אין משך פון דער גאַנצער צייט באַמיען זיך די דייטשן צו איינשלעפערן די יידן, זאָגן זיי צו, אַז ס׳וועט זיי קיין שום שלעכטס נישט פאַסירן, אויב די יידן וועלן זיך אויפפירן גוט און וועלן גוט אַרבעטן. אין אַ געוויסער פאַזע דערלויבן די דייטשן אַפילו די יידישע ערד־אַרבעטער אין פּאָוויאַט צו באַאַרבעטן זייערע פעלדער. פון דעם האָבן יידן אַרויסגעצויגן די מסקנות אַז די דייטשן זענען פאַראינטערעסירט אין זייער לאַנדווירטשאַפטלעכער פּראָדוקציע און אין זייער אַרבעט.

די דייטשן האָבן איין מאָל אַדורכגעפירט אַ רעגיסטראַציע פון אַלע יידישע פעלד־

אַרבעטער אין פּאָוויאַט און ווען די יידן האָבן זיך פאַרזאַמלט אויף דעם אָנגעוויזענעם פונקט, זענען זיי פּלוצלינג אַרומגערינגלט געוואָרן און אונטער אַ שווערער וואַך, האָט מען זיי אָפּגעפירט אין טאַלנ׳יטשער געטאָ.

איינע פון די דייטשע מעטאָדן צו רעפּרעסירן די יידן, איז געווען צו נעמען ערובניקעס. פאַר נישט אויספילן די דייטשע פאַרלאַנגען זענען די ערובניקעס דערהרגעט געוואָרן. און טראָץ דעם, וואָס די יידישע פאָרשטייער משה־מענדל בילדנער און אליהו רעדנער האָבן די דייטשע באַפעלן אויסגעפירט, זענען זיי פונדעסטוועגן דערמאָרדעט געוואָרן. די אוקראַינער האָבן באַקומען פרייע הענט פון די דייטשן צו האַנדלען מיט די יידן ווי ס׳האָט זיך זיי געגלוסט. זיי האָבן זיך איזדעקעוועט איבער זיי, געשלאָגן זיי אָן רחמנות (זע די דערדריקונגען פון די יידן און דאָס צעשלאָגן דעם ד״ר סאַלאַט און בערנאַרד דיקערן).

די יידן זענען אויך געווען אָביעקטן פון אינדיווידועלן טעראָר. ס׳זענען געשענדעט געוואָרן זייערע בתי־תפילות און די תשמישי־קדושה. מ׳האָט דעמאָלירט זייערע הייזער און גערויבט זייער האָב און גוטס. די יידן זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן פון זייערע הייזער און מען האָט קאָנפיסקירט זייער רכוש. (די סאָוועטן האָבן דאָס אויך אַזוי געטאָן, אָבער אונטערן פּרעטעקסט פון נאַציאָנאַליזאַציע פון גרויסע הייזער).

אין טאַלמיטש זענען די יידן געצוווּנגען געוואָרן צו אַרויסרייסן די מצבות פון אַלטן און נייעם בית־הקברות און מיט די מצבות אויסברוקירט די גאַסן וואָס האָבן געפירט צו סלאָבודקאַ, קאַליניעצקאַ. די דייטשן האָבן נישט געשאַנעוועט די יידישע אינטעליגענץ. מ׳האָט זיי אומברחמנותדיק דערמאָרדעט. אַזוי איז דערמאָרדעט געוואָרן דער ד״ר ראָזענקראַנץ בראש פון אַ גרופּע אינטעליגענטן. די דייטשן האָבן אַרעסטירט און אַרויסגעשיקט אין די לאַגערן אויף יאַנאָווסקאַ אין לעמבערג און אין דעם טויטן־לאַגער בעלזשעץ, וועלכע האָבן איינגעשלונגען פיל יידישע לעבנס. אַ גרויסער טראַנס־פּאָרט ווערט צוגעשטעלט צום מ׳יל פון רודאַלפן. מ׳האָט געמאָרדעט גאַנצע גרופּן יידן אויפן יידישן בית־הקברות. אין רעזולטאַט פון אַזאַ עקסטערמינאַציע־פּאָליטיק האָט זיך דראַסטיש פאַרקלענערט די צאָל יידן אין טאַלמיטש און אין פּאָוויאַט. שטעלן אַ ווידערשטאַנד די דייטשן אין אַזעלכע באַדינגונגען איז געווען אוממעגלעך. געציילטע עדות, וועלכע זענען געבליבן ביים לעבן פון דער גרויסער שחיטה, זענען נישט אימשטאַנד צו דערציילן וועגן פּרוּוון פון ווידערשטעלן זיך די פאַרברעכער. און אויב ס׳האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וועלכע האָבן זיך אַנטקעגנגעשטעלט, זענען זיי באַלד אומגעקומען. אַפילו אין די דערציילונגען פון די ווייניקע עדות איז שווער צו באַקומען אַ קאָנקרעטע בילד וועגן די פּרוּוון פון העלדישקייט. ס׳איז אין ערגעץ נישט פאַרצייכנט געוואָרן. די פּערפידע מעטאָדן פון די דייטשן צו אומברענגען דאָס יידישע פאָלק איז געווען אין איינקלאַנג מיט זייער דורכגעטראַכטער און פּלאַנירטער טאַקטיק. די דייטשע

מאַרד־מאַשין האָט געאַרבעט מיט אַ פּרעציזער דײַטשער פּינקטלעכקייט. די טאַקטיק פון דער פּלאַנירטער ליקווידירונג פון ייִדן האָט פונקציאָנירט די גאַנצע צייט. צוערשט רעגיסטראַציע, און באַלד פלעגן די מערדער אָנפאַלן אויף די קרבנות פּלוצלינג נישט דערוואַרטערהייט, זיי האָבן געפאָדערט פּאַפּירן, דאָקומענטן, אויסווייזן. „אַרבעט" — האָבן זיי געזאָגט — איז אַ גאַראַנטיע צו איבערלעבן". די אילוזיע פון איבערזידלונג אויף פּאָלעסיע און אוקראַינע און דאָס דערלויבן צו נעמען מיט זיך די נויטיקע זאַכן, האָט געדאַרפט זייען ביי די ייִדן אַן אילוזיע, אַז מ'פירט זיי טאַקע אַוועק אין אַן אַנדער אָרט, ווו מ'וועט קענען איבערלעבן די מלחמה. אויף דער ייִדישער גאַס האָט געהערשט די האָפענונג, פון „ניסים" און „ישועה". די ייִדן האָבן געגלויבט אין דער גיכער מפּלה פון די דײַטשן, טראָץ זייערע מיליטערישע נצחונות אויף די פראָנטן. דאָס אַלץ זאָגט עדות וועגן חלומות פון די ייִדן צו איבערלעבן דעם שונא.

שוין פון דעם ערשטן מאָמענט פון דעם אַריינמאַרש פון די דײַטשן ווערט פאַרגעזעצט דער פּראָצעס פון נישט אונטערגעבן די פּאַרלאַנגען פון די נאַציס. עס וואַקסט דער ווילן פון ווידערשטאַנד איבערהויפּט ביי דער יוגנט, טראָץ דער אָפענער כוונה פון די דײַטשן צו ליקווידירן בהדרגההדיק די ייִדישע געטאָס. אַזאַ ערשטער פּרווו פון אַן אָרגאַניזירטן ווידערשטאַנד האָבן אָנגעהויבן משה־מענדל בילדנער און אליהו רעדנער. דאָס איז געווען אַ פּרווו פון אָרגאַניזירן די ייִדן און וואָרענען זיי, אַז מיט שוחד און איבערקויפן דעם דײַטש, וועט געלינגען צו דערוויטערן די ליקווידאַציע, אַפילו די הסכמה פון אַריינטרעטן אין יודענראַט, אָדער אין אָרדנונגס־דינסט, איז אָפט געווען פאַרבונדן מיטן ווילן פון וועלן איבערלעבן אַליין און אויך דערמעגלעכן אפשר אַ צווייטן איבערלעבן. דער ווילן פון אָפּשטויסן און אָפּוועגדן די ליקווידאַציע מיט אַלע מיטלען, באַרואיקן און נאָכגעבן די אַפּעטיטן פון די געסטאַפּאָווצעס און זייערע נאָכשלעפּער די אוקראַינישע באַנדיטן און ייִדן־שונאים, דאָס שאַפן אין די ראַמען פון יודענראַט אַ באַשאַפונגס־אַמט, וועלכן די ייִדן האָבן מיט רעכט אָנגערופן „רויבונגס־אַמט", האָט געצילט צו דינען, בכדי צו אָפּוועגדן די פּאַקטישע מאַרד־כוונות פון די דײַטשן. מען דאַרף געדענקען, אַז די מיטגלידער פון יודענראַט האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ גוטן דין־וחשבון וועגן זייער מאַכטלאָזיקייט און אַז די קלענסטע אָפּנויגונג פון די דײַטשע פאַרשריפטן, האָט געדראָט מיט שרעקלעכע פאָלגן. פאַרן פאַרזינדיקן זיך פון איין ייִד, איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך דער גאַנצער געטאָ. „קאָלעקטיווע פאַראַנטוואָרטלעכקייט" וואָס די דײַטשן האָבן אָנגעווענדעט קעגן די ייִדן. די ייִדן האָבן זיך באַמיט מיט אַלע מיטלען צו אויסהאַלטן די שרעקלעכע תקופה, אָפּשטויסן דעם גזר־הדין אויף שפּעטער. די ייִדן האָבן געגלויבט און האָבן געהאַט בטחון, אַז די דײַטשן מוזן פאַרט פאַרשפּילן די מלחמה. דער אַקטיווער ווידערשטאַנד האָט געדאַרפט אָפּווענדן די אויפמערקזאַמקייט און געווינען צייט, אָבער דערווייל האָבן די דײַטשן גענומען שוחד און פאַרזיכערט די

יידן, אַז זיי דראַט נישט קיין שום געפאַר. צייטנווייז האָבן זיך באַוויזן אין יודענראַט מענטשן, וועלכע זענען אַרויס פון די ראַמען פון מאָראַל, וואָס האָט פאַרפליכטעט אַ מענטש און דאָס האָט זיך אויסגעדריקט קודם כל צו זיין אָנשטענדיק. אָבער די יידן האָבן זיך באַמיט צו מאַכן זיך באַקוועם, געטראַכט וועגן אייגענעם גורל און וועגן גורל פון זייערע נאָענטסטע.

דעם יודענראַט האָט איבערגענומען ד״ר שטיינבערג. דאָס איז געקומען אַ דאַנק דער אונטערשטיצונג פון די אוקראַינער. זיי האָבן געזען אין אים אַ מענטש, וועלכער האָט זיינער צייט קאָאָפּערירט צוזאַמען מיט זיי אין דעם שטאָטישן ראַט, קעגן דער פּוילישער מערהייט. די יידישע גאַס האָט אים געקענט אַלס אַ קעמפער פאַר גערעכטיקייט. די יידן האָבן געגלויבט, אַז ער וועט זיי באַשיצן פון שלעכטס. ווער האָט געקענט אויסרעכענען, וויפל מענטשן זענען אַוועק פריער אויף יענער וועלט, צוהערנדיק זיך זיינע עצות און גלויבן אין זיינע פאַרזיכערונגען? ער איז נישט געווען דערוואַקסן צו אַזאַ ראָל, וועלכער ס׳האָבן פריער אויסגעפירט די עסקנים, וועלכע זענענדיק וואָס עס דערוואַרט זיי, האָבן זיי זיך באַצייטנס צוריקגעצויגן, באַצאָלנדיק פאַר דעם שריט מיט זייער לעבן. זיי האָבן נישט געוואָלט צולייגן אַ האַנט צו די דייטשע פאַרברעכנס. צו מאָל זענען זיי אומגעקומען, באַגייענדיק זעלבסטמאָרד, באַנוצנדיק זיך מיט סם, אָדער אַריינשיסן זיך אַ קויל אין קאָפּ (צום ביישפּיל, אינזש. אַדאַם טשערניאַקאָוו אין וואַרשע).

שטיינבערג האָט געגלויבט, וואַרשיינלעך, אַז אַרויסגעבנדיק אַ טייל יידן אויף טויט, וועט ער ראַטעווען זיך און אַ טייל פאַרבליבענע אין געטאָ. צוזאַמען מיט אים האָבן אין טאָלמיטשער געטאָ פאַרנומען מענטשן פּאָזיציעס, וועלכע האָבן געהאַט אַ קליינעם מאָראַלישן יסוד, אָדער אַזעלכע ווי הערצל שפּירער, חיים ריטצער, וועלכע האָבן זיך באַפרייט פון די מאָראַלישע טאָרמאָזן.

די רעזולטאַטן, דערגרייכטע פון די היטלעריסטישע באַנדעס און זייערע פאַר־ברעכערישע מעשים, זאָגן נאָך נישט עדות פון פעלן אַ ווידערשטאַנדס־באַוועגונג. פיל מענטשן האָבן געחלומט צו איבערקומען די סכנות דורך גוטער אַרבעט. זיי האָבן גערעכנט, אַז דאָס וועט זיי ראַטעווען פון טויט. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז די ווידער־שטאַנד־אַקטן וועלן זיין בלויז אַ דעמאָנסטראַציע, פאַר וועלכער די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג וועט באַצאָלן אַ טייערן פּרייז. חוץ דעם האָט דער ווילן צו מרידה פאַראַליזירט די לאָקאַלע און משפחה־בונדן. טאָלמיטש איז געווען צו קליין, ווו ס׳האָט זיך געקענט אָרגאַניזירן אַן ערנסטע גרופּע, אַ פשיטא שוין, אַז ס׳האָבן געפעלט פאַסיקע און אויסגעשולטע אין מיליטערישן זין מענטשן. ס׳האָבן געפעלט מענטשן, וועלכע האָבן טראָגן זייער גוטן ווילן און גרייטקייט אויף אָפּפערווויליקייט, געקענט זיך דערהויבן צו אַ העכער מאָראַלישער מדרגה. מ׳דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז די גאַנצע סביבה איז געווען אַ פיינטלעכע, אַן אַנטיסעמיטישע. די שנאה וואָס איז

געווען איינגעוואָרצלט אין זיי פון דורות, האָט איצט באַקומען אַ פרייע מעגלעכקייט צו לאָזן אין גאַנג זייערע חיה׳שע, בלוטדרושטיקע אינסטינקטן, דעקנדיק זיך מיט אַנטי יידישע געזעצן. אויפן סדר־היום איז ביי די גויים געשטאַנען די פראַגע, וואָס גיכער און וואָס ווייטיקלעכער ענדיקן מיט די יידן. רעפּרעסירן זיי, איזדעקעווען זיך איבער די אומבאַהאָלפענע און אומבאַשיצטע יידן. איז נישט קיין ווונדער, וואָס זיי זענען אַוועק אין אַ ווילדן געיעג צו כאַפּן אַ ייד, אויב זיי האָבן זיך דערוווּסט, אַז ער באַהאַלט זיך ערגעץ אויס, אויסנוצן די גינסטיקע סיטואַציע פאַר זיי צו רייך ווערן אויפן חשבון פון די דערמאָרדעטע יידן. די יידן האָבן געוווּסט, אַז אַנטלויפנדיק פון געטאָ קענען זיי נישט רעכענען אויף הילף פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג. פאַרקערט, די דאָזיקע באַפעלקערונג, האָט זייער גערן קאָאָפּערירט מיט די דייטשן. ס׳זענען בלויז געווען איינציקע פאַלן, ווען יחידים, האָבן טראָץ דער סכנה וואָס עס האָט אויף זיי געלויערט מצד זייערע שכנים, דאָך אויסבאַהאַלטן ווו נישט ווו אַ ייד. אָבער דאָס זענען, באמת, געווען בלויז איינצלנע פאַלן.

אין טאָלמיטשער געטאָ זענען געווען פאַלן פון זעלבסטמאָרד פון יידן, וועלכע האָבן נישט געוואָלט און נישט געקענט אַריבערטראָגן די שפלות פון די דייטשן און פון די אוקראַינער.

אָבער טראָץ די אַלע שוועריקייטן, האָט דאָך געגורטעוועט אַ געדאַנק פון אַן אָרגאַניזירטער פאָרם פון ווידערשטאַנד. ס׳איז נישט געווען קיין אַנדער וועג פון רעטונג, אַז אויב מען וויל זיך ראַטעווען דאַרף מען זוכן פאַסיקע באַהעלטענישן און דעריבער האָט מען באַצייטנס אָנגעהויבן צו גראָבן בונקערס. די בונקערס זענען צוערשט געווען פּרימיטיווע, אָבער מיט דער צייט, זענען זיי פאַרפולקאָמט געוואָרן צו אַ מער ווייניקער בעסערן אין טעכנישן זין צושטאַנד, וואָס האָט געגעבן מער שאַנסן צו קענען זיך אויס־באַהאַלטן אַ לענגערע צייט און כדי נישט קענען אַזוי לייכט אַנטדעקט ווערן. אַ טייל זענען טאַקע נישט אַנטדעקט געוואָרן. אַזעלכע באַהעלטענישן זענען לויט די אָפּשאַצונגען פון באַגלויבטע עדות געווען אין טאָלמיטש אַ גאַנץ היפּשע צאָל. לויט די זעלבע עדות איז אויסגעבויט געוואָרן דורך אַ גרופּע יידן אַ גוטע באַהעלטעניש אויף קוהאַוויע, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי ווונדערן אין די וואַרשטאַטן אין „הויף”. די אָנפירער פון דער גרופּע זענען געווען פאַבעק קאופמאַן און לאָנעק האַרטנשטיין. צו דער גרופּע האָבן צווישן אַנדערע זיך געפונען: יעקב כץ״ — דער ברודער פון שימקאַ כ״ץ, יצחק זילבער און קערנער. דער בונקער איז געווען גוט פאַרמאַסקירט און איז געווען באַזאָרגט מיט אַן אַנטשפּרעכנדן זאַפּאַס עסנוואַרג, זיי האָבן געהאַט אַ פּרימוס צום קאָכן און אויך הייץ־מאַטעריאַל. פונדעסטוועגן איז די אַקציע פון אויסמאָרדן דאָס לעצטע ביסל יידן געקומען אַזוי שנעל און אַזוי אומגעריכט, אַז ס׳האָט זיך נישט געפונען ווער עס זאָל קענען געניסן פון דער גוטער באַהעלטעניש. דער איינציקער, וועלכער איז געבליבן

ביים לעבן פון דער גאַנצער גרופּע איז געווען לאָנעק האַרטנשטיין, וועלכער איז אַנטלאָפן קיין בוטשאַטש.

חוץ דאָס בויען פון בונקערס, האָבן עקזיסטירט אַנדערע פאָרמען פון ווידערשטאַנד. צו זיי געהערט דאָס אַנטלויפן פון אייניקע יידן אין די דערפער, קיין בוטשאַטש, אויס־באַהאַלטן זיך אויף אַרישע פּאַפּירן, אַרויסשפּרינגען פון די וואַגאָנען און פּרווון צו אָרגאַניזירן גרופּן אַנטלויפן פון די לאַגערן, אַנטלויפן קיין רוסלאַנד (אין ערשטן פּעריאָד), אויך פאַלן פון אַנטלויפן קיין אויסלאַנד. דאָס איז אָבער געווען מעגלעך, דאַן ווען די רויטע אַרמיי איז אָפּגעטראָטן פון אונדזערע געגנטן.

ווער איז אימשטאַנד צו שילדערן די ליידן פון די יידן, וועלכע האָבן אין דעם כאַאָס פון דער מלחמה פאַרלאָזן זייערע משפחות; ווער אַ פרוי, קינדער, עלטערן, ברידער און שוועסטער און האָבן זיך געלאָזן וואַנדערן איבער די וועגן, אויף וועלכע דער פּליטים־שטראָם איז באַשטאַנען ס׳רוב פון יידן. דעם אמת געזאָגט, האָבן זיך נישט געפונען פיל אַמאָטאָרן, וועלכע האָבן געוואָלט אַנטלויפן קיין רוסלאַנד. מ׳האָט זיך גוט אָפּגעגעבן אַ דין־וחשבון, וואָס עס הייסט זיין היימלאָז אין אַ פרעמד לאַנד, וועלכע האָט זיך אַליין שוין געפונען אין מלחמה־ברען.

וויפל דרייסטקייט האָט זיך געפאָדערט, בכדי צו דעצידירן זיך אַרויסשפּרינגען פון אַ לויפנדיקן צוג, וועלכער איז שטאַרק באַוואַכט געוואָרן פון די דייטשע תלינים. זיי זענען געזעסן אויף יעדן דאַך פון אַ וואַגאָן מיט אויטאָמאַטן, גרייט יעדע מינוט צו עפענען אַ פייער אויף אַן אַנטלויפנדן ייד.

אין וואָס פאַראַ נערוון־שפּאַנונג האָבן די יידן געמוזט לעבן, געפינענדיק זיך אין אַ פיינטלעכער סביבה, זעענדיק דעם טויט פאַר די אויגן, נישט האָבן קיין שום אויסזיכטן צו ראַטעווען זיך און גלייכצייטיק טראָגן אַ מאַסקע פון גלייכגילטיקייט?

וויפל דרייסטקייט האָט זיך געפאָדערט, בכדי צו אָרגאַניזירן אַן אַנטלויפונג פון אַ לאַגער, לאָזנדיק זיך אַרויסטראָגן דורכן טויער אַלס „מת״, ווען ביים מינדסטן ריר פון קערפּער האָט געקענט פאַרראַטן און דאַן האָט געדראָט אַ קויל אין קאָפּ. וואָס פאַראַ דרייסטקייט האָט זיך געפאָדערט פון אַ פאַרמשפּטן צום טויט, צו לאָזן זיך צו די דראָטן פונעם לאַגער, אַרום וועלכן אויף יעדע 50 מעטער האָט זיך געפונען אַ וואַך־טורעם און אויף אים איז געשטאַנען אַ באַוואָפנטער שומר מיט אויסדרעסירטע הינט, איבער־שניידן די דראָטן און אַנטלויפן, טראָץ דער שטאַרקער שמירה פון דער לאַגער־וואַך. מיר ווייסן אָבער, אַז נישט קיין סך איז געלונגען נאָכן אַנטלויפן פונעם לאַגער בלייבן ביים לעבן. פיל פון די אַנטלאָפענע זענען שפּעטער געכאַפּט געוואָרן פון גויים, וועלכע האָבן זיי דערמאָרדעט. ס׳איז אויך געווען אַ פאַל ווען אַ טאָלמיטשער יינגל דוניאַ זעלער, האָט געשאָסן צו אַן אוקראַינישן פּאָליציאַנט אין דער צייט פון אַן אַקציע אין קאָפּיטשינצע.

בלי ספק זענען חוץ די אויבנאויסגערכנטע פאַלן פון ווידערשטאַנד, געווען אַנדערע פאַלן פון אַן אַקטיוון ווידערשטאַנד, אָבער וועגן זיי וויסן מיר בלויז פון די ערטער, פון וועלכע ס'איז איבערגעבליבן אַ לעבעדיקער עדות, וועלכער האָט געקענט עדות זאָגן וועגן דעם. אָבער פון טאָלמיטש איז ליידער קיינער נישט איבערגעבליבן אַ געראַטעוועטער, וועלכער וואָלט געקענט עדות זאָגן וועגן פאַלן פון פאַסיוון און אַקטיוון ווידערשטאַנד.

די יוגנט, וועלכע איז דערצויגן געוואָרן אין יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, איז געווען באַאיינפלוסט פון געוויסע אידייען, וועלכע זענען פרעמד געווען די מענטשן־שנאה און במילא איז דער ברוטאַלער טעראָר, וועלכן די דייטשן האָבן אַנגעוואַנדן, בכדי צו דערשטיקן יעדן מינדסטן פּרווו פון ווידערשטאַנד, געקומען פאַר דער יוגנט אומגעריכט. אין דער ערשטער פאַזע איז די יוגנט נאָך נישט געווען מאָראַליש אַפילו צוגעגרייט, ווייל עס איז שווער געווען פאַר אַ מענטשן מיט נאָרמאַלע קאַטעגאָריעס צו דענקען, אַז עס איז בכלל מעגלעך אַ גענאָסייד אין מיטן פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט. דעריבער האָט מען געפילט די הילפסלאָזיקייט און אָנמאַכט. אָבער ווען ס'האָבן אָנגעהויבן דערגיין קלאַנגען וועגן אַקטיוון ווידערשטאַנד, האָט דאָס אַרויסגערופן ביי די רעשטלעך פון דער יוגנט אַ גרויסן ענטוזיאַזם און ווילן צו נקמה. די יוגנט איז מיט אַמאָל באַפרייט געוואָרן פון דער אַפּאַטיש־שטימונג און האָט אָנגעהויבן פּלאַנירן פּראַקטישע מעשים. אָבער ליידער זענען די אַלע, וועלכע האָבן געזוכט וועגן און מיטלען צו אַקטיוון ווידערשטאַנד, האָבן נישט געהאַט קיין שום הילף פון דרויסן. זיי האָבן נישט געהאַט קיין מיטלען צו קריגן געווער, און חוץ דעם האָבן זיי זיך נישט געקענט ריכטן אויף אונטערשטיצונג, נישט פון אינעווייניק און נישט פון דרויסן. אָבער טראָץ די אַלע סוביעקטיווע שוועריקייטן איז געווען אַ מעגלעכקייט צו אויפשטעלן אונטערערדישע קעמערלעך פון אַ ווידערשטאַנד־באַוועגונג. דער בונקער, וואָס איז אויסגעבויט געוואָרן אויף קוהאַווע דורך אַ גרופּע אַרבעטער פון וואַנדערן אונטער דער אָנפירונג פון פאַבעק קאָופּמאַן און לאָנעק האַרטנשטיין, איז נישט געווען אַן איינציקער צופעליקער פאַל. און די ידיעה וועגן דעם, האָט זיך אויפגעהיט, אַ דאַנק דעם, וואָס אַ מיטגליד פון דער ווידערשטאַנד־גרופּע איז אַנגעקומען קיין בוטשאַטש און האָט איבערגעגעבן פּרטים וועגן דעם. די איבעריקע מיטגלידער פון דער גרופּע האָבן וועגן דעם נישט געקענט באַשטעטיקן, היות ווי זיי זענען אַלע אומגעקומען. חוץ דעם, איז אין טאָלמיטש פאָרגעקומען די פול־שטענדיקע ליקווידאַציע זייער גיך און אומדערוואַרטעט, און דעריבער האָבן די, וועלכע האָבן אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן די ווידערשטאַנד־באַוועגונג, דאָס שוין געטאָן חוץ די גרענעצן פון טאָלמיטש, אַנטלויפנדיק אין אַנדערע פּלעצער. צו די ווידערשטאַנד־גרופּן וועגן וועלכע מיר וויסן עפּעס מערער, געהערט די גרופּע פון פּלעשער, די גרופּע פון בלאָנד־שפּרעכמאַן, און אויך די אָרגאַניזירטע גרופּע אין בוטשאַטש, וועמענס אָנפירונג

האָט געהערט צו די טאָלמיטשער יידן. דאָ דאַרף מען אויסרעכענען די אַזוי גערופענע „באַנדע״ פון טאָלמיטש, וועגן וועלכער עס שרייבט די חורבן־פאַרשעריין בעטטי אייזנ־שטיין אין איר בוך: „די אונטערערדישע באַוועגונג אין געטאָס און אין לאַגערן״ (פויליש), אַרויסגעגעבן פון דער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע, וואַרשע—לאָדזש—קראָקע, 1946.

„קיין בוטשאַטש האָט מען געבראַכט צו פירן יידן פון שטעטל טאָלמיטש, (וואָיעוודסטווע סטאַניסלאַוואָווסקע). צווישן דער טאָלמיטשער יוגנט, איז געווען די אַזוי גערופענע „באַנדע״. דאָס איז געווען אַ גרופע באַוואָפנטע יונגע מענטשן, דרייסטע און דעצידירטע אויף אַלץ. זיי זענען געווען אַ כוח, וועלכער האָט אָנגעוואָרפן אַ פחד אויף דער סביבה. זיי האָבן אַפילו גערויבט זייערע אייגענע רייכע מענטשן. די אַלגעמיינע מיינונג פון די בוטשאַטשער יידן וועגן דער „באַנדע״ איז געווען, אַז זיי האָבן נישט מורא פאַר די דייטשן, און נישט פאַר די אוקראַינער. אָפט פלעגן זיי אָנטאָן מונדירן פון דייטשן, אָדער פון אוקראַינישע פאָליציאַנטן, כדי אין צייט פון אַן אַקציע, מיט געווער אין האַנט, דורכפירן גרופּעס יידן דורך דער שטאָט, מאַכנדיק דעם איינדרוק, אַז זיי שלאָגן די יידן, און שרייען דערביי: „פערפליוכטע יודע״ א. א. וו. ווען די יידן זענען שוין געווען הינטער דער שטאָט, זענען זיי זיך צעלאָפן אין וואַלד״.[1])

אין די גביית־עדות און זכרונות טרעפן מיר אָפט דערציילונגען, ווי אַזוי אַ מאַסע מענטשן וואַרטנדיק אויפן טויט, האָבן אין מאָמענט ווען ס׳איז געגעבן געוואָרן אַן אָפּגערעדטער צייכן, זיך צעלאָפן, אָדער זיך געוואָרפן אויף די מערדער.

אַ כאַראַקטעריסטישער פאַל איז געווען, ווען איינער אַ מיטגליד פון דער טאָלמיטשער „באַנדע״,[2]) וועלכער איז געווען באַרימט מיט זיין אַטלעטישער פיגור און האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אין דער סביבה, האָט זיך איינער אַליין געפונען אויף דעם פּלאַץ פון טויט אין דעם לאַגער סווידווו. ער האָט געהאַט ביי זיך געווער, די יידן האָבן אָנגעהויבן אים איינריידן, אַז ער זאָל אָרגאַניזירן אַ ווידערשטאַנד. ער האָט אָבער שטיל געענטפערט. — „ס׳איז נישט כדאי צו אַנטקעגנשטעלן זיך, ווייל דאָס וועט אַלץ איינס נישט העלפן, און אין פאַל פון אַ ווידערשטאַנד, וועט פאַרן טויט אויסקומען צו מאַטערן זיך״.

דער אויבן געבראַכטער פאַל, ווי אַזוי ס׳האָט זיך אויפגעפירט אַ מיטגליד פון דער טאָלמיטשער „באַנדע״ אויף דעם טויט־פּלאַץ, באַווייזט באַשיינפערלעך,

[1]) איזאַק שוואַרץ, בוטשאַטש, „אַרבעטס־לאַגערן אין דער געגנט פון בוטשאַטש״ אַרכ. ייד. היסטאָרישער אינסטיטוט, פּראָטאָקאָל נר. 327.

[2]) וואַרשיינלעך, איז די טאָלמיטשער „באַנדע״ געווען אַ קאָמפּערישע אָרגאַניזאַציע. קאַרגע פּרטים וועגן איר, אָנגעגעבן פון דעם עדות, שטרייכט נישט אונטער איר קאָמפּנדן כאַראַקטער.

דעם אונטערשייד פון אַ קעמפנדער גרופּע און דער אוממאַכט פון אַ יחיד, אַ קעמפער פון דער גרופּע, ווען ער האָט זיך געפונען אַליין, נישט אין די ראַמען פון אַ גרופּע. דער פאַקט באַווייזט בולט, ווי אַזוי ס׳איז נויטיק געווען פאַר דער יידישער יוגנט אָרגאַניזאַטאָרן־מנהיגים.

ביז דאַנען בעטטי אייזנשטיין, אויף דער טעמע וועגן דער טאַלמיטשער „באַנדע". ס׳איז כדאי אָבער צו באַלויכטן אייניקע זאַכן, וועלכע זענען פאַרבונדן מיט דעם אויבן־ציטירטן מאַטעריאַל. ערשטנס: — מ׳האָט נישט אויסגעזידלט יידן פון טאַלמיטש קיין בוטשאַטש. קיין טאַלמיטש איז דערגאַנגען די ידיעה, אַז די יידן אין בוטשאַטש געפינען זיך אין אַ בעסערן מצב. אין דער צייט ווען אין טאַלמיטש האָט מען שוין ליקווידירט די יידן, האָבן די בוטשאַטשער יידן זיך געפונען אין אַן אָפענער געגנט, דאָרט איז נישט געווען קיין שום געטאָ, איז נאַטירלעך, אַז יידן פון טאַלמיטש האָבן זיך אַריבער־געפעקלט מיט אייגענע כוחות קיין בוטשאַטש, צי איז דאָס געווען מיטן פּראַכט־צוג ביינאַכט, אָדער דורך דערפער, וועלכע זענען געלעגן ביים דניעסטער. אַ טייל פון די דערפער האָט זיך געפונען אין טאַלמיטשער פּאָוויאַט און אַ טייל אין בוטשאַטשער פּאָוויאַט.

מיט פאַרשיידענע וועגן האָבן זיך אַדורכגעגנבעט עטלעכע יינגלעך פון בוטשאַטש אונטער דער אָנפירונג פון אורציע צילער און האָבן געגרינדעט די אַזוי גערופענע „באַנדע", וועגן וועלכער מ׳האָט דערציילט זייער נישט קיין פיינע מעשים. זיי האָבן געהאָט אַ שלעכטן שם אין דער געגנט. אַן אמת איז, אַז אין אייניקע פאַלן האָבן די יינגלעך אַרויסגעוויזן העלדישקייט און האָבן אויך געהאָלפן אַנדערע טאַלמיטשער יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין אַ נויט, און אַ דאַנק זייער דרייסטקייט, האָט זיך זיי איינגעגעבן צו ראַטעווען יידן פון אַ צרה. ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן אין בוטשאַטש די אויסזידלונג קיין טשאָרטקווו, טלוסטע, און קאָפּיטשינעץ, האָבן אויך זיי זיך אַריבער־געטראָגן קיין קאָפּיטשינעץ. ס׳איז נויטיק צו אונטערשטרייכן, אַז נאָך דער אַקציע אין קאָפּיטשינעץ, האָבן זיך צונויפגעקליבן אַ 30 יידן. זיי האָבן זיי איבערגעפירט פון דאָרט דורך וועלדער צוריק אין די בוטשאַטשער וועלדער, ווייל חוץ דעם קליינעם לאַגער, איז בוטשאַטש שוין געווען „יידנריין".

מ׳דאַרף נישט לייקענען דעם פאַקט, וואָס חוץ זייערע פּאָזיטיווע מעשים, האָט אויך נישט געפעלט דער „באַנדע" נעגאַטיווע שטריכן פון אַן אוממאָראַלישן כאַראַקטער; און די נעגאַטיווע מעשים זענען געווען מער ווי די פּאָזיטיווע און דאָס האָט אַרויפ־געלייגט אויף דער „באַנדע" אַ שטעמפּל פון אַ גרופּע, וועלכע פאַרנעמט זיך מיט רויבן אייגענע ברידער פון דעם זעלבן גורל, און נאָך ערגער: זיי האָבן אויסגעזוכט באַהעלטע־נישן פון יידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי פּויערים און זיי שאַנטאַזשירט. דער עפעקט איז געווען אַזאַ, אַז אַ באַרויבטער ייד, בלייבנדיק אָן קיין שום מיטלען פון עקזיסטענץ, אין רעזולטאַט, וואָס די „באַנדע" האָט ביי אים צוגענומען דעם לעצטן

גראַשן, האָט נישט געהאַט מיט וואָס צו באַצאָלן דעם פויער פאַרן אויסבאַהאַלטן זיך און צום סוף זענען די יידן אַרויסגעטריבן געוואָרן פון זייערע באַהעלטענישן. ס׳האָט אויך נישט געפעלט קיין פאַלן, ווען די באַנדע האָט אויפגעהויבן אַ געשריי בעת זייער באַפאַלן אַ באַהעלטעניש, דאָס האָט דעמאַסקירט די באַהעלטעניש פון דעם ייד, און אין רעזולטאַט, האָט זיך דאָס געענדיקט מיט טויט. ס׳זענען אויך געווען פאַלן, ווען די „באַנדע״ האָט זיך פאַרבונדן מיט די סאַמע נידעריקסטע עלעמענטן פון אוקראַאינער און פאָליאַקן און זיי האָבן געמיינזאַם גערויבט.

אין דער צייט פון דעם באַרימטן מאַרש פון דעם פאַרטיזאַנער־קאָמאַנדיר קאָווּפאַק, ווען דער איז מיט זיין פאַרטיזאַנער בריגאַדע אַדורך די סאָקאָלאָווסקער וועלדער לעבן פאַטאַק־זלאָטי, איז צו קאָווּפאַקן צוגעשטאַנען צילער, ס׳איז אויך צו קאָווּפאַקס פאַרטיזאַנער צוגעשטאַנען טייטלבאום פון בוטשאַטש. שפּעטער איז צילער פאַרבליבן אין דעם לאַגער אין סווידעווו, לעבן טלוסטע און דאָרט איז ער אומגעקומען, (לויט דער אינפאָרמאַציע פון בעטטי אייזנשטיין).

ביי דער געלעגנהייט, דאַרף מען באַמערקן, אַז אין קאַפּיטשינעץ האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין דרייסטקייט איינער אַ יינגל פון טאַלמיטש, דוניאַ צילער, ער האָט נישט געהאַט קיין שום געמיינזאַמעם מיט דעם דערמאַנטן אורציע צילער. דוניאַ, זייענדיק אַרומגערינגלט דורך אוקראַאינישע פּאָליציאַנטן בשעת דער אַקציע, האָט אַרויסגעכאַפּט אַ רעוואָלווער און האָט אויפן אָרט אַוועקגעלייגט איינעם פון די פּאָליציאַנטן, אַן אוקראַאינער, וועלכער איז געווען באַוווּסט אַלס אַ יידן־כאַפּער. דוניאַ צילער איז געבליבן אויפן פּלאַץ אַדורכגעשאָסן מיט קוילן דורך אַנדערע אוקראַאינישע פּאָליציאַנטן.

ווידערשטאַנדס־אָרגאַניזאַציעס זענען געווען אין מזרח־פּוילן נישט ווייניק. כמעט אין יעדער שטאָט איז געווען אַ קערן פון אַ ווידערשטאַנד־גרופּע און טיילמאָל האָט זיך די גרופּע פאַרוואַנדלט אין אַ גרעסערן כוח. די דאָזיקע ווידערשטאַנד־גרופּן האָבן זיך אָרגאַניזירט ספּאָנטאַן, און זענען נישט געווען פאַרבונדן איינע מיט די צווייטע. דאָס זענען געווען גרופּן פון ענטוזיאַסטן, וועלכע זענען געווען גרייט צו אָפּגעבן זייער יונג לעבן פאַרן כבוד פון יידישן פאָלק, כדי נישט לאָזן זיך אויסשעכטן אַן אַ ווידערשטאַנד. זיי האָבן נישט געהאַט קיין אויסגעשולטע אָנפירער, זיי האָבן אויך נישט געהאַט קיין אילוזיעס, אַז זיי וועלן זיגן אין דעם נישט גלייכן קאַמף. זיי האָבן נישט געהאַט קיין שום אונטערשטיצונג פון קיינעם, און במילא זענען זיי געווען פאַראורטיילט צום טויט. פיל פון אַזעלכע גרופּעס זענען אומגעקומען בעת די אַקציעס, נישט באַוויזנדיק אַפילו צו אָרגאַניזירן זיך.

וועגן אייניקע אָרגאַניזאַציעס ווייסן מיר ווייניק. וועגן אַנדערע ווייסן מיר מער. אָרגאַניזאַציעס פון אונטערערדישע קעמפער זענען געווען אין: בראָד, באַרשטשאָוו, סקאַלאַ, טאַרנאָפּאָל, זלאָטשעוו, באָריסלאָוו, דראָהאָביטש, סטרי, קאָליש, טלוסטע,

טשאַרטקווו, זאַלעשטשיקי, לעמבערג, סטאַניסלאַוו, בוטשאַטש, און אין פיל אַנדערע ערטער. חוץ די ווידערשטאַנד־אָרגאַניזאַציעס אין די געטאָס האָבן זיך אָרגאַניזירט אונטערערדישע אָרגאַניזאַציעס אין די טויט־לאַגערן ווי אוישוויץ, טרעבלינקע, סאָביבאָר, בעלזשעץ, און אויך אין לאַגער יאַנאָווסקאַ אין לעמבערג, וועגן וועלכן ס׳זענען דאָ ידיעות וועגן פרווון פון אַן אַקטיוון ווידערשטאַנד, ווי אַרויסגנבענען זיך פון דעם לאַגער (זע: שייע בילדנער) און דראָבערן געווער, איבערשניידן די דראָטן פון דעם צוים און אַנטלויפן אין וואַלד.

די באַרשטשאָווער גרופּע אונטער דער אָנפירונג פון ווילער, האָט אויך געגרינדעט אָפּטיילונגען אין די לאַגערן קאָזאַקי, סאַסוו, פּאָפּרווו, לענסקיע. זייער טעטיק איז געווען די גרופע פון צוקער פון באַרשטשוו.

די גרופּע טאָלמיטש־בוטשאַטש האָט אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט דער יוגנט פון קאָפּיטשיניעץ, טשאָרטקוו און טלוסטע.

צו די גרופּן, וועלכע האָבן זיך אָרגאַניזירט טיילווייז אין טאָלמיטש, און טיילווייז מחוץ טאָלמיטש, געהערן אויך די גרופּן בלאַנד־שפּרעכמאַן, אידל פייער, און אויך די גרופּע פלעשער.

אַ קערן פון אַ ווידערשטאַנד־באַוועגונג איז אַנטשטאַנען אין בוטשאַטש שוין גאַנץ פרי, ווייל אין ווינטער 1941 (דעצעמבער), האָט דער יודענראַט אין בוטשאַטש באַקומען אַ פאַראָרדענונג צו אַרויסשיקן אין די לאַגערן באָרקי־וויעלקע און קאַמיאָנקאַ (ביידע אין דער געגנט פון טאַרנאָפּאָל) גרופּן יידן צו אַרבעטן ביי דער אייזנבאַן־ליניע, און ביי שטיינהאַקעריי. אויף דעם ערשטן פייער,זענען געגאַנגען די, וועלכע זענען געווען פרעמדע אין בוטשאַטש, אָדער אַזעלכע, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין שום פּאַפּירל פון יודענראַט. צווישן אַנדערע האָב אויך איך, צוזאַמען מיט איבער אַ צענדליק יידן, מיט וועלכע איך האָב געאַרבעט אין ליגענשאַפט (פּאָטאָצקיס פאָלוואַרק) באַקומען אַ באַפעל צושטעלן זיך מיט אַ פּלעצאַק אין יודענראַט. מיר, די וועלכע האָבן געאַרבעט, האָבן באַשלאָסן נישט צושטעלן זיך אויף דער פאַראָרדענונג פון יודענראַט. די זשאַנדאַרמעריע, די אוקראַינישע פּאָליציי און די יידישע אָרדנונגס־דינסט, האָבן אונדז געזוכט ביי דער אַרבעט. אין משך פון וואָכן האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין דעם הויף (ליגענשטאַפט) און צום סוף האָט דער יודענראַט רעזיגנירט און מיר האָבן לסוף באַקומען גרינע לעגיטימאַציעס. מיר זענען, הייסט עס, נישט „רירבאַרע". פון דעם ערשטן פרווו, זענען מיר אַרויס מיט אַ נצחון. פון דאַנען האָבן מיר אַרויסגעצויגן די מסקנות, ווי אַזוי ווייטער צו האַנדלען. דאָס האָט אונדז געגעבן דעם סטימול צו אָנהויבן אָרגאַניזירן זיך.

וועגן די באַציונגען אין די יולאַג־לאַגערן דערוויסן מיר זיך (יולאַג — יודענ־לאַגער) לויט אַ רעלאַציע פון איינעם אַן אָרגאַניזירטן. מוניאַ ווייץ ווערט געכאַפּט און איבערגעגעבן אין יולאַג אין קאַמיאַנקע. אָבער ער איז דאָרט לאַנג נישט געבליבן.

אים איז געלונגען איבערשניידן די דראָטן און נאָך צוויי טעג באַמיונגען איז אים געלונגען צו אַנטלויפן פון לאַגער און צוריקגעקומען קיין בוטשאַטש.

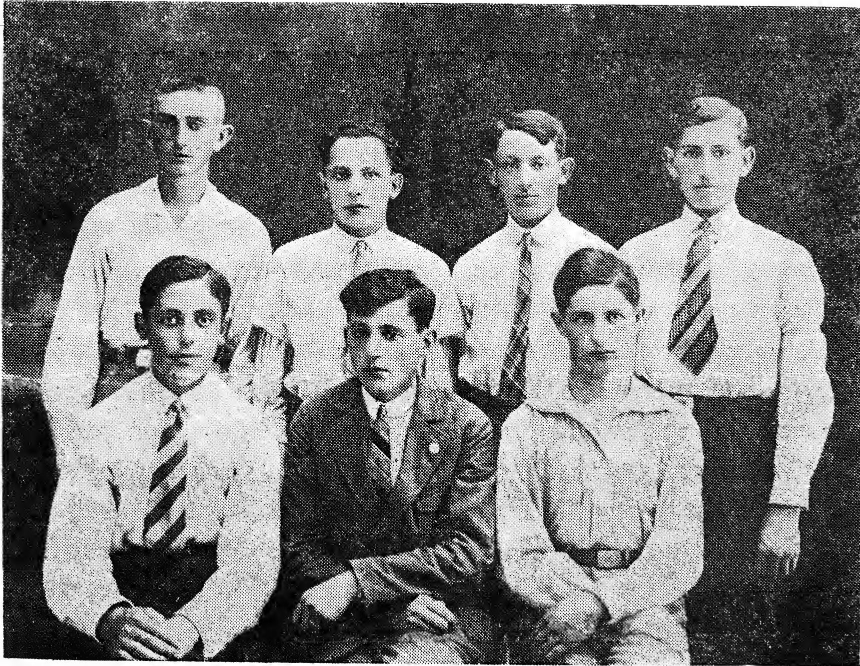
די אַנטלויפער פון טאָלמיטש דערציילן אונדז וועגן די פאַרברעכנס פון די דייטשן און אוקראַינער אין טאָלמיטש און אין דער גאַנצער סטאַניסלאַוואָוער, וואָיעוודסטווע.

שייע בילדנער, וועלכער איז כביכול אַרויסגעטראָגן געוואָרן אַלס „מת" פון דעם לאַגער דורך דער אונטערגרונד־באַוועגונג אין יאַנאָווסקע, דערציילט וועגן שוידערלעכע סצענעס אין דעם לאַגער. מיר דערוויסן זיך וועגן דער ראָל, וואָס האָט געשפּילט דער קאָמענדאַנט פון דעם לאַגער, ווילהאוס, דער מערדער פון הונדערטער אומשולדיקע מענטשן. ער האָט אויך איבערגעגעבן פּרטים וועגן די מעשים־תעתועים פון זיינע העלפער — די ס.ס.־מענער און געסטאַפּאָ־לייט, די אוקראַיִנישע שומרים און די רוסישע נאַכשלעפער.

דער שטאָב פון אונדזער אָרגאַניזאַציע האָט זיך רעאָרגאַניזירט. צו דער אָנפירונג פון דער אונטערגרונד־באַוועגונג זענען אַריין: מאַרגוליס, צאַלער, עבענשטיין — פון בוטשאַטש, זילבער פון האָראָדענקאַ, בילדנער, פישער, מיין פרוי גוסטאַ וווּרמאַן, פון שטוב ווייץ פון טאָלמיטש. איך האָב איבערגענומען די אָנפירונג.

מיר האָבן אַריינגעצויגן אין דער אָרגאַניזאַציע וואָס מער יוגנטלעכע, אָבער מיר האָבן אָפּגעהיט די כללים פון קאָנספּיראַציע, מיר האָבן איינגעשטעלט אַ סיסטעם פון „פינפטלעך". דער סעקרעטאַר פון יודענראַט ענגעלבערג און דער מיטגליד פון דעם יודענראַט ד״ר מערענגעל זענען געווען אונדזערע פאַרבינדלער מיטן יודענראַט. ער האָט באַשלאָסן צו פינאַנסירן דאָס קויפן פאַר אונדז געווער. היות ווי מיר האָבן נישט געוואָלט אַנטוואָפענען דייטשן, נעמענדיק אין באַטראַכט די סיבות, אַז דאָס וועט זיך פאַטאַל אָפּרופן אויף דער יידישער באַפעלקערונג און דאָס וועט ברענגען צו טראַגישע קאָנסעקווענצן אין בוטשאַטש. די יוגנט וועלכע איז דערצויגן געוואָרן אויף די פרינציפן פון „השומר־הצעיר" און „ברית־טרומפּלדור" ציִען זיך אַריין אין אונדזער אָרגאַניזאַציע. מיר בינדן אָן אַ קאָנטאַקט מיט די יידן פון טאַרנאָפּאָל, סקאַלאַ, באָרשטשוּוו, זאַלעשטשיקי, טלוסטע, קאָפּיטשינעץ און טשאָרטקאָוו. אומעטום געפינען מיר אַ קענטיקן יסוד. אינזש. זיס, וועלכער איז אַרויסגעשיקט געוואָרן פון די סאָוויעטן פון טאַרנאָפּאָל (ער האָט געהאַט אַ רייכן שווער) און ד״ר יוליוש מערענגעל, שטעלן אונדז צו די אינפאָרמאַציעס, וואָס זיי האָבן געהערט אין ראַדיאָ. אויף אַזאַ אופן האָבן מיר זיך דערוווּסט וועגן דער קאַפּיטולאַציע פון דער דייטשער אַרמיי אין סטאַלינגראַד, מיט וועלכער ס׳האָט אָנגעפירט דער פעלדמאַרשאַל פּאולוס. אויף אַזאַ אופן האָבן מיר זיך אויך דערוווּסט וועגן דער מפּלה פון דער דייטשער אַרמיי פון פעלדמאַרשאַל ראָממעל אויפן אַפריקאַנישן פראָנט. מיר זוכן צו קריגן געווער. מיר האָבן שוין אין אונדזער באַזיץ עטלעכע רעוואָלווערן. מיר פאַרהאַנדלען מיט אונדזערע אַרבעטער אין טאַרטאַק,

וועגן אַרויסקריגן דינאַמיט פון סקלאַד. מיר זענען אַ נאַציאָנאַלע גרופּע. חוץ אונדז איז פאַראַן אין בוטשאַטש נאָך צוויי גרופּעס. איך פיר דורך מיט זיי עטלעכע שמועסן, באַהאַנדל אונדזער לאַגע און צייכענען אַן פּלענער אויף דער צוקונפט. ווייסינגער באַשליסט צו גיין אין וואַלד. זיין ציל איז דערגרייכן די פּאָזשניעצקער וועלדער און זיך אָנשליסן אָן דער גרופּע פון א.ק. פון קאָמענדאַנט נידזשוויעצקי, פון וועלכער ער איז קוים אַרויס מיטן לעבן. דער גרופּע פרידלענדער־דונאַיער געפעלט נישט דער נאַציאָנאַלער כאַראַקטער פון אונדזער אָרגאַניזאַציע, חוץ דעם האָבן זיי באַשלאָסן צו פאַרבלייבן אין בוטשאַטש. איך בינד אָן אַ קאָנטאַקט מיט פּאָליאַקן — און באַקום פיל צוזאָגן, אָבער צום סוף פאַר געלט באַקום איך איין רעוואָלווער. אין בוטשאַטש געפינט זיך אַ מאַיאָר פון דער סאָוויעטישער אַרמיי, וועלכער איז אַ באַפולמעכטיקטער פון די אונטערגרונד כוחות. ער ראַט אונדז צו דערקלייבן זיך אין די וועלדער פון ווייסרוסלאַנד. מיר באַשליסן אין פאַל פון אַן אַקציע צו געפינען זיך אין וואַלד און וועלן פּרווון עפענען אַ פייער פון אונדזער געווער בכדי צו שטערן דעם גאַנג פון דער אַקציע. כמעט די גאַנצע צייט האָבן מיר זיך געפונען לעבן אונדזערע דירות.

קבוצת „ביתר" בטלומץ' 1930

אין איינער אַ פרילינגדיקער נאַכט 1943 וועקט אונדז אויף אַ שיסערײַ. ס'קומט פֿאָר אַן אַקציע. מיר רײַסן זיך אַרויס אויף דער אַרישער זײַט.

איינער פון אונדזערע מענטשן אַנדערמאַן פון טריבוכאָוויעץ לעבן בוטשאַטש, וועלכער איז געכאַפּט געוואָרן פון אַן אוקראַינישן פּאָליציאַנט, כאַפּט אַרויס אַ רעוואָלווער און הרגעט דעם אוקראַינער אויפן אָרט, אָבער ער אַליין קומט אויך אום. די אַקציע ווערט איבערגעריסן. די ס.ס. און די אוקראַינישע פּאָליצײַ גרופּירן זיך לעבן דער זשאַנדאַרמעריע, זיי שטעלן זיך פֿאָר, אַז דאָס דערהרגענען אַן אוקראַינישן פּאָליציאַנט, איז אַ פּאַראָל צו אַן אַלגעמיינעם אויפשטאַנד אין בוטשאַטש. מיר האָבן אָבער צו ווינציק געווער. אָבער שוין דער פאַקט אַליין פון דערהרגענען אַ פּאָליציאַנט האָט אַרויסגעריסן פון די דײַטשן און די אוקראַינער זייער זיכערקייט און אומגערירטקייט מצד די יידן. זיי הויבן אָן צו ריידן וועגן אַ שטאַרקער יידישער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע.

מיר באַקומען ידיעות, אַז די יידן אין בוטשאַטש וועלן ווערן אויסגעזידלט. מיר באַשליסן אַוועקגיין אין די וועלדער, אָבער זעען פֿאַר נויטווענדיק צו צעטיילן אונדזער כוח אויף עטלעכע גרופּן, וועלכע וועלן קענען אָפּערירן אין די טיפענישן פון די וועלדער, וועלכע ציִען זיך אויף אַ לענג פון איבער 500 קילאָמעטער. ביים צעטיילן אויף גרופּן, וועלן מיר קענען לייכטער אָפּערירן פון איין אָרט צום צווייטן אין פאַל פון אַ סכנה.

מיר שיקן אַרויס דריי גרופּן, וועלכע ווערן אַנטשפּרעכנד באַזאָרגט מיט מכשירים צו אויסבויען בונקערס. די ערשטע גרופּע, אונטער דער קאָמאַנדע פון ערדטראַכטער פון קאָראָפּיעץ איז אַוועק אין דער געגנט פון פּוזשניק. די צווייטע גרופּע אונטער דער אָנפירונג פון מיין פרוי גוסטאַ ווורמאַן איז אַוועק אין דער געגנט צווישן קאָראָפּיעץ און פּאָטאָק־זלאָטי אויף וואָדאָווע. דאָרט זענען פאַקטיש קלענערע וועלדער, אָבער דאָרט געפינען זיך ישובים פון אַזוי גערופענע „סובאָטניקעס" (אַ רעליגיעזע סעקטע), דאָס איז אַ גוטער עלעמענט מענטשן, מיט וועלכע מען קען זיין זיכער. די דריטע גרופּע אונטער דער אָנפירונג פון נודעלמאַן פון פּאָטאָק גייען אַוועק אין די סאָקאָלאָווסקער וועלדער אונטער פּאָטאָק־זלאָטי. נאָך 10 טעג בראָדיענדיק אין די וועלדער, האָבן זיי זיך צוריקגעקערט אַנטוישטע און אָן אַ גלויבן אין עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן. פֿאַר דער גאַנצער צייט פון זייער זיין אין וואַלד האָט געגאָסן אַ גוס־רעגן. איך פיר דורך אַ שמועס מיט לאָנעק האַרטנשטיין, וועלכער איז אויך דאָן געווען אין דעם מאַרש אין איינער פון די גרופּן. אויך ער האָט נישט געזען קיין מעגלעכקייטן צו אויסבאַהאַלטן זיך אין וואַלד און ער באַשליסט אַוועקגיין איבערן דניעסטער.

אין צווישנצייט קומט אָן אַ פֿאַראָרדענונג וועגן איבערזידלונג. מיר באַשליסן אַז אַ טייל גייט אַוועק אין וואַלד, און אַ טייל קיין קאָפּיטשיניעץ. איך פֿאָר מיט זיי קיין קאָפּיטשיניעץ און בינד אָן אַ קאָנטאַקט מיט דעם פֿאָרזיצער פון יודענראַט. איך געפין ביי אים אַן אויסדרוק פון פֿאַרשטענדיקונג פֿאַר אונדזער זאַך. איך גיב איבער

די אָנפירונג פון דער קאָפּיטשינצער גרופּע אין די הענט פון יולעק פישער און בילדנער, צו וועלכע עס שטייט אויך צו מיין ברודער מאַקס. מיר בלייבן נאָך אַ פּאָר טעג אין בוטשאַטש. אין איניקע טעג שפּעטער באַקום איך אַ מעלדונג פון פישערן, אַז מען אָרגאַניזירט די יוגנט פון קאָפּיטשיניעץ. זיי געפינען זיך מערסטנטייל אין וואַלד. אים איז געלונגען צו אָנבינדן אַ קאָנטאַקט מיט אַ גרופּע געוועזענע רוסישע אָפיצירן, וועלכע אַרבעטן אויף דער אייזן־באַן־ליניע קאָפּיטשינצע — הוסיאַטין. שוין אין קאָפּיטשיניעץ שטעלן מיר פעסט, אַז אויב עס וועט זיך אַרויסווייזן, אַז אין איניקע וועלדער זענען די באַציונגען נישט קיין גינסטיקע, איז דאָ אַ מעגלעכקייט צו איבערטראָגן זיך צו אונדז צוריק, אָדער פאַרקערט.

צוויי טעג נאָכן קריגן דעם בריוו פון פישערן, דערגרייכט צו אונדז אַ ידיעה וועגן אַ גרויסער אַקציע אין קאָפּיטשיניעץ. מיר פילן, אַז מיר טאָרן נישט פאַרבלייבן ווייטער אין בוטשאַטש און גייען באַלד אַרויס אין וואַלד. אין די וועלדער קומען אָן די רעשטלעך איבערגעבליבענע פון דער אַקציע אין קאָפּיטשיניעץ, מיט זיי אויך מיין ברודער מאַקס. פון זיי דערוויסן מיר זיך, פרטים וועגן דער אַקציע: אין איין פרימאָרגן איז דאָס גאַנצע שטעטל קאָפּיטשיניעץ פּלוצלינג אַרומגערינגלט געוואָרן דורך אָפּטיילונגען פון ס. ס. אונדזערע מענטשן האָבן פּרובירט זיך אַדורכרייסן, אָבער בלויז איניקע איז דאָס געלונגען. ס׳זענען דאַן געפאַלן מער ווי 80 אונדזערע מענטשן און צווישן זיי אויך פישער און בילדנער.

מיר אָרגאַניזירן אַן אויסשפּירונג־דינסט, וועלכע ווערט אָנגעפירט פון מיין פרוי. אָפּט איבערגעטאָן אין פּויערישע קליידער, גייט זי אין דערפער און צוזאַמען מיט די ידיעות ברענגט זי אויך עסן. אין וואַלד איז פאָרגעקומען עטלעכע אָנפאַלן פון דער אוקראַינישער פּאָליציי אויף יידן, ס׳זענען פאַראַן קרבנות.

אין צווישנצייט הויבט זיך אָן אַ פּעריאָד פון דער פּאַרטיזאַנקע פון גען. קאָווּפּאַק. די ידיעות וועגן גרויסע פּאַרטיזאַנישע כוחות, וועלכע געפינען זיך אין דער געגנט און אויך קלאַנגען וועגן באַוואָפנטע יידן אין די וועלדער, נעמט אָפּ דעם ווילן ביי די פּויערים צו לאָזן זיך אין די וועלדער און כאַפּן יידן. אָבער אונדז גיט דאָס אַ גוטע מעגלעכקייט צו באַוועגן זיך מיט אַ בעסערער זיכערקייט. מיר באַגעגענען צוויי גרופּן פּאַרטיזאַנער פון קאָווּפּאַקס בריגאַדע. זיי קערן זיך אום צעשלאָגענע אונטער דעלאַטין. די ווייזן בכלל נישט אַרויס קיין שום ווילן צונעמען אונדז צו זיי. זיי ווילן נישט צונעמען קיין יידן אין זייער בריגאַדע.

ס׳דערנענטערט זיך דער ווינטער. מיר פּלאַנירן צו אויסבויען בונקערס. אָט די וויכטיקע אויפגאַבע נעמען אונטער צום אויספירן די ברידער קאַפּל. מוניאָ און איזיע ווייץ. די לענג פון אַ בונקער האָט 4 מעטער די לענג און 2 מיט אַ האַלבן מעטער די ברייט. מיר גראָבן אין דער טיף מער ווי 3 מעטער. אויף אַ הויך פון 2 מעטער

שטעלן מיר אויס סלופעס און אויף זיי בעלקעס, וועלכע דינען אַלס סופיט. אויף דעם סופיט לייגן מיר אַוועק שטרוי, בלעטער און אַן איינגעקוועטשטע שיכט ערד. אינעווייניק אין דער זעמליאַנקע איז דאָ פון ביידע זייטן פּריטשעס מיט אַ דורכגאַנג אין מיטן. צום סוף אַ שמאָלער קאָרידאָר, וועלכער ציט זיך אין דער הויך צום אַרויסגאַנג מיט אַ 2 מעטער פון דעם בונקער. דער אַרויסגאַנג איז איינגעקלאַפּט מיט רידלען די ערד. אין דרויסן איז דער בונקער זייער גוט פאַרמאַסקירט מיט גראָז, קוסטעס און קליינע בוימעלעך. איין בוימל דינט אויף אויפצוהייבן די קלאַפּע פונעם אַרויסגאַנג. אינעווייניק איז פאַראַן פּלאַץ פאַר 16 מענטשן. די צווייגן פון די בוימער זענען גוט אויסגעלייגט און פאַרמאַסקירט מיט ערד, אַזוי אַז זיי דינען אויך אַלס רערן, דורך וועלכע עס גייט אַריין לופט. די ליכט פון בונקער באַשטייט פון אַ שטייענדיקן לעמפּל.

ווינטערצייט, זענען מיר זעלטן אַרויס, כדי נישט איבערלאָזן קיין שפּורן אויפן שניי. מיטן צוגרייטן פּראָוויאַנט אויף אַ לענגערן פּעריאָד פאַרנעמען זיך די ברידער מוניאַ און איזיע ווייץ. זיי טוען דאָס גאַנץ אָפט ריזיקירנדיק מיטן לעבן.

אין איינעם אַ ווינטערדיקן פרימאָרגן זענען מיר פּלוצלינג אַרומגערינגלט געוואָרן דורך 600 ס.ס.־מענער, וועלכע זענען געקומען מיט 3 טאַנקן און האַרמאַטן. אונדז געלינגט פונדעסטוועגן אַרויסצורייסן זיך גאַנץ. אַן אַנדער גורל אָבער האָט געטראָפן אַ צווייטע גרופּע יידן, אין דער צאָל פון איבער 300. דאָס איז געווען אַ גרויסע גרופּע יידן פון אַ שטעטל, וועלכע האָבן אין וואַלד פאַרלייגט אַ גאַנץ שטעטל מיט קרוב פון אַ פּאָר צענדליק בונקערס. ס׳איז פאַרשטענדלעך, אַז אַזאַ גרויסע צאָל יידן מיט פיל בונקערס האָט נישט געקענט נישט באַמערקט צו ווערן דורך פּויערים און די דייטשן. די גרעסטע טייל פון זיי איז אוומגעקומען.

ס׳גייען אַוועק טעג און נעכט. אין די נעכט הערן זיך די עכאָס פון אַ שיסעריי פון האַרמאַטן. לאַסט־אויטאָס שלעפּן זיך מידע מיט אַנטלויפנדע דייטשן. דער פראָנט דערנענטערט זיך צו אונדזער געגנט. די וועגן זענען פול מיט דייטשער מיליטערישער טעכניק פון אַלע מינים, טאַנקן, שווערע און לייכטע אַרטילעריע, מאָטאָציקלען. אַלץ שלעפּט זיך אויפן שאָסיי בוטשאַטש — סטאַניסלאַוו. לעבן אונדזער וואַלד גייט אַדורך אַן אָפּטיילונג פון דער אונגאַרישער אַרמיי. אַן אויפהער באַשיסן זיי דעם וואַלד פון אַלע זייטן. זיי האָבן מורא פאַר פאַרטיזאַנישע אָנפאַלן. שפּעטער קומט אַ 12־שעה׳דיקער איבעררייס, ס׳ווערט שטיל. און נאָכער באַווייזן זיך שוין די ערשטע סאָוועטישע פּאַטרולן.

מיר קערן זיך אום קיין בוטשאַטש. יידן גייען אַרויס פון די בונקערס, פון די וועלדער, פון פאַרשידענע באַהעלטענישן ביים פּויערים און אויך די, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַרישע פּאַפּירן. מיר קלייבן זיך צונויף איבער 800 מאַן פון דער שארית־הפליטה און צווישן דער מאַסע געראַטעוועטע: מגר. י. מונזער, י. מאַנדעל, גוטשטיין, מיין פרוי, מיין ברודער מאַקס און איך. מיר זענען לעבן געבליבן, אָבער

ס׳פעלן צווישן אונדז זייער פיל. נאָך 10 טעג טרעט ווידער אָפּ די סאָוועטישע אַרמיי און מיט זיי אַ קליינע צאָל יידן, אפשר אַ 70 מאַן. די איבעריקע באַהאַלטן זיך ווידער אויס. ווען נאָך דריי חדשים שפּעטער, קערן מיר זיך ווידער צוריק, ווייזט זיך אַרויס, אַז פון יענע 800 געראַטעוועט יידן, איז פאַרבליבן בלויז אַ קליין הייפעלע, מער ווי אַ צענדליק. אין דער צייט זענען אומגעקומען פיל יידן, צווישן אַנדערע דער אַדוו. מגר. יולעק מאַנדעל און מגר. יחיאל מינצער, ביידע פון טאַלמיטש.

דאָס וואָס מיר האָבן געטאָן, זענען נישט געווען קיין גרויסע אויפטוען. זייער וויניק זענען מיר געווען און זייער שלעכט באַוואָפנט, אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן מיט שונאים: דייטשן, אוקראַינישע פּאָליציי, פיינטלעכע באַפעלקערונג. אין וואַלד, זענען מיר געיאָגט געוואָרן פון באַנדעראָוועצעס און א. ק.־אָוועצעס, אָבער דאָס איז געווען אַ קליינע ווידערשטאַנד־באַוועגונג, וועלכע האָט מיט זיינע קליינע מעגלעכקייטן זיך קעגנ־געשטעלט דעם שונא, כדי נישט לאָזן זיך אויסשניידן, אויסנוצנדיק יעדע מעגלעכקייט פון רעטונג. דאָס האָט אָבער געפאָדערט אַן אויסערגעוויינלעכער מסירת־נפש, אַן איבער־מענטשלעכע אָנשטרענגונג פון די, וועלכע האָבן אויסגעקליבן דעם וועג פון ווידערשטאַנד. אַ פאַקט איז, אַז די וועלכע האָבן זיך נישט איבערגעגעבן פּאַסיוו דעם גורל האָבן איבערגעלעבט. טראַגיש איז דער גורל פון טויזנטער יידן פון דער טאַלמיטשער קהילה, אָבער אַ שיין בלעטל האָבן אַריינגעשריבן דאָס ביסעלע פון דער טאַלמיטשער שארית־הפליטה, וועלכע האָט אין די שווערסטע באַדינגונגען אויסגעהאַלטן די שווערע צייט און האָבן איבערגעלעבט.

דער גרויסער היסטאָריקער פּראָפ׳ שמעון דובנאָוו פאַרענדיקט זיין „געשיכטע פון יידישן פאָלק" מיט די פאָלגנדע ווערטער:

„אין אָנהויב פון 19־טן יאָרהונדערט איז אויפן גאַנצן ערד־קיילעך געווען איבער 3 מיליאָן יידן. איצט, 100 יאָר שפּעטער — איבער 16 מיליאָן. דאָס יידישע פאָלק וואַקסט און קיין שום כוח קען דאָס וואַקסן נישט אָפּהאַלטן. עס זאָגט עדות וועגן דעם די גאַנצע געשיכטע פון יידן אין משך פון 4 טויזנט יאָר".

די דאָזיקע ווערטער זענען געשריבן געוואָרן גלייך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. דער היטלעריזם האָט אָפּגעמעקט פון דער אויבערפלאַך 6 מיליאָן פון דעם אייראָפּעאישן יידנטום, און צווישן אָט די 6 מיליאָן אויך עטלעכע טויזנט טאַלמיטשער יידן. זאָלן זיין די זכרונות וועגן די יידן פון דער טאַלמיטשער קהילה אַן אייביקער אָנדענק נאָך די אַלע, וועלכע זענען טראַגיש אומגעקומען על קידוש־השם.

שמעון דובנאָוו האָט זיך נישט טועה געווען. דאָס יידישע פאָלק האָט טאַקע באַצאָלט אַ טייערן פּרייז אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, און צוזאַמען מיט די 6 מיליאָן יידן האָט אויך באַצאָלט מיט זיין לעבן זייער היסטאָריקער שמעון דובנאָוו אַליין. אָבער דאָס אויפשטיין פון מדינת־ישראל, האָט גורם געווען די ווייטערדיקע

אַנטוויקלונג פון יידישן פאָלק און זעצט פאָר זיין לאַנגן היסטאָרישן המשך. די ווערטער פון שמעון דובנאָוו וועלן פאַרבלייבן אַלס אייביקער היסטאָרישער אמת.

לאַנציע לעפאַלד
מילוואָקע — אַמעריקע

דאָס קאַפּיטל טאָלמיטשער „באַנדע״

איך וועל דערציילן ווי אַזוי עס איז אַנטשטאַנען די טאָלמיטשער „באַנדע״ און אין וועלכע אומשטענדן איר איז אויסגעקומען צו ווירקן.

נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ אין טאָלמיטש אין 1942, האָב איך און לייב פּעסיעס זיך אויסבאַהאַלטן אין הויז פון איציע קרויט. ס׳איז אָנגעקומען האַפּיוך און געוואָלט אונדז אַוועקנעמען. האָט דאָס דערזען קנאָבלוך און אונדז אָפּגעראַטעוועט פון זיינע הענט מיטן אויסרייד, אַז מיר אַרבעטן ביי אים. „חבר׳ה, האָט קנאָבלוך געזאָגט — אַנטלויפט!״

זעענדיק די לאַגע, זענען מיר אַוועק איבערן דניעסטער קיין פּאָטאָק־זלאָטי. דאָס שטעטל איז געווען נאָך אַן „אַקציע״. פון דאָרט זענען מיר אַוועק קיין בוטשאַטש. צוויי טעג האָבן מיר זיך געוואַלגערט, דאָרט האָבן מיר זיך באַגעגנט מיט אורציע צילער, וועלכער איז אַרויסגעשפּרונגען פון צוג בעת מען האָט געפירט די יידן קיין סטאַניסלאַוו.

די גרופּע האָט באַשלאָסן זיך האַלטן אין איינעם, — צוזאַמען טיילן דעם גורל. צו דער גרופּע איז אויך צוגעקומען זיסיע האַבער. מיר האָבן געשאַפן אַ געמיינזאַמע קאַסע. איך האָב דאַן פאַרמאָגט 3.000 דאָלאַר, וועלכע כ׳האָב אַרויסגעצויגן פון מיין מומע שיינדל בין, בעת איך האָב איר געטראָפן ליגן אַ דערשאָסענע.

נאָך אַ געוויסער צייט זענען צוגעשטאַנען צו אונדז אויך מוניע צילער און ציאַמע וויס, די טאָכטער פון משה שלמה מאַטלס, וועלכע איז געוואָרן אונדזער הויז־פאַרזאָרגערין און האָט פאַר אונדז געקאָכט.

אורציע צילער, וועלכער האָט פאַרמאָגט אָרגאַניזאַטאָרישע איינפאַלן און מוט, האָט אונדז פאָרגעלייגט אויפנעמען יעדן טאָלמיטשער צו דער גרופּע און אַזוי אַרום שאַפן אַ פאַרטיידיקונגס־איינהייט. מיר האָבן זיך דאַן געווענדעט צום פאָרשטייער פון יודענראַט אין בוטשאַטש, קראַמער, געבעטן ביי אים מאַטעריעלע הילף צום קויפן וואָפן. ער האָט אונדז דערקלערט, אַז ער האָט אַ פאַרזיכערונג פון די דייטשן, אַז יידן פון זיין שטאָט וועט מען קיין שלעכטס נישט טאָן און אויב מיר ווילן, קענען מיר דאָרטן פאַר־

בלייבן. ער האָט אונדז אָבער געבעטן קיין בונטן נישט צו אָרגאַניזירן. מיר זענען אַוועק מיט גאָרנישט.

מיר אַליין האָבן באַזאָרגט דריי רעוואָלווערן, אויפגעהאַלטן זיך אין בוטשאַטש ביז אַ געוויסער אַקציע. פון דאָרט זענען מיר אַוועק קיין פּאָטאָק זיך אויסבאַהאַלטן. שפּעטער פון דאָרט ווידער קיין בוטשאַטש. נאָכן גרויסן חורבן, האָבן מיר זיך ווידער געווענדעט צום יודענראַט וועגן אָרגאַניזירן אַ ווידערשטאַנד. ליידער אָבער איז דער צוזאַמענשטויס מיטן יודענראַט געווען דאָס מאָל נאָך שאַרפער. ד״ר זייפער האָט אונדז אַפילו געדראָט און מיר זענען ווידער אַוועק.

אין אַ געוויסן טאָג זענען צו אונדז אין דער וווינונג אין וועלכער מיר זענען געווען פאַרשטעקט, אַריין צוויי יידישע פּאָליציסטן, און איינער פון זיי דער טרויעריק־באַרימטער „רויטער״ מאַקס און אונדז אויפגעפאָדערט צו געבן צוויי פון אונדזער גרופּע צו גיין אויף אַרבעט אין לאַגער באַרקי וויעלקיע (לעבן טאַרנאָפּאָל). מיר האָבן זיך קעגנגעשטעלט און אין אַ געוויסן מאָמענט האָט אורציע פאַרשפּאַרט די טיר, אַרויס־געצויגן דעם רעוואָלווער און געדראָט, אַז אויב זיי וועלן זיך גלייך נישט פאַרנעמען, וועלן זיי קיין לעבעדיקע נישט אַרויס. זיי זענען אַוועק. מיט אַ האַלבע שעה שפּעטער, זענען זיי ווידער געקומען, דאָס מאָל אין באַגלייטונג פון דעם יידישן קאָמענדאַנט פון אָרדענונגס־דינסט, אַלברעכט. עס איז געקומען צו אַ שאַרפן קאָנפליקט. מיר האָבן אַלברעכטן אַרומגערינגלט, אים אַטאַקירט, לייב פּעסיעס האָט אַרויסגעצויגן זיין קצבישן מעסער. דאָס דערזעענדיק, האָט אַלברעכט זיך צוריקגעצויגן, פאַרזיכערנדיק אונדז צו לאָזן צו רו. אורציע האָט געגעבן זיין לעצטע וואָרענונג: אויב אימעצער פון די יידישע פּאָליציסטן וועט וואַגן נאָך אַמאָל קומען, אָדער אָנרירן, וועלכן עס איז טאַלמיטשער ייד, וועלן זיי באַצאָלן מיטן לעבן. פון יענער צייט האָט זיך אין דעם זין די לאַגע פאַרבעסערט.

די גרופּע האָט אַרויסגערופן אויף אייניקע אַ פּחד און פאַראַכטונג, זעענדיק אין זיי אַלדאָס בייז. אַנדערע ווידער האָבן אָפּגעשאַצט און רעספּעקטירט די דאָזיקע זעלבסט־שוץ גרופּע. אמת, נישט צו לייקענען, מיר האָבן געגנבעט, באַפאַלן מאַגאַזינען און באַהעלטענישן פון גוט־סיטואירטע יידישע בירגער, כדי מיר זאָלן זיך קענען דערהאַלטן. ביי אַלע אַנגרייפערישע מיטלען, האָבן מיר נישט פאַרלוירן דעם מענטשלעכן פּרצוף.

וועגן אונדז, זענען געוויר געוואָרן די אָרטיקע קריסטלעכע פּראָפעסיאָנעלע גנבים. זיי האָבן דערפילט אַ געוויסע נאָענטקייט צו אונדז און נישט זעלטן צוויסן געגעבן, אַז עס דראָט די געפאַר פון אַקציעס און אונדז אויך געהאָלפן מיט וואָפן.

בעת איינע פון די לעצטע אַקציעס אין בוטשאַטש, ווען פּאָליציסטן האָבן שטרענג באַוואַכט, אַז קיינער זאָל נישט אַנטלויפן, האָבן מיר אָפּגעגעבן וואָרנונג־שאָסן — דאַן האָט אורציע זיך דערנענטערט צום אוקראַאינישן פּאָליציסט און אַנגעהויבן שיסן, וואָס האָט אונדז דערמעגלעכט אַדורכרייסן פון פאַרצוימטן קרייז.

צוביסלעך האָבן די יידן אָנגעהויבן זען אין אונדז אַ קאַמפּס־גרופּע און נישט קיין איבערפאַל־באַנדע. מיט דער ליקווידאַציע פון יידישן קוואַרטאַל אין בוטשאַטש, האָבן מיר באַשלאָסן צו אַנטלויפן קיין קאָפּיטשיניעץ אין די וועלדער. אויך דאָרט האָבן אַ טייל אונדז אויפגענומען און אַנדערע האָבן אונדז פאַראַכטעט. נאָך צוויי טעג איז אויך דאָרט פאָרגעקומען אַ בלוטיקע אַקציע, אין וועלכער עס זענען אומגעקומען פון אונדזער גרופּע א. אַפּאַטשינסקי, דוניע צילער און מוניע צילער. דאָס איז פאָרגעקומען בעת מיר האָבן געשפּרונגען איבער אַ פּלויט. איך האָב באַוויזן אַריבערשפּרינגען, אַפּאַטשינסקי איז דערשאָסן געוואָרן אויפן פּלויט און דוניע אַראָפּשפּרינגענדיק, האָט זיך געוואָרפן אויפן פּאָליציאַנט, געכאַפּט זיין געווער און אים דערשאָסן. אַ צווייטער פּאָליציסט האָט באַוויזן אַדורכלעכערן דוניעס קערפּער מיט צענדליקער קוילן.

אין צווישנצייט איז פאָרגעקומען נאָך אַן אַקציע און אונדזער פּלאַן ווידער צוריקציין קיין בוטשאַטש, איז נישט געלונגען. מיך האָט מען געכאַפּט אַ האַלב אָנגע־טוענעם און אַוועקגעפירט אין קרימינאַל.

אויפצומאָרגנס, זענען אַריין אַ גרופּע אוקראַאינישע פּאָליציאַנטן מיט אַן אָבער־שטורמפירער אין שפּיץ, אויסגעקליבן אין טורמע 40 יונגע מענטשן, מיך צווישן זיי, און געהייסן מאַרשירן ביז לעבן וואַלד. אין צוויי שיכטן צו 20 האָבן מיר אָנגעהויבן גראָבן גריבער. איך און נאָך אַ ייִנגל, האָבן אויסגענוצט אַ באַשטימטע געלעגנהייט און אָנגעהויבן לויפן טיף אין וואַלד. מען האָט אונדז נאָכגעשאָסן, מיין חבר האָט באַקומען אַ קויל אין האַנט. נאָך אַ טאָג שפּאַנען איבערן וואַלד, מידע און הונגעריקע, האָבן מיר פון וויטן דערזען אַ פייער. צוקומענדיק אַ הינצו האָבן מיר באַמערקט נעבן פייער אַ שלאָפנדיקן פּויער. מיר האָבן אים אויפגעוועקט און דערציילט, אַז מיר זענען יידן. ער האָט אונדז געגעבן צו טרינקען אַ ביסל זויער־מילך און געבראַכט צו זיך אַהיים. מיר האָבן געהאַט אַביסל פאַרדאַכט און פּחד, אָבער שפּעטער, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער איז דער סאָלטיס פון דאָרף. דין ווייב האָט אונדז אָפּגעקאָכט אַ קאַלעשע און געהייסן פאַרבלייבן. נאָך דריי טעג, האָט אונדז די פּויערטע אָפּגעפירט דורך די פעלד־וועגן ביז דער סטריפּע, אונטער אַ באַרג לעבן יידישן בית־הקברות, פון דאָרט אין אַרבטעס־לאַגער פון בוטשאַטש.

אורציען האָב איך מער נישט געזען. ער איז אַוועק אין וואַלד. ער האָט מיט זיך באַוויזן מיטצונעמען נאָך 40 יידן.

דאָס איז מער־ווייניקער דאָס טרויעריקע קאַפּיטל פון דער טאַלמיטשער „באַנדע". אורציען דערמאָן איך ווי אַ נאָבעלן מענטש, וועלכער האָט געזאָרגט נישט נאָר פאַר זיך נאָר אויך פאַר זיינע מיטליידנדיקע חברים. שפּעטער האָב איך געהערט, אַז אורציע צילער איז מיטגעאַנגען מיט קאָוופּאַקס פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד.

באַמערקונג פון דער רעדאַקציע:

די צוגעהעריקע צו דער „באַנדע", זענען געווען אַ גרופּע מינדעריאָריקע ייִנגלעך, אויסער זייער אָנפירער אורציע צילער.

וועגן דער „באַנדע", זענען פאַראַן פאַרשידענע ווערסיעס — אויך זייער נעגאַטיווע מיינונגען וועגן זייער ראָל.

דער עדות ל. לעפעלד איז דער איינציקער צווישן די לעבנגעבליבענע פון דער גרופּע. מיר האַלטן דעריבער פאַר וויכטיק צו ברענגען זיינע עדות־דערקלערונגען.

זאָל דאָס בלייבן אַן אָפענער רינג אין דער קייט פון אומקלאָרע עפּיזאָדן אין יענער טראַגישער תקופה.

שלמה בלאַנד

טאָלמיטש נאָך דער באַפרייונג

אין מערץ 1944 איז באַפרייט געוואָרן טאָלמיטש פון די נאַציס, אָבער אין אַפּריל איז די שטאָט ווידער אָקופּירט געוואָרן פון דער דייטשער אַרמיי.

דער פראָנט האָט זיך אָפּגעשטעלט ביי אובאַרטין און בלויז דעם 25־טן יולי 1944 איז די שטאָט ענטגילטיק באַפרייט געוואָרן. דעם זעלבן טאָג האָבן מיליטערישע אָפּטיילונגען פון דער סאָוויעטישער אַרמיי אַריינמאַרשירט אין שטאָט און איך מיט מיין משפּחה זענען אין די אָוונט־שעה׳ן אַרויס פונעם בונקער, וואָס האָט זיך געפונען אין דעם הויף פון פויער קשעמינסקי אין יאַצקוווקע, און מיר זענען אַוועק אין שטאָט, כדי צו געפינען זיך נענטער צו די סאָוויעטן. די ערשטע נאַכט האָבן מיר גענעכטיקט אין הויז פון דער פאַמיליע דומבעק. זיי האָבן אונדז אויפגענומען מיט ציטער אויס פּחד, טאָמער וועלן די דייטשן זיך צוריקקערן און זיי וועלן געפינען יידן ביי זיי אין שטוב.

אויף די פעלדער האָבן מיר געפונען די טויטע קערפּערס פון צענדליקער געפאַלענע רוסישע זעלנער, וועלכע זענען געלעגן צעשפּרייט אַרום און אַרום מיט זייער געווער אויף זיי. אויף צומאָרגנס האָט מען אַראָפּגעשלעפּט די זאַכן פון די טויטע זעלנער און אויך זייער געווער איז פון זיי פאַרשוווּנדן. דאָס איז געווען די אַרבעט פון די באַנדעראָווצעס וועלכע האָבן געוווינט אין די דערביאיקע דערפער. די טויטע זעלנער האָט מען באַגראָבן. אויפן וועג צו דער שטאָט האָבן מיר באַגעגנט 2 אויטאָס, אין וועלכע ס׳זענען געזעסן סאָוויעטישע באַאַמטע, ציוויל געקליידעט און זיי זענען געקומען איבערנעמען די מאַכט אין שטאָט. אייניקע פון די באַאַמטע האָב איך געקענט, צווישן זיי האָב איך דערקענט דעם לייטער פון דעם פינאַנס־אָפּטייל ווערבניאַק. ער האָט מיך באַלד דערקענט און זיין ערשטע פראַגע איז געווען: בלאַנד, דו לעבסט? ווען מיר זענען געקומען אין אונדזער הויף אין יאַצקוווקע, האָבן דאָס הויז געפונען פּוסט. אינעווייניק איז געווען ליידיק. מ׳האָט אונדז

דערציילט, אַז די דייטשן האָבן דאָס הויז פאַרוואַנדלט אין אַ פעלד־שפּיטאָל. דערנעבן איז געווען אַ גרויסער בית־הקברות מיט הונדערטער גוט קולטיווירטע קברים. די סאָוויעטן האָבן שפּעטער די קברים באַזייטיקט.

די שטאָט איז געווען חרוב, און אַלע יידישע געוועלבער זענען געווען פּוסט און פאַרשלאָסן. די דירות מיטן אויסנאַם פון אייניקע, אין וועלכע ס׳האָבן געוווינט קריסטן — זענען געווען ליידיק. מיר זענען אַריין אין הויז פון דער משפחה זילבער, ווו ס׳האָט געלעבט דער פאָלקס־דויטש קנאָבלוך, וועלכער איז אַנטלאָפן צוזאַמען מיט דער אָפּטרעטנדער דייטשער אַרמיי. ס׳איז נישט געווען קיין שפּייז־פּראָדוקטן און מיר האָבן באַקומען אונדזער שפּייז פון דער סאָוויעטישער קיך. אין אַ גרויסער צייט שפּעטער האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן פּויערים פון די דערבייאיקע דערפער, וועלכע זענען געקומען אין שטאָט צו פאַרקויפן זייערע לאַנדווירטשאַפטלעכע אַרטיקלען. ס׳האָבן זיך באַוויזן אייניקע יידישע משפחות וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט בעת דער דייטשער אָקופּאַציע און צווישן זיי אויך: חיים אינזליכט, חיים באַלטוך, שלמה קניפּל, מינע מינצער, דער צאָן־טעכניק גוטשטיין, דאָראַ שוואַרץ, אַדעלאַ קרוס, דבורה דאַלער — (די פּרוי פון דעם ציין־אַרצט), אויך אַ משפחה פון ניזשניוו בוכוואַלד שפּעטער האָט זיך אויך באַוויזן פּרץ שפּרעכמאַן, מאַניע סופר (שפּערכמאַן), סאַניע קערנער (פּראַלאַ) און אַנדערע.

איך האָב באַקומען אַרבעט אין „גאַס־באַנק״ (מלוכה־באַנק). אין איינע פון די טעג האָט מיר דער בריוו־טרעגער געבראַכט אַ זאַק מיט פּאָסט פון רוסלאַנד פון די טאָלמיטשער יידן, וועלכע זענען בשעתו אַהין אַנטלאָפן. אין דעם פּאָסט־זאַק האָבן זיך געפונען בריוו, וועלכע זענען געשריבן געוואָרן נאָך אין יאָר 1943 און אויך בריוו פון דער לעצטער צייט. אָבער צום גרויסן באַדויערן האָט מען די בריוו נישט געקענט אָפּגעבן צו די אַדרעסאַטן, ווייל די משפחות צו וועלכע עס זענען געשיקט געוואָרן די בריוו זענען שוין ליידער נישט געווען צווישן די לעבעדיקע.

אין שטאָט האָט געהערשט אַ שפּאַנונג. די באַנדערישע כנופיות האָבן אָנגעהויבן אנפאַלן אויף סאָוויעטישע אַמטן און זיי האָבן אפילו אַטאַקירט אָפּטיילונגען פון דער אַרמיי. יעדע נאַכט האָבן זיך געהערט שיסערייען און אויפרייסן.

מיר האָבן זיך געפונען אין אַ פּחד. די סאָוויעטישע מיליץ און נ.ק.וו.ד. האָבן זיך באַפעסטיקט הינטער אַ צוים פון שטעכל־דראָט. אין גאַס האָט יעדער בירגער געטראָגן געווער. מ׳האָט געבראַכט גרויסע מיליטער־אָפּטיילונגען, וועלכע זענען געווען גוט באַוואָפנט און זיי האָבן אָנגעהויבן שטאַרק אַטאַקירן די באַנדעראָווצעס, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די אָלשער וועלדער. אַלע פּויערים פון דאָרף האָט מען אַריבערגע־פירט קיין טאָלמיטש און מ׳האָט זיי איינקוואַרטירט אין דעם בנין פון דער לייי־קאַסע. אין איינע פון די נעכט, האָבן גרויסע באַנדעס פון באַנדעראָווצעס אַטאַקירט די שטאָט, זיי האָבן אויפגעריסן אַ טייל פון דער באַפעסטיקטער תפיסה, אָבער דערביי זענען אויך

דערהרגעט געוואָרן איניקע פאָלקס־דויטשן און אוקראַינער, וועלכע זענען אַרעסטירט געוואָרן פון דער נ.ק.ו.ד. אַ גרויסער טייל פון די אַרעסטירטע האָבן זיי באַפרייט. דאָס איז געווען אַ שרעקלעכע נאַכט, באַזונדערס פאַר די יידן.

אויף צומאָרגנס האָבן אונדז באַזוכט יידישע סאָוויעטישע זעלנער און האָבן אונדז געראָטן, אַז מיר זאָלן נישט ווינען צוזאַמען אין איין הויז, ווייל עס דראָט אַ סכנה. די סאָוויעטישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן אויפגעהאַנגען אַ 2—3 אוקראַינער, בכדי צו אָפּשרעקן די באַנדעראָווצעס אויס וואָרענונג למען יראו. אַזוי האָבן די סאָוויעטן געטאָן אין שטאָטישע ישובים; אויך אין טאָלמיטש האָט מען אויפגעהאַנגען אויפן „רינגפּלאַץ״ צוויי יונגע מענער אין אַ מיטוואָכדיקן טאָג אַנטקעגן דאָס הויז פון זאַמלער. די פּויערים, וועלכע זענען געקומען מיטוואָך אין שטאָט, זעענדיק דאָס בילד, זענען באַלד אַנטלאָפן געוואָרן צוריק צו זייערע היימען. דריי טעג זענען געהאַנגען די טויטע קערפּערס. איך וויל דערמאָנען, אַז דורך טאָלמיטש זענען אַדורכגעגאַנגען טשעכישע זעלנער פון דער טשעכישער אַרמיי, וועלכע האָט זיך אָרגאַניזירט אין רוסלאַנד, און צווישן זיי יידישע זעלנער, וועלכע האָבן מיט טרערן אין די אויגן אויסגעהערט די טראַגישע געשיכטעס וועגן גורל פון די יידן אין דער צייט פון דער נאַצישער אָקופּאַציע. זיי האָבן אונדז געגעבן אַלס מתנה קאָנסער־ווירטע שפּייז־פּראָדוקטן און זייף.

דאָס לעבן האָט זיך ביסלעכווייז אָנגעהויבן נאָרמאַליזירן, ס׳האָט זיך באַנייט דער האַנדל אין שטאָט, אָבער דאָ, האָט ווידער פּלוצלינג פּאַסירט אַן אומגליק: מיין שוואָגער פּרץ שפּרעכמאַן, וועלכער האָט געלעבט אין סטאַניסלאַוו איז געכאַפּט געוואָרן צוזאַמען מיט חיים אינזליכט דורך די באַנדעראָווצעס, מ׳האָט זיי אַוועקגעשלעפּט אויפן וועג צוריק קיין סטאַניסלאַוו, אַוועקגעפירט אין די פּאַלאַהיטשער וועלדער און זיי דערמאָרדעט. די דאָזיקע שרעקלעכע ידיעה האָט מיר איבערגעגעבן לייזער בוכוואַלד, וועלכער איז דאַן געפאָרן מיט זיי צוזאַמען אויפן וואָגן, אָבער ער האָט מצליח געווען אין דער לעצטער רגע אַראָפּשפּרינגען פונעם וואָגן און אַנטלויפן. נאָך דעם אומגליק האָבן די טאָלמיטשער יידן פאַרלאָזט די שטאָט און האָבן זיך אַריבערגעצויגן קיין סטאַניסלאַוו. איך האָב אַוועקגעשיקט מיט מיין פרוי די קינדער פון דערמאָרדעטן אינזליכט קיין סטאַניסלאַוו. איך בין נאָך געווען געצוווּנגען צו פאַרבלייבן אויף מיין אַרבעטס־פּלאַץ אַ לענגערע צייט און איך האָב זיך ערשט באַפרייט פון דער אַרבעט אין פעברואַר 1945, ווען ס׳איז פּובליקירט געוואָרן דער געזעץ וועגן דער רעפּאַטריאַציע פון געוועזענע פּוילישע בירגער קיין פּוילן.

אין אַפּריל 1945 האָב איך פאַרלאָזן סטאַניסלאַוו צוזאַמען מיט מיין משפּחה און איך האָב אויך מיטגענומען מיט זיך די קינדער פון חיים אינזליכט.

בלאַנד שלמה

דער געטאָ־יודנראַט

בעת איך וועל דערציילן וועגן דער טעטיקייט פונעם יודנראַט אין געטאָ טאָלמיטש, וויל איך באַמערקן, אַז דאָס רוב ידיעות האָב איך באַקומען פון מענטשן, וועלכע האָבן געוווינט אין געטאָ און פלעגן פון צייט צו צייט אַריינקומען צו מיין פאַמיליע, צו די שפּרעכמאַנס, וועלכע האָבן געוווינט אויף דער יאַצקוווקע און באַטראַכט געווען אַלס לאַנדווירטן. די יידישע לאַנדווירטן אין אַלע דערפער אַרום טאָלמיטש, האָבן באַקומען פון דער דייטשער אַדמיניסטראַציע אַ דערלויבעניש, אַז זיי מעגן וווינען אין זייערע ווירטשאַפטן, ווי אויך באַאַרבעטן די פעלדער. דאָס האָט געדויערט ביז אויגוסט 1942, ווען אַלע זענען אַריבערגעפירט געוואָרן אין געטאָ.

נאָכן פאַרלאָזן די שטאָט דורך דער סאָוויעטישער מאַכט אין יולי 1941, איז די שטאָט געוואָרן אָקופּירט פון אונגאַרישע מיליטער־טרופּן. צו יענער צייט האָבן פרייוויליק זיך געמאָלדן צום דינסט פון פאַרטרעטן די יידישע שטאָט־אינטערעסן עלע רעדנער און משה־מענדל בילדנער. אין 2—3 וואָכן שפּעטער זענען פון סטאַניסלאַוו אַראָפּגעקומען די געסטאַפּאָ און איבערגענומען די מאַכט. זייט דאַן האָט קיין ייד נישט געוואָגט זיך ווייזן אין גאַס. צופעליק איז חיים ריצער פאַרהאַלטן געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ, באַקומען ביי אים אינפאָרמאַציעס און אַזוי אַרום האָט זיך אָנגעהויבן חיים ריצערס וויטערדיקער קאָנטאַקט מיט דער געסטאַפּאָ, וואָס האָט אין רעזולטאַט געפירט צו דער נאָמינאַציע פון ריצערן, אַלס קאָמענדאַנט פון דער יידישער אָרדענונגס־דינסט אין שטאָט. ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווּסט, האָט אויך חיים ריצער פאָרגעשלאָגן ד״ר שטיינבערג אַלס דעם עלטסטן פונעם יודנראַט.

דעם פערזענלעכן צוזאַמענשטעל פון יודנראַט, האָב איך גענוי נישט געקענט, אויסער שטיינבערגן און זיין פאַרטרעטער הערצל שפּירער, ווי אויך דער ברודער פון ד״ר שטיינבערג, וועלכער איז געקומען פון אָטיניע און זיך באַזעצט צו יענער צייט אין טאָלמיטשער געטאָ.

וועגן דער טעטיקייט פון יודנראַט האָבן מיר געהערט, אַז יעדן טאָג מוזן זיי צושטעלן מענטשן צו די פאַרשידנסטע אַרבעטן ווי אויך צושטעלן דער געסטאַפּאָ פאַרשידענע סחורות און פּראָדוקטן ווי קאַווע, טיי, קאַקאַאָ, ווי אויך קאָמעלגאַרן־שטאָפּן, פעלצן, פוטער, גאָלד־מטבעות און צירונג.

קיין לייכט לעבן האָבן אויך די יודנראַטלער נישט געהאַט. אפילו ד״ר שטיינבערג, איז דורכן געסטאַפּאָ־שעף קריגער געשלאָגן געוואָרן מיט דער רייט־בייטש און געטריבן

געוואָרן לויפן אַהין און צוריק אַלס שטראָף פאַרוואָס ער האָט פאַרשפעטיקט זיך צושטעלן צו דער צייט לויטן באַפעל פון דער געסטאַפּאָ.

דער אַמט פון יודנראַט האָט זיך געפונען אין דער געביידע פון „באַראָן הירש" שולע. דאָרט האָט זיך אויך געפונען דער מאַגאַזין פון די פּראָדוקטן אין דער דיספּאָזיציע פון יודנראַט אין וועלכער שפּיץ איז געשטאַנען דער ברודער פון שטיינבערגן.

וועגן דער אויפפירונג פון יודנראַט בעת די אַקציעס, האָב איך געהערט פון אַנטלאָפענע, וועלכע האָבן דערציילט, אַז ביי דער ערשטער אַקציע האָט מען אַוועקגעפירט 150 יונגע מענטשן קיין לעמבערג אין לאַגער יאַנאָוו. ווען מען האָט נישט געקענט נאָכ־קומען דעם אָנבאָט, דערפילן דעם קאָנטינגענט, דאַן איז הערצל שפּירער אין באַגלייטונג פון געסטאַפּאָ־לייט אַרויסגעפאָרן אויף דער יאַצקעווקע מיטן צוועק צונעמען די מענער פון די פאַמיליעס שפּרעכמאַן און פּיפּער. אויסער די פרויען האָט מען קיינעם נישט געטראָפן. מערדערלעך האָט מען דאַמאָלסט צעשלאָגן די פרוי פּיפּער צערייסנדיק אויף אַ ספר־תורה, וועלכע האָט זיך דאָרט געפונען.

די ווייטערדיקע גרויסע אַקציע, איז דורכגעפירט געוואָרן אין פרילינג 1942. דער יודנראַט האָט אויפגעפאָדערט מען זאָל זיך פרייוויליק מעלדן צו דער „איבערזידלונג" אין אַנדערע ערטער אין טיף פּוילן ווו מען וועט קענען „רואיק אַרבעטן", און לעבן. עס איז דערלויבט געווען מיטנעמען קליידער און ווערט זאַכן. דער זאַמל־פּונקט, איז געווען אין דער פּוילישער־שול. ווען אָבער די צאָל פרייוויליקע איז געווען נישט גענוג, האָט דער יודנראַט מיט דער הילף פון דער אָרדענונגס־דינסט אָנגעהויבן אַרויסנעמען מענטשן פון זייערע וווינונגען מיט כוח. אייניקע האָבן זיך באַהאַלטן, אַנדערע אַנטלאָפן. דער רוב פון די אַרויסגעפירטע, זענען געווען פון די אָרעמע שיכטן, משפחות מיט פיל קינדער.

טאָג איין טאָג אויס, פלעגט דער יודנראַט צושטעלן די אַרויסגעפאָדערטע צאָל מענטשן צו דער אַרבעט. מיט דער אַרבעט האָט אָנגעפירט דער פאָלקס־דייטש שיינקעניג.

צוויי מאָל איז אויפן יודנראַט אויך אַרויפגעלייגט געוואָרן אַ קאָנטריבוציע, וועלכע האָט אויך אַרומגענומען די יידן פון די אַרומיקע דערפער.

בעת דער געטאָ איז הערמעטיש אָפּגעשלאָסן געוואָרן, האָט דער יודנראַט געהאַט די פליכט צושטעלן לעבנס־מיטלען פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. די אַדמיניסטראַ־טיווע באַהערדן פלעגן צושטעלן ברויט, מעל, קאַרטאָפל און מאַגער־מילך. דאָס אַלץ אין אַ זייער קליינעם קוואַנטום. ס'איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ קיך פון וועלכער עס האָבן גענאָסן די אָרעמסטע, ווי אויך יענע וועלכע האָבן געאַרבעט אויסערן געטאָ. אין געטאָ האָבן זיך אויך געפונען אַ צאָל אַנטלאָפענע פון סטאַניסלאַוו, אָטיניע און טיסמעניץ.

אין אויגוסט 1942, איז אונדזער משפחה געקומען אין געטאָ און האָבן מיטגעבראַכט

2 פעסער זויער־קרויט און אוגערקעס, וועלכע מיר האָבן איבערגעגעבן דער קיך. מיט דער קיך האָט אָנגעפירט איציע קרויט, וועלכער האָט מיך צוגענומען, אַלס געהילף אין קיך, אויסטיילן דאָס עסן. מען פלעגט קאָכן אַ גרויסן קעסל זופּ פון מאַסלינקע מיט קאַרטאָפל, אָדער האַפערפלאָקן. צוויי מאָל אין וואָך, האָבן די וועלכע האָבן געאַרבעט אויסערן געטאָ באַקומען אויך פלייש צו מיטאָג.

ווי טרויעריק איז געווען דאָס בילד — יונג און אַלט שטייען אין ריי, וואַרטן אויפן לעפל זופּ, נישט איינמאָל האָט מען געמוזט אָוועקגיין מיט גאָרנישט, ווייל די זופּ האָט נישט פאַר אַלעמען געגנוגט.

דער יודנראַט האָט אויך אָרגאַניזירט אַ שפּיטאָל וואָס איז באַשטאַנען פון אייניקע בעטן. דער צוועק איז געווען, נישט היילן נאָר פאַרהיטן די געזונטע טייל פון דער באַפעלקערונג פון דער טיפוס־עפּידעמיע.

ווער עס זענען געווען די דאָקטוירים איז מיר אויך נישט באַקאַנט. צווישן אַנדערע איז דאָרט אויך געשטאָרבן ד״ר ראָזנקראַנץ. געווען אויך — אַז אָך און ווי — אַ קינדער־היים אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען 12—15 קינדער אָן עלטערן. מיט די קינדער, האָבן זיך פּריוואַטלעך באַשעפטיקט אייניקע פרויען צווישן זיי שייע רעדנערס פרוי. אין געטאָ האָט אויך עקזיסטירט אַ „הילפס־קאַסע״, וועלכע פלעגט דיספּאָנירן מיט זייער קליינע סומעס פאַר יענע אָרעמסטע, וועלכע האָבן צומאָל נישט פאַרמאָגט די פאַר גראָשן אויף צו קויפן דאָס שטיקל צוגעטיילטע ברויט. ווי איך האָב געהערט איז דאָס געווען אַ פאָנד פון אַ צענטראַלער הילפס־קאַסע.

יעדן טאָג איז דאָס געטאָ געוואָרן אינספּעקצירט פון דער קרימינאַל־פּאָליציי צווישן זיי דער טרויעריק באַרימטער מערדער באַנדראָווסקי. ביי יעדן באַזוך פלעגט ער איבערלאָזן אייניקע דערשאָסענע.

אין די קורצע פיר וואָכן פון מיין זיין אין געטאָ, האָב איך יעדן טאָג אויפן זאַמל־פּלאַץ געזען גרויסע רייען מענטשן צו דער אַרבעט. שטיינבערג און הערצל שפּירער, האָבן קיינמאָל נישט אויסגעפעלט. שטיינבערג פלעגט אָפט זיך באַדינען מיט אַ „שטעק־קעלע״, אַזוי אַזוי אַרום געהאַלטן „אָרדענונג״ אין די רייען פון די געזאַמלטע גרופּן. מענטשן פלעגן פּרווון איבערלויפן פון איין אַרבעטס־גרופּע צו אַ צווייטער, וועלנדיק אָנקומען צו אַן אַרבעטס־פּלאַץ, וווּ מען האָט געהאַט אויסזיכטן צו באַקומען בעסער עסן און אפשר קענען עפּעס מיטברענגען דער משפחה.

די אַקציעס פלעגן שטענדיק פאָרקומען אין דער פרי ווען די מענטשן האָבן זיך געזאַמלט צו דער אַרבעט, אָדער נאָכן אַרויסגיין צו דער אַרבעט. ווי אָפט ווען מען פלעגט פון דער אַרבעט זיך צוריקקערן אין געטאָ האָט מען שוין נישט געטראָפן די פרויען, קינדער אָדער עלטערן.

אומאויפהערלעך פלעגט מען איבערפירן די טויטע פון געטאָ אויפן בית־הקברות.

צו דער אַרבעט פלעגן גיין דער רב ר׳ איציעלע האָגער און סרול הערש האַלער און נאָך אייניקע יידן.

אין אַקציע האָב איך בייגעווינט זייענדיק אין קיך נאָך מיט אייניקע פרויען. פון אַלע זייטן, האָט מען געטריבן מענער, פרויען, קינדער אונטער דער לייטונג פון בעצירקס הויפטמאַן דאָפלער. זיי זענען אויך אַריין אין קיך, דערוויסנדיק זיך, אַז מיר גרייטן עסן פאַר די וואָס אַרבעטן אין „דרויסן״, האָבן זיי אונדז צורו געלאָזט. ביי דער אַקציע האָב איך קיינעם פון יודנראַט נישט געזען, אויך די אָרדענונגס־דינסט און פּאָליציסטן זענען מיר געוועז אומבאַקאַנט. אין די דאָזיקע אַקציעס האָב איך אויך פאַרלוירן מיינע צוויי זין. ביי דער גרויסער אַקציע בין איך אַנטלאָפן פון געטאָ קיין בוטשאַטש, דאָרט געטראָפן חיים ריצער, וואָס באַווייזט, אַז ער האָט פון דער אַקציע פריער געוווסט. מיט דער לעצטער אַקציע איז אויך ד״ר שטיינבערג אַוועקגעפירט געוואָרן.

טאָלמיטש — 1974

די שטאָט — דערציילט נ. רינצלער — איז שווער צו דערקענען. אויסער דעם וואָס אַלץ איז צעשטערט, זעט אויס דאָס פאַרבליבענע ווי קלענער געוואָרן, אַ מיניאַטור פון אַמאָליקן. די באַן (לאָקאַלקע) קורסירט נישט מער.

פון די הייזער אין רינג־פּלאַץ, זענען פאַרבליבן בלויז צוויי הייזער, די פון פּיניע ריזל און זיסיע שוואַרצבאַרד. קעגנאיבער גאָטליבס אַריינפאָר־הויז, איז אויסגעבויט אַ גרויסע פיר־שטאָקיקע שול־געביידע, דער אויסבליק איז פריי, נישטאָ מער די „מעקסיקע.״ פון וויטן זעט זיך נאָר יאַשינסקיס הויז.

דער מאַרק־פּלאַץ אָפּגערוימט. טיילן פון שאַנקאָווסקיס אַפּטייק, איז פאַרבליבן. פון דאָרט אַ פרייער פּלאַץ ביז די סטאַווישטשעס. עס שטייט נאָך די געביידע פון דער פוילישער שול. דער „סאָקאָל״ איז רעסטאַוורירט געוואָרן, דער פּאַרק פאַרנאַכלעסיקט. די סלאָוואַצקי־גאַס איז פאַרבליבן גאַנץ. טיילוייז די וויעזשבאָווא גאַס. דער פוילישער קלויסטער איז איינגעפאַלן. עס שטייט נאָך גאַנץ די קאַפּליציע אין ווינקל צווישן שוועפּל־גייסט׳ס און אָרלאָווסקיס הויז.

די גרויסע שול איז געבליבן גאַנץ, אין איר זענען איינגעאָרדנט געוואָרן וואַרשטאַטן. דאָס אַלטע בית־הקברות אָפּגעמעקט. דאָס נייע בית הקברות צעשטערט. מיט די מצבות האָט מען אויסגעפּלאַסטערט די סלאָבע. ביז היינט איז נאָך מערקבאַר די נעמען אויף די מצבות.

די קאָליניצער גאַס איז געבליבן, ווי אויך דאָס נייע אוקראַיניע קלויסטער.

טאָלמיטש איז מער נישט צו דערקענען.

די גרינדונג פון אונדזער פאַרבאַנד

די טאָלמיטשער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל איז געגרינדעט געוואָרן ערשט נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, נאָך דער אומקום־תקופה, וועלכע האָט אַזוי שוידערלעך געטראָפן דאָס יידישע פאָלק.

בעת דער אַנטשטייאונג פון מדינת־ישראל און אין די שפּעטערדיקע יאָרן מיטן שטראָם פון דער מאַסן־עליה, זענען אויך אָנגעקומען אין לאַנד אַריין טאָלמיטשער לאַנדסלייט, די איבערגעבליבענע פון די געטאָס, לאַגערן ווי אויך די וועלכע האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט בעת דער מלחמה אין ראַטן־פאַרבאַנד. דאַן איז רייף געוואָרן דער געדאַנק פון שאַפן אַן אָרגאַניזאַציאָנעלע ראָם פאַר קאָנסאָלידירן די שארית־הפליטה פון אונדזער שטאָט.

צו דער איניציאַטיוו־גרופּע, וועלכע האָבן פאַרלייגט דעם יסוד פון אונדזער פאַרבאַנד אין יאָר 1948, האָבן געהערט: פריידע זייפער, יואל רעדנער, איזיע לעפּאָלד ז"ל, ד"ר שוואַרצבאַרד און ברוך גופר (שוועפּעלגייסט) ז"ל.

אויף דער ערשטער גרינדונגס־פאַרזאַמלונג און צוגלייך אַזכרה אין יאָר 1950, איז אויסגעוויילט געוואָרן דער ערשטער ועד אין פאָלגנדיקן צוזאַמענשטעל: פריידע זייפער, יואל רעדנער, איזיע לעפּאָלד, ד"ר א. שוואַרצבאַרד, שלמה בלאַנד, שמואל גאָטליב, מוניו וווּרמאַן, קאַראָל זבדי, הערש דראַפּער און אפרים שרייער. אויף דער ערשטער קאָנסטיטואירנדיקער זיצונג איז ד"ר שוואַרצבאַרד אויסגעוויילט געוואָרן אַלס פאָרזיצער פונעם פאַרבאַנד און יואל רעדנער אַלס קאַסירער. עס איז אויך אויסגעוויילט געוואָרן אַ רעווידיר־קאָמיסיע.

אין צווישן־צייט האָבן זיך צו אונדז געווענדעט די טיסמעניצער לאַנדסלייט, וועלכע זענען געווען קלענער אין צאָל, וועגן שאַפן אַ געמיינזאַמען פאַרבאַנד. דער פאָרשלאָג איז אָנגענומען געוואָרן. אַזוי אַרום איז אַנטשטאַנען דער פאַרבאַנד פון דער טאָלמיטש־טיסמעניצער לאַנדסמאַנשאַפט.

באַלד פון אָנהויב אָן האָט דער ועד זיך באַשעפטיקט מיט אָרגאַניזאַציאָנעלע פראַגן ווי: באַשטימען די צייט פאַר אזכרות, אויסברייטערן דעם קאָנטאַקט מיט אַלע לאַנדסלייט ווי אויך אָנקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט דער טאָלמיטשער לאַנדסמאַנשאַפט אין די פאַראייניקטע שטאַטן און אין אַנדערע לענדער. עס איז אויך געשאַפן געוואָרן דער לעגיטימער סטאַטוס פאַרן פאַרבאַנד.

אין ווייטערדיקן פּלאַן איז געקומען דער געדאַנק פון שמואל גאָטליב, וועגן גרינדן אַ קליינע ליי־קאַסע פאַר נויטבאַדערפטיקע מיטגלידער, הגם דער פאַרבאַנד האָט דיספּאָנירט מיט נישטיקע פינאַנסיעלע מיטלען.

דער ועד האָט באַשלאָסן פלאַנצן אַ צאָל בוימער אין וואַלד פון ק.ק.ל. אויפן

נאָמען פון אונדזערע קדושים. אויסער דעם האָבן מיר, ווי אַנדערע שטעט, געלאָזט איינמאָנטירן אַ געדענק־טאָוול צום אָנדענק פון אונדזער שטאָט אין מרתף השואה אויפן הר־ציון אין ירושלים. אויף דער אַנטהילונג פונעם אָנדענק־טאָוול אין יאָר 1952 זענען אנוועזנד געווען דער רוב מיטגלידער פון אונדזער פאַרבאַנד.

באַלד ביים אָנהויב איז געבוירן געוואָרן דער געדאַנק פון דערפילן אונדזער הייליקסטן חוב לגבי די אַלע אומגעקומענע קדושים — צו פאַראייביקן די זכרונות וועגן לעבן און אומקום פון יידישן טאָלמיטש און טיסמעניץ אין דער פאָרם פון אַ יזכור־בוך, אָבער אָביעקטיווע און סוביעקטיווע שוועריקייטן, פאַר וועלכע מיר זענען געשטאַנען, האָבן נישט דערלויבט דאָס צו פאַרווירקלעכן. אָבער דער געדאַנק האָט נישט געלאָזט רוען און אַ דאַנק דער עקשנות און שטאַרקן ווילן פון אַ גרופּע חברים און דעם גאַנצן ועד, זענען געמאַכט געוואָרן די גרעסטע אָנשטרענגונגען, וואָס זאָלן דערמעגלעכן צו רעאַליזירן דאָס דערשיינען פון אַזאַ יזכור־בוך.

די רעדאַקציע־קאָלעגיע איז באַשטאַנען פון די חברים: יצחק הוז ז״ל, שלמה בלאָנד, מוניו וווּרמאַן, ד״ר אַלעקסאַנדער שוואַרצבאַרד און אפרים שרייער. די רעדאַקציע־קאָלעגיע האָט געאַרבעט זייער אינטענסיוו, מיט אחריות און אַזוי אַרום רעאַליזירט דאָס דערשיינען פונעם יזכור־בוך.

הועד בעת האזכרה ב־1972

פון רעכטס: ק. זבדי, ש. יונג, א. שרייער, ש. בלונד, חזן שטוקהמר, ד״ר שוורצברד, מ. וורמן, ג. וורמן, ס. פרולה

אין דער צייט איז אויך דערשינען דאָס יזכור־בוך פון טיסמעניץ, וואָס איז באַארבעט, רעדאַגירט און אַרויסגעגעבן געוואָרן פון שלמה בלאָנד אין פאַרלאַג „המנורה״ אין תל־אביב.

דער מחבר פון ספר־יזכור „טיסמעניץ״ שלמה בלאָנד האָט יאָרנלאַנג געזאַמלט מאַטעריאַלן, נישט געשפּאָרט קיין מי און פינאַנסיעלע מיטלען, בכדי צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון דער קהילה און שטעלן אַ סימבאָלישע מצבה נאָך זיין היימשטאָט טיסמעניץ — וואָס איז געווען איינע פון די עלטסטע יידישע קהילות אין גאַליציע, וועלכע האָט אַרויסגעשיינט מיט איר אייגענעם גלאַנץ און פּראַכט.

אין דעם ספר־יזכור „טיסמעניץ״ האָט שלמה בלאָנד געשילדערט דאָס קולטורעלע און רעליגיעזע לעבן, דעם יידישן שטייגער, באַשעפטיקונגען: האַנדל, מלאכה, דעמאָגראַפיע, אַלץ באַזירט אויף סטאַטיסטישע ציפערן. אינעם בוך געפינען זיך דאָקומענטן פון אַ גרויסן היסטאָרישן ווערט, געשיכטלעכע פאַקטן, לעגענדעס, זכרונות און איבערלעבונגען. שלמה בלאָנד שילדערט אינעם בוך דעם גרויל פון אומקום פון דעם אַלטן יידישן ישוב אין דער צייט פון דער פינצטערער נאַצי־תקופה.

דער מחבר פון ספר־יזכור „טיסמעניץ״ האָט מיט אַ באַזונדערער פּיעטעט געשילדערט פאַרשיידענע טיפּן, יידישע פאָלקס־מענטשן, רבנים, מנהיגים פון דער טיסמעניצער קהילה, וועלכע האָבן געלעבט אין פאַרשיידענע תקופות אין שטאָט, ווי אויך געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, פּאָליטישע פּאַרטייען, יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, בתי־כנסת, דערציונגס־אַנשטאַלטן א.אַ.וו. דאָס בוך פאַרמאָגט אויך פיל בילדער, מקורות און איז פאַרזען מיט פאַרשיידענע הערות, און איז אַ גוטער מקורים־קוואַל פאַר געשיכטלעכער פאָרשונג.

יאָר־יערלעך ווערן איינגעאָרדנט יזכור־פאַרזאַמלונגען. במשך פון די יאָרן האָבן מיר געהאַט אַ צאָל באַזוכן פון אַ ריי אַמעריקאַנער לאַנדסלייט, צווישן אַנדערע האָבן מיר אויך אויפגענומען דעם פאָרזיצער פון טאָלמיטשער פאַרבאַנד אין אַמעריקע ה׳ שאַרל באַס.

אין פאַרלויף פון די יאָרן האָבן מיר צום גרויסן באַדויערן אויך פאַרלוירן אַ היפּשע צאָל פון אונדזערע לאַנדסלייט, וועלכע זענען אַוועק אין דער אייביקייט.

געהייליקט זאָל זיין זייער אָנדענק.

אפרים שרייער

שלמה בלאַנד

ביים פרישן קבר פון משה פלעשער ז״ל

משה איז געבוירן געוואָרן אין טאָלמיטש אין יאָר 1919 אין אַ בכובדיקער און טראַדיציאָנעלער משפחה.

באַקומען אַן אַנטשפּרעכנדע יידיש־רעליגיעזע און וועלטלעכע דערציִונג און שוין אין זיינע יוגנט־יאָרן איז ער געווען אַן אַקטיווער חבר אין דער „מזרחי״־באַוועגונג אין טאָלמיטש.

בעת אין סעפּטעמבער 1939 זענען קיין טאָלמיטש אַריין די סאָוועטן, איז ער באַשטימט געוואָרן פון דער סאָוועטישער מאַכט אַלס פאַרוואַלטער פונעם נאַציאָנאַליזירטן געשעפט פון פעסיע זייפער, אין וועלכן ער איז פריער געווען באַשעפטיקט.

די דייטשע אָקופּאַציע האָט ער איבערגעלעבט אין די געטאָס, אַרבעטס־לאַגערן און אין די וועלדער.

נאָך דער באַפרייאונג איז ער אַ שטיקל צייט געווען אין דייטשלאַנד און פון דאָרט עמיגרירט קיין אַמעריקע.

ווען איך בין אין יאָר 1967 געווען אויף אַ באַזוך אין אַמעריקע, האָט ער מיך באַזוכט און האָט זיך זייער אינטערעסירט מיטן גורל פון די אָפּגעראַטעוועטע טאָלמיטשער יידן, וועלכע געפינען זיך אין ישראל.

משה האָט זיך באַזונדערס אינטערעסירט מיטן פּלאַן פון אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך פון דעם טאָלמיטשער פאַרבאַנד אין ישראל.

ער האָט מיר פאַרזיכערט צו זאַמלען געלט ביי די טאָלמיטשער אין אַמעריקע

פאַר דעם הייליקן צוועק, אַרויסצוגעבן אַ ספר־זכרון פון טאָלמיטש און ער האָט זיין צוזאָג מקיים געווען.

ער האָט איניקע מאָל באַזוכט ישראל און יעדעס מאָל האָט ער געבראַכט געלט, וואָס ער האָט געהאָלפן זאַמלען ביי די טאָלמיטשער אין אַמעריקע, וועלכע זענען אַהין געקומען נאָכן גרויסן חורבן.

קורץ פאַר זיין טויט האָט ער צווישן אַנדערע זיינע אויפטוען אויך באַווירקט, אַז דער טאָלמיטשער פאַראיין פון די אַלט־איינגעוואַנדערטע אין אַמעריקע האָבן געשפּענדעט פאַרן ספר־יזכור פון טאָלמיטש אַ באַדייטנדע סומע און דערמיט געהאָלפן צו פאַרווירקלעכן דאָס דערשיינען פון אונדזער בוך.

ליידער, איז משה מיט איניקע וואָכן צוריק געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק — איבערלאָזנדיק אין טיפן טרויער זיין פרוי און קינדער, ברידער און שוועסטער און אַלע טאָלמיטשער לאַנדסלייט.

ער האָט ליידער נישט זוכה געווען צו זען דעם יזכור־בוך, וואָס איז געווען אַ טייל פון זיין לעבנס־חלום.

חבל על דאבדין דלא משתכחין.

ישראל, יוני 1976

ד פ י ה נ צ ח ה

אנדענק בלעטער

IN MEMORIAM

יזכור אלוהים

את הקדושים והטהורים המוני בית ישראל אנשי טלומץ'־רבתי והסביבה שנהרגו, נשחטו ונחנקו, שנשמדו ונקברו חיים על קידוש השם בידי הצוררים הגרמנים הנאצים ובעזרתם של „השכנים" שהסתכלו בשיוויון נפש לטבח היהודים: גברים, נשים, זקנים וטף.

בשנים 1941—1944.

נזכור את נכבדי העיר וקרואי העדה שעסקו בצרכי ציבור באמונה, ובחרדת קודש נזכור את הסוחרים, בעלי המלאכה, חובשי בית המדרש ואת הנוער התוסס ספוג אידיאלים של אהבת ישראל וארץ־ישראל.

ארץ אל תכסי דמם.

לכן בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים את נשמתם, ה' הוא נחלתם, בגן־עדן תהא מנוחתם וינוחו בשלום על משכבם, ויעמדו לגורלם לקץ הימין ונאמר אמן.

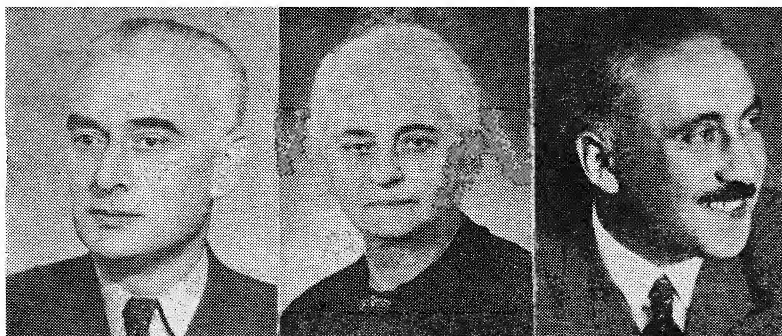
לזכר עולם

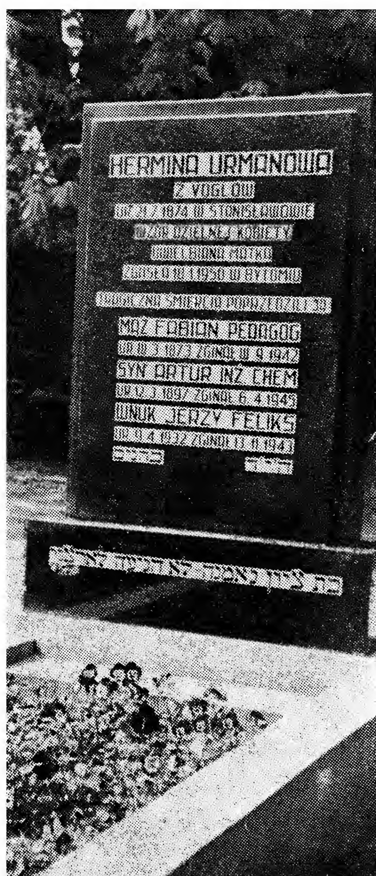

סבי: ר' נטע שמואל אייזנר ז"ל הדיין
אמי: גיציע שרייער ז"ל
אבי: יחזקאל שלמה שרייער ז"ל
אחותי: צירל וגעניה שרייער
דודי: אברהם בן ר' נטע שמואל ז"ל
ואשתו פעסל אייזנער ובתם סימה
דודי: חיים בר' נטע שמואל ז"ל ואשתו הלה
דודי: אליעזר ויטעס ואשתו אסתר וילדיהם, מאָטל וחיים
בן־דודי: דוד קריינדלער
דודי: שלמה אייזנער ואשתו פיגה

המנציח: אפרים שרייער

לזכר עולם
להורי ולאחי ז"ל

אבי: פביאן (פייוול-שרגא) אורמן הכהן ז"ל, נספה בשואה 1942

אמי: הרמינה אורמן, מבית פוגל נולדה 1874 ונפטרה 1950

אחי: ארטור אורמן — מהנדס נולד 1897, נפטר 1945

אחי: ד"ר אמיל אורמן נולד 1898, נפטר 1956 בארץ

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציח
ד"ר איזידור אורמן
תל-אביב

מצבה של אמנו
בבית הקברות ביטום
פולין

אנו מרכינים ראשינו תוך צער עמוק!
באין זכר למקום מנוחתם אנו מקדישים ליקירינו דף זה

לזכר עולם

אבי: זישה שורצברד
אמי: בלומה שורצברד
(נפטרה בשנת 1937)
אחי היחיד:
אורציה אהרון שורצברד
אשתו חנה ובניהם
זיגמוד (עזריאל)
לימצק (שלום יוסף)
דודתי: אסתר זייפר
בעלה: מנדל
ובתם: רוזה
אבי: אהרון וינטרפלד
(נפטר בשנת 1940)

אמי: צביה וינטרפלד
(נפטרה בשנת 1932)
אחי היחיד: ד״ר יוסף וינטרפלד
ואשתו ד״ר טאובה
גרטנר-וינטרפלד
דודתי: תהילה שכטר
בנותיה: פפקה
ובעלה מהנדס פביאן קאופמן
פינקה
סימה ראוך
ובתה אדעלה

שנרצחו ע״י הנצים בשואה, הי״ד

המנציחים
ד״ר אלכסנדר שורצברד
יוליה (וינטרפלד) שורצברד
בישראל

מצבת עד למשפחתנו היקרה שנספתה בשואה!

אבינו: אריה בן מיכאל וייץ ז"ל
אמינו: פרידה וייץ מבית קופל הרמן ז"ל. (נפטרה 1969 בארץ)
דודינו: מרדכי הרמן ואשתו חנה עם ילדיהם

המנציחים
גוסטה וורמן-וייץ, רמת-גן
קופל וייץ, באמריקה
מוניו וייץ, בני-ברק
איזיו וייץ, באמריקה

נעלה את זכרם הקדוש של יקירינו שנספו בשואה

אבא: החזן, אברהם בן יששכר הלוי שטוקהמר
אמא: מלכה בת אריה הכהן
אחותינו: נחמה ובינה (בינעלע)

המנציחים
ישראל שטוקהמר
רגינה ברודינגר-שטוקהמר

לזכר עולם

אבינו: אפרים וורמן ז״ל
ואשתו גניה וורמן
אחותינו: דוניה ז״ל
שנספו בשואה

המנציחים
מוניו וורמן
מקס וורמן

אמי: פניה וורמן, שנפטרה 1915
מוניו וורמן

גל־עד לנשמות יקירי שנספו בשואה

אמי: מירל ויטמן־וינר ז״ל
אחי: יעקב וינר ואשתו שרה
אחותי: ליבע ובעלה משה וינר
וארבעת ילדיהם: אברמלי,
פסלי, יצחקלי ויוסלע ז״ל
אחותי: פרצי ובעלה משולם
אפטיקר ובנם אברהמלי
אחותי: רוני ובעלה מוטל לודמר ז״ל

המנציח
דב וינר
קרית חיים

צום אייביקן אָנדענק
פון מיינע טייערע

פאָטער: משה גליים
געשט. אינעם יאָר 1915

מוטער: כאַסיע גליים
געשט. אינעם יאָר 1926

שוועסטער: פערל גליים
געשט. אינעם יאָר 1917

שוועסטער: ביילע־העניע
געשט. אינעם יאָר 1919

איך וועל זיי
קיינמאָל נישט פאַרגעסן

בען גליים
קולוראַדו

אַנשטאָט אַ מצבה אויף די קברים וואָס זענען נישטאָ

מיין ברודער:
שמואל מרדכי גליים
און זיין פרוי שיינציע
מיין ברודער:
דוד זעליג גליים
און זיין פרוי שיפרע

מיין ברודערס זון:
וואָלף (ווילי) גליים
מיין ברודערס טאָכטער:
ביילע העניע גליים
וואָס זענען אומגעקומען אויף
קידוש השם פון די מערדערישע
נאַצישע הענט

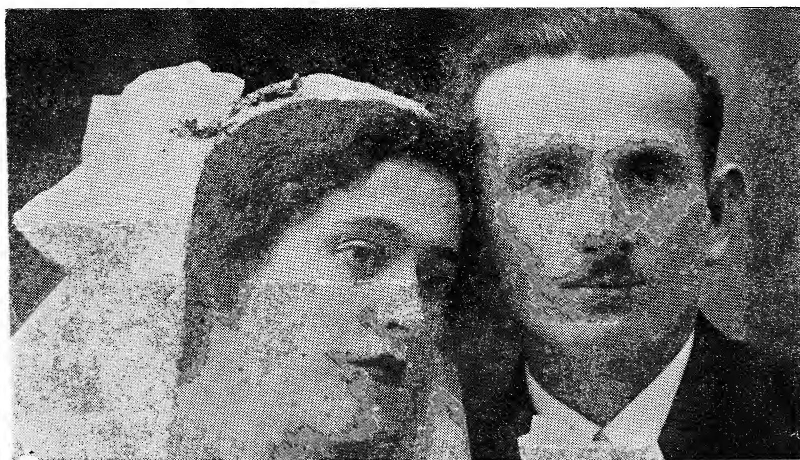
ת. נ. צ. ב. ה.

פאַראייביקט:
בען גליים, קולוראַדו

מיין שוועסטערס זון: שמואל פרוטכער און זיין פרוי לאלא

מיין שוועסטערס זון: אפרים פרוכטער און זיין פרוי רעגינא
ערמאָרדעט פון די נאַציסטישע הענט, הי"ד

פאַראייביקט אין טרויער פאַרבליבענער:
בען גליים, קולוראדו

מצבת נצח למשפחתי היקרה!

אבי: דודיע הליצער ז"ל
אמי: לייצה הליצער ז"ל
סבתא: חיה שטראובר-הבר ז"ל
דודי: שיה הבר ז"ל
נפתלי הבר ז"ל
דודתי:ביילה הבר ז"ל
רחל הבר ז"ל
אחותי: גיזה-טובה הליצר

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציח

פרופ. ד"ר זיגמונד לויטוס
תל-אביב

לזכר עולם ליקירינו שנספו בשואה!

אבינו: יצחק זומר
אמינו: רייזל זומר
אחינו: מוניו זומר
ואשתו, סלקה וילדיהם
ישראל זומר
יוצ'יע זומר
יולעק זומר (נעדר)
משהלה זומר
בריצקע זומר
אחיותינו: מינה אינזליכט-זומר
ובעלה מאיר אינזליכט וילדיהם
גוסטה זומר
בני היקר: מאיר גרינדלינגר ז"ל

שנספה בתאונת דרכים
בחו"ל, בהיותו בשליחות
„איסתיים" (איגוד הסטודנטים לסיור אקדמאי)
תהא נשמתם צרורה בצרור החיים

המנציחים בצער ויגון
רגינה גרינדלינגר-זומר
אוז'יו זומר

לזכרון עולם

למשפחתי היקרה שנספה בשואה

אבי: שמואל רוטנשטרייך
אמי: רגינה רוטנשטרייך
אחי: ד״ר עמנואל רוטנשטרייך ואשתו מינה
בעלי: עו״ד יחיאל מינצר
גיסי: משה שטרק, אשתו ברוניה וילדיהם,
בונעק וגיצ׳יה
דודתי: עטל המפל ובעלה משה המפל וילדיהם,
בונק, וגיציה קפהאן
בני — ילדי היקר ריסיו ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחה
מינה ביקלס

לזכרון עולם!

א מצבה אויף די קברים וואָס זענען נישטאָ

In memory of my beloved parents.
My brother and sister who parised
during the holocaust 1941 — 1943

Jakub Lepold
Father
Mina Lepold
Mother
Rubin Lepold
Brother
Regina Lepold
Sister

מיין פאָטער : יעקב לעפּאָלד

מיין מוטער : מינה לעפּאָלד

מיין ברודער : ראובן לעפּאָלד

מיין שוועסטער : רעגינע לעפּאָלד

ת. נ. צ. ב. ה.

איך דערמאָן זיי מיט ליבע און צער און וועל זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

לונציע לעפּאָלד
אַמעריקע

לזכרון נצח

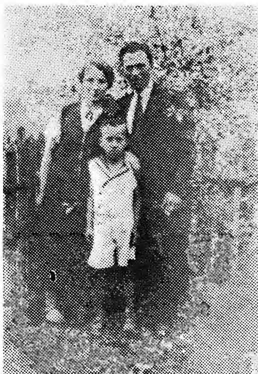
אבי: מנשה צבי הניגסברג, נפטר ח׳ אדר תר״ע (1910)
אמי: שפרינצה הניגסברג, נפטרה כ׳ אייר תרצ״ג (1933)
אחי: חיים הניגסברג עם 2 בנותיו, שנספו באנית־המעפילים „סטרומה״ ב־24 בפברואר 1946
אחי: חיים הניגסברג, נפטר לפני המלחמה
אחי: וולף־זאב, נספה בשואה
אחותי: רוכציע וילדיה נספו בשואה
אחותי: רבקה גענגער ומשפחתה
אחותי: הינדה לודמר ובעלה זיידה לודמר וכל המשפחה כולם נספו בשואה

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציח
אברהם־שלום הניגסברג בן־עמי
בישראל

לזכר עולם ליקירינו שנספו בשואה:

אבי: חיים אינזליכט (דלמן)
אמי: רייזל אינזליכט
דודי: שיה אינזליכט
מאיר אינזליכט ואשתו מינה מבית זומר
וילדיהם: פעפציע, מענדל, קלרה ומשה
דודי: שמואל אינזליכט
ת.נ.צ.ב.ה.

המנציחה
עדנה לידור-אינזליכט
משה אוריין-אינזליכט

לזכר עולם
אנו מנציחים את יקירינו:

בני משפחתי:
האב: בנימין אפשטיין
האם: ברטה אפשטיין
האח: ד״ר אהרון (ארציו) אפשטיין
דודים: יצחק אפשטיין ומשפחתו
מרדכי (מוטל) אפשטיין, המשורר
מרדכי פרידלנדר ומשפחתו
מרים, יוסף שיפר ומשפחתם
קרובי: רוניה שפירר
זאב (וילה) שפירר
כל בני משפחת קנופ
ומרדכי ברטהולץ מסטניסלבוב
בני משפחת אשתי:
הורים זקנים: יחיאל שלמה (מעכעל) טיכברג שו״ב ואשתו בריינה
האב: גצל פרידמן
האם: לאה פרידמן
האחים: אברהם פרידמן ומשפחתו
אהרון פרידמן ומשפחתו
האחות: צפורה פרידמן

ינוחו כולם על משכבם בשלום
ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחים
מרדכי אילת (אפשטיין), רחובות
רות אילת (פרידמן), רחובות

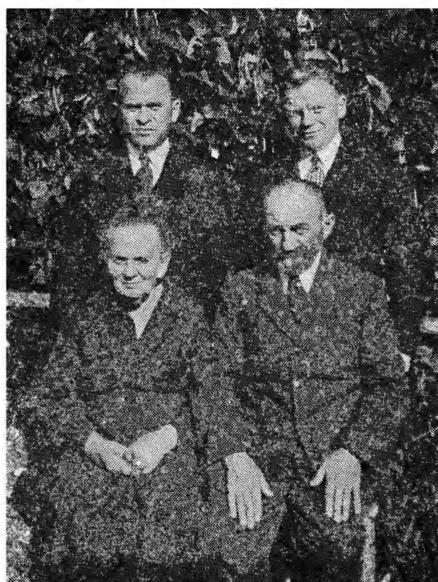
לזכרון עולם של יקירי שנספו בשואה

אבי: לייב אורמן
אמי: לאה אורמן
אחותי: מינה רוזנהעק
וינוחו בשלום על משכבם

המנציחה
רגינה ברונשטיין, חיפה

גלעד ליקירי

שנספו בידי הנאצים בשואה

אבי: יעקב-בער מינצער
נהרג בשנת 1942
אמי: מינה מינצער
נפטרה בשנת 1943
אחותי: בערטא קופלמאן
ובעלה מענדל
נהרגו בשנת 1943
אחי: יוסף מינצער ואשתו
פרידה מבית בננער
ובתם בת 3 שנים
נהרגו בשנת 1942
אחי: יחיאל מינצער
נהרג בשנת 1944
הי"ד

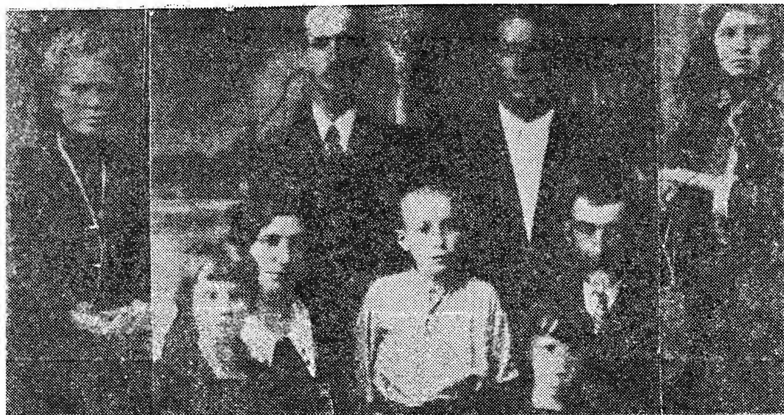
In memory of my parents,
my brothers and sister

מנציחה

הניה מיללער
ניו-יורק

לעילוי נשמות היקרים

אבי: משה קרנר
אמי: מלכה קרנר-לפולד
אחי: אליהו (אלי) קרנר
אחותי: רגינה קרנר
סבי: סניע לפולד
כולם נספו בשואה
סבתא: פיגה לפולד, נפטרה
דודתי: שולמית לפולד, נפטרה
ברוניה לפולד, נפטרה
דודי: איזיו לפולד נפטר בארץ

המנציחה
סוניה פרולה-קרנר

מצבת נצח

אבי: אבי: יוסף לעבצלטר
אמי: רוזה לעבצלטר
אחי: גרשון
אחותי: חנה
דינה
כולם נספו בשואה
ת.נ.צ.ב.ה.

המנציח: חיים לב לעבצעלטער

מצבת עד ליקירינו שנספו בשואה :

אבינו : שלמה ליב וייסמן ז"ל
אשתו השניה : פרומה וייסמן
אמנו : בינה וייסמן מבית דרימר (נפטרה 1915)
אחיותינו : גיציה וייסמן
בלומה וייסמן

כולם נספו בשואה

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחים

שרה וייסמן-אדלדשטיין
אסתר וייסמן-שחר
דבורה וייסמן-קפלינסקי
משה וייסמן

לזכר עולם

לבני משפחתי היקרים שנספו בשואה הי"ד
האב : חיים הירש רוזנטאל
האם : דבורה לבית טבק
האחות : צפרה
האח : משה רוזנטל
ואשתו לאה לבית הלר וילדיהם, מרים ויוסף

ינוחו כולם בשלום על משכם

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחה
גנה קלינובר
קיבוץ המעפיל

נעלה את זכרם הקדוש
של בני משפחתי הקדושים הי״ד שנספו בשואה:

אבי: חיים שלמה הלד הי״ד בן מרדכי ומרציה, מכפר איסקוב
אמי: שרה הלד הי״ד, בת ר׳ אברהם וגיטל גלאצר ז״ל
אמי זקנתי: גיטל גלאצר ז״ל
אחותי: רחל רעדנער הי״ד, מטלומץ, בת חיים שלמה ושרה הלד ז״ל
אחותי: מירציה הי״ד, בת חיים שלמה ושרה הלד
אחי: אברהם בן שלמה ושרה הלד
גיסי: מענדל רעדנער וילדיו מטלומץ הי״ד
דודתי: רבקה אוסטריגר הי״ד בת מרדכי ומירציה ז״ל
דודתי: גולדה הלד הי״ד, בת ברוך שטרובר ז״ל
דודתי: שרה וורמאן ז״ל, בת מרדכי ומירציה ז״ל -נפטרה ב-1933)
דודתי: בראנה אברט ומשפחתה הי״ד
דודי: אברהם אוסטריגער הי״ד, בן יצחק ז״ל
דודי: אריה ליב הלד ב״ר מרדכי ומירציה ז״ל (המשך בדף 508)

דודי: שמעון וורמאן ומשפחתו
בת־דודי: רחל הלד בת ר׳ ליב וגילדה
בת־דודי: מירציה הלד בת ר׳ ליב וגילדה
בת־דודי: יוכבד הלד, בת ר׳ ליב וגילדה
בן־דודי: מרדכי הלד, בן ר׳ ליב וגילדה

קדושי כפר איסאַקוב
ר׳ אליהו רום בן ר׳ שמעלקה ז״ל עם כל משפחתו
ר׳ דוד וייס עם כל משפחתו
ר׳ זיידה רום עם כל משפחתו
מרת אתל בלומענטאַל עם כל משפחתה
הי״ד

המנציח
מרדכי הלד, פתח־תקוה

לזכר עולם

אבי: שמואל הלד
אמי: רוזה הלד מבית קליינער
אחי: אברהם
דודי משה, אשתו וילדיהם

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציח
דוד הלד

מצבת־עד ליקירינו, שנספו בשואה הי"ד

אבינו: הרמן הרטנשטיין ז"ל
נפטר בשנת 1933
אמנו: חנה הרטנשטיין מבית האבר ז"ל
נרצחה ע"י הנצים בשנת 1942
אחינו: אליעזר הרטנשטיין ז"ל
נפל במלחמה נגד הנצים — בצבא
הסובייטי, בשנת 1945
אשתו: לידיה הרטנשטיין מבית בלוך ז"ל
נרצחה ע"י הנצים בשנת 1942
אחותינו: סלומאה קליינפלד —
מבית הרטנשטיין ז"ל
ובעלה מכס קליינפלד ז"ל
נרצחו ע"י הנצים בשנת 1942
בעלי: לייזר קרום ז"ל
הורי: לייב ובלימה קרום ז"ל
נרצחו ע"י הנצים בשנת 1942

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחים בצער וביגון

דניאל־קרול זבדי (הרטנשטיין)
אדלה קרום — הרטנשטיין

לזכרון נצח!

אבי: ישעיה (שיע) יונג, נפטר בארץ 8.2.1973
אמי: שיפרה יונג מבית צאהלר, נפטרה ז' בשבט תשכ"ה (1965)
אחי: דוד יונג, נספה בתאונת אויר בדרכו לפולין מועידת אונסקו בשוייץ

המנציחה
הניה קוץ-יונג

IN MEMORY OF MY PARENTS AND BROTHER

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע טייערע:

פאָטער: מעכל האבער ז"ל, געשט. אין ניו-יורק 1937
מוטער: חאַנציע האבער-האַלפערן, געשט. אין ניו-יורק 1946
ברידער: אליעזר האבער, געשט. אין ניו-יורק 1972

פאַראייביקט

מאקס האבער
מיאַמי-ביטש

מצבת־עד ליקירינו

הורי: אליעזר ועטל שפרכמאן
אחי: פרץ שפרכמאן, אשתו פייגה (פאנציה)
ובתם נונה
אחי: הירש (הענעק) שפרכמאן
אחותי לייציע ובעלה יעקב זומר
אחי: ישראל שפרכמאן-הוט
בעלי: משה סופר וילדתינו, לייצ׳יע (לוסיה)

המנציחה
מניה סופר־שפרכמן
ופנינה בלונד

לזכר עולם

אבי: זליג פישר
אמי: טויבה פישר
האחיות: בילה ודבורה אינזליכט
האח: יהודה
סבי: נתן פישר
סבתה: בילה פישר
גיסי: ברצ׳יו רדנר

דודי: מנדל פישר
דודתי: איטה, בילה
שושנה הברמאן
משפחת: סלט וילדיהם
ניצה וסניו
ת.נ.צ.ב.ה.

המנציחה
ויישה ליפרמן, חדרה

לזכר עולם

סבא: ראובן דרפר ז״ל
סבתא:ביילה דרפר ז״ל
נפטרו לפני המלחמה
אבי: יעקב-ישראל דרפר ז״ל, נרצח ע״י הנצים
אמי: חנה דרפר ז״ל, נרצחה ע״י הנצים
אחי: ליטמן דרפר ז״ל, נפטר בשנת 1924 בגיל 17 שנה
אחי: פישל דרפר ז״ל, נפטר בשנת 1940 בגיל 18 שנה
אחי: זלמן דרפר ז״ל, נרצח ע״י הנצים
אחותי: אסתר דרפר ז״ל, נרצחה ע״י הנצים
דודי: ליב דרפר ז״ל, ואשתו פייגה ובתם דבורה מזלוצ׳וב, נספו בשואה
אליהו דרפר ואשתו שלומה וילדיהם מחוצ׳ימיעז׳, נספו בשואה

המנציח
צבי דרפר, חולון

לזכרון עולם:

אבי: מיכאל צייכנר
אמי: פרל צייכנר
אחי: חיים, אידל, זאב (וולף)
אחותי: גולדה
סבא: שלמה באדער ומשפחתו
משפחת צייכנר
כולם נספו בשואה

מנציחה
רבקה צייכנר

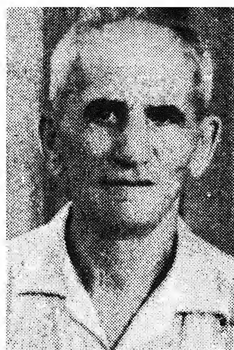
לזכר עולם

אבי: יהודה אדלר
אמי: רחל רינצלר
אחי: דוד רינצלר
שנספו בשואה

סבא: הרצל רינצלר
סבתא: לאה רינצלר
דוד: חיים דוד מלאך
נפטרו לפני השואה

המנציח
מרקוס רינצלר

נר זכרון לנשמתו:

ישיהו האבר ז״ל
נולד בשנת תרנ״ח (1898)
נפטר בארץ י״ט טבת תשל״ד (1974)

מנציחה
אשתו האבר פרומה

מצבת נצח ליקירי שנספו בשואה

אבי: נחמן שפיגל
אמא: אסתר שפיגל
אחותי: גיטל ורחל
אחי: חיים
בני דודים: טוביה אבענד
יוסף אבענד ואשתו רוזה
וילדיהם: אברהם ושרה

המנציחה
פרנק צילה

נעלה את זכרם הקדוש שנספו בשואה

אבי: יהודה זאב בוכוואלד
אמי: חיה בילה בוכוואלד
האחים: אלחנן ומשפחתו
אפרים ומשפחתו
האחיות: מלכה לעבצלטער ומשפחתה
פעמי, פעפי ובני משפחתם
קרובי: יהודה בוכוואלד ומשפחתו

המנציח
א. קופפערמאן

מצבת עד ליקירינו שנספו בשואה:

אבי: הירש צופפער ז״ל
נפטר בגיטו טלומיץ׳

אמי: גיציע צופפער ז״ל
נפטרה בשנת 1938

אחי: שלמה צופפער ז״ל
נפטר ב־5.1.1967 בארץ

אחותי: יחיד צופפער ז״ל

דודי: מיכאל הנדוורקער ז״ל
ואשתו לאה, שנפטרה ב־1935
וולף הנדווערקער ז״ל

ואשתו אסתר (שנעק) ובנם שיה ז״ל
יוסף הנדווערקר ז״ל
ואשתו וילדיהם ז״ל
חיה גרינדלינגר — מבית הנדווערקר ז״ל
ובעלה מנדל ובתם צילה ז״ל
מלכה הנדווערקר ז״ל, ובעלה יהודה הנדווערקר ז״ל
נפל במלחמה נגד הנצים בצבא הסובייטי

ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחה

חיה דרפר מבית צופפער

לזכר עולם

אבי: אליעזר ב״ר יעקב גוטליב
(נהרג במלחמת העולם הראשונה 1916)

אמי: שיינע־רחל מבית שימער
(נפטרה בשנת 1930)

אחי: משה גוטליב
אשתו, לייציע מבית זאפערן
וילדיהם

אחותי: רבקה גליק מבית גוטליב
ובעלה יוסל גליק
וילדיהם: אליעזר ורחמיאל

דודי: שאול בלייבערג
ואשתו לייציע מבית שראמער
וילדיהם

חברי הקרובים מנעורי:
בינעם שפיגל
אורצ׳יע שוורצברד

כולם נספו בשואה.

ה׳ ינקום דמם!

המנציח:

שמואל גוטליב

יוצאי טלומץ׳ שנפטרו בארץ

ארנסטוב מאיר
אבני (שטיין) אריה
ביקל צבי
ברטלר חנה
גרינברג אליהו
גופר ברוך
גליים מאיר
גוטשטיין חנה
ד״ר הראל (ברגר) ברוך
הניגסברג משה
הוז—כ״ץ יצחק
פרופ. דירינגר דוד
הבר יהושוע
הופמן בן-ציון
ד״ר דיל
ווייץ פרידה
זייפר פרידה
יונג ישיהו
לפולד איזיו
נהרי מ. (שפיזבאך)
נוסבוים פרידה
פוגל שלמה
צופפר שלמה
קרנר יעקב
רדנר יואל
שפץ פרידל

רשימת הקדושים
שנספו בשואה בידי הנאצים ימ"ש

אַ רשימה פון די קדושים וואָס זענען
דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַצישע
פאַרברעכער ימ"ש

1941 - 1944

א

אבענד הערש
אבענד יאָסל
אבענד משה
אינזליכט יאשע
אינזליכט הערצל
אינזליכט קלמן
אינזליכט אלטר
אינזליכט לוזער
אינזליכט חיים
הרב אייזנער נתן־שמואל
אייזנער שלמה
אייזנער אברהם־ציע
אייזיק (דער בעדער)
אבוש יאנקל
משפחת אונגר
אפּאטשינסקי
אורמאַן פּאביאַן
אפּעלבוים משפחת
אסתר־רחל

ב

באָם איציק
באַראון מאיר
באראון שמעון
באדער שלמה
באדער דוד
בארון חיים
באלטוך חיים
ביקל יחיאל
ביקל משולם
ביקל מענדל
ביקל סרול משה
ביברינג יאַנקל
בין שלמה
בלאַך זיגמונד
בלאָנד אברהם
בלאָנד יוסף
ביברינג יאַנקל
משפחת בוקסבוים
בייזער אברומטשע
בלייבערג שאול
בילדנער משה־מענדל
בילדנער לייזער
משפחת בייגל
בוכוואַלד איטשע
משפחת בלומענטאַל
בערגער לייביש
בערגער הערשל
בערגער פּיניע
בערגער דוואָציע

ג

גאָטעסמאַן שייע
גאָטעסמאַן איטשע
גאָטעסמאַן דונעק
גאָטליב משה
גלאַס זעלדע
גלאַס קופּל — דוב
גליק
גוטענטאַג הערש
משפחת גוטמאַן
גוטשטיין מאָטל

געלער שמעון
משפחת גראָס
משפחת גרינדלינגער

ד

דאָלער — דענטיסט
דולבערג פּיניע
דובעסטער ניסן
דאויער איטשע
דוב הערש
דאויער מאָטיע
דראפּער סרולקע
משפחת דראך
דיקער מאָטיע
משפחת דעמבלינג
דריילינגער יאַנקל

ה

האָבער אברהם
האָבער לייב
האָבער וואָלף
האָבער יאָסל
האָבער יאַנקעל
האָבער חיים
ד"ר האָבער יאשע
האָבער מעכל
האָבער פרידל
האָבער זיסיע
האָבער שאול-מאיר
האָבער קאָפּל-שוחט

האָבער מאיר
האָבער אהרון
האָבער גדליהו
הרב האָגער יצחק
הוט שמעון
הוט זיידע
הוט יחיאל
האָפּמאַן מענדל
האָפּמאַן יאָסל
האָפּמאַן קיילע
משפחת הופריכטער
האכמאַן זלמן
האָבערמאַן הערשל
האָראָוויץ יחיאל
האָראָוויץ פּייוויש
האָרענדייך שמואל
משפחת האָרטענשטיין
משפחת האליטשער
העלד משה
העלד שמואל
הייניץ וואָלף
העניגסבערג יחיאל
ד"ר. העניגסבערג
ד"ר הויזמאַן
ד"ר הויזער
הויזנערע יאָסל
הייזלער לייביש
ד"ר האָלפּרן מאַקס
האָרן היניע
האָספּיל משה
משפחת העלמאַן
הערמאַן בצלאל

הערמאַן קאַפּציע
הערמאַן...
העניג ברוך
האַלער ישראל-הערש
האַלער סרול
הערמאַן מרדכי

ו

משפחת וואַגנער
וואָכער וואָלף
וואָרמאַן אפריים
וואָנדערמאַן מרדכי
וואָנדערמאַן
ווידער שמואל
משפחת ווינער
ד״ר ווידענהאָפער
משפחת וויטמאַן
וויים מאָטל-משה
ווייסמאַן מענדל
ווייסמאַן שלמה לייב
הייזלמאַן לייב
וויינטרויב שייע
וויינטרויב דוד
ווייזער טאַנטשע
ווינטערפעלד אהרון

ז

זאַמער חיים
זאַמער איזיע
זאַמער מענדל
זאַרגער זליג-חיים
משפחת זאַמערפריינד
זייפער אבע
זייפער אפריים
זייפער מענדל
זיידמאַן יעקל
זאַמלער שמשון
זילבער גרשון
זילבער
זעלינגער מאיר-סענדער
זעלינגער בנימין
זעלצער ברוך
משפחת זעקלער

ט

טאָפּ שפרינצע
טאָרן הערש
טאָרן לייב
טיטמאַן מעכל
טוישער לוזער
משפחת טוכמאַן
טאַמבאַר שלמה
טייטלער יאַנקעל
ד״ר טענדלער

י

משפחת יונאַס
ד״ר יאַמפּולער
יונה (פון די כלים)
יונג שייע

יוסף שייע
משפחת יופיטער

כ

כ״ץ לייזער
כ״ץ...

ל

הרב לאם חיים
לאַנדמאַן אייזיק
לויטמאַן חיים לייב
לויטמאַן חנה
לויטמאַן בנימין
לודמער זיידע
לינדערמאַן מאַטל
לעבצעלטער יוסף
לעבצעלטער...
לויטמאַן מאיר
משפחת לענץ
לעפּאָלד יורטשע
לעפּאָלד חיים
לעפּאָלד יוציע
לעפּאָלד פרידל
לעפּאָלד שלמה
לעפּאָלד סאַניע
לעפּאָלד שלמה־קע
לעפּאָלד...
לעקער אַלטער
משפחת לוסטער

מ

משפחת מאַלער
מאַנהאַרד משה
משפחת מאַנדל
מאַוטנער שמואל
מאַוטנער...
מינצער יעקב־בער
עו״ד. מינצער יחיאל
מאַרק מענדל
מאַרגענשטערן זעליג
משפחת מעסינג
מרדכי (פּוש)
מעכל (שיסטער)
משה (קאַלאמייער)
מענדעלע — (וואַסערטרעגער)

נ

משפחת נאַדל
נאַגלבערג יידל
נעצלער ראובן
נוסבאַוים

ס

ד״ר. סאַלאַט
סאַנדלער משה
סאַנדלער שמואל־מאיר
משפחת סאַבעל
סאַלאַמאַן יאשע
סאַלאַמאַן סרול־הערש

סאלאָמאָן בערטשע
סאלאָמאָן יחזקאל
סופר משה

ע

עפשטיין ביניע
עפשטיין איטשע
משפחת ערנסטאָרף
עליע (פרידעלעס)

פ

משפחת פאָמעראַנץ
פאָליאַק מוניע
משפחת פאָגעל
פינק עלע
ד״ר פייערמאַן...
פייער לייב
פייער נעכע
פייער חיים
פייער יאָסל
פייער פייוועל
פייער יאַנקעל
משפחת פיינגאָלד
משפחת פישלער
משפחת פריינדליך
פיש לייב
פיש משה
פישער זעליג
פישער מענדל
פיפער דודיע
פייער (טאַנץ-לערער)
משפחת פרייפאָגל
פרידמאַן יאַנקעל
פלעשער לייב
פרידלינגער מאָטיע
משפחת פאַסטערנאַק
פעלער שאול
פאָטשקע

צ

משפחת צאהלער
משפחת צאַנק
צילער זישע
צילער גרשון
צילער משה
משפחת צופפער
צופפער געצל
צוויקער גרשון

ק

קאָך מרדכי
קאַנצעלפאַלד גרשון
קאַרגער גרשון
משפחת קאַנטאָר
קנאל מאָטל
קנאל (קליינער)
קליינער לייב
קליינער גרשון
קליינער איטשע
קליינער מעכל

קליינער לייב
קליינער חנה
קליינער שמואל
קנאל מאַטל
משה קנאַפּף
משפחת קאַרניאל
קאַרנטרעגער זיסע
קאַרנטרעגער הערש
קאָרן שאול
קניפל בנימין
קניפל יחיאל
קראוט איטשע
משפחת קראוטמאַן
משפחת קאויפמאַן
משפחת קנאַפּף
קאַנער מעכל
קריגל יוציע
קריגל נפתלי
קערנער יעקב
קריינדלער דוד
קרענער משה
קרום לייבציע
קרום אייזיק
קרום וואָלף

ר

ד"ר ראָזענקראַנץ
ראָזענצוויג זכריהו
משפחת ראָזענהעק
ראוך סימע
ראָטענשטרייך שמואל
ראָטענשטרייך משה
משפחת רייטע
משפחת ריכטער
משפחת ריינער
רייז אליהו
ד"ר ראָזענמאַן פּאַני
רינצלער הערשל
רינצלער יודע-שייע
רינצלער נתן
ריזל פּיניע
ריצער בונים
ריצער בנימין
ריצער יעקל
ריצער יאשע
ריצער חיים
רעדנער יאַנקעל
רעדנער שייע
רעדנער וויטל
רעדנער הערצל
רעכטער מעכל
רובין לייב

ש

שאפער לייב
שטראובער משה
שוועכטער לייב
שוועכטער מענדל
שוועכטער טוליע
שוועפעלגייסט בוניע
שולץ יאָסל
שוואַרצבאַרד זיסיע

ד״ר שטיינבערג
שטיינוורצעל דוד
שטייגוורצל...
שטוצער משה
שטרייזאַנד שלמה
שטיינבערג אברהם-ציע
שטערנבערג הילל
שטאַרק משה
שטרייט חיים
שטיין מינציע
שיסלער שמואל
שמערלער סרול-יאָסל
שטרייט חנניה
שלעזינגער יאַנקעל
שלעזינגער חנה
שלעזינגער חיים לייב
שנעק פייפעל
שעכטער אהרון
שעכטער...
שטרייזאַנד שלמה
שטרייט יאַנקעל
שטרייט מאָטיע
שטרייט הערצל
שטרייט חונה דוד

שפאַץ פרידל
שטאָקהאַמער אברהם — חזן
שטערן משולם
שיינער יאַנקעל
שפונד הערצל
שפונד משה
שפונד וולף
שפונד גרשון
שפונד קאָפל
שפייכלער יאַנקעל-סרול
שפונד זלמן —
שפיגעל ציידע
שפיגעל נחמן
שפיגעל...
שפילפאָגעל לייב
שפרעכמאַן אליעזר
שרייער יחזקאל-שלמה
משפחת שערף
משפחת שפערבער
שפירא אברהם-טשע
שלמה (רימער)
שייע (קאַטשקע)
שאיע (דער שטימער)
שאול-מאיר

צום אָנדענק פון דריי אַוועקגעגאַנגענע חברים

דער טאָלמיטשער פאַרבאַנד אין ישראל טרויערט אויפן פריצייטיקן טויט פון זיינע צוויי לאַנדסלייט, וועלכע זענען אַוועקגעריסן געוואָרן פון אונדז, קורץ פאַרן דערשיינען פון דעם יזכור־בוך.

צבי הערש דרפר ז״ל

געבוירן אין טאָלמיטש אין 1911. נאָכן פאַרענדיקן די פאָלקס־שול, געאַרבעט מיטן פאָטער ביי דעם שניידער־פאַך.

שוין פון דער פריִעסטער יוגנט זיך אָנגעשלאָסן אין „גורדוניה" און איז געווען טעטיק אין דער טאָלמיטשער אָרגאַניזאַציע. טריי זיין ציוניסטיש־חלוצישן אידעאַל, איז ער אַרויס אויף הכשרה. זיין טרוים איז געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, אָבער דער אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט צעשטערט זיינע פּלענער. מיטן אַריינמאַרש פון דער רויטער אַרמיי קיין טאָלמיטש, איז ער באַשטימט געוואָרן אַלס לייטער פון אַ שניידער־אַרטעל. בעתן אויסברוך פון דער דייטש־סאָוויעטישער

מלחמה, איז אים געלונגען צו אַנטלויפֿן קיין רוסלאַנד און אַזוי אַרום אויסגעמיטן דעם טראַגישן גורל פֿון די טאַלמיטשער יידן.

צוריקקומענדיק פֿון דער עוואַקואַציע אין 1944, האָט ער אָרגאַניזירט אַ גרופּע פּליטים, מיטן ציל עולה זיין קיין ארץ־ישראל. אַוועק קיין דייטשלאַנד און זיך געפֿונען אין אַ פּליטים־לאַגער אין וועצלאַר. אין 1948 איז ער עולה געווען קיין ישראל און זיך באַזעצט אין חולון, וווּ ער האָט געאַרבעט אין דער פינאַנס־אָפּטיילונג ביי דער חולונער שטאָט־פאַרוואַלטונג. די גאַנצע צייט געווען טעטיק ביי דעם טאַלמיטשער פאַרבאַנד און איז געווען אַ חבר אין דער פאַרוואַלטונג.

מיט אַ יאָר צוריק איז ער שווער קראַנק געוואָרן און דעם 17־טן אויגוסט 1976 (כ״א מנחם־אב תשל״ו) איז ער געשטאָרבן.

דער טאַלמיטשער פאַרבאַנד אין ישראל דריקט אויס דעם טיפסטן מיטגעפיל זיין משפחה.

פרידל שפּץ ז״ל

געבוירן אין טאַלמיטש אין 1922 ביי בכבודיקע עלטערן און שוין אַלס קינד פאַרבליבן אַ קיילעכדיקער יתום. ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה זיך דערצויגן ביי זיינע קרובים. מיטן אויסברוך פון דעם דייטש־סאָוויעטישן קריג, האָט ער זיך עוואַקואירט קיין רוסלאַנד און האָט דאָרט דורכגעמאַכט די מלחמה־יאָרן. נאָך דער מלחמה איז ער עולה געווען קיין אַרץ־ישראל און האָט געאַרבעט אַלס בוכהאַלטער אין „תנובה״. אַ לאַנגע צייט געווען אַ חבר אין דער רעוויזיאָנס־קאָמיסיע פון דעם טאַלמיטשער פאַרבאַנד אין ישראל.

דעם 30־טן יוני 1976 (ב׳ בתמוז תשל״ו), איז ער אַ פאַראייניזאַמטער פלוצלינג געשטאָרבן.

ת. נ. צ. ב. ה.

זיסיע־זיגמונד האַבער ז״ל

געבוירן אין טאַלמיטש ביי אַן אַרבעטער־משפחה. אין די יונגע יאָרן האָט ער עמיגרירט קיין אַמעריקע.

נאָכן אַנטשטיין פון מדינת־ישראל האָט ער אייניקע מאָל באַזוכט ישראל און אָנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיט די טאַלמיטשער לאַנדסלייט.

ביי זיין לעצטן באַזוך אין ישראל אין חודש מאַי 1976, זייענדיק מיט זיין פרוי לייציע אין ירושלים, איז ער פלוצלינג געשטאָרבן אין אַ גוטן עלטער.

אינהאַלט פון יידישן טייל

טאָלמיטש און אירע יידן

דאָס לעבן פון דער קהילה

געשטאַלטן

טאַלמיטש און דער אַנטייל פון די יידן אין דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג

עמיגראַציע און עליה

פאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס

פּאַרטיי־טוער

שול־וועזן אין טאָלמיטש

די סאָוויעטישע תקופה

אומקום־תקופה

YOUTH MOVEMENTS AND ORGANIZATIONS

HOLOCAUST AND DESTRUCTION

TABLE OF CONTENTS

ENGLISH SECTION

אַ באַנקעט אין אַמעריקע צום 50־יעריקן חתונה־יובל פון חאַרלס באַס און זיין פרוי
At a banquet on the occasion of the golden wedding anniversary of
Mr. and Mrs. Charles Bass

SHLOMO BLOND

AT THE GRAVESIDE OF MOSHE FLESHER

Moshe was born in Tlumacz in 1919 to a respected and tradition-observing family.

The general and Jewish religious education he received led him, already in his adolescent years, to activity in the Tlumacz branch of the "Mizrachi".

When the Soviet forces entered Tlumacz in September 1939, he was named by Soviet authorities to manage Pessia Zeifer's nationalized business, where he had been employed.

During the Nazi occupation he was in the ghettos, labor camps and the forests. When liberation came he went to Germany for a brief period, then immigrated to America.

When I visited America in 1967 he came to me to learn how the surviving Tlumacz Jews were doing in Israel. He was particulary interested in the project of a memorial volume, sponsored by the Tlumacz Association in Israel. He promised to raise funds for it among the Tlumacz townspeople in America, and he kept his promise.

He visited Israel several times and each time he brought with him funds which he had collected among the townspeople who had settled in the United States after the disaster.

Shortly before his death, he saw to it that Tlumacz Association of the oldtimers should set aside a substantial amount for the memorial volume and thereby assure its publication.

Regrettably, Moshe passed away several weeks ago, having suffered a heart attack, leaving a sorrowful family of his wife, children, brothers and sisters, and all the townspeople of Tlumacz. He did not live to see this Memorial Volume, which was part of his life's dream. May his memory bless us all.

Israel, June, 1976.

TLUMACZ — 1974

Tlumacz, says N. Rinzler, is hardly to be recognized. Almost everything that used to be is no more. What is left is a shriveled memento of the past. The local train is no longer in operation.

Of the houses on Market Square only two are still standing: Pinye Riesel's and Sisso Schwarzbard's. Opposite Gottlieb's inn a four-story school building has been put up. The scenery is one of desolation. No trace of "Mexic". In the distance one can see only Jashinski's house.

A part of Shankowski's pharmacy has remained. From there a vacant lot stretches as far as the Polish school, still standing. The "Sokol" has been rehabilitated, but the park is neglected. Slowacki Street is still there, also, in part, Wizhbowa. The Catholic church is in ruins, but the small Catholic chapel on the corner, between the Schweffelgeist and Orlowski homes, is still intact.

The Main Synagogue is still standing, but it is occupied by workshops. There is no trace of the old Jewish cemetery. The new one is in ruins. The tombstones are now the pavement of Slobowa Street. The names on the tombstones are still legible. Kolonicka Street and the new Greek Orthodox church are still there.

But this is all that has remained of Tlumacz of the past.

embassies in Italy, Yugoslavia and Switzerland. Now a Government official.

44. **Ephraim Schreier.** Began journalistic career with **Arbeiter Zeitung** and **Freie Jugend,** organ of leftist Poale Zion. Biographer of Irma Eichler, famous Polish actress. Spent wartime in Russia, smuggled into Germany and worked there as member of survivors' organizations and Poale Zion Central Committee. Following unification of the parties, worked in Mapam Central Committee in Germany. Editor on **Naje Welt** and **Der Morgn.** In Israel, he is on the staff of **Yisrael Stimme** and the Hebrew press. Among his books: **Massechot Ud'yokanim** in Hebrew. Wrote on art and the theatre in hebrew. **The Process of Artistic Creativity, Baj haimische Schweln.** Has broadcast Yiddish radio programs.

45. **Munio Wurman.** Tlumacz Betar commander, 1927—1932, Stanislawow District Betar Commander, 1932—1936, Betar Deputy-Commander for Eastern Galicia, member of Revisionist Party Central Committee. Active in resistance movement during the war. After the war, member of Betar Executive in Poland. Member of the **Beriha** Central Committee in Poland and its representative in Czechoslovakia. Long active in Israel in Absorption Department of the **Tzohar** Central Committee and on the Executive of the National Labor Federation.

46. **Alexander Schwarzbard.** Fled from Poland with Polish army in 1939 as medical services officer. Worked in a Rumanian hospital. Active in Zionist work there. Was district head of Aliyat Hanoar. Returned to medical practice in Israel. Active in Mapai Party and the physicians' professional organization. One of the initiators of the Tlumacz **lands-manschaft** association and for many years its president.

27. **Bunio Korn.** Active labor organizer in Tlumacz. One of initiators of the town's cooperative, member of the Poale Zion Central Committee of Eastern Galicia.
28. **Mendzio Krum.** Member of Poale Zion and its central institutions.
29. **Eli Redner.** Active in Poale Zion. Active in first **Judenrat** after German invasion. One of the first to be murdered by the Nazis.
30. **Motl Spiegel.** Active in the **Hitachdut** and member of its District Council in Stanislawow.
31. **Josef Sommer.** Active in founding the Revisionist Party and Metzada Betar unit, **Brit Hahayal,** member of its district command in Stanislawow.
32. **Fabian (Fabek) Reiter.** Member of the District Council of the Revisionist Party and member of National Betar Command in Stanislawow.
33. **Bronek Mandel.** Teacher in Bruhatin high school, one of "Emuna" founders in Cracow, organizer of "Kadima" and "Emuna" in Tlumacz. Pinsk District Commander of **Brit Hahayal.** After the war, secretary to the **Ihud** for Poland in Warsaw. In Israel, active in "Amidar".
34. **Esther Weissman.** Active in "Hashomer Hatzair". Now in Kibbutz Mizra.
35. **Genia Rosenthal.** Member of "Hashomer Hatzair" District Council. In Israel, active in Hakibbutz Ha'artzi movement.
36. **Hersh Draper.** Head of the "Gordonia" group, active in helping refugees in Germany after Second World War.
37. **Berl Wiener.** One of the organizers of **Hehalutz Hamizrachi.** Active in educational circles in Israel.
38. **Stein (Avni).** Active many years in the Solel-Boneh (construction company) in Israel.
39. **Prof. Yitzhak Schlessinger.** Active in the field of education in the Diaspora and in Israel.
40. **Prof. Sigmund Lewittus (Haliczer).** Active in the field of science. Department Head at Beilinson Hospital.
41. **Prof. Elo Feuerman.** Active in science and a publicist. Editor of the Polish „**Napschelomie**" publication, under the pen-name of Yazhi Pogozhlacki. In Israel, Department Head at Beilinson Hospital.
42. **Shlomo Blond.** Zionist worker in Tishmeiniza. Worked for the survivors in Germany. One of Tlumacz **landsmanschaft** organizers. Author of book on Tishmeiniza.
43. **Max Hartenstein (Zavdi).** Survived the Holocaust because of "Aryan" documents. Came to Israel in 1948. Served in the Air Force. After the war went into the diplomatic service as military attache to Israel's

member of National Council of General Zionists. Active member of Hebrew High School Board in Stanislawow; chairman of the Zionist Organization in Otinia.

12. **Dr. Mauricy Rosenkranz.** Community worker, chairman of the Tlumacz Zionist Organization, delegate to Zionist Congresses, member of Town Council and of the National Zionist Council for Eastern Galicia.
13. **Baruch Goffer.** First commander of Hashomer Hatzair movement in Tlumacz. Went to Palestine with Third Aliya. Member of Labor Regiment in Migdal. Police officer under the Mandatory Government in Haifa. Director of Tel-Aviv Zoo.
14. **Rabbi Henryk Kaufman.** Active youth organizer in Tlumacz. Deputy Chief Rabbi of the Jewish communities in Yugoslavia.
15. **Haim Lam.** Son of the Orthodox Rabbi of Tlumacz. Active in "Mizrachi" and member of the party's National Council.
16. **Yeshayahu Redner.** Active in General Zionist Organization, member of Town and Community Councils. Chairman of the Hebrew School and Board Member of the Committee for the Hebrew Schools of Eastern Galicia, member of National and District Councils in Stanislawow.
17. **Yaacov Streit.** Zionist worker. Member of Town and Community Councils, member of Stanislawow Local Council, member of Cooperative Banks Board in Lemberg.
19. **Leon Schweffelgeist.** Sole Jewish member of "Sokol". For many years vice-mayor of Tlumacz.
20. **Dr. Isidor Urman.** Before the war active in TAZ (Health Care Association). After the war became known as women's physician in Tel-Aviv.
21. **Benio Berger (Harel).** Linguist, active in educational circles. For many years radio editor of Hebrew language program. Died in Israel.
22. **A. Kramer.** "Jewish Daily Forward" correspondent. Emigrated to America.
23. **Charles Bass.** Immigrated to America before the First World War. Initiated establishment of Tlumacz **landsmanschaft** and was chairman of the association for many years, when it sent help to Jewish survivors of the First and Second World Wars.
24. **Yeshayahu Jung.** Founder of the "Bund" and one of its active workers.
25. **Yaacov Riesel.** Active on the Board of the Jewish National Fund in Eastern Galicia.
26. **Prof. David Diringer.** Professor of archeology, expert in Semitic inscriptions, researcher in the history of the alphabets. Professor in the universities of Florence, Cambridge and Bar-Ilan. Founder and director of the Museum for the History of Writing at Cambridge and Tel-Aviv.

MUNIO WURMAN

THE PUBLIC FIGURES IN TLUMACZ

Public service in Tlumacz meant, for many community workers, a step toward even wider communal activity in the region and beyond.

Some of the individuals listed below have already been presented, at greater length. This list is not complete, consisting only of the names about which some information has been made available:

1. **Yehiel Fishl b. Yaacov Kastelman.** Went to the Land of Israel in the middle 1800's. Served as an emissary of Safed to the Diaspora (see separate entry).
2. **Shalom Streit.** Went to the Holy Land in 1908. Author and critic (see separate entry).
3. **Meshulam Stern.** Active community worker. Member of the Zionist Central Committee in Colomey at the end of the 1800's.
4. **Mendl Frueling.** Member of the District Committee of the Zionist Organization in Stanislawow, 1895—1900.
5. **Yaacov Inzlicht.** Active in the nationalist movement in the early 1920's. Published articles. Active in the organization of the nationalist movement in Galicia (see chapter on Zionism in Tlumacz).
6. **Shalom Inzlicht.** Poale Zion activist, one of the editors of the Poale Zion organ, **Judischer Arbeiter** in Vienna (1903) and editor of the Hebrew supplement.
7. **Engineer Feuerman.** Active in the Poale Zion movement in Galicia (see separate entry).
8. **Rabbi Ziff.** Rabbi of Tlumacz. One of 23 rabbis who signed the 1918 proclamation urging settlement of Eretz-Israel. Later was rabbi in a Lemberg district.
9. **Dr. Bandler.** President of Tlumacz branch of National Council in 1918 and member of the National Council in Stanislawow for Western Ukraine.
10. **Pinie Haller.** Zionist worker and member of the National Council for Western Ukraine.
11. **Dr. Max Halpern.** Active Zionist worker. Member of Town Council,

Mandatory Government, Yitzhak was an instructor in the Hagana. As he was demonstrating the use of a hand grenade, he noticed that the pin was out and that the grenade was about to explode. He ran to the open window, ready to throw it out, but then saw children playing below. In order to prevent injury to the others in the room, he threw himself on the grenade, which blew up under him. He was taken to the hospital in Nahalal and died there, in great pain.

אַ קבלת־פּנים פאַר די פריינד לייצה און זיסיע האַבער פון אַמעריקע
ביי זייער באַזוך אין ישראל

Reception for Zisie Haber und his wife Leitshe in Israel...
(fourth and fifth a from right)

On December 8, 1947 he went to serve his homeland. This was at the beginning of Israel's struggle for independence. It was only in January of 1948 that his family learned that he was manning a post in the JNF building in Bet-Dagan.

Later he served in Jerusalem and attended a four-week course of military training. He took part in the battle for the approaches to Jerusalem, then went on to Hulda.

During the first armistice he was in Kfar Hadarom, then around Ruhama. He was in the first jeep of sappers operating along the Beer-Sheba road.

On December 28, 1948 he was killed in an air attack on his jeep, some 70 kilometers south of Revivim. He was buried in Revivim.

(**Dapim,** the periodical of the Givati Brigade, dated September, 1949, said the following in memory of the defenders of the JNF building in Bet-Dagan): A special Order of the Day issued by the Brigade commander : "The defenders of this house were among the most intrepid men in the many battles fought by the Brigade. Most of them are no longer with us. The history of the people, on its road to liberation, is written with their blood."

In The Order of the Day issued by the commander of the battalion in which Zvi fought, it is said: "The same spirit which guided the defenders of the JNF Building in Bet-Dagan, as they dug into the rubble and withstood hordes of Arabs with their last bullets, also was with the attackers of Hill 13. It will be with us if we follow the path of follow the trail blazed for us by the defenders of Bet-Dagan."

EPHRAIM SCHREIER

ITZHAK LEPOLD

"Itzik" is remembered by us as a comrade in the "Hashomer Hatzair" unit and one of the leading spirits of the "Hashahar" group. He was with us on trips and campfire chats.

He was cordial and gracious, devoted to the ideals of the pioneering movement. In 1929 he fulfilled his dream, leaving Tlumacz and settling in Kibbutz Mizra in the Land of Israel.

When the community become embroiled in armed conflict with the

When the Germans came the second time, Kaminski was murdered by Bandera's gang. The group was also helped by a family of Seventh Day Adventists, and Zdrahal the supervisor of the Wadowa forest.

Special mention should be made of the village of Horigladi, on the Dniester. Not a single person in the village shed a drop of Jewish blood. The Herman-Weitz family once lived in this village. The villagers didn't inform on the Weitz family even when a dozen Tlumacz Jews, fleeing to Buczacz, took refuge in its home. They hid the Weitz family for a long time and saved it from deportation, until the Russians arrived.

The villagers of Wojczehowka, in the Buczacz Province, knew that Eliyahu Greenberg was hiding among them, but no one informed on him. Thanks to the decent farmers, the following escaped with their lives: Sima Herman of Olesha, Moshe Gutstein, Yehiel Mintzer, Julek Mandel, Lonek Hertenstein, Shlomo Ritzer, Lonche Lepold, Elsa Fischer, Yidl Feier, Chaim Boltoh, Moshe Inzlicht and his two children.

Many of those who were saved by Christians met their death later.

Max Hartenstein mentions several others, in his memoirs, Poles and Ukrainians: the Agopsowicz family often sent food into the ghetto in Tlumacz. Max also tells about the help given by the families Tuzinkiewicz, Wronski, Bapnowski the carpenter, Matushinski. Shlomo Ritzer mentions the Polish family Winyarski. Few and far between, these humane families stood out in the sea of hatred and hostility.

SHLOMO BLOND

ZVI HENINGSBERG

son of Abraham Sholom Henigsberg (Avshalom Ben-Ami)

Zvi was born on May 16, 1926 and made his aliya in 1934. Early in 1943, at the age of sixteen and one-half, he left his home and went to a Palmach camp.

He said to his parents, in parting: "We the youth belong neither to our parents nor to ourselves, but to the homeland. I am sure that you won't stand in my way. Father, you are an oldtime Zionist...".

He joined the Palmach and remained there until 1946. He never spoke about his duty. For a long time he was in Ramat Rahel. Later he worked as an electrician, but every once in a while he went for military service without his family's knowing where he went.

MUNIO WURMAN

CO-EXISTENCE OF TLUMACZ'S JEWS AND LOCAL POPULATION

Reference has already been made to the attitude of the non-Jewish population, the Polish and the Ukrainian, toward the Jews. The weakness of the latter was all the more evident because of the environment. The Jews felt this hostility even before the incursion of Hitler's forces. There were attempts to drive the Jews out of the town. Many in the villages of the province were murdered or drowned in the Dniester. The Jews driven out from Carpatho-Russia were also slain. The Nazi laws merely gave official approval to the crimes already committed.

The local population, indifferent to the Nazi atrocities to begin with, was pleased by the way the Jewish problem was being "solved". Generations of Jew-hatred, pent up for centuries, were now given free rein. The non-Jews helped the Nazis with the roundups; they ferreted Jews out of their hiding places, practiced extortion, and joined in the manhunt. This was done not only by the underworld element but also by highly-placed Polish and Ukrainian officials. The Ukrainians did this both to become rich and to please their masters.

Here and there, individuals held out a helping hand to the Jews. The clergyman Tabathckowski, a known antisemite, nevertheless issued "Aryan" certificates to a number of Jews. He reportedly paid for this with his life. A few Christian families, like the Hoffmans in the "Hof" estate, near Wunder's place, dared be heipful. Mina Rotenstreich recalls the help given her by the Tesla family. Max mentions, in his memoirs, that he and his sister escaped to Buczacz because the engineer of the train slowed down before pulling into the station to allow Jews to jump out. The Blond-Sprechman group remained alive because of the help it received from a very poor family living near the Jackowka forest — Stanislaw and Hanya Ksheminski and their two daughters. Flesher's group was hidden in a hamlet by Kazimezh Dwojak and his family.

The Tlumacz-Buczacz group was greatly helped by a villager, H. Kaminski. He provided food and medicines, refusing to accept money for it.

ORCHO SCHWARZBARD

He was the son of a wholesaler and community worker in Tlumacz When still a young boy he helped his mother in her small store; their own home had burned down during the Russian invasion in 1914. His father was recruited by the Austrian army, was captured by the Russians and didn't return until 1920.

Orcho mother tried, with his help, to rebuild the store. He continued to work there even after his father's return from captivity. He worked hard and the store progressed. Still, he found time for public service. He was among the founders of the "Hitachdut" Party. He was quiet and far from extremism, liked to talk with people and was ready to admit to error. He supported the "Gordonia" and was active in the Drama Circle. Late at night he still went out to join his friends in their strolls in the park. This was his mode of life even after his marriage.

When Tlumacz was taken by the Hitlerites, Orcho did not look for easy work with the "Judenrat". He was caught in one of the roundups and sent to the Janowska camp. He was found physically and fit sent to work in Winniki, near Lemberg, on a farm.

Orcho's brother, Dr. Alexander Schwarzbard (now a physician in Petach-Tikva), who went back with the remnants of the Polish army to Rumania, still received letters from Orcho. He also managed to send several packages of food to his brother in Winniki. But when one of his letters to Orcho came back unclaimed, Dr. Schwarzbard understood that the common fate had also overtaken his brother.

DUCHO KREINDLER

He lost his parents while still a child. His father, taken into the army at the outbreak of the First World War, fell at the front, and his mother died shortly afterwards. The boy grew up in the home of his grandfather, the Religious Magistrate Rabbi Notte-Shmuel, and learned much Talmud. He taught himself the Hebrew language and acquired broad general knowledge. He was among the founders of "Hitachdut", but also delved in the ideologies of the other currents. His tolerance was inherited from his grandfather the Magistrate.

Shortly before the Second World War, Ducho Kreindler married and went to live in Buczacz. The fate of the Jews did not pass him by. He lost his life in one of the first roundups.

died in the prime life and he had to provide for his mother and brothers. He married Ida Bloch in 1942, during the German invasion. His mother and wife decided to flee to Buczacz. Lonek intended joining them, but the women were caught in Palahicze, taken to the Tlumacz prison and thence to Stanislawow, were they were murdered, along with many others.

Lonek, together with Fabek and a group of Jews working in the Wunder plant, began building bunkers in Kahawa. Lonek was trapped in one of the roundups and taken to the train headed for Belzec. On the way, between Tishmienitz and Hriplin, he jumped off the train and reached Buczacz. Here he found some of his classmates and "Emuna" members and joined their underground.

Several weeks before the extinction of the Jews in Buczacz, three groups went out to the forest to examine the area and prepare bunkers. After spending a week in the forests of Puzhniki, Wadowa and Sokolow, they returned, much dispirited. It rained all the time they were in the forest, and Lonek saw no possibility of staying there any longer. He went out by himself to the Dniester and maintained himself with some difficulty.

On the arrival of the Russian forces, he enlisted. Now, as he wrote to his sister Adele, he could avenge the blood of his family and the millions of murdered Jews. He fell in the fight for Berlin, weapon in hand.

MOSHE KATZ (HOZ)

He was one of those who refused to yield to the German beast. Raised in a pious and erudite family in Tlumacz, he also gained a general education, self-taught but amazingly knowledgeable in many branches of science.

He was still very young when he joined Betar, together with his brother Yitzhak. Soon he became a unit leader. He loved to discuss Jewish themes with his charges, and they loved him. He worked in a law office during the day, and devoted the nights to community service and further study.

In the early thirties he left Betar so as to prepare himself for matriculation, then enrolled in the Warsaw Academy of Commerce.

When the war broke out he returned to Tlumacz. His keen perception warned him of what was to come, and he decided to return to Warsaw, equipped with "Aryan" documents. He reached Warsaw, but as he was getting off the train he was recognized as a Jew. A Gestapo man shot him dead.

THE MANDEL BROTHERS

BRONEK MANDEL

The Mandel family of Tlumacz was in the leasing business. It had two sons — Bronek, the older, and Julek.

Bronek attended high school in Tlumacz and was a member of "Hashomer Hatzair". After Wila Spierer left it, he took over the leadership of the branch. However, the branch was already facing collapse; when Bronek left for Cracow for his studies in philosophy, the branch went out of existence.

In Cracow, Bronek was among the founders of "Emuna". Coming home for the summer vacation, he helped found "Kadima" and the Tlumacz branch of "Emuna". At the close of his studies, he taught for several years in the Rohatin high school and later in Pinsk, where he also headed the "Brit Hachayal".

During the German occupation he was in the "Armia Krajowa" in Warsaw, armed with "Aryan" documents under the name of Bozhetzki. After the liberation he worked in Warsaw as the general-secretary of "Ichud". Later he went to Israel and worked for "Amidar", until his sudden death.

YULEK MANDEL, M.A.

Yulek, Bronek's younger brother, attended high school in Tlumacz, then went on to Lemberg, where he finished his studies in jurisprudence. He worked several years in a law office. During the German occupation he worked in the "Raw Materials" Department and bore the emblem which allowed him to leave the ghetto, to go about the villages and gather rags.

Before the war Julek was active in "Emuna", and commanded the military training unit of Betar.

When the Buczacz ghetto was liquidated, Julek crossed the Dniester and, with the help of "Aryan" documents, hid out in the area, returning to Buczacz in 1944, under Russian control. However, the Russians withdrew, and Julek found himself in the German sector near the front. As soon as it discovered that he was a Jew, he was killed.

LONEK HARTENSTEIN, M.A.

Born in 1912 to an enlightened family, he completed his high school studies in 1930, then studied law in the Lemberg University. His father

After the German invasion, as the family was still mourning the tragic death of the father, the Germans arrested Yehoshua and took him to the Janowska camp in Lemberg. There he witnessed the brutal murders committed by Wilhaus, the camp commandant. Yehoshua found his way to the underground in the camp and, with its active help (they carried him out on a dead man's stretcher) made his escape. He made his way to Buczacz, was in a roundup, and welcomed the news that a resistance movement was being formed. He and Julek Fischer were among its leaders in Buczacz, along with Lonek Hartenstein and Gusta Weitz-Wurman.

JULEK FISCHER, M.A.

His father was a dealer in grain. After graduating from high school he attended a university and worked for a while in apprenticeship. He was active in Betar throughout his stay in Tlumacz, as well as in "Emuna" During the Russian occupation he tried to organize underground activity, but he realized that the attempt would be exposed in Tlumacz, particularly after 40 Betar members had been arrested in Stanislawow, as they held a memorial meeting for Zeev Jabotinsky.

Shortly before the liquidation of the Tlumacz ghetto, Julek managed to get to Buczacz, with a few survivors from his family. In Buczacz he took part in organizing the resistance and planning for the future — aliya to Eretz-Israel. As the Buczacz ghetto was facing liquidation, he was in favor of going on to Kopichinza, where he saw possibilities for working with the young people. He set out, together with Yehoshua and a group of youngsters. The surrounding forests, covering thousands of acres, seemed ideal for the purpose — much better concealment than in the Buczacz forests.

Several days after his arrival in Kopichinza, Julek sent a report back to Buczacz. Our people were not venturing from the forest except to get food in Kopichinza and be in touch with the youth groups there. He had also made contact with a group of Russian army officers, taken prisoner and now working on the Kopichinza-Husyatin railway line.

One night he and his group were caught in a surprise roundup in Kopichinza. They tried to fight their way through the S.S. troops and the Ukrainian policemen, but they were caught one by one and taken, along with the Jews of Kopichinza, to a common grave in the forest. One of the group tried to shoot an S.S. man with his pistol, but was mowed down with the others by machine gun fire. Only a few managed to escape back to Buczacz. Julek and Yehoshua were among the dead.

ment of Semitic Languages. On graduation from the university, he received his Ph.D. degree at the same time that he received his rabbinical degree from the Seminary of Dr. Z.F. Hayyes.

Henryk spent his vacations in Tlumacz. In the evenings he was in Betar hall, lecturing or teaching new songs from Eretz-Israel which he had picked up in Vienna. He taught the members of "Kadima" and "Emuna" to sing the students' poem "Gaudeamus", to a Hassidic tune.

On completion of his advanced studies, Henryk Kaufman was invited to serve as Deputy Chief Rabbi of the Ashkenazic community in Belgrade, capital of Yugoslavia. Even while at that post, he corresponded with me on matters of the movement, commenting and advising. Only when the war broke out and the Russians invaded the area did our correspondence cease.

In 1942 the Hitlerite bands broke into Yugoslavia. Chief Rabbi Schlang was arrested and died a martyr's death. The Hitlerites hunted for his deputy but didn't find him. They assumed that he had joined the partisans.

One version has it that Rabbi Kaufman did indeed join the Yugoslavian partisans and was killed fighting the Germans and their "Ostashim" collaborators in Yugoslavia. Another version says that he joined the Yugoslav army and fell in battle.

Honor to his memory!

YEHOSHUA BILDNER, M.A.

Born to a pious family. His father, an exporter of eggs, was also a community worker, between the two wars. After the German invasion, he and Eli Redner tried to save the Jews of Tlumacz from extinction, but was killed by the Germans, together with Redner.

Yehoshua excelled in his high school studies, although he had to help his father. He was imbued with national consciousness while still in the lower high school grades. He was also interested in sports. After graduating from high school he was accepted to the Department of Law in Cracow University. He remained at home for almost a year, studying and helping his father out in his business, and still managed to maintain his connections with the young people. He helped work for Betar and filled an important role in "Emuna". A month before exams he went to Cracow and devoted himself exclusively to his studies — except for attending the weekly lectures given by "Emuna" on Jewish current events.

After completing his studies, he worked some time as an apprentice, but even then he continued helping his father and maintaining his ties with the young people.

quickly gained the respect of his teachers and classmates, and became the most outstanding boy in the school, as a student and a friend. He was devoted to his parents, and he amazed us with his erudition. Even though he was raised in an enlightened home, he was faithful to tradition, quite different in this respect from the others. He was the only one who never violated the Sabbath by writing in the classroom, but this did not keep him from being at the head of his class. Even the antisemitic teachers liked him.

He was 15 at the time, in his first year of high school, when he joined his friens Yosef Korn and Munio Wurman in their decision to revive the "Hashomer Hatzair". But Henryk didn't remain in the movement very long. One winter evening Maczek Orenstein (Mordecai Oren, the known prisoner of Prague) came to Tlumacz, and Henryk had a debate with him on the goals and views of the movement. A few days later he told his friends that he was leaving "Hashomer Hatzair" because its views were not compatible with his own.

Two years later, having absorbed the ideology of Betar, he became an ardent believer in Jabotinsky's course and remained true to it until his last day. He devoted much time to Betar activities, but didn't neglect his studies. He aroused much attention in Betar by his lectures on Jewish and Zionist history. He arranged trips for the branch and directed scout work. When the branch Executive decided to publish a periodical, by mimeograph Henryk headed an editorial board which consisted of Moshe and Yitzhak Katz and Yosef Sommer. He worked hard to raise the level of the publication, doing the writing, editing, and at time also the mimeographing. The periodical was later taken over by the command in Stanislawow, and Henryk used to send it material from Vienna.

While still in the lower high school grades, he became known for his helpfulness to others.

He showed special interest in languages. In school, Latin and Greek were taught along with Polish and German. He studied Hebrew privately. He was also attracted to mathematics, chemistry, physics and the natural sciences. He used to invite us to his home to watch his experimentations in chemistry and physics. We also built a raft on the Tlumaczyk, which flowed past the orchards of the Kaufman family; at that point the stream was about 35 feet wide and quite deep.

On graduation from high school, Henryk decided to gain more knowledge in Judaica, and he studied with Strauber, the Talmudic scholar. His time was divided between studying Talmud and cultural activity in "Kadima" and "Emuna". He was enrolled in Vienna University, in the Depart-

One evening large units of Bandera's men attacked the town, blowing up part of the fortified jail, killing in the action many arrested Volksdeutcher and Ukrainians. Many of them were let loose. That was a terrible evening, especially for the Jews. Next day Jewish soldiers from the Soviet army visited us and advised us not to live all in one house. In all the urban localities the Soviets hanged two or three Ukrainians as a warning. Two such young men were hanged in Tlumacz, in the Ringplatz opposite Zamler's house. The peasants who came into town Wednesday hastened back home. The corpses hung three days.

Czech forces formed in the Soviet army passed through Tlumacz on their way back home. There were Jews among them. They listened tearfully to what had happened to the Jews. They gave us gifts of food and soap.

Life began to return to normal. Trade was renewed, when suddenly another tragedy happened. My brother-in-law, Peretz Sprechman, who was living in Stanislawow was on his way back home in his horse-drawn wagon, together with Haim Inzlicht, when Bandera's men forced him to drive to the Palahicze forest and murdered both of them. The terrible news was brought by Leiser Buchwald, who was with them and had jumped out of the wagon at the very last moment. After this tragedy the Jews moved to Stanislawow. I sent Inzlicht's children there with my wife, since I had to remain on the job until my release in February of 1945, when the law providing for Poles to return to Poland was adopted. I left Stanislawow in April of 1945, taking Haim Inzlicht's children with me and my family.

MUNIO WURMAN

IN MEMORIAM

DR. HENRYK KAUFMAN

(Deputy Chief Rabbi of the Ashkenazic Congregations in Belgrade)

He came from a pious family and was given a European education. His father came from Cracow. His mother, a Szpitzbach, was from Tlumacz.

The Szpitzbach-Kaufman family was widely known in the vicinity. It owned a steam-operated mill, a foundry and electric hammers.

Henryk, as we called him, came to Tlumacz when he was 11. He

and only in July was the town finally liberated. On that day the Soviet forces entered Tlumacz. In the evening my family and I left our bunker in the yard of the farmer Ksheminski in Jackowka and went into the town so as to be with the Russians. We spent that first night in the house of the Dombek family. Their welcome was mixed with fear that the Germans would come back and find us in their home.

In the fields there were scores of dead Russian soldiers, their weapons still with them. On the next day all these soldiers were stripped of their clothes and their weapons were taken away. This was done by Bandera's men in the neighboring villages. The dead were buried. On the way to the town we met two cars with Soviet officials in civilian dress. They were to govern the town. I knew some of them, among them the head of the Finance Department, Werbeniak. He recognized me, and his first remark was : "You alive, Blond?" When we reached our house in Jackowka we found it empty. We were told that the Germans had maintained in it a field hospital. Nearby was a large cemetery with hundreds of well-kept graves. Later the Soviets removed the graves.

The town was in ruins. All the Jewish stores were empty and locked. All the homes were empty, except the few occupied by Christian families. We went into the home of the Silber family, which was also the home of the Volksdeutcher Knobloch (he left with the retreating Germans). There was no food in the town. We got ours from the Soviet kitchen. Later farmers from the surrounding villages began coming into town to sell their produce. A few Jewish families and individual survivors appeared : Moshe Inzlicht, Haim Boltuch, Shlomo Knippel, Mina Mintzer, the dentist Gutstein, Dora Swarcz, Adela Krum, Debora Doller (the dentist's wife) and a family from Niezhniew named Buchwald. Later Peretz Sprechman came, Mania Sofer (Sprechman), Sonia Kerner and others. I found employment in the "Gos-Bank". One day the postman brought me a sack of mail from Russia, from Tlumacz Jews who had fled thither. Some letters were dated 1943 and others from a later period. Sorrowfully, we had to return them, because the addressees were no longer alive.

There was tension in the town. Bandera's men started attacking Soviet institutions, even military units. Firing and explosions were heard every night. We were in fear. The Soviet police and the NKVD fortified themselves in the court-house, behind barbed wire. In the street every Soviet citizen carried arms. Large and well-armed Russian army units were brought in. They opened a campaign against Bandera's men, who were hiding in the Olesha forest. The entire village was evacuated, and its women and children were taken to Tlumacz and quartered in the Loan Society building.

It kept shooting all the time into the forest, fearful of the partisans. Then came twelve hours of quiet — and the Russians.

We returned to Buczacz. Jews were coming back from the bunkers, the forests, the homes of friendly peasants. Several Jews managed to escape because of their "Aryan" documents. There were more than 700 of us, among them Judge Yechil Mintzer, Julek Mandel, Gutstein, my wife, Max and I. We were alive but far from happy. Too many were missing

Ten days later the Russians withdrew, and 70 of our people went with them. The others went back into hiding. When we came back, three months later, not even 20 of the 700 remained alive. Among the dead were Advocates Julek Mandel and Yechil Mintzer, both of Tlumacz.

We didn't accomplish much. There were too few of us, poorly armed, surrounded by enemies: Germans, Ukrainian police, hunted everywhere, even by the populace. Our resistance lay in our determination not to fall victim to the Nazi beast. The fact remains that most of the survivors are those who put up this kind of passive resistance. Cruel though the story of Tlumacz may be, those who managed to survive put up a good fight.

In his **History of the Jews**, Shimon Dubnow ended the classical work with the words: "At the beginning of the 19th Century there were on the face of the globe more than three million Jews. Now, a hundred years later, they number more than 16 million. The nation is growing, and nothing will hinder this growth. This is proven by the history of the Jews, over the past four thousand years."

These words were written immediately after the First World War. The Hitler regime has wiped the six-million European Jewry off the face of the earth. Among the six million are the few thousand Jews of Tlumacz. May the account of Tlumacz Jewry be a memorial to those who have fallen. Shimon Dubnow was not wrong. True, the Jewish people paid a tremendous price in the Second World War, and Dubnow himself was one of the six million. But the establishment of the State of Israel will give spur to the growth of the Jewish people in days to come, and Dubnow's words will emerge as the eternal truth.

SHLOMO BLOND

TLUMACZ AFTER ITS LIBERATION

Tlumacz was liberated from the Nazis in March of 1944, but in April it was retaken by the German army. The front was halted near Obertin,

latter group. The **Judenrat** showed great understanding. I left the leadership of the local group in the hands of Julek Fisher and Bildner, together with my brother Max. We remained in Buczacz several days, then received word from Fisher: a youth group had organized in Kopincinze, went out to the forest and made contact with former Russian army officers working on the Kopincinze-Hyesatin railway line.

Two days later Fisher let us know that a major roundup was in the offing in Kopincinze. We left Buczacz for the forest, and were joined there by the survivors among our Kopincinze men, my brother Max among them. He told us that the SS had surrounded the area. Our men tried to break through a way out for the people, but not many did. We lost 80 of our men, Fisher and Bildner among them.

We set up an intelligence system. My wife was placed in charge of the operation. Disguised, she would come back with information and food.

The Kolpakow partisans became more active. News of armed Jews among them cast fear among the peasants. They were now careful not to enter the forests, and we had greater freedom of movement. We met two groups of the Kolpakow partisans. They had suffered a defeat in the Delatyn area and were not eager to accept Jews.

Winter was approaching. We had to set up bunkers. Kopel, Munio and Izo Weitz undertook the job. They dug out a bunker more than 12 feet long and eight feet wide, to a depth of about 10 feet. About six feet from the bottom we put beams across, topped by planks, for the ceiling. On top of the planks we laid straw with packed soil on top of it. The hideout had rows of bunks along the walls, separated by a narrow passage. At the end of the bunks was a narrow corridor with a ramp leading up to the surface, about seven feet from the bunker itself. The trapdoor opened within an enclosure of bushes. No outer sign revealed the presence of the bunker. We got air through a pile of branches. The bunker could hold 16 people.

The snows came, and we kept indoors, so as not to leave tracks. Munio Wurman and Izo Weitz went foraging for food, at considerable risk to themselves. One winter morning the forest was surrounded by some 600 SS men, armed with three tanks and cannon. We managed to slip through and escape. A group of some 300 Jews who had set up a village in the forest, with about a dozen bunkers, was not as fortunate.

Days and nights went by. We could hear the thunder of cannon. Trucks by the thousands rumbled along the Buczacz-Stanislawow highway. The German forces were in retreat. A Hungarian army unit went by.

have had grave consequences for Tlumacz Jewry. The young people reared in the "Hashomer Hatzair" and "Betar" movements joined our ranks. We made contact with the Jews in the surrounding towns. Everywhere the situation was ripe. We learned from Engineer Zis (deported by the Russians from Tarnopol) and Dr. Merengel about the surrender of von Paulus in Stalingrad and the defeat of Rommel in Africa. We already had several pistols. I arranged with our people working in the sawmill to smuggle some dynamite to us. I made contact with two other groups in Buczacz. Weisinger decided to get to the Puzhniki Forest and join the Niedjewiecki group, but the barely got out of it alive. The Frienlander-Dunaier group spurned us because of our nationalistic ideology. They decided to remain in Buczacz. I tried to contact the Poles, and after many promises I obtained one pistol, paying a full price for it. A Soviet army major, in Buczacz as a "prosyuz" official, advised us to get to White Russia. We decided to stay in the forest and to try breaking any future roundup in the area with shooting. All this time we did not stay in our dwellings.

One night we heard shots. "A roundup!" Quickly we stole across into the "Aryan" quarter. One of our men, Anderman from Trybuchowce, near Buczacz, was halted by a Ukrainian policeman. He drew his gun and killed the policeman but was himself shot to death. The roundup stopped. The SS men and the Ukrainian police gathered around police headquarters, assuming that the shooting of the policeman was the sign of a general uprising in Buczacz. However, our weapons were too few. The German and Ukrainian murderers became uneasy, suspecting the existence of a strong underground organization.

We were told that the Jews of Buczacz were to be deported. We decided to go into the forests, in small groups. The wooded area covered more than a thousand acres, and we could move about freely. We dispatched three groups with tools to build bunkers. The first, in charge of Ertrachter from Koropiec, went in the direction of Puzhnic. The second, headed by my wife, proceeded toward Koropiec and Potok Zloty, on the Wadowa. Those forests were not large, but in them were settlements of the Seventh-Day Adventists, and they could be trusted. The third and main group, under Nudelman of Potok, went to the Sokolow forests near Potok Zloty. Ten days later they were back, bitter and desperate. It rained all the time that they were in the forest. I talked to Lonek Hartenstein. He saw no way of holding out in the forests and decided to head for the Dniester.

We received news of further deportations. We decided to get some of our people into the forest and the rest of Kopichintza, I went with the

told the village headman about it. The headman surprised him in his hideout. He was arrested by Ukrainian policemen. Amongst his personal belongings they found a loaded gun. The Ukrainians delivered him to the Gestapo in Stanislawow. There he was tortured in an attempt to force him to divulge the whereabouts of the other members of his family. Marusia was also arrested, on suspicion that she had the information they wanted. Henik couldn't bear his torture. He decided to put an end to his life and to take the information with him to the grave. One night he tore his shirt into strips, fashioned a rope, and hanged himself from the window of his cell. This was later told by Marusia, who was freed after Henik's suicide.

A cell of opposition was organized in Buczacz back in the winter of 1941. In December, the Buczacz **Judenrat** received orders to send groups of Jews to work on the railroad and in the quarries. The first to be sent were the non-residents then in the town and those who did not have a **Judenrat** certificate. I and a dozen others working in the **Ligenschaft** (formely the Potocki estate), were ordered to report to the **Judenrat,** ready to leave. We decided not to show up. The Ukrainian police and the Jewish "militia" looked for us. We hid out for weeks in the **Ligenschaft** yard. The **Judenrat** finally gave in. We were given green certificates (ostensibly rendering us immune). This first try taught us how to handle the matter in the future. It was also the beginning of the organized resistance.

One of our comrades told us about the situation in the **Julag** (Juden-lager) camps. Munio Weitz was caught and transferred to the **Julag** in Kamionka. He wasn't there very long. He managed to cut through the wire fence and escape back to Buczacz.

The escapees from Tlumacz told us about the acts of the Germans and their helpers in Tlumacz and throughout the Stanislawow District.

Yeshoshua Bildner, spirited out in a casket from the cellar of the Janowka camp, told us of the violence there. Wilhaus, the camp commander, together with his helpers — the Gestapo, SS, Ukrainian policemen and Russian soldiers — murdered hundreds of innocent Jews in cold blood.

Our leaders in the preparations for resistance were Margulis, Zahler, Evenstein from Buczacz, Silber from Horodenko, Bildner, Fisher, and my wife Gusta (Weitz) Wurman. I was put in charge of command.

In strict secrecy, we proceeded to organize the youth, in cells of five. Berish Engelberg, the secretary of the **Judenrat,** and a member, Dr. Julius Merengel, were our liaison men with the **Judenrat.** It was decided that we acquire arms. We refrained from disarming Germans because that could

they gathered about 30 Jews and took them to the Buczacz forests or to the town itself, which was officially **Judenrein.**

The band also engaged in less worthy practices, such as despoiling their own people and revealing the hiding places of Jews, in the home of farmers, robbing them in the process. The gang also worked with the Polish and Ukrainian underworld, committing armed robberies in the area.

When the partisans of Kolpak passed through the Sokolow forests, near Potok-Zloty, they were joined by Ziller and Teitelbaum of Buczacz. Teitelbaum remained later with Ziller in the Swidow Camp, near Tluste, and met his death there, as Betty Eisenstein reports.

In the Kopiczynze roundup, a young man from Tlumacz. Ducho Ziller (no relative of Urcho), shot dead a Ukrainian policeman known as a "Jew-hunter", and was immediately riddled like a sieve by the bullets of the other Ukrainian policemen.

There were pockets of resistance in all the towns of Eastern Little Poland. Some of them became much larger in time. They arose spontaneously, and there was little contact among them. Their leaders were not outstanding, but there was great hope for survival. We know very little about most of them, since they left no survivors. Such groups existed in Brodi, Burczow, Skala, Tarnopol and others, as well as in the camps (Janowska in Lemberg), whence information has come about attempts at active resistance and escapes, obtaining weapons, cutting through barbed wire fences, and flight into the forests. Burczow's group set up resistance pockets in the camps of Kozaki, Sasow, Toporow, Lanska. Zucker's group from Borsczow was also very active.

After the liquidation of the Tlumacz ghetto, Henik Sprechman and his family hid in the Jackowka Forest, in the home of the farmer Ksheminski. When the Soviets liberated Tlumacz in March of 1944, the entire village knew that the Sprechmans had survived. Three weeks later the Germans re-captured the town. Several of the Sprechmans returned to the forest; Peretz and Mania fled to Czernowicz.

The front drew near the village. German soldiers were quartered in the forest, in Ksheminski's yard and home. Going back there was highly dangerous. Henik couldn't stand it. One night he left the bunker in the forest and went into the village. He found shelter in the home of the Polish widow Kobilenska. At night he went to the home of his former neighbor, Marusia Ferstei. This visit was his undoing. Someone followed him and

THE UNDERGROUND MOVEMENT IN THE GHETTOS AND CAMPS

Material and Documents (compiled by BETTY EISENSTEIN)
Introduction by MICHAEL M. HURWITZ
Warsaw — Lodz — Cracow, 1946

Jews were brought from Tlumacz (Stanislawow District) to Buczacz. Among the young people of Tlumacz there was a group called "Banda" (1), armed and courageous. The band was feared everywhere in the area. They despoiled their affluent brethren. The Jews of Buczacz said that the members of the band feared neither the Germans nor the Ukrainians. They used to put on German and Ukrainian uniforms, during the roundups, as a way of getting Jews out of the town; they pretended to beat the Jews as did the Germans, and with shouts of "Cursed Jew" they marched them out of eyesight and escaped with them into the nearby forest.
(Izak Schwarz, Buczacz, "The Labor Camps in the Buczacz Area" Archives).

There is testimony and stories about Jews who ostensibly waited in despair for the mass execution, but at a given signal broke away or fell on their executioners.

For example, a member of the Tlumacz band, known for his daring and athletic build, was in the Death Square in the Swidow Camp. He had arms. The Jews asked him to organize resistance. He answered calmly: "It's not worth resisting. Nothing will help." This behavior, on the part of a **Banda** member, spelled the difference between the individual's measure of strength when he is with the fighting group and when he is alone. There was another factor — the lack of good youth organizers and counselors."

So much for Betty Eisenstein's comment on the **Banda.** But certain details bear clarification. First, Jews were not transferred from Tlumacz to Buczacz. Word had reached Tlumacz that the situation of the Jews in Buczacz was better. When Tlumacz was being liquidated, the Jews therefore began arriving there stealthily, traveling by night freight trains or by way of the villages along the Dniester.

The **Banda** consisted of young fellows from Buczacz, headed by Urcho Ziller. It gained a bad reputation, but it showed courage and helped people in Tlumacz who were in dire straits. Several times they succeeded in saving Jews. When the transfer began from Buczacz to Chortkow, Tlustle and Kopichintza, they moved on to Kopichintza and, after the roundup there,

stocked with food, cooking gas and fuel. In this group were Favek Kaut man and Lonek Hertenstein, Yaacov Katz (Shimon Katz's brother), Yitzhak Silber and Kerner. However, the roundup of the Jews came so suddenly that only Lonek Hartenstein was able to use this bunker before his flight to Buczacz.

There were other forms of passive resistance, such as flight to the villages and Buczacz, jumping off trains and escaping from camps, then heading for the Soviet border. These escapes were in time cut off when the German machine began functioning. The hardships and deprivation which these refugees knew they would encounter, in addition to the risk of being caught and put to immediate death in the course of the escape attempt, shows the desire of these Jews to remain alive. They jumped off trains despite the guards armed with machine guns perched on the roofs of the cars. They separated the strands of barbed wire with their bare hands in order to get out of the camps.

There were individual cases of active resistance, as when Ducho Ziller of Tlumacz fired at the Ukrainian police during the Kopichinza roundup. There might have been other cases, but no one has survived to bear testimony. The young people were stunned by this outburst of brutality and violence, to the point that they were inert, until news came of resistance movements forming elsewhere, and then they tried to find they way to them.

As aforesaid, the means for resistance were not there. Still, as the end of Tlumacz grew visibly near, more and more Jews made the last desperate attempt for freedom. Those who escaped joined resistance movements elsewhere. There was the Flesher group, the Blond-Sprechman group, the Feuer group, and another unit organized in Buczacz but whose members came largely from Tlumacz. In her work, **The Underground Movement in the Ghettos and Camps,** Betty Eisenstein mentions "the band from Tlumacz". The following excerpt tells the story:

allowing the Jews to hope before exterminating them. They issued stacks of documents, certificates and authorizations of all kinds which gave promise of keeping their recipients alive. They announced population transfers and urged the Jews to take their belongings with them; a few kilometers out of the town the tricked Jews were murdered and their personal effects plundered. Every means was tried to stay alive: bribery, registration for forced labor and becoming members of the **Judenrat.** As the days and weeks went by, it became evident that all this was a cat-and-mouse game designed to satisfy the Gestapo. The **Judenrat** attempted to please the German overlords and their Ukrainians by conducting "gift campaigns", a form of tribute to be paid to the rulers. Eventually the **Judenrat** became peopled with Jewish degenerates, who deluded themselves into thinking that they would be spared. Dr. Steinberg was placed at the head of this Council by the Ukrainians because they recalled his fight on their side against the Polish majority on the Town Council. His advice and instructions to the Jews did not help them survive; if anything, it hastened their end. The first Jewish community leaders who undertook to manage the **Judenrat,** such genuine public servants as Moshe Mendl Bildner and Eli Redner, withdrew from it as soon as its evil purpose became apparent, rather than become collaborators with the German hangmen. Dr. Steinberg may have believed that by allowing part of the community to be destroyed, the other part might be saved, but this is as far as the benefit of the doubt can be given to him and his aides, Herzl Shpirer and Haim Ritzer, whose moral attributes were no better than their leader's.

There was no incentive for resistance, since it was clear that any such manifestation would result in the complete annihilation of the community. Also, the means for resisting were lacking. All in all, it should be borne in mind that the entire territory had been steeped in antisemitism for generations on end, and the advent of the Germans was the outlet of this accumulated hatred, which could now prosper materially through plunder, robbery, head-hunting, particularly by the criminal elements in the local citizenry, which stood by and, with the exception of very few isolated cases, didn't lift a finger to halt this carnage. True, they were afraid, since aiding a Jew drew a death sentence.

Still, some thought was given to organized resistance. All those who were able to hide and evade the slaughter began building bunkers, primitive at first and improved in time; some of these were never discovered. According to witnesses, there were quite a few such bunkers in Tlumacz. A group of Jewish workingmen in Wunder's shops, in the **Hof,** in Kahawa, were able to build an impressive bunker, marvelously camouflaged and

MUNIO WURMAN

TLUMACZ AND THE RESISTANCE MOVEMENT

The size of the Jewish community of Tlumacz at the outbreak of the Second World War can only be approximated. The latest count, called the Second General Census, was 5,946 inhabitants in Tlumacz itself and 118,784 in the entire district, all faiths included, of whom there were less than 10,000 Jews; the Bohdan Watoshinski survey put the number at 8,655, of whom 2,112 lived in Tlumacz.

The low natural increase and low mortality rate kept the size of the community much the same, even with the influx of the refugees from the west. The outbreak of the war didn't change the picture radically, although some Jews moved with the Soviet army or were exiled.

The German invasion changed the situation completely. Jewish villagers were drowned in the Dniester. The Ukrainian police, incited by Ukrainian leaders, kept up a steady killing of Jews, showing themselves to be true sons of Chmielnicki and Gonta of the 17th Century and of Petlura in contemporary days. The violence and pillage abated somewhat after the Hungarians came, but with the advent of the Hitlerite bands, systematic extermination was introduced, particularly once the ghetto was set up. Jews were murdered at will, and the murderers went unpunished. This is illustrated by an incident reported in Tafet's **Destruction of the Jews of Zholkow (Zaglada Zydow Zulkewskich).** A Jew was murdered in the town, when things were yet quiet. The Ukrainian police inspector saw it his duty to conduct an investigation. He turned to a workers' squad, knowing that it had committed the deed. The head of the German unit drew him aside, and with a derisive laugh drew a louse on the wall, indicating that a Jew had the same value as a louse.

The unimaginable brutality of the Germans and the Ukrainians, perpetrated against every aspect of Jewish life in the community, made it difficult to organize any semblance of resistance. There were a few individual cases, which ended with the heroes and witnesses being slaughtered. The German machine operated **deutlich und ordentlich,** with typical German efficincy. The Germans took delight in playing the game of deceit —

forest. They shot at us, and my companion was hit in the arm. After a day of wandering, tired and hungry, we saw a bonfire in the distance. We came near and saw a farmer sleeping nearby. We woke him up and told him that we were Jews. He gave us some sour milk to drink and took us to his home. At first we were wary. Later we learned that he was the village headman. His wife made us corn porridge and told us to remain. Three days later she took us by dirt roads to the Stripa, next to a hill and the Jewish cemetery. From there we went to the labor camp in Buczacz.

I didn't see Urcho any more. He went into the forest, taking 40 Jews with him.

This is the sad story of the "Banda" in Tlumacz. I make mention of Urcho as a noble-spirited person who cared for his comrades and shared their suffering. Later I heard that he had joined Kolpak's band of partisans.

(The members of Banda were a group of adolescents, except their leader Urcho Ziller. There are many versions about the group, as well as negative opinions regarding its role. Lonche Lepold is the sole surviving member of the Banda. Let this remain an open link in the chain of blurred episodes from that tragic period. — Ed.)

א באַגריסונג־אויפנאַמע פאַר האַרלס באַס און פרוי בעת זייער באַזוך אין ישראל אין יאָר 1968

Reception for Charles Bass and his wife in Israel, 1968

One day, two Jewish policemen came into the house where we were hiding (one of them was the notorious Red Max). They demanded that we deliver two of our group for labor in the Borki-Wielke Camp, near Tarnopol. We refused. Suddenly Urcho broke into the room, gun drawn, and told them to get out. Half an hour later they were back, this time with Albrecht, the Jewish supervisor of the "Ordnungdienst". We jumped on Albrecht and beat him. Leib Pessias drew out a long butcher's knife. Albrecht went away, promising that he wouldn't bother us any more. Urcho gave him final warning: if any Jewish policeman would dare harm any Jew in Tlumacz, he would suffer for it. Since then the situation improved somewhat.

The group aroused hatred and fear in many people. They regarded it as the root of all the trouble. But some people looked at it as a self-defense group and respected it as such. I must admit that we had to pilfer, and that we broke into the storerooms of the wealthy Jews so that we should not die of hunger. Still, we behaved like human beings. The professional Christian gangs in the area learned about us. They felt a kind of kinship with us, and at times they warned us of an imminent roundup and even supplied us with weapons.

In one of the last roundups in Buczacz, as the police stood around the group to keep people from escaping, and even fired in the air, Urcho came up to a Ukrainian policeman and began shooting, giving us an opportunity to break the ring.

Gradually the Jews came to regard us as a combat unit rather than a gang of robbers. When the Buczacz ghetto was liquidated, we decided to flee to the forests of Kopicinze. Only part of the populace there welcomed us. The others hated us. Two days later came a bloody roundup. Our group lost Opochinski, Dunio Ziller and Munio Ziller. This happened as we were jumping over a fence. I got over, but Opochinski was shot while he was on the fence. Dunio jumped down, attacked a policeman, grabbed his gun and shot him. But another policeman riddled Dunio with his gun.

Another roundup. Our plan to return to Buczacz was foiled. I was caught half-naked and put into prison. Urcho and Munio Ziller were able to escape.

The next day a group of Ukrainian policemen came into the prison, with the "Obersturmfuehrer" at their head. They selected forty of the young inmates (I was among them) and told us to march toward the forest. We were divided into two shifts and ordered to dig pits. I and a boy from our group saw our chance and began running deep into the

In the winter of 1943-44, the falling snow revealed the whereabouts of these men. As I was driving from my public work in Potok-Zloty I met two SS tanks. The Ukrainians in the tanks were boasting that they had just won a battle against the Jewish partisans.

LONCHO LEPOLD

THE TLUMACZ "BANDA" CHAPTER

How the "Banda" came about and how it was forced to act, after the liquidation of the Tlumacz ghetto in 1942.

I was hiding with Leib Pessias in Itzik Kreus' house. A policeman, Hapiuk, came and wanted to take us away. Knobloch was there and rescued us, claiming that we were working for him. "Fellows," he told us, "you better get out of here."

We crossed the Dniester to Potok-Zloty. The town was after the roundup. We went on to Buczacz. We roamed about for two days, then met Urcho Ziller; he had jumped off the train which was taking the Jews to Stanislawow.

We formed a group which would choose its own members. Sissio Haber joined. We kept a joint fund. I had with me three thousand dollars, which I found on the body of my murdered Aunt Scheindl. Later came Munio Ziller and Zioma Weiss, the daughter of Moshe Shlomo Motl. She kept house and cooked for us.

Urcho had a talent for organizing and a lot of courage. He proposed that we accept every Tlumacz Jew and thereby set up a defense unit. We asked Kramer, the head of the Buczacz **Judenrat**, to help get us weapons. He told us that the Germans had promised him that no harm would befall the Jews of Buczacz; we could remain, he said, but he asked us not to do anything rebellious. We left him empty-handed.

We were able to get three guns on our own. We hid out in Buczacz until the roundup was over, then went to Potok to hide out at Streuber's. Later we went back to Buczacz. After the major calamity it suffered, we again went to the **Judenrat** concerning the organization of resistance. This time our clash with it was sharper. Dr. Zeifer threatened us, and we left with nothing.

I had to do my daily chores, but this time I couldn't. Everything I picked up fell out of my hands. I tied the horses to the plow, set it — and it didn't work. The blade of the plow didn't keep steady, slithering from one side of the furrow to the other. The farmer came up to me, looked at the plow, and yelled: "What in hell is going on, Josef ? What's come over you ? Yesterday everything went fine !"

Obviously the farmer saw no connection between the shooting and my work.

Later when I went into town in the wagon I no longer saw people with the Jewish badge on their sleeves. When I came back to the house, the farmer told me that a youth of 20 who worked last year on the railroad for the Germans, turned out to be a Jew. He was spotted by a Ukrainian policeman, as the latter was dragging a Jewish girl out from her hiding place. He happened to notice that the youth's face went pale. The young man's documents did him no good. He was stripped of his clothes and his identity became known.

A short distance away from Lachowski's farm, at the edge of the forest, there lived a poor Polish widow. Someone suddenly noticed that she was buying more food than a single person required. The Ukrainian policeman took some of his friends and went out to the shack. "Jews, come out right away, or we'll open fire!" But this time the Jews inside opened fire and threw hand grenades at the police. The Ukrainian heroes refused to give battle. Instead, they set the shack on fire. In the afternoon my fellow-farmhand Piotr invited me to come see roasted human flesh. "It looks like veal," he said.

Here and there, Jewish weapons began giving an account of themselves. The Polish-language newspaper in Lemberg published an offer of reward for catching the Jewish girl who shot dead a Gestapo man on Bernstein Street.

Officially Buczacz and its vicinity were declared "**Judenrein**". So it appeared during the day. But at night, shadows moved from house to house, begging for food. The demands made by these shadows became stronger, more daring, and the sounds cast fear on the Germans and their supporters, even on the District Commissar himself. The shadows threw hand grenades if the inmates wouldn't open. They demanded food for the partisans. One of the most courageous among them was a young fellow nicknamed "Red"; some time later he fell on the Russian front. In the town of Potok-Zloty there was a group of Jewish escapees from Buczacz. They were well camouflaged, well-armed, and they used to roam about the countryside and hide in the forest. The authorities couldn't catch them.

A girl was taking care of the barn. I had to tend to the horses. "No trouble," Lachowski said to me, in a friendly tone. "The way you learned to work in a lumber mill, that's how you'll learn to work in the field."

The farm was about two miles away from Buczacz. I could hear the shooting. I slept in the stable. At three past midnight I was already up, fighting hard to break out of deep slumber. The main thing was that I had no free time to think too much. Working in the field was no child's play. Plowing, planting, weeding, attending to the horses and pigs, apreading the manure — all these required training and learning. I also had to go into town every now and then on a variety of errands, at times to deliver orders for farm produce placed by the Germans. Then I had to cut timber in the forest and do "Shervarik" public service. The working day was from 16 to 18 hours. Late at night I would drag myself to the stable and slump down with fatigue.

At daybreak I would hear Mariusha's high voice: "Yo-sef!". Another work day. But every passing day was like winning in the lottery. Who knows, perhaps I could manage to stay alive, specially now that the front was drawing nearer — Harkov, Kiev. What do a few score kilometers mean to a tank? It was already 1943. The landowner still believed that I was a Polish officer hiding from the Germans. The neighbors also thought that I was a refugee from the Warta district, in Posen, a member of the Lachowski family.

On Sundays, Lachowski would allow me to go to church in Buczacz for a few hours. But I used to go to the Jewish quarter and pray in the synagogue. There was depressiveness in the air. People talked about liquidation. Still they sang, in Yiddish, Hebrew and Russian, songs of despair pinpointed with hope. When they saw me they stopped singing. I didn't look like one of theirs.

The railroad workers brought news about the revolt in the Warsaw ghetto. Reports also arrived about Stalingrad. A group of young Jews began organizing and acquiring arms, for retreat to the forest.

I went back to the farm. Again I am behind the plow. The old farmer compliments me. He says that I am guiding the plow like an old hand. "It's enought to set the plow at the right angle," he says. "The rest comes of itself." The horses plod along the furrow. A slight pull on the reins keeps them in line. Many a time I thought that were it nor for the calamity, everything would be so romantic — the forest on my left and greenery everywhere.

One day, as I came down from the hayloft in the stable, I heard shots coming from the town, shots and screams. Another roundup was on.

When Jewish refugees began coming from Hungary, the Jews of Tlumacz were ready to help them. This humane and brotherly action disturbed the Ukrainians. They called together a council, headed by the cleric Klodnicki, and decided to deport the Jews of Tlumacz, or, if that was not feasible, to drown them in the Dniester. The plan was already in operation when the Hungarian authorities halted the move and ordered everyone to go back home. When the Jews returned, they found their houses broken into and pillaged.

Later, in the fall, when the Dniester overflowed its banks and caused the worst flood in decades, the peasants said that the flood was the "divine punishment" for what the Christians had done to the Jews.

BEHIND THE PLOW

The year was 1942.

Three of us were left alive, out of a score survivors of our community. The three decided to "abandon ship", regardless of the consequences.

The three of us, two men and one woman, were able to get from the Council Clerk three certificates from the local archives. Bertha got a certificate in the name of Stanislawa Sanicki and decided to play the role of a housemaid. Yitzhak was to be a day-by-day laborer, and I became Josef Grzebik, a good name for a tiller of the soil.

On the following day we came together at an appointed spot for our last meeting, and we went each his own way, separately, so as to make it easier for us to melt into the mass of the general populace. I took the nearest road to Buczacz — actually to the thick forest around it.

I went to work for a Ukrainian estate owner. Slowly I became used to my new job, although I couldn't tell a grain of wheat from a grain of rye. The manual labor itself was no problem, thanks to the farm training I received in the expectation of going to Palestine.

The end of the harvest season was at hand. Most of the work was threshing. There was constant danger. I dared cross the Dniester, its waters red with Jewish blood. My destination was the home of the farmer Lachowski, whose wife was the sister of Madam Sklar. Naturally I had to keep the fact of my being Jewish strictly secret. "Of course," said Madam Lachowski. "My sister wrote me about you. You can work on our farm. It's a big farm — 30 threshing sledges, work animals, barn, hennery."

THE DEPORTATIONS

As soon as the first reports began coming in about the clashes between the Soviets and the Germans, the Jewish community of Tlumacz became embroiled in a sharp dispute: should the Jews remain where they were, or should they retreat with the Russians. Those who had held positions of any kind under the Soviet regime, and those who took part in Comsomol youth activities had no difficulty in making their decision, but they found it hard to bid farewell to their families. In the meantime news came that the Germans had cut the Lemberg-Tarnopol highway; the Russian forces were barely able to withdraw.

The last day of liberty came on a bright June day in 1941. On the preceding night the last of the Soviet forces left the town, followed by the officials of the regime. We fearfully awaited the advent of the new German rulers. From a distance, a column of black smoke was rising into the air; before withdrawing, the Russians had set fire to the oil storage tanks near the Palahicze railway station. That night no one slept. People gathered at heighbors' houses to take counsel. We were most concerned about the Jews who lived on the side streets, among the **goyim.**

On the next day the streets were empty. The only ones about were peasants with sacks. They were there to plunder everything the Russians had left behind. The Christian populace of the neighboring villages was all ready to proceed to Tlumacz with axes and sickles, but the cleric Strisky of Olesha, ordered them to return. Just then a Jewish girl came running from Niezwiska; the peasants, she said, had already thrown all the Jewish families there into the Dniester.

The Ukrainian intellectuals in the town decided to organize a Ukrainian militia.

A Jewish militia man who had served under the Russians was caught and brutally beaten. The other Jews were taken to forced labor. Each day the Ukrainians beat on their shutters and yelled: "Get out and go to work!". The church bell announced the advent of the great day of independent Ukraine.

Before the Germans came, the area was in the hands of the Hungarians. There were some cases of robbery and beatings, but nothing was known about the mass executions. No one even thought them possible.

children dried field vegetation and ground it for flour. My sister-in-law Sarah dried apple peels and served them as "tea leaves".

Bread was allocated by card. Jews received half-portions. The black bread was as sticky as mud. Jews received no other sustenance. They ate whatever they could get, and those who had to observe diets forgot about such things as liver or gall bladder ailments or ulcers.

Those who succeeded in staying alive, in fleeing and hiding, set themselves up as for a siege. Tall closets were used to conceal doorways. Wooden planks and bricks were used to camouflage the hidings places. I was living in those days in the home of Madam Getziya Schreier. In the kitchen there was an entrance to the cellar. I boarded up the entrance, then loosened a board elsewhere to get into it.

The hiding places in the forests were also camouflaged with branches.

The German invasion came at the end of the summer. It was an exceptionally beautiful summer, followed by a comfortable autumn. In normal times this was the season for the young people to go swimming or to stroll in the park. But this year people stayed indoors, even before the decrees were published, much as they yearned to be out in those places which we knew so well from our young days. Later the glow of the sun and the color of the flowers lost their charm. We sought the security of the darkness. When it was stormy outside or if a downpour was inundating the town, we felt that the elements were easing our hardships. In such weather the murderers were inside their dwellings, and we could breathe more freely. Our enemies liked to do their work in broad daylight. They saw no need for darkness to hide their acts. That, too, was welcome respite.

At seven in the evening we had to be inside, while our neighbors came together in their saloons and meeting places to recount their accomplishments during that day.

Suddenly someone who had his ear glued to the muted radio announced that the Russians had gone over to the offensive. Immediately we began figuring how many days it should take the Russian tanks to reach our town. These tanks were the last hope of the few Jewish survivors in Tlumacz.

any valuables. Jews could do only manual labor, without wages, supervised by Ukrainians and Poles who were German nationals. Still, the Jews wanted to be put to work, assuming that this would stave off the danger. For a certain period, Jewish artisans, doctors and dentists were allowed to practice their professions. The Jewish Council set the quotas. Not a day passed without the Jews at work being beaten, tortured, insulted and put to death for no reason. They worked for the municipality, paved the streets with Jewish tombstones, did house work for the rulers, toiled on the railroad and on the neighboring estates.

Some Jews, called "badges", worked in German factories and carried tags on their person to show it. They were allowed outside the ghetto to gather scrap iron for the Germans. A few Jews were allowed to maintain contact with the farmers and sell them their last belongings in return for potatoes, bread or beans.

Inside the ghetto Banderowski roamed the streets, pistol in hand, shooting down old Jews and anyone who looked unfit for labor. He killed Buchwald's wife, Fridl Haber, because she had accepted a bottle of milk from a Pole.

The executions took place at set times. For these events Krueger came from Stanislawow with his crew, and the local authorities joined them. The murders lasted from dawn to dusk. On the next day the survivors went to work as if nothing had happened. After each execution the Germans tried to soothe the people and lull them into believing that life would now be normal, since the "useless" had already been liquidated.

The sole remaining comfort was the hope that the Russian front would come nearer. Even under those horrible circumstances, the yearning for survival was strong. The Germans did everything to break down the spirit of the people. They had the Jewish Council set up health clinics and welfare agencies, and allowed the free professions to function. As the Germans pressed on deeper into Russia, the hopes of the Jews dwindled. Then came the winter, and the situation of the Germans in Russia grew precarious. Carloads of frost-bitten Germans kept coming from the front. The hopes of the Jews rose again, and the German radio blared hysterically not to allow the Jews to rejoice.

Conditions in the ghetto worsened. Hunger and distress were everywhere. Moshe Stark sent sacks of flour from the mill every day, but they were like drops in the ocean. The Dniester floods destroyed the crops in the fields, and not even jewelry could buy beans and flour. Desperately, the Jews made soup out of fallen leaves. Hershl Berger's son and grand-

MOSHE LESKI-GUTSTEIN

DAYS OF CALAMITY AND DESTRUCTION

Six official bureaus represented the German occupation in Tlumacz, during 1941-42 :

1) National Commissar **Schaeffer**, located in the building which had once been an office in Starostaw.
2) The German police force in the ghetto, headed by commander **Teshla** (son of the cleric from Koroliewka).
3) **Waloslawski**, a supervisor, notorious for his cruelty; he was once the apprentice of a Jewish tailor.
4) The Crimes Department of the police. It contained Ukrainians and Poles, headed by the murderer Banderowski. It office was on Slovacki Street.
5) The municipal bureau and its mayor, Twerdochlib.
6) The **Judenrat** (Jewish Council) which carried out the decrees of all of the aforementioned.

All the bureaus were under the supervision of **Krueger**, representing the Gestapo in Stanislawow and in charge of the bureau for the liquidation of the Jews. Their duties were to levy taxes and fines, confiscate property, take away jewelry, gold and furs, as well as clothes for the German soldiers on the eastern fronts. These activities were carried out through the **Judenrat.** Along with the "official" items which the Jews had to furnish, there were also "personal" items for the Germans: furniture and other appointments for their quarters. The Jews had to surrender to the rulers everything left in their stores: food, beverages and cosmetics. They also had to provide gifts for the officials in the bureaus, to pass on to their wives and mistresses.

All these bribes availed nothing when it came to postponing the dates of the "actions". In order to make sure that their demands would be filled, the authorities took hostages. The first phase of the liquidation came a few months after the Germans had instituted their reign of terror. The aged, the infirm and those too weak to work were gathered in the Polish school. About a thousand of them were taken to the Stanislawow cemetery, shot to death and buried. Later a ghetto was set up in Tlumacz, into which Jews were brought also from Nizhniew and Otinia.

A curfew was placed on the ghetto after seven in the evening. Jews were forbidden to walk about without the patch on the sleeve, to leave the town or to walk on the sidewalk. They were not to own a radio or

smugglers. I had nothing with me, and I walked calmly past the inspectors and out of the station. Outside I met Stephan Plawiuk. He was amazed to see me alive, but he made no move. Here Steinberg's niece and I parted.

The roundup in Stanislawow was still going on, but I went to the home of my former teacher, Stanislaw Smoter, and hid for a few days in his home.

September 19. Went to the railway station, took the train to Lemberg and Prsymislani, so as to get to Cracow.

September 21. Arrived in Cracow. I had a friend there, Matushinski. I tried my luck with him. He sent me to Warsaw for safety.

September 30. From September 21, I was in Cracow and Warsaw, where I found that the hiding place was not available. I went back to Matushinski (he lived across the street from SS Headquarters in Cracow). He gave me another address in Warsaw. I obtained shelter in the estate owned by Shwidarski, the son-in-law of the Endek leader Boyanowski. From Warsaw I sent a postcard to Banderowski, calling him the scum of the earth and promising that soon he would pay for his crimes.

October 15. As a persecuted Polish patriot, I was accepted into the **Armia Krajowa**, under the command of Karol Hodkiewicz, the brother-in-law of Zosia Hoffman of Tlumacz.

policemen, all them armed and helmeted. They were prodding the Jews in the direction of the square, between the church and the mill. We saw Wunder's wife among the Jews; she was holding a baby in her arms. A policeman came up and shot the child. The Germans kept flailing the Jews with their guns.

The Jews were kept in the square from dawn until four in the afternoon, hands held high. If anyone moved, there would be a shot, and a body would topple over. At the very end, the members of the **Judenrat** were added to the mass.

Toward evening the shooting died down. In rows of eight abreast, flanked by a tight column of Gestapo men and Ukrainian policemen, the mass of Jews moved forward toward the railway station. Their death march.

Late that night we stole out from the Sommerfreund house to the home of Mendl Schwechter. I knew about the shelter there, because I had helped Hersch Schwechter build the house. I removed several tiles from the floor of the kitchen porch, and we went down into the bunker, under the parlor floor.

September 10. At night I stole out of the house and made my way through the gardens to the home of Madam Tuzhinkewicz (not the mill owner). She gave me food. She confirmed what Banderowski had told me: Tlumacz had been declared **Judenrein.** The only ones left were the workers in the Wunder home, finishing their assignment for the German army, and those who were removing the bodies of those murdered in the final roundup.

September 11. At night I left the bunker. In our yard I ran into our former farmhand. He ran after me, axe in hand; evidently he did not want me as a partner to our property and possessions. I ran to Ungar, got some food and dropped by Ostow on the way. Then I went to Yanek Vronski (he was once a clergyman). I now made up my mind to flee from Tlumacz during the night. I had been in the bunker five days and nights, going out at night only to get food.

September 13. At 11 at night Steinberg's niece and I left the bunker, making our way via Slobodka to Palahicze. On the way Vronski and Tuzhnikewicz joined us. Yanek Vronski bought us train tickets to Stanislawow.

September 14. At 6 in the morning we boarded the train to Stanislawow. I met there former pupils of mine, Bilinska and Jalenkovna. I talked to them, and they promised to keep the secret. At the Stanislawow station we ran into a close search; the police were looking for food

ter, Hutt, Blond, Sprechman. The congestion was very depressing but we felt that this was only the beginning; worse things would probably be visited upon us. Back on the farm we didn't have too much room, but at least we could hide in the nearby forests whenever there was a roundup.

I went to work for Kapanowski in the photography shop he set up in Riesel's store. As a photographer, he was allowed to work outside the ghetto. At times I remained in the shop for the night, this being safer in case of a roundup. In developing films of the ghetto I often made copies.

Banderowski, Zawidowski and Sitnik used to visit the ghetto almost daily, looking for gold, robbing, plundering and killing.

September 6, 1942. Today they caught my mother and my sister Julia, who tried to get to the Buczacz ghetto, thinking that the situation there was easier. Several Tlumacz families had gone there, making their way stealthily past the villages to the other side of the Dniester and thence to Buczacz. Others went by way of Palahicze or Oleshow, and from there to Buczacz by train.

Since my work took me to the Aryan part of town and was in contact with the Poles, I tried to have my mother and sister released, to no avail. They had been taken by the Gestapo to Stanislawow, from which no one comes back. My sister Adela and her husband made it to Buczacz.

September 7, 1942. This night I also remained in Kapanowski's shop. I wanted to make copies of some ghetto photographs. Also, something told me to stay away from it — perhaps the sixth sense of impending danger. I couldn't work. Suddenly there was a loud banging on the shutters. I opened the door. There stood the drunken murderer Banderowski. He stretched himself out on the sofa and said that on the next day, September 8, the Tlumacz ghetto was to be liquidated. He had come to save me torture by shooting me dead on the spot. I finally convinced him that I had to prepare several films for the only film lab in Tlumacz, and he left.

I made my way stealthily to Steinberg's quarters, near the **Judenrat,** and told him what I had heard from Banderowski. Steinberg's brother and several other members of the Council were there. They didn't believe that their end was near; after all, the authorities had promised that no harm would befall them. Steinberg's niece said she would flee with me, We went to Sommerfreund's house. On the door there was a placard, in German, Polish and Ukrainian: "Government property. No pillaging under penalty of death." We climbed into the house through a side window.

September 8. At dawn we were awakened by sounds of movement. From the window facing the Tuzhinkewicz mill came shots and screams. We peered through the window and saw many trucks, Gestapo and SS men,

taken to the Tishminitza ghetto. Not a soul was left there. We were told to gather up the furniture and clothing and everything else left behind by the Jews of Tishminitza, together with all the Jewish books and burn them in one pile. We were told that we, too, would be liquidated, but ten days later we were allowed to go back to the Tlumacz ghetto. We managed to escape before the final liquidation of Tlumacz Jewry.

MAX HARTENSTEIN'S DIARY

The following are excerpts from a diary kept by Max Hartenstein (present name: Zavadi), a survivor of the Holocaust. After being with the underground he came to the **Armia Krajowa** with forged documents and served there without his origins being known. When the area was liberated by the Soviet forces, he joined the Polish army and had opportunity to wage a war of vengeance against the enemy, weapon in hand. He came to Israel in 1948.

After the liberation he met with Polish friends. They told him that they knew he was hiding. Among the Christians in Tlumacz it was said that Max was related to a German general supposedly of Jewish parentage. The legend about Max was disseminated among others by Banderowski, one of the arch murderers in Tlumacz and a leader of the Crimes Department in the town. He searched for Max and even placed a prize on his head, but didn't find him. His burning desire to catch Max probably grew out of the postcard which Max sent him after he found concealment in Warsaw. According to the diary, Max wrote to Banderowski in sharp language, calling him the scum of the earth and warning him that he would not escape retribution. (Ed.)

Early in August, 1942, as the harvest was nearing its end, we learned that orders had come from Stanislawow to round up all the Jewish farmers around Tlumacz and take them to the town's ghetto. The Ukrainian police set about this action during the latter part of the month, and before August was out, my family and I were inside the ghetto. It was a harsh blow. We were taken out of our dwellings, deprived of freedom of movement and of the access we had to food. We took nothing with us but the clothes we needed and some food. We left all the property and the livestock with Sagdin, an old time farmhand.

We were quartered in the Sommerfreund house, near the Baron de Hirsch school. We were all in one room — the families of Bloch, Schwech-

member are the scenes of hunger, deportation and the daily murders in Tlumacz, right up to the day that I escaped.

MECHL SOMMERFREUND :

The situation within the ghetto shifted quickly. On Rosh Hashana 1941 the Jews still prayed in the synagogues. On Yom Kippur there wasn't a single Jew there.

When the roundups began, we went out to work, leaving our mother hidden in a shelter we prepared for her, until our return. There were many cases of Jews being dragged out of the ghetto and murdered. The Crimes Department people, and at times the Gestapo, would come into the ghetto and shoot Jews down, indiscriminately.

As the number of Jews diminished, the dimensions of the ghetto were reduced, as well. Before the final roundup — August-September, 1942 — the entire ghetto consisted of two block houses where the Jews were quartered. These belonged to Gottlieb and Abend.

(For Hartenstein's recollections, see excerpts from "Max Hartenstein's Diary").

SHLOMO BLOND :

I recall a night in the ghetto. Eleven o'clock. The drunkard Landwirt came back to Tlumacz. Near the ghetto gate he took a shot at the Jewish policemen Weintraub and Seifer. He was in the company of several Ukrainian policemen. They began shouting **Judenraus** — and shot whoever came out in the morning. We had to drag ten or more bodies to the storehouse. By order of the **Judenrat** we buried them in the evening.

MECHL SOMMERFREUND :

Although the number of Jews dropped, the mustering still went on, in Steinberg's presence. Old Man Schoenking (a Volksdeutcher of German origin) took the Jews to work. In those days there was no refuge in labor. The Crimes Department men and the Ukrainian police would came to the place of work and murder the workers on the job.

WOLF SISSER :

About ten days before the final roundup, twenty of us Jews were

Burial Society people, among them Rabbi Hager and Israel Haller, toiled hard to bury the murdered, the victims of the famine and of disease. The number of children put to death was larger than the rest.

SHLOMO BLOND :

For a long time, we, those who worked on the farms, were not harmed. Finally the orders came to bring the Jewish farm workers into the ghetto. First came the order to present ourselves at the "Sokol" building. With my brother-in-law, Peretz Sprechman, I went through the fields at night to take counsel with Stark. He advised us to report and said that he, too, would join. However, he didn't come to the spot on the next day.

Everyone presented himself before Doppler, gave his family name and address. All were released, but a few days later all the Jewish farmers were in the ghetto. My family was quartered in Sommerfreund's house. Sommerfreund mentioned the famine. There were many children in Tlumacz whose parents had been taken away to their death. These starving children roamed about the ghetto, looking for something to eat.

Steinberg (Dr. Steinberg, chairman of the **Judenrat**) wanted my brother-in-law, Israel Sprechman, to join the **Ordnungsdienst** (law and order maintenance unit), but he refused. The **Judenrat** sent me to work in the public kitchen. The one in charge of the food stores was Dr. Steinberg's brother from Otinia. There were three or four of us working in the kitchen. The food was very bad and was given only to those who went out to work. I was given 100 liters of buttermilk and cereal to cook into a porridge; at times I would also get half a sack of rotten potatoes, and once a week I was given inferior meat. Every day there was a mustering of the men going to work. Dr. Steinberg was present at the distribution and labor assignment, swagger stick in hand. On one occasion 150 men were taken from the ranks of the laborers and added to the death transport.

The hospital was set up in the building of the Jewish school. The patients were suffering from stomach ailments and contagious diseases, for which there were no separate rooms. Some of the patients managed to recover. There was also a shelter home for infants. We managed to send food there whenever we could.

During one of the raids, I remember, my wife rushed into the kitchen, put on an apron and began carrying water. A few minutes later the Evangelical clergyman came in, with the Germans and the Ukrainian police, to see if anyone was hiding in the kitchen.

The **Judenrat** had a loan fund, but I know nothing about it. All I re-

Horodenko. There, in the home of the Blond family, I found my mother and my sister. We returned to Tlumacz.

WOLF SISSER :

That fall there were heavy rains, causing serious damage to the population along the Dniester. I was put to work restoring farms in Nizniow.

MECHL SOMMERFREUND :

In the winter the Jews were put to work clearing the snow away from the roads to Horodenko and Palahicze, to make is easier for the Landkomissar to drive his car through. In Tlumacz there was mounting hunger among the Jews. The Ukrainians took the food supplies as they were being delivered. The situation grew worse when there was nothing left to exchange for food.

I was then a young lad, and I had to deliver announcements for the **Judenrat.** Every day 150 to 400 Jews were recruited for forced labor. The authority over the Jews was supposedly the **Judenrat,** but actually is was the Crimes Department of the police, headed by Schubert, who was assisted by Zawidowski, Sitnik and Banderowski.

The regular police did not interfere with Jewish affairs. Shmuel Held worked for the police as an attendant.

In one of the actions more than 200 Jews were murdered and another 180 were deported to the Yanowska camp in Lemberg. The police added Shmuel Held to this transport. Following this action, the ghetto was closed, and Jews were brought there from the neighboring villages. Only the farmers were left outside.

The ghetto suffered from famine and disease. The Crimes Department men were everywhere. With them was an Evangelican clergyman. Murder of Jews was a daily occurrence. Every Friday they were rounded up in the prison and sent by train to Stanislawow and on to Belzetz. Only a few managed to return to Stanislawow. One of the porters at the railway station helped a few individuals to hide and return secretly to Tlumacz. That was how the Flesher family and mine got back.

I remember the action in the Jewish cemetery. I was working nearby, cutting up tombstones. Fifty Jews were brought to the cemetery. A few minutes later I heard a volley of shots, then saw Schubert and Banderowski leaving the cemetery, together with a group of Ukrainian policemen. Among the people I saw Sommer's wife and children and Meir Unna. The

REMINISCING

(from a taped conversation)

IDL FEUER :

During the last days prior to the Russian withdrawal, I worked in Palahicze, filling the oil storage tanks. The Soviets promised that they would take my wife to Russia. My sister came to Palahicze and told me that all the inhabitants had fled, and that my pregnant wife was left in Tlumacz. I went back right away. On the way I met Soviet soldiers in flight. On Thursday evening a group of Soviet soldiers returned to Tlumacz, broke into a large store and took away all the high-quality merchandise; the rest was pillaged by the local Christian population. The mob shouted: "Death to the Jews, the Poles, the Hungarians!"

MECHL SOMMERFREUND :

The Hungarians put the Jews to forced labor. The Ukrainians were the supervisors. I was taken to work in Palahicze. The Russians had set fire to many oil storage tanks before they withdrew, and the conflagration lasted for days. For some time I worked at putting the area back into shape, after the fire. At the end of July the Jews were driven out of Carpatho-Russia and were turned over to the Ukrainian administration, which pushed them around from town to town, robbed them of their belongings; many were killed on the way. About 1,000 Jews of Tlumacz were placed in one of the big transports and taken to Horodenko. My mother and sister were among them. On the following day this group was brought to a large farm near Chocemierz. We didn't know whither the previous transport had been taken. In the Hungarian force in Tlumacz there was a dentist, who lived in the home of Madam Roseman. He reportedly interceded with the Hungarian authorities on behalf of the Jews. When the Jews got to Chocemierz they were freed by the Hungarians.

We then learned that the other transport had been taken to Horodenko. My brother Kopl came to Jackowka and got a horse and wagon from Sprechman. We took the son of the farmer Witkow and drove to

headaches, 200 bottles of caramine and some cotton. The hygienic conditions in the ghetto grew worse. We opened an epidemology department in a synagogue building. The number of sick grew, the drugs we had were gone. We saw that it was the end for all of us. I was given a room nearby to treat patients suffering from contagious diseases. Gina Zakler was the nurse.

I remember that in October, as I was in the room, treating a patient and removing an abscess, a Jewish policeman entered and said that Obersturmfuehrer Schaeffer was waiting to see me. I picked up courage and asked the policeman to tell him to wait fifteen minutes. Schaeffer was making the rounds to see how the Jews were doing. A bit later, Banderowski came with a message: "Dr. Hudish, take your wife and children. You are under arrest."

All the remaining Jews, in the town, including the members of the **Judenrat**, were already in the prison yard. We were there about four or five days, then we were taken in boxcars to Stanislawow. I was the last doctor, since Winterfeld and Mark were no longer there.

Tlumacz was **judenrein.**

Note : Dr. Hudish and his wife escaped by jumping off the train Their little boy was killed in his mother's arms.

set up a health center in the ghetto, and each of the five would serve one day in rotation. The non-Jewish doctors were assigned to treat the Christian population. A third physician, the district physician Dr. Jurewicz, was added to this staff; rumor had it that he was one of the first to take part in the roundups. Outwardly, however, the relations among the doctors were good. The other two doctors stood by when we needed them. Dr. Lesniakewicz helped me in the case of two Jewish women who required immediate gynecological treatment. Dr. Hoffman helped us obtain medicines. He visited the sick in the ghetto and even left some money with the destitute Jewish patients.

The Jewish doctors had to report, at six in the morning, along with the others assigned by the Germans to forced labor.

Madam Dr. Feuerman managed to get to Stanislawow and was later put to death in one of the actions.

The **Judenrat** had to provide 160—200 Jews for work, daily. The Jewish doctors did everything possible to save the ill from going to work.

At the time of the notorious gold-and-furs campaign, in 1941, 12 Jews, three doctors among them (Drs. Haber, Winterfeld and I), were held as hostages. We were in prison four weeks. The only one still free was Dr. Mark. On January 1, 1942 the Police Chief came into our cell, called us to attention, and announced: "In the name of the Fuehrer, I bring you New Year's greetings" — a paradoxical twist of the Nazi mind.

The four weeks over, we returned to our difficult work. The ghetto was thinning out, day after day. We were required to be on hand when the killings occurred, to see to the removal of the bodies and the maintenance of "hygienic conditions". At times we found seriously wounded among the presumably dead, and we administered first-aid. This helped us, too, otherwise we would have fallen apart.

As long as we were still outside the ghetto, we could treat also Christian patients. Later Dr. Jurewicz ordered us to limit our work to post-mortems, in cases of murders committed by and amongst the villagers. Each case of pathology earned us 30 zlotys.

We lacked the most elementary instruments and drugs. The town's Polish pharmacist refused to sell to us.

Dr. Haber and his wife were taken away in the May, 1942 action, and were put to death in Stanislawow.

There were only four of us doctors left. We met to discuss ways to combat the spreading typhus plague. We appealed to Dr. Swieder in Stanislawow and to my friends in my home town of Colomey. From Stanislawow we received 2,000 doses of aspirin powder, bandages, powder for

polyclinic (in a building opposite the old post-office), a 40-bed hospital was set up in the "Hof" house, with three departments: internal, surgery and gynecology.

Relations between the Jewish and non-Jewish doctors were good, at that time. When the German-Soviet war broke out and the Soviet forces retreated, Dr. Salat went to Lemberg, Drs. Herman and Krojtman were recruited into the Soviet army, and the other doctors remained in town.

Tlumacz was first occupied by the Hungarian forces. Political power was in the hands of the Ukrainians, who lost no time showing their enmity toward the Jews. The Jewish doctors employed by the hospital and the other health agencies were dismissed immediately. The Jewish doctors continued treating Jewish patients and those non-Jews who came to them for help. The doctors treated the latter without charge, despite their anti-semitism. The Hungarians showed little interest in what was going on in the town, and the Ukrainians ruled unrestrained.

On July 14, 1941, I heard rumors that Jewish refugees from Hungary were being taken via Tlumacz to some unknown destination. Less than an hour later, we learned that the Hungarian garrison had turned the refugees over to the Ukrainians. The latter decided to deport them, along with the Jews of Tlumacz. The satanic decree was carried out right away. The group was divided in two: the young and healthy, and the elderly, the women and the children. My wife and I were saved because the Ukrainians needed a few doctors to treat their own sick.

The Jews were taken to the Dniester river, near Horodenko, and drowned. Madam Dr. Feuerman was in this contingent. Drs. Haber and Winterfeld were able to hide in their homes. We decided to appeal to the Hungarian authorities and to try persuading them to annul the decree. Dr. Mark and I got in touch with a Jewish doctor serving in the Hungarian army, and through him we got to several high-ranking officers. After much intercession, we were able to save the Jews from the claws of the murderers Orders to return the Jews to their homes were issued to the Hungarian authorities in Horodenko and Niezwiska. Dr. Mark and I took them to their destinations, Dr. Mark proceeding to Horodenko and I to Niezowiska. The Hungarians honored the intervention of the military staff and ordered that the Jews be taken back to Tlumacz, under escort of Hungarian soldiers.

Not all of them returned. Some were murdered along the way. Madam Dr. Feuerman was severely beaten by the Ukrainians. When the Hungarians left Tlumacz, the Ukrainians took over the town and did as they pleased.

When the Germans came, they set up the **Judenrat** and the health agencies. The five doctors left in the town decided to ask the **Judenrat** to

forming for work. Steinberg and Herzl Shpirer were always there. Steinberg used a small cane to keep the lines in order. People tried to shift from one group to another, hoping to land a place with better food, which they could take back to their families.

The death operations were usually conducted in the morning, when the men came to report for work or after they left. Often, on returning to the ghetto, the men didn't find their wives, children, parents. The procession of burials never ceased. Rabbi Itzele Hager, Yisroel Haller and other Jews were always there to give the murdered Jews a traditional burial.

I witnesses one such operation. I was in the kitchen, together with several women. District Commander Doppler strode in, pushing through the crowd. When he learned that we were preparing food for the workers, he let us alone. I didn't see any of the Judenrat people around, nor were the policemen known to me, but I knew those who were being taken away.

I lost my two sons in these operatins. While one was going on, I managed to escape from the ghetto to Buczacz. There I met Haim Ritzer. He evidently knew ahead what was going to happen. Dr. Steinberg was taken away in the final operation.

Dr. FISHEL HUDISH

DOCTORS AND HEALTH SERVICES

In the days of Polish rule, public health care in Tlumacz was limited to two agencies: the Sick Fund and the "Pszechodnia", supported by the municipal social welfare on behalf of the most impoverished segments of the population.

Certain changes came about in this sphere with the advent of the Soviet forces and the establishment of civilian rule. At that time Tlumacz had doctors engaged in private practice: Drs. Hudish, Haber, Herman, Mark, Winterfeld and his wife, Madam Dr. Feuerman, Dr. Krojtman and Dr. Schwarzbard, and the dentists: Madam Rosenman, M. Gutstein and Doler. Dr. Schwarzbard left Tlumacz with the Polish army as a recruited officer and got to Rumania. The non-Jewish doctors in town were Drs. Lesniakowicz and Zeno Hoffman.

The Soviet administration began setting up a Health Department, headed by Dr. Salat. In addition to the district polyclinic and the local

to Lemberg, to the Janov Camp. Since the quota wasn't filled, Herzl Shpirer and the Gestapo men went to Yatzkowska, to get the males in the Sprechman and Pipper families. They found only the womenfolk there. Pipper's wife was brutally beaten. The murderers found a Torah Scroll in the house and tore it to shreds.

The second major operation was in the spring of 1942. The Judenrat demanded that the men report for volunteer work in other parts of Poland, where it was "more quiet". The men were allowed to take their clothes and valuables along with them. The gathering point was the Polish school. Since the volunteers were few in number, the Judenrat members and the Jewish Overseers Services men tried to get the men out of their homes by force. Some hid themselves, and others fled. Most of the exiles came from the lower classes — large families with many children.

The Judenrat had to supply a daily quota of workers. The work was supervised by a German Pole, Scheinkoenig. Twice the Judenrat was given a tax quota to collect from Jews in the surrounding villages, as well.

When the ghetto became completely isolated, the Judenrat had to supply the Jewish population with food. The authorities supplied bread, flour, potatoes and thin milk, everything in limited quantities. Immediately a public kitchen was set up for the poor and for the workers outside the ghetto.

Our family came to the ghetto in August of 1942 and brought with it two barrels of sour pickles and cabbage, which we gave to the kitchen. The manager of the kitchen, a man by the name of Kraut, appointed me to help him in the kitchen to dis ribute the food. We would boil up a large cauldron of soup — buttermil' with potatoes or oatmeal. Twice a week those who worked outside the ghetto were given meat for the midday meal.

It was a sad scene — young people and the elderly standing in line and waiting for a spoonful of soup. Some left even without this miserable portion, when there wasn't enough to go around.

The Judenrat set up a hospital with a few beds, not so much for treating the sick as to keep the healthy from contracting typhoid. The doctors' names are not known. Dr. Rosenkranz died there.

There was a children's home of sorts, caring for some 12 to 15 children without parents. Several volunteer women took care of them, among them Shya Redner's wife. The ghetto also had a Welfare Fund of meagre resources to help the poor who didn't have even the few pennies for buying the allocated bread.

The Crimes Department police made a daily check of the ghetto.

During my four-week stay in the ghetto I saw daily lines of people

SHLOMO BLOND

THE JUDENRAT IN THE GHETTO

My account of the Judenrat (the Jewish Council) and its activity in the Tlumacz ghetto, is based, for the most part, on information I received from Jews who lived in the ghetto and who used to visit my family, the Sprechmans, landowners who lived in Jackowka. The Jewish landowners in the villages around Tlumacz were allowed by the German authorities to remain in their estates and work the soil until August of 1942, when they were removed to the ghetto.

When the Soviet authorities withdrew from the town in June of 1941, it was captured by Hungarian regiments. Eliyahu Redner and Moshe Mendl Bildner volunteered to represent the interests of the town's Jews. Some two or three weeks later, Gestapo men came from Stanislawow and took over the government. No Jew dared show himself in the streets. Haim Ritzer was apprehended by chance and asked to divulge information. This was the beginning of his contacts with the Gestapo, and he was eventually made commander of the Jewish Overseers Service in the town. As I learned later, Haim Ritzer proposed that Dr. Steinberg be appointed chairman of the Judenrat. I do not recall who the other members of the body were, other than Dr. Steinberg, his deputy Herzl Shpirer and Dr. Steinberg's brother, who came from Otinia and lived in Tlumacz at that time.

The Judenrat, we heard, had to supply people for labor of all kinds, as well as to provide items for the Gestapo: coffee, tea, cocoa, fabrics, furs, gold coins and jewelry.

The members of the Judenrat did not have an easy time of it. Dr. Steinberg himself was whipped by Krueger, the head of the Gestapo, and forced to run back and forth because he was late in presenting himself before the Gestapo.

The Judenrat office was in the Baron de Hirsch School building. Here was also the depot of products gathered by the Judenrat. It was managed by Dr. Steinberg's brother.

The action of the Judenrat during the extermination operations I learned from refugees. In the first operation, 150 young men were taken

We got to the railway station at Palahicze. We knew that this was a dangerous course, since many Jews who had tried this means of escape were killed. At the station my sister bought a train ticket to Buczacz. For several hours we hid in the darkness near the station, then got aboard a freight train that was to pass through the Buczacz yard. The engineer, realizing that we were Jews in flight, slowed the train down near Buczacz to let us go off, warning us that we would be arrested if we went to the station.

Those were the days of comparative quiet for the Jews of Buczacz. They were not confined to a ghetto but lived in their own quarter. It was also easier to get food. But this situation didn't last long. After the big fire which burned down the village of Durachow, near Buczacz, 300 young Jews were rounded up, I among them, to repair the damage in the ruined village.

Buczacz then had its first major roundup. My sister was caught in a bunker and taken to Buczacz. A few kilometers out, she managed to jump off the train and returned to Buczacz. We were also able to evade the second roundup, by hiding out in the Jewish cemetery. My sister, weakened by all these adventures, fell ill and died.

Some time later I joined a youth group organized by my brother, Munio Wurman, Yehoshua Bildner and Julik Fisher, all of them from Tlumacz. Several weeks later, led by my sister-in-law Gusta, I and others went out to the forests in Wadowa, Puzniki and Sokolow to prepare shelters for the people who would be coming out there. After we were there for about a week, we decided that we couldn't hold out much longer. We went back to Buczacz. At that time the Gestapo decided to deport all of the Jews of Buczacz to Kopichintza. The young people, organized into resistance groups, decided to go along. Several days later all of us were there.

The leaders of our group made contact with former officers in the Soviet army, who were working on the Husiyatyn-Kopichintza railway line. But the calm didn't last long. One day after my arrival there was another roundup, in which Bildner and Fisher and most of our group were killed. I was able to escape and later return to Buczacz, where I hid out in the forest until the Russians came back to the area.

MAX BEN-EPHRAIM

WHAT HAPPENED TO ME

When fighting broke out between Germany and Russia, and as the Soviet forces withdrew from our area, we anticipated hard times for the Jews under German rule. But we were totally unprepared for what actually happened.

Trouble began when the Russians withdrew and left the Ukrainians feeling that they were the masters. At first the Ukrainians mistreated Jews individually, but according to the decision of the Ukrainian National Council, all the Jews of Tlumacz were to be driven out, their possessions taken away, and they were to be murdered. The Hungarian authorities didn't allow this to happen, but they were not long in power. The Germans took over. A **Judenrat** was established in Tlumacz, headed by Eli Redner and Moshe Mendl Bildner, but they didn't last long. The two were replaced by men who helped the Germans carry out their deadly plans. They set about levying special taxes, then they set up the ghetto and arranged for the weak and hungry men to work at forced labor.

I was put into the group which worked at tearing out the tombstones in the old and new Jewish cemeteries. The slabs were used partly to pave the road near the bridge from Wiezhbow Street to Slabodka.

Persecution, hunger and disease, and the mistreatment by the Germans quickly reduced the Jewish population of Tlumacz. Our parents were taken to the school building, together with other Jews, then transported under heavy guard to the Rudolf flour mill in Stanislawow. There they separated my father from my mother. Our mother was sent to the peat mines near Stanislawow, but soon she contracted typhoid and died. Our father was sent with another group to the vicinity of Tarnopol but was soon returned because of his weak condition. In Lemberg he was taken off the train to a hospital, where he died, following an injection.

The Tlumacz ghetto was being rapidly liquidated. When we saw that there was no purpose in remaining there, my sister and I decided to escape. We broke through the ghetto fence at night, near the Polish church. We made our way along Gruenwaldski and Slowicki Streets. No one saw us.

In 1942 the Gestapo arrested Dr. Hoffman and the Canon Tabaczkowski, who risked his life by issuing baptism certificates to Jews so that they could escape to the Aryan side. We were given eight such certificates by Tabaczkowski, even though we had nothing to give him in return. The Polish pharmacist Shankowski also helped the Jews as much as he could. Much of the valuables which Jews placed in his keeping were returned to them, although this was dangerous to do.

The Ukrainian cleric Flaviuk exploited the disaster of the Jews. He invited my brother-in-law Moshe Stark and others to visit him, and proposed that he transfer all his possessions and those of my father, Shmuel Rotenstreich, to his keeping, in return for his "help" at critical times. Stark rejected the offer. Our neighbor Roman Halupenko offered his help under the same terms; to carry his point, he took over Stark's mill to prevent its falling into the hands of the Germans. The agreement we made gave us the right of "free approach" to anything in our dwelling, but Halupenko wouldn't allow us even to take some firewood. He threatened to "shoot like birds" anyone who dared take anything from the house. Later he disappeared. He withdrew with the Germans.

When the ghetto was still open, several Jews escaped and sought shelter in the Stark-Rotenstreich mill. They had what to eat and got some food to their families. Often they were waylaid, robbed and beaten; members of the Lutzik family, our neighbors, took part in these attacks. Later they told the Germans about it, and Stark was told that the mill would be confiscated. Stark did not yield. He merely changed the manner of his help. Every week he sent several sacks of flour to Yisrael Haller, for distribution among the needy. He also sent food to the public kitchen in the ghetto. Haim Ritzer, whom the Germans put in charge of collecting gold, diamonds, jewelry and furs, was a frequent visitor in the Stark home.

The end overtook everything and everybody. Stark and his wife were put to death in Buczacz on May 5, 1944. My husband Yehiel and my son Risia were killed in the same town on April 4, together with my cousin Gissia Haspel and her husband. On May 5, 1944, when the war was almost over, the monastery delivered all of them into the hands of the Germans. They were all exterminated.

Russian soldiers. I came up to them and said I was a Jew. At once a Soviet captain came to me, embraced me and said, with tears in his eyes, that I was the first Jew he had set his eyes upon, since leaving the Leningrad front.

The soldiers helped me to get to the farmhouse, where the others were hiding, and I brought them the news of our deliverance.

MINA BIKELS ROTENSTREICH

HOW IT HAPPENED

Thirty-five years have gone by and I still cannot erase from my mind that 30th day of July, 1941. At one o'clock in the afternoon of that day, I was in the home of the cleric Teshla. I looked through the window and saw a mass of people milling about. They looked worn out, and there were invalids among them. On the outer fringe of this mass I saw a man, up in years and lame. On his back he was carrying an old woman, also an invalid. The scene was sheer horror.

Teshla evidently knew that the Ukrainians were preparing a transport. He forbade his wife to go out into the street with me. He himself went out again to see what was going on. But I couldn't restrain myself and ran out to see if I could help the unfortunates. From passersby I learned that they were allowed to stop and rest a bit in Ring Square.

Teshla's wife wanted to help me, but at the entrance to the Square we were separated by force, and Teshla's wife was threatened with punishment for trying to help the Jews. I was pushed into the crowd. My brother-in-law, Moshe Stark, tried to intervene, without results. The Ukrainian militia dragged Jews out of their homes to Ring Square. Toward evening they were taken toward Hozmar, but no one knew where we were going On the way we were set upon brutally. We were beaten, and some of us tainted. Dr. Salat was beaten most severely. The Ukrainian residents who wanted to give us some water were kept away by the militia, but some of us managed to get a sip.

The Ukrainians of Niezhwiska roamed about the countryside to catch stray Jews, whom they tied with barbed wire and threw into the Dniester, together with the Jews of their own locality. A few Jews escaped when the Polish physician, Dr. Zeno Hoffman, hid them in the hospital where he was working.

in despair, wanted to abandon the hiding place. I objected to it very strenuously. We held fast all day. Night came, and the danger passed.

I went out to get food. From a distance I saw a woman meandering about. I stopped her and talked to her in Yiddish; she was Clara Demblink of Koropiec. She stayed with us. I set the women to work, knitting, embroidering, for our peasant. As autumn came, we enlarged our cave and prepared to winter in it.

On an October day, as I was foraging or food, I was surprised by four Ukrainian policemen. They took me to a place called Olesh. To my amazement they treated me well, fed me, and told me what was going on in the world. Hitler, they said, was willing to let the Jews go to America, in groups. Did I know of any large groups of Jews wandering about in the area? I said I didn't. On the following day, when they saw that I would not divulge any information, they began torturing me. When I reached the point of losing consciousness they got in touch with the military police in Tlumacz for instructions. They were told to bring me in.

I was taken to Tlumacz by two guards. One of them I knew from earlier times. He told me to start running, then fired in my direction — into the air. I kept running.

The winter of 1943/44 was very severe. Three of the women died of cold. We threw their bodies into the river.

The hatred of the Ukrainians was so deep that they were determined to find me. They found my tracks to the hiding place, but the peasants and fishermen prevented them from taking me.

Hope broke through at last. The area inhabitants felt that the Soviet front was drawing closer. One day we saw Hungarian soldiers digging a trench along the riverbank. While we were happy about the Russian approach, we were afraid that the diggers would find us. Also, there was always the danger that the peasants would betray us. I figured that the battles along the Dniester were going to last a long time, and I decided to find things out for myself.

The peasants on the other side of the river told me that the vanguard of the Soviet army was already in Koropiec. I was speechless; the long-awaited moment of liberation had arrived. I went to tell the good news to the group in the cave. We got hold of a rickety rowboat and, with difficulty, got everyone across. I quartered the people in an abandoned farm and got them food.

As I went from house to house, asking for food, I saw men searching the houses for arms. They spoke Russian and assured the inhabitants that nothing would happen to them. I immediately understood that these were

two hours. The Jews hiding outside the ghetto were induced to return. Eight days after the easements, the Gestapo and the Ukrainian militia surrounded the ghetto. Some Jews were shot to death inside. The others were taken to Stanislawow cemetery and put to death there. Only 80 were left, mostly craftsmen. They were murdered three days later while at work. The expert among them were allowed to finish their work, and were then murdered.

I was able to hide in the homes of friendly peasants in the area and, at times, in the forests. There was danger everywhere. A peasant hiding out a Jew ran the risk of execution. There were instances of peasants themselves killing the refugees, out of sheer fear for their own lives. Such was my state in the winter of 1942/43. My cordial relations with the peasants in days past now stood me in good stead.

After the liquidation of the Tlumacz ghetto in 1942 I found shelter in the home of a peasant, Dmitri Karpacki. I hid there for six weeks, but had to leave and hide in the forests, on the banks of the Dniester. At night I used to wander from the home of one peasant to the next. Everyone gave me something. In the spring the situation worsened, as the hunt spread to the fields and forests. I had with me a young woman whom I found in the forest. We clung to each other.

Karpacki helped by finding us a haven on the other side of the Dniester — a cave in a stone quarry near the river. The opening was hidden from sight by a boulder. Karpacki lived directly across the river. There was a rowboat in the water. We arranged with him to strike the boat with the oar once if the coast was clear, twice to be careful, and three times to denote danger. One day in June of 1943 I heard one strike. I came out of the hiding place. Karpacki asked me to take in three other Jewish women into our hiding place. I hesitated because of the food problem, but the peasant insisted. He brought the three women later that afternoon: Henia Schechter and her daughter Miriam, and Madam Ostriger, all from Koropiec. Even though food was a problem, we managed to stay there a month. In July I found another Jewish woman survivor, and she came to stay with the rest. She was with child. I was uneasy. But the woman threatened to cast herself into the river if we didn't let her stay. A week later her husband found us; he was a tailor from Horodenko. There were now seven of us. Three months later the woman gave birth. She compelled herself to hold back her cries in childbirth. The father tried to throttle the child, lest its crying should reveal our hiding place. He finally committed the act by striking it with a stone. Three weeks later it seemed that our presence in the area was known. We heard shooting in the nearby forest. The others,

with Advocate Herzl Shapiro. The SS men tried to set my father's beard on fire. He lunged for their guns, but they shot him dead. They also shot my little son and my sister.

Jews who escaped and hid in the forests were caught by the Ukrainian militia and were brought to the Gestapo, with nooses around their necks.

Two weeks after the second action, the Council was ordered to supply a quota of 70 men. Again 70 old, hopeless persons were put to death. The Gestapo troopers murdered them in the Jewish cemetery and left there a Ukrainian guard with orders to finish off anyone who still remained alive. The guard did find two children and two adults still alive. He told them to go home, with the words "I can't shed innocent blood". This was told by the survivors.

District Commissar Schaeffer appointed three Poles from the Crime Division of the police to manage the affairs of the Jewish quarter: Banderowski, once a public school teacher in Stanislawow; Zborowski, a school teacher from Borislaw, and Sitnik, a public school teacher, son of a school principal in Kamiec. Schaeffer's orders were to have the Jews staff the hospital. Many Jews, ill and starved, volunteered to work in the hospital, hoping to find some care there. When the hospital was filled with the ailing, the three aforementioned managers shot them all dead with their own hands. Later, the plan to set up a Jewish children's home caused dread and fear; everyone understood its satanic implications. The parents refused. In the meantime, three Poles were seen roaming about in the quarter. They shot dead every child they met on their way. Not a day passed without at least ten children thus massacred.

The number of Jews in the ghetto now dwindled to 2,800, and it kept decreasing daily. Food was almost unobtainable. Only the overseers had contact with the outside world. Food was gotten by the Jews by bartering their last possessions — ten pounds of flour for bedding or a fine suit of clothes. Lost and hungry children roamed the streets and picked garbage apart for food remnants. Even the tots understood what was awaiting them. Whenever the three Poles came around, they ran and hid.

The Jewish Council sent out men to work outside the ghetto. Gradually the number of those who returned diminished. At that time the Germans took no active part in the extermination, leaving the job to the three Poles. By late summer, no more than 1,200 Jews remained in the ghetto. Now convinced that their state was hopeless, many began to look for the first opportunity to escape. When there were only three hundred Jews left, a new tack was tried. The killings in the ghetto stopped. The Jews were provided with their needs and even allowed to go out from the ghetto for

Seven thousand Jews were taken back. The Jewish Council was ordered to pay 10,000 zlotys to cover the expenses of the operation. The amount was paid.

In October 1941, the Jews of Tlumacz were ordered to turn in everything they possessed by way of gold, silver, currency, foreign exchange, furs and soap. Anyone caught with a bar of soap was executed. We were also ordered to outfit 32 rooms where the Germans were to lodge. Tlumacz had the "good fortune" of being spared until later.

On April 3, 1942, we had visitors from Horodenko — District Commander Doppler, his deputy Schaeffer and Agricultural Commisar Metz. Doppler ordered the Jews to report on the fifth and sixth of the month in the building of the Polish public school, for transfer to another area. We had the feeling that we were to share the fate of the other Jews in the towns around us. However, the permission given to us to take with us 60 pounds of luggage gave us hope that we were only to be transferred.

The members of the Jewish Council and the Jewish Overseers Service went from house to house and asked the Jews to report. After three days in the school building they were taken to Stanislawow and there massacred in Rudolf's flour mill.

Life in the Jewish quarter (the ghetto had as yet not been put up) was unbearable. Famine and hardship stalked the streets. Twice a week and no more we were allowed to go to the market for food, but in those hours the market place was empty. The peasants had gone away.

The Gestapo men used to come to the Jewish quarter with trained dogs whom they set on the passersby. After the dogs had bitten the people and ripped away noses and ears, the Germans bade the dogs be quiet. I personally witnessed the following incident: Two Gestapo men were strolling and strumming their mandolins. Before them two Jews were walking; according to their armbands, they were authorized to move about. Suddenly the two Germans drew their guns and shot them. As the two men fell, the Germans continued strolling and strumming, as if nothing had happened.

By May 1, the Jewish population in the Tlumacz area was down to 3,500 souls. On May 18 the first extermination action was carried out. It was held under the command of Gestapo men speaking Ukrainian and Polish. A hundred and eighty Jews were massacred, and 350 were put into two camps, in Viniki and Zborow. All the inmates were dead within one month. When I came home I didn't find a single member of my family; the Council had buried the dead before I got there — my father and sister. The neighbors told me the story. Two SS men came to our house, together

When we came back we found our homes robbed and pillaged. Some of the spoils were taken back by the Hungarians from the Ukrainian robbers and returned to their owners through the Jewish Council. Later the "Ukrainian State" was dismantled, and the Hungarians took over the administration of the Stanislawow district. The Ukrainian administrators and militia were expelled, some of them even arrested. They were freed when the Germans took control. This was at the end of August. Krueger, head of the Gestapo for the Stanislawow district, summoned the representatives of the Jewish communities and their intellectuals. The delegates arrived, dressed in their best. They were stripped of their clothes and tortured all night. On the next day they took all of them, men and women, out in the field and shot them. This we were told by Dr. Heusman of Stanislawow, the only one who managed to escape.

The same happened in Tlumacz. Two SS troopers came from Stanislawow. They had a list of eight Jews (merchants and intellectuals) and demanded that these be turned over to them. Eliyahu Redner was then chairman of the Council and Moshe Mendel Bildner was his deputy. Both immediately informed the eight men that they had to hide. The Germans threatened the two with death unless they delivered the eight. They delivered no one — and were shot. Later two of the eight were found; three had been evacuated with the Soviet forces, and three hid themselves — Advocate Leib Spund, Wolf Spund and Advocate Gottesman. The Gestapo declared that 300 Jews would be put to death if those in hiding were not delivered When this became known, the three at once turned themselves over to the Ukrainian militia in Tlumacz. Nothing was ever heard of them.

Between Yom Kippur and Succoth we heard that an "action" of extermination had taken place in Otinia. Remnants of Otinia's Jews told us that 1,800 Jews were taken by trucks to some unknown destination. From the way they were packed aboard, it was clear that they were headed for extermination. A few months later we learned that they had been taken to a forest some three miles from Otinia and executed.

On Hoshana Rabba, Jews arrived from Stanislawow. An extermination action, they said, had taken place there on the preceding day. Some 20,000 Jews were brought to the market square. From there they were taken, by an escort of 1,000 Gestapo men and Ukrainians, to the local cemetery. They were stripped naked, ten by ten, murdered, and their bodies thrown into pits dug earlier. Thirteen thousand died. The action was accompanied with music by a German band. The Germans caroused and made merry. Gestapo Headman Krueger personally took part in this operation. He murdered the children by cracking open their little skulls.

HOLOCAUST AND DESTRUCTION

FOR THE RECORD

— Reported by IDL FEUER in Bucharest, April 14, 1945 —

Tlumacz was captured by the Hungarian occupation forces in July 7, 1941. The Ukrainian nationalists took over control of the government. At their head was the commander of the Ukrainian garrison, Bramski of Dolina, Province Commissar Komarczyk, Prosecutor Zabrewski, and the investigating Judge Yurczak of Tlumacz. No Germans were left in the town after the Russian withdrawal. In 1941 circulars were distributed throughout the town calling for death to Jews, Poles and Hungarians. The circulars were removed when the Hugarian forces entered.

Scores of Jews were arrested when the Ukrainians took over. After several days' detention they were sent home, with broken legs and arms and worn out by torture. The Hungarians did not interfere.

Early in August of 1941, Jewish refugees from Hungary came to Tlumacz, some 1,200 to 1,500 of them. Tlumacz Jews who made ready to help the refugees were sent with them to the same camp, in the direction of Horodenko. Later we learned about the fate of these Hungarian refugees: they were tied in groups with barbed wire and cast into the Dniester. Ukrainians lying in wait on the banks of the river grabbed the survivors and threw them back again.

At the same time that the Hungarian Jews were being driven to Horodenko, the Jews of Tlumacz were pushed on to Hocimierz. When we got there we were received by the commander of the German garrison. He asked the Ukrainians why they had brought the Jews. The answer was: They are Bolsheviks. The officer looked again at the arrivals; they were old men and children. Again he asked: These are Bolsheviks? It turned out that the Ukrainians had no orders to drive the Jews out. The Germans stripped the Ukrainians of their weapons, beat them harshly, and sent them back on the following day. The Jews were detained for several days, questioned, and sent back to their homes.

There were no political trials, in those days. The authorities and the NKVD began probing into everyone's political past, class status, family history (whether the family had any of its members residing abroad).

The lists were drawn up. Everything was planned according to order. Political affiliation, nationalistic activities and other such criteria determined each man's fate and his prospects for being exiled. How can we explain the tension and feelings of those days, when each of us wondered whether he would survive the Friday night raids? Each one was careful of what he said to his neighbor or act in any way which might arouse the suspicions of the NKVD. People stopped thinking. Small wonder that people suffered nervous breakdowns and all sorts of psychological complexes. Still, in restricted circles, among friends, some safety valve had to exist; people made fun of the boorishness of the rulers, told anecdotes about them, and derided the crudeness of the kolhoz emissaries, instructors and party commissars sent to teach the community culture and "good traits".

Hope for change kept waning. Some short-sighted Jews whispered that, with the help of the Almighty, the Germans would come and deal the "foniye" (Russian) an overwhelming blow. Unfortunately, that day came. The disaster spared no one. Once the Soviets left, Tlumacz was subjected to the calamities which led to its destruction.

down. Most of the people felt — perhaps it was wishful thinking — that the Soviets were not going to stay and that everything was temporary. Some hoped for the return of Polish rule. But everyone wanted change, even for the worse.

A chapter in itself was the situation of the refugees from Congress Poland, the area acquired by Poland as a result of the Congress of Vienna agreements. The refugees refused to accept Soviet passports and were ready to suffer the consequences, even exile to Siberia. Some families were exiled, among them Hershl Berger's son, Haim Kreindler (son of the **dayyan**) and his family, the Hofrichter family, and others. Some, among them Yossl Shmerler, the watch repairman, simply vanished.

At first the Russians tolerated the privately owned workshops. The stores were "self-liquidated". The new masters didn't loot, nor did they order the businesses to be closed. They bought up all the commodities, legally. In some cases, they came into the establishment, closed the shutters, asked that everything in the place be packed up, paid for it, and bade the owner farewell and "see you again". The Jews quickly understood what was happening, and some of them were able to hide some of their stock. The former storekeepers now had to look for work. They formed labor groups and cooperatives, as a means of earning a livelihood. Many Jews went to work on the railroad, and took all kinds of menial jobs.

At first the regulations were not felt, but everyone was fearful about the future. The first transports of deportees to areas deep in Russia included peasants from the surrounding villages, farmers (kulaks), and nationalists. The Jewish community was saddened by the sight of the wagon trains in summer and the sleighs in winter, carrying the farmers and their families away. The transports were taken under NKVD guard to the railway station and put into boxcars for the long trip into the Soviet Union. These actions always took place on Friday nights. No one knew if he would find himself in the morning in a bed that was still his own.

Rumors began coming from Stanislawow about deportation of merchants accused of speculation. One group of prominent merchants was sentenced to ten years in exile. Pinia Dolberg received such a sentence. Later a new group of "criminals" was added — former officers and their families. One night Julka Winterfeld was taken away because her husband, Dr. Alexander Schwarzbard, recruited by the Polish army, had left with his unit for Rumania. Polish families were also exiled: the wife of Mayor Zeidler, the half-witted Romek Stupnicki, and the Tuzinkiewicz, Skowronski and Kaczerowski families.

EPHRAIM SCHREIER

THE DAYS OF SOVIET RULE

The incursion of the Red Army and the establishment of civil Soviet rule changed social conditions as well as the political climate.

Those segments of the population which had expected a change for the better under the socialist regime were badly disappointed. On the other hand, those who were afraid of severe measures were pleasantly surprised. For everyone, the Soviet presence eased the pressure created by the fighting within the occupied territory.

Most surprising was the change in social life, between Jews on the one hand and Ukrainians and Poles on the other, just as there was change within Jewish society, as well, in its classes and class distinctions.

The barriers separating the Jews from the rest of the populace came down. The isolation was uprooted. Closer contact was established with the Ukrainians, and even friendships were formed, at least so it seemed on the surface. Both the Jews and the Ukrainians labored under certain misconceptions. The Jews accepted the Ukrainians as the new masters of the land, while the Ukrainians regarded the Jews as being specially privileged, the pets of the Communist order. In time both groups recognized their error, and their attitude toward the regime became one and the same.

The class distinctions among the Jews relaxed, and people related to each other differently; those who had hardly exchanged greetings were now friends and brothers, a promise of messianic times.

However, this was a passing fancy. In time the same distinctions reappeared and life went on as always. The worst hit were the oldtime Communists; some of them concealed the fact that they had ever been party members. In town it was believed that the best posts were being given to former Revisionists, since they were not among the disillusioned with Communism.

Life became dull, mundane, uninteresting. The folklore peculiar to each ethnic group vanished. Traditions fell apart. No music was heard in the Jewish quarter, neither sad nor joyous. Political life was non-existent. Trade and commerce passed out of the picture. The stores were closed

Tlumacz.
Stav i widok na Park.
Teich und Ausblick in den Park.

HOTEL
POKOJ
RESTAURACJA
RESTAURACJA

from his flight to Hungary, the task was undertaken by Israel Heller's mother. I remember her well. She was a shrunken woman, with tightly-pressed lips, her kerchief off to one side and her spectacles resting on the tip of her nose; actually one of the frames was empty and the other had only half a lens. She did her job well and was probably sorry to give up the "rabbinical" position.

Like every other town, Tlumacz had a "ladies' auxiliary". The guiding spirit of the social welfare work was the elderly **Zisia Hirsch's**, that is, the wife of Hirsch, the carpenter. Her painful legs hardly dragged her about. She was big of frame and broad of beam, and her face pleaded fervently for compassion. In the heat of the sun as in the rain, Zisia slowly plodded from house to house, basket in hand. She collected loaves of bread, onions, cookies and the like, as much as the donor wanted to give, for distribution to the needy who would not expose their want to public eye. She did this for many years, and the entire town respected her for it.

Often we would encounter in our town a thin woman with a pallid face, weak, but with a noble soul, modest and friendly. Old and young greeted her as she went by. Meeting a child, she would ask for the name of his parents; meeting parents, she would want to know how their children were. She knew everyone in the town, like a mother. She was **(Buby) Fruma**, the midwife of Tlumacz. "All the children in this town are mine first and their mothers' later." When Fruma died all the children walked behind her coffin. The whole town.

A few well-deserved words about **Shloimeh Hazan**, the old cantor of the Main Synagogue. He was not so much a cantor as a good **baal tefillah.** His beard was as white as snow. I remember how people used to praise him: "There aren't many Jews like Shloimeh Hazan."

He died, like Jews of great piety, on Yom Kippur, and was brought to burial at the end of the holy day. Everyone tried to be among the pallbearers.

the Main Synagogue. He was stocky, with a cheerful face and a prodigious beard. He was called Tambor because he once served in the army and was the drummer of his regiment. We remember him as the **shamash** of the "Melech" Synagogue, replacing Shimon the Shamash. He was also an orchard guard. One day — so said his grandson Mendl, Zelda's son — Shlomo came home, looking as fit as a fiddle. He asked for a post card and proceeded to write a short note to his sons in America. Then he asked for straw to be spread on the floor and candles lit. His children tried to dissuade him, unsuccessfully. Shlomo lay down on the floor, closed his eyes — and died.

Eliyohu Friedalys was a living register of the departed. He knew the dates of all the death anniversaries **(yahrzeits)**, especially those of the rabbis and the sages. He made his living from the recitation of **mi shebe-rach** and **el moleh rahamim**; on market days he added a bit to his income by selling grain. The manner in which he recited the **el moleh rahamim** invariably indicated whether the deceased was rich or poor. Eliyohu also liked a bit of "firewater", particularly at the Third Sabbath Meal gatherings in Rabbi Zissele's synagogue. This encouraged his fertile imagination to tell his listeners wondrous tales about Reb Ber and his travels and his stopovers in the inns, and the demons who tried to bar his way by frightening the horses and upsetting the wagon. As he talked, his face would grow ruddy and his thin nose would turn blue. In his fervor, he would go on to sing melodies of all kinds, late into the night.

Zalman the husband of Beile (Hochman) was also an unforgettable character. He was impoverished but dignified. He and his wife lived in a small garret. His livelihood came from giving "private" lessons. He taught writing in Gothic letters. He also taught the beginning of the aleph-bet and penmanship. Aside from this, he also taught his pupils good habits and manners. He was always lost in thought, and spoke quietly and in friendly tone. His Yiddish had a German cast, and his phrases were veined with quotations from Goethe and Schiller. He always wore the same threadbare yellowing suit, three-quarters his height, but it was without a speck or a stain. His beard was just a wisp of yellow hair on his rather feminine face. One eye was covered by a large white cataract. Unintentionally his look was frightening; it seemed as if the impaired eye was looking at you. Zalman and Beile lived out their years in content-ment, despite their poverty.

It is not impossible, that when a town is left without a rabbi or a **dayyan**, a woman should take over the interpretation of the law. It happened in our town. Until Notte-Shmuel Eisner, the **dayyan**, returned

EPHRAIM SCHREIER

PEOPLE AND IMAGES

Throughout Galicia, every **shtetl** had its interesting personalities, and Tlumacz was no exception.

All of us recall **Meir Soifer.** A small town did not need many Scrolls of the Torah, but **mezzuzot** and **tephilin** were in great demand. Meir Soifer kept to himself in Tlumacz. Even as he walked in the street, he kept close to the walls of the houses, as if seeking support, lest his frail body be blown away by the wind. His face, almost as yellow as the parchment on which he wrote, had a sparse beard. His tired and lusterless eyes had a depressed look in them. His son Zorach didn't add to his peace of mind, either. Some of the people in town also claimed that Meir was not careful about bathing each time before writing down the name of God.

Shmuel Patchke was a shoemaker-cobbler in his youth. We remember him as active in the Burial Society and later as selling fruit and guarding orchards. His small head protruded from the worn collar of his black jacket, and on his head he wore a bowler hat. His face, resembling a wrinkled pear, was adorned with a sparse beard. His sharp glance was awesome, especially because one eye had a cataract. Between **mincha** and **maariv** he would be surrounded by a group of youngsters eagerly listening to his strange tales about the dead. "In some cases," Shmuel would tell them, "the dead person refuses to close his eyes, God forbid. This meant that he wasn't given proper respect." In such instances, he, Shmuel, would himself induce the dead person to lower his lids, just by looking at him with his penetrating eyes. Then he would take out of his pocket an old yellowing notebook, and say, in sepulchral tones: "Here are the secrets of the Burial Society." These tales caused us nightmares.

Reuven the Tailor devoted his last years to the **mitzvah** of sewing shrouds. His large heavy head sat firmly on his sloping shoulders. A needle used for sewing shrouds, already threaded, was stuck into his cap. Reuven walked with small, heavy steps, looking straight ahead. Everyone he met would be startled by the sight of the shroud needle in his cap.

Shlomo Tambor, the father of Zelda the Hunchback, lived opposite

turning from America had his wallet stolen in this quarter. Beaten by the man he suspected of the theft, he yelled: "This is just like Mexic!"

On the Sabbath, after prayers, we took a walk up to the town limits. Nearby was the museum. In its vestibule stood a human skeleton. That was how we learned about a human being in the hereafter. Near the museum was the subterranean jail. We could see, through the grated windows, how the prisoners lived.

Our town was often visited by gypsies. Mother used to threaten me, in her own pedagogical manner, that if I misbehaved she would hand me over to the gypsies, who would in turn sell me to the circus, which also came to our town at frequent intervals. In the circus they would make me a cripple, so that I would draw the sympathy of the crowd. I told her that I wasn't afraid. During the performance I would cry out: "Jews, rescue me! I am the son of Shya Kanner."

THE WAR

The First World War broke out on the Ninth of Ab which, in 1914, came on a Sabbath (the fast was postponed, as prescribed, to Sunday). On Saturday night everyone gathered in the synagogue. The men bade tearful farewells to their wives, not knowing when they would return. Rumor had it that the war wouldn't last more than four months; no one imagined that it would continue for four years. We fled to Austria by way of Hungary and Bohemia. At the end of the war I applied to the Tlumacz Town Hall for a copy of my birth certificate. When it arrived, I saw that my name appeared therein as Yisroel. I went to the counselor of the (Christian) high school I was attending and asked him to add "Zvi" to "Yisroel". He refused, saying that no one had two names. I replied: "Kaiser Franz Josef has." The counselor gave in.

by heart. The customer making a purchase was sure to get a "word of Torah" besides, so that he was doubly rewarded.

Once I found a rubber ball in the street and played with it. Father came up from behind and gave me a ringing whack. "Aren't you ashamed? Instead of studying Torah, you are playing like a **shaygetz**!" The accusation and comparison to an uncircumsized country bumpkin hurt more than the blow.

Every Sabbath, Father would bring with him a guest from the synagogue, a beggar or a traveler. In order not to make the destitute person feel uncomfortable, Father always said that any beggar might be one of the **Lammed-vav tzaddikim** (the thirty-six righteous men on whom the world rests), in disguise.

Even though Mother was famous for her cooking, Father did not trust her with preparing horseradish. He would send me, glass jar in hand, to David Riesel, an expert in making the sharp condiment.

Every now and then Father would take us to a cabinet in the corner of the parlor and show us a rare treasure: the family pedigree, all the way back to Aaron the Priest. "This scroll," he said, "obligates you to behave like the sons of Aaron the High Priest." When the First World War broke out, the house went up in flames, and the treasure with it.

THE HEDER

I really liked the **heder**. I began attending it at the age of four. I loved it even more on winter nights, when we walked home with our lanterns. But I was afraid to pass the storeroom in the Main Synagogue. It was said that the dead gathered there every night for prayers, and if they were short of their own for the **minyan** they would go and grab the first person they saw.

The **heder** was in session all year around. Except for the Passover and High Holydays vacations, the only free day was Lag Baomer. Our **melamed** prepared for this event weeks in advance. Each pupil was given a bow and arrows. The boys were divided into two camps, the warriors of Bar Kochba and the Roman legions. I still remember how I cried when it fell to my lot to be a Roman.

THE TOWN

Tlumacz had a Jewish quarter inhabited by the poor. It was named "Mexic", not by the townspeople, however. It seems that a townsman re-

Dr. ISRAEL ZVI KANNER

TLUMACZ, MY TOWN

THE DAYS OF YOUTH

Each man has his town, and so did I have mine. There I spent my youth and moulded my future. As the youngest in the family, I was always dressed in hand-me-down clothes inherited from my seniors.

I was taught the "krishmeh" (bedtime prayer) not by my father or my mother but by the Christian housemaid. She saw to it that I recited the prayer every night before I went to bed. The Selichot services impressed me deeply. At two past midnight, the **shamash** used to knock on every door and shutter, three times, and called out "Arise and serve the Creator". If he knocked only twice, it meant that someone had died and worshippers were sought for the **minyan.**

MOTHER

In welcoming the Sabbath, Mother used to light as many candles as there were members of the family — six, instead of two; the larger the family, the brighter the light. Mother gave me my first look into Jewish history and Zion. Our parlor was graced with two gobelins, one of Rothschild and the other of Herzl. Mother told me that Herzl was the Redeemer; he would establish for us a Jewish State. About Rothschild she said that he helped every Jewish child. During the Holocaust I was imprisoned together with the Viennese Rothschild. I wanted to do something for him because of what the Rothschild family had done for the Jewish people. One day, as we were taking our walk in the prison yard, I came up to him and slipped into his hand the slice of bread I had saved from breakfast. I am thus the only Jew who can claim that he supported a Rothschild.

FATHER

Father had a store in the center of town. If there were no customers, he would bend over a tome of the Talmud. The Torah he knew practically

would come to wooden bridges, thrown across the chasms by the Austrian army during the First World War. The bridges were rickety and dangerous because of the rotted wood.

We slept out in the open, taking turns to watch the campfire. We prepared our meals in the field kitchen, and at times lodged in the Tatar camps in the Carpathians. We used compasses and followed the road signs put up by the Tatars.

Only a few of the young people attended the summer camps run by the youth movements.

מורה בית־ספר עברי גולדורג ז"ל
The Hebrew Teacher Goldwarg

the guidance of their movements' counselors, where they felt like members of one family.

The trips usually took place on Saturdays, to the forests of Kahawa or Yatzkowka, and the afternoons were spent in scouting and games. At times we would remain there until nightfall, sit around the campfire and sing Hebrew songs. We also went out on night hikes.

There were longer trips along the Dniester — a 30-40-kilometer march on foot. On occasions we would cross the Dniester and were made welcome in the Kupferman home. We ate broiled fish which we prepared in the field kitchen. At times we went to Horigladi to the cave hewn out of rock, the home of a hermit. We would lower ourselves down into it by rope to a depth of 30 meters, without hitting bottom.

The Weitz and Herman families lived on the other side of the Dniester, too, and Tlumacz residents always found there a warm welcome.

We also hiked or took the train to Nizniew. The sepulchres of the Pototzki family, founders of Nizniew, were in the vault of the local church. Of particular interest was the hike to Nizniew in 1927. Suddenly there was a cloudburst. The Dniester overflowed its banks and its waters inundated an area three kilometers wide. The bridges were in danger of being washed away, and the train movement was halted. The passengers crossed the bridge on foot and boarded a train in the direction of Czortkow. The waters reached Nizniew, flooding the houses to almost half their height.

Another flood hit the area in 1941. Afloat on the Dniester were houses, barns, stables, with the domestic animals and work tools still in them. People called for help from atop the roofs of the floating houses. The peasants believed that this was divine retribution for the death of the Jews who had been bound with barbed wire and cast into the river.

One of the popular spots before the war was Koroluwka, known for its large peat bogs. The peat was dug up and put into rectangular moulds. The peasants used it for fuel. We took short hikes to the forests of Palahicze and the Lokutki cave. Out of this cave came a small stream of cold water. Penetration into the cave was difficult, even with the aid of candlelight or lantern. The cave contained stalacites and stalagmites, which gave it the appearance of an enchanted castle.

To Stanislawow or Lemberg we would go for youth movement conventions, to listen to addresses by Zionist leaders and to attend art and culture performances.

We also made excursions to the eastern Carpathians. After a trip by train and cablecar we climbed the peaks of Howerla (7,000 feet) and Doboshanka (6,200 feet), and the lower mountains. Here and there we

processions we were allowed to hold the scrolls, the Holy Scriptures which we gave the world, gladly and proudly, and even to carry them a bit and sing **ozer dalim,** like our fathers. Yes, they danced and sang, as if they wouldn't have to struggle on borrowed money right after the holiday, as they did every week, from Sunday to Friday.

The children of course had to have the best. On Passover we used to strut to the synagogue, like princes and princesses, in our new suits and dresses and shoes. On Saturdays we would stroll along the main street, eating sunflower and pumkin seeds. These we bought — a penny's worth — from Srul "Horbach", as he was known (the family name was Gleiss). He and his wife, together with a married son and his wife, and an unmarried son, lived in a two-room apartment, on the way to the meat markets.

We had to deal with spiritual matters, too. I clearly recall the small old **shul,** behind our house. As it was about to crumble, my father, may he rest in peace, and other neighbors tore it down and began building a new sanctuary for the Torah. The work was halted by the First World War and was completed years later. When my father came back to Tlumacz from the United States, in 1922, the first place he visited was this Beth-Hamidrash. His dream had come true. When he died, we went there for kaddish, my brother and I. It was a beautiful house of prayer, and modern; while we were saying kaddish, the telephone rang: a mother was inquiring about the well-being of her child, at that hour attending the **heder** in the building.

Thus I reminisced and remembered things long gone, on the other side of the world, across the ocean, the little town of Tlumacz, with its hills and river, where our beloved lived and worked and thanked God for the little they had. Then came the tragedy which wiped out all of them, leaving us the memories and the commemorations. Yet these bind us together, me and my classmates, one now in Australia, another in Chile, the third in Alaska, the fourth here in New Jersey and another in Israel. We grieve and we pray that the death of our townspeople was not in vain, that their blood would in time purify the world which shed it.

MUNIO WURMAN

TRIPS AND HIKES

The young people in Tlumacz used to go often on trips as part of the school program, but the Jewish youths preferred going on trips under

rather than Saturday, as a matter of respect for our parents. Everybody was at the station. The small local train (named "The Samovar") brought us from Palahicze. Each of us received a broad "Sholom-Aleichem" or "boruch habbo" and a warm handshake.

Our little town of Tlumacz was not different from many other small towns in Poland. Its Jews worked hard, paid taxes and interest on interest, always in arrears, always in debt. Despite all the trouble and the hardships and the sacrifices, our parents did everything humanly possible to give their children a good education. Getting into the high school was no easy matter; higher education was practically out of the question. Few Jews were given the opportunity to study medicine, pharmacy or engineering, in their native Poland. And in addition to our inability to get into a Polish university, we had trouble obtaining a passbook for study abroad. One can write books about our problems. We weren't strong enough to be policemen, too flat-footed to be mailmen. We couldn't teach Polish; I recall a saying: If you hear anyone speaking correct Polish, he is an educated Jew. The Jewish judges and university professors you could count on your fingers. Our great-great-grandparents worked and died for Poland, and in return the only right we had was to be humiliated and to pay taxes, able or not able. The only wish our parents had was that their children should have an easier life than theirs, and therefore they sacrificed everything for the sake of educating us.

I had a tutor, J.M., may he rest in peace. The scale of pay for tutors wasn't very high. One afternoon, as I was working with my tutor, a well-dressed, tall gentleman came in. He was from Obertyn. My tutor was also tutoring his only son, and the father wanted to know about his son's progress. The tutor began by telling the visitor all about the subjects of study — Latin, history, geography. But all the father was interested to know was how his son's handwriting was coming along. This dates back to the time when anyone who knew how to read and write was already a somebody, particularly if he could read a **bletl** (newspaper); this made him an authority on world affairs.

We youngsters had our fun, at times playing pranks on people in the synagogue. On Rosh Hashana we took over the town, on the way to **tashlich,** marching along the streets, chanting hymns, as we were joined by Jews coming from other synagogues. Then, at the banks of the river, we got rid of our sins by emptying our pockets and praying for the peace of the world. On Simchas-Torah we would make the rounds of the synagogues to watch the elders dance with the Torah scrolls. We kissed the scrolls as they went by, and we sang all the melodies, old and new. Between

Maccabees. I remember as a child that Urman used to come to talk with my father. If I happened to be listening, he said to me: "Boy, if you listen to our conversation, you will have to repeat it, word by word." His son, Dr. A. Urman, a well-known gynecologist, lives in Tel-Aviv.

Jewish students accepted by the Tlumacz governmental high school studied without reservations, yet in later years their number dwindled, due to the impoverishment of the Jewish community. I still recall: there were twenty students in the second grade, ten of them Jews. Of the ten, five attained matriculation, and of the five, three were graduated with honors: Motl Epstein-Eilat, now living in Rehovot, Izia Kramer, who perished in the ghetto, and I.

Dr. MARKUS HOFFMAN

FOND MEMORIES OF TLUMACZ

An American Sunday afternoon. No office hours. Outside a cold and humid December day, ideal for staying home, particularly when the house is warm and cozy. Tired of reading, I set about arranging my books, notes, letters and pictures — my treasure. While going through the photographs I found a picture of the members of "Kadimah", and a flood of memories rushed in.

"Kadimah" was a Zionist club of the university graduates in our midst, founded, if I am not mistaken, in 1929. I was one of its privileged founders. Our aim was to educate ourselves, exchange views and share the knowledge we had acquired abroad. Each member had to prepare two papers on world problems (one in Yiddish and the other in Polish), for possible publication or delivery at some conference. We tried to be active in Jewish-Zionist affairs. I don't remember what I ate yesterday, but I do recall that, on one "Khof Tammuz" campaign for the Keren Kayemeth, we collected 600 zlotys; previous collections had brought in about 200. Why was this one so successful ? I don't really know. Perhaps our elders wanted to encourage the representatives of the so-called "cream" of the Jewish youth in Tlumacz.

Everyone in Tlumacz was proud of our success in our studies. I remember one homecoming, at the end of the school year. Although the schools closed on the previous Thursday or Friday, we arrived on Sunday

convert, he was dismissed. Being a member of a poor family, he had to go to Lemberg, where he becamse a peddler, selling medications. He certainly found it unpleasant when a customer turned out to be a former student.

Stanislaw Dombek, teacher of Latin and Greek, was also a man with a noble soul.

Valerian Ehrlich, teacher of mathematics, came to us from Colomeia. He, too, was of Jewish extraction. Tall and formidable of paunch, he and his crony, history teacher **Kazimierz Zamianski**, were steady patrons of Rosenzweig's tavern. The mathematics teacher drowned his sorrows in alcohol; his young and pretty wife gave him no end of trouble. He had spent many years in Siberian exile, and his students exploited his weakness — recounting tales from his years in exile — so as to avoid being called to the blackboard. I have to thank him for whatever affection I have for mathematics.

A true intellectual was the historian **Eile**, a quiet and at times confused philosopher. He was also a target for the students' pranks. Once, as he appeared in the classroom doorway, they whispered in a chorus: "Professor, sir!"

"What happened ?" he asked.

"One of your buttons isn't buttoned, Professor, sir!"

The Professor left the room ashamedly to check his buttons, and the students enjoyed a brief period of idleness. Eile also converted to Christianity in order to keep his post, when the school decided to reduce the number of teachers on the faculty.

Emma Schreiber, teacher of history, was our favorite. She was the niece of the Jewish Senator Schreiber. We used to call her by first name, and to many a lad amongst us she was the object of puppy-love. She got to Israel and died there.

I hardly recall the teacher of German, **Silberschlag**, but I well remember his successor, **Dr. Leon Hauser**, the son-in-law of Motya Dicker. He taught us German from the first grade to the eighth. He was an outstanding example of a Jew who gets places by his own bootstraps. From a student of Talmud he went on to become a Doctor of Philosophy. He was a man of extensive erudition. He was sickly all his life, and died shortly before the Second World War.

Our teacher in Jewish religion and history was **Fabian Urman**, former principal of the Baron de Hirsch School and later a community representative. He was likable and cordial. He, too, had a problem with the mischievous students, but he never tried to get back at them. He was nicknamed **Maccabeus** because he loved to retell the story of the heroic

taught in the Hebrew High School in Pinsk (one of its graduates is the Israeli author and journalist, Yehoshua Gilboa). Speaking about Mandel, the following anecdote is worth repeating: On his birth certificate he was registered "Ber", as the family name. It seems that the registrar of the birth certificates, Jejkil Seidman, was writing his name into the register, on the last line of the page, and his given name, Ber (Bernard), was the last word in the line — and that's how Jejkil left it! **Branc** was one of the few survivors of the occupation; he changed his name to **Buzhanski** and was one of the few Jewish officers in the "Armia Krajowa". When the war was over he became the secretary of the "Ichud" (General Zionists) in Poland. Mandel is related to the Yiddish author Rahel Auerbach.

Tlumacz had other literary figures, not connected with the high school. **Dr. Jampoler**'s two articles "Pay Attention, Gentlemen" and I Don't Understand It", dealing with matters of jurisprudence and written with aggressive fervor, won praise from Antoni Slonimski.

Our town was also the residence of **Maria Rashchinska**, the wife of a police commissioner who was transferred from Lemberg to Tlumacz and had his rank lowered after a photograph showed him in a brothel. His wife, now a Polish exile in London, is an outstanding poetess. Incidentally, during the Nazi occupation Rashchinski was named to the main police command in all of occupied Poland. His collaboration with the Germans led to his death sentence and execution by the "Armia Krajowa". His wife became separated from him earlier and lived a blameless life.

Ephraim Schreier also launched his literary career in Tlumacz, having first turned to painting. His book on the famous actress Irena Eichler appeared in 1939. On returning from the Soviet Union, after the war, he became the editor of the Poale Zion publications in Germany — **Neuewelt** and **Der Morgen.** His works **Problems of Artistic Creativity, Theatre and Art, Likeness and Mask,** appeared also in Israel, in Hebrew. He is still writing articles of critique and on current affairs.

Let us return to our high school teachers. **Roter**, a mathematics teacher from Stanislawow, was rotund and a hunchback, loved strong drink and often came to class quite inebriated, yet he was an excellent mathematician. He was succeeded by **Ardel**, a rather queer figure; Ardel was the name of a shoe polish. We also called him "Zygush", the name of his retarded son. In due course he converted. He always wanted his students to serve him, and used to ask every man he met for a cigarette.

Julian Masler, teacher of mathematics and physics, though generous of spirit, couldn't control his class; as soon as he entered the classroom, there was unceasing tumult until the bell rang. When Masler refused to

Mention must be made primarily of the teacher Mezwinski, the admirer of Mickiewicz, whose writings he knew thoroughly, or the Jewish teacher Papirman, an adherent to the Pilsudski camp (B.B.W.R.). Papirman was a frequent visitor in our home, where he chatted with my father on political matters. Later the faculty was joined by Dr. Jacek Jedlinski, an authority on literature, a converted Jew and a leftist. As a young student I was filled with pride when I heard (in 1931) the name of Jedlinski mentioned over the radio.

Mention should also be made of Madam **Sandhaus** of Stanislawow. Her department was Classical Philology. As a college student she was a pet of the Lemberg Professor Richard Gnescynicz, the noted philologist.

However, the teachers sent to us were not all Pilsudski people. **Dr. Michael Kendzor** came to us as a "political exile" from the antisemitic Endek Party. He was a tremendous scholar. From him I obtained most of my knowledge of Polish literature. I had a run-in with him. When I was in charge of the student reading room, I came across an article in the Catholic **Tencza, Sne Lydri,** "Be Silent, Jews!", a diatribe against the Jews. The article aroused my wrath. I asked Dr. Kendzor to stop the subscription to this magazine and to have it removed from the reading room. He was slightly embarrassed and tried to soothe me with that notorious Endek remark: "Don't be so sensitive". The students later picked up this expression in the universities.

For the sake of truth I should add that the author of that worthless article, Jan Sztandiger, later (after the war) proved to be fair and reasonable in his attitude toward the Jews — far more than were the so-called "progressive writers".

I had another run-in, with the elderly teacher of Polish literature, **Dr. Olga Skybyniewska** (she was a "lush"). One day she had us write a composition about "the bravery of nationalistic Spain". This was in the days of the Spanish Civil War. I wrote a major piece, in which I argued that the term "nationalistic" was not the monopoly of the right-wingers, and that the heroes were not necessarily the minions of General Franco and his mercenaries. I waited impatiently for her reaction, but nothing happened. Only in my notebook I found her comment, in red ink: "Certain versions show a difference in the author's opinions from mine, but the composition is very well written." I wonder whether a teacher in contemporary Poland would react in this manner to the words of a student who believes the opposite.

I certainly cannot ignore **Bernard-Bronec Mandel,** the Polish language expert, himself a graduate of the Tlumacz high school. For some time he

Prof. A. FEUERMAN

THE HIGH SCHOOL ITS TEACHERS AND PERSONALITIES

To tell the truth, not all maps of Poland show the location of Tlumacz. The town was some distance away from a major crossroads. This caused me to founder a bit whenever I was asked where I was born: "Do you know where Stanislawow is located? It's near Lemberg, and Tlumacz is near Stanislawow." Its narrow gage railroad traveled all of seven kilometers between Tlumacz and Palahicze. The station was near "The Hill", and there the world ended.

Despite all its shortcomings, our town deserves to have its good qualities mentioned. These qualities have remained in my memory as the milieu of the most beautiful days in my life, of my youth in my town, in the home of my parents.

We used to stroll alongside the railroad tracks, in groups or in couples. Surrounded by a hedge, beyond the tracks, was the reservoir. On summer days we used to boat in it, and in winter it was our ice-skating rink. And is there another town in the world that had such a wonderful park? I never saw one like it in all the days of my life. At its entrance were elm trees, lawns with flowers beds, water fountains and, the most attractive, the dim lovers' lanes.

Our high school building was next to the park, and we used to play there during recess, in the tennis courts and soccer field.

The high school (classical at first, neo-classical eventually) maintained a high level of scholarship. The faculty members were also highly cultured. No wonder that the Tlumacz high school produced famous persons in the arts and sciences. I am citing a few of them: **Eduard Kozykowski,** secretary of the Poland Literary Association; the famous lyrical and satirical poet, **Thadeus Holender.** Many of us still remember **Izio Reis,** later known as **Sidor Raya,** author of the book **Kropiwinki Womarscho**; Raya belonged to the "Predmiesce" literary group, which numbered among its members Leon Kruczowski, Jezy Konarski, Wanda Wasilewska. I, too, tried to follow in their footsteps, in the days when Jezy Pogorzelski was publishing his lyrical works in various Polish publishing houses, "Poprosto" among them. Later I served as secretary to the editorial board of **Przelom,** the Polish-language organ of Poale Zion, but I left it to devote myself to medicine. Certainly our educators in the high school had something to do with the course I chose.

closed to them. The first graduates found it easier to select the departments they wished, but later some of the faculties (medicine, polytechnic) introduced the "numerus clausus" quota, and many high school graduates had to go abroad for their university training. Tlumacz students went to Austria, Czechoslovakia, Italy, France and even Jerusalem. Graduates without the necesssary means for studying abroad, went into law or philosophy in the Warsaw, Cracow and Lemberg universities or into the Lemberg Polytech.

Some of the foreign university graduates had difficulty in obtaining work permits, on their return, from the Polish authorities. They began working only when the Russians came in.

In addition to the governmental high school in Tlumacz there was also a Women Teachers' Academy, maintained by the convent sisters. Jewish girls were rarely accepted here. The school, located in the **Hof** (site of the barracks, before the First World War), occupied one floor in the three-storey structure. None of the Jewish girls ever obtained a teaching post there, until the Soviet authorities took over.

Even before the war, the community workers in Tlumacz were able to raise funds for a vocational school. Located at the end of Slowacki Street, this fine building housed machinning, carpentry and construction departments. Not too many Jews attended this school, since the Jews of the early 20th Century didn't regard manual labor and the crafts as proper occupations for their progeny. The youth organizations and their demand for the encouragement of productivity among Jewish youth had as yet not come to Tlumacz. Nor did the people who established this school show much desire to enroll Jewish students. The same group also put up a school for home economics, but no Jewish girls attended it; the school lasted from 1911 to 1913.

Tlumacz had no **yeshiva** for Talmud study, but about a dozen young men went to **yeshivot** out of town, then returned to Tlumacz. Among them were Yehoshua Shapiro, Yehuda Beard, Kopel Baron and Zisio Baron, Moshe and Yitzhak Katz (Hoz), and even Shmuel Glass, who later turned to Communism.

Rotenstreich, Haber, Wurman, Mandel and Tzank were active in the library.

Haliczer and Miss Inzlicht led the Mutual Aid group.

The Parents' Associations workers were Mrs. Bloch, Hartenstein and Schechter.

The Jewish teachers took part in guiding these circles. Dr. Rosenbaum was the counselor of the Nature Study and Geographical Collections circles; Dr. Hausner was in charge of the Faculty Library and the German Library; Dr. Eile and Emma Schreiber took care of the Historical Library.

The Jews were also active in the military physical fitness programs. Heading the track team were Jampoler, Hamburger, Sternhal, Zilberhercz.

From the school year of 1917—18 to 1938—39, 158 Jewish students were graduated from the Tlumacz High School — 35.6% of all the graduates. Of these, 23 students came from out of town. In 1923, the school expelled, for belonging to "Hashomer Hatzair", Josef Korn, Fischer, Mandel, Lunek, Wurman and Kraushar. Three of them finished high school elsewhere and one went to Palestine, after a period of training. Several Jewish students dropped out, for a variety of reasons.

Relations between the Jewish youths and their fellow-students (Poles, Ukrainians, Armenians) were good, although here and there cases of incitement were known. One of the teachers, Waligora, used to deride the Jews and their customs, as part of the course he was teaching. Another teacher, Michalski, was of the same stripe; after a few months in Tlumacz he was transferred to Buczacz. A third, Mendrala, took another tack: he aroused the jealousy of the Polish students by harping on the good work of their Jewish classmates. As he checked the students for personal hygience, he would pass his finger along the collars of the other students, feeling for lice, but he didn't do this with the Jews. Later, as principal of the high school, he tried to make it difficult for Jews to enroll. He once tried to expel young Schwarzbard on the grounds of information given by a Catholic classmate; Schwarzbard had allegedly spit on the icon of the Holy Virgin. However, Schwarzbard's firm stand compelled Mendrala to nullify the charge. There was also the matter of Jewish students being trailed to see if they belonged to any Jewish youth organization.

The intensification of antisemitism in the West worsened the relations in the high school. Most of the Jewish students were nationalistically inclined and belonged to Zionist organizations. There were only a few cases of leftist influence, particularly in the higher grades.

The Jewish high school graduates tried to continue their studies in higher institutions of education, but the universities were by and large

primary school, Mr. Urman. Local teachers — Josef Harapkowicz and Wilhelm Naumberg — completed the faculty.

The school building was further damaged in the course of the first World War. The library, laboratory and other equipment disintegrated along with the Austro-Hungarian Empire. When the Ukrainian forces took the town, the school was converted by their priest into a Ukrainian high school. He even opened a preparatory class for retarded children in order to enable them to get into the high school. It was only when the Polish army came into the town that the school was rehabilitated. The pupils raised funds to buy books for the library, and the Jewish pupils were especially active in the drive.

Funds coming from America, after the World War, paid for a kitchen which served hot meals and supplementary nutrition.

As the school grew, four classes were transferred to the building next to the church, as a branch of the high school. Because of the space shortage, both the Greek-Catholic and the Jewish religious studies were held in the school's library and conference rooms. For a time, the courses in Judaism were given in the de Hirsch school.

There was a high percentage of Jews among both the teachers and the students. The curriculum was classical: Latin from Grade I and Greek from Grade III. The Jewish students were active in the various circles in the school and in its orchestras, and were outstanding in scholarship and diligence.

The Jewish members of the faculty were: Fabian Urman, religion; Wilhelm Naumberg, mathematics (until 1914); Maurici Rosenbaum, German (transferred in 1923 to Stanislawow); Dr. Samuel Eile, history and geography (transferred in 1928 to Jawozhno); Dr. Leon Hausner, German and English (as of 1928); Emma Schreiber, history and German; Carol Ardel, ethics; Zilberschlag, German; Moshe Papirman.

Prominent in extra-curricular activities were the following Jewish students:

Julius Mahler, Favek Reiter — wind instruments orchestra.

Rotenstreich, Haber, Schwarzbard, Haliczer (now Prof. Lewittus), Yaacov Schweffelgeist, Y. White, Winterfeld, Izio Knol, Riczer — string orchestra.

Tzank, Julik Mandel — Philology Circle.

Artur Sternfeld, Leon Spund — History Circle; its members were Zilberherz, Favek Reiter, Jampoler, Bildner, Haliczer, Miss Inzlicht, Mandel, Rosenkranz.

Haliczer and Hirschel Epstein were active in the Natury Study Circle.

World War. It had few Jewish students; the majority attended the de Hirsch school. The proportion changed after the war, when the de Hirsch school, constituting more than 40% of the enrollment, numbered about 1,000.

The first Hebrew school in Tlumacz came in the wake of the enlightenment and national movement. At first the teaching was done by Shalom Streit and Yaacov Inzlicht, under the auspices of the "Tikvat Tziyon Association". Later a network of 23 such schools was founded in Galicia. The Tlumacz school had 80 pupils. After it became part of the network, the school was taught by Shalom Kleiman. It was supported mainly by the men active in the Tlumacz Zionist Organization, among them Meshulam Stern and the Inzlicht brothers.

The first World War caused the closing down of the school, since many of the town's Jewish inhabitants fled. Quickly, however (in 1919), as the Jews began to return, teaching was resumed, encouraged by the youth movement for aliya. The school was formally reopened through the efforts of the Zionist Committee, headed by Dr. Max Halpern, Yehoshua Redner and Yaacov Streit, particularly Redner. The Committee and the representatives of the youth movements were together able to expand the courses. The enrolment climbed to 150 boys and girls. A Hebrew drama circle was formed. The Hebrew School was taught by Schulman, Rosenthal, Stolar and Goldwagen; the school moved into a building of its own during Goldwagen's tenure.

The "Bund" also attempted to maintain courses for young people in Yiddish. For a time the governmental high school maintained a course in Hebrew, even though the principal, at the time, was the known anti-semite Mendrala.

The public high school contributed a great deal to the rise in the cultural level of the population, particularly in the Jewish community. The first high school grade was opened on September 5, 1910, according to a report made on the occasion of its 25th anniversary. The principal of Lemberg's High School No. 4, Voichech Gzhegozhewics, conducted the registration and the entrance examinations. In his memoirs, Gzhegozhewics, wrote that the rooms in the building assigned to the high school were small, unplastered, not even broom-cleaned. He inaugurated the school and welcomed its 85 pupils. The teacher was Chihotzki.

Regular instruction in the high school began when it had a faculty of three (Dr. Benedikt Felinski was provided by the Council for Education). In December, teachers of religion of the two Christian denominations were appointed. The teacher of Judaism was the principal of the de Hirsch

MUNIO WURMAN

TLUMACZ'S SYSTEM OF EDUCATION

As the Jewish community of Tlumacz grew, a Jewish residential quarter came into being. Although this quarter was not set apart by a wall, it developed a "quality of life" all its own.

In the heart of this quarter, named "Mexic", were the **shul**, the **Bet-Hamidrash** and the **kloiz.** Aside from their role as houses of worship, they also served as schools. Here were the **heders**, which continued down to our own days, although in different forms. The children learned reading and **humash** with the Rashi commentary, and as they grew older they studied Talmud.

During the reign of Kaiser Josef II a turning point came in the education of the Jewish children in the town. In 1785 the Kaiser issued a decree calling for the establishment of schools for Jewish children in Galicia. In 1788 the first such school was founded in Stanislawow; the one in Tlumacz came a few years later. These schools, called **Judische Normalschule,** eventually grew to 162 in number. The teachers were Jewish, trained for the profession in the Lemberg Academy.

In the 1880's, when the Jews in Russia were suffering pogroms and persecution, Baron de Hirsch was ready to come to their aid, but the Czarist government barred his way. The Baron thereupon directed his efforts for the benefit of Austro-Hungarian Jewry. Together with Rabbi Dr. Jellinek, the Chief Rabbi of Vienna, Baron de Hirsch drew up a plan to help the Jews of Galicia and Bucovina. This help included the founding of a primary school network, complete with playgrounds and sports fields. He also intended opening commercial schools and academies for agriculture and technical subjects, as well as supplying books and teaching materials, meals and other assistance. The Baron de Hirsch school in Tlumacz was built exactly one hundred years after the **Judische Normalschule.**

Christian children attended the parochial schools of the Catholic Church until 1772, when Poland was divided and municipal schools were established. One of the early schools remained standing near the church in Tlumacz, and was turned into a branch of the high school.

Late in the 18th century, the town fathers decided to build a public school, in view of the town's rapid growth. In 1904 a large house was given to the school, accommodating its seven grades in large, airy rooms, connected with wide corridors. The two-storey building had two wings, one for boys and the other for girls. The school existed up to the first

were expelled from the academy because of their activities in the organization; they were particularly active in the educational work of the Tlumacz branch.

Korn, though a young man, had the talent for working with an independent youth group, over which he exercised considerable influence. Well-versed in literature, he was a romantic philosopher by nature, and knew how to state his ideas well and impressively.

Wurman was a good organizer. He gave particular attention to physical training, scouting and hikes. In the "Hashomer Hatzair" movement he was nicknamed "Jabotinchik", and, indeed, he later joined the Betar movement and became one of its leaders, in time attaining membership on the Central Board of Betar in Galicia. He now lives in Israel.

SHMUEL MAUTNER

A follower of the pioneer ideal from his young days, Shmuel Mautner was a thinking and knowledgeable man. His ideological contemplations led him to move from one party to another, from "Hechalutz" to "Hashomer Hatzair" and finally to "Poale Zion Left".

Mautner was familiar with poverty. His father died when Shmuel was an infant, and his mother had to bear the brunt of earning a livelihood. He went to a training farm and later learned carpentry. In the early 1930's he went to Palestine and settled in Kibbutz Mazra. He died at an early age, leaving two daughters.

MEIR ZEIFER

Meir Zeifer was one of the young men who went from Tlumacz to Palestine in the early 1920's. Another member of the group was Frieda Kantzelfuld, whom he later married.

Zeifer came from a family of Zionist intellectuals. His father, Abba, was one of the first organizers of the Zionist movement in Tlumacz.

In Palestine, Meir Zeifer was active on behalf of Jewish labor. He was among the first workers on the railroad and contributed to the advancement of his group. He has long been retired.

SHAIYA JUNG

The name of Shaiya Jung is firmly bound up with the local branch of the "Bund", which he headed. Born in Zevlatow, he was a tinsmith, a man of the people. Some of us still recall him as he walked to the synagogue, wearing a **shtreiml.** Before the "Bund" was formed, Shaiya belonged to the Jewish Labor Party.

He was a natural labor party worker, with a keen sense for social problems, devoted to his ideology and his movement, and a popular speaker; he excelled on the rostrum as he did in organizational work.

During the war he and his family went to Soviet Russia. Later he returned to Poland and thence went to Israel, where he lived with his daughter until his death at the age of 89.

ELIYAHU REDNER AND MENAHEM KRUM

Mention of the Poale Zion Left Party brings to mind the names of Eliyahu Redner and Menahem (Mendzi) Krum. Both were active in the party and the community in the same period. Both belonged to prosperous families. Both had talent for organization and political acumen, and both were fine speakers.

Krum was the more moderate, considerate in his actions, perhaps even of wider knowledge. Redner, on the other hand, was the impassioned revolutionary type, aggressive in speech and action, but he was liked by the masses.

Redner went to Palestine in the mid-1920's but returned to Tlumacz a few years later. Krum was a member of the Central Council of the Poale Zion movement in Poland. Both were regarded as the pivotal men of their party in the town. During the German occupation, Redner was appointed to represent the "Jewish society". When he and Moshe Mendl Bildner were told to prepare a list of Jews for expulsion, they replied that their names would have to appear on the list, as well. And that is how it was.

YOSSEL KORN — MUNIO WURMAN

The first "Hashomer Hatzair" group founded in Tlumacz didn't last long. Personal and organizational factors caused it to fall apart. Several years later it was revived, as two men took over its leadership: Yossel Korn **zal** and Munio Wurman. They were students together and friends. Both

he was extremely resourceful in his thinking and was a brilliant orator, although more superficial than his partner.

Dr. Halpern, too, was active in student circles in his native Stanislawow, and, like Dr. Rosenkranz, was a leader of the General Zionists. In time he moved to Otinia and set up his practice in that town.

HAIM LAM AND MOSHKOVICZ

Haim Lam came to Tlumacz from Jaroslaw. He quickly became active in the Mizrachi movement and moved up to leadership in the party. He was throughly progressive, however, and was capable of working with all factions. He was tolerant toward the secularists, even those of the extreme left.

Moshkovicz worked in the Mizrachi Party along with Haim Lam. He, too, came to Tlumacz from elsewhere. His dignified bearing gained him public respect, but he passed away in the prime of his life.

Haim Lam spent his last years working for his party's headquarters in Lemberg. When the Soviets invaded the area he returned to Tlumacz.

WOLF SHPUND

When the Unity Party was established, one of the Tlumacz men it activated was Wolf Shpund, a man with a simple background and the owner of an iron tools store. Clever and sharp-witted, he assailed his opponents with withering tongue. He represented his party on the outside rather than working in its internal structure. For many years he served as his party's chairman.

YOSIE SOMMER

Yosie Sommer was one of the founders of the Revisionist Party in Tlumacz and its most outstanding figure in the town. He was known for his integrity. His fervent ideology caused him to devote much time to his organization, although his family was only in fair circumstances. He was an auto-didact, and all his life he strove to achieve something. He put himself through a technical school in Düsseldorf (Germany) by a correspondence course.

Sommer did not represent his party nor was he an orator to further its cause. He was a just a hard worker in the ranks.

THE "HASHMONAIM" SPORTS CLUB

The "Hashmonaim" Sports Club was founded several years after the First World War. The Club drew many young people from all strata of the populace, workers as well as students. The Club offered entertainment and recreation, as well as sports. In the evenings, the young people played chess, checkers and table-tennis. The sports were divided into sections: boxing, swimming, field and track, calisthenics. The largest was soccer; there were several soccer teams and many outstanding players. Practice games, friendly meets and regular competition games were held with other clubs, Polish and Ukrainian, in town and with groups from other localities — Stanislawow, Monastricz, Otinia. The Club headquarters were in "Tombe Halle". The playing field was outside the town, on the "Stawiska".

The Club was open to youngsters of all ages, starting with school children, and only male members were admitted.

Among the founders and activists of the Club were Mendele Feier, Buzio Gottesman (now in America, a famous stamp collector), Hersh Korntreger, Shlomo and Berl Streit, Shlomo Ritzer, Itzi Lepold, Hersh Ziller, Michael Dreilinger and Munio Korntreger. Mendele Feier was the referee for local games.

THE POLITICAL LEADERS IN TLUMACZ

Dr. MAURICY ROSENKRANZ

An attorney by profession, Dr. Mauricy Rosenkranz lived in Germany for several years after the war, before settling in Tlumacz. In his student days he was active in Zionist circles and attended several Zionist Congresses as an alternate. In Tlumacz he was a leader of the General Zionists, and served many years as a representative on the Municipal Council and the Community Council.

Dr. MAX HALPERN

Dr. Max Halpern, partner and close friend of Dr. Rosenkranz, was of a more impulsive nature. Clever, adept at political and organizational work,

it drew quite a few young people from the study and work contingents. The organizers themselves, few in number, dedicated themselves to it so completely that it made much progress.

The performances were held in "Tombe Halle". The first plays to be staged were "The Dibbyk", "Kreizer Sonata", "Handshake", "God, Man and the Devil", "The Villager". The performances were well-prepared and enjoyed public favor. In due course, as the young people moved on to professions and occupations, the circle weakend and finally disbanded. Among the members of the Drama Circle were Bunio Korn, Hersh Korn, Bella Haber, Haberman, Bondzhiak Lev, Motl Seifer, Leibele Stein, Max Wieder, the Baders, Yankel Riesel, and Yehiel Mintzer. In the ensuing years, individuals and organizations tried to revive the circle. Bernard Dicker and Dudya Kreindler did a lot of work. Dicker staged A. Weiter's "The Mute"; the actors were Hersh Korntreger, Hersh Korn, Gittel Wucher, Leiser Bildner, Dicker, Ephraim Schreier. The play was given in "Sokol" hall. Dudka Bader organized circles in Gordonia, and these gave many performances. For a time the "Yad Haruzim" organization had a circle of its own, headed by Y. Bibring. During the Russian occupation in 1940—42, the district cultural department had a network of drama circles, in Yiddish, as well. In the district circle were Luser Toisher, Clara Held, Y. Bibring, and others. Ephraim Schreier staged "Hassia the Orphan".

The Tlumacz community loved theatre. They made up the bulk of the audiences, and if they didn't attend, the halls would be empty. The Jewish community also liked the Ukrainian theatre, the itinerant troupes of Stadniuk and Kohutiak, which sometimes put on plays of Jewish content. On the other hand, our Jews rarely attended the Polish theatre, either the local or the Moniushka Theatre in Stanislawow, headed by Luzhinska. Many guest appearances were staged in Tlumacz by the Goldfaden Theatre of Stanislawow. Among their successful performances was "A Night in the Old Market Place" and "The Golem". Horaze Safrin, the author and translator, played the leading roles. The An-ski Theatre also appeared in our town.

Professional Jewish theatre troupes also visited Tlumacz: Jonas Turkow, Diana Blumenfeld, Ida Kaminska, Melman, the Dembs, Buzhik and his troupe, Zaslavski, Alex Stein. There were cases of young people who were so enamoured with the theatre that they used to go on foot, either as sport or because of poverty, to see a good play in Stanislawow.

ZVI DRAPPER

"YAD HARUTZIM" ('THE DILIGENT HAND')

"Yad Harutzim" was the association of skilled craftsmen and artisans. It took in all the occupations, both the affluent, the breadwinners, and the marginal earners. The purpose of the association was to render mutual assistance, social action, and welfare for the needy. It also extended medical care and attendance to lonely patients, even during the night.

The association was often in financial straits, when it had no funds to cover its expenditures. To replenish its treasury it held events of all kinds: performances, parties, fund-raising campaigns, theatre shows, entertainment evenings, and the like.

Some help was given to the association by townspeople who had immigrated to both Americas.

Special mention should be made of Dr. Ida Feuerman. In return for a token salary paid by the association, she devoted herself to the health and welfare of the members, even supplying them with medicines without charge.

Among the founders of the association were Y. Bibring, Zalman Spund, Meir Zeichner, David Zelig Gleiss, Y.Y. Drapper and Shaya Jung.

In the 1930's, a branch of "Haoved", an organization of Zionist craftsmen, was founded in Tlumacz, headed by Motl Gutman.

EPHRAIM SCHREIER

DRAMA CIRCLES

Our town had a Drama Circle already before the First World War. It was headed by Itzi Epstein. Among its performances was "Shulamit", and the tunes of the operetta were sung by our young women for many years. Itzi Epstein was one of the first Zionists in the town and an intellectual. He and his brother Binya devoted much time to cultural activities. As did the other Galician towns, after the war, Tlumacz experienced a marked surge toward social and cultural manifestations: libraries, study groups, choruses and drama circles.

The first drama circle after the war was founded in the early 1920's, and

The Communist Jews had nothing to do with the labor organizations in Tlumacz. It is said that Stanislawow now has a museum (Iwana Frankowska) named for Rachel Mark, who was a long-time member of the District Council in Stanislawow.

THE "BUND"

The influence of the "Bund" was restricted to workmen's circles, particularly the oldtimers, and the fringe groups of the poor, but it had no representation on the Town Council.

In the early 1920's Shaya Jung was instrumental in organizing a children's home, and a certified teacher was brought in from Wilno, but the experiment failed.

The "Bund" carried influence with the "Yad Harutzim" association of the artisans. It also was active in the market cooperative established after the First World War.

Shaya Jung had the following to say about the founding of the "Bund":

"When I moved to Tlumacz in 1909, one of my first acquaintances in the town was Isaac the Melamed's assistant. His name was Assistant Srul. He first lived in Stanislawow. It seems that he had heard about my heading the strike of the assistants, organized by the Zh.P.S. He had also read my articles in the **Social-Democrat** against the "Moshkes" who were preaching Polandization. Srul was a fervent Socialist, and he campaigned among the youth on the need to organize. At that time another Stanislawow youth, the law student Meltzer, was also living in Tlumacz. He and "Long" Pinye (son of Hersh Brenner) initiated modest cultural programs in Yiddish. They set up a small lending library, subscribed to **Yom-Tov Bletter** of Y.L. Peretz, and organized lessons in Yiddish for the working youth. The group had a decided Socialist cast, and the employers looked at it askance and tried to impede it.

In 1912 the Austrian authorities ordered the club closed down. It was only in early 1917, as general Socialism spread and worker's associations were formed, that the "Bundist" group reorganized in Tlumacz.

Among the "Bund" activists were Shaya Jung, Yankel Bibring, Ella Drucker, David Zelig Gleiss, and Meier Zeichner.

JUDENSTAATPARTEI

The "Judenstaatpartei" ('Jewish State Party') was a small splinter from the Revisionist Party. On March 26, 1933 the World Council of the Party met in Katowicz. In opposition to the establishment of the New Zionist Organization, Meir Grossman withdrew from the Revisionist Party, along with a small group, and set up a faction.

Immediately after the Council session, the faction began setting up branches in the towns. Its representative, Dr. Dunner, came from Lemberg to Tlumacz. After a debate which lasted several hours he managed to persuade a small number of Revisionists to establish a branch of the faction in the town. This branch was headed by Shimon Katz and Gershon Karger. In the elections for the Zionist Congress in 1935 they received no more than 14 votes; at the next election they had 19. The branch was unsuccessful in building itself up in Tlumacz.

At the same time, Shimon Katz founded a branch of "Brit Hakana'im" (a rival to Betar). This group, too, disintegrated with the advent of the Russians, and its fate under the Germans was the same as that of the others.

EPHRAIM SCHREIER

THE COMMUNIST JEWS

The Communist Jews in Tlumacz did not function separately. They belonged to the KPZW. Only in the 1930's did the Yewsekzia operate for some time as the AJAP (Labor Party, Jewish General). Among the members of this underground group were Shimon Weiss, Yossel Yankel, and Bracha Lepold, Zalman David, Moshe-Luser Toisher, A. Jupiter and Rachel Mark, the daughter of Yidele Melamed, who was well-known in the party and was imprisoned several times for long stretches. In the 1930's a youth group was organized. It was uncovered by informers, and there were some arrests. During the last years before the outbreak of the Second World War, the group was augmented by young people who had once belonged to the Zionist parties, among them Heshio Katz (now in Stanislawow) and Lonek Wurman, formerly a member of "Hashomer Hatzair", who made his way to Eretz-Israel and was later deported to Poland by the British authorities.

summer vacation. At that time he was already teaching in the Ukrainian high school in Rohatin.

The gathering, in August of 1927, was attended by more than 30 academicians. It was decided to establish an association of academicians, to be named "Kadima". The association was made up of General Zionists and Revisionists, who were still part of the joint district organization of the General Zionists. A. Gezelt was elected chairman of the association; he, Bernard Streit and Salat were the chairmen of the "Kadima" Executive. Several of the "Kadima" members were active in other Zionist organizations: Streit in the General Zionist Executive and the "Ahva" General Zionist youth club; Salat and Wurman were active in the Revisionist Party and Betar. Most of the "Kadima" members, however, became active only with the establishment of the association. Lectures delivered by "Kadima" members — Dr. Rosenkranz, Advocates Halpern and Mandel, Kaufman, Salat and Gezelt — broadened the ideological consciousness of the "Kadima" members. They took part in the fund campaigns and helped the sports club. Early in 1928 a convention of the academician groups in Little Eastern Poland was held in Stanislawow. In attendance were representatives of "Emuna" (Lemberg), "Hashmonai" (Lemberg), "Maccabi", "Hatehiya", "Heatid", "Bar Kochba", "Giscala" (Gush Halav) from Stanislawow, and "Kadima" (Tlumacz), also from Prszemysl Strie, Tarnopol and Colomeia.

The factions came to the fore at the convention: the Genral Zionists, supporters of Dr. Leon Reich's national policy; they were in the minority. The second faction supported Greenbojm-Insler (Radical Zionists). The Revisionist faction had only eight members, headed by Bronek Mandel of Tlumacz; it also included Wurman and Hoffman.

Two years after the founding of "Kadima", Bronek Mandel again set up an academician association called "Emuna", with 30 members. "Emuna" was distinctly Revisionist, and its members took active part in the activities of the Party and its youth groups. Lusio Zank was chosen chairman of "Emuna"; together with Julek Mandel and Yuliush Mahler, he formed the "Emuna" executive.

The association's importance lay in the fact that many high school graduates were thus drawn into the nationalist movement. Aside from the overall activities of the members in working with Revisionist youth, they also held courses in Zionism and Eretz-Israel, they debated current Zionist issues, took part in elections, and worked for the national funds.

The district command sent circulars and instructions to the branches and paid them frequent visits. The branch periodical was sent to all the district branches. A group of Tlumacz Betarim took part in a four-week military training course given in Tatarov by a group of Polish officers. Other branch members attended the training course in Nadworna. Friedka Haber was the first Betar girl in Tlumacz to make her aliya. Suzio Gutman and Pessia Gutstein managed to receive aliya certificates.

On the cultural side, special courses were given in Jewish history and literature. A special committee, set up by Henek Kaufman, Sommer and the Katz brothers, published a periodical which began as a wall newspaper and soon became the district organ. It was called **Yediot**, and carried articles and features contributed by all the district branches.

When Munio Wurman went to Lemberg to work with the Little Estern Poland command, the leadership of the Tlumacz branch went to Fabek Reiter, then a member of the district command in Stanislawow. After Reiter left, Sommer took it over.

In 1938—39, when Jabotinsky's son Eri and Abraham Stawsky began organizing the illegal immigration movement, a group headed by Sommer was formed in Tlumacz for the purpose. The group included several non-Betar members.

The advent of the Soviet forces put an end to this activity. Julek Fischer tried to set up an underground cell, but the fear of Jewish leftist informers and of the NKVD, as well as the arrest of 40 Betarim in Stanislawow, at a memorial assembly for Zeev Jabotinsky, frustrated the efforts of the Betar youth.

The last of the Betarim were massacred by the Germans with the others. A few managed to escape to Buczacz, where they joined the local group in resistance and self-defense.

MUNIO WURMAN

"KADIMA" — "EMUNA"

In the chapter on education the reader will find data about the Tlumacz graduates of universities, in Poland and abroad.

Bronek Mandel, leader of "Hashomer Hatzair" in 1922—23 and one of the founders of the "Emuna" association of academicians in Cracow, started an academician group in Tlumacz, while he was in town for the

All of these organizations were represented on the committies of the Jewish National Fund, "Ezra" and the Tel-Hai Fund.

BETAR (BRIT TRUMPELDOR)

In 1923 Zeev Jabotinsky withdrew from the Zionist Executive in protest of Weizmann's conciliatory policy toward the Mandatory Government in Eretz-Israel. In December of the same year, he met in the Latvian capital of Riga with a group of young people who dreamt of the establishment of a Jewish State. This was the beginning of the Jewish youth movement "Betar" (Brit-Trumpeldor).

Two years later, Yosef Sommer set about organizing the youth in Tlumacz into a scout group, and shortly afterwards the group became the nucleus of the local Betar branch.

In 1927, Betar's national commander, Adam Bibring, M.A., met with Munio Wurman, who then brought his group of young people into Betar and became its leader. Soon this branch became the strongest in the entire district. It was joined by a group of university students, who raised the level of the branch and improved its educational program. Among them were Henek Kaufman, Julik Fischer, Julik Mandel, Fabek Reiter, Salka Steinwurzel and Lonka Weitz (both graduates of the Teachers Academy), Moshe and Yitzhak Katz. The branch was visited several times by members of the staff command of Little Eastern Poland, and its executive earned praise for the exemplary branch activity. Whenever Jabotinsky visited Stanislawow, a company from Tlumacz would go there.

Aside from its cultural and scouting program, the branch would have weekly outings. After strenuous efforts, the branch was able to put together a battalion for military training, under the command of Julek Mandel and under the instruction of Polish army officers.

At first the Betar members used to gather in the yard and buildings belonging to Sommer. Later, with the aid of the Community Council chairman, it was given a large hall near Schwechter's warehouse. In 1932 the head of the branch was made commander of the entire Stanislawow district. In March of 1933 a district convention was held in Tlumacz, attended by the branches in Tlumacz, Stanislawow, Halicz, Colomeia, Rohatin, Zablotow, Sniatin, Kuti, Gwozhdetz, Rosolna, Staronia, Nadworna, Oishchi Zhilone, Kalush, Lisietz, Bohorodczani.

MUNIO WURMAN

THE REVISIONISTS — METSADA — BRIT HACHAYAL

At first the Revisionists were not a party set apart but rather members of the General Zionists. In the 1927 elections to the 15th Zionist Congress, the Revisionists received only 12 votes, but in 1929 they received 142 votes, for the 17th Congress two years later 232 votes, and for the 18th, in 1933, they mustered 347 votes. In September 1935, after having broken away from the Zionist Organization and set up the New Zionist Organization, they were given 592 votes.

An important role in the development of the Revisionist party was played by Yosef Sommer. He made the contact with the Party in Lemberg, whose spokesmen were sent to Tlumacz from Lemberg, Warsaw and Stanislawow to address party and mass meetings. The Revisionist Party developed parallel with Betar.

Alexander Salat, M. A., headed the party. On its executive were Wurman, Mandel, Bildner, Sommer, Zelcer, Held, Reiter. In the elections to the Sejm, the Town Council and the Community Council, the Revisionists supported the Zionist candidates. At first they participated as a separate faction in the General Zionists, but as the ideological rift grew deeper, they established a new party.

Tlumacz always sent delegates to these conferences. M. Alexander Salat and Munio Wurman represented Tlumacz on the party council for Little Eastern Poland. Yosef Sommer and Fabian Reiter represented Tlumacz on the district council. M. Wurman was a member of the Little Eastern Poland Executive (1933—1936).

A general meeting of the 120 registered members was held once a week to discuss current affairs. The Executive assigned the work and conducted the election campaigns.

After Jabotinsky's withdrawal from the Zionist Organization, he had the support of most members of the party in Tlumacz, and a branch of the New Zionist Organization was established in the town.

"Metsada" was an organization of school pupils, established by Sommer. At its height it had more than 30 members and held its cultural activites in the Betar hall.

Sommer was also the founder of "Brit Hachayal", made up of veterans of the First World War. The Tlumacz branch took active part in the grand parade in Stanislawow, when Jabotinsky visited the city.

Congresses, the Town and Community Councils. Dr. Stupp and Hager visited the group in the name of the Central Committee.

When the Nazis came, the young people suffered the same fate as their elders. Peretz Sprechman was saved from the Nazis by a miracle, but was murdered on the way from Tlumacz to Stanislawow by Bandera's men. Haim Inzlicht was also killed. Leiser Buchwald of Nizhniov was able to escape.

MUNIO WURMAN

HITACHDUT

As of the end of the First World War, Tlumacz had two Socialist parties: "Poale Zion" and the "Bund". When the Hitachdut Party was formed in Galicia, some of the young Zionists and supporters of Labor Eretz-Israel, as well as "Hechalutz" members broke away from the General Zionists and organized the Hitachdut and Gordonia. It should be noted that Tlumacz didn't have a "Poale Zion Right" at all. This laid the groundwork for the formation of the Hitachdut. In the group which initiated this move were Wolf Spund, Motl and Bunim Spiegel, Urche Schwarzbard, Shmuel Gottlieb (now in Israel), Dudya Kreindler, Yankel Lepold, Motl Weiss, Fishel Grindlinger, Shlomo Gleiss, and others. Later they were joined by Dr. A. Schwarzbard and Izho Knol of the academician youth.

The organization maintained a strong Zionist program, in propaganda, fund-raising for Eretz-Israel, and campaigning during the elections to the Zionist Congress. In local public and community matters and social and internal politics, the Hitachdut functioned within the General Zionists framework. The social-cultural program consisted of regular membership meetings, public gatherings, debates, entertainment evenings, and drama circle performances.

From time to time the group was visited by party people from other places and central headquarters in Lemberg. Among them were Zvi Heller, Kopel Schwartz and Nathan Meltzer. The Party clubhouse was in the home of Haim Inzlicht.

Several members prepared themselves for aliya, but only a few reached Eretz-Israel.

Rubin, Freilich, Berl Wiener, Meshulam Bikel, and Avraham Kornberg, the carpenter, who spent some time in Eretz-Israel.

Tlumacz also had a "Hapoel Hamizrachi" group. Many of its members went through **hachshara** and made their aliya: Berl Wiener, Sara Baron, Shaike Shpira, Shmuel Hersh Bikel, and Genia Horn. Sheike Shpira headed the pioneer group.

THE GENERAL ZIONISTS

Despite their relatively large number of registered members, the General Zionist parties in Tlumacz were rather weak. Their influence was most marked in the middle class. They managed to rally many voters in the elections to the Sejm, the Town Council and the Community.

As did many Zionists in Eastern Galicia, most of the General Zionists in our town belonged to the **Et Livnot** ('Time to Build' group also called the Reichists, named for their leader, Reich). They were active workers for the Jewish National Fund and the Keren Hayesod. They also had influence on the women's organization in Tlumacz.

The active nucleus consisted of well-known Tlumacz personalities: Drs. Rosenkranz and Halperin, followed by Shaya and Yoel Redner, Bondzek Lev, Getzil Spirer (for many years the J.N.F. stalwart), Bunie and Itzi Epstein, and Yankel Streit, who regarded himself as the adherent of Greenbojm's "Al Hamishmar" group.

The "Ahvah" youth organization developed an active program and exerted much influence on academic circles. It assisted in popularizing Zionism and the funds. "Ahvah" was headed by Dr. Gezelt, Berl and Shlomo Streit, Shlomo Ritzer, Peretz Sprechman and Yaacov Kerner (passed away in 1971).

The establishment of the parties and youth groups drew away many of the future members of the General Zionist party. "Ahvah" was founded by the General Zionists to offset this possibility; the Tlumacz branch emerged back in 1927, and Peretz Sprechman agreed to lead it. The membership grew to some 60 or 70 young people. The group met once a week for lectures, lessons in Hebrew, get-togethers and parties. They worked for the national funds, sent a few of their number for farm training ("hachshara"); Yaakov Kerner actually made his aliya. The General Zionists made use of their services in the election campaigns to the Sejm, Zionist

Lam was well-educated and a fine orator. He devoted himself to this work, and more of the young people went to Eretz-Israel, among them Rachel Feier (Tel-Aviv) and Sarah Baron (Jerusalem).

I made my aliya in March of 1930, when the country was undergoing severe unemployment. The committee appointed by the Mandatory Government to investigate the riots issued a report unfavorable to us. The Government followed with a White Paper which curtailed aliya. Still, our people went there singly, until the Holocaust.

EPHRAIM SCHREIER

"HECHALUTZ"

There ws also in Tlumacz a non-affiliated organization, "Hechalutz", an independent body open only to members of other Labor Zionist organizations. Its activities were concentrated mostly on matters of **hachshara** and **aliya.** Its clubhouse was in Zalman Weintraub's residence.

The "Hechalutz" activists were Shmuel Mautner, Nissan Dubester, Meir Gutstein, Sheike Shpira and Velvl Salmon.

The organization functioned during the early 1920's and suspended activities when most of its members made their **aliya.**

THE "MIZRACHI"

The Mizrachi Party didn't have a set framework, at first. Its program was mostly social, restricted to gatherings from time to time. The only time that it came to life was during the campaigns for the Zionist Congress.

Later, when Haim Lam and Moskowicz settled in Tlumacz, the Party assumed a regular format. The two men possessed political acumen, carried authority and were able to organize the group.

Conditions in Tlumacz were favorable for the growth of the Mizrachi. There was no "Agudat Yisrael" in Tlumacz to compete with it, and the field for action among the religious residents was open.

Among the Mizrachi activists were Haim Lam, Moskowicz, Leibele

them Yehoshua Shapira and Shmuel Zvi Bikel (Rehovot). They brought in others, among them Dov Horn (Haifa), and we began our activities.

We held our meetings in the synagogue. Later several religious young women with good schooling joined the group, among them Miriam Shapira-Feit (Netanya), who opened the first religious kindergarten in Tlumacz (in 1923), Zahava Herman-Butzin (Bnei Brak) and others whose names slip my mind.

All of them were looking forward to making their aliya. We held several meetings in private homes, but the boys shied away from them. When Yosef Sommer came into the group, he let us have a room which had been used for storing herring. We renovated it by ourselves and turned it into the local "Hechalutz Hamizrachi" headquarters. We were visited by members of the Mizrachi Central Committee, among them Meir Plass, who lectured on the history of Mizrachi and Hapoel-Hamizrachi in Eretz-Israel. This led to regular programs and a general integration with the Zionist network in Tlumacz. We took part in raising funds for the Zionist movement; we sent our people with Jewish Nation Fund boxes to every wedding.

Our members studied the history and geography of Eretz-Israel. They bought Hebrew books with their own money and established a small but basic library.

The main goal of the members was to get to Eretz-Israel, but this was not an easy task. After undergoing **hachshara**, they still had to wait for certificates. Those who received them were joyous, and the others were envious. Several of the boys learned carpentry in Arye Messing's shop. Dov Horn worked in his father's carpentry shop; later he brought his entire family — parents, sisters and brothers — to Eretz-Israel, all because he was a master craftsman.

On the eve of Rosh Hashana (1929) the first of our members left for Eretz-Israel: Zahava Herman, Miriam Shpira, Dov Horn and Shmuel Zvi Bikel. Their ship arrived on Yom Kippur, and they remained aboard until the next day. The country was then in the throes of the 1929 riots.

As a result of the "Hechalutz Hamizrachi" movement in Tlumacz, the older religious Jews came to life in Zionist work. They had been put off by the General Zionists because the latter held their meetings on Friday evenings or Saturday afternoons. Thus the "Mizrachi" was born. Abraham Kornberg, the carpenter, had visited Eretz-Israel before the war and now pushed the idea of buying land there. Among the first members I recall the names of Moskowitz, Motl Knol and Rubin.

The guiding spirit of the Tlumacz "Mizrachi" was Chaim Lam, the son of Rabbi Melech Lam who settled in our town in the early 1920's. Chaim

districts in the summer, and met with other branches of the movement.

At the age of 18 a member had to go in for **hachshara**; only a few were able to make their aliya, however, because of the shortage of certificates.

"Gordonia" had a drama circle for performances before the members, but it also appeared publicly in the "Sokol" hall, the Ukrainian "Prosvita" and "Tombe Halle". The members of the circle were D. Schwechter, L. Toisher, Messia Streit, Hanna Ziller, Michael Salmon. David Bader was the stage director.

Only a handful of the members survived the Holocaust.

DOV WIENER

THE MIZRACHI MOVEMENT AND "HEHALUTZ HAMIZRACHI" IN TLUMACZ

The "Hechalutz Hamizrachi" of Tlumacz was founded in 1924 by a small nucleus of young Torah scholars. These were excellent young people, ready for action, who saw no future in the town. I met with this youth quite often and felt the problems it was undergoing because it had no leadership. Tlumacz already had pioneer youth movements of all kinds, except the religion-oriented.

As a student in Lemberg I worked in the central office of Keren Hayesod and came to know the workers of all the Zionist parties. I was especially impressed by the representatives of the Mizrachi and Mizrachi youth, the delegates from their organizations to the movement in Galicia. Their devotion to anything that had to do with Eretz-Israel was boundless. There were among them esteemed individuals: Rabbi Meshullam Roth of Horostkow (on arrival in Eretz-Israel he became a member of the Chief Rabbinate in Jerusalem), and Rabbi Simcha Babbad. Rabbi Babbad used to come to lecture at the university in his Hassidic garb. He debated the subject "Judaism and Hellenism" with Prof. Zhelinski, speaking in Polish to throngs of listeners. I met many young scholars who were engaged in business but gave much of their time to Zionism.

On my return to Tlumacz for a holiday I began working on the establishment of a "Hechalutz Hamizrachi" branch in the town. I met with young people in the synagogue of the Chortkow Hassidim, among

10TH ANNIVERSARY
TLUMATZER YOUNG FRIENDS B. R.
1919 —— DECEMBER 28 ——
4066

in. Two groups of boys and two groups of girls were organized for regular programs. The library was still intact. The groups engaged in scout work and went on trips. Since they had no clubroom of their own, they first used "Tombe-Halle" and later rented a hall in the Spiegel house. Later they moved to a larger hall in a lane next to the public bath house. The Central Council in Lemberg sent speakers — Poland and Mazek Orenstein (Mordecai Oren of the Prague affair). After Orenstein's visit, Henek Kaufman left the branch, and two members went to the instructors' course in Zhaluna (in the Carpathian mountains). The Tlumacz high school expelled, for their membership in the branch, Yosef Korn, Mendel Fisher, Lonek Wurman and Kraushar. Among those who made their aliya were Yitzhak Lepold (killed in Hagana training, as he shielded his comrades with his body from an exploding grenade), and Lonek Wurman, who was later expelled by the British. During the period of Russian rule in Little Eastern Poland he was summoned to Kiev, and all trace of him disappeared.

In 1926, Munio Wurman and a large number of members went over to "Betar", but the branch continued functioning. In the meantime, more members made their aliya: four of the Weissman family — Esther Weissman to Kibbutz Mizra, Genia Rosenthal to Kibbutz Hamaapil.

The entrance of the Soviet forces put an end to the activities of the Tlumacz branch of "Hashomer Hatzair".

ZVI DRAPPER

GORDONIA

In the experience of the young people of Tlumacz' organized society, an important role was played by "Gordonia", established in 1926 by Motl and Benjamin Spiegel, Orcho Schwarzbard, the late Wolf Spund, Shmuel Gottlieb and others who devoted much of their free time to the organization. The "Gordonia" program was aimed at rendering the youth more creative, toward **hachshara** and aliya.

The group enjoyed a high spirit of teamwork. The cultural aspect was strongly emphasized. Every member had to study Hebrew and to attend courses in the history of Zionism and the Jewish people. A wall newspaper carried items about life in Eretz-Israel. The organization took active part in the national funds, held regular meetings on Saturdays, and discussed life in the collective kibbutzim. Its members went out to the rural

movement; this desire was influenced by the German scout youth. The shift to Zionism came after the outbreak of the war, when many young Jewish refugees began coming to Vienna. When these young people returned to their home towns, they formed "Hashomer Hatzair".

In Tlumacz, students returning from Vienna were instrumental in forming the organization. Among the organizers were Baruch Schweffelgeist (later "Goffer"), the Haberman couple, Mintzer (Prof. Diringer), Wieder, the Blumenstein sisters, Spirer, Szpitzbach, Stein, Fischer, Wunderman. They were able to organize all the high school students and other young people. Their club was in the building of the Fish Hotel. Connections were made with the headquarters in Lemberg. The branch arranged lessons in Hebrew, set up a library, and engaged in various activities; a special unit chopped firewood for Jewish homes and turned the earnings over to the organization.

Regular activities began after the leadership attended the national convention in Lemberg, in 1920. The first uniforms appeared — belts, tassels, scout whistles. Most of the activists, however, aware of the destructive effects of life in the Diaspora, decided to make their aliya, and most of them did. Now only the young were left in the town. Their task was all the more difficult because the high school administration forbade membership in any group other than the Polish scouts.

The aliya of the leaders had a strong impact, not only on the Jewish community. They took part in laying the roads and drying the swamps in the Third Aliya period. Some of them — Goffer, Avni, Wunder — entered public service.

The young people left in Tlumacz were organized by Wilo Spirer, later an instructor in Hebrew in the Wilno high school. Bronek Mandel took over the leadership. The branch moved to a small hall in Pinye Berger's house; the library was set up there, along with the photographs of the heads of the Zionist movement and pictures of the Tlumacz branch. (Bronek Mandel was saved by an "Aryan" certificate, reached Eretz-Israel and died after the State was established). In December 1922, under police pressure, the group was forced to disband.

Aside from Bronek Mandel, the branch activists included Hersh and Yosef Korn, Balcha Steinberg, Hannah Berger, Munio Wurman, Israel and Yehiel Mintzer, Mendel Fisher, Sigmund Zinnreich, David Gross, and Bernard Streit.

At a meeting in the fall of 1924, attended by Yosef Korn, Henek Kaufman and Munio Wurman, it was decided to renew the activity of the branch. Young people, mainly from outside the school system, were brought

Politically, the Tlumacz branch was considered one of the most important in eastern Galicia, from the standpoint of its influence in the town and its active program. It had a strong working nucleus, and it reacted energetically to general and local social problems.

Party activists came on frequent visits to address the branch: Zerubabel, Erem, Petersil, Gershuni, Steinmetz, Vronski, Markscheid of Colomeia. The branch did much to foster Yiddish literature. The Borochov Library, the only Jewish lending library in town, had many subscribers Local and visiting writers and artists appeared at various events sponsored by the branch.

There was also an organized youth group, **Yugent**, headed by Meir Heningsberg. A sports circle by the name of "Gwiazda" was formed.

The influence of the branch may be estimated by an interesting event. When the Endek-oriented management of the "Sokol" hall refused to rent the hall for a Jewish performance, the branch proclaimed a ban on it and set up picket lines to keep Jews from attending film showings or other events in that hall. A few months later the management gave in and rescinded its decision.

The active nucleus included Mendzie Krum, Ella and Mendl Redner, Shlomo Spund, Matti Gross, Haim Inzlicht, Leibtze Spund, Shmuel Mautner, Nissan Dubester, H. Korn, Moshe Ziller and Ephraim Schreier. Mordechai Feierman was active before his illness.

MUNIO WURMAN

"HASHOMER HATZAIR"

Until the outbreak of the First World War, the Zionist Organization was almost the only place, other than the Hebrew School, the Baron Hirsch School and the **heder**, where the young people could gather and learn about the renewed nationalist movement.

The establishment of the general scout movement generated the idea of a similar Jewish organization. Earlier efforts toward this end were made in the large centers, like Stanislawow and Lemberg. The Lemberg scout group was organized by Dr. Ephraim Washitz (between 1910 and 1913). In 1911 the "Hashomer Hatzair" groups began to be formed. In "Ze'irei Zion" there were circles which wanted to turn the organization into a scout

YOUTH MOVEMENTS AND ORGANIZATIONS

EPHRAIM SCHREIER

ZE'IREI ZION

With the end of the First World War, Tlumacz, along with other towns in Poland and Galicia, experienced a sense of social and national liberation of a romantic nature. This led to the formation of the two romantic movements in the "return-to-Zion" movement: the "Hashomer Hatzair" on the one hand and "Ze'irei Zion", a girls' organization, on the other, to which belonged Leah Lentz, Handa Lentz, Hodel Zwiker, Leah Korn, Wieder, Reisel Wajs, Fruma Berger.

This group was a harbinger of the activity that was to develop and expand in Tlumacz after the war years.

"POALE ZION LEFT"

The Tlumacz branch of "Poale Zion" was founded several years before the First World War, and it was active in all its stages of development. A Tlumacz member, Shmuel Inzlicht, was on the editorial board of the movement's organ, **Der Yiddisher Arbeiter,** in Vienna. In the conference held in Lemberg which witnessed the split between the "right" and the "left", most of the Tlumacz members were with the "Poale Zion Left". The branch was represented at the conference by Mendzi Krum, Mendl Redner and others.

In the early 1920's the branch faced police action and arrests. Bunio Korn and Naftali Haber were among those taken into custody. The branch did not get legal status and existed under the disguised name of "the Borochov Library". The branch had quite a few members and took active part in public affairs, with representation on the Town Council and community institutions. Its members came from the working-classes and small craftsmen.

With the establishment of the State, ships began coming with immigrants from Germany, Italy, Austria and Cyprus. Among them were the survivors of Tlumacz. Some went back to Poland after the war, saw what was going on there, and came to Israel. Men with military training came to help the young State withstand its foes. Among them was a Tlumacz man, Max Hartenstein, then known by his Polish name Karol Zawadcki (today Zavadi). During the invasion he was able to get hold of Polish certificates of membership in the O.K. and these saved him. A combat pilot, he served for several years as Military Attache to Israel's Embassy in Italy and later in Yugoslavia. Today he is a senior Government official.

During 1944—47 an "escape" organization was active in Poland in getting Jewish survivors into Italy, Austria and West Germany. The organization had a twofold purpose: to transfer Jews from the Soviet block westward and create there a large concentration of Jews ready to go on to Palestine, and, secondly, to create contact with Soviet Jewry, through special emissaries, and urge the Jews to leave quickly for Poland, whence they would be taken westward and eventually to the Jewish homeland. This activity, particularly the role of the emissaries, was most dangerous and even cost several lives.

Munio Wurman was a member of the Central Committee of the organization in Poland.

Another group active in Poland consisted of Jews who went looking for Jewish children concealed by Catholic families, monasteries, convents and orphan homes, so as to restore them to their faith. This activity was also highly dangerous.

One of these children was found in a state home set up with the arrival of the Soviet army in Tlumacz. The task of getting the boy out was entrusted to Leiser Buchwald of Nizhniov. He went on foot from Stanislawow to Tlumacz and carried out his assignment. The boy who was taken out from the Soviet orphan home is Rabbi David Halperin, now the principal of the "Tiferet Zion" Yeshiva in Bnei Brak.

Russo-German conflict broke out, the "master race" conquered the area. The rest of the abominable story is known.

Another method of evading the British edict was registration in the Hebrew University in Jerusalem. This was how Blumka Redner, the wife of Dr. Streifler (department head at the Ichilov Hospital in Tel-Aviv) reached the country, as did the late Yitzhak Katz, a director of the French High School in Tel-Aviv.

The outbreak of the war caused all borders to be closed. But the Aliya Committee in Rumania didn't yield. Even when the fighting was in progress, several ships sailed from Rumanian ports. One of these was the **Macedonia**, better known as the **Struma**, a river boat which had once plied the Danube and was not suited for the Black Sea. Still, the burnings desire to get away from Europe led many people — 769 of them — to risk the voyage. For weeks the ship nosed its way cautiously through the minefields of both warring sides. After having been denied debarkation in Turkey, the vessel broke up in the Black Sea. Among those who went to the bottom (only one passenger was saved) were Yehoshua Henigsberg of Tlumacz and his two children.

Individual cases of aliya continued during the war, as Jews filtered down to the seaports. Junyo Haliczer (now Prof. Lewittus, department head at Beilinson Hospital) made it to Vienna, thence to Palestine through Yugoslavia.

In 1946, the Eretz-Israel Office in Tlumacz received five certificates for Jewish activists who survived the Holocaust. One of these brought Gusta (Weitz) Wurman to Palestine; her husband, Munio Wurman, was granted a certificate on application by his wife (based on the provision for the unification of families).

During 1945—48, Jewish activists were also gotten to Palestine through the Hagana. Among them were several families from Tlumacz, such as Dr. Alexander Schwarzbard and his wife Julka Winterfeld. Dr. Schwarzbard was drafted into the Polish army at the outbreak of the war and escaped with the Polish force that got to Rumania, where he worked in a hospital and survived the Holocaust. Long active in Tlumacz Zionist work, he continued this activity in Rumania, as a regional director of **Aliyat Hanoar.** Julka Schwarzbard, as the wife of a Polish officer, was exiled to Siberia. After years of deprivation and suffering in the Soviet camps she managed to get back to Cracow, then to Rumania, where she joined her husband. The Schwarzbards reached Palestine as illegal immigrants, at the end of the British regime and shortly before the proclamation of the State of Israel.

hand, considerable assistance was received, after the war, by the Jewish survivors in Poland and the Jewish DP camps in West Germany, Italy and Austria.

Part of the funds of the Association went to the United Jewish Appeal and to buy Israel Bonds. As the U.S. relaxed its immigration laws, several Jewish families from Tlumacz who had gone to Germany now continued on to America.

The return-to-Zion movement was born about the same time that emigration began from eastern Europe to America. People were accepting the idea that the sole answer to the Jewish problem was to put an end to the **galut.** Zionist societies began cropping up in the cities and towns. One of these was the **Tikvat Tziyon** (Hope of Zion) Society in Tlumacz, organized in the 1890's. A Jew from Tlumacz, Yehiel Fishel bar-Yaacov Kastelman, went to Israel as early as mid-19th Century, but only in 1908 did the idea of the restoration to Zion achieve a measure of fulfillment, thanks to Shalom Streit, author, literary critic, and one of the founders of Kfar Malal in southern Sharon.

After the First World War, a large group of active "Hashomer Hatzair" members left Tlumacz to join the new kibbutzim formed in Palestine. They helped build up the land, despite the conditions of hardship and privation in the early 1920's. Some of them later found jobs in the towns. This group was followed by pioneers from "Hechalutz Hamizrachi", "Betar", "Gordonia", in small numbers. The British regime drastically reduced the number of immigration certificates. All of eastern Poland was granted no more than 50—60 certificates.

Farming families were admitted under special provisions, and several such families from the Tlumacz area did make their aliya. Among these was Margulis, an expert in distillery operations (now working in the winecellars of Rishon Letziyon). The Maccabiah games held in the country were also utilized by some of the athletes to remain (as did Izio Lepold). Others used the stratagem of fictitious marriages with Palestinian residents. In all, a comparative handful of the young people who wanted to make their aliya actually accomplished the purpose.

In 1937, the "illegal immigration" (Aliya Bet) movement got under way, and Tlumacz people were among the many thousands ready to enter the Promised Land in this manner. There wasn't a single city or town in Poland without its group of "illegal immigrants". Yossef Zomer organized such a group in Tlumacz, but it didn't get to leave. The Second World War broke out. The Soviet tanks rolled into Tlumacz as they did into all of eastern Poland (in line with the Ribbentrop-Molotov pact). When the

morating the 60th anniversary of the First Tlumaczer Benevolent Association (1901—1961), but at least they and their children escaped the Hitlerian Holocaust.

The immigrants began life anew in America working in sweat shops or peddling, in return for no more than a meager income. They lived together in neighborhoods, establishing clubs and associations according to their cities of origin, synagogues, benevolent societies. They organized "Arbeiter Ring" labor groups, spoke in Yiddish, read Yiddish newspapers, and kept their towns and inhabitants across the seas in mind.

Late in the 19th Century there were already more than 20 Jewish families from Tlumacz in New York. They established their own synagogue, with four Scrolls of the Law in its Ark. They also founded the first cemetery, which they named "Mt. Zion", in Long Island; they acquired another cemetery, "Beth David", in 1926. By May 20, 1910, their Association already numbered 50 members, among whom the family of Charles Bass was the most prominent. Charles Bass' energy and devotion contributed much to the Association's growth and development.

According to the aforementioned journal, some 400 to 500 Jewish families immigrated to America during 1910—1920, but not all of them joined the Association. Some of them became affiliated to the "Arbeiter Ring". In 1920, a Women's Auxiliary was added to do charitable work. However, some of the arrivals from Tlumacz showed no interest in the Association.

The first immigrants did not forget their brethren in Tlumacz. After the ravages of the First World War and the disasters which visited the Jews of Tlumacz — the expulsion to Zloczow, the famine and impoverishment — the Tlumacz Jews in America hastened to the aid of their home community. A central depot was set up for commodities coming from America, especially food for the starved populace. Incidentally, not only Jews enjoyed these parcels. At the nutrition station set up by the town's high school, the non-Jewish pupils, as well, enjoyed the food sent by the Tlumacz families in the United States.

However, there was little immigration to America after 1920. The U.S. authorities tightened the country's immigration laws. In some instances there were allowances for reunification of families.

During the Second World War, as news of the tragedy which was befalling European Jewry reached America, the **landsmanschaft** associations and the Joint Distribution Committee worked together to get aid to the communities, particularly those in the areas held by the Soviet army. They sent food and clothing, but these did not reach the Jews. On the other

MUNIO WURMAN

MIGRATION AND ALIYA

The years 1881—1882 witnessed a change on the Jewish scene. The economic state of the Jews worsened. Persecutions, restrictions, denigrations increased. Then the pogroms descended upon them. The desire to emigrate, primarily to America, took hold of the masses. The famous declaration by George Washington about equal rights for all, without distinctions of religion and nationality, was made fifteen years before the pronouncement of the French Revolution in that spirit. In this flow of immigration from eastern Europe there was a handful of Jews from Tlumacz, looking for good fortune, freedom and a future in the New World. "Gold they didn't find," as they themselves noted in the journal comme-

טאָלמיטשער אין אַמעריקע
Tlumacz townspeople in America

he taught Semitic Epigraphy at Cambridge University (1948). While at Cambridge (until 1968) he became expert in the north-western Semitic writing and in the development of the alphabet. He set up in his home an exhibit of the history of the alphabet and of writing as a means of communication among men.

When he came to Israel he brought the exhibit with him and was instrumental in founding the Alphabet Museum in Tel-Aviv, first in Bialik Street and later in the Ramat-Aviv museum complex, and became its director. He died in England in February of 1975 and was brought to burial in Israel by his sister. The Museum is still functioning.

A world-known scientist, lecturer and seminar instructor in Israel and abroad, he was also a linguist. He taught in England, Spain, Italy, France, Turkey, the Soviet Union, the U.S.A. and Israel. In England he was a member of the Eretz-Israel Studies Foundation, president of the Society for Near East Studies at Cambridge University, member of the Anglo-Israel Archeological Society, fellow of the Royal Anthropological Society and of similar associations.

Besides books, Dr. Diringer wrote some 350 articles for science journals and encyclopedias. After settling in Israel in 1968 he went abroad to deliver lectures at the invitation of various universities. In Israel he attended meetings of former residents of Tlumacz and visited the homes of families from his native town. Whenever he visited our home he used to indulge in nostalgic accounts of Tlumacz.

Publications: **Early Hebrew Inscriptions** 19(34), **The Alphabet in the History of Civilization** 37, **The Alphabet, a Key to the History of Mankind** 48, **The Handproduced Book** 53, **The Illuminated Book** 58, **The Story of the Aleph-Bet** 58, **Writing** 62, **Shrift** (in Swedish) 62, (in Danish) 64, **Alphabet** (in Russian) 63, **The Illuminated Book** 68, **The Alphabet, a Key to the History of Mankind** 69, **The Alphabet in the History of Civilization** (in Italian) 60, and over 300 articles in scientific periodicals and encyclopedias.

Raanana, the first settlement established in the Valley on Jewish National Fund Land. Later the name was changed to Kfar Malal, for Moshe Leib Lilienblum, a Hebrew writer who was for many years the secretary of the Hovevei Zion movement. Streit served as secretary of Ein-Hai.

Sholom Streit spent several years of study in Austria and Germany. In 1926 he was one of the founders of the Ahad-Ha'am High School in Petah Tikva. For several years he was a member of the Hebrew Writers' Association Executive. His articles appeared in **Hapoel Hatzair, Hedim, Maabarot, Ha'adama, Revivim, Gilyonot, Moznayim, Hatekufa,** and the daily press. His first book, **At the Rise of Dawn,** was well received. Many of his critiques were included in the two-volume collection, **Aspects of Our Literature.**

His daughter, Streit-Worzel, a graduate of the Petach Tikva High School and the Hebrew University in Jerusalem, is a well-known Israeli writer and educator.

PROF. DAVID DIRINGER

I remember him as one of the young counselors of "Hashomer Hatzair". He was in charge of the "Arye" group, which numbered young people from all over town. In it were also Izio Leopold Avni (Stein) and Hersch Korn.

The members of "Arye" used to cut up wood for Jewish homes and turn their pay over to the organization.

David Diringer was born in Tlumacz and was graduated from its high school. His brother Vanzio was an instructor in the academy, and another brother, Yehiel, was a barrister. Both lost their lives in the Holocaust. David was saved, as was his younger sister Henia, now living in America.

David, or Dutzu Ducio, as he was then called, intended to go to Palestine with a large group as far back as 1919. He eventually joined Kibbutz Bet-Alpha and later went to Italy for his studies. He showed great interest in archeology, and during his first period he was engaged in special research on the Etruscans. On completion of his studies he lectured at the University of Florence. He was named professor in 1934.

When fascism gripped Italy and anti-Jewish sentiments became evident in the country, Dr. Diringer left Italy (1939) and went to England. There

MUNIO WURMAN

YEHIEL FISHEL B"R YAACOV KASTELMAN

More than half a century before Sholom Streit made his aliya to Palestine, another resident of Tlumacz, Yehiel Fishel Kastelman (born in 1816), went to settle in Palestine. He was 34 at the time, married and father of two children. He was known for his clear acumen and deep feeling of piety.

He spent many years in the East, and his extensive travels drew him close to the eastern Jewish communities, despite his western upbringing and education.

There is a very interesting account of his voyage from Eretz-Israel, as an emissary from Safed. He did not travel by the regular routes. He did not seek meetings with Jewish leaders in the diaspora, nor did he go visiting **yeshivot.** He managed to get to the Jewish communities in Kurdistan, those forgotten Jews who still clung fiercely to their own Jewish traditions. Kastelman described the atrophy of this Jewish concentration and its love for Eretz-Israel. These Jews regarded the emissary from Safed as the messenger of the Lord. Kastelman made this journey about 120 years ago. His travels are described in **Brothers Near Though Far** by Bracha Habas (Tel-Aviv: Am Oved, 1943. pp. 30-32, 102).

SHOLOM STREIT

A native of Tlumacz, Shlom Streit was born in 1888, and grew up in an atmosphere of Hebrew culture in the home of his parents.

He first became active in the ranks of the Zionists in Tlumacz. He contributed to the Hebrew periodical, **Hamizpeh,** in Cracow, among whose editors were Shai Agnon (then known as Czaczkes), Avigdor Hameiri, Uri Zvi Greenberg and Shimon Menahem Lazar.

In 1908, Streit left Tlumacz and went to Palestine, where he became a tiller of the soil. In 1922 he was one of the founders of Ein-Hai, a Jewish settlement in southern Sharon Valley, between Ramatayim and

voted for the Zionist list, although they had a Ukrainian list of their own. In Tlumacz, about 90% of the Jewish vote went to the Zionists.

With the return of normalcy, the Hebrew school resumed its activities, as did the Jewish National Fund and Keren Hayesod. The community observed the **yahrzeit** of Dr. Herzl and celebrated the anniversary of the Balfour Declaration. A committee — Ezra — to help the pioneers in Palestine was formed. The entire Jewish population of Tlumacz attended the ceremonies on the occasion of the opening of the Hebrew University in Jerusalem, in April of 1925. The Zionist bodies held affairs in the city park as a fund-raising activity.

The 1924 elections to the Community Council gave most of the seats to the Zionists. The district governor refused to recognize the results of the elections, but finally yielded. The chairmanship of the Council passed from Bloch, an appointee, to Reis and later to Leon Schweffelgeist, Pini Riesel and Fabian Urman.

The Jews registered many votes in the municipal elections and were properly represented on the Town Council. Leon Schweffelgeist served as deputy-mayor for many years. The Zionists often formed coalitions with the Poles, while the Ukrainians joined the single representative of leftist "Poale Zion", Dr. Steinberg (the head of the **Judenrat** under the Germans) in the opposition. Halpern, Rosenkranz, Redner and Streit served on the Council.

Within the Zionist movement there was also increased activity. More shekel purchasers, more meetings, more frequent visits by outside Zionist figures. The Zionist workers in Tlumacz attended regional and national conferences and conventions. Dr. Rosenkranz was elected several times to the Zionist Congress; he and Max Halpern were members of the National Council of General Zionists, while Redner and Streit were on the District Council of the Mizrachi. Bunio Korn and Mendl Krum were active in the central agencies of leftist "Poale Zion". Munio Wurman was a member of the Revisionist Party's Central Committee and one of Betar's leaders in Little Eastern Poland. During 1932—1936 and after the Second World War he was a member of the Betar Executive in Poland as well as member of the Revisionists' Central Committee, a member of the "Bricha" organization in Poland and its emissary to Czechoslovakia for several months. In Israel he has been active in the leadership of the Absorption Department of the Betar Central Committee and the Executive of the National Workers Federation.

Abend, Pinhas Haller, Yehoshua and Joel Redner, Yitzhak and Pini Epstein, Abba Zeifer, Schlesinger, Getzel Spirer, Tytman.

The war wrought changes in the lives of Tlumacz's Jews. Part of the populace fled along with the retreating Austrian army, all the way to Czechoslovakia, Moravia, Hungary and Vienna. Some of the males served in the Austrian army, while their families received subsidy. Those who remained in Tlumacz were in constant fear of the Cossacks in the Russian army. They were suspected of spying for the Austrians (some were executed for it), and they had to pay ransom, as well as suffering pillage of their possessions and even deportation. Their homes were demolished. By 1916, Pinhas Haller was the only community worker left in Tlumacz.

Caught in the maelstrom of the crumbling Austria-Hungarian Empire and "Western Ukraine", the Galician communities fought to stay alive. In December of 1918, a national Jewish council of more than 100 communities was convened to formulate ways and means for restoring communal life, particularly in education (Pinhas Haller and Dr. Bandler represented Tlumacz). The central Ukrainian authorities were interested in promoting the council's program, for reasons of international relations, but the local authorities, permeated with antisemitism, instigated riots and caused damage to the Jewish population. Tlumacz was able to escape most of this persecution thanks to the good relations between its Jews and the local inhabitants as well as due to Dr. Makuch of the Ukrainian secretariat, who strove to prevent anti-Jewish riots in Tlumacz.

In 1919, as the Ukrainians withdrew and were replaced by the Poles, Jewish life began to return to normalcy. Hersch Nagelberg assumed community leadership. A year earlier, 23 rabbis published a call for settlement in Palestine. Rabbi Ziff of Tlumacz was among the signatories.

As help began coming from America, the community came to life. "Konsom", a consumer cooperative was formed. "Poale Zion" and the "Bund" renewed their activities. A drama circle was founded. Quite a few young people went to settle in Palestine. Despite its economic worries, Tlumacz took active interest in public affairs. This was given impetus by the November 1922 elections to the Polish Sejm. Competing for the Jewish vote were, in addition to the Zionists (List 16), also the "Bund" "Poale Zion" and the assimilationists who, even with the help of the Poles, received only 2619 votes throughout eastern Poland and didn't win a single seat. The "Bund" and "Poale Zion" lists also received an insignificant number of votes. The countrywide Zionist list, on the other hand, gained 34 seats, of which 3 were from the Tlumacz region. Interestingly enough, some of the Ukrainians, unwilling to recognize Poland's eastern borders,

munities, half of them from Lemberg itself. Dr. Bick introduced the delegate of the Tlumacz community — Yaacov Inzlicht. The latter assailed Dr. Bick, claiming that the Jews had no faith in him and were opposed to his politics and to his efforts to gain favor with the Polish faction in the Viennese Parliament. Dr. Bick asked the police to remove Yaacov Inzlicht from the premises.

Tlumacz played an important role in pre-Herzlian Zionism, before the first Zionist Congress and the publication of **Der Judenstadt.** Nor did the Zionist workers in the town restrict themselves to local activity. Among those who ranged far and wide to spread the Zionist message were Yaacov and Shmuel Inzlicht and their father, Meshulam Stern, Yitzhak Fruhling, Pinhas Haller, as well as Shalom Streit. The latter, born in 1889, wrote for the Hebrew periodical **Hamizpeh,** at the turn of the century, and went to Palestine in 1908 (see separate article on Shalom Streit). Before him came Fishel ben Yaacov Kastelman of Tlumacz.

In the 1907 elections to the Austrian Parliament the Zionists won three seats, one for Brody, another for Buczacz and Tlumacz combined, and the third for Chortkow. The electioneering campaign was aided by the visits to Tlumacz of Dr. Nathan Birnbaum, Adolf Stand, Rabbi Mor dechai Braude and Gershon Zipper. The assemblages consisted of a Zionist majority, as a rule; only in the 1911 elections did the Zionists lose their seats to the assimilationists, who used all kinds of stratagems and were aided by the town administration. The strife resulted in scores of fatal casualties.

The beginning of the 20th Century witnessed ferment in the Jewish communities: the electoral strife for Parliament seats and the Congresses, the struggle for the control of the communities, dispute between political and practical Zionism. Russian Jewry was oppresed with pogroms. More and more Jews emigrated to America. Theodor Herzl had died. All these events made their impress on Tlumacz, which also had local matters to engage its attention: the construction of the railway, building the high school, erection of the military barracks, opening of a school for agronomy and vocations, founding of the Baron Hirsch school and the elementary school, the local emigration to America, the bankruptcy of the sugar refining plant, establishment of the Hebrew school in 1906 ("Safa Berura", with an enrolment of 80 and taught by Kleinman). These items were enought to keep Tlumacz busy, before the outbreak of the first World War. The struggle to keep the community on an even keel was led by the Inzlicht brothers, Shalom and Yaacov Streit, Meshulam Stern, Hersch

Stern was the Tlumacz delegate to the 1898 conference, held in Colomey, then the center of the Zionist organization for Galicia and Bucovina.

A regional convention was held in Stanislawow in October, 1898. Yitzhak Fruhling of Tlumacz was a member of the presidium. In 1900, Dr. Korkis of Lemberg held a census of the Zionist Organization (75 branches), Tlumacz among them, "Ahavat Zion", with its headquarters in Tarnov, had 90 branches; it engaged only in furthering Jewish settlement in Eretz-Israel. In 1903, "Poale Zion" began publication of its periodical, **Der Yiddischer Arbeiter** (The Jewish Workingman); Shmuel Inzlicht of Tlumacz was one of its two editors, and, together with Nathan Gross and Kaplinsky, put out the newspaper's supplement.

In 1900, Shlomo Schiller, a refugee from Bialystok, then under Russian rule, published an article in "**Wschud**" (No. 17), in which he opposed political Zionism, favored continued existence in the Diaspora, and complained about the weakening of the Zionist spirit in the Jewish community. Yaacov Inzlicht published a reply in No. 20 of the periodical, in which he placed the blame on shortcomings of the organization's center in Colomey. He lauded the intellectual forces available in Lemberg, but claimed that they were inactive, had no contact with the masses, and were not enjoying the confidence of the public; they could have won seats in the Austrian Parliament. He referred to Dr. Stand's letter to Herzl, in which he expected the Jews to gain achievements in Parliament, despite the reactionary election system and the division into **curiae**, because in quite a few towns and business associations the Jews constituted a majority.

In the same article, Inzlicht urged that the Yiddish language be used in recruiting Zionists in the smaller towns, and cultural activities be instituted by the Zionist Organization, as the instrument for obtaining greater public support.

In 1905, the conference convened in Lemberg decided to apply to the royal court and the Parliament for recognition of the Jews as a people. This move met with strong resistance on the part of the assimilationists, headed by Dr. Emil Bick of Lemberg. In the same year, Dr. Bick convened a conference of the community representatives. The Zionists demanded representation; Dr. Bick refused. On the day of the conference, which was scheduled to be held in the hall of the Lemberg Jewish Community Center on Bernstein Street, masses of Jews milled about the area. After the addresses by Dr. Bick, Dr. Pardes and Leon Reich, the masses burst into the hall and tried to halt the deliberations. Dr. Bick called on the Austrian police to clear the hall, leaving there but the 24 delegates from the com-

renowned rabbis or Hassidic **admorim.** The well-known rabbis who did serve Tlumacz soon went on to larger and more prosperous communities.

During the reign of Maria Theresa and Josef I there was little change in the lives of the Jews in Tlumacz. Although, in accordance with the edict of Josef II (1788) a **Judische Normalschule** was founded also in Tlumacz, most of the Jews did not send their children there, for fear of assimilation. A century later, Baron de Hirsch established a school in the town, intended to furnish the Jews with a broad base of schooling and scholarship.

The stimulus given the community by the Sabbatai Zvi movement and Hassidism sought its outlet in the Zionist movement. Moshe Hess, through his book **Rome and Jerusalem**, Moshe Leib Lilienblum and Leo Pinsker in his **Auto-emancipation**, gave rise to the **Bilu** student organization and the **Hovevei Zion** circles.

Soon organizations of Zionist youth cropped up in Tlumacz as they did in the large cities: Lemberg, Tarnow, Cracow, Colomey, Stanislawow and Tarnopol. Associations formed in the 1880's held conferences and conventions. Monthlies, weeklies and even dailies called for a struggle against assimilation and fought for equal rights and for making the youth more productive. Among these associations were "Ahavat Zion", "Mikveh Kodesh", "Przyslosc" (The Future), "Wschud" (The East). The songs of Feld ("There Where the Cedars") and Nussing ("Hearken, My Brethren") were the mottos. The assimilationists put out a periodical of their own (1870), "Zgoda" (Peace), with a Hebrew supplement, "Ojczyzna" (Homeland).

In December 1897 Adolf Stand convened a conference in Galicia. Its 60 delegates first learned that an association called "Tikvat Zion", with a membership of 150, had been functioning in Tlumacz for several years.

Even prior to the first Zionist Congress in Basel, 60 Jewish communities in Galicia were affiliated with "Ahavat Zion" — 85 branches (in eastern and western Galicia), two workers' associations and two women's societies (**Die Welt,** 1897). On June 26 and 27, 1897, a regional conference was held in Stanislawow. It was chaired by Dr. Salat, and opened by Rabbi Schreier of Bohoroczany (a relative of Ephraim Schreier). He was the only elderly participant. The others were young people, mostly students. The regional conference elected a new central committee. Tlumacz was represented by Yaacov Inzlicht, then already a known Zionist worker. According to the second Zionist Congress records, Tlumacz had a sizable Zionist organization (140 shekel purchasers). The Tlumacz group was headed by Meshulam Stern (later the father-in-law of Dr. Rosenkranz).

his beard covered most of his visage, his teeth were few and far between, and his lips were never without a pleasant smile. Sheindele was even shorter, rotund, with flushed cheeks and large eyes that had the look of a dead fish. He carrier water and she plucked feathers. A model couple.

Mendl was naive but he liked to be a know-it-all, quoting epigrams and anecdotes.

He looked the same summer and winter — two thick arms thrust into long sleeves, his figure bent under the weight of the yoke and the two water buckets. He was forthright, serene, content with his lot, a Buntche Schweig type. Unlike Buntche, who dreamt of a buttered bagel, he dreamt of wealth like Herzl Inzlicht had, not for himself but to give to the poor.

Mendl's smile was a combination of contempt for the frivolities of wealth with a philosophy of taking life with a pinch of salt.

MUNIO WURMAN

TLUMACZ JEWRY AND THE NATIONALIST MOVEMENT

Jews settled in Tlumacz and were welcome there because of their expertise in trade and the crafts, which the authorities sought to develop. They quickly organized themselves into a community, with elected leaders and councils. The larger towns represented on the regional and state councils of the Jewish community elected the Jewish "senate", which fixed the per capita and other taxes which were apportioned among the regional councils. Tlumacz was part of the Rusbazlaw region and, like many other communities, was always in debt.

The religious court was administered by the rabbis of the national councils: the Rabbi of Lemberg, or the opposing candidate in Buczacz or Tarnopol. The Community Council was the supreme body dealing with legislation and education. Schooling was on a low level.

The incorporation of the territory as Galicia, following the division of Poland, did not improve the lot of the Jewish population, under the high-handed rule of the affluent community "bosses". The masses therefore responded to the controversial Sabbatai Zvi movement, the Franckists, and later to Hassidism. Regrettably, there is little information about the effects of these movements on the Tlumacz community, which was immersed, in those days, in the quest for livelihood, Tlumacz did not have either

Tchome could do was to write a eulogy about them in the local illustrated newspaper. The eulogy was quite original and amusing.

He did fulfill his love for travel. When he reached Palestine, he spent his last twenty years working as a waiter.

YISROEL "CUBA"

Everyone in Tlumacz, it seems, knew Yisroel "Cuba". He was not demented, but his brain simply had not matured. Yisroel was the town factotum; without him the homes and housewives could not have existed. If you wanted your furniture turned around, or if you needed a bucket of water, a load of coal, or had to take a parcel to the railway station, Yisroel was there to do it.

His miserable outward appearance, his twisted speech and queer laugh aroused derision and pity.

He walked about dressed in sackcloth, a stiff hat on his head, a cigarette dangling from his lips. He was obedient, and for his work he would get a few pennies or a meal. People were careful not to irritate him. Whenever he flew into a rage, they ran. The women would finally quiet him, with an affectionate "Srulik". How he got the name "Cuba" no one knows, but it became a name associated with fools and half-wits.

Yisroel had desires of his own. He always talked about his fondness for Celia Haber. He wasn't fond of anyone else.

After the First World War he worked for a **heder melamed** as a teacher's helper. Once he had to take one of the children to his home on Tismenitz Street. He put the child on his back and trudged with him to the nearby village of Tismenitz.

Yisroel would have liked to live peacefully in his little house, but the Soviets were too much for him. He couldn't get used to the "socialist freedom" which they brought into the town. Were it not for the people he knew, he would have been an outcast. Worn out and ailing, he soon passed away.

MENDL THE WATER CARRIER

The image of Tlumacz would not be complete without its water carrier — Mendl the Water Carrier.

Mendl and his wife Sheindele were an ideal couple. He was stocky,

there was a **Melave Malka** gathering in the pale light of the wick-lamp Between one sip and the next, the guests would tell wondrous tales about all sorts of things that happened to them, or about miracles which brought sudden wealth, with God's help, to people penurious and impoverished. As they talked, their hands kept reaching for the bowl of chickpeas and beans on the table. A glass of tea rounded out the gathering. Shloimeh listened far more than he talked, and his face was aglow with pleasure, as he looked at each of his guests.

I often thought that if the thirty-six righteous men really existed, Shloimeh was doubtlessly one of them.

Shloimeh Tambor called out "Righteousness shall precede him!", and the beggars walked on, carrying the coffin of Shloimeh their friend.

TCHOME

Tchome was an eccentric, if there ever was one. Some of his characteristics bordered on sickliness. He was a compulsory talker, to himself if no one else was around. He collected autographs and photographs of famous people, and he loved riding in trains; whenever he saw a train about to pull out, he would steal aboard, without ascertaining its destination. He never bought a ticket. The ticket inspectors knew him well and simply got him out at the next station. There he would wait for the next train and board it, even if all it did was bring him back to his starting point. As long as he rode in a train.

Tchome was a fervent Revisionist and a great admirer of Jabotinsky. He followed the Revisionist leader like a shadow. Once Jabotinsky chastised him for traveling without a ticket, to which he replied: "The train is not running for my sake. It would run without me, too."

Tchome attended every Zionist Congress, every conference, every funeral of an important person. When he heard that Yaacov Pistiner died in Rumania, he took the train and got to the funeral in time. Boundaries meant nothing to him.

In time Tchome had a large collection of autographs and photographs, from all over the world. He even brought the collection with him to Palestine. Here it was lost because of his difficult living conditions.

Tchome was known for his forthrightness. When Mayor Marian Shankowski wanted to tear up a row of trees, for some purpose, Tchome raised his voice in protest, without results. The trees were uprooted, and all

used to say — in the opposite direction, that is). There was Yossel Lepold and Yentel Loitman, about whom it was said that he told his family, standing around his death bed: "My dear people, I feel sorry for all those who remain alive, and I am all by myself..."

We remember Huno Rechter, the orchard watchman, and Herzl Streit, Friedele and Shimon and Hanna the scribe's daughter, Lipshe, Hiller the bookbinder... Not all of them were fortunate enough to live out their lives. Their fate was like that of their children and grandchildren.

SHLOIMEH THE COBBLER

It has been raining for days. An autumn rain, thin, drizzly, endless. The puddles in our black earth are a nuisance. The air is thick with the smoke from the chimneys. Leaden clouds give promise of an angry fall.

Shloimeh the cobbler's house stood near the old high school building. Rain dripped from the greenish roof on to the bare clay of the walls and ran in rivulets down the windows.

A large throng crowded about the house; among the gathered were many women, wrapped in their kerchiefs. Shloimeh Tambor was also there — a sign of evil tidings. Yes, Shloimeh the cobbler was dead.

He was a simple Jew, and his livelihood came from the awl and the cords. He was a cobbler. A quiet, humble man, never complaining about others, always content with his lot. The innocence of childhood lay calm in his eyes. He was short, thin and wiry. Early morning saw him hurrying to the first **minyan.** His wrinkled olive-colored face was adorned with a curled flaxen beard. On the Sabbath, Shloimeh put on his old threadbare caftan, his mink **shtreiml,** and enjoyed greeting everyone he met with the "Good Sabbath" benediction. Shloimeh never came back from the synagogue by himself. He was always surrounded by indigent Jews who knew that a well-laden table was waiting for them in Shloimeh's home — even lodging, if necessary. Sometimes an unexpected guest came along, and Shloimeh would give him his own bed and he himself slept on the floor. His home had only one room and a bed chamber attached to it, but everything was spotless. The walls shone bright with whitewash, and they were covered with brass plates and family pictures. A depiction of the Western Wall, in colorful thread, adorned the house. Shloimeh and his wife Toiva waited on their guests, their tired faces shining with pleasure. The Sabbath **zemiros** came through from his window until late in the night. On Saturday night

EPHRAIM SCHREIER

A TOWN OF JEWS

Who is there left of us to set forth the story of the Jews in our town, families and individuals, the prominent and the anonymous, scholars and the untutored, before the First World War, or the elders of the community after it?

Let us recall some of them, some whom we knew, others about whom we heard.

Abraham Allerhand belonged to one of the most famous families. He was purveyor to the royal court in Vienna, supplying hay for its stables. People said that whenever Prince Karl came to Colomeia to inspect his regiment, he would stroll with Allerhand arm in arm.

Yossel Inzlicht (Old Man Yossel), stout, with a Nordau-type beard, was one of the town's first Zionists, as was the Inzliht family in its entirety.

Hirsch Avner also belonged to this group, as did the Streit families. Abba Seifer, Binya and Itzi Epstein, Motl Knol — tried-and-true Zionist orators and dreamers. The elders whom we didn't know personally included Meshulam Stern, Tzadok Diesel, Yehuda-Chaim Schweffelgeist, Shlomo Wolf Knol, Shaia Kaner. But we knew the names well: Srul Baal-Shem and his wife Mishke, the daughter of Yehuda-Ber, son of Yossel Teivel, the Religious Magistrate of Tismnenitz, and Moshe Eisner father of the Religious Magistrate Notte-Shmuel.

We had several highly-respected merchants: Shmuel Hibschman, David Malach and his son Chaim, Elo Ritzer, Urcho Ritzer, Chaim and Yankel Shochet, and Yanchi Bentzi — a tall, thin man, pug-nosed, the **shamash** of the synagogue.

We remember our elders of the years after the war: Aizik Landman, Mendeli Neeman, Avrohom Yitzhak Heisler, Moshe Shapiro, Wolf Heinitz, Hirsch Haberman, Shlomo Nagelberg, Herzl Inzlicht, Hirsh Dub, Moshe Fish, Hersh Toren, Shlomo Hazan, the teacher from Niezhniew.

And there were the simple folk, everyday Jews, good-humored. Leib Kleiner ("Whever I see a funeral, I look toward Horodenko River," he

When the Nazis captured the town and put all its Jews to forced labor, Reb Yitzhok'l was put to work gathering scrap iron and rags for the Germans. For this he had a tag allowing him to travel by train. One day, on his way from Buczacz to Stanislawow, several Germans entered the car. Despite his tag and documents, they took him off the train to the Palahilcze station, then to the Tlumacz cemetery, and there they killed him.

His father, Reb Moishele, was a famous rabbi in Stanislawow. He helped build a small synagogue for Burstyn Hassidim. Mr. Max Feuer of Stanislawow, now residing in New York, told me that he and others had buried Reb Moishele, whose body they found at Rudolf Mill, in a **talit** which they brought with them.

RIVKAH SHTOCKHAMMER

MY FATHER THE CANTOR

My father, Abraham Shtockhammer, the cantor of Tlumacz, was solid of build and broad-shouldered. Music was his life; there was never a time that he wasn't crooning a melody to himself, a snatch of prayer music or a Yiddish folksong, as he walked along the street. He spent his spare time poring over collections of songs, scraps of written music, and folklore sources. His tuning fork was his constant companion.

He knew his way about classical Russian music, as well. Born in Berditchev, he absorbed the popular Ukrainian motifs from childhood. Staunch in his faith though he was, my father did not refrain from working with church singers; many of them learned the **Ave Maria** under his tutelage.

He studied music with the famed Nissan Belzer of Russia and was also a friend of Kussevitsky and Sirota. His salary was not high, and he augmented his income by training choirs for festive state occasions in the town.

I can still hear the tremor in his voice, as he went over **Kol Nidre.** Many a guest in our home heard him sing, for although my father was not a rich man he also brought home a guest, every Sabbath.

Where are those melodies I loved to hear ? Whither have my father's prayers gone ? They are no more, nor is the community there any more. Gone, lost forever.

a son, Mendele; he was ten years old when the Germans killed him.

Since everyone in the ghetto had to work, our Rabbi was engaged in burying the dead. And there were many dead, in those days. Almost daily, people died from hunger, and many were murdered by the Germans and their helpers.

Rabbi Hager was helped in this last act of grace by R. Yisroel Zvi Haller, an extraordinary man who had devoted his life to public welfare, especially to the needs of the poor. He himself was a Burstyner Hassid, and every year he used to go to Stanislawow to spend the Sabbath of **VaYehi** with his "rebbe".

When Rabbi Hager was arrested and was led from the local prison along the streets, with other Jews, to the railway station, one of the Polish overseers, Banderowski, ordered the Rabbi and the others to sing. This was in October 1942. He had to sing all the way. He sang the **Song of Songs,** and the other Jews sang with him, until they reached the station. There they were loaded into boxcars and sent to Stanislawow, then to Belzitz and Rawa-Ruska, then to the gas chambers.

Shortly before the community was wiped out, the same Banderowski came to the home of my uncle, R. Mendl Hoffman, and wanted to take him away. My aged uncle, with his shrouds in his hands, asked the Polish murderer to kill him on the spot. Banderowski refused, took him away, and tortured him until he died.

Tlumacz was also the residence of Rabbi Elimelech Lam, called "the Rabbi from Eretz-Israel". He settled in Tlumacz in 1930 and became known as a man of noble character and soul. He was always dressed in white, and he put on two pairs of **tephilin.** He died a few years before the outbreak of the war. His widow, member of an important family (her cousin was the last Rabbi of Belz) was caught by the Germans after Passover of 1942, taken to Stanislawow and put to death, along with hundreds of Jews, in Rudolf Mill.

The son of Rabbi Elimelech, Reb Haim Lam, was a scholar and an excellent speaker. His lectures on Judaism drew large audiences. He was a member of the Mizrachi party and its delegate from Tlumacz to the Zionist Congresses. He established the "General Heder", which won wide acclaim.

The Germans caught him on the eve of Shavuot, 1942, together with 150 other Jews. They were taken to the notorious Janowski Camp in Lemberg, then to Winiki, near Lemberg. He was put to work and later killed.

The martyr Reb Yitzhok'l of Stanislawow is also buried in the Tlumacz cemetery. He was the son of the Rabbi of Burstyn, R. Moishele Brandwein.

eyes is so that he should see his own faults with one eye and the good qualities of others with the other.

He was truly humble. One Rosh Hashana the synagogue wardens **(gabbaim)** wished to honor him by having him recite the names of the shofar sounds to the person blowing the shofar, a distinguished honor. When he refused, one of the **gabbaim** asked him: "Reb Moishe, do you think that anyone here is more deserving of the honor?" To which he replied: "Every one of the worshippers is worthier."

I recall being taken aback by this remark, which to me seemed to be far from the truth. After all, he **was** the foremost scholar in the com munity. Later I asked him about it. He said simply: "**A shaliach tzibur** must be someone who mingles with the people who make him their emissary. I sit and study all day, I do not engage in trade, and I do not do things for people — why should I then be privileged to be their emissary?" I was astounded by this genuine humility.

I was privileged to learn Torah from him, in his last year. We studied several hours a day in the Tchortkow **kloiz.** There were other groups in the **kloiz** for the same purpose, and Grandfather managed to work with me yet keep his ears open to what the others were saying, and whenever his ear told him that some passage was being misinterpreted, he would get up, go over and make the correction. When I commented about this custom, he said: "A person is obliged to fulfill all the **mitzvot** in the Torah. Now doing something for someone is a great **mitzvah** which I do not get to perform because I do not mingle with people. What, then, will I have to say in the „High Court of heaven when I will be asked to account for **gmilut hasodim".** The only thing I can do is to help those who seek salvation in the words of our sages, to seek out the truth in them."

The Torah I learned from my Grandfather and the fondness he had toward me are my greatest possessions.

MOSHE FLESHER

REB YITZHAK HAGER, RABBI OF TLUMACZ

The Rabbi of Tlumacz, in those days of doom, was R. Yitzhak Hager, grandson of the "Rebbe" of Otinya, R. Haim Hager, and the son-in-law of R. Shlomo Haim Perlow, Rabbi of Perlow. He served in the post for ten years, until the destruction of the Tlumacz Jewish community. He had

example for his people, not to reprove them. The only time I had the privilege of listening to him was when he appeared at the Main Synagogue on the occasion of the opening of the Hebrew University in Jerusalem.

Often I regretted that Grandfather never took me to task because I was not pious. I regarded this as an affront; it meant that it didn't matter to him.

On a dreary March morning, the snow in the streets of the town melted under the crunch of many feet, as a long cortege of men and women and children accompanied my Grandfather, Notte-Shmuel the **dayyan** to his final resting place.

RABBI ZALMAN HOROWITZ

REB MOISHE HOROWITZ

My guide and mentor, my Grandfather Moishe, of blessed memory, was a genius of Torah and a pillar of its implementation. He was a rare figure among the famous Hassidim. His approach to learning was of profound depth, yet based on common sense, which he combined in order to lend substance to truth. This also marked his approach to his relations with other people. Persuasiveness, grace and goodness were characteristic of his doctrine. He loved to devote time to the study of Torah, and his lectures on this theme often stretched into the small hours of the night.

I recall one after-Yom Kippur meal, as all of us sat down to break our fast, he refused to join us because, he said, he had spent the day in prayer and therefore gave no time to Torah. Now he was going to pay his debt to Torah, and he did not break his fast until long after midnight.

He was most careful about calumny. I recall a visit to Tlumacz. Several Hassidim came to tell him that they would like to institute a weekly **Melaveh Malka** gathering every Saturday night in the Chortkow **kloiz** for the entire group, and they asked Grandfather to give his blessing. At first he was reluctant to sacrifice study time, but the others insisted that the occasion would provide Torah learning and Hassidic lore. Grandfather finally agreed, on one condition: no mention was to be made by anyone present of those who were absent, to avoid gossip and calumny. He dearly loved the common people. One of his favorite sayings was the famous statement by the Baal-Shem-Tov: the reason man was given two

EPHRAIM SCHREIER

THE PERSONALITIES OF TLUMACZ

MY GRANDFATHER, THE DAYYAN NOTTE-SHMUEL

My great-grandfather Moishe had three sons: Shloimeh, Yosef-Shaiye and Notte-Shmuel. On the death of Reb Shmiel Margulis, my grandfather Notte-Shmuel was named rabbi, when he was but 18 years old. As I scan the pages of our family album, the image of Grandfather Notte-Shmuel illuminates my memories of him. I seem to see every line in his face, and I feel his strict yet fond gaze upon me. From my earliest childhood years I had great respect for him, and as I grew older, this feeling grew even more. He was a man of great understanding and tolerance, as interested in the world about him as he was in the Torah and observant of its commandents.

I see him bent over a tome, deep in thought, inhaling the smoke coming through the amber-tipped cigarette holder, for hours on end, page after page. The thick lenses of his spectacles, perched on his slightly bent nose, gave his countenance a stern cast. The small transparent veins at his temples seemed to help the flow of his thinking. When weariness finally overcame him, he would close the volume and serenely pass his long fingers through his neat graying beard.

Grandfather did not talk much and refrained from chatting. When two litigants would stand before him, he tried to get them to agree to compromise. If he removed his spectacles and began cleaning the lenses diligently, it meant that he was ready to render his verdict — "a pure trial by Torah", as the meat market owners used to say.

The aged **dayyan** had an extraordinary memory. Events, dates, places were preserved in his memory, and it didn't fail him to the day of his death, at 84.

He was not a follower of the Hassidic rebbes, but he was a close friend of the Rebbe of Otiniya, Reb Haim'l Hager. Grandfather spent a good deal of time with him, whenever he paid a visit to Tlumacz.

Grandfather rarely gave sermons or preached. He sought to set an

and Yehiel the baker. There were no sulphur baths around, but the place smelled of sulphur nevertheless.

The man in charge of the bathhouse was Eisig der Fiakernyk, a resident of Vienna for many years, big, good-hearted, wheezing for breath. His top assistant was Mihal, a Gentile, the bath attendant, a man with a red beard and an Austrian army cap on his head. Mihal must have been the reincarnation of a Jew ; there was nothing of the **goy** about him. As Passover neared, Mihal would suddenly remember that he had to go to the **dayyan** and buy from him the community **hometz,** by written contract.

Toward sunset on Fridays, the men would come straggling out of the bathhouse, still drying their beards and faces, on the way home to prepare for the Sabbath, refreshed and invigorated by their adventure in the steam world.

THE OLD CEMETERY

Year after year, in the early morning hours during the month of Elul, a knock would come on the window. Yoshe the **shamesh** was there, reminding the good Jews of Tlumacz that the time was on hand for them to visit the graves of their ancestors in the Old Cemetery.

Yoshe had the only key to the cemetery gate. He alone could find the tombstones on the graves of the grandfathers and grandmothers who had passed on; the stones, some of them sunken in the soil, were covered over with grass. Deep-green moss also covered the stones, making it difficult to read the inscriptions.

Some of the stones dated back to the 17th Century, the days of the pogroms at the hands of Bogdan Chmielnicki.

Visitors to the Old Cemetery were often seized with fright. The spirits of the dead seemed to be moving about, and the silence of generations hung in the air, as thick as the earth beneath which they were lying.

The Old Cemetery occupied quite a large area and was surrounded by a high wall, with an entrance from Slowacki Street. On the other side were the wooden enclosures marking the terminus of the local railway.

On summer evenings the youngsters used to climb up the wall to get at the berry bushes growing inside the cemetery. On Tish'a beAv they gathered a certain sticky briar.

In one corner, near the gate, a small mausoleum contained the tomb of Reb Ziessele. The women lit candles to the Rabbi's soul.

tioning an episode which took place during the days of Franz-Josef. Gedalia the son of Meyer was summoned to appear before the Draft Board. In the community Gedalia was regarded as being physically inadequate, but the Board thought otherwise and approved his conscription. It occurred to Gedalia to ask the army doctor to allow him to count the "beautiful gold buttons" on his uniform. As the surprised doctor sat there, wondering what he should say, Gedalia began counting the buttons, from bottom up. When he reached the top button he punched the doctor in the nose so hard that the medic saw stars. He jumped up and yelled: "Get this nut out of here!" And so Gedalia was exempt from military service...

THE PUBLIC BATHHOUSE

Tlumacz had a public bathhouse worthy of the name in its most extravagant respects. The smell of hot steam, mixed with a variety of odors, announced its location even before the eye saw it, in a remodeled building which had been all but demolished in the First World War, between the house of Hirsch Friedman the tinsmith and the lumber storehouse of Moishe Fish.

It was an antiquated building of two large rooms. In the larger room were several large yellowing bathtubs, and nearby was the purification bath. The few small private bathtubs were for special guests. The walls were always dripping rivulets of condensation on the rusted pipes. All the corners were covered with mold spores of brownish-green, and steam filled the entire room.

The second room, across the narrow corridor, was the real steam chamber. It had stone ledges, from the floor up to the ceiling. When the pails of cold water were thrown on to the hot stone, it was like a contest among the bathers, to see who could stand up to the heat, up there on the top ledge. Gentiles also came in for a steam bath plus the "rubdown" with whiskbrooms applied to the pink and ruddy backs.

Whenever the door of this chamber opened, out would come a gust of steam and odors. Inside, the men kept calling for more water to be poured on the steam-making stone, and the sound of backs being whacked rose above the tumult.

The older men were expert in the ways of sweat-outs — Oizer, whose asthma should have kept him away but didn't, Naftali (and he was blind), Aaron Loitman (his arthritic feet seemed to come alive in the bathhouse)

THE ABSTINENCE

When the military conscription season arrived, Tlumacz witnessed the famous policy of abstinence: to abstain from food and drink, to stay awake by wandering about all night, using the side alleys so as not to be apprehended by the police — all this to the end that when Conscription Day rolled around, the candidates would look emaciated, underweight, and otherwise unfit. Nevertheless, the conscription season had its pleasant aspects.

In the days of the Kaiser, there was an absolutely negative attitude toward serving in the army. Many mothers were convinced that if their sons were kept out of it, the entire military system would fall apart, and peace would reign on earth. They took pride in the ingenuity used by their sons to evade military service. "My son," a mother would boast, "jumped down from the attic and already in the first jump he was lucky enough to get a double hernia." Others drank vinegar (to slow down the heart action) or rubbed their eyes with a variety of weeds. Still others went to such extremes as to deprive themselves of the sight of one eye or to lop off a finger — just so as not to be conscripted.

Under Polish role the resistance to serving in the army was not as pronounced. The abstinence was still there, but not as rigid. The would-be conscripts fasted during the day and ate during the night. While the town was asleep, they ruled the roost. They played cards on the park benches, "changed furniture around" by taking the wagon belonging to one teamster and pulling it to the home of a competitor. Or else they would tie a goat under the window of a respectable citizen and leave it there, bleating away. Then they would transfer the firewood in the yard of Yoneh the hardware store man to his pauper brother Yankele, after which they would go to the synagogue, drain the bottles of whiskey stored in the cantor's locker and fill them with water. On Sabbath Eve they would pilfer the plates of gefilte fish set out to cool on the balconies and enjoy their "abstinence" until the morning hours. Every batch of candidates would boast of its exploits in front of the new batch, while the latter would try to outdo its predecessors.

No account of the "abstentionists" would be complete without men-

violin, like a gypsy. Next to him stood the double bass, a roundish man with a prodigious beard which covered the upper half of his instrument. At times he would fall asleep in the middle of drawing his bow across the bridge. The clarinetist, a portly young man with a Chaplin moustache, swayed from side to side as he played, trying to eke every wisp of sound out of each note. His ambition seemed to be to drown out the drum.

As soon as the master of ceremonies announced the first wedding gift, he called for "a real fine **mazel-tov**", at which David the porter beat his drum to set the rhythm for all the musicians, a clear indication that the Tlumacz musicians were every bit as good as the imported artists. The hymn to the bride was played, followed by the **mitzvah** dance, and then the guests joined in the merrymaking, till the hour of midnight.

THE GREAT SABBATH

Weeks before the Passover holiday, an air of gaiety and pleasure was already felt in the town. Preparations got under way for the festival. Mothers and children went from store to store, shopping for clothes. The tailors were bogged down with work. Houses were given a coating of whitewash, utensils were made kosher for Passover use. The bakeries set themselves up for **matzah** baking, and the fragrance of fried **kneidlach** filled the air. The women busied themselves with straining the wine and preparing the cherry jam. The Passover dishes were taken down from the attics. The children showed off their new clothes and engaged in their favorite game — rolling nuts.

Every man and his ideas. The town wits had established a tradition for the Great Sabbath, the Saturday preceding the Passover holiday. On this day all the "lepers" had to take the train to Egypt. The "command post" was set up near Moishe Held's store, and he himself prepared the green train tickets for the symbolic trip. Those who found these tickets expertly slipped into their pockets were thus sentenced to take the trip. On the Great Sabbath they had to stay inside their homes and not even go to prayers. They had to post their tickets outside the doors of their homes, and the youngsters would come around and sing: "The Great Sabbath is a wonderful day, all you lepers to Egypt away!".

In recent years this tradition faded away. Gone were the "lepers", and everyone could breathe more easily.

to the distance between his home and the **heder** and the synagogue. He was round-shouldered, and his large head sat stiffly on his short neck. A brownish-gray beard adorned his face, and his earlocks were shaped like bottles. His eyes looked out from below his low brow, in gloomy and surly fashion. He was taciturn and never spoke an unnecessary word. His eyes took in everything. He did not berate his students, merely poked them in their armpits. We called this "a billiard shot".

Why he was so silent, no one knew. When he died, at a ripe old age, he took the secret to the grave with him.

WEDDINGS AND THE MUSIC-MAKERS

In the past, as we recall, the wedding canopy was set up in the Main Synagogue. Women came with head-dress, muslin scarves, long satin dresses and bedecked with finery, and elderly women carrying **hallot** danced in front of the couple. The wedding feast was held either in the homes of the parents or in a rented hall, usually in Leib Fish's tavern. There were the "quiet" weddings and the "boisterous" ones, that is, with an orchestra. "Quiet" weddings were performed at Chriplin's railway station.

As far as memory goes, not a single groom ever failed to show up at a Tlumacz wedding, and never did a bride elope with one of another faith. Nor did anything like the Tismenitz episode ever happen in Tlumacz — there the bride and groom were swallowed up when the ground under them opened, during the ceremony; for generations the spot was fenced off. Not that Tlumacz didn't have its weird happenings, like the disappearance of a woman who had just given birth, during the night of the vigil; the evil spirits supposedly made off with her because the proper Psalm had not been posted in her bedroom.

An orchestra at the wedding was a mark of prestige. "Upstanding families" imported additional musicians from Stanislawow. The master of ceremonies, Moishe Mendl, also came from Stanislawow. The reinforcements — "first" violin, flute, clarinet and double bass — bolstered the Tlumacz musicians: David Weintraub (violin) and David the porter (drums and cymbals).

The "first" violinist was thin and very tall, like a mast about to snap. As he played, his cheeks became flushed, his eyes darted about wildly and his stub beard rose into the air, making him look like a well-rinsed whitewash brush. As fervor seized him, he would bend his head down to his

gratitude. His wife helped increase the family income by baking home bread for sale. Both of these occupations hardly sufficed to feed the family. His love for Torah made life easier for him.

Yoshe the **melamed** was different from all the others. He was hearty, merry and lovable. His heder was in the Tailors' Synagogue, where he served also as the **shamesh.**

Yoshe's pupils liked him real well, also because he spent many hours away from the heder. He was always busy with public functions. As the **shamesh** he accompanied the Rabbi to every wedding. He also kept a register of the death anniversaries of the town's important residents. Yoshe was generally calm and serene, but whenever his ire got the better of him, he would yell at his pupils: "Barbarians — that's what you are!" Since his voice was hoarse, the yells were not very convincing.

Mordechai Pusz, thin and agile, was another type. His small face, adorned with a sparse, pointed beard gave him the look of the rear of a plucked chicken. His small greenish eyes kept darting about all the time. In teaching his pupils, he tried to outshout them but quickly ran out of breath and had to resort to his little rod to keep order. On weekdays the pupils came to his home and studied in a small narrow room with one small window, but on Friday he held his class in Reb Zissele's **kloiz,** while chopping the fish for the Sabbath. Every Wednesday he took a bundle of notions to sell at the market. This released us for a war with the stone-throwers from the other side of the field, behind Reb Zissele's **kloiz.**

Shmerl the **melamed** was not a Tlumacz resident. He came to the town after the First World War. He was a scholar, well-versed in the Torah. He would have had no difficulty teaching it to others, except that he loved to nap. He would lower his beard to the edge of the table and fall asleep. When he woke up, he would find all his pupils gone. Shmerl had a son named Shloimeh. He, too, was talented, but he regarded himself as a prophet and was engrossed in figuring out when Messiah was due to come.

The important **melamdim** (they who aught Talmud) were Mendele Neeman and Bertche **Melamed.** Mendele was also kashrut inspector in the meat markets. He had no fixed **heder** and used to teach the boys at their homes. This gave him a better income and a nutritious meal, in the good homes. He didn't spend much time with his students. It was rumored that at the home of Leiser Schweffelgeist he would imbibe wine which did not come from Jewish sources.

Bertche **Melamed**'s students were known to be outstanding young men. He engaged in no other activity but teaching. His walking was restricted

EPHRAIM SCHREIER

HEDERS AND MELAMDIM

Tlumacz has seen all types of **melamdim** and their helpers — strict and easygoing, calm and nervous, but they all taught with the same sing-song chant, as they translated the Torah from the original Hebrew into the spoken Yiddish: **Vayedabber** — and He spoke, **hashem** — God, **el** — to, **Moshe** — his name was Moishe... and if I wasn't paying attention, down would come the melamed's little rod, or his fingers would give my ears a meaningful tweak.

Each one of us young boys began his education in the **heder of Ajzik** the **melamed.** Our first sounds of the **alef-bet** came from his lips. His **heder** was in a lane on the way to the Main Synagogue, across from Leib Wieselman's grain storage. The "furniture" in the **heder** consisted of two long wooden tables and benches. Ajzik sat between the two tables. He was a stocky man with a black beard and a pleasant smile. In one hand he held a pointer, and the other hand played with his beard, from which he would now and then pluck a hair. If Ajzik was satisfied with his pupil, he would get up and affectionately pinch his cheek. But if the youngster wasn't doing his work, Rivka, the wife of the **melamed,** would take him aside and "bribe" him with a sweet not to upset his teacher.

Another teacher of the young was Szojl-Meir. He was a worrier by nature. He had a host of sons and daughters and lived in a small home. In time he was joined by his brother Zelikl, who also became his competitor, later on. Szojl-Meir had a red beard, parted one-half to each side. He always looked despondent because of the limited space in his home. At long last he moved his **heder** to the Old-New Synagogue.

A **melamed** of a different type altogether was Mendeli from Belz. His home and **heder** were in "Mexic". The family was compressed into a small home, to which a windowless room was added. The table stood between two beds, and Mendeli sat at its head. He kept on taking snuff all the time; this blocked his nostrils, so that he wheezed much more than he spoke. He wheezed and sneezed and sneezed and wheezed. He had one good trait, though: whatever the Almighty gave him, he accepted with

glimpse of his father dancing with the Sefer Torah in his arms, in a tight circle, red-faced, handkerchiefs waving in the air. Best among the dancers were Moishe Mendl Bildner, Moishe Held, Benny Epstein, Alter Inzlicht, Kopel Shohet, and Leib Olesha, he with the wide, parted beard. The sounds of celebration lasted far into the night.

Nearby, east of the Main Synagogue and behind the wayfarers' lodge was the old Bes-Midrosh of Beniumencia, where the simple folk prayed. Here a Jew of the lowest economic class could find refreshing prayer. Shmerl Shapiro the **melamed** had his **heder** there. It was neither Hassidic nor Misnagdic, just Jewish.

Farther on, south of the small Otiniya Synagogue, was Haim Malachem's **kloiz,** all by itself. It stood on a plot of land completely covered with weeds — a low, wide buildings whose wooden walls were black with time. It had a glass-enclosed vestibule, and moss-covered branches hung from its roof. The synagogue was called Haim-Malachem's **kloiz** because Dovid-Malach used to pray there and his son Haim after him. The well-worn pulpit, Ark and benches attested to the many generations of worshippers. Rabbi Yitzhak Ziff used to pray there too.

Behind the meat markets, adjacent to Keile Hoffman's inn, a new synagogue was built, of red brick. This was called the Old-New Bet-Midrash (Herzl's). The worshippers came from all strata of the community. It was easily accessible, being situated in the heart of the city, and passersby came in for **mincha** or **maariv** services. Old Friedler was the **shamesh** there as far back as anyone could remember.

Reb Zissele's **kloiz** (named for Rabbi Zissele) was rebuilt after the First World War into a large building with tall windows. Because of its large size it was at times used for election meetings. Here, too, the worshippers were from all classes: merchants, scholars, the indigent. Rabbi Ziff prayed here on the Sabbath. Reb Notte-Shmiel, the religious magistrate **(dayyan),** occupied a seat opposite the Ark all his days. The cantor was Herzl the son of Honeh-David.

Behind the synagogue was a large empty lot belonging to the town priest. Here the **heder** youngsters battled the non-Jewish kids from the other side of the lot. Stones flew like hail, and every week new panes had to be put into the windows.

According to Jews who visited Tlumacz after the Second World War, this center of Jewish life is nothing but rubble — demolished houses, lonely walls, here and there a chimney still left standing, as if to warn the visitor; "Do not come nearer! These ruins cannot be revived!"

the pile of discarded sacred books, too worn for use. This corner shed frightening gloom.

The daily **minyan** was made up mostly by the artisans and working folk. On the Sabbath the synagogue was attended also by the dignitaries; the intellectuals came once a year, for the High Holiday services.

The Synagogue also served as a house of assembly, for mass meetings, elections, state occasions and national observances.

Yoshe the **melamed** would open the Synagogue door after striking it three times with his heavy iron key. Inside, the Synagogue looked higher than from the outside. The vaulted ceiling rested on cast pillars. It was adorned with the symbols of the Tribes, the holy **chayot,** and the like. A large brass chandelier was suspended from the center of the ceiling. The pulpit, made of wrought iron and adorned with special patterns, was elevated above the floor, with several steps leading up on two sides. To the east of the pulpit was the Reader's stand **(amud),** and in the indentation of the eastern wall was the tall Ark, covered with a purple curtain, emroidered with gold thread and silk to form words and a Star of David. The curtain was drawn aside with a light pull on the silken cord.

In the Ark there were scrolls of the Torah, in colorful coverlets. Along the bottom the crowns were arrayed, each near its scroll. At either side of the Ark were two columns with spiral lines, each set in a wide base with gilded ornamentation. Above the Ark there was a combination of sacred ornaments: the two tablets of the Covenant, flanked by carved lions. Above them was the symbol of the priestly blessing, hands raised in benediction, and above them the crown of the Divine Kingdom, which reflected the brightness of the sun coming through the stained-glass windows. From the vestry of the synagogue, a door led to the small and "pretty" synagogue (of Yoshe the **melamed**), known as the Tailors' Synagogue, whither most of the artisans hurried in the morning for daily prayers, before they went to work. They could always depend on getting a snifter of whiskey, which Yoshe kept in a bottle locked in the drawer.

The small Otiniya Synagogue looked like a bird's nest stuck to the window, as it was attached to a wall of the Main Synagogue. Its interior matched its outward appearance: simple wooden benches, a modest Ark, blotches in the whitewash of its slanting walls. But there was a family kinship spirit about it. On the festivals, particularly on Simchas-Torah, merry Hassidic melodies flowed from this synagogue. Children holding paper banners with apples on top of the mast were perched precariously on the benches; each tried to push the others aside, so as to catch a

Dr. ALEXANDER SCHWARZBARD

THE SYNAGOGUES OF TLUMACZ

I write this with an overflowing heart, as one who approaches his task with the sublimeness of prayer, as I look back to the tragic past. My mind's eye sees clearly every one of that generation, destroyed by the murderers. As I see this generation and the deep spirituality imbedded in our past, I invoke my memory and write a chapter of that past.

I begin with the small Tchortkow synagogue, where my father, Reb Zisiye b'Reb Refoel Schwarzbard of blessed memory, used to pray. This synagogue was located on the corner of an alley which led to the "Mexic" quarter, near the iron pump. Another entrance opened on to the market place. We went up a few wooden steps to a narrow doorway, and right there we were facing the Holy Ark. Heavy wooden benches with high backs were attached to the East Wall. On the walls hung brass chandeliers. Along the northern and southern walls stood long tables, and the worshippers sat around them. The table covering on the pulpit was encrusted with wax drippings.

On weekdays, the worshippers in this synagogue numbered hardly more than a **minyan.** But on Sabbath Eve, this small house of worship underwent a transformation: it became spotlessly clean and illuminated. Hard-working laborers and prosperous merchants came together, in their Sabbath attire, and the inspiring spirit of the Sabbath lay on everyone's face, all but concealing the lines of anxiety about next week's sustenance.

The Main Synagogue was accesible from all sides. It was surrounded by the smaller **shuls** and **shtiblech**: the Old Bet-Hamedrash, several **shtiblech.** A bit farther, past the meat markets and beyond, behind Hirsch Toren's house, was Reb Zissele's **kloiz.**

The Main Synagogue stood in splendor, high above the small houses surrounding it. The facade wall was high and smooth, with rounded windows above; higher, in the upper part of the wall, a wide, heavy door closed off the corridor. In the narrow passageway leading to the women's section were the stretchers of the **Hevra Kaddisha** (Burial Society) and

"Mexic" worked hard. There was no hunger within its bounds; each man earned his livelihood as best he could. During the week the quarter hummed witfh the sound of machinery and the blows of the hammer, permeated with folk tunes. On winter nights, the folks filled pillows and cushions with feathers and down, or put up preserves. A tempting aroma of baking bread came from the houses, filling the air with its freshness.

The children went to **heder**, and spent their playtime with the usual children's games. On Lag Baomer they used to go up the hill, opposite Jashinski's house, and light a bonfire. We called the hill "Mount Sinai".

"Mexic" enjoyed the Sabbath rest and tranquility as did the other Jewish communities. The artisans wore their Sabbath best, long cloaks or caftans. After the noonday Sabbath meal, the women would gather on the balconies and chat about everything: the events of the day or stories drawn from talented fantasy.

Thus did the Jews of "Mexic" live, generation after generation, the picture and essence of the Jewish **shtetl.**

laughter, and as the drinking progressed, the laughter gave way to cursing, each peasant trying to outdo the others.

The town's children would gather around the clowns and magicians and the blind drummer who beat out military rhythms on his worn drum.

Toward evening the streets grew empty. The peasants went back to their villages, and the Jews went back to their homes, always hoping that St. Anna's two years thence would bring greater prosperity.

"MEXIC"

No one seems to know why the name "Mexic" had been given to that neighborhood in Tlumacz which was inhabited by the impoverished masses of the Jewish population. The fact remained that "Mexic", in the lexicon of the more prosperous, meant the poor quarter. Whenever someone wished to cast, aspersions, he would say "This kind of thing is good for Mexic". In time, of course, these gaps and boundaries were erased, as social progress was achieved and youth movements sprang up, uniting the community.

"Mexic" was a U-shaped neighborhood, enclosed on three sides. The open end led to the Catholic Church. Side alleys fed into the market place or to the Main Synagogue, with its surrounding smaller houses of worship and the meat markets.

There was much of the picturesque in the small, bent-over houses in this quarter. They were like something painted by imaginative artists. It was for good reason that the Jewish painter, Wilhelm Wachtel, stayed in "Mexic" a few days, on his tour of Galicia, and painted its surroundings. Every nook and corner had its quaint charms. The impress of hard-working people could almost be sensed everywhere. The walls were bright with lime wash of various colors, and small windows peered from beneath gabled roofs or thatched overhang. At the center of the neighborhood there was an iron water pump, with an eternal puddle around it.

The people living in "Mexic" were as eccentric as its houses. There was Michael the **shohet**, walking slowly and seemingly counting his steps, and Bercze the **melamed**, fast of gait. Shloimeh-Motl always had the drayman's rope tied around the waist of his tall figure. And who doesn't remember "Hamanieche", that humpbacked woman, leaning on her stick, with her face of a witch? The children were frightened by her penetrating eyes and her asthmatic cough.

stalls and sold bars of soap, salted tidbits, salt, chickory, laundry blueing, beads and goodies. Others sold tar, leather straps and sundry items. From Tismenitz came the hatters and leather workers. But the dealers in the center of the market commanded the scene — they who sold dairy cows and horses. The cries of the dealers mingled with the counting of the moneys as they changed hands (sometimes there would come an outcry: "My pocket has been picked!"). The horse buyers would grab the animal by its jaws, examine its nostrils and teeth, tickle it in the ribs to get an idea of its quality. Peasants were known to come with weak and wornout animals, then give them spirits to drink. As a result, the animal would kick about and show signs of tremendous vitality. Then, shortly after it had been sold and the money for it paid, it would collapse and die on the spot, much to the understandable chagrin of the purchaser.

Market days also had their dark aspect. In the time of the Ukrainian Independent Republic, the peasants used to come to the market place with axes hidden in their sacks, ready to attack the Jews and pillage their shops. On one occasion a calamity was averted when the Ukrainian leader Ivan Makuch forbade them to attack the Jews and ordered the police to send them back to their villages.

ST. ANNA'S DAY

Once every two years, our locality celebrated St. Anna's Day. The peasants, men and women, came to Tlumacz from the villages of the province and even from beyond its borders. The celebration consisted of popular amusements, wandering about the town and buying merchandize displayed for sale by the dealers. The folk costumes were of brilliant hues, and the village girls were proud of their strings of beads and ornaments.

Following festive services in the churches, the throng would go dancing in the streets, to the music of harmonicas, pipes, string instruments of all kinds — sad melodies as well as happy tunes.

The Jews prepared for this day weeks ahead. All along Horodonek Street, up to the bridge, they set up stalls and booths. Since the festival took place during the summer heat, many stands sold cool drinks, pink lemonades, and cookies of all kinds.

The church bells tolled, and the peasants made their way to the taverns for the holiday meal. The streets were filled with boisterous

MARKET DAYS IN TLUMACZ

From our childhood days, many of us still associate Wednesdays with country fairs. From time immemorial, Wednesday was market day in Tlumacz. This was the day to which the entire Jewish community looked forward with great anticipation — the storekeepers, peddlers, horse dealers and, one may say, the horses themselves. The poorer the people, the greater their expectation, to the point that a popular saying had it that "if you don't get it on Wednesday, you won't have it for the Sabbath".

Summer and winter, in the early morning hours, Wednesday witnessed the arrival of the peasants from the neighboring villages. Wagons laden with sacks containing all kinds of commodities, handcrafts, fruits and vegetables were driven by barefoot peasants. Others came with dairy cows, horses, sheep, pigs. The air was filled with the crowing of the roosters and the jingling of the bells around the horsecollars. The arrivals could be identified by their clothing, hats, dresses — all different, depending on the locality.

Every vacant strip of space in the town, besides the market area itself, was soon occupied by the wagons or sleighs. In the fall, however, these parking areas turned into a morass of mud, greenish and deep, impassable to all footwear except the high peasant boots. The villagers would tie up their horses, feed them their oats, and then go off to Yuda-Yoshe's tavern to enjoy the appetizers, the stuffed derma and the other delicacies that went so well with vodka. On the rise, near the Horonsak Bridge, three men — Herzl the son of Honeh-David, the cantor of Reb Zisialy's **kloiz** and Harin the town policeman — collected the municipal tax from each incoming wagon. The peasant women arrayed themselves in front of the store in the building owned by the Hermann and Schwarzbard families, up to the Gottlieb home, and offered their produce for sale: butter, cheese wrapped in bean leaves, potatoes, berries, corn, cherries, plums, mushrooms, eggplant and beets.

The German villagers were exemplary in their cleanliness, particularly their dairy products. There were other "unusual" merchants: "one-day-only" salesmen, poor people who would take merchandize from the wholesalers on credit, peddle it, and pay for it later, after the fair. They stood at the

the villages. These means sufficed to delay the decrees for a while. The Jews knew that they meant wandering, starvation, distress in the ghetto, and death. Their being in the village enabled them to get food into the starving ghetto in Tlumacz. Quite often I stole into the ghetto, carrying a sack of food on my back. Many times I led Jews fleeing from the ghetto to the Dniester. Our home in the village of Hurigladi served as a way station for the fugitives.

The relative serenity in the villages was shattered after the harvest in August of 1942. The villages heads received orders to drive all the Jews into the Tlumacz ghetto. The police gathered all the Jews and sent them to the ghetto under heavy guard, allowing them only their meager personal effects. In the ghetto they suffered the same fate as the town dwellers: extermination. Only a few Jews succeeded in evading this fate, by hiding in the forests or in peasants' homes. Our village was among the more humane. When several Jews came to us for refuge, we received anonymous letters promising us that we, too, would be deported, but the villagers did not touch us or the Jews in hiding with us. Fortunately, our village was made part of the Buczacz province, a few days before the edict came to send all Jews to the Tlumacz ghetto. The village head kindly let us remain until the formal transfer of the village to Buczacz went into effect. This did not delay the disaster very long. We soon found ourselves in the Buczacz ghetto, and the rest of the adventure began: the ghetto underground, the flight to the forest, the food forays in the villages and life in the depths of the forest, until the Russians came again, and the Germans fled.

teachers for secular studies. More recently, Jewish children attended the general village school. The Jewish villagers in the province tried to send their children to school in the towns, and the wealthier ones sent them on to the university. In some instances, prosperous Jews had indigent students at their table, particularly where there were daughters to be married off. While attending school in town, the Jewish students took active part in public life. They served in the army, joined youth movements, broadened their horizons. When visiting their native village, they would gather the young Jews from neighboring villages for dances and get-togethers. In time, the rural, country-type of young Jew all but disappeared. The Zionist movement had its impress on the young people, as did the periodicals, in Yiddish and Hebrew, which reached the village and the youth movements in general.

An **aliya** movement set in. In the first half of the 1930's, an emissary named Tzidkow arrived on behalf of the Farmers Federation in Eretz-Israel. The Federation had been granted a special immigration quota of certificates by the British Mandatory Government to bring in tillers of the soil. Tzidkow visited the Jewish farms, and there wasn't a single village whose Jews did not provide young people ready to immigrate. However, there weren't enough certificates to go around.

This was the situation prior to the outbreak of the war. The takeover by the Soviet army and government wrought little change in the circumstances of most of the Jewish farmers, but some of them suffered a good deal. Many village Jews were declared to be "kulaks" and were deprived of their property. Jewish estate owners were deported to Siberia.

The invasion of the Nazis stimulated the Jew-haters to wreak havoc on the Jews. Even before the invasion, Jews driven out of Rus-Carpathia were murdered by the villagers, and local Jews were not spared.

Not all the villages behaved in this manner. Several of them allowed the Jews to remain and continue with their work. Others took a middle course; they spared the Jews but compelled them to work at forced labor...

The villages were ruled by rural councils, village heads, or regional rulers, where several neighboring villages formed a regional entity. The regional heads were in contact with the **Landskomissar**, the provincial governor during the rule of the Poles. The regional head also received instructions as to how to deal with the Jews. It was enough for a Gestapo man in the village, a member of the criminal police or even for a Ukrainian policeman to say something ill of a Jew to have him put to death. Many a time I went to the regional head, with gifts collected from the Jewish villagers, to beg him to annul the decrees pasted on the Jewish homes in

enjoyed by the Jews who lived in the villages on the banks of the Dniester.

Some Jews began moving to the towns as soon as the first signs of growing antisemitism became discernible, but most of the Jewish farmers stayed on. In general, relations with the Christian population were friendly, even cordial. More than once the Jews pitched in to help their fellow-farmers with money before harvest time, when they ran short of cash. On the other hand, there were cases of attack and murder, particularly where the success of Jewish diligence aroused the envy of the others.

Early in the Second World War, when the Jews went with the retreating Austrian army, the peasants pillaged the Jewish homes and burned them down, even the stables, so as to "discourage" their Jewish owners from coming back. In certain instances, this policy was effective. But there were others when a returning Jew was helped by the other villagers to set himself up again. In most cases, what happened or didn't happen depended on the village priest. Many of them were Jew haters, and their Sunday sermons reflected their feelings. The attitude of the local schoolteachers also had much to do with it.

Relations between the landowners and the Jewish farmers were tolerable. The landowner often came to the Jews for some kind of assistance. The Jews also sent the landowners gifts of fish and **matzah** around Passover, and the landowners reciprocated with goodies around Easter time. But there were also Jew-hating landowners. The Jewish estate owners were on very good terms with their brethren on the farms, and often came to the village for congregational prayer.

The Jewish farmers were not equipped to develop cultural or social activity. All week long they were hard at work, and only the Sabbath provided them with time for rest and prayers. Where there were only a few Jewish families in the village, a **minyan,** with an ark and a Torah scroll, was set up in one of the homes. Where the number of Jews in the village did not suffice for a **minyan,** the farmers would travel several kilometers to the next village for prayer. For the festivals they and their families would stay over in the larger villages.

Circumcision ceremonies, Bar-Mitzvahs, engagements and weddings were celebrated with pomp and splendor. These were the occasions when Jews from many villages came together. When illness struck, a doctor would be brought immediately from the neighboring town, or else the patient would be taken to the Jewish hospital in Stanislawow. Jews who passed away in the village were brought for burial in the neighboring town.

Jewish youngsters in the village were taught by teachers brought from the towns and paid for by the village Jews. Some also "imported" Jewish

A census taken on September 30, 1921 and another dated December 19, 1931 set the figures in the province as follows:

Tlumacz — 2012, Tishminitza — 1,090, Otinia — 1,728, Nizhnov — 482, Antonovka — 10, Bortniki — 27, Bratkovtze — 96, Hotchimizh — 160, Humiakovka — 1, Charnolostse — 4, Dolina — 29, Dolha — 21, Grushka — 12, Harasimov — 1, Horihladi — 18, Hostow — 29, Hriniowtse — 18, Isakov — 38, Jezezhani — 4, Klubowtse — 4, Kolintse — 4, Korolovka — 7, Country estate I — 1, Kotiska — 4, Lokutki — 10, Nadorozhna — 4, Niswiska (Horodenko Province) — 74, Okniani — 12, Uleshav — 35, Ulshantze — 6, Ostrinia — 5, Palahicze — 1, Petrilov — 11, Piotrov — 42, Pashivilov — 32, Pshenitzniki — 14, Puzniki — 14, Strihantza — 35, Targovitza — 16, Country estate II — 4, Tarnovitza Polna — 25, Tarnowitza Leshna — 55, Chorniki — 35, Zhivatzov — 51, Country estate III — 8.

In the villages, the main Jewish occupation was the management of taverns, a business which passed from generation to generation in the same family. Then came farming and flocks and poultry raising, forestry and, again in the large country estates, property management, distillery operation and commercial promotion. On the farms the Jews worked with their own hands, unless the farm was too large for the family, and help was then hired. At times the Jewish farmers helped the peasants who did not have enough land to sustain themselves or to tide them over when the crops were poor. The Jewish farmers were diligent: they rose before dawn to feed the horses, milk the cows, feed the poultry, takes the flocks out to pasture, and prepare breakfast. After morning prayers, they resumed their work in the field.

The Jews were the ones who brought industry into the villages. Among the plants was the Weitz factory of concrete pipe in Hurigladi for wells and bridges, cement boundary markers, tiles, and the like.

The village Jews maintained contact with their brethren in the towns at least once a week, mainly on market days, when they used to drive in by wagon or, in winter, by sleigh, dressed in thick furs called, in Yiddish, **reize pelts** 'travel furs'. To earn their livelihood they traveled even in the worst snowstorms.

The weekday menus of the Jewish villagers were mostly dairy dishes; meat was reserved for the Sabbath. The Sabbath **halot**, the fish and the meat aroused the jealousy of the peasants, although they used to spend more on vodka in one day than it cost a Jewish family to feed itself the entire week. The peasants also slaughtered pigs and kept stocks of meat in their homes all the time.

An exception to the steady dairy diet was the fish, boiled or fried,

market. "You stupid peasants," he shouted. "Our entire sovereignty will be lost, if you persist in regarding the theft of apples from Jewish peddlers as one of our national aspirations." In 1925, when the Jewish world celebrated the opening of the Hebrew University on Mt. Scopus in Jerusalem, Dr. Makuch was the one who delivered the congratulatory address in the Main Synagogue.

In one of our chats, he said to me: "Come, show me another government ministry in the world with a Ukrainian-Yiddish inscription on the door, as there is on mine!"

He spoke with deep anger about the violence in Galicia. In the elections to the Polish Chamber of Deputies, his party made an agreement with Yitzhak Greenbojm for technical cooperation. The Ukrainian nationalists denounced him for it. He was truly one of the very few decent Ukrainians, in his attitude toward the Jews. Despite the suffering which they shared with the Jews, their hatred toward them did not abate.

GUSTA (WEITZ) WURMAN

JEWS IN THE VILLAGES OF TLUMACZ PROVINCE

As the Jews in Galicia wandered eastward, they settled wherever means of subsistence could be found, and this led some of them to settle in the villages, although at first they attempted to settle their families in the towns and cities and to commute back and forth.

In the rural districts it often happened that the landed gentry sought skilled workers, for such enterprises as distilling spirits; because Jews didn't drink, they enjoyed almost a monopoly of the sales end of this industry. The estate owners also leased fields to them or sold futures, and Jews of enterprise and diligence could always be found to undertake these transactions. In time Jews engaged in commerce, the crafts and in farming.

At the beginning of the century there were quite a few Jews in the rural districts, particularly in the larger villages. Of the fifty points of habitation in the province, only six had one hundred Jews or more (1931 census). The figures fluctuated all along, and the entire scene changed completely with the outbreak of the Second World War and the German invasion.

Kanonicus Tabaczkowski. Strangely enough, this same priest issued baptismal certificates to Jews during the Hitlerian period and thereby saved them from death. For this, he was executed by the Nazis.

There were many instances of friendship between the Jews and the others. These relations were severed, of course, with the advent of the Nazi holocaust.

One of the outstanding figures, unusual among the Ukrainians as far as relations with Jews was concerned, was Dr. Ivan Makuch, a leader in the Ukrainian Radical-Socialist Party in Galicia and Wohlin. Dr. Makuch was a member of the Polish Senate for many years and gained a reputation for his courageous addresses. His radicalism was not of the partisan stripe but rather pure humanism, with an inbred sense of justice and brotherly love.

Born to a family of peasants, he remained true to his heritage of the plain folk, even when he rose to prominence on the political scene. His speaking style reflected his personality. In private conversation as well as public utterances, he included expressions and idioms of the masses, pointed as well as unsophisticated. As an experienced attorney, he interpolated the vernacular to drive home a point with telling effect.

Tall and erect, with a high and wrinkled forehead, long moustache drooping down to his chin, he resembled Maxim Gorki. His blue dreamy eyes were shaded by heavy lashes. He liked Jews and had many friends among them. One of his pleasures was to stop by in the town market place, at the entrance to a Jewish store. There was always a group of Jews gathered about him, chatting amiably as if they were members of his family. This went against the grain of some non-Jewish circles.

He had an extensive law practice in Tlumacz. His office was run by a Jew named Hartenstein. There were many stories about him and his practice. Once he was engaged to represent a peasant. Right in the heat of the trial, he turned to his client and said: "Can't you see, you peasant, that the Jew is right ?"

During the Ukrainian independence period, after the First World War, he served as Minister of the Interior and was at times successful in saving Jews from disaster.

On one market day, peasants gathered from the surrounding areas, axes and sacks in hand to massacre the Jews and pillage their possessions. They stopped in front of Dr. Makuch's house to receive his approval. Dr. Makuch stepped out on the balcony and said briefly, "I do not wish it", then ordered the police to see that the peasants went back to their homes. On another occasion, he saw peasants pillaging Jewish stands in the

EPHRAIM SCHREIER

JEWISH - CHRISTIAN RELATIONS

Throughout the years of rule by Austria, Poland and the Ukrainians, there were few clashes between the Jews and their neighbors — not even when Petlura's gangs roamed about the land. The exception was the murder of several individuals and the hanging of hostages by the Cossacks. The entire province was regarded as "quiet". On one occasion, during Austrian rule, a Jew named Birnbaum ran for election to the Austrian National Council. The Jews made a deal with the Ukrainians in Tlumacz to support Birnbaum's candidacy. One day Birnbaum came to Tlumacz to deliver a campaign speech. The Poles in the town conspired to attack him, whereupon the Ukrainians came out to meet him with cheers, and escorted him to the meeting hall, shouting **Mi za Bimboma** 'We are for Birnbaum' (they could not pronounce the 'r').

Non-Jews found guilty of murdering Jews, in civil life, were given heavy prison sentences.

Serious friction set in on the economic level, in the 1930's, and antisemitism became strongly manifest. In Tlumacz, the Poles set up a marketing cooperative, "Kulko Rolnicze", which was not very successful. Later the Ukrainians established a commercial cooperative, "Maslo Soyuz", which tried to organize the trade with the rural settlements and farms, with the intention of taking this business away from the Jews. The Ukrainians were more successful, due to their excellent organization and the pressure they put on the farmers to market their milk through the "Maslo Soyuz". That was when the first posters "Don't Buy from Jews" appeared, particularly in Ukrainian.

For a while, the "Sokol" association refused to rent its hall for Jewish events, until the leftist Poale Zion declared a boycott on all "Sokol" enterprises, avoiding its film presentations and picketing its premises. The decree was annulled.

On the eve of the Second World War, as antisemitic incitement increased, the Jews in the rural settlements were the first to feel the oncoming danger. They left their dwellings and came to live in the town.

One of the moving antisemitic spirits in Tlumacz was a Polish priest,

PINYE RIESEL — Last community official before the Holocaust. A Zionist, progressive, a solid merchant of ironware. Not public-minded, he nevertheless fulfilled his duties faithfully.

RABBI YITZHAK ZIFF — Member of distinguished Lemberg family. Scholarly and erudite, he enjoyed the respect of Jews and non-Jews alike. Spoke a Germanicized Yiddish. Tall, with an olive skin, and short curly beard. Wore a long fur coat and broad-brimmed velvet hat. Each word of the prayers had to be uttered precisely. He also loved to sing. Later returned to Lemberg to fill a rabbinical post.

RABBI NOTY SHMUEL EISNER — Born in Tlumacz, ordained at the age of 18. At the outbreak of the war he was one of the deportees to Zloczow, later found refuge in Hungary. Returned with his family to Tlumacz in 1917 and served there as religious magistrate **(dayyan)** up to the age of 84. Known for his erudition.

ICHALLY HAGER — Last of Tlumacz's religious leaders, a member of the Vizhnitz dynasty. Came from Stanislawow as a young man (see further).

REB ZISIALY — Little is known about him. Prior to First World War lived in Tlumacz, much beloved by the populace. After his death, a synagogue — the **Kloiz** of R. Zisialy — was founded in his memory. Buried in the Old Cemetery, in a "tent" (mausoleum).

REB YISROEL ASHKENAZI — One of the town's spiritual leaders. Handsome, with a long red beard. In the 1920's went to Rumania and thence to Jerusalem.

REBBE ELIMELECH LAM — Family came to Tlumacz in the 1930's, after living in Eretz-Israel, and gathered his Hassidim about him, most of them from the poorer segment of the population. His son Haim, a prominent Mizrachi leader, perished in the Holocaust.

Mention should also be made of the **shohatim** (ritual slaughterers) of the community: Haim Shohet, followed by his sons Kopel, Yaacov and Michael. A scholar and a gentleman. Later came Aharon Shohet and his family from Boiberik. Wise and friendly. His two daughters settled in Eretz-Israel before the Second World War.

During the first years after the war, the community also operated a "folk kitchen", subsidized by the Joint Distribution Committee, where light meals were served to the adults and a breakfast of cocoa and rolls to the children.

Tlumacz also had a "Baron Hirsch School", founded by the noted benefactor. It functioned until the early days of Polish rule. It was then closed and re-opened in the early 1920's by the "Bund", as a Yiddish school, but it didn't last long.

Organized Jewish community life in Tlumacz underwent many vicissitudes. The Ukrainians allowed the community to set up an autonomous "National Council", headed by Dr. Bandler. Under Polish rule, the Council was appointed by the authorities (headed by a teacher, Sigmund Bloch). It gained autonomy some time later, electing its own leaders. The Council received most of its operating income (it had only one paid worker, the secretary) from the permits it issued for slaughtering cattle and poultry.

It is worthwhile noting some of the Tlumacz "Who's Who" community leaders of that period:

IDL NAGELBERG — A pious Jew of the old school, none too affluent, stout, adorned with a long beard. Family later moved to Rumania. Granddaughter now lives in Israel.

SIGMUND BLOCH — First chairman of the Council appointed by the Polish authorities. For many years head of the birth certificates registry. Assimilated as far as Judaism was concerned, he taught Judaism to Jewish children in the Polish public school. A typical Austrian civil servant: upright, esthetic, courteous, always tastefully and fastidiously dressed. Died before his prime of life.

ELIYAHU REIS — The first elected head of the Council. An intellectual, Zionist, rather taciturn, public-spirited but not an initiator of public service. After he left his post, it came "up for grabs" among the internal political parties.

FABIAN URMAN — Served several terms as Council chairman. Came from Stanislawow. Was principal of the "Baron Hirsch School" and a partner with Shaya Radner in a book shop. Later taught religious subjects in the state high school. His son, Dr. A. Urman, is living in Israel.

LEIZER SCHWEFFELGEIST — A surveyor before the war, he opened a small hotel and restaurant in the town. He served as its deputy mayor, as well as chairman of the Council, secretary of the Disabled War Veterans Association, and member of the Merchants' Guild. Known for his charitable deeds, he was accepted in Polish circles and was a member of the Sokol Club. Imaginative to the point of fantasy and illusion.

EPHRAIM SCHREIER

TLUMACZ : COMMUNITY LIFE

Like many of Galicia's Jewish communities, Tlumacz was not distinguished for wealthy inhabitants. Throughout its existence it had more than its share of the needy, and the possibilities to lend a helping hand were limited. Social welfare institutions as such were not known. The town had no industrial enterprises other than the sugar refinery, erected before the First World War. After the war, most of the population consisted of artisans. Many Jews had fled, at the outbreak of the fighting, to Austrian provinces farther removed from the front — Vienna, Hungary, Bohemia.

On their return to Tlumacz after the war, people found their homes wrecked and pillaged. The very few grocers who had managed to hang on to their ledgers could not collect the debts owed them by the peasants in the area, although legally these debts were recognized.

The precarious political situation had an adverse effect on the communities of eastern Galicia. The period of Ukrainian independence brought on the calamities of the Petlura invasion, robbery, famine and plagues, economic upheaval, inflation. The situation continued until Poland managed to achieve sovereignty, and the Jews paid a heavy price in the process.

Earning a livelihood was still the main concern in Tlumacz. The town didn't enjoy any of the profits usually garnered in the wake of a war. There was a handful of relatively prosperous merchants or dealers. On the other hand, there were various artisans and craftsmen: the tailors, the cobblers, the carpenters, the tinsmiths (even one candlestick maker); there were members of the free professions: doctors, lawyers, teachers, civil service employees. And there were the itinerant peddlers, bartering notions for grain and hides out on the farms. Quite a few were unemployable, and they depended on the generosity of the others.

The Tlumacz community could not afford large charitable institutions, but it did maintain modest free loan funds, hospices for the homeless, societies for visiting the sick, for raising funds to marry off a bride whose family was in poor circumstances, as well as a burial society. The lodgings for travelers contained several beds and unbearably poor sanitation, which the town authorities preferred to ignore.

children should come into the room and recite the **Shema,** so as to drive away the evil powers. Later, when I was studying medicine in Vienna, I learned that these powers wrought havoc among women in childbirth.

Nor will I ever forget another woman — small, stooped, who spoke in the piping voice of the angels. I do not recall her real name, and I don't think that anyone knew it. Everyone called her "the **Tzidkonis**" — "the righteous woman". If anyone fell ill, particularly a child, she would be there to drive away the Evil Eye. A child afflicted with vomiting or a headache meant that he was waging a battle with the Evil Eye (virus and pollution were not recognized in those days). She would boil up some lead and, as the patient looked on, she would throw the hot lead into cold water. The emerging shapes of lead indicated the root of the trouble. Having diagnosed it, she would bend over the patient and pronounce an incantation, at which the patient felt much better. She would also place crumbs of bread into a glass of water, pour the water out into a bowl, read the signs of the presence of the Evil Eye. The water, which the patient either drank or used to wash his face, would dispel headaches, lower the temperature, and settle down the intestines, with greater speed and efficiency than would such modern medications as antibiotics or cortisone.

This woman was not content with ministering to the sick. Every Friday afternoon she would stop by the homes of the more affluent, Mother used to prepare a package of food, at times also a bundle of old clothing, and the **Tzidkonis** proceeded to distribute everything among the needy.

One Friday afternoon we waited for her arrival. She didn't come. Mother had already lit the Sabbath candles, but as she blessed them and lowered her fingers from her eyes, we saw tears rolling down her cheeks. The **Tzidkonis,** she said sorrowfully, was not coming. She would never come again. God took her to be with him. He had to have good deeds up there, too.

The entire town escorted the **Tzidkonis** to her resting place.

young people were also there. Despite the assurances of the police, the youths were not released. After a few days in the Tlumacz prison they were transfered to Stanislawow.

Poland was at that time riddled with revolution and conflict, the Socialist left against the Endek right. As the latter had the upper hand, orders went out to arrest anyone suspected of belonging to the Poale Zion movement, as well. Some of the young people were soon released, but Naftali, being a member of the Poale Zion executive in Tlumacz, was kept in the Stanislawow prison for two years. Mother and Grandma used to go there, once every two weeks, with a package for him. After two years of "administrative detention" Naftali returned home, with two items: abstention from political activity, and tuberculosis, which cut his lifetime short.

I recall another incident, in those days of political upheaval. The elections to the Sejm were at their height, and certain circles were interested in keeping public participation down. Communities with minority groups, Jews or Ukrainians, were placed under curfew, and all assembly was forbidden. Mother was pregnant at the time. When the expected day of birth drew near, Father obtained a permit to go out and call the midwife. One day, toward evening, as he returned from work, Mother let him know that the moment was at hand. He left immediately. I saw Mother in pain and I was frightened. Two hours passed. The pains increased. I prayed, with some success. The door opened, and my father came in, the midwife after him. He still had time to explain the delay. It was raining when he left, and people were wallowing in the mud, as they hastened home from political meetings before the curfew hour set in. The streets were empty. As he walked, he caught up with Advocate Halpern, also on his way home. Suddenly they were halted by a military patrol. Father and Halpern tried to show them their permits, but the soldiers paid no attention. "Down on your knees!", they ordered. They had to obey, and the soldiers were much amused to see two respectable Jews on their knees in the mud. When the novelty wore off, they let the two go.

Today, when I hear talk about the democratic proclivities of the Poles, I recall the two Jews kneeling in the Tlumacz mud.

A word about the midwife. She was an unforgettable figure. Stout, with a heavy male voice, she had the heart of an angel. All the youngsters of Tlumacz were brought into the world with the help of her skillful hands, each in his own home, without any complication, to the satisfaction of everyone concerned. Her income was low and her work overwhelming; she also undertook to do the laundry for the newlyborn. In fact, she stayed in the house for a week to help, and every day she saw to it that **heder**

Then I heard one word: **Yisroel** — the Land of Israel, where we would be free and none would make us afraid. I was trembling. Mother drew me away from the balcony into the room, sat down and put me on her lap, then sang the song I liked best: **Oif'n pripethcik brent a fayerl.** Learn the **aleph-bet,** I felt my mother saying, and you will be able to bear the burden of the **golus** and to draw strength from the Hebrew letters.

My uncle was led back to the house, pale, his back streaked with blood, his legs faltering. But his eyes were shining and his face was illumined with a light never seen on earth — a father had saved his son from death.

Uncle Itzi stayed at Grandma's house for weeks, until his wounds were healed.

This was the last occasion of Cossack brutality in Tlumacz. On the next day, without fanfare, they vacated the town. The front moved away. Years later I read about Petlura's assassination by Sholom Schwartzbard. At once I remembered the scene on the square, and I felt that I and all the others had our fingers on the trigger, along with Schwartzbard.

My political education went beyond my membership as a child in the "Hashomer Hatzair" unit. In the atmosphere after the First World War, with its slogans about individual freedom, love among the nations, "no war evermore", Tlumacz also caught the spirit, and the young people sensed a political revival. At any rate, the town was soon split into parties and factions.

Most of my young years were spent in Grandma's house, with her two youngest sons, Yeshaya and Naftali. Post-war Tlumacz held out very little promise. Yeshaya was disabled and therefore learned a vocation which did not require moving about; he became a watch repairman. However, I never saw him working at this craft. He claimed that the work was too exact and demanding, and his nerves were going awry. Today I am sure that he was frustrated to the point of bitterness against the whole world. Naftali, on the other hand, was a good social mixer. Grandma's house was always full of his friends, enjoying each other's company. Grandma had no objection. She also had two daughters to be given away in marriage.

I liked those evenings very much. Then, one night, people came to Grandma's house and got Naftali out of bed. The family had no idea why he was taken away. Nor did the police know anything: they were acting on orders from Stanislawow. He would soon be released, they said, after a brief interrogation. In the meantime they searched the house and took away newspapers, documents, letters. At police Headquarters we found that Naftali was not the only one placed under arrest. The families of the other

cut short by the sound of heavy steps outside. The door was kicked open, and two armed Cossacks stood in the doorway. We were breathless with fear. The Cossacks remained standing there and did not enter the room — much to our surprise. They were looking at me, lying there in bed, then they asked why I was there. Mother grew pale but gathered up courage, covered me well with the blanket and said: "He is very ill". At this, the Cossacks quickly withdrew and vanished. It seems that they were afraid of sickness because it was so prevalent among them.

Thus did my illness save my uncles from conscription. But elsewhere the outcome was not as fortunate. My Uncle Itzi and Aunt Ettie tried to hide Moti, their only son, in a bed stuffed with cushions and such, but it didn't fool the Cossacks. They went up to each bed and thrust their rifles into them. Moti jumped out. The Cossacks grabbed hold of him and whacked him hard — so hard that a can of preserves dropped out of his pocket; he had been trading with the Cossacks. The two soldiers took him to Headquarters, after threatening to massacre the entire family. The news of Moti's arrest spread through the town like wildfire, and all the people streamed to Headquarters. There they learned that two other youths were also caught. The town was in a state of panic, particularly our family.

Moti was weak and sickly, and my uncle knew that he would not endure any torture. He went up to the commander and said: "My son is sickly, and will not be able to endure the punishment you will decree for him. Now, since I did not watch him properly, it is only right that I should suffer the punishment." The Cossack looked at the shivering Moti, then at his robust father, and decided that the latter should be sentenced: one day forced labor followed by 20 lashes.

At the end of the working day the three were brought to the square. They were stripped to the waist and their hands were tied to wooden crossbars. All around them stood the people, stunned, frightened, helpless. We didn't let my aunt and Moti go down, and we watched the scene from the balcony. The order was given, and three Cossack whips whistled in the air. Cries of pain covered the square, but one cry sent shivers up and down my spine. I recognized my uncle's voice — but it wasn't a cry of pain. It was the cry he uttered as he led the service in the synagogue and called on his Maker to witness what was being done to His people: **Shema Yisroel... ehod** — and the **ehod** remained in the air, prolonged perhaps by the echo rising from the throng, even after the outcry. It seemed to me that the voice of Uncle Itzi reached the very heavens and was returned to earth by the trumpets of the angels. **Shema Yisroel!** I repeated the words, as my hand pressed against my chest to keep my heart from jumping out.

that I might catch a glimpse of the outside through a crack in the window. I peered hard. The square was deserted.

Suddenly a bugle sounded from afar, then drums and hoofbeats. There they came! First a rush of cavalrymen, swords drawn, followed by a Cossack mounted on a fine horse, holding on to a blue-and-yellow flag. I strained my eyes to see the awesome Ataman (chieftain). There he was — and what a disappointment! I saw a portly person on a big white horse, dressed in a white uniform with golden embroidery all over, a sabre at his thigh and a black whip in his hand. His horse was stamping in rhythm with the drums, and its rider was swaying in his saddle, as he surveyed the silent houses before him. I thought I saw his eyes resting on our windows, looking into my eyes. Dear God, I prayed, can't you overcome this man ? He is the one who claims to have shed more Jewish blood than Chmielnicki! Suddenly he flicked his horse with the whip. The horse set off at a gallop, and behind him came his army of Cossacks, each with a whip in one hand and a banner in the other. This was their entry into Tlumacz.

This frightening arrival of Petlura's men had many side effects. The Polish authorities, now in control, demanded that the Cossacks confine themselves to their quarters and refrain from bothering the population. Gradually normalcy returned to the town. The stores opened and business went on as usual. Here and there a single Cossack would show up to buy something, mainly vodka. The rubles they offered had little buying power, so that they and the Jews resorted to barter. The cries heard now and then were either those of a drunken Cossack or a pummeled Jew. At times the sound of breaking glass would indicate the Cossack's dissatisfaction with the deal he got. There was much demand for preserves and other food items, which the Cossacks apparently stole from their canteens.

One day the town herald appeared at the market place. To the gathering which quickly formed around him he announced that henceforth all trading between the population and the soldiers was to cease immediately, on pain of death.

The next announcement by the herald, some time later, was an order from the Town Officer: the Jewish population was to supply the army with 20 laborers, each day. The community fell into a panic; the young men began running away. Father was out of town at the time, but Grandma's two sons, Naftali and Yeshayahu, were in the house. Someone told them to burrow deep in the bed and cover themselves to escape the conscription. I was ill at the time. Mother was hovering about, with bitter medicines of all kinds. Suddenly I saw my two uncles creep into the other beds, right in the middle of the day. This amused me no end, but it was

There was dead silence. No one moved. I hugged my mother.

Just then the old women slid off her bed and came toward the soldiers, on all fours. Weeping, she reminded them that they, too, had wives and children back home.

Suddenly the house was alight. The soldiers went out and brought back food, seated themselves around the big table, and ordered a meal prepared, for them and the others in the house. They gave the children cubes of sugar. Later they searched the house but found nothing.

So ended the episode in Uncle Solomon's "safe" shelter in Hriniowce.

Prof. Dr. ZIGMUND LEWITTUS

PETLURA

The name "Petlura" was on everyone's lips, in those days after the First World War, spoken in abusive tone but more often in wrath and anguish. But as I heard it mentioned in the context of horrible tales and as reflected in the faces of the tellers, I was sure that it belonged to a demonical figure, incorporated in the childhood years with the wolf in **Little Red Riding Hood**, or with the Midrashic Ashmedai or evil incarnate in Asch's **Man and the Devil.**

Petlura's bands were then operating with the Polish army on the Galician front, and the rumors about him traveled with the speed of lightning.

One day, panic seized the town. People's voices in the street were high with excitement. The stores were shut tight, door and windows slammed, the streets emptied, as did the square in front of our house. Father was away in Husiatin on business, and Mother and I were living at my grandmother's.

Mother dragged me off the balcony into the house. I wanted to know what was going on. She replied: "Petlura".

My curiosity overcame my fear. I had to have a look at him. Did he really have a tail and horns and a long nose? I went with Mother into the house, but I was determined to see him. In the meantime the house began to look as if disaster had descended upon it. Chairs and benches were propped up against the door; pillows were stuffed between the windows and the shutters. I took a hand in the latter operation, thinking

EPHRAIM SCHREIER

THE "SAFE" SHELTER IN HRINIOWCE

At the outbreak of the war, in 1914, the Cossacks expropriated many Jewish homes for army needs. In our home they quartered a senior officer with the rank of Prince. He was tall, dressed in black, with a belt of bullets across his chest and a tall hat on his head. As long as this high-ranking guest was in our home, not a soldier dared enter the house; as soon as he read the calling card on the gate, he would make off. But one bright day the Prince left without a word of farewell, and immediately our home was taken over by soldiers. I was four at the time, but I well recall the Cossacks with the tall hats who took over one room and the soldiers in the green uniforms who took over the other. I also recall a Jewish soldier, who used to put on **tallit** and **tephilin** every morning. His name was Sverdlow.

The situation was becoming more precarious. The front lines were drawing closer. People began running away. My Uncle Solomon, then living in Hriniowce, advised us to join him and be safe and serene. He lived in a house owned by Dudiya Reiner, and his home was no more than a room and a bedroom. Later it turned out that the "safe and serene" place was under fire day and night.

All this I recall in my mind, but the episode I am relating was told to me when I was already grown up. It happened at night. The house was dark. No one dared light a candle — dared, perhaps, but there was no candle to be had. Only searchlights swept the area from time to time. The children were lying on top of packs, and everyone was awake except an ailing old woman, Dudiya Reiner's mother, in her bed.

Suddenly a loud knock was heard at the door. It opened, and a squad of soldiers burst in. They lit a candle and demanded to know who was the owner of the house. Dudiya Reiner came near, and at once he was beaten down to the ground. As he stood there, on his knees, one of the soldiers grabbed him by the throat with one hand and waved his bayonet with the other. The soldiers claimed that someone had taken a shot at them from this house, and they pointed to the broken window as proof. They were going to slaughter everyone in the house, beginning with the owner.

a column, six abreast, the healthy on the right, the ailing on the left. We began walking toward the front lines. We marched all night in the unrelenting rain, in fields pitted with holes, until we were near the front. We had been blindfolded, and only as we drew near the Austrian lines were we allowed to remove the blindfolds. Dawn was breaking. The Cossacks checked our belongings, took away the things we had bought from the soldiers, and told us we were "free to go". The silence was broken by shots fired in our direction. We tied bits of cloth to saplings and waved them above our heads, as we lay flat on the ground. At sunrise we sent some of our people on a "peace mission" to negotiate with the other side.

The soldiers along the Austrian line, unfortunately, were Hungarians, and we had trouble conversing with them. Finally they placed us under heavy guard and sent us back to their headquarters. Again we were interrogated, for the better part of the day. We were given food — biscuits from army rations. A detail on horseback escorted us out of the area. Late at night we reached a village and sought shelter in the stables.

We reached Lemberg on the third day. There we were quartered in the army barracks. Each one was given half a loaf of bread. We had hot cereal twice daily. We were kept in confinement, and only a few managed to get away into the city. The Austrian military authorities ordered a three-man mission, headed by Rabbi Ziff, to proceed to Tlumacz and come back with an official explanation by the authorities about the matter of our release from Zloczow. This seemed suspicious, to them. We waited impatiently for the report, expecting that it would exonerate faithful Austrian citizens maltreated by the enemy.

The mission had no results. No written explanation came from Tlumacz, and we remained suspect. Finally the old men and the boys were sent home, while those of conscription age were brought before the Draft Board. Many were conscripted and taken to Hungary, whence they were dispatched to the fronts. This led the Russians to condemn the Jews as collaborators with the Austrians. They executed nine Jews on these charges. Seven were arrested as they were walking to the barn with lanterns in their hands, and two of them were hanging out wash in the attic. This was the "conclusive" evidence of their guilt.

Tlumacz. The flags were quickly removed, but disaster struck again. The men and boys were taken to dig trenches. On the way back from work, they picked up faggots for the fire place. This was early in the month of Nissan. They were lucky enough to find a heap of potatoes stored under ground. Sacks of these potatoes were hauled away.

On Passover Eve a severe snowstorm hit the town. The Cossacks mobilized the entire population to clear away the snow from the roads. As their squads went from house to house, they took the opportunity to exchange their boots and shoes for better ones. Then, without warning, the Russians ordered all the Jews to gather at the Community House, with enough food and such to last them for three days. Panic seized the community. The Jews gathered as ordered, some of them bringing along pillows and bedcovers. Then, as was the Russian custom, the decree was abolished and the Jews were ordered back to their homes, leaving a trail of down and feathers from the split cushions.

Two months later, in early summer, a new decree was issued: every male aged ten to seventy had to register; the penalty for evasion — the firing squad. The registration done, the males, headed by Rabbi Ziff, set out on their way, accompanied by Cossacks who prodded them with whips and rifle butts.

The first stop was Stanislawow. The men and boys were crowded into the theatre building and ordered to strip, on the assumption that no one would try to escape while naked. On the next day the march was resumed. We got to Zloczow. Others went to Zborow.

We arrived hungry and exhausted, half-carrying the aged who could hardly walk. The Cossacks ordered the inhabitants of Zloczow to quarter and feed the arrivals. Our meals consisted of the meager food served in the public kitchen set up by Russian Jewry. For the Sabbath we were invited to the homes of the Jews in the community. Our work was again digging trenches. We had no contact with our families, and each of us worried about his forlorn family.

The situation on the front was fluid. Control passed back and forth. Again it was reported that Austria had liberated large parts of Galicia. Forced to retreat, the Russians proposed that we go to the border and thence make our way back home, if we so desired. Those who did were asked to register. Naturally, all of us did. We hurried to the registry office, for fear that the Russians might change their minds. Some of us were a bit reluctant, however, weighing the chances of remaining where they were and not be liable to conscription, on one side or the other.

The day of deliverance came. Toward evening we were arranged into

for the market days to Targowitze; the main buyers came from Tlumacz and the neighboring provinces: Stanislawow, Buczacz, Monastezhiska, Tishminitza, Otinia and Obertin.

YESHAYAHU JUNG

THE ZLOCZOW EPISODE

The invasion of Galicia by the Russian army in 1914 was quickly followed by the flight of the wealthy and highly-placed families from the area. Most of the Jews, however, remained where they were, to protect the bit of property they had accumulated in the course of generations. The Cossack conquest of Tlumacz set off a series of calamities, of which the Jews were the main victims. The Christians put icons in their windows to intimate that the inhabitants inside were "their own people". The new rulers lost no time letting the Jews feel their oppressive hand. They began with robbery and pillage, dragged the men off for forced labor, and were not beyond raping elderly women. The younger women and the girls hid in the synagogues; some tried to lose their identity by donning peasant dress. The Cossacks were not daunted by the synagogues nor deceived by the dress.

The situation did not improve until the Russian lines drew nearer and civil government was established. Life returned to normalcy. Jews began to deal and trade, buying from the soldiers things which the latter had robbed from other Jews: silverware, jewelry, leather, fabrics, watches, cigarette paper and the like. At times the soldiers were hired to transport the merchandise from city to city. Officially such transfer was forbidden, but since it was done under "supervision" by soldiers, it was passed as confiscated stuff. In time the populace became used to the new conditions.

Toward Purim, the Russians suddenly withdrew from the town, and the Austrians returned. The inhabitants welcomed them with rejoicing. The houses were decorated with Austrian flags and with the photographs of Emperor Franz-Josef. The celebration did not last long, as the Austrians began sentencing the Russian sympathizers in the town to the gallows. Among the convicted was the woman Czyhara, her mother and brother. They were to be hanged in the square fronting the Ukrainian Church, but were saved by the intercession of Rabbi Ziff, Pessia Zeifer and Dr. Salat.

At noon on a Thursday, the Russian vanguard was seen approaching

Furs and clothes manufacturing centered in Tishmienitza. The mills were in Tishmienitza, Tlumacz and Otinia. There were quite a few restaurants, run by Schweffelgeist, Fish, Weitraub, Hoffman, Abend, Sommer, Weissman, Steinberg. Smaller eateries were open only on Wednesdays, the market day in the community.

Tlumacz had several hotels, of a rather low standard. Most of the few guests were traveling salesmen or wayfarers. The best inns belonged to Schweffelgeist and Fish. Some of the restaurants had a few boarding rooms. For the indigent, there was a hostel near the "Kloiz of the Angels".

Lumber for construction was brought in by wagon from Broshniova, Nadwurna and Delatin to the warehouses of Fish, Baron and Silber.

The town's watch repairmen were Shemler, Streit and Henig. They also sold jewelry.

Abend and Zeifer manufactured soda. Notions were sold to the entire area in the stores owned by Eisner and Berger.

Meat was supplied by the butchers, concentrated about the Main Synagogue. They bought beef on the hoof in the villages and had it slaughtered. Few more were engaged in raising poultry for winter fat, as did the Jews. The few Jewish housewives who raised poultry used the plucked feathers for making pillows and bedclothes as wedding gifts for the younger generation.

Wiener had a dairy store on Kolinietzka Street, but most of the inhabitants shopped in the market place. Butter was brought in by German colonists, who had several communities in the province.

Tlumacz also had its share of artisans and craftsmen — tinsmiths, tailors, shoemakers, painters and barbers. The tinsmiths undertook large jobs, such as roofing the church towers. They also manufactured laundry and bath tubs, bowls and pails. Yeshayahu Jung and Bibring were the most noted smiths. Among the painters the most talented was Hofrichter, known for his painting of the Main Synagogue.

Tlumacz also had an oil press, operated by the Zelcer family (the son is in the United States). No Jews were plasterers or chimneysweeps or street and sewer cleaners. Nor were they employed in the parks. Mention should be made of the one and only Jewish photographer — Sherf. There was no Jewish druggist, but "kogotek" for headaches was available at Leibtze Krum's, who dealt in tar, shoe polish and resin, the smell of which was enough to counter the headache.

Wunder, the locksmith, had his hands full, particularly with work in the distilleries.

Horse trading was also a lively occupation. The horses were brought in

After the war, vodka and tobacco smuggling to the west also became popular. The tobacco came from Russia, across the border at Zabroch. Pigs were also exported, but no Jews engaged in it.

Spirits were produced in the distilleries out of potatoes and rye. Production was an exclusive governmental monopoly, and the output was shipped by wagon to the governmental refineries.

Although the rural communities had their cooperatives in Tlumacz, much of their needs were supplied to them in the villages by wholesalers. One of them, Schwarzbard, dealt with groceries, plus salt, kerosene and paints. He was also partner in a cigarettes and tobacco concern, which was officially owned by Poles as a branch of the state monopoly, and in a wholesale concern of yeast and salt. Gottlieb and Redner were also in large-scale wholesale and retail businesses. Pini Riesel and Shimshon Zamler operated ironware and iron tools stores. Herman Walfish had large beer stores which supplied the village stores with the beverage. Horowitz was the town's largest dealer in fabrics. He made frequent trips to Lodz for fabrics which he sold to the retail stores, stands and rural shops. Other merchants — Eisner, Lodmer, Weitz, Reis and Haber — obtained their wares in Stanislawow. Shoes were carried by Epstein and Dolberg.

A special role was filled by the Winterfeld printshop. Founded in 1908, it published in German, Polish, Ukrainian and Yiddish, serving the entire province. It grew nicely due to its diligent owner, Aaron Winterfeld. It printed the **Official Journal**, published by the administration of the province. In 1919, the shop printed the Stanislawow **Yiddishe Folks Zeitung**; it also put out the provincial organ **Ziemia Tlomaczka.** It put out many illustrated books, among them **How to Behave** (in Polish), a kind of small **Bonton.**

Book stores and libraries were an important element in the life of the community. The first book store was owned by Radner-Urman. Later came Bunio Schweffelgeist's shop: books, stationery, stamps for collectors, cameras and photo supplies.

Hides were sold by Shpiegel and Inzlicht. Two small home plants, owned by Mintzer and Sommer, supplied fish products. Liquers were sold by Schweffelgeist and Herman.

While the Tlumacz area abounded in horses and cattle, it had few sheep, turkeys, geese and chickens. Despite the numerous ponds in the area, fish was scarce; most of it came from the Dniester River.

The few Tlumacz Province industrial plants were distilleries, a water mill and two steam-operated mills, plus the worktools manufacturing plant of Spitzbach. The Weitz family manufactured concrete pipe for wells and bridges, in Horigladi. Near Korolovka village there were large peat bogs.

school was organized and a distillery started. These moves led to an increase in the Jewish population, as well.

Tlumacz had good sources of water, with a high calcium content, but there were also springs with water good for cooking. The presence of water a few feet below the surface made it difficult to build cellars. Water was pumped from the springs at a depth of about 40 feet. There was also a large volume of rainwater, which the housewives collected for their laundry. The rain and snow provided enough water for the agricultural needs of the province. They also impeded travel. The rains turned the roads into quagmires; all but the main stone-paved highway were impassable during the rainy season.

The winter blasted the town with winds from the east and the north. Often the town was snowbound. Commuting was by horse-drawn sleighs, as were all deliveries of food and merchandise and logs for the fire; the rest of the year, transport was mainly by railway, in the two daily trips to Palahicze, thence by other conveyance to Stanislawow and Chortkow. Later an omnibus drawn by horses plied between Tlumacz and Stanislawow. In the late 'twenties, Joel Radner brought in an autobus. The Soviets opened Tlumacz-Stanislawow bus lines.

The forests abounded with wolves, foxes, rabbits, wild pigs. Fruit was plentiful, particularly cherries. The fruit orchards in the province provided cherries, peaches, currants, berries, pears and apples. The orchards, leased by their owners mostly to Jews, furnished the area with fresh fruit, dried fruit and jellies. Part of the fruit was stored in cellars, so that the supply lasted for Passover. In general, the farm produce of the area supplied not only the province, but also other provinces and even abroad. Among these farm exports were wheat, rye, barley, oats, corn, groats, beans, peas, beets, cabbage, millet, carrots, poppyseed and other vegetables. Exportation was in the hands of wholesalers who bought the crops from the estates or the farmers. Among the grain wholesalers were Mendl Schwechter (sons are now in the United States), Zelig Fisher, Korn and Flesher.

The pastures supplied hay, clover and straw. After the First World War the province exported to the west large quantities of potatoes, cabbage, beets, fodder and clover. The better produce was sent to the large cities and the rest went to the distilleries for vodka production. Shimon Hutt and Ephraim Wurman bought farm produce and shipped it out in wagons to its destinations.

M. Mendl Bildner operated a grading house for egg exports, most of them going to Italy and Spain. Several wholesalers, of whom Lepold Friedel was the most outstanding, shipped beef to the west, mainly Mislowitz.

natural extension of Galicia). Stanislawow and its large supplies of commodities attracted buyers from all over the province, while Tlumacz was neglected. Had the plans for extending the railway through Tlumacz to Horodenko been realized, Tlumacz would have grown considerably.

There were also specific reasons for the decline in the Jewish population: lower natural increase, fewer arrivals (although late in the 19th Century there was an influx of Jewish refugees from Lithuania and Russia), economic straits, unemployment, a strong current of immigration to America, the hostile attitude of the Christian population, finally the First World War, the harshness of the Russian regime, the deportation of the Jewish males to Zlochow, the flight of Jews from Tlumacz to Czechoslovakia, Moravia, Hungary and even Vienna, after the outbreak of the First World War, the wartime famine and contagious diseases, the lack of medical help, the Petlura raids and destruction of homes and property. After the war, the Poles and Ukrainians set up commercial cooperatives to draw business away from the Jews, under the slogan of "Poles-to-Poles" of the Grabski government and the propaganda toward that end by Sladkowski. Jews were also caught in the "tax vise", which helped impoverish them. The Polish authorities gave inducements to Poles to settle in the urban areas, and they also encouraged the Ukrainians to populate the towns.

These hardships also led to strong aspirations among the Jews in the direction of Zionism, particularly among the young people. Following the issuance of the Balfour Declaration, all the "Hashomer Hatzair" activists in Tlumacz made their aliya, thereby further reducing the Jewish population.

An attempt to bring industry into Tlumacz was made in mid-19th Century. The fertile soil in the area was most suitable for growing sugar beets. The owner of Tlumacz decided to build a sugar refining factory (later named "Hof"). The Polish **General Encyclopedia** states (Vol. 25, year 1868) that this was the largest sugar refining plant in Galicia. However, faulty administration and the high cost of bringing the raw material in and shipping the refined sugar out led to the closing of the factory, leaving more than a thousand workers without jobs.

At the turn of the century, several Tlumacz individuals attempted to improve the town's economic condition. Among them was a member of the State Council in Vienna, Moise Rosochatzki (apparently a convert) and Mayor Hobodka. They were able to obtain an order for the building of the Tlumacz-Palahicze railroad. They bought the mansion of the former owner of Tlumacz and remodeled it into a high school. The township bought a park for public use. Barracks were built for the cavalry unit. A vocational

The table shows that even in the beginning of the 19th Century there was a large percentage of Jews in Tlumacz. The reason for the drop was that Jews fled from Poland's western districts, where they were ejected from their positions by the Polish urban class, assisted by the clergy. As their rights were taken away, they wandered eastward, to the districts without a Polish urban society and as yet under the protection of the royal decrees. There they began settling in the sparsely populated areas, building their modest homes and synagogues, as they engaged in trade, locating their businesses around a certain piece of land which in the course of time became the town market place.

The original Jewish Tlumacz was located in the quarter known as "Mexic" and the streets feeding into the market place. The location of the Catholic and the Greek-Catholic Church indicated the concentration of the non-Jewish populace. Some of these streets retained the character of the populace until mid-20th Century.

The Old Cemetery on Slovatski Street was at first quite distant from the urban area, as was the Catholic burial ground.

In the first half of the 19th Century, a sugar refining factory was built not far from the Jewish cemetery, and around it a workers' quarter sprang up. The Jewish cemetery, surrounded by a brick wall, is flanked by the railway and station, Slovatski and Koliova Streets. The New Cemetery was moved far away from the residential quarter, to Lokotki Hill. The Catholic cemetery was moved earlier to a hill in the direction of Grushka village.

Tlumacz expanded by taking in the Slobodka and Gantcharovka communities and extending Horodenka and Gantcharovka Streets. Most of the Jews remained in the Mexic Quarter and the neighboring streets, but by the beginning of the 19th Century some Jews were already living on Kolinietska, Horodenka, Koliova, and Slovatski Streets, which remained predominantly non-Jewish.

In 1910, with the construction of the Tlumacz-Palahicze railway line, a new approach was paved to the station along Koliova Street.

The foreging table shows that the general population grew in number, but the Jewish populace dropped. This was due to Tlumacz's location — off the main highway and lacking industry and large-scale commerce. The area was rich in farm produce, but transportation difficulties made connections with the villages in the region very costly. Nearby Stanislawow, on the other hand, situated on the Lemberg-Husiatin railway insersection, developed quickly; the railway extended to the Russian border, from Stanislawow to Colomeia, as well as to Chernowitz (Bucovina, until 1914 the

sleds and sleighs, plus a few skis. As soon as the thaw set in, everyone turned out to shovel the snow and ice away from the streets. The days grew longer, and soon spring was in the air.

MUNIO WURMAN

THE JEWISH COMMUNITY OF TLUMACZ

Tlumacz has its origins in the 14th Century, in the reign of Wladislaw Jagelo. Since it had never been fortified, it was subjected at different times to Tatar raiders. In the reign of King Jan Kazhmirezh (1618) it was attacked by the rebellious Cossaks and was destroyed, together with some 700 other communities throughout Poland. Later in the century, in the Cossak riots under the leadership of Bogdan Chmielnitzki, only 10% of the population remained alive.

Testimony to the presence of Jews in Tlumacz early in the 17th Century is furnished by a headstone in the Old Cemetery, on the graves of families massacred in these pogroms. (Ephraim Schreier, YIVO correspondent in Wilno before the Second World War, told me that he had sent a photograph of the tombstone to YIVO in Wilno. I asked YIVO in New York about it, but they had no record of such a photograph). A. Chehowski, a 17th Century historian, writes that only three families survived this pogrom; these had to be Jewish families, since in those days only Jews resided in the towns, in eastern Europe.

Watushinski, in his book **The Jewish Population in Poland in the 19th and 20th Centuries**, writes that already in the second half of the 18th Century (1765) there were 805 inhabitants in Tlumacz, living in 102 houses. Of these, 59 were Jewish homes, inhabited by 372 souls — 43% of the population.

The following table sets forth the growth of the Tlumacz populace:

Year	Total Residents	No. of Houses	No. of Jews	Jewish Houses	% Jews
1765	805	102	372	59	43
1800	5,000	736	2,097	329	39
1900	5,600	751	2,082	332	36
1918	5,800	801	2,012	331	35
1931	5,946	812	2,112	341	33,5

Past the new Jewish cemetery, on the outskirts of the town, the road led to many spots of interest, among them an artificial reservoir built to supply water through underground pipes to the sugar refinery. The reservoir was surrounded with a high embankment, planted at the top with trees and bushes. The water in the reservoir came from a spring via a small canal. Aside from serving the refinery, the reservoir also formed an excellent duck pond — and Tlumacz's one and only swimming pool. In the winter the water froze and was used as an ice skating rink.

Tlumacz had a railway of sorts — a narrow-gage road and two passenger cars which traveled to Palahicze twice daily, and every once in a while with freight. The railway went into service in 1910; its inauguration took place on Saturday because the Mayor did not want the Jews to participate.

Tlumacz was regarded as one of the most beautiful towns in eastern Poland, well-planned, partly urban in character but also retaining its country atmosphere. Its main streets were paved with cobblestones and illuminated at night. An efficient drainage and sewerage system kept them clean. Almost all the houses were built of brick and their roofs covered with sheet metal. The houses on the side streets had tile roofs, and the cottages on the outskirts, built of wood filled in with clay, had thatched roofs. Floors were mostly wooden. Every home had a brick hearth.

The earliest houses in the town were, without doubt, the inns. Built of wood and set in spacious courtyards to accommodate many wagons, they later went over to various families and institutions in the town.

The landscape outside Tlumacz added to its beauty. Past the reservoir, the land began to slope upward, on the way to Olesha and its forests. In winter the entire slope used to be covered with sleds, hurtling down to the foot of the rise. From this vantage point, the smoke spiraling up from the chimneys in town lent the scene the beauty of a painting.

In the spring, the blossoming of the parks and gardens filled the air. The anemones bloomed in the valley while the snow was still on the high slopes.

The summers were hot, but not stifling. At the peak of the heat, the town felt the relief of a torrential rain, and the breeze brought the scent of the fields and pastures, the freshly mown hay and the wild flowers.

The fall was the season of campfires, of potatoes roasted on the coals. The rains in the fall were different — moody, gray, frowning skies.

The winter was hard. At times the sleet and storm kept everyone indoors. The frost was on the window panes, and "candles" of ice hung from the edge of the roofs. When the weather was clement, out came the

among other purposes, for the Wednesday market and the wagons of the farmers, for gypsy encampments, and for soccer games (the Jewish team, "Hashmonai", was high up in the inter-town league). Farther out were the pasture and grazing lands. In the spring, when the waters of the Tlumaczyk swelled from the melting snow, these lands were completely inundated; at other times the stream was polluted with sewage.

The Jewish neighborhood centered about Legionov Street, on which was located the two-story government primary school, built in 1902. The smaller streets, branching off from Legionov, led to the Jewish public baths, to several small synagogues, the headquarters of Jewish youth movements, converging on Herzl Square, named for the founder of the Zionist movement. On the Square was the Main Synagogue and the meat markets. Beyond it was the town's only pharmacy, owned by one Shankowski, for many years the Mayor of Tlumacz. He and another man named Kurczaw were the only non-Jews living in that area.

To the left of the market place the neighborhood changed. Here was the Greek Catholic Church, the entrance to the town park, and the distillery. While not many Jews lived in this quarter, several of its buildings were used by Jewish organizations of all kinds — "Hashomer Hatzair". "Betar", the "Kadima" and "Emunah" Clubs of the intellectuals and the sports headquarters of "Hashmonai".

On Wednesdays, the market place was alive with buyers and sellers, coming from all over the province. As the wagons laden with produce drew close, some Jews bought from them sacks of grain or other commodities, weighing them on their mobile scales. Then they set themselves up in the market and retailed their purchases to the customers.

Fruit, fresh and dried, was a popular item. The stands were run mainly by women whose husbands worked as watchmen in the orchards or as fruit-driers, all according to season. In the cold of winter, these "market sitters", as they were called, had to keep their hands warm by holding them over braziers of live coals.

The civic center of the town was at and around the park. Here was the Town Hall, the high school, the water pump station, the town's one and only hotel, monuments to the liberation of the serfs in 1848, the post-office and, in the main building, the Ukrainian cooperative bureau and the women's school, conducted by the sisters of a religious order. Arrayed in the vicinity were the institutions of the non-Jewish population. The largest hall in the town belonged to the "Sokol" organization, which rented it for public gatherings, silent films, dances, and performances by outside theatre troupes, mostly Polish or Ukrainian.

by the Jahn family. The head of this family built a palace in the center of a large park, and later founded a sugar refining plant, one of the largest in Galicia, which employed more than 1,000 workers. His descendants weren't able to hold on to these properties. The palace and the park went to the Village Council, and the sugar plant went bankrupt. The assets were sold, some of them to the Jews of Tlumacz.

Tlumacz also had a river of sorts, a large stream called Tlumaczyk, about 12 feet across, widening to about 40 feet at the point of its confluence with the Dniester River, one of Europe's largest (1,300 feet across, at that point), which separated Tlumacz Province from its neighbors, Buczacz and Horodenko. Important as was the Dniester for transportation and commerce, it also wrought some discomfort: twice a year it overflowed its banks — early in March, as the snow and ice in the area melted, and again later in May, when the snow melted in the Carpathian mountains, the source of the Dniester.

The Dniester witnessed many instances of Jewish tragedy. Several days before the German invasion of the area, the Ukrainians living in villages along the river tied the Jews within reach with wire, and threw them into the river. They did the same to Jews who had fled to the area from other localities. But retribution came in the fall of 1941. The entire region was hit by a flood which swept away whole villages. The inhabitants saw in the disaster the punishment for their deeds.

In 1772, Tlumacz went over from Polish jurisdiction to Galician, where it remained until 1914. At the outbreak of the war it was held by the Russian army and later by the Austrian forces. On August 7, 1915, a major battle took place between the Austro-Hungarian army and the Russian forces. After three bloody days, the Austrians retreated to the center of Galicia and Bucovina. As the war raged on, and for years afterwards, Tlumacz see-sawed back and forth between the combatants. The Austrians recaptured the area in 1917. After the fall of the Habsburg Empire the town went over to the West Ukrainian Republic (1919); for the next twenty years it was part of Poland, then back in the Ukraine and later in the hands of the Germans. Since July 1944 Tlumacz's official location is in West Ukraine, Oblast Ivanovo-Frankovska, U.S.S.R.

Situated off the main highway, Tlumacz had little industry and commerce, although it was in the heart of a fertile valley, and its soil was rich and fruitful. On the other hand, for the Jews particularly, being away from the travelled roads meant greater safety from bandits and other "plagues".

Most of the habitations were on one side of the Tlumaczyk stream. On the other was the city abattoir and wide open spaces which served,

MUNIO WURMAN

TLUMACZ : LOCATION AND LOCALITY

Tlumacz was the county seat of Tlumacz Province, a territory which, prior to the Second World War, covered 919 square kilometers (about 300 square miles) with a total population of 118,874. The Province took in 127 village councils and 133 settlements, among them several towns. As the county seat, Tlumacz was the location of the district administration, high school, teachers' college, and the district court.

Tlumacz, which means **translator (Tolmacz** in Ukrainian and **Tolmycz** in Yiddish), was named for a military translator — Towmacz — in the Zaporozhe army. Towmacz's knowledge of languages served the mutual relations of the Poles, Tatars, Greeks and Moldavians. He was also sent to neighboring countries to gather information or transmit secret instructions. Because he was able to dissuade the Tatars from pillaging the town and killing its inhabitants, the latter named the town in his honor. (Another version holds that the town received its name from the fact that many translators happened to be living there).

Before Poland's division (the first one, in 1772) into Russian, Prussian and Austrian territories, Tlumacz belonged to the Province of Halicz. Austria annexed it to Galicia (Stanislawow district). It remained in this district from 1919 to 1939, from Poland's independence to its fall to the Germans.

According to some historians, the Tlumacz community was in existence as far back as the 14th Century, in the days of King Wladislaw Jagelo. If often fell prey to the Tatars. In the 17th Century the town was attacked by the Cossacks and destroyed; in 1661 its entire population was reduced to three souls. The town was rebuilt slowly; in 1765 it already had 102 houses, of which 59 belonged to Jews, with a synagogue of their own. The others were Catholics and Eastern Church people.

The king appointed the governor of the province, to administer the area, collect taxes, and to protect the Jews against attack, according to royal edict. At the end of the 17th Century, the town and the entire province passed into the hands of the influential Pototzki family and remained there until the middle of the 19th Century, when it was taken over

We, the descendants of generations of families resident in Tlumacz, wish to present, between the covers of this volume, memories and notations of the lives of those generations, their joys and their sorrows.

Our hearts still retain the warm memories of bygone days, and the faint traces from the obliterated past are still with us.

It is our hope that this modest work will serve as a Yizkor memorial to our old home, for our own generation and for those to come. It is no more than right that something be recorded of the lives and struggles of those who were there for a lifetime and those whose wick was snuffed out by the arch enemy and all their roots destroyed.

Let this volume be a tribute to the memory of our dead, the young and the old, a memorial to scorched Torah Scrolls, to desecrated graves and overturned tombstones.

This sorrowful privilege has been gives to us: to create an Eternal Light for the annihilated community, of which we are but the last thread.

THE BOARD OF EDITORS

But we must remember that the years are running their course, and we cannot tell how many more years these meetings will still be held.

There is no memorial more permanent than the "Yizkor" volume. We are grateful to those who have taken part in preserving, for future generations, the image of our native town, by describing facts, events, personalities and life in general; as they knew it.

The volume will be on the bookshelves of our townspeople, and they will be read also by their children and grandchildren, who are not familiar with their roots and origins, and they will learn and know.

In the name of all the members of the Association I wish to thank everyone involved in this sacred task.

We are grateful to our dear comrades in the United States, whose generosity helped make this volume possible.

We hope that the volume will be welcomed and appreciated by all our townspeople, the last of the Tlumacz community.

Dr. ALEXANDER SCHWARZBARD
Chairman, Tlumacz
Association in Israel

FOREWORD

Some time ago, a woman from our home town, a survivor of the Holocaust and now a resident of the United States, visited Israel.

As she sat with us, we talked about those bygone days and recalled the times before the advent of the Nazi flood, with its horrors, hopelessness and helplessness. Our guest, who escaped death by miracle, told us:

"We sat in the bunker and awaited our fate. Outside an 'action' was in progress. One of the men present, the father of a family, said: "I have one hope left, and it will be my revenge against the Nazis. I have a son in the United States. Him they won't get. A remnant of the family will survive."

"I can still see, in my mind's eye, people who knew they had no chance of being saved. Their fate was final. I tried to fathom the feelings of the people who saw clearly that the Nazi hounds were coming closer. Is there anything in the hearts of these people other than the desire for survival? I asked myself. And here was my answer — a father thinking of his son, living far away, and I saw that there was a spirit of vengeance in him, not only the sense of despair. On the threshold of extermination he was proclaiming to the world, in consolation as well as in protest: "We nevertheless live! We live!"

This inner need for demonstrating our existence was the prime mover in the organization of the remnants of the Holocaust, by cities and towns, now denuded of their Jewishness. This has also given the emotional stimulus toward erecting memorials to our dead, may the Lord avenge their blood. The first act was to plant trees in the Forest of the Martyrs, within the framework of the Jewish National Fund program. Regrettably, this project is as yet incomplete.

A memorial tablet to the Jews of Tlumacz was emplaced in the Cellar of the Holocaust in Jerusalem, on January 28, 1960, with many of our townspeople in attendance.

When memorial volumes commemorating Jewish communities in Poland began appearing, we also decided to publish a similar tribute to our dead. Of course, the memorial meetings we hold every year express our communion with their memories, and these gatherings are immensely significant.

OUR HEARTFELT THANKS

We hereby express our gratitude to the American Association and the Israeli Association of our townspeople for their help in bringing the publication of this Memorial Volume to fruition.

THE TLUMACZ TOWNSPEOPLE
COMMITTEE IN ISRAEL

The Editorial Board of this memorial volume wishes to express its heartfelt thanks to **YOSEF AHAI, ISAAC ALPEROWICZ** and **ISRAEL I. TASLITT** for their expert consultation and cooperation in the publication of the volume.

EDITORIAL AND PUBLICATION COMMITTEE :
SHLOMO BLOND

HOZ-KATZ JZCHAK

EPHRAIM SCHREIER
Dr. ALEXANDER SCHWARZBARD
MUNIO WURMAN

Write this as a memorial in a book...
(Exodus XVII : 14)

כתוב זאת זכרון בספר
(שמות י"ז, י"ד)

Printed in Israel by "OR" B.M., Tel-Aviv
104 Har-Zion Blvd. Tel-Aviv, Israel. Tel. 822481

תיקון טעות

דף	שורה	מודפס	צריך להיות
11	אחרונה	Publication Comitee	Publication Committee
13	1	פעמיים	
13	8	יהן פוטוצקי	יאהן (בלי פוטוצקי)
18	7	קוליהובה	קולעיובה
19	2	פלאהוצה	פאלאהיצ׳ע
19	17	לפולאיציה	לפאלאהיצ׳ע
21	31	דשצוברה	דש׳צ׳ובקה
25	12	ז׳ז׳ני	בז׳ז׳יני
36	20	בהרינבץ	בהרינביץ
43	14	לבהים ולמהרין	לבוהמיה ומורביה
45	14	הוט נפטר	הו נפטר
52	16	בראַטקובימא	בראַטקובצע
52	20	ניאוביסקה	ניעזביסקה
90	10	הערבי	העברי
97	תמונה	פרידה מאיזיו לפולד	פרידה מיצחק לפולד
122	14	(איוואנא פראַנקיוסט)	(איוואנא פראַנקובה)
216	15	קולפקוב	קולפאק
220	1	קולפקוב	קולפאק
227	7	מקידש	מקדיש
227	18	פעמיים	—
247	8	פעיל בעתון	עורך העתון
247	9/10	„מסיכות״ ו„דיוקנים״	מסיכות ודיוקנים
247	10	(בשפה הפולנית)	(בשפה העברית)
247	11	(פולנית)	(יידיש)
278	17־19	העלע געלע און ווייסע בלעטער־גערויש. די געדיכטע פונאַנדערגעצווייגטע ביימער האָבן פאַרשטעלט דעם לויטער קיבדער פלעגן יזך דאַרט שפּילן.	העל געלע און ווייסע בלומען, פּוד־קעפּלעך, שמעטערלינגען פון אַלע מינים און קאָלירן געקלעטערט און קינדער פלעגן זיך דאַרט שפּילן.
298	29	אַסימילירט, לגמרי קולטורעל	לגמרי קולטורעל אַסימילירט
302	18	בובי שוחט	דודיע שוחט
348	10	הערש נאַגלבערג	
348	27	אַסימילאַטורן בראש מיט ד״ר רייך	אַסימילאַטורן בראש מיט ד״ר ראויך
509	16	הוריי לייב ובלימה קרום	הוריו לייב ובלימה קרום

MEMORIAL BOOK
OF
TLUMACZ

THE LIFE AND DESTRUCTION OF A JEWISH COMMUNITY

Published by the Tlumacz Societies in Israel and the U.S.A.

5737 — ISRAEL — 1976